

ΕΠΕΤΗΡΙΣ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

36

—

2002

ΕΠΕΤΗΡΙΣ

ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

36

Υπεύθυνος έκδοσης: ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ

© Ακαδημία Αθηνών
Κέντρο Έρευνας της Ιστορίας
του Έλληνικού Δικαίου
Αναγνωστοπούλου 14 10 673 Αθήνα
τηλ./fax 210-36 23 565

Academy of Athens
Research Centre for the History
of Greek Law
14, Anagnostopoulou st. 10 673 Athens
Tel./fax 210-36 23 565

e-mail: keied@academyofathens.gr

ISSN 1105-0055

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΠΕΤΗΡΙΣ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

36

ΑΘΗΝΑ 2002

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΑΡΙΑΝΟΣ Δ. ΚΑΡΑΣΗΣ

Η ρωμαϊκή έννοια του δικαίου κατά τον ορισμό του Κέλσου
(D. 1, 1, 1 pr.) και οι ελληνικές επιδράσεις 9-79

ΔΗΜΗΤΡΑ Π. ΚΑΡΑΜΠΟΥΛΑ

Το *patrimonium Gildonis* και η *comitiva Gildoniaci patrimonii*
κατά την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας 81-118

ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΑΤΖΑΚΗΣ

Σχέσεις γονέων και τέκνων στο μέσο Ιταλικό μεσαίωνα.
Πληροφορίες από το βίο του Αγίου Φραγκίσκου της Ασίζης. ... 119-133

ΛΥΔΙΑ ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ

Μορφές δωρεών και νομικοί περιορισμοί
στον κυκλαδικό χώρο κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο
(17^{ος}-18^{ος} αι.) 135-181

ΓΙΩΡΓΟΣ Ε. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ

“...δίδει εις ναύλον τὴν πολάκα του ἢ Καλὴ Ἑλπίς”.
Μία ναύλωση, δύο σημαίες, τρία ναυλοσύμφωνα
(Υδρα, 3-6-1807). 183-204

ΗΛΙΑΣ Ν. ΑΡΝΑΟΥΤΟΓΛΟΥ

«Ἡ ἰδέα τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν συναφίων...».
Ἐνας διοργανισμός συναφίων του 1831 205-245
Παράρτημα 246-276
Γλωσσάρι 277-281

ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ

Μιχαήλ Ποτλής: Ο πρώτος καθηγητής
του Εκκλησιαστικού Δικαίου
στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών 283-297

Σεμινάριο Ιστορίας Δικαίου

ΙΟΥΛΙΑ ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ	
Κωδικοποιήσεις στην Αρχαϊκή Ελλάδα.....	301-322
ΚΑΛΛΙΟΠΗ (ΚΕΛΛΥ) Α. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ	
Είναι ο Δωδεκάδελτος κωδικοποιητικό έργο;.....	323-327
ΑΘΗΝΑ ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΗΛΙΟΥΝΗ	
Ο Δωδεκάδελτος Νόμος.....	329-342
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΠ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ	
«Οί κωδικοποιήσεις τής μετακλασικής περιόδου: Γρηγοριανός, Έρμογενειανός και Θεοδοσιανός κώδικας»	343-356
ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ	
Η κωδικοποίηση του Ιουστινιανού	357-376

ΜΑΡΙΑΝΟΣ Δ. ΚΑΡΑΣΗΣ

Η ρωμαϊκή έννοια του δικαίου
κατά τον ορισμό του Κέλσου
(D. 1, 1, 1 pr.) και οι ελληνικές επιδράσεις

Ως εισαγωγή σε μία μεθοδολογία του Ρωμαϊκού δικαίου

§1. ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΟΝ. I. Ο ορισμός του Κέλσου και η σημασία του. II. Η ιδιαίτερη φύση του ορισμού και τα δύο στοιχεία του. §2. ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΩΣ BONUM ET AEQUUM-Η ΣΤΩΙΚΗ ΕΠΙΔΡΑΣΗ. I. Η ΣΤΩΙΚΗ ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΓΕΝΙΚΑ. Α. Η στωική φιλοσοφία. Β. Σκιπίων ο Αφρικανός ο νεώτερος. Γ. Παναίτιος ο Ρόδιος. II. Η ΣΤΩΙΚΗ ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΣΤΟ ΔΙΚΑΙΟ. Α. Bonum et aequum ως κριτήρια ουσιαστικής δικαιοσύνης. Β. Επίδραση στο δίκαιο ως bonum. Γ. Επίδραση στο δίκαιο ως aequum. Δ. Η ιδέα της humanitas. §3. ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΩΣ ARS- ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ. I. ΤΟ ΡΩΜΑΪΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΩΣ ΔΙΚΑΙΟ ΤΗΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΩΣ. Α. Έννοια και παράγοντες διαπλάσεως. Β. Δίκαιο της περιπτώσεως και αφηρημένη σχέση. Γ. Divisio και partitio – Το πλατωνικό υπόβαθρο. II. ΤΡΟΠΟΙ ΕΥΡΕΣΕΩΣ ΚΑΙ ΘΕΜΕΛΙΩΣΕΩΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ. Α. Εύρεση του δικαίου. 1. Inventio (ρητορική τοπική); 2. Intuitio-Αριστοτελική επίδραση. Β. Θεμελίωση της δικαϊκής κρίσεως. 1. Rationes decidendi-Θεωρία του Hork. 2. Ελληνικές επιδράσεις. α. Επί των θεμελιώσεων «ουσιαστικής Λογικής»: Στωικές επιδράσεις. β. Επί των θεμελιώσεων «τυπικής Λογικής». αα. Αριστοτελικές επιδράσεις αλλά και ευκλείδειες. ββ. Στωικές επιδράσεις.

§ 1.1. Χαρακτηριστικός για όλη την ρωμαϊκή δικαϊκή παράδοση¹ είναι

1. Βλ. M. Voigt, Das ius naturale, aequum et bonum und das ius gentium der Römer, σε 4 τόμους, 1856/1966 (3₁+3₂: strictum ius, aequum et bonum)· Th. Mayer-Maly, Vom Rechtsbegriff der Römer, ÖsterZ für ö. Recht IX (1958/59) 151, 155 εε· Pringsheim, Bonum et aequum, εις Gesammelte Abhandlungen I, 1961, σ. 173 εε· v. Lübtow, SZ 66 (1948) 458 εε· Riccobono, BIDR 49/50 (1947) 223 εε· BIDR 53/54 (1948) 1 εε· Cera mi, La concezione celsina del "ius", 1985.

ο ορισμός του Κ έ λ σ ο υ², που αναφέρει ο Ο υ λ π ι α ν ό ς³ στην αρχή του πρώτου βιβλίου των Πανδεκτών (D. 1, 1, 1 pr.): «*ius est ars boni et aequi*» («ἔστι γάρ νόμος⁴ τέχνη τοῦ καλοῦ καί τοῦ ἴσου», όπως αποδόθη-

2. Ο P. I u v e n t i u s C e l s u s, διαπρεπής νομικός της κλασικής περιόδου, διαδέχθηκε τον πατέρα του στην αρχηγία της σχολής των Προκουλιανών. Διετέλεσε πραιτώρ (το 107 μ.Χ. για δεύτερη φορά) και ύπατος (το 129 μ.Χ. για δεύτερη φορά) καθώς και μέλος του Συμβουλίου του Αδριανού. Βίαιη ιδιοσυγκρασία και τραχύς κατά την άσκηση της κριτικής, αλλά καθαρό μυαλό με σπάνια οξυδέρκεια, έγραψε *digesta* (39 βιβλία) καθώς και *epistulae*, *commentarii* και *quaestiones*. Χαρακτηριστικό του έργου του είναι η υποδειγματική σαφήνεια και η επιγραμματική έκφραση. Παροιμιώδεις έχουν μείνει πολλές ρήσεις του, μεταξύ άλλων και ο κανόνας *scire leges non hoc est verba eorum tenere, sed vim ac potestatem* (D. 1, 3, 17).

3. Ο D o m i t i u s U l p i a n u s, σημαντικός νομικός της ύστερης κλασικής περιόδου, υπήρξε *assessor* του Παπινιανού. Από το έτος 222 μ.Χ. διετέλεσε *praefectus praetorio* και σύμβουλος του αυτοκράτορα Αλεξάνδρου Σεβήρου. Το 228 μ.Χ. δολοφονήθηκε από τους πραιτωριανούς. Υπήρξε πολυμαθέστατος και πολυγραφότατος, λιγότερο όμως από τον δάσκαλό του πρωτότυπος. Έγραψε *institutiones*, *regulae*, *definitiones*, *opiniones*, *responsa*, 83 βιβλία περί του *edictum* κ.ά. Φαίνεται ότι είχε σκοπό να πραγματευθεί ολόκληρο το δίκαιο, χρησιμοποιώντας και παραπέμποντας σε όλα τα έργα των προκατόχων του. Το ένα τρίτο των Πανδεκτών του Ιουστινιανού προέρχεται από έργα του.

4. Το “*ius*”, παρ’ όλο που αντιστοιχεί προς το ελληνικό «δίκαιον», αποδίδεται με την λέξη «νόμος» = *lex*, μάλλον διότι η λέξη αυτή εκφράζει την κυριότερη πηγή του δικαίου (*lex*, υπό την στενή έννοια ως *lex publica*, είναι η διάταξη που ψηφίζεται από την συνέλευση του λαού κατόπιν προτάσεως του αρμοδίου άρχοντος· βλ. Π ε τ ρ ο - π ο υ λ ο υ, Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού δικαίου², 1963, σ. 124) ως γραπτού δικαίου (*ius strictum*) κατ’ αντιδιαστολή προς το άγραφο δίκαιο (*ius non strictum*) που είναι (η διάκριση είναι πάντως ρευστή) είτε το έθιμο (*consuetudo*· βλ. Π ε τ ρ ό - π ο υ λ ο υ, ό.π., σ. 39 εε· K a s e r, *Das römische Privatrecht*², 1971, σ. 39 εε· W i e a c k e r, *Römische Rechtsgeschichte I*, 1988, σ. 499 εε· S c h u l z, *Prinzipien des römischen Rechts*, 1934, σ. 9 εε.) είτε το φυσικό δίκαιο (*ius naturale*· βλ. V o g g e n - p e r g e r, *Der Begriff des “ius naturale” im römischen Recht*, 1952· K a s e r, ό.π., σ. 201, 204 ε· W i e a c k e r, ό.π., σ. 510· H o n s e l l/M a y e r-M a l y/S e l b, *Römisches Recht*², 1986, σ. 50-51). Το “*ius*” αντιστοιχεί πράγματι προς το ελληνικό «δίκαιον» και πιο συγκεκριμένα προς τον αττικό όρο «δίκη» (Π ε τ ρ ό π ο υ λ ο υ, ό.π., σ. 36 σημ. 1) και σημαίνει την έννομη τάξη (βλ. M a y e r-M a l y, *Der Gedanke der Rechtsordnung und das röm. Recht*, SZ 99, 1982, 300) γενικά αλλά και την εξουσία που οι κανόνες της απονέμουν στο πρόσωπο (το σημερινό «δικαίωμα»· για την γένεση και εξέλιξη της έννοιας αυτής βλ. C o i n g/L a w s o n, *Das subj. Recht u. der Rechtsschutz der Persönlichkeit*, 1959· L a r e n z, *FS für Sontis*, 1977, σ. 129 εε.), χωρίς πάντως οι Ρωμαίοι να έχουν και θεωρητικά συλλάβει την διάκριση αυτή και να την «ζουν» τόσο άμεσα όσο εμείς σήμερα (K a s e r, ό.π., σ. 195). Η πράξη με την οποία επιδιώκεται η πραγμάτωση του δικαίου καλείται *a c t i o*, ελληνιστί δε (στο αττικό δίκαιο) και πάλι δ ί κ η (Π ε τ ρ ό π ο υ λ ο υ, ό.π., σ. 36 σημ. 1). Το πρόσωπο που συμμορφώνεται προς τις επιταγές της έννομης τάξεως ονομάζεται *i u s t u s* (: «δίκαιος»· βλ. W i e a c k e r, ό.π., σ. 508-509), η δε επιδεικνυόμενη από αυτόν αρετή *i u -*

κε στα Βασ. 2, 1, 1)⁵⁶. Είναι διαδεδομένη η άποψη ότι ο ορισμός αυτός έχει στωική προέλευση⁵⁷. Η άποψη αυτή βασίζεται στο γεγονός ότι από τον 2^{ον} αι. π.Χ. άκμαζε στην Ρώμη η στωική φιλοσοφία, όπως διδασκόταν μέσα στον κύκλο του Σκίπιωνα του Αφρικανού του νεωτέρου ιδίως από τον Παναίτιο τον Ρόδιο. Αλλά στην Ρώμη είχαν εισέλθει ήδη πιο πριν και άλλες τάσεις της ελληνικής-ελληνιστικής φιλοσοφίας (η πλατωνική με τον Καρνεάδη και η αριστοτελική με τον Κριτόλαο)⁵⁸, ενώ αργότερα κατά τον 1^{ον} αι. μ.Χ. δημι-

stitia (: «δικαιοσύνη»)· για την ελληνική καταγωγή βλ. Pringsheim, *Römische Aequitas der christlichen Kaiser*, εις *Gesammelte Abhandlungen I*, 1961, σ. 227, 243.

5. Μέχρι τα Βασιλικά η σταθερή απόδοση του "boni et aequi" ήταν «καλόν και δίκαιον»· Pringsheim, *Bonum et aequum*, εις *Gesammelte Abhandlungen I*, 1961, σ. 179.

6. Είναι ο μοναδικός ορισμός του ius, που συναντά κανείς στις ρωμαϊκές πηγές (Schulz, *Geschichte der röm. Rechtsw.*, 1961, σ. 160· Honsel/Mayer-Maly/Selb, ό.π., σ. 50), τούτο δε οφείλεται -όπως λέγει ο Mayer-Maly, ό.π., σ. 150, 155 - κατά πρώτο λόγο στην τάση των Ρωμαίων νομικών να αποφεύγουν εννοιολογικούς προσδιορισμούς και να συζητούν θεμελιακά θέματα. Ολόκληρο το σχετικό απόσπασμα έχει ως εξής: Ulpianus 1 inst. D. 1, 1, 1 pr.: Iuri operam daturum prius nosse oportet, unde nomen iuris descendat, est audem a iustitia appellatum: nam, et eleganter Celsus definit, ius est ars boni et aequi. Για την επίδραση του ορισμού αυτού στους ρωμαίους νομικούς βλ. Mayer-Maly, *Vom Begriff*, ό.π., σ. 163 εε. Στον εν λόγω ορισμό του ius από τον Κέλο ανάγεται και ο ορισμός του ius naturale από τον Παύλο: "Ius pluribus modis dicitur: uno modo, cum id, quod [semper] aequum ac bonum est ius dicitur, ut est ius naturale (D. 1, 1, 11)· για την ερμηνεία αυτού βλ. Voggensperger, ό.π., σ. 85 εε.

7. Π.χ. Kübler-(Βιζούκις), Το ρωμαϊκόν δίκαιον κατά τους πρώτους αιώνες, 1940, σ. 10· Pringsheim, *Jus aequum und jus strictum*· *Aequitas und bona fides*· *Bonum et aequum*, καθώς και *Römische aequitas der christlichen Kaiser*, εις *Gesammelte Abhandlungen I*, 1961, σ. 131 εε., 154 ε., 173 εε. και 224 εε., αντιστοίχως.

8. Η φιλοσοφική επίδραση είναι ίσως η ώριμη φάση ενός μακρού πολιτιστικού συγχωτισμού των δύο λαών, ο οποίος είχε αρχίσει από τα μέσα του 8^{ου} π.Χ. αι., όποτε οι Έλληνες είχαν εδραιώσει την παρουσία τους στην νότια Ιταλία και λίγο αργότερα στην Σικελία (G. Alföldy - A. Χανιώτης, Ιστορία της ρωμαϊκής κοινωνίας, 1988, σ. 26· βλ. και Κ. Δεσποτόπουλο, Αρχύτου «λογισμός» και «λογιστικά», εις *Μελετήματα φιλολογίας και φιλοσοφίας*, 1998, σ. 65 εε.=Φιλοσοφία και διαλεκτική, 1990, σ. 146 εε.), και εκδηλωνόταν με την πάροδο του χρόνου ποικιλοτρόπως. Π.χ. το 240 π.Χ. για πρώτη φορά ένας Έλληνας από τον Τάραντα, πολιτογραφημένος Ρωμαίος με το όνομα Λεύκιος Αίβιος Ανδρόνικος, ο πρώτος χρονολογικά ποιητής της λατινικής γραμματείας, παρέστησε ελληνικό δράμα στην Ρώμη και άρχισε να μεταφράζει στην λατινική γλώσσα τραγωδίες και κωμωδίες (Τατάκης, Παναίτιος ο Ρόδιος, ιδρυτής της Μέσης Στοάς, εις *Μελέτες ιστορίας της φιλοσοφίας*, 1980, σ. 130· E. J. Kennedy - M. V. Claussen - Θ. Πίκουλα, Α. Σιδέρη-Τόλια, 1998, σ. 96 εε., 1069 εε.· Rose, ό.π., σ. 23-24). Το 454 π.Χ. περίπου οι Ρωμαίοι, προκειμένου να κωδικοποιήσουν την νομοθεσία τους, απέστειλαν στην Ελλάδα τριμε-

ουργήθηκαν στην Ρώμη δύο αντιμαχόμενες σχολές δικαίου (*scholae, sectae*⁹), η Σχολή των Προκουλιανών και η Σχολή των Σαβινιανών, από τις οποίες η πρώτη ακολουθούσε –όπως λέγεται– την αριστοτελική και η δεύτερη την στωική φιλοσοφία¹⁰. Ο ίδιος ο Κέλλσος, στις αρχές του

λή επιτροπή να αντιγράψουν τους περίφημους νόμους του Σόλωνος και να μελετήσουν τις καλύτερες νομοθεσίες άλλων ελληνικών πόλεων. Πρόκειται για τον «Δωδεκάδελτο Νόμο» (*Lex Duodecim Tabularum*), 451/450 π.Χ., που αναμφισβήτητα υπέστη την επιδραση του ελληνικού δικαίου· βλ. Περόπουλο, ό.π., σ. 120 εε.· Πανταζόπουλο, Ρωμαϊκόν δίκαιον εν διαλεκτική συναρτήσει προς το ελληνικόν Α', 1974, σ. 162 εε.· και ιδίως G. C i u l e i, Die XII Tafeln und die römische Gesamtschicht nach Griechenland, ZRG 64, 1944, 350-354· J. D e l z, Der griechische Einfluss auf die Zwölftafelgesetzgebung, MH 23, 1966, 69-83· επίσης W i e a c k e r, ό.π., σ. 300 εε.· K i p p, Geschichte der Quellen des Römischen Rechts, 1909, σ. 38 εε.· K a s e r, Römische Rechtsgeschichte, 1950, σ. 56 εε.· S c h u l z, Prinzipien des Römischen Rechts, 1934, σ. 5, ο οποίος επισημαίνει ότι και η ιδέα της κωδικοποίησης είναι ελληνική και ότι και η άλλη μεγάλη κωδικοποίηση (του Ιουστινιανού, 529-534) είναι ως όλο έργο του ελληνικού πνεύματος. Η ρωμαϊκή αντίληψη αποκρούει την κωδικοποίηση και τηρεί αυστηρά επιφυλακτική στάση έναντι των νομοθεσιών. Τούτο οφείλεται στην διαφορετική αφετηρία: Ενώ στην Ελλάδα εκείνο που ενδιαφέρει είναι το δίκαιο της πόλεως, στην Ρώμη πρόκειται για ένα νομικό σύστημα που σχετίζεται με την προσωπικότητα του ατόμου, δηλ. ενός μεμονωμένου ανθρώπου ελεύθερου από τα «δεσμά της πόλεως» και της συνδεόμενης με αυτήν νομοθεσίας. Γι' αυτό και η νομική λογοτεχνία των Ρωμαίων αντλεί από ελληνικές πηγές σε πολύ πιο περιορισμένο βαθμό από ότι η υπόλοιπη ρωμαϊκή ζωή (M. v. A l b r e c h t, επιμ. Δ. Νικήτα, Ιστορία της ρωμαϊκής λογοτεχνίας I, Παν/κές εκδ. Κρήτης, 1999, σ. 703).

9. *Schola*, κατά τον Γάιο και Πλίνιο· *sectae* κατά τον Πομπόνιο (S c h u l z, Geschichte, 142).

10. Οι δύο νομικές σχολές των Προκουλιανών και των Σαβινιανών, που κατά τον P o m p o n i u s, (D. 1, 2, 2, 47) ανάγονται αντιστοίχως στον L a b e o και τον C a p i t o (με διαδόχους τον P r o c u l u s και τον S a b i n u s, από τους οποίους πήραν το όνομά τους) δεν ήταν πραγματικά εκπαιδευτικά ιδρύματα αλλά προσωπικού χαρακτήρα ενώσεις κορυφαίων νομικών με τους οπαδούς τους, που καλλιεργούσαν μια ορισμένη νομική παράδοση. Διέθεταν μια ορισμένη οργάνωση κάτω από έναν αναγνωρισμένο αρχηγό, κατά το πρότυπο των ελληνικών φιλοσοφικών σχολών. Η μεταξύ τους αντίθεση αναγόταν όμως σε ζητήματα λεπτομερειανά (μερικά από αυτά μνημονεύουν οι S o h m / M i t t e i s / W e g n e r, Institutionen¹⁷, 1924, σ. 98 σημ. 16) ώσπου εκφυλλίσθηκε και κατάληξε απλή σχολική αντίθεση. Η επιβίωσή τους για πολλές γενιές (έως τα μέσα του 2^{ου} μ.Χ. αι.) οφείλεται μάλλον στον ανταγωνισμό των ηγετών τους (που είχε και πολιτικά αίτια· οι Προκουλιανοί είχαν συντηρητικό, ενώ οι Σαβινιανοί προοδευτικό προσανατολισμό) και στην τάση των Ρωμαίων να ακολουθούν πιστά τις νομικές αυθεντίες. Λέγεται ότι οι μεταξύ τους διαφωνίες οφείλονταν και στις διαφορετικές φιλοσοφικές κατευθύνσεις, δεδομένου ότι οι Προκουλιανοί ήσαν οπαδοί της αριστοτελικής, ενώ οι Σαβινιανοί ήσαν οπαδοί της στωικής φιλοσοφίας (P. S o k o l o w s k i, Die Philosophie im Privatrecht I, 1902, σ. 69-111, 111-145· αντιθ. όμως H ä g e r - s t r o m, Der röm. Obligationsbegriff I, 246-261). Χαρακτηριστική προς τούτο είναι η περίπτωση της κτήσεως κυριότητας με *specificatio*. Οι Προκουλιανοί υποστήριζαν,

2^{οο} αι. μ.Χ., βρίσκεται επί κεφαλής της Σχολής των Προκουλιανών. Στα δεδομένα αυτά προστίθεται και το γεγονός ότι η «εγκύκλιος παιδεία», που είχε εισαχθεί από την Ελλάδα και διδασκόταν με την μορφή των «artes liberales» (: μαθήσεις γενικής μορφώσεως του ελεύθερου ανθρώπου¹¹) στις ρωμαϊκές ρητορικές σχολές, περιλάμβανε τουλάχιστον από τις αρχές του 1^{οο} αι. π.Χ. και την «διαλεκτική» (: λογική) όχι μιας ορισμένης φιλοσοφικής κατευθύνσεως αλλά γενικά¹². Έτσι το ερώτημα για

σύμφωνα με την αριστοτελική θεωρία περί εἰδού, ότι κύριος του νέου πράγματος γίνεται ο κύριος του εἰδού (π.χ. ο ζωγράφος)· προς την άποψη δε αυτή συμφωνούσε και ο Γάιος (II, 79), ο οποίος δεχόταν ότι πρόκειται όχι για ένωση αλλά για εἰδοποίησι. Οι Σαβινιανοί, ακολουθώντας την στωική αντίληψη περί ουσίας, δίδασκαν ότι κύριος του νέου πράγματος (π.χ. του ζωγραφικού πίνακα) είναι –αντιθέτως– ο κύριος της ουσίας (του ξύλου ή του υφάσματος). Αργότερα ο Ιουστινιανός, επιδιώκοντας συμβιβασμό της αντιθέσεως, θέσπισε (Inst. 2, 1, 15· D. 41, 1, 7, 7) ότι το νέο είδος μπορεί να αναχθεί στην αρχική του μορφή, δεν ανήκει στον ειδοποιησάντα (δηλ. στον κατασκευαστή του νέου είδους) αλλά στον κύριο της ύλης (ουσίας). Πρβλ. γενικά Πετρόπουλο, ό.π., σ. 147 εε.· Παυτάζόπουλο, ό.π., σ. 148 εε.· Schulz, Geschichte, 140-146· Sohm/Mitteis/Wenger, ό.π., σ. 95-99· Kasser, ό.π., § 41· Jörs/Kunkel/Wenger, Römisches Recht³ (1949) § 18· Honseil/Mayer-Maly/Selb, Römisches Recht⁴ (1986), σ. 30-31· Dulckeit/Schwarz/Waldstein, Römische Rechtsgeschichte⁵ (1989), § 34 I.

11. Έτσι L. Biele (r.-Ap. Σκιαδάς), Ιστορία της ρωμαϊκής λογοτεχνίας, 1972, σ. 151.

12. Ο όρος «εγκύκλιος παιδεία» (Quintilianus, Institutio Oratoria 1.10.1: "orbis ille doctrinae quem Graeci εγκύκλιον παιδείαν vocant") περιλαμβάνει τον κύκλο των γνώσεων που είναι απαραίτητες προτού ο μαθητής αφοσιωθεί στην μελέτη του ειδικού αντικειμένου που τον ενδιαφέρει. Οι σοφιστές ήταν οι πρώτοι που ισχυρίστηκαν ότι μπορούν να μεταδώσουν στους μαθητές τους κάθε είδους γνώσεως που θα τους χρησίμευε στην καθημερινή τους ζωή, στην πρόοδο και την κοινωνική και πολιτική τους διάκριση. Ο Ιππίας ο Ηλείος δίδασκε όλους εκείνους τους τομείς που ήταν απαραίτητοι για ένα ελεύθερο άνθρωπο: αστρονομία, γεωμετρία, αριθμητική, μουσική, γραμματική («τέχνη»). Πλάτ., Ιππ. Ελ. 368 b· Cic., De Or. 3, 127· «ἐλευθέριοι ἐπιστήμαι». Αριστοτ., Πολ. 1377b 15· «ἐλευθέριος παιδεία», Πολ. 1338 a 32). Η παράδοση αυτή συνεχίστηκε και κατά την ελληνιστική περίοδο. Οι γνωστότερες αναφορές βρίσκονται στον Διονύσιο Αλικαρνασέα («Περὶ συνθέσεως ονομάτων», 25) και στον Πλούταρχο (H0. 2, 1135 d «εγκύκλιος παιδεία» πρβλ. «οἱ περὶ τὰ ἐγκύκλια παιδεύται», Πλούτ., Αλεξ. 7). Τον 1ον αι. π.Χ. εμφανίζεται το σπουδαίο έργο του Βάρωνος Disciplinalum libri IX με έντονα εγκυκλοπαιδικό χαρακτήρα, που περιλαμβάνει κατά σειράν τα εξής βιβλία: 1) Γραμματική 2) Διαλεκτική 3) Ρητορική 4) Γεωμετρία 5) Αριθμητική 6) Αστρονομία 7) Μουσική 8) Ιατρική 9) Αρχιτεκτονική. Τα επτά πρώτα βιβλία απέτέλεσαν την βάση για τις artes liberales, οι οποίες ως trivium (γραμματική, διαλεκτική, ρητορική) και ως quadrivium (γεωμετρία, αριθμητική, αστρονομία, μουσική) διδάχθηκαν στην Ευρώπη έως το τέλος της μεσαιωνικής εποχής. Πρβλ. L. Biele, ό.π.· E. Curtius, Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter, 1948, σ. 44 ε.· O. Mauch, Der lateinische Begriff 'disci-

τον ορισμό του Κ έ λ σ ο υ τίθεται εκ νέου: Έχει ο ορισμός αυτός πράγματι στωική προέλευση, με ποια έννοια και σε ποια έκταση; Μήπως πέσαν της στωικής έχει υποστεί και άλλες –κυρίως αριστοτελικές ή πλατωνικές– επιδράσεις;

Το ερώτημα αυτό είναι για την ιστορία των δικαιοκτών ιδεών εξόχως ενδιαφέρον, αλλά διόλου ευχερές, με πρώτη δυσχέρεια –όπως επισημαίνει ο W i e a c k e¹³– την κορυφαία, σχεδόν μετωπική, αντιπαράθεση μεταξύ φιλολόγων και ρωμαϊστών. Οι φιλόλογοι, υπό την επίδραση των πολιτιστικών ιδεωδών της ελληνο-ρωμαϊκής παιδείας, που είχαν κατακτήσει τις τάξεις των μορφωμένων ρωμαίων πολιτών, έχουν την τάση να αναγνωρίζουν στην ελληνική θεωρία μεγαλύτερη επιρροή στην διάπλαση της ρωμαϊκής σκέψεως απ' ό,τι οι ιστορικοί του δικαίου¹⁴. Αυτοί, εμμένοντας στην αρχή ότι το δίκαιο διέπεται από δική του προβληματική και υπόκειται σε αυτόνομη εξέλιξη, αντιμετωπίζουν την ρωμαϊκή έννομη τάξη ως ιδιαίτερο ιστορικό φαινόμενο. Εν τω μεταξύ στην πλευρά των φιλολόγων έχουν περάσει και εκείνοι από τους ιστορικούς του δικαίου που θεωρούν το ΡΔ ως στοιχείο του όλου ελληνο-ρωμαϊκού πολιτισμού ή της όλης πνευματικής παραδόσεως της Δύσεως, όπως στην Ιταλία οι R i c c o b o n o και L a P i r a, στην Ιταλία ο V i l l e y, στην Γερμανία ο K ü b l e r, ή στην Αγγλία ο P. S t e i n και αυτός ο ιδιαίτερα κριτικός F r i t z S c h u l z¹⁵. Από το άλλο μέρος, ιστορικοί του δικαίου οπαδοί μιας αυτοτελούς εξελίξεως, όπως οι P r i n g s h e i m, C o i n g, W i e a c k e

plina", 1941, σ. 9 εε.· M a r r o u (-Baumann), Geschichte der Erziehung im klassischen Altertum, 1957, σ. 260 εε., 337 εε.· J. C h r i s t e s, Bildung und Gesellschaft. Die Einschätzung der Bildung und ihre Vermittlung in der griechischen und römischen Antike, 1975, σ. 150 εε., 196 εε., 206 εε.· K ü h n e r t, Allgemeinbildung und Fachbildung, 1961.

13. Über das Verhältnis der römischen Fachjurisprudenz zur griechisch-hellenistischen Theorie, IURA XX (1969), 448, 445.

14. Παράδειγμα ο J. S t r o u x, Römische Rechtswissenschaft und Rhetorik, 1949. Εδώ και οι φιλόσοφοι του δικαίου, όπως ο K. H i l d e n b r a n d, Geschichte und System der Rechts- und Staatsphilosophie I, 1860, σ. 523 εε., 593 εε.

15. R i c c o b o n o, BIDR 53/54 (1948) 5 εε.· L a P i r a, ιδίως SDHI 1 (1935) 319 εε.· BIDR 42 (1934) 336 εε.· 44 (1936) 131 εε.· πρβλ. Studi F. Virgili (1935)· V i l l e y, Recherches sur la littérature didactique du droit romain, 1945· Logique d' Aristote et droit romain, RHD 29 (1951) 309 εε.· S t e i n, Regulae iuris, 1966, σ. 33 εε.· K ü b l e r (-Βιζουκίδης), Το ΡΔ κατά τους πρώτους αιώνες, 1940· Griechische Einflüsse auf die Entwicklung der röm. Rechtswissenschaft gegen Ende der Republikanischen Zeit, ACI Roma 1, 1934, 79 εε.· S c h u l z, History of Roman Legal Science, 1946 (γερμ. μετάφρ., Geschichte der röm. Rechtswissenschaft, 1961). Πρβλ. και S e n n, De l' influence grecque sur le droit romain de la fin de la république, ACI Roma 1, 1934, 99 εε.· επίσης Δ. Μ π ό σ δ α, Σοφία ελληνική και ρωμαϊκή νομική σκέψη, EEN 54 (1987) 5 εε.

r, Kaser, Horak, Waldstein, Miquel¹⁶ και άλλοι¹⁷, αναγνωρίζουν εν τούτοις επιρροές της ελληνικής σκέψεως, πλην σε διαφορετική ο καθένας έκταση και από διαφορετικές ελληνικές πηγές. Υπάρχει κάποια διέξοδος μέσα από αυτόν τον λαβύρινθο; Υπάρχει, λέει ο Waldstein, υπενθυμίζοντας την περιφρηματική ρήση του Πομπωνίου στον Άμλετ: "Though this be madness, yet there is method in 't"¹⁸. Το νήμα για την διέξοδο μας δίνει ο ορισμός του Κέλσου. Αν το ξετυλίξει κανείς σιγά-σιγά και προσεκτικά, θα μπορέσει ίσως να οδηγηθεί σε κάποια χρήσιμα και ασφαλή συμπεράσματα για ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά της ρωμαϊκής δικαιοσύνης αντιλήψεως σε αναφορά με την ελληνική φιλοσοφική σκέψη, τα οποία θα μπορούσαν να αποτελέσουν την βάση για την διατύπωση μιας –υπό σύγχρονη έννοια– μεθοδολογίας του Ρωμαϊκού δικαίου¹⁹.

II. Ο ορισμός του Κέλσου συνδέει το δίκαιο αφ' ενός με ένα φορμαλιστικό στοιχείο (το δίκαιο είναι «τέχνη», *ars*) και αφ' ετέρου με ένα ουσιαστικό (το δίκαιο είναι τέχνη «τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ ἴσου», *boni et aequi*). Φορμαλιστικό και ουσιαστικό στοιχείο ορίζουν την έννοια του *ius*, το μεν πρώτο ως *genus proximum*, το δε δεύτερο ως *defferentia specifica*. Ο ορισμός αυτός (ορισμός πράγματος και όχι ονόματος, αφού δεν εξηγεί το όνομα, αλλά εκθέτει τα χαρακτηριστικά του οριστέου, *definiendum*) είναι πάντως ατελής, διότι το ορίζον (*definiens*) αποδίδεται με έννοιες α-

16. P r i n g s h e i m, Η ελληνική επίδρασις επί του ΠΔ, EEN 26 (1959) 601 ες.· Gesammelte Abhandlungen I, 1961, passim· πρβλ. και Geltungsbereich und Wirkung des altgriechischen Rechts, AID 15 (1951-52) 65 ες.· C o i n g, Zur Einfluss des Aristoteles auf die Entwicklung des röm. Rechts, SZ 69 (1952) 24 ες.· W i e a c k e r, ό.π.· K a s e r, Zur Methode der röm. Rechtsfindung, 1962· H o r a k, Rationes decidendi, 1969· W a l d s t e i n, Konsequenz als Argument klassischer Juristen, SZ 92 (1975) 26 ες.· Topik und Intuition in der röm. Rechtswissenschaft, Fg. für A. Herdliczka, 1972, σ. 237 ες.· M i q u e l, Stoische Logik und röm. Jurisprudenz, SZ 87 (1970) 85 ες.

17. Π.χ. V i e h w e g, Topik und Jurisprudenz⁵ (1974) 19 ες., 46 ες.· M e y e r, Die Quaestiones der Phetorik und die Anfänge der juristischen Methodenlehre, SZ 68 (1951) 30 ες.· Nachtrag zur Quaestioneslehre, SZ 72 (1955) 357ες.· S t e i n w e n t e r, Rhetorik und römischer Zivilprozess, SZ 65, 69 ες.· W e s e l, Rhetorische Statuslehre und Gesetzesauslegung der römischen Juristen, 1967.

18. Σ α ί ξ π η ρ, Άμλετ (μετάφρ. Β. Ρώτα), Ίκαρος, 1953, Πράξη Β', Σκ. 2: «Αν και όλα αυτά είναι τρέλα, έχουν όμως σειρά».

19. Για το πρόβλημα του επιτρεπτού της εφαρμογής σύγχρονων νομικών εννοιών και κατηγοριών σε ζητήματα ιστορίας του δικαίου βλ. W i e a c k e r, Notizen zur rechtshistorischen Hermeneutik, εις Ausgewählte Schriften I, 1983, σ. 84 ες.· D u l c k e i t, Philosophie und Rechtsgeschichte, 1950· S e i d l, Moderne zivilrechtliche Lehren als Erkenntnismittel der Rechtsgeschichte, FS für H. Lehmann, I, 1956, σ. 97 ες.

όριστες (*ars – boni et aequi*)²⁰. όχι όμως και διότι δεν περιλαμβάνει και άλλα εξ ίσου ισότιμα χαρακτηριστικά του δικαίου, όπως το στοιχείο του εξαναγκασμού ή το στοιχείο της *utilitas*. Τόσο ο εξαναγκασμός όσο και η *utilitas* παρελείφθησαν από τον ορισμό μάλλον ως αυτονόητα. Ο εξαναγκασμός, ως συνέπεια του ετερόνομου χαρακτήρα του δικαίου, αποτελεί πράγματι ουσιώδες στοιχείο του δικαίου (το οποίο μάλιστα πρώτοι οι Ρωμαίοι διέκριναν, διαχωρίζοντας μέσω του στοιχείου αυτού το δίκαιο από τους λοιπούς κανόνες συμπεριφοράς, αφ' ενός από το *fas*, όσιον²¹, και αφ' ετέρου από τον *mos*, *mores*, *maiorum*, παραδεδομένα ήθη²²). αλλά δεν ήταν αναγκαίο να περιληφθεί και ρητά στον ορισμό, δεδομένου ότι προκύπτει από το πρώτο σκέλος αυτού, το δίκαιο ως "*ars*", ως ορισμένη διαδικασία απονομής του δικαίου. Η *utilitas* (ωφέλεια, συμφέρον) εμφανίζεται υπό δύο όψεις: ως *utilitas communis* (*publica*), «κοινόν συμφέρον», αποτελεί αυτονόητο στοιχείο του δημόσιου δικαίου (*ius quod ad statum rei Romanae spectat*) και ως *utilitas privata* (ιδιωτικό συμφέρον) είναι αυτονόητο στοιχείο του ιδιωτικού δικαίου (*ius quod ad singulorum utilitatem spectat*)²³. *Utilitas communis* και *utilitas privata* είναι έννοιες τόσο διαφορετικές, που δεν δικαιολογούν την αναγωγή τους σε ενιαίο στοιχείο ενός ορισμού του δικαίου²⁴. Τα στοιχεία που δηλώνονται στον ορισμό του Κ έ λ σ ο υ ("*ars*" αφ' ενός και "*boni et aequi*" αφ' ετέρου) είναι μάλλον τα μόνα αναγκαία, που αποδίδουν τα ουσιώδη χαρακτηριστικά του δικαίου κατά την ρωμαϊκή αντίληψη. Το καθένα από τα στοιχεία αυτά πρέπει να μελετηθεί χωριστά.

§ 2. Η μελέτη μπορεί να αρχίσει από το ουσιαστικό στοιχείο του ορι-

20. Τούτο όμως δεν σημαίνει ότι ο ορισμός είναι (όπως λέει ο S c h u l z, *Geschichte der röm. Rechtswissenschaft*, 1961, σ. 160) κενός περιεχομένου (ορθώς εναντίον ο W i e a c k e r, *Röm. Rechtsgeschichte* I, 1988, σ. 508 σημ. 26).

21. Βλ. Π ε τ ρ ό π ο υ λ ο, ό.π., σ. 38/39· K a s e r, ό.π., σ. 24 εε· S c h u l z, ό.π., σ. 80 εε· W i e a c k e r, ό.π., σ. 275 ε., 315.

22. Βλ. K a s e r, ό.π., σ. 195/196· S c h u l z, ό.π., σ. 28, 72, 86 εε., 162.

23. *Inst.* 1, 1, § 4· *D.* 1, 1, § 2 (Ουλπιανός).

24. Η *utilitas* υπό την πρώτη της εκδοχή έχει ελληνική καταγωγή και μάλιστα πολλαπλή. πυθαγόρεια (ανάγεται στον πυθαγόρειο φιλόσοφο και πολιτικό Α ρ χ ύ τ α, 460-365 π.Χ., που διδάξε ότι ένα από τα τρία στοιχεία του «τελείου νόμου» είναι ότι αυτός πρέπει να είναι «συμφέρων τῇ πολιτικῇ κοινωνίᾳ», δηλ. κοινωφελής (Π α ν τ α ζ ό π ο υ λ ο ς, ό.π., σ. 190), αριστοτελική (Πολιτ. 1282 18: «δίκαιον... δ' ἐστὶ τὸ κοινῇ συμφέρον»· Hθ. Νιχ. 2, 15-25: «... ταύτας δὴ που φασὲν ἡμεῖς νῦν οὐτ' εἶναι πολιτείας οὐτ' ὀρθοὺς νόμους ὅσοι μὴ ξυμπάσης τῆς πόλεως ἔνεκα τοῦ κοινοῦ ἐτέθησαν»), επικούρεια (με την έννοια αυτή ο σατιρικός Ο ρ ά τ ι ο ς την χαρακτηρίζει ως *mater iusti et aequi*: βλ. V o g g e n s p e r g e r, ό.π., σ. 92), πυθαγόρεια και στωική (Π ε τ ρ ό π ο υ λ ο ς, ό.π., σ. 169 σημ. 25, με παραπομπή στον S e n n). Πρβλ. και Κ. Π ε ρ ι - φ α ν ά κ η. Η κρατούσα νυν περί δικαίου θεωρία εν σχέσει προς την ελληνικήν φιλοσοφίαν - Το κοινόν συμφέρον εν τω δικαίω, 1942.

σμού, που βρίσκεται στην ειδοποιό διαφορά του δικαίου από τις λοιπές τέχνες: το δίκαιο δεν είναι οποιαδήποτε τέχνη (ars) αλλά είναι η τέχνη boni et aequi («του καλού και του ίσου»). Τι σημαίνει όμως αυτό; Το περιεχόμενο του ορισμού είναι συνάρτηση της καταγωγής του. Η καταγωγή του ορισμού, ως προς το σκέλος τούτο, είναι αναμφίβολα στωική. Αλλά αυτό δεν μπορεί να γίνει αντιληπτό, αν δεν αναφερθεί κανείς πρώτα στις έμμεσες πηγές: αν δεν μεταφερθεί στο κλίμα της εποχής, όπως διαμορφώθηκε μέσα στον κύκλο του Σκιπίων του Αφρικανού του νεώτερου από την στωική διδασκαλία του Παναίτιου και στο πώς το κλίμα αυτό ευνόησε την ανάπτυξη και διάπλαση καίριων χαρακτηριστικών του ΡΔ. Η ιστορική μνήμη θα μας φέρει πρώτα στις πηγές της στωικής φιλοσοφίας από όπου άντλησε ο Παναίτιος, και κατόπιν θα μας οδηγήσει στην Ρώμη για να γνωρίσουμε τον κύκλο του Σκιπίων και να αφουγκρασθούμε εκεί τον αποφασιστικό λόγο του Παναίτιου.

Ι.Α. Η στωική φιλοσοφία, που ως φιλοσοφική Σχολή διατηρήθηκε στην ζωή εξακόσια περίπου χρόνια²⁵, εκτείνεται σε τρεις περιόδους: την περίοδο της αρχαίας, της μέσης και της νεώτερης Στοάς. Κύριοι εκπρόσωποι της αρχαίας Στοάς είναι ο Ζήνων (334-264;), ο Κλεάνθης (304-233;) και ο Χρύσιππος (281-208;) της μέσης Στοάς ο Παναίτιος (180-110;) και ο Ποσειδώνιος (135-51;) και της νεώτερης Στοάς ο Σενέκας (πέθανε το 65 μ.Χ.), ο Επικτητός (50-138 μ.Χ.) και ο Μάρκος Αυρήλιος (121-180 μ.Χ.). Κοινή αντίληψη όλων των στωικών είναι ότι η φιλοσοφία είναι «άσκησις αρετής». Κατά τους αρχαιότερους Στωικούς η φιλοσοφία διαιρείται σε τρία μέρη: σε λογική (που ερευνά τον λόγο, και διακρίνεται σε διαλεκτική και ρητορική, η δε διαλεκτική ειδικότερα σε λογική και γραμματική), σε φυσική (που εξετάζει τον κόσμο) και σε ηθική (που ερευνά το ήθος του ανθρώπου, το πράττειν). Ο ενάρετος και σοφός πρέπει να κατέχει όλες τις μαθήσεις. Οι τρεις κλάδοι είναι αρετές και, όπως η αρετή είναι ενιαία και αδιαίρετη, έτσι και οι τρεις κλάδοι είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένοι μεταξύ τους. Ενιαία και αδιαίρετη είναι λοιπόν και η φιλοσοφία. Μοιάζει, λέγουν οι Στωικοί, με ένα αυγό: το σόφλι του αυγού είναι η λογική, το ασπράδι η ηθική, το κιτρινάδι η φυσική. Φανερό, κατά την κρίση τους, ότι, αν και αλληλένδετα τα τρία μέρη, έχουν κάποια ιεραρχία: προϋπόθεση και βάση της λογικής και της ηθικής, η φυσική²⁶. Αφετηρία για τους Στωικούς είναι η πρωταρχία του λόγου και στην θεωρία και στην πρά-

25. Τατάκης. Οι αρχές και το πνεύμα της στωικής ηθικής, εις Μελέτες ιστορίας της φιλοσοφίας, 1980, σ. 103.

26. Τατάκης, ό.π., σ. 105.

ξη, όπως καθιερώθηκε από τον Σωκράτη και αναπτύχθηκε από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη. Αλλά ο λόγος στους Στωικούς προσλαμβάνει ένα πολύ γενικότερο νόημα. Είναι κάτι περισσότερο από υποκειμενική αρχή της γνώσεως και της πράξεως. Ο στωικός λόγος δεν βρίσκεται μόνο μέσα στα λογικά όντα, ως αρχή της υποκειμενικής τους υποστάσεως. Ο λόγος βρίσκεται παντού. Είναι η αρχή της ζωής του παντός· ο νόμος που προσδιορίζει ό,τι γίνεται στην ύλη, στο σύμπαν (κατά την έκφραση του Χρύσιππου, σύμφωνα με τον λόγο «τὰ μὲν γεγόνота γέγονε, τὰ δὲ γινόμενα γίνεται, τὰ γενησόμενα γενήσεται»), ο καθολικός νόμος της ζωής· γι' αυτό ο λόγος ονομάζεται και εμπαρμένη (fatum· «εἴμαρμένη ἐστὶν ὁ τοῦ κόσμου λόγος», Χρύσιππος). Αλλά ο λόγος ονομάζεται και «σπερματικός λόγος» του κόσμου, γιατί είναι το σπέρμα που γονιμοποιεί («τοὺς σπερματικούς λόγους ἢ ὕλη παραδεξαμένη ἔχει ἐν ἑαυτῇ», Χρύσιππος). Γιατί ο λόγος δεν ζει μόνον μέσα στην ύλη. Σαν το πλατωνικό αγαθό γονιμοποιεί και τον αντικειμενικό και τον υποκειμενικό κόσμο, την ύλη αλλά και την συνείδηση του ανθρώπου. Χωρίς αυτόν δεν νοείται ούτε ύλη αλλά ούτε και σκέψη. Γι' αυτό ο λόγος ταυτίζεται με τον Θεό, με τον ὑπατο Θεό τον Δία («Δία εἶναι τὸν ἅπαντα διοικοῦντα λόγον», Χρύσιππος)²⁷. Ο λόγος ως ο κυβερνήτης του σύμπαντος δίνει στην φύση τα γηγόμενα με τα επόμενα, τις αιτίες με τα αποτελέσματά τους (μια απόλυτη νομοτέλεια κυβερνά τον κόσμο), και ο λόγος του ανθρώπου, δηλ. το σπέρμα του ίδιου του λόγου, δίνει με την λογική κατά τρόπο αναγκαίο τις γηγόμενες προτάσεις με τις επόμενες (με αυτή την σύνδεση γνωρίζει ο άνθρωπος τον βηματισμό του λόγου στο σύμπαν, όπως και μέσα στον ίδιο τον εαυτό του), δίνει ακόμη και με την ηθική, γιατί ο άνθρωπος γνωρίζοντας τον λόγο ταυτίζει την βούλησή του με τα κελεύσματα του λόγου, με την θέληση του θεού. Αυτή είναι η ιεραρχία και το αλληλένδετο και αδιαίρετο της φιλοσοφίας, κατά τους πρώτους Στωικούς. Βάση είναι η φυσική, γιατί σε αυτήν είναι διαχυμένος ο θεϊός λόγος· χάρη σε αυτόν υπάρχουν τα πάντα· η λογική με τον σπερματικό της λόγο αποκαλύπτει, διαβάζει το βιβλίο τη φύσεως, και αυτό ο άνθρωπος με την ηθική του διαγωγή το καταφάσκει, το αποδέχεται. Γι' αυτό δεν μπορεί να νοηθεί ἐνάρετος άνθρωπος που δεν θα ήταν ταυτόχρονα και φυσικός κι διαλεκτικός (λογικός). Γι' αυτό είναι αδιαίρετη και η φιλοσοφία²⁸. Μέρος αυτού του αδιαίρετου όλου είναι και η ηθική φιλοσοφία. Κέντρο της ηθικής φιλοσοφίας των Στωικών είναι όχι ο άνθρωπος ως πολίτης, όπως στον Πλάτωνα (όταν πεθαίνει ο Πλά-

27. Κ. Τσάτσος, Η κοινωνική φιλοσοφία των αρχαίων Ελλήνων, 1962, σ. 280-281.

28. Τατάκης, ό.π., σ. 108.

τ ω ν η «πόλις», το αρχαίον άστυ, δεν έχει απλώς υποστεί έναν κλονισμό, αλλά βαδίζει πια προς την δύση του) και εν μέρει στον Α ρ ι σ τ ο - τ έ λ η (αυτός στρέφει κιόλας την προτίμησή του λιγότερο στον πολίτη και περισσότερο στον θεωρητικό άνθρωπο, τον άνθρωπο που επιδίδεται στην θεωρητική έρευνα, αναζητά την αλήθεια για την αλήθεια και με αυτή θηρεύει την τελειώσή του, μέσα σε ένα διαφορετικό ιστορικό πλαίσιο) αλλά ο άνθρωπος ως άτομο, ο άνθρωπος χωρίς προσδιορισμούς²⁹. Στα προηγούμενα μεγάλα φιλοσοφικά συστήματα ο λόγος στο πρακτικό πεδίο εύρισκε την πληρέστερη πραγματοποίησή του στην πολιτεία· αυτή ήταν ο αποκλειστικός μεσολαβητής του ατόμου με τον Λόγο. Τώρα που ο μεσολαβητής αυτός έλειψε (η «πόλις» –και ολόκληρο το σύστημα των πόλεων στην Ελλάδα– άρχισε, στις μέρες που πρόβαλαν οι Στωικοί, να σβήνει)³⁰, έπρεπε ο άνθρωπος να συνδεθεί απ' ευθείας με τον Λόγο. Έπρεπε ο Λόγος να καταλάβει την πράξη του άμεσα και έπρεπε σύμφωνα με αυτόν να ζει. Επειδή όμως ο Λόγος είναι ο λόγος του σύμπαντος, λόγος όλου του αισθητού κόσμου, λόγος της φύσεως, και το κατά φύσιν είναι μόνον ό,τι είναι και κατά λόγον, γι' αυτό και το πράττειν (το κοινωνικώς πράττειν, το πολιτεύσθαι) πρέπει να ταυτισθεί με το κατά φύσιν ζειν. Αυτό το κατά φύσιν ή κατά λόγον ζην είναι το κατηγορικό ηθικό πρόσταγμα των Στωικών³¹: «Όμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν»· ότι δηλαδή ο άνθρωπος πρέπει να κατευθύνει την ζωή του κατά τρόπο ομόλογο προς την φύση του, προς τον λόγο της φύσεως, που είναι (κατά τον Ζήνων α) το «κατ' άρετην ζῆν» («πρὸς τὴν ἀρετὴν ἡμᾶς ἡ φύσις ἄγει»)³². Για να επιτύχει στο έργο αυτό ο άνθρωπος πρέπει πρωτίστως να έχει την ικανότητα να αισθάνεται και να αντιλαμβάνεται ποιο είναι το ο ι κ ε ί ο ν, δηλ. εκείνο που ταιριάζει στην δική του φύση και στην φύση του κάθε όντος. Με την ικανότητα αυτή αποκτά την ο ι κ ε ί ω σ ι ν, απομένει το οικεῖον και πράττει το οικεῖο. Η ο ι κ ε ί ω σ ι ς είναι για τους Στωικούς η αρχή τη δικαιοσύνης³³. Ουσία του ανθρώπου είναι η αρετή, διάθεση και ικανότητα του ηγεμονικού της ψυχής, ένας «λόγος όμολογούμενος καὶ βέβαιος καὶ ἀμετάπτωτος». Πόσο υπεύθυνος, βέβαιος και αμετάπτωτος λόγος είναι η αρετή, το επιβεβαιώνει η γνώμη του Ζήνων ο ς, ότι είναι ευκολότερο να βυθίσεις στο νερό ασκό γεμάτο αέρα, παρά να καταφέρεις με την βία έναν άνδρα «σπουδαῖο» (δηλ. άνθρωπο

29. Τα τ ά κ η ς, ό.π., σ. 104.

30. Βλ. εκτενώς Π. Κ α ν ε λ λ ο π ο ύ λ ο υ, Από τον Μαραθώνα στην Πύδνα κι ως την καταστροφή της Κορίνθου, 490-146 π.Χ., τόμ. Α', 1963, σ. 382 εε.

31. Κ. Τ σ ά τ σ ο ς, ό.π., σ. 282-283.

32. Τα τ ά κ η ς, Ζήνων ο Κιτιεύς, εις Μελέτες, ό.π., σ. 124.

33. Και για τα επόμενα βλ. Τα τ ά κ η ς, ό.π.

που πραγματώνει το ιδεώδες των Στωικών) να κάνει χωρίς την θέλησή του κάτι που δεν έχει εγκρίνει η ηθική του βούληση· είναι «ανένδοτος», λέγει ο Ζήνων, «καὶ ἀήσθητος ἡ ψυχὴ, ἣν ὀρθὸς λόγος δόγμασι παγίοις ἐνεύρωσε». Τόση ήταν η πίστη του Ζήνωνος προς την απόλυτη κυριαρχία της αρετής και την ελευθερία που αυτή, ανεξάρτητα από τις εξωτερικές συνθήκες, χαρίζει στον άνθρωπο, ώστε, όταν του αντέταξαν τους στίχους του Σοφοκλή: «ὅστις δὲ πρὸς τύραννον ἐμπορεύεται, κείνου ἐστὶ δούλος, ἐλεύθερος μὲν ὢν» (ὅποιος πηγαίνει σε τύραννο, γίνεται δούλος του, ἔστω και αν φθάσει ἐλεύθερος), απάντησε: «οὐκ ἔστι δούλος, ἦν ἐλεύθερος μὲν ὢν» (δεν είναι, δεν γίνεται δούλος του τυράννου αν, όταν φθάσει στον τύραννο, είναι ἄνθρωπος πραγματικά ἐλεύθερος). Φαίνεται με τρόπο συναρπαστικό από την περίφημη αυτή στιχομυθία το βάθος και η εσωτερικότητα αλλά και ο ηρωισμός της στωικής ηθικής³⁴. Αυτή η ηθική, αυτή η αρετή, είναι το μόνο αληθινό αγαθό. Όλα τα άλλα πρέπει να είναι για τον ἄνθρωπο «αδιάφορα». Μόνον η αρετή, απαλλάσσοντας τον ἄνθρωπο από το βάρος της ὕλης, τον τοποθετεί εκεί όπου κατὰ φύσιν ανήκει³⁵, στην σφαίρα του Λόγου· εκεί όπου ζει κυρίαρχος και ἐλεύθερος. Αυτή η κατὰ φύσιν στάση και πράξη αποτελεί ὄχι ἀνάγκη αλλά καὶ αὐτὴν ὁ νόμος για τον ἄνθρωπο (ὁ ὅρος «καθήκον» και η ἔννοια του οφείλεται στον Ζήωνα)³⁶. Αλλά δεν αξιώνει η Στοά απλῶς την συμμόρφωση σε ὅτι υπαγορεύει ὁ λόγος· αξιώνει και την «ἀπὸ διαθέσεως» εκπλήρωση του καθήκοντος. Η πράξη δεν κρίνεται ἀπὸ την εξωτερική της μόνο πλευρά. Είναι ολοκληρωμένη η ηθική πράξη μόνον όταν και το εσωτερικό στοιχείο, η προαίρεση, η ενσυνείδητη ἀπόφαση είναι σύμφωνη με την ἐπιλογή του Λόγου. Οἱ Στωικοὶ διακρίνουν την ἀπλή εκπλήρωση του καθήκοντος ἀπὸ την ενσυνείδητη και ἐξ ἀγαθῆς προαιρέσεως εκπλήρωση³⁷, την οποία ονομάζουν κατὰ φύσιν. Η διάκριση αυτή συμπίπτει με την διάκριση μεταξύ νομιμότητας και ηθικότητας που διατυπώνει ὁ Kant στην Κριτική του Πρακτικοῦ Λόγου, αλλά και προς την χριστιανική ἀντίληψη περὶ ηθικῆς³⁸.

Β. Ο Σκιπίων Ἀφρικανὸς ὁ νεώτερος (Scipio

34. Τατάκης, ὁ.π.

35. Κ. Τσάτσος, ὁ.π., σ. 285.

36. Βλ. G. Nebeil, Der Begriff des καθήκον in der alten Stoa, "Hermes", 1935.

37. Πιθανή η επίδραση της αριστοτελικῆς ἔννοιας της «προαιρέσεως» (ὡς «ἀρχὴς τῆς πράξεως», Hθ. Νικομ. 1139 α 31)· βλ. σχετ. Κ. Δεσποτοπούλου, Περί τῆς προαιρέσεως κατ' Ἀριστοτέλη, εἰς Μελετήματα φιλοσοφίας II, 1980, σ. 135 ἐε.· του Ἰδίου. Η αριστοτελικὴ ἔννοια τῆς προαιρέσεως, εἰς Φιλοσοφίας ἐγκώμιον, 1999, σ. 63 ἐε., και γενικότερα του Ἰδίου. Les concepts de juste et de justice selon Aristote, Arch. de Philos. du Droit, 1969, σ. 283 ἐε.

38. Κ. Τσάτσος, ὁ.π., σ. 286/287· Κ. Γεωργούλης, Ἱστορία τῆς ἐλληνι-

Africanus Minor· πλήρες όνομα Publius Cornelius Scipio Aemilianus Africanus Numantinus) γεννήθηκε το 185/184 ως γόνος στρατιωτικής οικογενείας και πέθανε (πιθανότατα δολοφονήθηκε από τους φανατικούς οπαδούς των Γράκχων) το 129 π.Χ. στην Ρώμη. Εξέχουσα πολιτική, στρατιωτική και πνευματική μορφή της Ρώμης επί 20 έτη. Εξελέγη συγκλητικός το 152, τιμητής το 142 και ύπατος το 136 π.Χ. Ως στρατιωτικός συνέβαλε στην επέκταση της ρωμαϊκής ισχύος στον κόσμο. Εισήλθε δύο φορές θριαμβευτής στην Ρώμη, την πρώτη ως κατακτητής της Καρχηδόνας, οπότε τερατίσθηκε ο Γ' Καρχηδονικός πόλεμος (149-146 π.Χ.), και την δεύτερη ως κατακτητής της Ισπανίας (134-133 π.Χ.). Ήδη σε ηλικία 17 ετών διακρίθηκε στην μάχη της Πύδνας το 168 π.Χ., την οποία διεξήγαγε νικηφόρα ο πατέρας του, Λεόκιος Αιμίλιος Παύλος, κατά του βασιλιά της Μακεδονίας Περσέα. Η μάχη εκείνη έγινε αφορμή να γνωρίσει ο νεαρός Σκιπίων το ελληνικό πνεύμα. Από τα λάφυρα του πολέμου ο στρατηγός πατέρας του ζήτησε να δοθεί στους δύο γιούς του η βιβλιοθήκη του νικημένου βασιλιά Περσέα³⁹, η οποία φαίνεται πως ήταν άρτια εξοπλισμένη, γιατί η Μακεδονική δυναστεία είχε καλλιεργήσει την ελληνική παιδεία και φιλολογία ήδη από την εποχή του βασιλιά Αρχειλάου, προστάτη του Ευριπίδη. Οι γιοί του στρατηγού απέκτησαν έτσι κάτι που πρέπει να ήταν ακόμη ασυνήθιστο στην Ρώμη αυτής της εποχής –μία πραγματικά εκλεκτή επιλογή από τα καλύτερα έργα της κλασικής φιλολογίας⁴⁰. Φαίνεται ότι τα βιβλία αυτά έδωσαν αφορμή στον

κής φιλοσοφίας Α', 1975, σ. 394-395· βλ. και Α. Α. Long (-Σ. Δημόπουλος/Μ. Δραγώνα/Μονάχου), Η ελληνιστική φιλοσοφία, 1987, σ. 326-327· ειδικ. W. Schinck, Kant und die stoische Ethik, "Kant-Studien" 18 (1913) 419-475. Για την ηθική φιλοσοφία της αρχαίας Στοάς βλ. και Ν. Καζάζη, Φιλοσοφία του δικαίου και της πολιτείας Α', 1891, σ. 136 εε· Σούλα, Φιλοσοφία του δικαίου-Μια ιστορική εισαγωγή Α', 2000, σ. 149 εε· Ν. Γεωργόπουλου-Νιχολάκου, Το φυσικόν δίκαιον² (1985) σ. 57 εε· Τσελλερε-Νέστλε (Χ. Θεοδωρίδης), Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας, 1942, σ. 280 εε· W. Windelband/H. Heimsöeth (-Ν. Σκουτερόπουλος), Εγχειρίδιο ιστορίας της φιλοσοφίας Α', 1980, σ. 200 εε· Brehier (-Π. Ιωαννίδης), Ιστορία της φιλοσοφίας Α', 1957, σ. 234 εε· B. Russell (-Αμ. Χουρμούζιος), Ιστορία της δυτικής φιλοσοφίας Α', 424 εε· Κ. Τσαφάρα, Η ηθική φιλοσοφία της Στοάς· Ε. Σδράκα, Ο φυσικός νόμος παρά τοις Στωϊκοίς και τω Απ. Παύλω, 1960· A. Dyroff, Die Ethik der alten Stoa, 1897· H. v. Arnim, Die Ethik des naturgemässen Lebens, "Logos" XX, 1931· E. Grumach, Physis u. Agathon in der alten Stoa, 1932· O. Rietz, Grundbegriffe der stoischen Ethik, 1933, M. Pohle, Grundfragen der stoischen Philosophie, 1940· J. Sauter, Die philos. Grundlagen des Naturrechts, 1932, σ. 44-54· H. Meyer, Geschichte der abendländischen Weltanschauung I, 1947, σ. 328-336· Weizel, Naturrecht u. materiale Gerechtigkeit⁴ (1962), σ. 37-47.

39. Πλούταρχου, Αμ. Παύλος, 28.

νεαρό Σ κ ι π ι ω ν α να συνδεθεί πρώτα με τον Π ο λ ύ β ι ο, λίγο μετά την άφιξη του τελευταίου στην Ρώμη, το ίδιο έτος 167⁴¹. Ο έφηβος, μόλις 18 ετών, Σ κ ι π ι ω ν ζητά από τον Π ο λ ύ β ι ο με μια πραγματικά συγκινητική έξαρση⁴² να τον βοηθήσει με τα φώτα του να γίνει ένας άνθρωπος αντάξιος της οικογένειάς του και της πατρίδας του. Η ακριβής φροντίδα όλης της ζωής του στάθηκε να ανυψωθεί με την αρετή του. Η έλξη των αρετών του σχημάτισε γύρω του έναν κύκλο ανθρώπων με τις ίδιες κατευθύνσεις⁴³, ανάμεσα στους οποίους εξαιρετική θέση κατέχει ο Λ α ί λ ι ο ς ο «σοφός» με την αρχαία σημασία του όρου, δηλ. ο άνθρωπος που θέλει ομολογή με την γνώση την πράξη του⁴⁴. Ο κύκλος δημιουργήθηκε μέσα σε ένα ιδιαίτερα εύφορο κλίμα. Η Ρώμη είχε αρχίσει να υποκύπτει, νικήτρια και κοσμοκράτειρα, στον λόγο και στο πνεύμα των Ελλήνων που είχαν μπει παντού και που η φωνή τους δέσποζε⁴⁵. Η κατακτημένη Ελλάδα είχε αρχίσει να κατακτά τον άγριο νικητή, φέρνοντας τον πολιτισμό στο αγροίκο Λάτιο, όπως θα πει αργότερα ο Ο ρ ά τ ι ο ς⁴⁶. Πλήθος Έλληνες και μάλιστα διανοούμενοι έπαιρναν τον δρόμο για την Ρώμη, που, ύστερα από την καταστροφή της Καρχηδόνας και την κατοχή της Ελλάδας, είχε γίνει το κέντρο του κόσμου. Ο πατέρας του Πα ν α ι τ ί ο υ, ο Ν ι κ α γ ό ρ α ς, είχε λάβει μέρος σε μια πρεσβεία των Ροδίων στην Ρώμη. Το ίδιο και ο ένας από τους δύο δασκάλους του Πα ν α ι τ ί ο υ, ο Κ ρ ά τ η ς ο Μ α λ λ ώ τ η ς, σταλμένος από τον Ά τ τ α λ ο. Το έτος 155 π.Χ. οι Αθηναίοι, για να υποστηρίξουν ένα αίτημά

40. H. R o s e (Κ. Γρόλλιος), Ιστορία της λατινικής λογοτεχνίας² (1993), σ. 100.

41. «Ἡ καταρχὴ τῆς συστάσεως [τῆς φιλίας] ἐγεννήθη τοῖς προειρημένοις, ἐκ τινος χρήσεως βιβλίων καὶ τῆς περὶ τούτων λαλιᾶς», λέει ο ίδιος ο Π ο λ ύ β ι ο ς, ΛΑ' 23, 4.

42. Βλ. την ωραία διήγηση του Πα ν. Κ α ν ε λ λ ο π ο ύ λ ο υ, ό.π., σ. 1099-1101, που στηρίζεται στις αφηγήσεις του Πολυβίου.

43. Για τον «Κύκλο του Σκιπίωνα», τα μέλη, την ιδεολογία και την επίδρασή του στον πολιτισμό της Ρώμης βλ. πρόσφατα Δ. Κ. Β ε λ ι σ σ α ρ ο π ο ύ λ ο υ, Ρωμαίοι και Έλληνες, τόμ. Β': Η διείσδυση της ελληνικής παιδείας στη Ρώμη, εκδ. Δωδώνη, 1997, σ. 68-90· και από την πλούσια ξένη βιβλιογραφία βλ. W i e a c k e r, Röm. Rechtsgeschichte I, 1988, σ. 540 εε. με τους παραπεμπόμενους στην σημ. 58· επίσης D u l c k e i t / S c h w a r z / W a l d s t e i n, Röm. Rechtsgeschichte⁸ (1989) 30, 169 ε.· S c h u l z, Geschichte der röm. Rechtswissenschaft, 1961, σ. 32, 74· W. N e s t l e, Griech. Geistesgeschichte, 1944, σ. 379 εε., 382, 429· R o s e (Κ. Γρόλλιος), Ιστορία της λατινικής λογοτεχνίας Α', 1993, σ. 99 εε.· E. K e n n e y / W. C l a u s e n (Πίκουλα/Σιδέρη-Τόλια), Ιστορία της λατινικής λογοτεχνίας, 1998, σ. 32, 185.

44. Τ α τ ά κ η ς, Παναίτιος ο Ρόδιος, ιδρυτής της Μέσης Στοάς, εις Μελέτες, ό.π., σ. 128, 136.

45. Πα ν. Κ α ν ε λ λ ο π ο ύ λ ο ς, ό.π., σ. 1109.

46. Episgt. II, 1, 15 b: "Craecia capta ferum victorem cepit, et artes intulit agresti Latio".

τους, έστειλαν στην Ρώμη ως πρέσβεις τους τρεις διασημότερους φιλοσόφους που δίδασκαν τότε στην Αθήνα, τους επικεφαλής τριών μεγάλων φιλοσοφικών σχολών (των τριών από τις τέσσερις που λειτουργούσαν στο άστυ), τον ακαδημαϊκό Κ α ρ ν ε ά δ η, τον στωικό Δ ι ο γ έ ν η τ ο ν Β α β υ λ ώ ν ι ο (τον έτερο δάσκαλο του Π α ν α ι τ α ί ο υ) και τον περιπατητικό Κ ρ ι τ ό λ α ο (μόνον επικούρειο δεν έστειλαν οι Αθηναίοι). Μόλις έφθασαν οι τρεις φιλόσοφοι στην Ρώμη «εὐθύς οἱ φιλολογώτατοι τῶν νεανίσκων ἐπὶ τοὺς ἄνδρας ἔκεντο, καὶ συνῆσαν ἀκροώμενοι καὶ θαυμάζοντες αὐτούς⁴⁷». Ο Κ α ρ ν ε ά δ η ζ μιλούσε βίαια και ορμητικά, ο Κ ρ ι τ ό λ α ο ζ με τρόπο κομψό και λείο και ο Δ ι ο γ έ ν η ζ με μέτρο και νηφαλιότητα. Τέτοια ήταν η επίδραση που κατάφεραν να ασκήσουν, προ πάντων ο Κ α ρ ν ε ά δ η ζ, ώστε οι νεαροί Ρωμαῖοι «τῶν ἄλλων ἡδονῶν καὶ διατριβῶν ἐκπεσόντες» κυριεύθηκαν με ενθουσιασμό για την φιλοσοφία⁴⁸. Ο Σ κ ι π ι ώ ν και ο Λ α ί λ ι ο ζ παρακολούθησαν τότε με ιδιαίτερο ενδιαφέρον τις διαλέξεις του Δ ι ο γ έ ν ο υ ζ τ ο υ Β α β υ λ ω ν ί ο υ. Την προσοχή τους τράβηξε περισσότερο η στωική φιλοσοφία. Γιατί μέσα στην πνευματική ατμόσφαιρα της εποχής η φιλοσοφία αυτή ήταν η «τρίτη υγιής θέση»⁴⁹ ανάμεσα σε δύο άλλες ακραίες τάσεις: ενός κύματος σνομπισμού (που εξέθρεψε η γοητεία του νέου, η αναγνώριση ότι ο ελληνικός πολιτισμός που γνώριζαν ήταν ανώτερος από τον δικό τους) και μιας κινήσεως σωβινιστικής, εχθρικής προς κάθε τι ελληνικό από το 190-160 π.Χ. κάτω από τα κηρύγματα του Κ ά τ ω ν ο ζ για το *mos maiorum*, τα πάτρια ήθη⁵⁰. Ο Σ κ ι π ι ώ ν και ο Λ α ί λ ι ο ζ διείδαν ότι η σωστή θέση βρισκόταν στην «μέση», δηλ. στην στωική φιλοσοφία, επειδή αυτή σεβόταν και εξηγούσε την παράδοση, αλλά δίδασκε και την κοινωνική αρετή και την βασιλεία της δικαιοσύνης και έβλεπε την ζωή σαν μια μακριά σειρά από «καθήκοντα» που πρέπει να εκπληρωθούν. Έτσι άρχισε να σχηματίζεται ο κύκλος από τους πιο εκλεκτούς Ρωμαίους πολίτες. Ο κύκλος (ο θ ί α σ ο ζ, *grex*, όπως τον ονομάζει ο Κ ι κ έ ρ ο ν⁵¹) μπορεί να είχε αρχίσει να σχηματίζεται όταν ο Π α ν α ι τ ι ο ζ, αφού είχε συμπληρώσει τις σπουδές του στην Αθήνα, ταξίδευσε στην Ρώμη, όπου συνδέθηκε με τον Σ κ ι π ι ώ ν α και έγινε η ψυ-

47. Π λ ο υ τ ά ρ χ ο υ. Κάτων ο πρεσβύτερος XXII, 2.

48. Π α ν. Κ α ν ε λ λ ό π ο υ λ ο ζ, ό.π., σ. 1110· βλ. και Β ε λ ι σ σ α ρ ό π ο υ λ ο, ό.π., σ. 84 εε.

49. Τ α τ ά κ η ζ, ό.π., σ. 134-137.

50. Για τα δύο αντίπαλα τούτα ρεύματα βλ. χαρακτηριστικά Χ ρ. Κ α π ν ο ύ κ α γ ι α. Οι ηγήτορες της αρχαίας Ρώμης και οι νεωτερισμοί, Επιστ. Επετ. Φιλολ. Σχολής Παν/μίου Αθηνών, 1938, σ. 81-112.

51. De amicitia 69, in nostro, ut ita dicam, grege. Σημαντικά ονόματα αυτού του «θιάσου» μιλούν στον διάλογο "De re publica" του Κ ι κ έ ρ ο ν ο ζ.

χή του κύκλου με την διδασκαλία και με το ήθος του (144-130 π.Χ.). Ο Παναίτιος, με την πλατειά του μόρφωση και το βαθύ φιλοσοφικό του μάτι, ξεκαθάρισε τις κατευθύνσεις του κύκλου και του έδωσε βαθύ πνευματικό και ανθρωπιστικό περιεχόμενο. Κάτω από την πνοή του κύκλου αυτού διαμορφώθηκε ο ρωμαϊκός πολιτισμός σε ό,τι ιδιαίτερο και άξιο είχε. Ο κύκλος έγινε η ζωογόνος και φωτεινή πηγή από όπου βγήκαν και στην οποία με θαυμασμό έστρεψαν τα βλέμματά τους οι πνευματικές προσωπικότητες που τίμησαν την Ρώμη όσο και οι μεγάλοι στρατηγοί της. Ο κύκλος έδωσε στους Ρωμαίους αυτό που τους έλειπε, την καθαρότερη συνείδηση του εαυτού τους, την συνείδηση της αποστολής τους, και στάθηκε η αφετηρία για την πνευματική τους παράδοση⁵². Ο Κικέρων, που θεωρεί τον εαυτό του, έναν αιώνα αργότερα, πραγματικό παιδί του κύκλου και συνεχιστή του έργου του, μας λέγει ότι οι άνθρωποι εκείνοι (ο κύκλος δηλαδή) «συνένωσαν την παιδεία της πατρίδας τους και των προγόνων τους με την ξένη διδασκαλία του Σωκράτη». Ότι οι βλέψεις τους ήταν βαθειά πρακτικές. Ήθελαν να γίνουν όχι φιλόσοφοι, αλλά να χρησιμοποιήσουν την φιλοσοφία για να γίνουν καλύτεροι άνθρωποι και πολίτες⁵³. Το όνειρο του Σκιπίωνος και του κύκλου του ήταν να επωφεληθούν από την ρωμαϊκή ισχύ και να την χρησιμοποιήσουν για μία αναγέννηση της ανθρωπότητας με την ηθική ακτινοβολία φωτισμένων ανθρώπων που θα έπαιρναν στα χέρια τους την εξουσία. Είναι το παλαιό όνειρο του Πλάτωνος και τώρα των Στωικών⁵⁴. Τα έργα του Παναίτιου «Περί Σωκράτους και των σωκρατικών» και το αριστούργημά τους «Περί του καθήκοντος» (που το περιεχόμενό του αποδίδει ο Κικέρων στα δύο πρώτα βιβλία του *De officiis*⁵⁵, ένα έργο εξ ολοκλήρου στωικό, αφού και το τρίτο βιβλίο του αποδίδει την διδασκαλία του Ποσειδωνίου για την σχέση καθήκοντος και συμφέροντος) ανταποκρίνονται ακριβώς στις παραπάνω κατευθύνσεις του κύκλου, τις οποίες ενέπνευσαν και διαμόρφωσαν. Οι νομομαθείς της περιόδου εκείνης ήταν σχεδόν όλοι στωικοί και οι πιο πολλοί ανήκαν στον ίδιο κύκλο, όπως ο Κόιντος Αιμίλιος Τυβέρων (Tubero), ύπατος το 118 π.Χ., φλογερός στωικός (γι' αυτόν έγραψε ο Παναίτιος φιλοσοφικό έργο με μορφή επιστολής), συγγραφέας μεταξύ άλλων και μιας πραγματείας «Περί του αξιώματος του δικαστή», στην οποία συμ-

52. Τατάκης, ό.π., σ. 137.

53. Τατάκης, ό.π., σ. 138.

54. Τατάκης, ό.π., σ. 139. Ros e(Γρόλλιος), ό.π., σ. 101. H a m p l, "Stoische Staatsethik" und frühes Rom, εις R. K l e i n (Hrsg.), Das Staatsdenken der Römer, WBG-Darmstadt, 1966, σ. 116 εε.

55. Βλ. σχετ. Βελισσαρόπουλο, ό.π., σ. 282 εε.

φιλιώνε τις δικανικές γνώσεις του με το στωικό δόγμα⁵⁶, ο Κόϊντος Μούκιος Σκαίβόλας (Q.M. Scaevola), ύπατος το 95 π.Χ., που έγραψε 18 βιβλία για το αστικό δίκαιο και ένα βιβλίο για τους «όρους», δηλ. τους νομικούς ορισμούς, ο Πόμπλιος Ρουτίλιος Ρούφος (P.R. Rufus), ύπατος το 105 π.Χ., κ.ά.⁵⁷.

Γ. Ο Παναίτιος, γιός του Νικαγόρα, γεννήθηκε γύρω στο 180 π.Χ. στην Ρόδο. Καθοριστικές για την φιλοσοφική του πορεία ήταν οι σπουδές του πρώτα στην Πέργαμο και μετά στην Αθήνα. Στην Πέργαμο (που οι Ατταλίδαι, οι βασιλείς της, ήθελαν να την αναδείξουν κέντρο εφάμιλλο ή ανώτερο από την Αλεξάνδρεια) μαθήτευσε κοντά στον Κράτητα τον Μαλλώτη, στωικό γραμματικό, αντίπαλο του Αρίσταρχου του Σαμόθρακος, του γραμματικού που δίδασκε στο Μουσείο της Αλεξάνδρειας. Στην Αθήνα διάλεξε την Στωική Σχολή, για να συμπληρώσει τις ανώτερες σπουδές του και είχε δασκάλους πρώτα τον Διογένη τον Βαβυλώνιο και ύστερα τον Αντίπατρο από την Ταρσό. Η Αθήνα ήταν και τότε η έδρα της φιλοσοφίας, αλλά μέσα σε ένα άλλο ιστορικό περιβάλλον. Η πόλις είχε χάσει την αυθυπαρξία της και μαζί της και το άτομο το σχήμα μέσα στο οποίο ως κύτταρο είχε ενταχθεί και τώρα απέμεινε μόνο του. Γύρω του υπήρχε το αχανές του χώρου όπου βασιλεύε ο Αλέξανδρος και οι επίγονοί του, ολόκληρος ο γνωστός ανατολικός κόσμος. Το άτομο έμεινε ουσιαστικά μόνο του μέσα στον κόσμο της ιστορίας ("magna civitas magna solitudo", μεγάλη πολιτεία μεγάλη ερημιά)⁵⁸. Ο φιλοσοφικός στοχασμός υπέστη τον αντίκτυπο της κοσμοϊστορικής αυτής αλλαγής και στράφηκε στην μελέτη των προβλημάτων του ατόμου, της ατομικής πράξεως⁵⁹. Πως πρέπει να διαμορφωθούν οι σχέσεις των απομονωμένων ατόμων μεταξύ τους, είναι

56. Brehier (-Ιωαννίδης), ό.π., σ. 289.

57. Bl. Wieacker, Die röm. Juristen in der politischen Gesellschaft des 2. v. Jh., Fg. v. Lübtow, 1970, σ. 194 εε.· του ίδιου. Röm. Rechtsgeschichte I, 1988, § 33 III. -Κάποιοι άλλοι πάντως νομικοί, επίσης στωικοί, προήλθαν -όπως φαίνεται να προκύπτει από νεώτερες έρευνες (βλ. Behrendt, Gracchus und die Juristen seiner Zeit, εις Das Profil der Juristen, Symposium Wieacker, 1980, σ. 57, 70)- από έναν άλλο πυρήνα, στενότερα νομικό και με μικρότερη ακτινοβολία, το περιβάλλον του Μ. Μούκιου, όπου ανήκαν και οι Μ. Ι. Brutus και Μ. Manilius, περιβάλλον που γεννήθηκε από την επαφή με την στωική φιλοσοφία ιδίως του φυσικού δικαίου του Αντίπατρου του Ταρσέα, ενός τρίτου δασκάλου του Παναίτιου. - Για την ελληνομάθεια των ρωμαίων νομικών βλ. γενικά και Μπόσδα, Σοφία ελληνική και ρωμαϊκή νομική σκέψη, EEN 1987, 5, 9-12· H. Hübner, Die röm. Juristenausbildung, Gedächtnisschrift für R. Schmidt, 1966, σ. 551 εε.

58. K. Τσάτσος, ό.π.

59. K. Τσάτσος, ό.π.

τώρα το ηθικό πρόβλημα της εποχής. Και πως οι σχέσεις των απομονωμένων ατόμων προς τα αχανή κράτη των Μακεδόνων, προς την ρωμαϊκή αυτοκρατορία και τελικά προς την ανθρωπότητα, είναι το πολιτικό πρόβλημα της εποχής⁶⁰. Την στροφή προς τις νέες αυτές αναζητήσεις εκφράζουν οι δύο φιλοσοφικές σχολές, που έχουν ακόμη έδρα τους την Αθήνα, αλλά οι ιδρυτές και ηγέτες του προέρχονται από τον ευρύτερο ελληνικό χώρο: η Στοά, που ιδρύθηκε από τον Ζήνωνα που κατάγεται από το Κίτιο της Κύπρου (340-265 π.Χ.), και ο Κήπος, που δημιουργήθηκε από τον Επίκουρο που γεννήθηκε στην Σάμο (341-270 π.Χ.). Από τις σχολές αυτές σημαντικότερη είναι η στωική. Και οι δύο σχολές βρίσκουν την λύση πρωτίστως του ηθικού προβλήματος μέσα στον άνθρωπο. Αλλά ενώ οι Επικούρειοι, θεωρώντας ότι υπέρτατο αγαθό είναι η ηδονή (η ηδονή εκείνη που χαρίζει στον άνθρωπο την αταραξία της ψυχής) και ότι στο αγαθό αυτό μπορεί να οδηγήσει μόνον η απραγμοσύνη και ο ησυχασμός, αποτρέπουν τον άνθρωπο από την δράση («λάθε βιώσας»), οι Στωικοί, επειδή πιστεύουν ότι υπέρτατο αγαθό είναι η αρετή αυτή καθ' εαυτή, που δεν είναι ανάγκη αλλά «καθήκον» που επιβάλλει ο Λόγος, προτρέπουν τον άνθρωπο –αντίθετα– σε αδιάκοπη και έντονη δράση («αἰὲν ἀριστεύειν»). Ο Παναίτιος εκλέγει την στωική φιλοσοφία και αυτή η εκλογή είναι το γεγονός της ζωής του. Μετά την κρίσιμη αυτή εκλογή, ο Παναίτιος ακολουθώντας τα ίχνη της μοίρας του και οδηγούμενος από την καλλιεργημένη διαίσθησή του πήρε τον δρόμο για την Ρώμη (άγνωστο όμως πότε ακριβώς), όπου εισήλθε στον κύκλο του Σκίπριωνα, γιατί νομίζει ότι με τους άνδρες που περιστοιχίζουν τον πορθητή της Καρχηδόνας θα μπορέσει να κάνει πράξη τις αντιλήψεις του και να βελτιώσει την ηθική συμπεριφορά των ανθρώπων⁶¹. Ο Παναίτιος δίδαξε την στωική φιλοσοφία αλλά με νέο τρόπο, απομακρυνόμενος από την παλαιά Στοά και μετασχηματίζοντας το στωικό σύστημα, έτσι ώστε να μπορεί ακόμα και στους πρακτικούς Ρωμαίους να είναι οδηγός στην ζωή και στην πολιτική δράση. Γι' αυτό και η διδασκαλία του είχε μεγάλη απήχηση και σε πολιτικούς, τους καλύτερους της εποχής, εκτός από τον ίδιον τον Σκίπριωνα π.χ. και στον Τιβερίο Γράκχο, τον μεγάλο κοινωνικό μεταρρυθμιστή⁶². Ο Παναίτιος επανέρχεται στην παράδοση της αττικής φιλοσοφίας και ιδίως στον Πλάτωνα. Επανέρχεται στον δυισμό μεταξύ του αλόγου και ελλόγου τμήματος της ψυχής και διδάσκει ότι το αλόγο τμήμα (η «φύσις») πρέπει να πειθαρχεί

60. Κ. Τσάτσος, ό.π., σ. 277/278.

61. «Πολύβιος καὶ Παναίτιος τῇ Σκιπώνος εὐνοίᾳ πρὸς αὐτοὺς μεγάλα τὰς πατρίδας ὠφελήσαντες», Πλούταρχος, Ἠθικ. 814 Β.

62. Τσέλλερε-Νέστολε, ό.π., σ. 318.

στα προστάγματα του λογικού (στο «ἡγεμονικόν»). Αναγνωρίζει όμως ότι οι ορμές έχουν εμφυτευθεί στην ανθρώπινη ψυχή από την φύση και γι' αυτό δεν πρέπει να εκριζωθούν αλλά να εναρμονισθούν με τα κελεύσματα του λόγου. Το «ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν», δηλ. το ζην κατά λόγον (αφού «φύσις» και «λόγος» —«εἶναι» και «δέον»— ταυτίζονται) της παλαιάς Στοάς γίνεται τώρα «ζῆν κατὰ τὰς δεδομένας ἡμῖν ἐκ φύσεως ἀφορμάς»⁶³. Η λέξη «αφορμή» σημαίνει στην συνήθη γλώσσα, εκείνο από το οποίο αφορμάται κάποιος· αφορμή είναι π.χ. για τον εμπορευόμενο το χρηματικό κεφάλαιο που κατέχει, για τον στρατηγό η βάση των επιχειρήσεών του, για τον δραματουργό η ύλη του μύθου. Για την ηθική ζωή «αφορμές» είναι οι προδιαθέσεις που μας έχει δώσει η φύση, η ατομικότητά μας, η «οἰκεία φύσις» κατὰ Π λ ά τ ω ν α⁶⁴. Ο Π α ν α ί τ ι ο ς συμφωνεί με τον Ζ ή ν ω ν α και τους άλλους Στωικούς ότι η βάση της ηθικής συμπεριφοράς είναι η ηθική φύση του ανθρώπου⁶⁵, αλλά τονίζει επίσης με έμφαση το γεγονός ότι κάθε άνθρωπος έχει δικά του ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Εισάγει ως κριτήριο του δέοντος την αυτογνωσία, μία έννοια που είχε ηθική σημασία για τους Έλληνες ήδη από τον 6^{ον} αι. Πρέπει να ενεργούμε έτσι, ώστε η συμπεριφορά μας να συμφωνεί με την ανθρώπινη φύση γενικά και με την δική μας ιδιαίτερη φύση ειδικότερα⁶⁶. Από τον καθένα πρέπει να απαιτούμε να συμμορφωθεί προς τον παγκόσμιο λόγο, στηριζόμενος όμως στις ατομικές του προδιαθέσεις, δηλ. να προαγάγει την ατομικότητα σε προσωπικότητα⁶⁷. «Γένοι' οἷος ἐσσί»⁶⁸. Ο Αχιλλεύς πρέπει να είναι πλήρως Αχιλλεύς και ο Οδυσσεύς σε τέλειο βαθμό Οδυσσεύς. Δεν είναι δυνατό ούτε ωφέλιμο να προβάλουμε σε αυτούς κάποιο γενικό και αόριστο ιδανικό της προσωπικότητας. Πρότυπο του στωικού σοφού δεν είναι τώρα —όπως στην παλαιά Στοά— η «τέλεια ἀρετή», ο τέλειος λόγος, που είναι ισόθειος· τέλειος λόγος δεν υπάρχει μεταξύ των ανθρώπων, αφού οι άνθρωποι κατέχουν ατελή μόνον λόγον, ανάλογα με τον βαθμό και το είδος των φυσικών τους προδιαθέσεων. Η ακραία περί αγαθού θεωρία της παλαιάς Στοάς μεταβάλλεται, πολλά α-

63. Κ λ ή μ ε ν τ ο ς, Στρωματεῖς 2, 129.

64. Κ. Γ ε ω ρ γ ο ύ λ η ς, ό.π., σ. 408/409.

65. Κ ι κ έ ρ ω ν, De officiis 1, 107.

66. L o n g, ό.π., σ. 337.

67. Κ. Γ ε ω ρ γ ο ύ λ η ς, ό.π., σ. 409.

68. Πρόκειται για το περίφημο ρητό του Δέλφιου Απόλλωνα. Κάπως παραλλαγμένο το συναντούμε στον «Προμηθέα Δεσμώτη» του Α ι σ χ ύ λ ο υ, στ. 301: «Γίνωσκε σαυτόν». Επίσης στον Π λ ά τ ω ν α, Πρωταγ. 343 Β: «...ἄ οὔτοι (οἱ επτά σοφοί) καὶ κοινῇ ξενελθόντες ἀπαρχὴν τῆς σοφίας ἀνέθεσαν εἰς τὸν νεῶν τὸν ἐν Δελφοῖς, γράψαντες ταῦτα, ἃ δὴ πάντες ὕμνοῦσι, γινῶθι, σαυτόν καὶ μηδὲν ἄγαν». Καὶ ακριβῶς στον Π ἰ ν δ α ρ ο, Πυθ. Π στ. 131: «Γένοι' οἷος ἐσσί μαθὼν».

πό τα αδιάφορα αγαθά κηρύσσονται τώρα χρήσιμα για την επίτευξη της αρετής και εισάγεται διαβάθμιση αυτών, εφ' όσον κάποια από αυτά θεωρούνται προτιμητέα⁶⁹. Ο Παναίτιος δεν μιλά για «τέλεια αρετή» αλλά για «ομοιώματα αρετής»⁷⁰. Η προθεσμία του Παναίτιου να δεχθεί τα «ομοιώματα της αρετής» αντιπροσωπεύει μία μεθοδολογική παραχώρηση, που έκανε τον Στωικισμό λιγότερο αυστηρό και περισσότερο ανθρωπινό⁷¹. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της αυστηρότητας της ηθικής της αρχαίας Στοάς είναι τα λεγόμενα «παράδοξα»: δεν υπάρχουν βαθμίδες αρετής ή κακίας· όλοι οι άνθρωποι εκτός από το σοφό είναι παράφρονες· όλες οι κακές πράξεις είναι εξίσου κακές⁷². Ο Παναίτιος συμφωνούσε με τους προκατόχους του ότι τέτοιες προτάσεις είναι ορθές από την άποψη της τέλει αρετής. Υποστήριζε όμως ότι είναι εντελώς άχρηστες για τους σκοπούς της καθημερινής ζωής και της ηθικής παιδείας⁷³. Έτσι εγκαταλείπεται η ηθική ακαμψία, στην οποία είχε οδηγήσει ο απόλυτος ορθολογισμός, και ο άνθρωπος αρχίζει να κρίνεται με ανθρωπινότερα μέτρα. Στον λόγο του Pro Murena ο Κικέρων αντιπαραθέτει στην άκαμπτη σκληρότητα του Κατωνά τον ήρεμο και ευγενικό ανθρωπισμό του Παναίτιου και την κατευναστική επίδρασή του στον Σκιπίωνα⁷⁴. Ο σωβινιστικός homo romanus του Κατωνά (πλάσμα του ορθόδοξου στωικισμού) δίδει την θέση του σε ένα νέο homo humanus. Μέσα στον κύκλο του Σκιπίωνα μια νέα λέξη γεννιέται: humanitas⁷⁵.

II. Μέσα σε αυτό το κλίμα εκδηλώνεται και η ειδικότερη επίδραση

69. Λορένς, Ιστορία της φιλοσοφίας Α', 1933, σ. 117.

70. «Επειδή οι άνθρωποι με τους οποίους ζούμε δεν είναι τέλει και αληθινοί σοφοί, αλλά άνθρωποι που πράττουν σωστά αν διαθέτουν ομοιώματα αρετής, νομίζω πως εξυπακούεται ότι δεν θα πρέπει να μένουμε εντελώς αδιάφοροι απέναντι σε εκείνον που εμφανίζει κάποια ένδειξη αρετής», Κικέρων, De officiis 1, 46.

71. Λορένς, ό.π., σ. 334/335.

72. Τουτό επισημαίνει και ο Κ. Δεσποτόπουλος, Η έννοια της αρετής, εις Μελετήματα ηθικής, 1976, σ. 128, 139 (=Ηθικά Β', 1962, σ. 19, 30), παραπέμποντας στον Διογ. Λαέρτιο VII 1, 127: «Μηδέν μεταξύ είναι αρετής και κακίας».

73. Λορένς, ό.π., σ. 335.

74. Για την ελληνική παιδεία και τις ελληνικές γενικά επιδράσεις στα έργα του βλ. Κ. Τσάτσου (Μετάφραση, εισαγωγικά σημειώματα και σχόλια). Κικέρων, έκδ. «Εστίας», χ.χρ.· Βελισσαρόπουλος, ό.π., Μέρη Β'-Ζ'· Παν. Φούγια, Κικέρων, ο ελληνολάτρης φιλόσοφος ρήτορας, έκδ. «Νέα Σύνορα», 2001· Μ. v. Albrecht (επιμ. Δ. Νικήτα), Ιστορία της ρωμαϊκής λογοτεχνίας I^η (1999) 584-640 (επισκόπηση του όλου έργου, πηγές, επιδράσεις και εκτενής βιβλιογραφία).

75. Κ. Γεωργίου, ό.π., σ. 403 εε.· Βελισσαρόπουλος, ό.π., σ. 88 εε.· Brehier, ό.π., σ. 291· Τσέλλερ-Νέστλε, ό.π., σ. 318· Νέστλε(-Α. Γεωργίου), Από τον μύθο στον λόγο Β', 1999, σ. 800· E. Kennedy/W. Clausen(-Θ. Πίκουλας/Α. Σιδέρη-Τόλια), Ιστορία της λατινικής λογοτεχνίας, 1998, σ. 185.

της στωικής φιλοσοφίας στο πεδίο του δικαίου και μάλιστα στην ίδια την έννοια του δικαίου κατά τον ορισμό του Κέλσου. Σύμφωνα με τον ορισμό αυτό, το δίκαιο (ius) είναι bonum et aequum («καλόν και ἴσον»). Bonum et aequum είναι λέξεις ρωμαϊκές, αλλά απηχούν ελληνικές παραστάσεις περί δικαιοσύνης, που εισήλθαν στην Ρώμη μέσω του κύκλου του Σκιπίωνος και προσέλαβαν περιεχόμενο που προσιδίαζε στον πραγματισμό των Ρωμαίων. Αποτελούν έκφραση της νέας ιδέας που κυριαρχεί πλέον, με κέντρο την διδασκαλία του Παναίτιου, στο στερέωμα της Ρώμης: της humanitas. Ποιο είναι το περιεχόμενο των νέων αυτών εννοιών και πώς στην διαμόρφωσή τους επέδρασε η ιδέα της humanitas;

Α. Κατ' αρχήν, με την έκφραση bonum et aequum αποδίδεται η αντίληψη των Ρωμαίων για το δίκαιο ως εκδήλωση της ουσιαστικής δικαιοσύνης. Οι Ρωμαίοι δεν κλίνουν ποτέ προς μία καθαρά φορμαλιστική αντίληψη του δικαίου. Πουθενά δεν συναντά κανείς την παράσταση ότι το δίκαιο, όταν παράγεται με μια ορισμένη διαδικασία, μπορεί να έχει ένα οποιοδήποτε περιεχόμενο. Οι Ρωμαίοι νομικοί έχουν ως βάση την παράσταση ενός δικαίου με ουσιαστικό περιεχόμενο, προσανατολισμένο στην ιδέα της δικαιοσύνης⁷⁶. Αυτό ακριβώς εκφράζεται με τις λέξεις boni et aequi του ορισμού του Κέλσου. «Πράγματι, οι Ρωμαίοι νομικοί», λέει ο Μ. ν. Αλβέρτ⁷⁷, «παρά την υψηλή τους εκτίμηση για την μοναδικότητα και υποκειμενικότητα του ατόμου, δεν έγιναν βολουνταριστές, νομιναλιστές ή θετικιστές του δικαίου και της ηθικής. Δεν αποδέχονται ούτε τον απλώς τυπικό προσδιορισμό του δικαίου ούτε την αντίληψη ότι το δίκαιο θα μπορούσε να έχει ένα τυχαίο περιεχόμενο, αρκεί μόνο να παράγεται με βάση τις προβλεπόμενες διατάξεις»⁷⁸. Bonum et aequum είναι, λοιπόν, κριτήρια ουσιαστικά ή δικαιοσύνης και ως τέτοια

H. Mayer, ό.π., σ. 350· Nestle, Griechische Geistesgeschichte, 1944, σ. 382. Γενικότερα για τον Παναίτιο βλ. ιδίως B. Tatakis, Panétius de Rhodes, le fondateur du Moyen Stoicisme κλπ., Paris 1931· επίσης L. Tatakis, Panétius de Rhodes, Paris 1931· P. Philpson, Das sittlich Schöne bei Panaitios, "Philologus", 1930· M. Pohlenz, Antikes Führertum, Cicero de officiis und das Lebensideal des Panaitios, 1934· G. Ibscher, Der Begriff des Sittlichen in der Pflichtlehre des Panaitios, 1934· Βελισσαρόπουλος, ό.π., σ. 718 εε.

76. Mayer-Maly, Vom Rechtsbegriff der Römer, ÖstZ für ö. Recht IX (1958/59) 151, σ. 155 εε· Kaser, Das Römische Privatrecht I² (1971) σ. 194· R. Marcic, Geschichte der Rechtsphilosophie, 1971, σ. 220 (και 209-210).

77. Ιστορία της ρωμαϊκής λογοτεχνίας (επιμ. Δ. Νικήτα) I, Παν/κές εκδ. Κρήτης, 1999, σ. 715.

78. Καί ο ν. Αλβέρτ, ό.π., συνεχίζει: «Μολονότι οι νομικοί απεχθάνονται ευτυχώς τα μεγάλα λόγια, δεν υπάρχει εν τέλει γι' αυτούς θετικό δίκαιο που να μην

καλύπτουν όλη την έκταση του δικαίου. Αλλά –πρέπει τώρα να προσθέσουμε– κριτήρια διαφορετικά μεταξύ τους από την άποψη ότι το καθένα από αυτά συνδέεται –για να εκφρασθούμε με σύγχρονη ορολογία– με διαφορετικές πράξεις δικαίου: το *bonum* με υποτακτικές και το *aequum* με εξουσιαστικές πράξεις δικαίου⁷⁹. Το *bonum* αναφέρεται στην συμπεριφορά των κοινωνιών του δικαίου ως ατομικών υποκειμένων της πράξεως, το *aequum* αφορά την συμπεριφορά των κοινωνιών του δικαίου ως συλλογικών υποκειμένων της πράξεως⁸⁰ και πιο συγκεκριμένα ως υποκειμένων της πολιτειακής εξουσίας, νομοθετικής και δικαστικής. Οι μεν εξουσιαστικές πράξεις τέμνουν κάθετα τον χώρο του δικαίου, οι δε υποτακτικές τον διατρέχουν οριζόντια, και οι μεν όμως και οι δε εμπνέονται από την ίδια ιδέα, την *humanitas*. *Bonum et aequum* κατέχουν και τα δύο σπουδαία θέση στην νομική ζωή και την νομική σκέψη των Ρωμαίων αλλά, σύμφωνα με την προέλευσή τους, διαφορετική το καθένα και σε διαφορετικό επίπεδο⁸¹.

B. *Bonum* είναι η τυπική ρωμαϊκή αρετή της αξιοπιστίας και της σταθερότητας του χαρακτήρα⁸² αλλά και η ηθικώς αδιάβλητη συμπεριφορά⁸³

εξαρτάται από το προθετικό δίκαιο: φυσικό δίκαιο και *ius gentium* προβάλλονται στην αρχή των *Institutiones* του Γ α 'ί ο υ όπως και των *Digesta* το ισχύον δίκαιο πρέπει να ανταποκρίνεται στους *boni mores*. Ο Κ ό ύ ν τ ο ς Μ ο ύ κ ι ο ς Σ κ α ι β ό λ α ς, ερμηνεύει τα *boni indicia* (που δημιουργήθηκαν από τον ρωμαϊκό κόσμο των αξιών) με την ανθρώπινη *societas vitae* (Κ ι χ. off. 3, 70). Η πίστη προς την προστατευτική τάξη του δικαίου, η οποία αποτελεί τον συνεκτικό δεσμό της κοινότητας, αποτελεί κάτι περισσότερο από μίαν άλλη έκφραση της εξάρτησης των νομικών από τον αυτοκράτορα· γιατί κατ' αρχήν ακόμη και ο κυβερνήτης υπόκειται στο νόμο και αυτό παρά τη νομική ισχύ των διαταγμάτων του. Η αυτοκρατορία είναι, ιδεολογικά, ένα κράτος δικαίου· οι κάτοικοί της θα μπορούσαν να τη θεωρούν παρόμοια με μία στωική *consociatio humana*.

79. Εξουσιαστικές πράξεις είναι εκείνες που απαρτίζουν την εξουσία της πολιτείας και έχουν ως υποκείμενο την ίδια την πολιτεία, δηλ. τα όργανά της. Υποτακτικές πράξεις είναι οι πράξεις των εξουσιαζομένων από την εξουσία της πολιτείας, που τελούνται κατά τους ορισμούς των εξουσιαστικών πράξεων. Εξουσιαστικές πράξεις είναι εκείνες που τελούνται από τα όργανα της νομοθετικής, εκτελεστικής και δικαστικής εξουσίας. Υποτακτικές πράξεις είναι εκείνες που τελούνται αυτόνομα από το κάθε άτομο μέσα στα όρια που καθορίζουν τα όργανα της πολιτείας· βλ. Κ α ρ ά σ η, ΓενΑρχΑστΔ-Δικαιοπραξία Ι, 1996, αρ. Α 46-48.

80. Για την διάκριση ατομικού και συλλογικού υποκειμένου της πράξεως δικαίου βλ. Κ α ρ ά σ η, ό.π., αρ. Α 41-42.

81. S t r o u x, Die griechische Einflüsse auf die Entwicklung der röm. Rechtsw., εις Röm. Rechtsw. u. Rhetorik, 1949, σ. 105.

82. P r i n g s h e i m, ό.π., σ. 183· έτσι και M a y e r-M a l y, ό.π., σ. 158· K a s e r, ό.π., σ. 194.

83. K a s e r, ό.π.

με μέτρο όμως όχι την απόλυτη τελειότητα, που προκύπτει από την φύση και την λογική, αλλά μία σχετική τελειότητα που προσδιορίζεται από τις ατομικές προδιαθέσεις και δυνατότητες. Είναι τα χαρακτηριστικά του ρωμαϊκού ήθους, που αποδίδονται στον "vir bonus"⁸⁴, π.χ. τον bonus pater familias⁸⁵. Η επιρροή είναι σαφώς στωική, στο πνεύμα ακριβώς της Μέσης Στοάς. Βέβαια και στον Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η⁸⁶ συναντάται η έκφραση «άνηρ σπουδαῖος» κατά την συζήτηση περί του αληθούς και του αληθοφανούς αγαθού. Ο «άνηρ σπουδαῖος» διακρίνεται από το ότι αναγνωρίζει πάντοτε ορθά το αληθινά αγαθό. Στην Ρητορική (1357 b) γίνεται αναφορά στον «βελτίωνα ἄνδρα», που τηρεί τον φυσικό νόμο. Αλλά —όπως έχει παρατηρηθεί⁸⁷— καμιά κεντρική σημασία δεν έχει η έννοια αυτή, ιδίως σε αναφορά με την περί «ἀμαρτήματος» θεωρία του. Στην διαμόρφωση του ρωμαϊκού προτύπου ("vir bonus") συνέβαλε περισσότερο η στωική ηθική φιλοσοφία⁸⁸.

Σπουδαία ιδιότητα του viri boni είναι η bona fides. Η bona fides (καλή πίστις) αποτελεί εξέλιξη της fides (πίστις). Η fides είναι αρχαία ρωμαϊκή λέξη, που ανήκε στην σφαίρα του fas (ιερού)⁸⁹. Μέσω της Στοάς εισήλθε στον χώρο της ηθικής φιλοσοφίας⁹⁰ και από εκεί επεκτάθηκε στο πεδίο του δικαίου από τον στωικό Q. M u c i u s S c a e v o l a⁹¹, όπου πλέον αποκαλείται bona fides⁹². Ως bona fides διακρίνεται σε αντικειμενική και

84. Πρβλ. την διήγηση του Κ ι κ έ ρ ω ν α. De officiis 3, 12, που ανάγεται στους στωικούς Διογένη τον Βαβυλώνιο και Αντίπατρο.

85. Άλλοτε γίνεται λόγος για "diligens pater familias", C o l u m e l l a, De re rustica I, 2.

86. Ηθ. Νικομ. 1113 a 15 εε.

87. C o i n g, Zur Einfluss der Philosophie des Aristoteles auf die Entwicklung der röm. Rechts, ZS 69 (1952) 24, 53/54.

88. C o i n g, ό.π.

89. Βλ. H e i n z e, Fides, "Hermes", 64 (1929) 140-166.

90. Α. P e r n i c e, M.A. Labeo. Das röm. Privatrecht im 1. Jh. Der Kaiserzeit I, 1873, σ. 408. Στον Κ ι κ έ ρ ω ν α. De officiis 1, 7 η fides έχει χαρακτήρα ηθικής (Fundamentum est autem iustitiae fides, id est dictorum conventorumque constantia et veritas). Το γνωστό νόμισμα από την Λοκρίδα της Κάτω Ιταλίας με τις λέξεις « Ρώμα και Πίστις» αξιολογεί ο M. G e l z e r ("Hermes" 68, 1933, 129 εε.) ως μία «εξαιρετικά αξιόλογη μνημειώδη μαρτυρία για την ρωμαϊκή fides από τον πρώιμο 3ον αι.». Αλλά άλλοι ερευνητές αμφισβητούν τούτο, μεταξύ αυτών και ο F r. H a m p l. Röm. Politik in republikanischer Zeit, εις R. K l e i n (Hrsg.), Das Staatsdenken der Römer, WBG-D, 1966, σ. 167 με σημ. 25, θεωρεί ότι το εύρημα τούτο αποτελεί έναν «ενδιάμεσο κρίκο» μεταξύ της ρωμαϊκής και της ελληνικής λέξεως (fides-πίστις).

91. Π α ν τ α ζ ό π ο υ λ ο ς, ό.π., σ. 185. Π ε τ ρ ό π ο υ λ ο ς, ό.π., σ. 168 σημ. 17.

92. Βλ. L. L o m b a r d i, Dalla "fides" alla "bona fides", Milano 1961. C a r c a-

υποκειμενική⁹³. Από αντικειμενική άποψη καλή πίστη είναι η εντιμότητα που πρέπει να τηρείται στις συναλλαγές⁹⁴. Σε αυτή στηρίζεται και η διάκριση των αγωγών σε *iudicia bonae fidei* και *iudicia stricti iuris*. Περί το τέλος δε της δημοκρατίας στην κατηγορία των *iudicia bonae fidei* υπάγονταν οι αγωγές από τις σχέσεις εταιρίας, *fiducia*, εντολής, αγοραπωλησίας, μισθώσεως και από κάποιες άλλες σχέσεις που έτικταν ενοχές, όπως π.χ. η επιτροπεία. Αργότερα και μάλιστα κατά την περίοδο της ηγεμονίας υπήχθησαν στην κατηγορία αυτή και οι αγωγές που πηγάζουν από παρακαταθήκη, χρησιδάνειο καθώς η αγωγή για απόδοση της προίκας. Δικονομικώς η έννοια της καλής πίστεως εκδηλώνεται με την προσθήκη στην σχετική formula του όρου *ex fide bona*. Γι' αυτό και οι *bonae fidei* αγωγές είχαν περιβληθεί ισχύ εξαιρετική, ο δε δικαστής εντελλόταν να κρίνει την νομική σχέση που επικαλείται ο ενάγων με βάση την καλή πίστη, υποχρεούμενος προς τούτο να ερευνήσει μήπως αυτός βρισκόταν σε δόλο. Από υποκειμενική άποψη καλή πίστη είναι η ψυχολογική κατάσταση που δημιουργεί στο άτομο πεποίθηση. Αρχικώς εμφανίζεται στις περιπτώσεις της νομής του αγοραστή που βρίσκεται σε καλή πίστη και δημιουργεί υπέρ αυτού ορισμένα πλεονεκτήματα. Ιδιαίτερη σημασία προσέλαβε η γενική ρήτρα, υπό υποκειμενική έννοια, στο δίκαιο των παύρων, όπου απαντάται μεταξύ άλλων και στα πωλητήρια ακινήτων, τα πωλητήρια δούλων και τα εκμισθωτήρια κτημάτων⁹⁵.

Η *bona fides* ανυψώθηκε σε αρχή. Σε αυτή χρωστά το Ρωμαϊκό δίκαιο μια σειρά από ιδιαίτερα γνωρίσματα, όπως την ήδη πρώιμη αναγνώριση της άτυπης δικαιοπραξίας, την δέσμευση που προκύπτει από την κατάρτιση έγκυρης υποσχετικής δικαιοπραξίας ("*fit quod dicitur*"⁹⁶, "*pacta sunt servanda*"⁹⁷), την δέσμευση που προκύπτει από τον δοθέντα όρκο, την δέσμευση του άρχοντα από το περιεχόμενο του edictου, την μη αναδρομικότητα του νόμου, την ρύθμιση των διαρκών ενοχών πίστεως κλπ⁹⁸.

t e r r a, *Intorno di bonae fidei indicia*, Napoli, 1964· επίσης S e i d l, *Prolegomena zu einer Methodenlehre der Römer*, Gedächtnisschrift für R. Schmidt, 1966, σ. 372-373.

93. K i x é ρ ω ν, *De officiis* 3, 17, 10.

94. Και για τα επόμενα Π ε τ ρ ό π ο υ λ ο, ό.π., σ. 168-169· πρβλ. και Π α ν τ α ζ ό π ο υ λ ο, ό.π., σ. 186-187.

95. W. S c h m i d t z, *Η πίστις in den Papyri*, Diss. Köln 1964· βλ. και Π α ν τ α ζ ό π ο υ λ ο, ό.π., σ. 185-186, ο οποίος επισημαίνει ότι η έρευνα των διαγνωστικών πηγών της εν λόγω περιόδου παρουσιάζει ενδιαφέρον, διότι αφ' ενός ανασυνθέει την πρώτη (-146 π.Χ.) προς την τρίτη περίοδο της εξελίξεως του ελληνικού δικαίου (565 έως 1453) και αφ' ετέρου μας διδάσκει τον τρόπο εφαρμογής του τότε ισχύοντος δικαίου στην πράξη.

96. K i x é ρ ω ν, *De off.* 1, 7, 23· *De re publ.* 4, 7· *Ad fam.* 16, 10, 2.

97. D. 2, 14, 1 sqq. και ιδίως 7 § 7.

98. Βλ. για όλα αυτά λεπτ. S c h u l z, ό.π., σ. 151-161.

Γ. *Aequum, aequitas*⁹⁹ είναι –σύμφωνα με την βασική παράσταση των Ρωμαίων για την δικαιοσύνη– η ίδια η δικαιοσύνη, η *iustitia*¹⁰⁰ ως “constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuere”¹⁰¹, όχι ως τυπική και αφηρημένη αρχή¹⁰² αλλά ως αρχή με ουσιαστικό και συγκεκριμένο περιεχόμενο (στα πλαίσια μιας δεδομένης έννομης τάξεως)¹⁰³, που καταλαμβάνει μια ενδιάμεση θέση¹⁰⁴ μεταξύ της απόλυτης παγκόσμιας έννομης τάξεως, του *ius naturale*¹⁰⁵, και της συγκεκριμένης θετικής έννομης τάξεως, του *ius civile*, εισάγοντας στην δεύτερη τις αρχές της ουσιαστικής δικαιοσύνης, τις οποίες παραλαμβάνει από την πρώτη¹⁰⁶. Αυτή η *aequitas* ως αρχή της ουσιαστικής δικαιοσύνης έχει πεδίο εφαρμογής τόσο στην νομοθεσία όσο και στην απονομή της δικαιοσύνης. Γι’ αυτό μπορεί να διακριθεί σε νομοθετική και σε δικαιοδοτική *aequitas*¹⁰⁷. Στο νομοθετικό επίπεδο η *aequitas* εκφράζει την ουσιαστική δικαιοσύνη με τρεις κυρίως τρόπους. Πρώτον, ως *iustitia distributiva* και ως *iustitia commutativa*¹⁰⁸ απαγγέλλοντας τα τρία *iuris praecepta*: *honeste vivere, alterum*

99. Στην νομική γλώσσα της δημοκρατικής περιόδου το ουσιαστικό *aequitas* δεν εμφανίζεται (*S c h u l z*, *Geschichte*, σ. 90). Οι εκφράσεις *aequum, aequ* και συναφείς ουσιαστικοποιήθηκαν ίσως για πρώτη φορά από τον *K i x ε ρ ω ν α*: *πρβλ. S t r a n g a s*, *Die Billigkeit und ihr Standort im Rechtssystem*, 1976, σ. 45 σημ. 177.

100. Τούτο καταφαίνεται –όπως λέει ο *M e y e r-M a l y*, ό.π., σ. 159 και με σημ. 42– και από την συχνή εμφάνιση των “*aequitas*” και “*iustitia*” στα ρωμαϊκά νομίσματα (*G. K i s c h*, *Recht u. Gerechtigkeit in der Medaillenkunst*, 1955, σ. 58 ε., 84, 134 ε. 156).

101. *D. 1. 1. 10 pr.* Ουλπιανός = *Βασ. 2. 1. 10*: «Δικαιοσύνη ἐστὶ σταθερὰ βούλησις καὶ διηνεκὲς ἐκάστῳ τὸ ἴδιον ἀπονέμουσα δίκαιον» *Επιτομή*ς *I. 4-6*. Με αυτή την έννοια ο *K i x ε ρ ω ν* θεωρεί την *aequitas* «προφανή» (*evidens*): *De officiis I. 9. 30*: “*aequitas lucet ipsa per se*”. *Πρβλ. M e y e r-M a l y*, *Aequitas evidens*, *Fg. F. Lübtow*, 1970, σ. 399 εε.

102. Π.χ. ως «κοσμική πρώτη-αρχή του δικαίου» (*U. v. L ü b t o w*, *De iustitia et iure*, *ZS 66*, 1948, σ. 458, 528: “*kosmisches Urprinzip des Rechts*”) ή ως «γνώμονας της ορθότητας» (*v. L ü b t o w*, ό.π.: “*Waage-Richtigkeit*”) ή ως συστατική αρχή ενός ριζοσπαστικού συστήματος φυσικού δικαίου· εναντίον όλων αυτών των εκδοχών *M a y e r-M a l y*, ό.π., σ. 159.

103. *M a y e r-M a l y*, ό.π., σ. 159.

104. *H i l d e l b r a n d*, *Geschichte u. System*, ό.π., σ. 625.

105. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Παύλος ορίζει το *ius naturale* ως “*id quod semper aequum ac bonum est*”, *D. I. 1. N. 1* (*Βασ. 2. 1 N. 11*: “*τὸ ἀεὶ καλὸν καὶ ἴσον*”).

106. Στο ίδιο πνεύμα και ο ορισμός του *ius civile* από τον *K i x ε ρ ω ν α*, *Top. 11. 9*: “*Ius civile est aequitas constituta iis, qui eiusdem civitatis sunt*” (“πολιτικόν δίκαιον είναι η θεσπισθείσα φυσική ισότης υπέρ των αποτελούντων μέλη της αυτής πολιτείας”, *απόδ. Π α ν τ α ζ ο π ο ύ λ ο υ*, ό.π., σ. 179).

107. Και για τα επόμενα βασικώς *H i l d e l b a n d*, ό.π., σ. 625-626.

108. *Πρβλ. και W i e a c k e r*, *Röm. Rechtsgeschichte I*, 1988, σ. 507· *K a s e r*, ό.π., σ. 194· του *ι δ ι ο υ*, *Röm. Rechtsquellen u. angewandte Juristenmethode*, 1986, σ. 38.

von laedere, suum cuique tribuere¹⁰⁹. Δεύτερον, αναφορικά με την δικαιοπραξία, εξαρτώντας την νομική ενέργεια της δηλώσεως βουλήσεως από την ύπαρξη πραγματικής βουλήσεως και απονέμοντας νομική ενέργεια σε μία πραγματική έστω ατύπως εκδηλωθείσα βούληση, αρνούμενη αντιθέτως την ενέργεια ακόμη και σε μία τυπικώς επιχειρηθείσα αλλά ελαττωματική δήλωση¹¹⁰. Και τρίτον, αναφορικά με τους παραγωγικούς λόγους των έννομων σχέσεων, ανάγοντας φυσικούς ή ηθικούς γενεσιουργούς λόγους δικαιωμάτων και υποχρεώσεων σε έννομους¹¹¹. Στο δικαιοδοτικό επίπεδο η *aequitas* εκδηλώνεται στην δυνατότητα που έχει ο δικαστής προς πραγμάτωση της ουσιαστικής δικαιοσύνης να κρίνει εκάστοτε, εκτιμώντας όλες τις συνθήκες της δικαιοπραξίας, τι μπορεί να απαιτηθεί και τι πρέπει να παρασχεθεί¹¹².

Και η έννοια αυτή έχει στωική και όχι –όπως θα μπορούσε να υποθέσει κανείς¹¹³– αριστοτελική προέλευση. Ο Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η ς αντιδιαστέλλει την επιείκεια προς τον νόμο. Η επιείκεια οφείλει να «διορθώνει» τον νόμο, ο οποίος με τους γενικούς ορισμούς του δεν καλύπτει την απειρότητα των μορφών που προσλαμβάνει η κοινωνική πράξη¹¹⁴. Στους

109. D. 1, 1, 10 § 1 = Inst. 1, 1, 3 (Βασ. 2, 1, 10: «Παραγγέλματα δὲ τοῦ νόμου τὸ κοσμίως ζῆν, ἄλλον μὴ βλάπτειν, ἐκάστω τὸ ἴδιον ἀπονέμειν»· Επιτομὴς I, 4-6). Στο παράγγελμα «ἄλλον μὴ βλάπτειν» (*alterum non laedere*) θεμελιώνεται κάθε μορφή παράνομης συμπεριφοράς, ὅπως αδικοπραξία, ἀθέτηση συμβάσεως ἀλλὰ καὶ κατάχρηση δικαιώματος. Βέβαια γενικὴ ἀρχὴ που νὰ ἀπαγορεύει τὴν ἀσκήση δικαιώματος, ὅταν αὐτὴ δὲν ὠφελεῖ τὸν δικαιούχου, ἀλλὰ βλάπτει ἄλλους, δὲν ὑπῆρχε. Ἀλλὰ τὸ φαινόμενο ἀντιμετωπιζόταν στὴν ἐκάστοτε περίπτωση με τὰ μέσα τῆς ἐρμηνείας (βλ. ἀμέσως ἐπὶ. σημ.) ἢ με ἀγωγές ἢ με *exceptiones* (οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς ποιεῖς ἔχουν ὡς βάση τὴν *aequitas*, ὅπως ἡ *exceptio doli* ἢ ἡ ἀπορρέουσα ἀπὸ *pactum*). Π ε τ ρ ὀ π ο υ λ ο ς, ὁ.π., σ. 1560)· K a s e r, ὁ.π., σ. 221-222. Στὸ δε παράγγελμα «ἐκάστω τὸ ἴδιον ἀπονέμειν» (*suum cuique tribuere*) στηρίζεται καὶ τὸ δίκαιο τοῦ ἀδικαιολόγητου πλουτισμοῦ· τούτο εἰδικότερα καὶ στὴν ἀρχὴ τῆς ἐπιείκειας (D. 12, 6, 14 : «nam hoc natura aequum est neminem cum alterius detrimento fieri locupletionem» (εἶναι σύμφωνο πρὸς τὴν φυσικὴ ἰσότητα, δηλ. τὴν ἐπιείκεια, νὰ μὴ γίνετα κανεὶς πλουσιότερος βλάπτοντας ἄλλον) στὸ πνεῦμα μάλλον τῆς στωικῆς (παρὰ τῆς αριστοτελικῆς· πρβλ. Hθ. Nix. 1138 a) ἠθικῆς (K i x ἔ ρ ω ν, De off. 3, 5)· C o i n g, Zum Einfluss der Philosophie des Aristoteles, SZ 69 (1952), σ. 40-42.

110. Εδὼ ἀνήκουν ο σταδιακὸς παραμερισμὸς τῶν πανηγυρικῶν τύπων τῆς δικαιοπραξίας, ἡ λήψη ὑπ' ὄψιν τῆς πλάνης καὶ τῆς ἀπειλῆς, καθὼς καὶ ἡ ἐρμηνεία τοῦ νόμου καὶ τῆς δικαιοπραξίας, που ἀπὸ τὸ τέλος τῆς δημοκρατικῆς περιόδου πρέπει νὰ γίνετα σύμφωνα με τὸ πνεῦμα (*sententia*) καὶ ὄχι τὸ γράμμα (*scriptum verbum*). Ἡ τάση αὐτὴ ἐκδηλώνετα στὴν (περισωθείσα ἀπὸ τὸν K i x ἔ ρ ω ν, De off. 1, 10, 33) περίπτωσι παροχία *summum ius summa iniuria*.

111. Εδὼ ἀνήκουν καὶ οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς *obligationes naturales*.

112. Περίπτωσι τῶν ἐλεύθερων ἀγωγῶν (*arbitria*).

113. Πρβλ. K. T σ ἄ τ σ ο, ὁ.π., σ. 243.

114. Hθ. Nix. 1137 b 14-17: «τὸ ἐπιεικὲς δίκαιον μὲν ἐστίν, οὐ τὸ κατὰ νόμον δέ,

μαϊκή *aequitas* δεν έχει, λοιπόν, αριστοτελική προέλευση. Είναι μάλλον στωική και πηγάζει από την στωική έννοια της δικαιοσύνης ως «ἐπιστήμης ἀπονεμητικῆς τῆς ἀξίας ἐκάστω»¹¹⁹, που θεμελιώνεται στην διδασκαλία περί «οικειώσεως» και μάλιστα στην ανθρωπινότερη παραλλαγή της, του Π α ν α ι τ ι ο υ. Η «οικειώσεις» είναι για τους στωικούς γενικά η αρχή της δικαιοσύνης¹²⁰. «Οἰκεῖον» είναι για όλους τους Στωικούς αυτό που μας ανήκει, σύμφωνα με την δική μας φύση και την φύση του κάθε όντος. Αλλά ενώ για τους αρχαίους Στωικούς φύση του ανθρώπου είναι το «κατ' ἀρετὴν ζῆν» («πρὸς τὴν ἀρετὴν ἡμᾶς ἡ φύσις ἄγει»), για τον Π α ν α ι τ ι ο φύση του ανθρώπου είναι «τὸ ζῆν κατὰ τὰς δεδομένας ἡμῖν ἀφορμάς», δηλ. κατὰ τις προδιαθέσεις που μας έδωσε η φύση, την ατομικότητά μας, την «οικεία» φύση μας. Με την έννοια αυτή η «οικειώσεις» είναι η αρχή της ανωτέρω στωικής έννοιας τα δικαιοσύνης και άρα της *aequitas*.

Δ. Από αυτή την διδασκαλία περί «οικειώσεως» γεννήθηκε και η ιδέα της *humanitas*¹²¹, λέξη γνήσια ρωμαϊκή, που η επινοήσή της όμως οφείλεται στους διδασκάλους της ελληνικής φιλοσοφίας, ιδίως τον Π α ν α ι τ ι ο¹²². Ο Π α ν α ι τ ι ο ς διέπλεσε την έννοια αυτή αναγόμενος στην κλασική, σωκρατική και πλατωνική, παράδοση¹²³. Με αυτόν γεννιέται ένας πρώτος ανθρωπισμός, που ανατρέπει στους κλασικούς χρόνους (η κλασική ελληνική φιλοσοφία υπήρξε κατ' εξοχήν ανθρωποκεντρική) και που θα πάρει πολύ αργότερα με τον Π λ ο ύ τ α ρ χ ο την ολοκληρωμένη μορφή του¹²⁴. Πίσω από την λέξη αυτή κρύβεται η ηθική θεωρία της

119. H i l d e n b r a n d, ό.π., σ. 27 σημ. 2. Π ο λ ύ β ι ο ς, VI, 6, 10: «διανεμητικόν ... τοῦ κατ' ἀξίαν ἐκάστοις», K i κ έ ρ ω ν, De finibus V, 23: "animi affectio suum cuique tribuens".

120. v. A r m i n, St. Vet. Fragm. 1, 197.

121. W e l z e l, ό.π., χωρίς να διακρίνει την αποκλίνουσα έννοια της «οικειώσεως» στην Μέση Στοά.

122. S c h u l z, Prinzipien des röm. Rechts, 1934, σ. 129· Geschichte, σ. 375· R e i z e n s t e i n, Werden u. Wachsen der Humanität im Altertum, 1907, σ. 7· H e i n e m a n n, Art. Humanitas, εις RE Supplementband 5 (1931), 293, 303· H a r d e r, Nachträgliches zur Humanität, "Hermes" 69 (1934) 64 εε· R i e c k s, Art. Humanitas, εις HwDPh 3 (1974) σ. 1231· επίσης Τα τ ά κ η ς, ό.π., σ. 140-147· K. Γ ε ω ρ γ ο ύ λ η ς, ό.π., σ. 405· Ν έ σ τ λ ε (-Α. Γεωργίου), ό.π., σ. 800. Η λ. *humanitas* εμφανίζεται στον γραπτό λόγο για πρώτη φορά στην ανώνυμη "Phetorica ad Herennium" 2, 16, 24· 17, 26 και αλλού (περ. 84/83 π.Χ.) και αργότερα (80 π.Χ.) στον K i κ έ ρ ω ν α, Verr. 2, 5, 187· Resp. I, 28· De or. I, 27· Cato de senect. 1· Pro Lig. 13· De off. 3, 32· 3, 97.

123. Τα τ ά κ η ς, ό.π., σ. 143.

124. Τα τ ά κ η ς, ό.π., σ. 140.

Μέσης Στοάς, ότι ο άνθρωπος είναι ανώτερος από όλα τα άλλα πλάσματα της γης και γι' αυτό οφείλει αφ' ενός να αναπτύξει ηθικά και πνευματικά την προσωπικότητά του και αφ' ετέρου να σέβεται την προσωπικότητα των άλλων¹²⁵. Με την λέξη *humanitas* δηλώνεται έτσι αφ' ενός το «καθήκον» (με την στωική έννοια) για ηθική και πνευματική καλλιέργεια της προσωπικότητας («παιδεία» με την αρχαία ελληνική έννοια¹²⁶)¹²⁷ και αφ' ετέρου το «καθήκον» για αγαθή πράξη και άσκηση των δικαιωμάτων υπό το πρίσμα του σεβασμού του συναθρώπου αδιακρίτως κοινωνικής θέσεως¹²⁸ («φιλανθρωπία» με την αρχαία ελληνική έννοια¹²⁹)¹³⁰. Η επίδραση αυτής της ιδέας στο Ρωμαϊκό δίκαιο και την ρωμαϊκή ζωή ήταν εκτεταμένη και βαθειά¹³¹. Στην ρωμαϊκή ζωή η στωική ηθική διδασκαλία υπήρξε από όλα τα τμήματα της ελληνικής φιλοσοφίας εκείνη που αριθμούσε στην Ρώμη¹³² τους περισσότερους οπαδούς, γιατί προσαρμοζόταν πληρέστερα προς την αυστηρότητα του ήθους του Ρωμαίου πολίτη, ενώ και το κοσμοπολιτικό ιδεώδες των Στωικών (που και αυτό, όπως η *humanitas*, στηρίζεται στην διδασκαλία περί «οικειώσεως»¹³³, πλέον στην έννοια της Μέσης Στοάς) εύρισκε θετική ανταπόκριση στην συνεχώς αυξανόμενη κυριαρχία της Ρώμης¹³⁴. Στο Ρωμαϊκό δίκαιο η επίδραση της

125. Βλ. και για τα επόμενα S c h u l z, *Prinzipien*, σ. 129· *Geschichte*, σ. 375 ε.

126. Η λέξη «παιδεία», η οποία κατά τον 4^ο αι. π.Χ. και κατά την διάρκεια των ελληνιστικών και αυτοκρατορικών χρόνων επεξέτεινε διαρκώς περισσότερο το εννοιολογικό της περιεχόμενο, συνδέθηκε προς την ύψιστη ανθρώπινη αρετή και από απλή «αγωγή των παιδών» (αυτή την απλή έννοια έχει η λέξη «παιδεία» στον Α ι σ χ ύ λ ο, *Επτά επί Θ.* 18) έγινε το σύμβολο της ιδεώδους μορφώσεως του σώματος και της ψυχής, της «καλοκαγαθίας», η οποία για πρώτη φορά κατά την εποχή του Σ ο φ ο κ λ έ ο υ ς και των σοφιστών περιλαμβάνει και την μόρφωση του πνεύματος (W. J a e g e r, Γ. Βερροίου, *Παιδεία – Η μόρφωση του Έλληνα ανθρώπου* Α', 1968, σ. 325· *πρβλ.* και του ί δ ι ο υ, *Αρχαιότητα και ανθρωπισμός, «Τα Προύλαια»* 1938, 22 εε.). Από τους ελληνιστικούς χρόνους και μετά, σήμαινε την εγκύκλιο παιδεία, την γενική μόρφωση. Αύτη την σημασία διατηρεί ο όρος μέχρι σήμερα.

127. *Πρβλ.* E. J. K e n n e y – W. V. C l a u s e n, *ό.π.*, σ. 185.

128. K a s e r, *ό.π.*, σ. 186.

129. Βλ. B r s n e l l (-Δ. Ιακώβ), *Η ανακάλυψη του πνεύματος*, 1981, σ. 338 εε.

130. Μόνο με τις δύο αυτές ελληνικές λέξεις («παιδεία» και «φιλανθρωπία») μπορεί να αποδοθεί το περιεκτικό νόημα της *humanitas*. Όμως κατά τα μέσα του 2^{ου} μ.Χ. αι. η λέξη *humanitas* χάνει την σημασία της ως «παιδείας» και διατηρεί μόνο το πρακτικό της περιεχόμενο, ως «φιλανθρωπίας»· S c h u l z, *ό.π.*, σ. 129.

131. Διαφωτιστικές οι μελέτες του K. B ü c h n e r, στον τόμο *Humanitas romana* (Studien über Werke u. Wesen der Römer), 1957.

132. Ο λόγος του Μ ά ρ κ ο υ Α υ ρ η λ ί ο υ («Πολίτην ὄντα πόλεως τῆς ἀνωτάτης, ἧς αἰ τοῖται πόλεις, ὥσπερ οἰκία εἰσί» 3, 11) απηχεί τον κοσμοπολιτισμό, ως βασικό γνώρισμα, όλων των στωικών.

133. *Πρβλ.* και Σ ο ύ ρ λ α, *ό.π.*, σ. 179.

134. G. d e l V e c c h i ο (-Πολυγένης), *Φιλοσοφία του δικαίου εν συνόψει*, 1968.

humanitas υπήρξε καθοριστική. Και πρώτα από όλα στην διάπλαση του περιεχομένου του ορισμού του Κ έ λ σ ο υ. "Bonum" και "aequum" αποτελούν αντανάκλαση της humanitas σε ολόκληρο το πεδίο του δικαίου: όχι μόνο στα πλαίσια του ius gentium (ενός δικαίου κατ' εξοχήν επιεικούς, που εφαρμοζόταν όχι μόνο στους Ρωμαίους πολίτες ή και σε ορισμένους peregrinii, αλλά σε όλους ανεξαιρέτως τους υπηκόους του ρωμαϊκού κράτους και θεωρούνταν από τους Ρωμαίους ως κοινό κτήμα για όλα τα έθνη¹³⁵) αλλά και του ίδιου του ius civile¹³⁶ μέσω της δικαιοπλαστικής επί αυτού παρεμβάσεως του ius honorarium¹³⁷. πρόκειται για το δίκαιο που έθετε ο πραιτωρ με το edictum (ius praetorium) και απέβλεπε στην βοήθεια, την συμπλήρωση και διόρθωση των «κενών» του ius civile¹³⁸ με γνώ-

σ. 8. O W i e a c k e r, ό.π., σ. 642, εξαίρει το ότι ο κύκλος του Σκιπίωνα «προώθησε την ταύτιση της στωικής societas humana με το ιδεώδες μιας ορατής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας». Πρβλ. F r. H a m p l, "Stoische Staatsethik" und frühes Rom, εις (Hrsg.), Das Staatsdenken der Römer, WBG-D, 1966, σ. 116 εε.

135. Και γι' αυτό συχνά συγχεόταν με το ius naturale. Η σύγχυση οφειλόταν και στο γεγονός ότι το ius aequum ήταν κοινό γνώρισμα και των δύο δικαίων (ius gentium και ius naturale). Εν τούτοις η σύγχυση δεν είναι δικαιολογημένη. Το ius gentium είναι θ ε τ ι κ ό δίκαιο, ενώ το ius naturale (κατά τους ορισμούς των κλασικών ρωμαίων νομικών. Ο υ λ π ι α ν ο ύ, D. 1, 1, 1, 3· Π α ύ λ ο υ, D. 1, 1, 1, 11, Paul. 14 ad Sab., και Γ α ί ο υ, Inst. 1, 1· βλ. V o g g e n s p e r g e r, ό.π., σ. 63 εε., 85 εε. και 100 εε., αντιστοίχως) είναι υ π ε ρ θ ε τ ι κ ό, κανονιστική πηγή (prima regula absoluta) του ius gentium αλλά και του ius civile (βλ. R e n è M a r c i c, Sklaverei als "Beweis" gegen Naturrecht und Naturrechtslehre, ÖsterZ f. öffentl. Recht XIV (1964) 181 εε.). Παράδειγμα πρακτικής εφαρμογής της διακρίσεως ius gentium και ius naturale αποτελεί η δουλεία, η οποία είναι μεν θεσμός του ius gentium όχι όμως και του ius naturale, γιατί, κατά το τελευταίο τούτο, όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται ελεύθεροι (Inst. 1, 2 § 2). Ο Κ ι κ έ ρ ω ν (παρ' όλο που σε αυτόν παρατηρείται ορολογική σύγχυση· De fin. 3, 20, 67· De re publ. 3, 11, 18: ius naturale ως ιδιαίτερο ανθρώπινο φυσικό δίκαιο· De off. 3, 5, 23: neque vero hoc solum natura, id est iure gentium...) ξεκινώντας από την διδασκαλία του Χ ρ υ σ ί π π ο υ, του οποίου τον ορισμό του φυσικού δικαίου παραφράζει στο περίφημο χωρίο του De re publ. 3, 23, 2 (Est quaedam vera recta ratio naturae congruens diffusa in omnes, constans, sempiterna), προσδιορίζει το ius naturale ως την recta ratio, τον «ορθό λόγο», που διέπει τον κόσμο και είναι εν τέλει ταυτόσημος με την ratio της θεότητας. Αυτός ο υπέρτατος νόμος (summa lex) αντιστοιχεί κατά περιεχόμενο και έκταση πλήρως προς την lex naturalis και είναι ως ius datum omnibus καθολικής ισχύος, αφού ταυτίζεται με την ratio recta. Πρόκειται βασικώς για την άποψη της αρχαίας Στοάς για το «κατά λόγον» ή «κατά φύσιν» δίκαιον (βλ. A. L e s k y, Zum Gesetzesbegriff der Stoa, ÖsterZ f. öffentl. Recht II, 1950, 587 εε.).

136. K a s e r, Röm. Rechtsquellen u. angewandte Juristenmethode, 1986, σ. 94 και 92.

137. Βλ. Hering, ό.π., σ. 31.

138. D. 1, 1, 7 § 1 Παπινιανός: "ius praetorium est quod praetores introduxerunt ad iuvandi vel supplendi vel corrigendi iuris civilis gratia". Βλ. Π α ν τ α ζ ό π ο υ λ ο υ, ό.π., σ. 124 εε.· W i e a c k e r, ό.π., § 26· Vom röm. Recht² (1961) σ. 112 εε.· K a s e r, Röm. PrivR² (1971) § 51· S o h m /M i t t e i s /W e n g e r,

μονα την *humanitas*¹³⁹. Η επιρροή της στωικής φιλοσοφίας μέσω της ιδέας της *humanitas* στην διαμόρφωση του ορισμού του Κ έ λ σ ο υ υπήρξε όχι στατική αλλά δυναμική, συνεχής και μακροχρόνια από το τέλος της δημοκρατικής περιόδου έως τον αιώνα του Ιουστινιανού, ενώ από κάποιιο σημείο και μετά συγχέεται με την επίδραση της σε μεγάλο βαθμό ομόλογης χριστιανικής διδασκαλίας¹⁴⁰.

§ 3.1.A. Το Ρωμαϊκό δίκαιο σε όλη την μακραίωνα ιστορική του διαδρομή αναπτύχθηκε εμπειρικά και όχι συστηματικά. Εν αρχή ην (όπως στο αγγλικό και αγγλο-αμερικανικό δίκαιο¹⁴¹) η «περίπτωση» και το δί-

ό.π., § 15. Παράδειγμα της δράσεως αυτής του πραιτωρος αποτελεί η *bonorum possessio*, που εισήχθη εξ επιεικείας παράλληλα προς το εξ αδιαθέτου διαδοχής σύστημα του *ius civile* (Π ε τ ρ ό π ο υ λ ο ς, ό.π., σ. 164), ή επίσης η *actio doli*, που ασκούσαν στα πλαίσια του *ius honorarium* ως εργαλείο επιεικείας (*S o h m/M i t t e i s/W e n g e r*, ό.π., σ. 702, 705-707).

139. Για την επίδραση της *humanitas* σε συγκεκριμένους θεσμούς του *ius gentium* αλλά και του *ius civile* βλ. λεπτ. *S c h u l z*, ό.π., σ. 128-150. Εν τούτοις σε δύο μεγάλα θέματα η επίδραση της *humanitas* υπήρξε μικρή και βραδεία: την νομική θέση της γυναίκας και την δουλεία. Για το πρώτο ζήτημα βλ. Π ε τ ρ ό π ο υ λ ο ς, ό.π., σ. 516, 1089, 1351, 1604 κ.ά.· *S c h u l z*, ό.π., σ. 131 εε.· *E. W e i s s*, *Institutionen des römischen Privatrechts*² (1949), σ. 109 εε., και από κοινωνιολογική άποψη Θ. Κ α ρ ζ ή, Η γυναίκα στην αρχαιότητα² (1987), σ. 211-255· *E. B o r n e m a n n* (-Δ. Κούρτοβικ), Η πατριαρχία (Η προέλευση και το μέλλον του κοινωνικού μας συστήματος, 1988, σ. 463 εε., 507 εε.· *H. G ü n t h e r*, *Formen und Urgeschichte der Ehe*² (1941)· *B. W a g n e r-H a s e l* (Hrsg.), *Martriarchatstheorien der Altertumswissenschaft*, 1992, σ. 262 εε. Για το δεύτερο ζήτημα βλ. Π ε τ ρ ό π ο υ λ ο ς, ό.π., σ. 422 εε. κ.ά.· *S c h u l z*, ό.π., σ. 145 εε.· *E. W e i s s*, ό.π., σ. 66 εε.· *W i e a c k e r*, *Röm. Rechtsgeschichte I*, 1988, σ. 363 εε. (με πλούσια βιβλιογραφία)· ως κοινωνιολογικό πρόβλημα *R. H. B a r r o w*, *Slavery in the Roman Empire*, 1928/1968· ως φιλοσοφικό πρόβλημα (φυσικού δικαίου) *R e n è M a r c i c*, ό.π. Στο θέμα της δουλείας η επίδραση είναι μάλλον αριστοτελική και όχι στωική (ήδη ο Χ ρ ό σ ι π π ο ς διδασκε ότι κανένας άνθρωπος δεν είναι από την φύση σκλάβος· *Κ ι κ έ ρ ω ν*, *De finibus* III 19, 62)· *W i e a c k e r*, ό.π., σ. 642 σημ. 16.

140. Για την εξέλιξη αυτή βλ. τις εξαιρετες μελέτες του *P r i n g s h e i m*, εις *Ges. Abh. I*, 1961· επίσης *B e c k*, *Christentum u. nachklassische Rechtentwicklung*, *Atti del Congresso Intern. di Diritto Romano (Rom) II*, σ. 91-122· *S c h u l z*, *Geschichte*, σ. 375 εε.· πρβλ. και Π. Ζ έ π ο υ, Ο Παύλος ως εργάτης του δικαίου και Η χριστιανική επίδρασις επί την ερμηνείαν του δικαίου, εις *Annales ΑΠΘ* (Μνήμη Παν. Ζέπου) I, 1988, σ. 90 εε. και 109 εε. (αντιστοίχως).

141. Βλ. Π. Ζ έ π ο υ, Ρωμαϊκόν δίκαιον και αγγλικόν δίκαιον, δύο συγγενείς κόσμοι δικαίου, *ΑΙΔ 3* (1937) 466 εε.· (= *Annales ΑΠΘ*, Μνήμη Π. Ζέπου, τόμ. Β', 1988, σ. 963 εε.)· επίσης γενικά Χ ρ. Δ ε λ η γ ι ά ν η-Δ η μ η τ ρ ά κ ο υ, Εισαγωγή στο συγκριτικό δίκαιο, 1997, σ. 82 εε.· *R a d b r u c h*, *Der Geist des engischen Rechts*² (1958)· *F i k e n t s c h e r*, *Methoden des Rechts II* (Ango-amerikanischer Rechtskreis), 1975· *Z w e i g e r t/K ö t z*, *Einf. i. d. Rechtsvergleichung*³ (1996) § 5 III· *D a v i d/ G r a s m a n n*, *Einf. i. d. grossen Rechtssysteme der Gegenwart*² (1988), 4ο μέρος· *B l u*

και τα περιπτώσεως –και όχι (όπως στα δίκαια της ηπειρωτικής Ευρώπης, που στηρίζονται σε κωδικοποιήσεις¹⁴²) ο «νόμος» και το δίκαιο του νόμου¹⁴³. Η ρωμαϊκή νομική ιστορία εκτείνεται σε μια περίοδο 1.000 ετών. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε όλη αυτή την περίοδο δύο μόνο εκτεταμένες κωδικοποιήσεις εμφανίστηκαν¹⁴⁴, η μία στην αυγή και η άλλη στην δύση της ρωμαϊκής ιστορίας: ο αρχαϊκός Δωδεκάδελτος των μέσων του 5^{ου} αι. π.Χ. και το Corpus Juris του Ιουστινιανού, που στο τέλος του ρωμαϊκού κόσμου συνοψίζει την ρωμαϊκή νομική σοφία. Αλλά αυτές δεν υπήρξαν οι κύριοι συντελεστές της προαγωγής του δικαίου. Αυτή δεν συντελέστηκε με την θέσπιση κανόνων δικαίου, με τρόπο αφηρημένο, αλλά in concreto μέσω της δικαστικής οδού¹⁴⁵. Τρεις είναι οι κύριοι παράγοντες που συνέβαλαν στην προαγωγή του ΡΔ ως δικαίου της περιπτώσεως: οι πραιτωρες, οι νομομαθείς και το συμβούλιο του ρωμαίου ηγεμόνα¹⁴⁶.

Κυριότερος παράγων είναι ο πραιτωρ¹⁴⁷. Ο πραιτωρ, κατά την δημοκρατική περίοδο, ήταν ο ανώτατος διοικητής της Ρώμης, όχι αναγκαία νομικός εξ επαγγέλματος και γι' αυτό κατά την άσκηση των καθηκόντων του βοηθούνταν από ειδικούς συμβούλους. Με την ανάληψη της θητείας του που ήταν ετήσια, εξέδιδε edictum, στο οποίο κατέγραφε τις αρχές που θα ακολουθούσε κατά την άσκηση των δικαιοδοτικών του καθηκόντων. Οι διατάξεις του πραιτωρικού edictum διαμορφώνονταν με βάση

menwitz, Einf. i. das anglo-amerikanische Recht⁴(1990)· Boehmer, Grundl. der bürgerl. Rechtsordnung II/2, 1951, § 3· N. MacCormick, Legal Reasoning and Legal Theory, 1978· Kiraify, The English Legal System, 1992.

142. Για την αφηρημένη τεχνική των ευρωπαϊκών κωδικοποιήσεων βλ. Boehmer, ό.π., § 1· Guthy, Studien zur Gesetzestechnik, 1909· Koschaker, Europa u. das röm. Recht⁴(1966) 202 εε· H. Triepel, Vom Stil des Rechts, 1947, σ. 91 και passim· Dollé, Vom Stil der Rechtssprache, 1949, ιδίως σ. 32 εε· Esser, Grundsatz u. Norm, 1956, σ. 141-217, 267-288 και passim.

143. Schulz, Prinzipien, σ. 27 εε· Kaser, Das alt-röm. ius, 1949, σ. 35 εε· Zur Methode der Rechtsfindung, 1962, σ. 54· Das röm. Privatrecht I(1971) 2 ε., 24, 181 ε., 210 εε· Röm. Rechtsquellen u. angewandte Juristenmethode, 1986, σ. 53 σημ. 40, 54 ε., 147 εε. 294 ε. και passim· Wieacker, Vom röm. Recht³(1961) 149 εε· Kunke l. Röm. Rechtsgeschichte³(1980) §§ 6 ε., Dulckeit/Scharz/Waldstein, Röm. Rechtsgeschichte⁴(1989) §§ 22 εε., 33 εε· Zippelius, Rechtsphilosophie³(1994) § 18 II.

144. Cölin g. Geschichte u. Bedeutung des Systemgedankens in der Rechtswissenschaft, 1956, σ. 32.

145. Πρβλ. και Πετρόπουλο, ό.π., σ. 128. Για την περιορισμένη σημασία του νόμου βλ. και Kaser, Zur Methode, ό.π., σ. 75-76, με τις εκεί παραπομπές.

146. Cölin g. ό.π., σ. 32-33· πρβλ. και του ιδίου, Grundzüge der Rechtsphilosophie³(1976) 295-296.

147. Για τα παρακάτω βλ. Πετρόπουλο, ό.π., σ. 127 εε., 164, 1522 εε· Νάκο υ, Ιστορία ελληνικού και ρωμαϊκού δικαίου, 1991, σ. 237 εε., 280.

τις ανάγκες της πράξεως και τα εκάστοτε αναφυόμενα δικαιοκτικά προβλήματα, και γι' αυτό δεν ήταν αμετάβλητες, αλλά, εφ' όσον αποδεικνύονταν απρόσφορες, μπορούσαν να τροποποιηθούν ή και να καταργηθούν από τον επόμενο πραιτώρα. Η δικαστική εξουσία του πραιτώρας, που συνίστατο στο να κρίνει για κάθε διαφορά είτε μεταξύ ρωμαίων πολιτών (*praetor urbanus*, από το έτος 367 π.Χ.) είτε μεταξύ αλλοδαπών (*praetor peregrinus*, από το 242 π.Χ.), συνδέεται με το πρώτο (*in iure*) στάδιο της δίκης και αποτελούνταν αφ' ενός από το *imperium* (το δικαίωμα να εκδίδει διαταγές εκτελεστές προς τους διαδίκους) και αφ' ετέρου από την *iurisdictio* (το δικαίωμα απονομής του δικαίου, *qui ius dicit*), που συνίστατο στην προπαρασκευή της δίκης, με την οποία αυτή καθίστατο εκκρεμής. Ιδιαίτερη σημασία προσέλαβε η δικαστική αυτή εξουσία του πραιτώρας με την θέσπιση της *per formulam* διαδικασίας, η οποία εισήχθη από τον ίδιο με την *lex Aebutia* περί τα μέσα του 2^{ου} αι. Κατά την διαδικασία αυτή, το αντικείμενο της διαφοράς αποτελούσε αντικείμενο συμφωνίας μεταξύ των διαδίκων, η οποία διατυπούμενη όσο το δυνατόν ακριβέστερα υποβαλόταν στον πραιτώρα. Αυτός εξέδιδε τότε την *formula*¹⁴⁸, δηλ. χορηγούσε στους διαδίκους γραπτές οδηγίες που απευθύνονταν στους οριζόμενους από τον ίδιο προς επίλυση της διαφοράς *recuperatores*, με τις οποίες οδηγίες υποδείκνυε σε αυτούς ποια απόφαση πρέπει να εκδώσουν αν τα υπό κρίσιν υποβαλλόμενα πραγματικά περιστατικά αποδεικνύονταν ως αληθινά. Έτσι ο πραιτώρ απέκτησε την ευχέρεια να διατυπώνει τις εμφανιζόμενες ενώπιον του για δικαστική κρίση υποθέσεις με ευλιγισία, απαλλαγμένος από την τυπικότητα και πανηγυρικότητα της αρχαίας αυστηρής διαδικασίας των *legis actiones*, σύμφωνα με τις απαιτήσεις του εξελισσόμενου νομικού βίου και των συνεχώς αναπτυσσόμενων συναλλαγών· π.χ. την ευχέρεια να αρνείται την παροχή δικαστικής προστασίας απορρίπτοντας υποβαλλόμενες σε αυτόν αγωγές (*denegatio actiones*), να επεκτείνει αγωγή που έως τότε προβλεπόταν για ορισμένες περιπτώσεις και σε άλλες ανάλογες περιπτώσεις (*actiones utiles*) να δημιουργεί νέες, όπως είναι οι *actiones in factum* κλπ. Έτσι μέσα από τα *edicta* των πραιτώραν και την διαδικασία *per formulam* διαμορφώθηκε το περίφημο πραιτωρικό δίκαιο, το οποίο ο Π α π ι ν ι α ν ό ς όρισε ως το δίκαιο που οι πραιτορες εισήγαγαν προς επικουρία (*adiuvandi*), συμπλήρωση (*supplendi*) ή διόρθωση (*corrigendi*) του αστικού δικαίου (*iuris civilis*) με σκοπό την κοινή ωφέλεια¹⁴⁹.

Δεύτερος σε σπουδαιότητα παράγων προαγωγής του ΡΔ, μετά το

148. Βλ. Π ε τ ρ ό π ο υ λ ο, ό.π., σ. 1544 εε.· Ν ά κ ο, ό.π., σ. 237 εε.

149. D. 1. 1. 7. 1 (Papinianus). Για τον *ius praetorium* (= *ius honorarium*) βλ. αντί άλλων την μονογραφία K a s e r, "Ius honorarium" und "ius civile", SZ 101 (1984) 1-114.

πραιτωρικό δίκαιο, είναι οι γνωμοδοτήσεις των νομομαθών¹⁵⁰. Ήδη κατά την δημοκρατική περίοδο η επίδραση των νομικών στην διαμόρφωση και προαγωγή του δικαίου, αν και έμμεση, υπήρξε εν τούτοις μεγάλη. Αργότερα σε ορισμένους από τους νομικούς, που ανήκαν στην τάξη των συγχλητικών, απονεμήθηκε από τον Αύγουστο το *ius publicae respondendi*, δηλαδή το δικαίωμα να παρέχουν επίσημες γνωμοδοτήσεις (*responsa*) στους ενδιαφερομένους εν ονόματι του ηγεμόνος (*ex autoritate principis*). Αυτές από την φύση τους, συνδέονται μόνον με την συγκεκριμένη περίπτωση για την οποία εκδίδονταν¹⁵¹ και είχαν για την περίπτωση αυτή υποχρεωτική ισχύ, εκτός αν για την ίδια περίπτωση είχε δοθεί διαφορετική γνωμοδότηση από άλλο νομικό, που περιβαλλόταν και αυτός με το *ius respondendi*, οπότε ο δικαστής δεν δεσμευόταν. Η δράση αυτή των νομικών που περιβαλλόταν με το *ius resprondendi* συμπίπτει με την κλασική περίοδο του Ρωμαϊκού δικαίου.

Τελευταίος από τους παράγοντες που συνέβαλαν στην προαγωγή του ΡΔ είναι οι αποφάσεις του ηγεμόνα, ο οποίος περιστοιχιζόταν από εξέχοντες νομικούς που αποτελούσαν το *consilium* αυτού. Φέρουν τον γενικό τίτλο *constitutiones* και διακρίνονται σε *edicta*, *mandata*, *decreta* και *rescripta*¹⁵². Έχουν και αυτές ως σκοπό την αντιμετώπιση συγκεκριμένων θεμάτων και δεν αποβλέπουν σε μία γενική ρύθμιση.

Το αποτέλεσμα όλης αυτής της εξελίξεως είναι ότι δημιουργείται πλήθος από νομικές προτάσεις που δίνουν απάντηση σχεδόν σε όλα τα προβλήματα που ανακύπτουν. Οι νομικές αυτές προτάσεις έχουν, μέσα στην ρωμαϊκή έννομη τάξη¹⁵³, ως σημείο συνοχής μόνον την παράδοση¹⁵⁴ και

150. Για τα παρακάτω βλ. Π ε τ ρ ό π ο υ λ ο, ό.π., σ. 145-146· Ν ά κ ο, ό.π., σ. 306-307.

151. Ο Κ ι κ έ ρ ω ν, που διέκειτο δυσμενώς προς το γνωμοδοτικό έργο, αναφερόμενος στον περιπτωσιολογικό χαρακτήρα των γνωμοδοτήσεων, διαμαρτύρεται ότι κατά την συζήτηση της υποθέσεως «σε άπειρες περιπτώσεις διασπάται η συζήτηση, χωρίς κάποια αφηρημένη ανακεφαλαίωση» (*De leg. 2, 19, 47*) και «ούτε καν τα ονόματα των διαδίκων δεν εξοικονομούνται από τον αναγνώστη» (*De or. 2, 33, 142*)· βλ. S c h u l z, *Prinzipien*, σ. 33 με σημ. 43 και 44.

152. Βλ. Π ε τ ρ ό π ο υ λ ο, ό.π., σ. 135 εε· Ν ά κ ο, ό.π., σ. 299 εε.

153. Προβλ. T h. M e y e r-M a l y, *Der Gedanke der Rechtsordnung und das röm. Recht*, SZ CXII (1982) 300 εε.

154. Για την παράδοση (*traditio*) και το «ήθος των προγόνων» (*mos maiorum*) ως κοινωνικές αξίες και κριτήρια κοινωνικής αλλά και δικαιικής συμπεριφοράς των Ρωμαίων (*boni mores* είναι οι *mores maiorum*) βλ. G. A l f ö l d y (-Αγ. Χανιώτη), *Ιστορία της ρωμαϊκής κοινωνίας*, MIET, 1988, σ. 77-78, 117, 118-119, 120, 158, 168-169, 316-317, 388, 340, 371· W i e a c k e r, *Vom röm. Recht* (1961) 10 εε· H o n s e l l/M a y e r-M a l y/S e l b, *Röm. Recht* (1987) 2 εε· D u l c k e i t/S c h w a t z/W a l d s t e i n, *Röm. Rechtsgeschichte* (1989) §§ 9 I 1· 10 III 1· 18 I 1· 25 IV 1· 35 I 2· ιδίως όμως S c h u l z, *Prinzipien*, σ. 57-73.

όχι τυχόν κάποιο σύστημα. Οι προτάσεις δεν συνδέονται συστηματικά μεταξύ τους, δηλ. δεν ανάγονται σε κάποια κοινή αρχή¹⁵⁵. Τούτο είναι έκδηλο και στην εξωτερική δομή των Πηγών. Π.χ. το έδικο, στο οποίο είναι καταγεγραμμένο το πραιτωρικό δίκαιο, είναι μια άτεχνη παράθεση θετικών διατάξεων, και τα μεγάλα έργα της κλασικής ρωμαϊκής επιστήμης έχουν ως επί το πλείστον υπομνηματιστική ή συλλεκτική μορφή· κατ' ιδίαν κανόνες και δικαστικές αποφάσεις παρατίθενται απλώς, χωρίς αυστηρή τάξη και χωρίς αναγωγή σε γενικές έννοιες¹⁵⁶.

Β. Το ΡΔ της περιπτώσεως χαρακτηρίζεται για την αποστροφή του προς την αφηρημένη σκέψη. Αλλά με ποια έννοια και σε ποια έκταση;

Ο τρόπος των Ρωμαίων να βλέπουν το δίκαιο περιπτωσιολογικά, από την σκοπιά του προβλήματος της συγκεκριμένης περιπτώσεως, διατρέχει –όπως εξετάθη– όλες τις περιόδους του ΡΔ. Κατά τους πρώιμους χρόνους, η θεώρηση αυτή ήταν πιθανότατα κοινή σε όλους τους λαούς και πολιτισμούς¹⁵⁷. Εν αρχή ην η δίκη, που απένεμε το δίκαιο για το συγκεκριμένο συμβάν, και όχι ο νόμος. Ο νόμος ως αφηρημένος κανόνας προϋποθέτει μια ικανότητα αφαιρέσεως. Εν τούτοις, μία ελάχιστη ικανότητα αφαιρέσεως προϋποθέτει και η δικαστική απόφαση. Τούτο διότι μια απόφαση, όταν για την συγκεκριμένη περίπτωση έχει βρεθεί δίκαιη, εκδίδεται με την πεποίθηση και την θέληση να είναι πάλι η ίδια για μια όμοια περίπτωση στο μέλλον. Η ίδια όμως περίπτωση, με τα ατομικά και ιδιαίτερα στοιχεία της, δεν μπορεί ποτέ ξανά να εμφανισθεί, γι' αυτό η απόφαση, για να μπορεί να είναι πάλι η ίδια, πρέπει να θεωρηθεί ότι περιέχει κάτι περισσότερο από τα στοιχεία της συγκεκριμένης περιπτώσεως: έναν νομικό κανόνα που παραβλέπει, δηλ. αφαιρεί κάποιες από τις ιδιαίτερες συνθήκες της περιπτώσεως, και ανάγεται σε αφηρημένο νομικό κανόνα¹⁵⁸. Αυτή η αφαίρεση μπορεί να διατυπωθεί μόνο βήμα βήμα, κλιμακωτά. Ο S c h u l z¹⁵⁹ φέρει το εξής παράδειγμα. Έστω ότι ο αγοραστής Α ενός ο ρ ι σ μ έ ν ο υ αλόγου αξιώνει από τον πωλητή αποζημίωση λόγω υπερημερίας. Εδώ είναι δυνατές οι εξής βαθμίδες αφαιρέσεως (οι υπογραμμίσεις είναι του S c h u l z):

Ένας πωλητής ενός αλόγου οφείλει στον αγοραστή αποζημίωση λόγω υπερημερίας

ένας πωλητής ενός αλόγου οφείλει στον αγοραστή αποζημίωση λόγω υπερημερίας

155. C o i n g, Geschichte u. Bedeutung, ό.π., σ. 33.

156. C o i n g, ό.π.

157. K a s e r, Zur Methode, ό.π., σ. 54.

158. S c h u l z, Prinzipien, σ. 27.

159. Ό.π.

ένας πωλητής ενός πράγματος οφείλει στον αγοραστή αποζημίωση λόγω υπερημερίας

ένας οφειλέτης οφείλει στον δανειστή του αποζημίωση λόγω υπερημερίας

ένας οφειλέτης οφείλει στον δανειστή του αποζημίωση λόγω αθετήσεως της συμβάσεως.

Τις πρώτες βαθμίδες αυτής της αφαιρέσεως διέβησαν οι λαοί στην πρώτη φάση της ιστορίας τους, όπως μαρτυρούν η νομοθεσία του Χαμουραμί, οι ελληνικοί νόμοι¹⁶⁰, τα γερμανικά δίκαια, ο Δωδεκάδελτος. Όταν λοιπόν γίνεται λόγος για την ικανότητα και την θέληση των Ρωμαίων νομικών να διατυπώνουν αφηρημένα το δίκαιο, τούτο αφορά –λέει ο S c h u l z– μόνο τον β α θ μ ό φ α ι ρ έ σ ε ω ς, αφού τον απλόϊκό εμπειρισμό της απλής δικαστικής αποφάσεως προσκολλημένης στην συγκεκριμένη υπόθεση, έχει υπερβεί ήδη προ πολλού ο Δωδεκάδελτος.

Παρομιώδης είναι η επιφυλακτικότητα των Ρωμαίων για τον αφηρημένο τρόπο σκέψεως¹⁶¹. Αυτή δεν έχει σε όλες τις περιόδους την ίδια ένταση· ο τελευταίος αιώνας της Δημοκρατίας κλίνει κάπως περισσότερο προς την αφαίρεση από την κλασική εποχή, και η μετακλασική-βυζαντινή εποχή ακόμη περισσότερο. Αλλά σε σύγκριση με την νομική επιστήμη του φυσικού δικαίου του 18^{ου} αι. ή την γερμανική νομική επιστήμη του 19^{ου} αι., η ρωμαϊκή νομική σκέψη στο σύνολό της αποτελεί τον αντίποδα. Αυτή η στάση των Ρωμαίων δεν απορρέει τυχόν από μία πρωτόγονη ανικανότητά τους να σκέφτονται αφηρημένα, αλλά οφείλεται στην εδραία πεποίθησή τους –συνάρτηση και της όλης πρακτικής αντίληψης της ζωής– ότι η προχωρημένη αφαίρεση είναι επικίνδυνη. Οι Ρωμαίοι δεν έδειχναν εμπιστοσύνη στις γενικεύσεις, τις λογικές αναγωγές, οι οποίες ικανοποιούν μεν το πνεύμα αλλά απομακρύνουν από το πρόβλημα και οδηγούν εύκολα σε ψευδή συμπεράσματα. “Omnis definitio in iure civile periculosa est” είναι η περίφημη ρήση του I α β ε λ ί ν ο υ σε περίοπτη θέση των Πανδεκτών¹⁶². Υπάρχει μια σειρά από σημαντικές έννοιες, για τις οποίες λείπει μια τεχνική έκφραση, αν και αυτές συνειδητά ή όχι αποτελούν την βάση των σκέψεών τους¹⁶³. Για κάποιες άλλες έννοιες υ-

160. Αλλιώς όμως κατά την τελευταία περίοδο του ελληνικού δικαίου (από το έτος 508 μέχρι το 146 π.Χ.)· βλ. Κ α ρ α σ η. Περί της φύσεως της δικαστικής αποφάσεως στο αρχαίο ελληνικό δίκαιο κλπ., υπό II Β (από την σημ. 73 και επ' εξής).

161. Και για τα παρακάτω S c h u l z, ό.π., σ. 28.

162. D. 50, 17, 202.

163. Π.χ. λείπει μια έκφραση για την «ικανότητα δικαίου» και το «πρόσωπο» (“persona” σημαίνει γενικά άνθρωπος), για την «δικαιοπραξία» (“negotium” έχει ευρύτερο περιεχόμενο), για την «δήλωση βουλήσεως» (“declaratio voluntatis” και “voluntatem declarare” είναι μετακλασικοί όροι), για την «σύμβαση» (“contractus” και “pactum”

πάρχει ένας τεχνικός όρος, αλλά λείπει κάποιος ορισμός¹⁶⁴. Για άλλες πάλι οι Πηγές δίδουν εννοιολογικούς ορισμούς, αλλά αυτοί είναι λιγότερο ή περισσότερο ατελείς¹⁶⁵. Φυσικά υπάρχουν και γνήσιοι ορισμοί: αλλά δεν είναι αυτοί που δείχνουν την δύναμη των Ρωμαίων νομικών¹⁶⁶.

Την δύναμη των Ρωμαίων νομικών αποδίδει η περίφημη φράση του Π α ύ λ ο υ: "Non ex regula ius sumatur, sed ex iure, quod est, regula fiat"¹⁶⁷. Από την διατύπωση αυτή προκύπτει πρώτον ότι οι Ρωμαίοι γνώριζαν και την αντίθετη μέθοδο –την συναγωγή του δικαίου από αφηρημένους κανόνες δικαίου– αλλά απέφυγαν συνειδητά να την εφαρμόσουν, και δεύτε-

είναι στενότερες έννοιες) και την «ικανότητα για δικαιοπραξία». Το ίδιο και για την πολλαπλώς σημαντική έννοια του «εμπράγματος δικαίου», που αποτελεί την βάση εκatonτάδων αποφάσεων. Για τις «δουλείες» μόλις το μετακλασικό δίκαιο γνωρίζει τον όρο "servitus", ενώ στο κλασικό δίκαιο ο όρος αυτός χαρακτηρίζει μόνο τις πραγματικές δουλείες. Και για την «ενοχική σχέση» λείπει στους κλασικούς ένας ορισμός: η λέξη "obligatio" έχει στενότερη σημασία. Βλ. S c h u l z, ό.π., σ. 30. Πρβλ. και Π α ν τ α ζ ό π ο υ λ ο, Ρωμαϊκόν δίκαιον εν διαλεκτική συναρτήσει προς το ελληνικόν, 1974, σ. 174, ο οποίος επισημαίνει ότι μέχρι τον 1^{ον} μ.Χ. αι. οι Ρωμαίοι δεν είναι ακόμη σε θέση να διαστέλλουν το «πράγμα» από το «δικαίωμα»: έτσι οι αγροτικές δουλείες (servitutes praediorum rusticorum), μολονότι συνιστούν εμπράγματο δικαίωμα επί α λ λ ο τ ρ ί ο υ πράγματος (και επομένως είναι α σ ώ μ α τ ο δικαίωμα), θεωρούνται ως res mancipi, ως α σ ώ μ α τ ο, δηλ. δικαίωμα, διότι ταυτίζονται προς τα εξωτερικά γνωρίσματα του πράγματος, επί του οποίου υφίσταται η αφηρημένη έννοια του δικαίου.

164. Π.χ. λείπει ένας ορισμός της κεντρικής έννοιας της "actio". Το ίδιο και της έννοιας της «ιδιοκτησίας» ("dominium"). Επίσης των εννοιών dolus, culpa, contractus, servitus, dos, heres, potestas, manus, imperium κλπ. Βλ. S c h u l z, ό.π., σ. 30-31.

165. Πρβλ. τον ορισμό του δικαίου από τον Κ έ λ σ ο: "ius est ars boni et aequi", D. 1, 1, 1 pr., Ulpianus) βλ. παραπάνω § 1 II. Ο ωραίος ορισμός του γάμου από τον Μ ο δ ε σ τ ί ν ο (D. 23, 2, 1: "nuptiae sunt coniunctio maris et feminae et consortium omnis vitae, divini atque humani iuris communicatio". Βασ. 28, 4, 1: «γάμος ἐστὶν ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς συνάφεια καὶ συγκλήρωσις τοῦ βίου παντὸς, θεῖον τε καὶ ἀνθρωπίνου δικαίου κοινωνία») είναι διατυπωμένος κατά τα ελληνικά πρότυπα, ενώ μετακλασικό προϊόν θεωρείται ο περίφημος ορισμός της «ενοχής» ("obligatio") του Π α ύ λ ο υ, D. 44, 7, 3 pr.: "obligationum substantia non in eo consistit, ut aliquod corpus nostrum aut servitutem nostram faciat, sed et alium nobis obstringat ad dandum aliquid vel faciendum vel praestandum". Βασ. 52, 1, 3: «οὐκ ἐν τούτῳ συνίσταται ἐνοχὴ, ἐν τῷ γίνεσθαι τι ἡμέτερον»· πρβλ. και τον ορισμό της ενοχής (obligatio) του Ιουστινιανείου δικαίου: "vinculum iuris quo necessitate adstringimur alicuius solvendae rei secundum iura nostrae civitatis", Inst. 3, 13 pr («ἐνοχὴ ἐστὶ δεσμὸς δικαίου, δι' οὗ τὶς ἀναγκάζεται καταβαλεῖν τὸ ἐποφειλόμενον κατὰ τοὺς τῆς ἡμετέρας πολιτείας νόμους», Θ ε ο φ ἰ λ ο υ, Ινστ. παράφρασις 3, 13 pr). Πρβλ. S c h u l z, ό.π., σ. 31-32.

166. Βλ. S c h u l z, ό.π., σ. 31. Για το όλο πρόβλημα βλ. και R. M a r t i n i, Le definitioni dei giuristi romani, 1966 (επ' αυτού βιβλιοκρ. H a u s m a n i n g e r, SZ 84, 1967, σ. 443-448).

167. D. 50, 17, 1 («οὐχὶ ἐκ τοῦ κανόνος τὸ δίκαιον λαμβάνεται, ἀλλ' ἐκ τοῦ δικαίου ὁ κανὼν σχηματίζεται»).

ρον ότι από την κατ' ιδίαν ή τις κατ' ιδίαν περιπτώσεις προέβαιναν στον σχηματισμό κανόνων (*regulae iuris*)¹⁶⁸, οι οποίοι όμως ως συναγόμενοι από την εμπειρία δεν είχαν –όπως κατά την μέθοδο της αντιστροφής (*Inversionsmethode*) της «εννοιοκρατικής νομικής επιστήμης του 19^{ου} αι.¹⁶⁹– εκ των προτέρων δογματική-δεσμευτική αξία, αλλά χρησιμοποιούνταν ως δείκτες ορθότητας, κριτήρια ουσιαστικής δικαιοσύνης, που διαρκώς επιβεβαιώνονταν από την ομόφωνη αυθεντία των νομικών¹⁷⁰. Με άλλα λόγια, η παραπάνω φράση του Π α ύ λ ο υ υποδηλώνει ότι οι Ρωμαίοι νομικοί ήσαν αντίθετοι όχι τόσο με την αφηρημένη σκέψη αυτή καθ' εαυτή όσο με την παραγωγική μέθοδο της αφηρημένης σκέψεως, ενώ σαφώς προτιμούσαν και εφαρμόζαν την εμπειρική επαγωγική μέθοδο, που και αυτή στηρίζεται στην αφαίρεση. Η εφαρμογή αυτής της μεθόδου, που είναι αποτέλεσμα της συντήξεως ρωμαϊκής και ελληνικής σκέψεως, οδήγησε στην διάκριση νομικών κανόνων και βιοτικής περιπτώσεως, που αποτελεί το κορυφαίο επίτευγμα του ΡΔ. Αυτή η ιδιαιτερότητα γίνεται έκδηλη, αν συγκρίνει κανείς το σημείο αυτό στο οποίο έφθασαν οι Ρωμαίοι με την αγγλοσαξωνική παράδοση. Οι Άγγλοι, ως γνήσιοι εμπειρικοί, συνδέουν τον νομικό κανόνα με την περίπτωση, από την οποία απορρέει, με τρόπο αδιάσπαστο. Οι Ρωμαίοι, αντίθετα, αποσυνδέουν την βιοτική περίπτωση από τον κανόνα και από αυτή κρατούν μόνον ό,τι είναι αναγκαίο για την κατανόηση του κανόνα¹⁷¹. Η ρωμαϊκή παράδοση –αντίθετα προς την αγγλοσαξωνική– περιλαμβάνει κανόνες και όχι περιπτώσεις, κανόνες συναγόμενους εμπειρικά, επαγωγικά, από την περιπτωσιολογία¹⁷².

Γ. Ερωτάται, αν αυτό το δίκαιο της περιπτώσεως και η δυσπιστία των Ρωμαίων προς την αφηρημένη σκέψη έχουν –πέρα από την πρακτική δικαιολόγηση (που έγκειται στην εμπειρική φύση των Ρωμαίων)– και φιλοσοφικό υπόβαθρο και μάλιστα τέτοιο, που να μπορεί αναχθεί στην ελληνική φιλοσοφική σκέψη.

Ο D. N ö r r, με την ωραία μελέτη του “*Divisio und partitio*”, 1972, αντιμετωπίζει το ζήτημα, τότε και με ποια μορφή το εθιμικό δίκαιο (*mos, consuetudo*) εμφανίζεται στις ρωμαϊκές πηγές, και στα πλαίσια του ζητή-

168. Βλ. λεπτ. B r. S c h m i d l i n, *Die römische Rechtsregeln (Versuch einer Typologie)*, 1970.

169. Βλ. π.χ. Α ι τ ζ ε ρ ο π ο ύ λ ο υ, *Η νομολογία ως παράγων διαπλάσεως του ΙδωτΔ*, 1932/2000, σ. 52· W i e a c k e r, *Privatrechtsgeschichte* ³(1967) 401.

170. Πρβλ. K a s e r, *Zur Methode*, σ. 60-62, 66, 74.

171. Βλ. C o i n g, *Geschichte und Bedeutung*, σ. 34· πρβλ. και K a s e r, *ό.π.*, σ. 72-73.

172. Για την μέθοδο συναγωγής κανόνων από την περιπτωσιολογία βλ. S c h m i d l i n, *ό.π.*, σ. 150 εε., 208/209.

ματος αυτού αναφέρεται και στην ουσία και την καταγωγή των δύο αυτών εννοιών¹⁷³. Αναχωρεί από την Τοπική του *Κ ι κ έ ρ ω ν α* και διαπιστώνει ότι εκεί (5. 28 εε.) ο *Κ ι κ έ ρ ω ν* αφ' ενός χαρακτηρίζει τις δύο αυτές έννοιες ως βασικούς τύπους του ορισμού και αφ' ετέρου προβαίνει σε εφαρμογή τους στην έννομη τάξη. Η συζήτηση του τόπου "definitio" οδηγεί τον *Κ ι κ έ ρ ω ν α* στην διάκριση τούτου σε *partitio* («μερισμός») και σε *divisio* («διαίρεση»). Με τον πρώτο ορισμό (*partitio*) το πράγμα που συλλαμβάνεται ως όλο διαιρείται στα μέρη του, μέλη, *membra*. (Παραδείγματα: ο άνθρωπος, ο οποίος αποτελείται από σώμα, κεφάλι, άκρα κλπ· το *ius*, που αποτελείται από νόμους, αποφάσεις συγχλήτου, *res iudicatae*, έδικτα, *mos*, *aequitas* κλπ.). Με τον δεύτερο ορισμό (*divisio*) το πράγμα που νοείται ως γένος διαιρείται στα είδη του, *species*, *formae* (Παραδείγματα: *Abalienatio*, που διακρίνεται σε *formae traditio nexu* και σε *iure cessio*· *ius* που διακρίνεται σε *formae lex*, *mos*, *aequitas*). Ο ορισμός *partitio* είναι άλλοτε εντελής (όταν το πράγμα είναι *res finita*· παράδειγμα: *tutela*) και άλλοτε ατελής (όταν το πράγμα είναι *res infinita*· παράδειγμα: *stipulationem et iudiciorum formulae*). Ο ορισμός *divisio* είναι πάντοτε πλήρης, διότι κάθε γένος μπορεί να έχει μόνον έναν ορισμένο αριθμό ειδών. Ο *N ö r r*¹⁷⁴ διαπιστώνει ότι ο *Κ ι κ έ ρ ω ν* κατά την συζήτηση της διακρίσεως *divisio* τελεί υπό την επίδραση της ελληνικής φιλοσοφίας και ρητορικής. Μια σαφής παραλληλία απαντάται στην αριστοτελική ρητορική. Κατά την συζήτηση της θεωρίας για τους ρητορικούς συλλογισμούς (ενθυμήματα) ο *Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η ς* αριθμεί τους διαφόρους τόπους, από τους οποίους μπορούν να συναχθούν επιχειρήματα για τέτοιου είδους συλλογισμούς¹⁷⁵. Από τους τόπους που ενδιαφέρουν εδώ αναφέρονται ο «όρισμός»¹⁷⁶, η «διαίρεσις»¹⁷⁷ και ο «μερισμός» («ἐκ τῶν μερῶν», απαρίθμηση των μερῶν)¹⁷⁸. Αλλά, αντίθετα προς τον *Κ ι κ έ ρ ω ν α*, ο *Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η ς* αντιλαμβάνεται την «διαίρεση» (*divisio*) και τον «μερισμό» (*partitio*) όχι ως τύπους του ορισμού. Από τους δύο αυτούς τόπους ο μερισμός (*partitio*) έχει σημασία ουσιαστικά μόνο στην Ρητορική, ενώ η διαίρεση (*divisio*) κυρίως και στην Λογική στα πλαίσια του συλλογισμού και της θεωρίας του ορισμού. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο *Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η ς* είχε την τάση να αποφεύγει την χρήση του τόπου μερισμός και —όπως προκύπτει από την ανάλυση των τόπων

173. Ό.π., σ. 20 εε. Πρβλ. και G. O t t e, *Dialektik und Jurisprudenz*, 1971, σ. 76 εε.

174. Ό.π., σ. 21.

175. Ρητ. 1395 b 22 εε.

176. Ρητ. 1398 α 17 εε.

177. Ρητ. 1398 α 33-35.

178. Ρητ. 1399 α 7-10.

στην Ρητορική του- δεν αντιδιέστελε, όπως ο Κ ι κ έ ρ ω ν, τους δύο αυτούς τόπους μεταξύ τους. Τόσο η χρήση του όρου «μερισμός» όσο και η αντιδιαστολή του από την «διαίρεση» είναι -λέει ο Ν ö r r¹⁷⁹- έργο της στωικής διαλεκτικής, που φαίνεται ότι συνάπτεται προς την σωκρατική-πλατωνική φιλοσοφία¹⁸⁰. Σε μια ενδιαφέρουσα τελική παρατήρηση ο Ν ö r r¹⁸¹ επισημαίνει ότι οι αρχές *divisio* και *partitio* παίζουν ρόλο και στην σύγχρονη μεθοδολογία του δικαίου. Η *divisio* ανταποκρίνεται περισσότερο προς τα κλειστά συστήματα του δικαίου, ενώ η *partitio* αντιστοιχεί στα ανοιχτά συστήματα· η μετάβαση από το ένα σύστημα στο άλλο σηματοδοτεί την μετάβαση από την *divisio* στην *partitio*, από την διαίρεση στον μερισμό¹⁸².

Ο F i k e n t s c h e r¹⁸³, σχολιάζοντας την μελέτη αυτή του Ν ö r r,

179. Ό.π., σ. 22.

180. Ο Ν ö r r, ό.π., σ. 22 σημ. 78, παραπέμπει στον Π λ ά τ ω ν α, Σοφ. D εε.

181. Ό.π., σ. 58.

182. Ο Ν ö r r (ό.π., σ. 57 ε.) φέρει ως παράδειγμα αφ' ενός το σύστημα των Institutiones, που ίσχυε τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αι. (με τις διαιρέσεις του σε: *persona*, *res*, *actio*), και αφ' ετέρου το σύστημα των Πανδεκτών, που το διεδέχθη και απετέλεσε την βάση του γερμΑΚ (με τις διαιρέσεις σε: Γενικό Μέρος, ΕνοχΔ, ΕμπρΔ, ΟικογΔ, ΚληρΔ). Πρόκειται για διαφορετικά πρότυπα νομοθετικών συστημάτων. Το σύστημα των Institutiones στηρίζεται στις αρχές της *divisio*: Η νομική ύλη, δυνάμει μιας εσωτερικής λογικής, διαιρείται με βάση το υποκείμενο δικαίου, το αντικείμενο δικαίου και την πράξη δικαίου υπό ευρεία έννοια. Εάν προσέθετε κανείς ένα ακόμη τέταρτο στοιχείο, θα διατάρασσε αυτή την εσωτερική λογική. Διαφορετικά στο σύστημα των Πανδεκτών. Εδώ πρόκειται για εξωτερική και συγχρόνως συγκεκριμένη διαίρεση του δικαίου με την μορφή της *partitio*. Αν προσέθετε κανείς και άλλα μέρη του ΑστΔ, π.χ. το ΕμπρΔ, τούτο θα μετέβαλε μόνο το περιεχόμενο, όχι όμως και την δομή της διαιρέσεως. Ο Ν ö r r προσθέτει και ένα δεύτερο παράδειγμα, την διαίρεση των δικαιωμάτων σε απόλυτα και σχετικά. Αν αυτή η διαίρεση θεωρηθεί ως *divisio*, η δημιουργία ή ένταξη άλλων νομικών μορφών, π.χ. των διαπλαστικών δικαιωμάτων ή του *ius ad rem*, θα συνεπάγεται σοβαρές δυσκολίες. Αλλιώς, αν η διαίρεση εκληφθεί ως *partitio*, οπότε προκύπτει μόνο το πρακτικό ζήτημα, αν μια τέτοια διεύρυνση είναι πρόσφορη. Η *divisio* -επιλέγει ο Ν ö r r- ανήκει σε μια εποχή, κατά την οποία λογική και κριτική της γνώσεως δεν είχαν ακόμη διαχωρισθεί, κατά την οποία δεχόταν κανείς ότι είναι δυνατή η γνώση και ταξινόμηση της πραγματικότητας *more geometrico* με βάση μερικά αξιώματα μέσω ορισμών, διαιρέσεων και απαγωγών. Έτσι δεν εκπλήσσεται κανείς όταν διαπιστώνει ότι στην ιστορία του ευρωπαϊκού δικαίου από το φυσικό δικαιο έως τον επιστημονικό θετικισμό το σύστημα κυριαρχείται από την αρχή της *divisio*. Στόχος ήταν η λογική, ιεραρχική και χωρίς κενά έννομη τάξη. Σήμερα αυτή η λογική και γνωσιοθεωρητική βάση έχει διαρραγεί. Η *divisio* εξακολουθεί μεν να ισχύει, αλλά -θα προσθέταμε εμείς- ως υποτεταγμένη αρχή μέσα στα ευρέα πλαίσια της *partitio*, του πλατωνικού προτύπου, που ανταποκρίνεται πληρέστερα στο σύγχρονο επιστημονικό ιδεώδες.

183. Methoden des Rechts I, 1975, σ. 348 εε., 351 εε.

προχωρεί ένα βήμα περισσότερο και συνδέει την μεν «διαίρεση» (*divisio*) προς την αριστοτελική εντελέχεια, τον δε «μερισμό» (*partitio*) προς την πλατωνική θεωρία των ιδεών. Οι δύο έννοιες εκπροσωπούν, πράγματι, δύο διαφορετικούς τρόπους σκέψεως. Με την «διαίρεση» όλα τα είδη εξαντλούν το γένος, και το γένος δεν είναι τίποτε περισσότερο από το άθροισμα των ειδών του· η «διαίρεση» εξαντλεί παν ότι υπάρχει. Με τον «μερισμό», αντίθετα, το όλο είναι κάτι διαφορετικό από τα μέρη που το αποτελούν και όχι απλώς το άθροισμά τους (όπως π.χ. το ανθρώπινο σώμα είναι διαφορετικό από τα μέρη, που είναι τα κατ' ιδίαν μέλη του). Ο «μερισμός» παραπέμπει στο ηρακλείτειο «ἐν διαφέρον ἑαυτῷ» και προ πάντων στην πλατωνική θεωρία των ιδεών. Κατά την θεωρία των ιδεών, η ιδέα (ως κατηγορία, ως υπόθεση, ως αξιολογικό κριτήριο) είναι η πρώτη αρχή, η αρχή της γνώσεως και η αρχή του όντος, η ενωτική αρχή που διέπει και συνέχει τα φαινόμενα. Η γνώση της πραγματικότητας καθίσταται δυνατή με την μέθεξη. Η πραγματικότητα γνωρίζεται μόνον στον βαθμό που μετέχει της ιδέας. Αλλά η πραγματικότητα ουδέποτε ταυτίζεται με την ιδέα. Κανείς ποτέ δεν μπορεί να είναι κάτοχος της αλήθειας. Ο μύθος του σπηλαιού παριστάνει την κατά βαθμούς γνωστική πορεία της ψυχής και την κατά βαθμούς κατάταξη της πραγματικότητας. Η αντίληψη αυτή, που εκφράζεται και στον τρόπο προσεγγίσεως των ιδεών στους πλατωνικούς διαλόγους, αποτελεί και το φιλοσοφικό υπόβαθρο του δημοκρατικού πολιτεύματος της Πόλεως με τις διαρκείς αναζητήσεις μέσω των λαϊκών συνελεύσεων και των μηχανισμών ψηφοφορίας. Αντιθέτως, η «διαίρεση» παραπέμπει στην αριστοτελική εντελέχεια, δηλ. σε μια κατάσταση τελειότητας, όπου το ον πραγματώνει ολοκληρωτικά την μορφή του, έχει πια το ίδιο το τέλος (σκοπό) μέσα του, συμπίπτει με την μορφή του¹⁸⁴. Προς την εντελέχεια αντιστοιχεί και η αριστοτελική θεωρία για την διαίρεση. Τα μέρη, που με την διαίρεση επιπροστίθενται στο γένος, έχουν μ ε σ α τ ο υ ς την εντελέχεια –και όχι εκτός αυτών. Και αυτή είναι προσιτή στην ανθρώπινη γνώση. Στην θέση του κριτικού διαλόγου έρχεται τώρα η κυριαρχία του γνώσκοντος υποκειμένου, και τούτο πρακτικά σημαίνει ότι ο κυρίαρχος μπορεί να υπαγορεύει το περιεχόμενο της γνώσεως. Η ιδέα της Πόλεως έχει εδώ εγκαταλειφθεί.

Το συμπέρασμα είναι, ύστερα από τα παραπάνω, σαφές. Το περιπτωσιολογικό «σύστημα» δικαίου, όπως αυτό των Ρωμαίων, είναι από την φύση του ανοιχτό¹⁸⁵, και ως τέτοιο έχει ως φιλοσοφικό υπόβαθρο όχι

184. «Τὸ δὲ δυνάμει εἰς ἐντελέχειαν βαδίζει», Φυσ. 257 b 7.

185. Την ιδέα ενός «κλειστού» συστήματος για το ΡΔ (που είχαν υποστηρίξει οι Ville y και La P i r a) αντιχρoύει έντονα ο W i e a c k e r. Zur Rolle des Arguments in der röm. Jurisprudenz, εις *Ausgewählte Schriften I*, 1983, σ. 158 σημ. 21.

την αριστοτελική αρχή της «διαίρέσεως» (*divisio*) αλλά την πλατωνική αρχή του «μερισμού» (*partitio*). Στο περιπτωσιολογικό «σύστημα» ισχύει ασφαλώς και η «διαίρεση»¹⁸⁶, αλλά ως υποτεταγμένη αρχή και χωρίς την οντολογική της διάσταση.

II. Στο περιπτωσιολογικό δίκαιο των Ρωμαίων –όπως άλλωστε και σε κάθε δικαίκο σύστημα– δύο είναι τα κύρια μεθοδολογικά ζητήματα: η εύρεση και η θεμελίωση της δικαιοκλής κρίσεως.

A. Ως προς το πρώτο ζήτημα –την εύρεση του δικαίου– δύο είναι οι απόψεις που έχουν υποστηριχθεί: η άποψη της *inventio* (επίνοιας) και η άποψη της *intuitio* (ενοράσεως). Η πρώτη υποστηρίχθηκε από τον T h. V i e h w e g και η δεύτερη από τον M. K a s e r. Και οι δύο εκδοχές θεμελιώνονται στον K ι κ έ ρ ω ν α, ο οποίος αντλεί από την ελληνική φιλοσοφική παράδοση.

1. Ο V i e h w e g, με την περισπούδαστη μελέτη του “*Topik und Jurisprudenz*”, 1953⁵ (1974)¹⁸⁷, διατύπωσε την θεωρία ότι, όπως σε άλλες περιόδους της ιστορίας του δικαίου έτσι και στην ρωμαϊκή περίοδο, η εύρεση του δικαίου συνίσταται στην «τέχνη του επινοείν» (*ars inveniendi*) υπό την έννοια της Τοπικής του K ι κ έ ρ ω ν α, που αποτελεί ιστορική και φιλοσοφική προέκταση των Τοπικών του A ρ ι σ τ ο τ έ λ η· τοπική είναι η νοητική τέχνη που κατευθύνεται στο πρόβλημα, το οποίο προσπαθεί να νοήσει μεμονωμένα, απομονώντάς το από το σύστημα των κανόνων δικαίου, με βάση τον λεγόμενο διαλεκτικό (ή ρητορικό ή «διαλογικό») συλλογισμό. Ο συλλογισμός αυτός έχει πιθανολογικό χαρακτήρα και διακρίνεται από τον παραγωγικό συλλογισμό του νομικού συστήματος, που είναι αποδεικτικός· ενώ ο αποδεικτικός συλλογισμός έχει τις δυο αξίες της αλήθειας (αληθές και ψευδές), ο πιθανολογικός συλλογισμός έχει τις δύο αξίες του δοκείν (: ένδοξον και άδοξον). Το πρόβλημα βρίσκεται στην σύνθεση των προκειμένων: ο αποδεικτικός συλλογισμός βασίζεται σε προκειμένες «αληθείς», ο διαλεκτικός συλλογισμός σε προκειμένες εύλογες. Ειδικότερα, ο διαλεκτικός πιθανολογικός συλλογισμός συντίθεται με μείζονα πρόταση τους «τόπους». «Τόποι» είναι –κατά τον V i e h w e g– «επίψεις» (*Gesichtspunkte*), δηλ. προτάσεις προ-συστημικού χαρακτήρα, που διατυπώνονται συχνά με την μορφή ερωτημάτων, και περιέχουν επιχειρήματα (όχι εκ των προτέρων έγκυρα και αληθινά αλλά)

186. Πρβλ. παρακ. υπό II B 2 β. αα.

187. Πρβλ. και του ι δ ί ο υ, *Rechtsphilosophie und Rhetorische Rechtstheorie* (Gesammelte kleine Schriften), 1995, σ. 191 εε.

πρόσφορα για προβληματισμό και διάλογο προς επίλυση του συγκεκριμένου προβλήματος.

Η θεωρία αυτή, που αρχικά εντυπωσίασε και πολλούς πράγματι έπεισε¹⁸⁸, σήμερα βρίσκεται σε υποχώρηση. Η κριτική (σε αναφορά εδώ ιδίως προς το ΡΔ¹⁸⁹) επικεντρώνεται στα εξής έξι σημεία:

1) Ο V i e h w e g, ανάγοντας την Τοπική του Κ ι κ έ ρ ω ν α στα Τοπικά του Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η, ξεκινά από μία παρανόηση της αριστοτελικής τοπικής¹⁹⁰. Πρόθεση του Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η των Τοπικών δεν ήταν να θεμελιώσει μία νέα επιστήμη που να στηρίζεται στον πιθανολογικό -κατ' αντιδιαστολή προς τον αποδεικτικό- συλλογισμό, αλλά να δημιουργήσει μία γενική μέθοδο επιχειρηματολογίας, προκειμένου να αποκαθάρσει τον χώρο της διαλεκτικής από την σοφιστεία, να καθορίσει τους τοπικούς όρους του διαλόγου του απαλλαγμένου από αντιφάσεις, ώστε να οριοθετηθούν τα φιλοσοφικά πλαίσια μέσα στα οποία μπορεί να κινηθεί η διαλεκτική και να αποτραπεί η ανέλεγκτη από τους σοφιστές χρήση της¹⁹¹. Στο «Περί σοφιστικῶν ἐλέγχων»¹⁹² ο Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η ς δικαιολογεί για μια ακόμη φορά την πρόθεσή του: «Προειλόμεθα μὲν οὖν εὐρεῖν δυνάμιν τινα συλλογιστικὴν περὶ τοῦ προβληθέντος ἐκ τῶν ὑπαρχόντων ὡς ἐνδοξοτάτων· τοῦτο γὰρ ἔργον ἐστὶ τῆς διαλεκτικῆς καθ' αὐτὴν καὶ τῆς πειρατικῆς»¹⁹³. Ο Κ ι κ έ ρ ω ν παρέλαβε την αριστοτελική τοπι-

188. Για τις θετικές και αρνητικές αντιδράσεις βλ. την παραπεμπόμενη από τον ίδιο τον V i e h w e g βιβλιογραφία, στο *Topik und Jurisprudenz* ⁴(1974) σ. 120 εε. Πρβλ. και την νεώτερη βιβλιογραφία εις R. J a m i s o n/J. D y c k, *Rhetorik-Topik-Argumentation* (Bibliographie), 1983.

189. Κατά τα λοιπά, αντί άλλων βλ. Γ. Μ η τ σ ο π ο ὺ λ ο υ, *Τοπική και επιστήμη του δικαίου*, εις *Μελέται* Ι, 1983, σ. 221 εε.

190. Βλ. W a l d s t e i n, *Topik und Intuition in der römischen Rechtswissenschaft*, *Festgabe für A. Herdliczka*, 1972, σ. 237, 245.

191. Βλ. Μ η τ σ ο π ο ὺ λ ο, ό.π., σ. 221, 223· H o r a k, *Rationes decidendi* Ι, 1969, σ. 45, 56/57. Για την τοπική του Αριστοτέλη βλ. P r a n t l, *Geschichte der Logik im Abendlande* Ι, 1885/1997, σ. 341 εε· T h i e l s c h e r, *Ciceros Topik und Aristoteles*, "Philologus" 67 NF 21, 1908, σ. 52 εε., 67· W ö r n e r, *Enthymeme-ein Rückgriff auf Aristoteles in systematischer Absicht*, εις B a l l w e g/S e i b e r t (Hrsg.), *Rhetorische Rechtstheorie*, 1982, σ. 73 εε· G. K a l i n o w s k i, *Die Rhetorik des Aristoteles u. die jur. Logik: Zum formalen Charakter der rhetorischen Beweisführung*, εις B a l l w e g/S e i b e r t (Hrsg.), ό.π., σ. 99 εε.

192. 183 α 37 εε.

193. Ιδιαίτερα αξιομνημόνευτο σε αναφορά με την ερμηνεία του V i e h w e g είναι το αμέσως επόμενο χωρίο 183 β εε., όπου η διαλεκτική οριοθετείται από την σοφιστική και επεξηγείται περαιτέρω ο σκοπός της: «ἐπεὶ δὲ προπαρασκευαστέον πρὸς αὐτὴν διὰ τὴν τῆς σοφιστικῆς γειτνίασιν, ὥστ' οὐ μόνον πείραν δύνασθαι λαβεῖν διαλεκτικῶς ἀλλὰ καὶ ὡς εἰδῶς, διὰ τοῦτο οὐ μόνον τὸ λεχθὲν ἔργον ὑπεθέμεθα τῆς πραγματείας, τὸν λόγον δύνασθαι λαβεῖν, ἀλλὰ καὶ ὅπως λόγον ὑπέχοντες φυλάξομεν τὴν θέσιν

κή¹⁹⁴, αλλά για να την μεταφέρει από την σφαίρα της διαλεκτικής στην ρητορική και από εκεί στο ρωμαϊκό δίκαιο· «η ρωμαϊκή νομική επιστήμη δεν διαφέρει στον πυρήνα της από την σοφιστική, την ρητορική και την φιλοσοφική απορητική»^{195,196}. Η μεταφορά της αριστοτελικής τοπικής από το πεδίο της διαλεκτικής στο πεδίο της ρητορικής πιθανώς να είναι δυνατή· σε καμία όμως περίπτωση η μεταφορά της τοπικής από την ρητορική στο Ρωμαϊκό δίκαιο και –όπως υποστηρίζει ο V i e h w e g, οδηγώντας την κικερώνια τοπική στα άκρα– γενικά στο δίκαιο¹⁹⁷. Δίκαιο και ρητορική, παρά την συνάντησή τους στην αρένα της δίκης¹⁹⁸, είναι ουσια-

ώς δ' ένδοξοτάτων όμοτρόπως, τήν δ' αϊτίαν ειρήχαμεν τούτου, έπει και διά τούτο Σωκράτης ήρώτα άλλ' ούκ άπεκρίνετο· ώμολόγει γάρ ούκ ειδέναι». Πρβλ. O. P ö g g e l e r, *Dialektik und Topik*, FS für Gadamer II, 1970, 273 εε.

194. Πηγή και πρότυπο της τοπικής του Κ i κ έ ρ ω ν α είναι, όπως ο ίδιος λέει (Top. 1), τα Τοπικά του Α ρ i σ τ ο τ έ λ η, στα οποία όμως στηρίχθηκε από μνήμης (Top. 5), γιατί δεν τα είχε στα χέρια του, όταν κατά το ταξίδι του στο Rhegium (περί το έτος 44 π.Χ.) συνέγραψε την δική του Τοπική.

195. Την αντίθεση μεταξύ συστηματικής και τοπικής σκέψεως ο V i e h w e g προσπάθησε να θεμελιώσει γνωσιοθεωρητικά στην διάκριση «συστηματικής» και «απορητικής» σκέψεως ("aporetische" Denkweise) κατά τον N. H a r t m a n n, *Diesseits von Idealismus und Realismus*, Kant-Studien 29 (1924) 160 εε. Αλλά –όπως έχει παρατηρηθεί (H o r a k, ό.π., σ. 52)– στον H a r t m a n n η συστηματική σκέψη χρησιμοποιείται με μία στενή και αυστηρά οριοθετημένη έννοια, σε αναφορά με ορισμένα φιλοσοφικά συστήματα, ιδίως μεταφυσικά, που χαρακτηρίζει «παραπλανητικά συστήματα» ("verführerische Systeme"), όπως του Π λ ω τ ί ν ο υ, του Θ ω μ ά τ ο υ Α κ ι ν ά τ η, του Σ π ι ν ό ζ α, του Φ ί χ τ ε, του Ε γ έ λ ο υ. Η έννοια όμως του συστήματος δεν είναι ενιαία (πρβλ. F. P. H a g e r και C. H. S t r u b, *System*, Hist. Wörterb. d. Phil. 10, 1998, σ. 823-855). Παράλληλα προς τα «κλειστά» υπάρχουν και τα «ανοιχτά» συστήματα, για τα οποία τουλάχιστον δεν μπορεί να πει κανείς ότι οδηγούν σε «βιασμό» των πραγματικών προβλημάτων.

196. V i e h w e g, ό.π., σ. 59. O W i e a c k e r, "Gnomon" (βιβλιοκρισία της μελέτης του V i e h w e g) 1955, 368, χαρακτηρίζει ως μη συζητήσιμη ("indiskutable") την θέση αυτή του V i e h w e g.

197. Για το όλο πρόβλημα βλ. και K l a u s R e h b o c k, *Topik u. Recht. Eine Standortanalyse unter besonderer Berücksichtigung der aristotelischen Topik*, 1988.

198. Πρόκειται για την λεγόμενη, «δικανική ρητορική», που προκάλεσε το περιώνυμο πρόβλημα των σχέσεων ρητορικής και δικαίου –και από ιστορική άποψη, σε σχέση ιδίως με το ΡΔ. Από την άποψη αυτή σημείο αναφοράς αποτελεί η ξακουστή θεωρία των «στάσεων» του Ε ρ μ α γ ό ρ α τ ο υ Τ η μ ν ί τ η (διδασκάλου της ρητορικής, που ήχησε τον 1^ο αι. π.Χ. και ίδρυσε στην Ρώμη ρητορική σχολή, η οποία δημιούργησε παράδοση· το έργο του «Τέχνη ρητορική» δεν διασώθηκε αυτοτελώς), όπως συντέθηκε και αναπλάσθηκε από τους επιγόνους του, τον Κ ο υ ῖ ν τ ι λ ι α ν ό (Institutio oratoria), τον Κ i κ έ ρ ω ν α (De inventione), το έργο "Ad Herennium" (αγνώστου συγγραφέα), τον Ε ρ μ ο γ έ ν η τ ο ν Τ α ρ σ έ α (Περί στάσεων), τον Α υ γ ο υ σ τ ί ν ο (De Rhetorica). Η θεωρία αυτή προσπαθεί να καταστήσει δυνατή την εφαρμογή της ρητορικής λογικής στην δικαστηριακή πράξη (και μόνο σε αυτή, χω-

ρίς να έχει καμία απολύτως σημασία για τα άλλα γένη της ρητορικής, το «συμβουλευτικό» και το «επιδεικτικό γένος». Α ρ ι σ τ., Ρητ. 1358 b 6-8: «ὥστ' ἐξ ἀνάγκης ἂν εἴη τρία γένη τῶν λόγων τῶν ρητορικῶν, συμβουλευτικόν, δικανικόν, ἐπιδεικτικόν», ἀπευθύνοντας οδηγίες στον ρήτορα για την «εὔρεσιν» ((inventio) σχέσεων και επιχειρημάτων που αυτός θα προσάγει στο δικαστήριο. Τρία πρέπει να είναι τα «ἔργα του ρήτορος»: εκτός από την «εὔρεσιν» (που, σύμφωνα με το πρότυπο της αριστοτελικής Ρητορικής 1414 a-b, περιέχει οδηγίες για το «προίμιον»-exordium, την «πρόθεσιν»-narratio, την «πίστιν»-argumentatio και τον «ἐπίλογον»-peroratio), η «τάξις» (dispositio: δομή του λόγου), η «λέξις» (elocutio: γλωσσική μορφή), η «υπόκρισις» (pronuntiatio: τονισμός και χειρονομία) και «μνήμη» (memoria: απομνημόνευση). Κατά τον Ε ρ μ α γ ό ρ α σε κάθε συγκεκριμένη αμφισβητούμενη περίπτωση («υπόθεσις», causa) προκύπτει από τους αντίθετους ισχυρισμούς των διαδίκων ένα κρίσιμο ερώτημα, το οποίο αποκαλείται «θέσις» (= quaestio). Αυτή η «θέσις» εντάσσεται σε ένα κατάλογο από γενικά αμφισβητούμενα ζητήματα, τα οποία ο Ε ρ μ α γ ό ρ ας ονομάζει «στάσεις» (λατινική έκφραση: status ή constitutio). Ο Ε ρ μ α γ ό ρ ας γνωρίζει οκτώ τέτοιες «στάσεις», τις οποίες ανά τέσσερες διακρίνει σε «λογικές» (status rationales ή genus rationale) και σε «νομικές στάσεις» (status legales ή genus legale). Οι πρώτες αφορούν σε πραγματικά ζητήματα και την κρίση για πράξεις, υπό την προϋπόθεση ότι η εφαρμογή του νόμου είναι αναμφισβήτητη. Οι δεύτερες πραγματεύονται την ερμηνεία των νόμων, υπό την προϋπόθεση εδώ ότι οι συνθήκες της πράξεως δεν αμφισβητούνται. Στις «λογικές στάσεις» ανήκουν: ο σ τ ο χ α σ μ ό ς, ο ό ρ ο ς, η π ο ι ό τ η ς και η μ ε τ ἄ λ η ψ ι ς, στις «νομικές στάσεις»: το ρ η τ ό ν και η υ π ε ξ ἁ ί ρ ε σ ι ς (αργότερα: ρ η τ ό ν και δ ι ᾱ ν ο ι α), η α μ φ ι β ο λ ῖ α, η α ν τ ι ν ο μ ῖ α και ο σ υ λ λ ο γ ῖ σ μ ό ς. Οι τέσσερες «λογικές στάσεις» (που αναφέρονται αποκλειστικά στην ποινική δίκη: βλ. H o r a k, Die rhetorische und der moderne Aufbau des Verbrechensbegriffs, Fg. f. A. Herdlitzka, 1972, σ. 121-142) αντιστοιχούν σε τέσσερες βαθμίδες υπερασπίσεως του κατηγορουμένου. Αν αυτός αρνείται γενικά την πράξη, πρέπει να αποδειχθεί ότι την διέπραξε. Τούτο είναι ο «στοχασμός», η θεωρία της αποδείξεως. Αν αυτός ομολογεί μεν ότι κάτι διέπραξε, αλλά ισχυρίζεται ότι αυτό δεν είναι η πράξη που εννοεί ο νόμος, πρόκειται για τον «όρο» (ορισμό, χαρακτηρισμό της πράξεως). Αν ομολογεί ότι κάτι διέπραξε και αυτό εμπίπτει στην έννοια του νόμου, αλλά ισχυρίζεται ότι ορθώς το διέπραξε, τούτο αφορά την νομιμότητα της πράξεως και χαρακτηρίζεται ως «ποιότης». Αν, τέλος, επικαλεσθεί ότι το δικαστήριο είναι αναρμόδιο ή προβάλλει άλλες διαδικαστικές ενστάσεις, αυτές θα αναφέρονται στην «μετάληψη» (για τις τέσσερες αυτές «λογικές στάσεις» βλ. και Π α ν τ ᾱ ῖ ο υ, 1974, σ. 170 εε., ο οποίος και ευστόχως επισημαίνει ότι η εν λόγω θεωρία στηρίζεται στην τετραμερή διάκριση των Στωικών: υ π ο κ ε ῖ μ ε ν ο ν - π ο ι ό ν - π ὡ ς ἔ χ ο ν - π ρ ο ς τ ῖ). Στην άλλη κατηγορία στάσεων, τις «νομικές στάσεις», το δίπολο «ρητόν και δίκαιο» αντιστοιχεί στο γνωστό status scriptum et sententia (τούτο έχει μεγάλη πρακτική χρησιμότητα, δεδομένου ότι κατά την ερμηνεία και εφαρμογή του νόμου στην ατομική περίπτωση επανέρχεται συχνά το φαινόμενο η μία πλευρά να αναφέρεται στο γράμμα και η άλλη στο πνεύμα του νόμου: η προβληματική αυτή συνοψίζεται στο απόφθεγμα summum ius summa iniuria, όπως π.χ. στην δίκη του Μ α ν ῖ ο υ Κ ο υ ρ ῖ ο υ, όπου ο νομικός Σ κ α ῖ β ὸ λ α ς επικαλείται την γραπτή διατύπωση μιας διαθήκης, ενώ ο ρήτορας Κ ρ ᾱ σ σ ο ς την πρόθεση του διαθέτη: βλ. J. H. W i e l i n g, Testamentauslegung im röm. Recht, 1972), η «αμφιβολία» αναφέρεται στην πολυσημία του

στικώς πράγματα ασύμπτωτα. Οι σκοποί και τα μέσα είναι διαφορετικά¹⁹⁹. Στόχος της ρητορικής είναι η Πειθώ, την οποία οι ρήτορες αδιαφορώντας για το ηθικώς και νομικώς ορθό προσπαθούν να κερδίσουν με οποιαδήποτε μέσα, με πιθανολογικούς συλλογισμούς και ψευδοεπιχειρήματα²⁰⁰. Στόχος του δικαίου είναι η πραγμάτωση της πρακτικής δικαιοσύνης, η δίκαιη λύση της περιπτώσεως, που οι δικαστές προσπαθούν να

γράφματος του νόμου (*ambiguitas*), η «αντινομία» στην αντίφαση δύο ή περισσοτέρων νόμων (*leges contrariae*), ο «συλλογισμός» (*collectio*) σε ζητήματα ανάλογης εφαρμογής (για την όλη θεωρία του Ερμαγόρα βλ. D. M a t t h e s, Hermagoras von Temnos, διδ. διατρ. Αμβούργου 1955 = "Lustrum" 3, 1958, 18-214· R. V o l k m a n n, Die Rhetorik der Griechen u. Römer, 1963, σ. 38 εε· B a r w i c k, Zur Erklärung u. Geschichte der Statuslehre des Hermagoras von Temnos, "Philologus" 108, 1964, σ. 80 εε· Zur Rekonstruktion der Rhetorik des Hermagoras von Temnos, "Philologus" 109, 1965, σ. 186 εε· U. W e s e l, Rhetorische Statuslehre u. Gesetzesauslegung der röm. Juristen, 1967· J. M a r t i n, Antike Rhetorik, 1974, σ. 28 εε., 229 εε· M. F u h r m a n n, Die antike Rhetorik, 1984, σ. 99 εε. και αλλού). Επηρέασε ή όχι η ανωτέρω θεωρία την νομική πράξη της εποχής της; Αυτό είναι το ερώτημα, που απασχολεί ανέκαθεν (βλ. ήδη M. V o i g t, Das ius naturale, aequum et bonum und ius gentium der Römer IV, 1875, Beilage, XVII, 333 ε.) και αδιαλείπτως (π.χ. H i m m e l s c h e i n, Studien zu der antiken Hermeneutica iuris, εις Symbolae Friburgenses in honorem Ottonis Lenel, 1935, σ. 373 εε· W e n g e r, Die Quellen des röm. Rechts, 1953, σ. 235 εε.) τους ιστορικούς αλλά και τους φιλολόγους. Το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην δεύτερη κατηγορία στάσεων, τις «νομικές στάσεις», δηλ. στο πρόβλημα της νομικής ερμηνείας. Εδώ έχουν αναπτυχθεί και αναμετρηθεί δύο αντίπαλα στρατόπεδα και υπερασπίζονται το καθένα ζωηρά τις δικές του θέσεις. Χαρακτηριστικό του πάθους είναι μια φράση που απεύθυνε ο ρωμαίιστής v. B e s e l e r, B I D R 43/44 (1948) 349, εναντίον του αρχηγέτη του άλλου στρατοπέδου, φιλολόγου J. S t r o u x, «Την μελέτη του S t r o u x, Summum ius summa iniura, θα έπρεπε να την παραδώσω στην δημόσια πυρά». Ο S t r o u x με την μικρή αυτή αλλά πνευματώδη εργασία του (που περιλαμβάνεται στην ενιαία έκδοση του S t r o u x, Röm. Rechtsw. u. Rhetorik, 1949) δημιούργησε την ζωηρή κίνηση υπέρ της ρητορικής, στην οποία προσχώρησε και την οποία υπερασπίσθηκε επί μία 30ετία με σειρά μελετών του ο πολύς R i c c o b o n o (π.χ. βιβλιοκρ. Stroux, "Gnomon" 5, 1929, σ. 65-87). Όμως η κίνηση αυτή δεν επικράτησε. Η κρατούσα σήμερα τάση φαίνεται να αναγνωρίζει μικρή μόνον –αν όχι ασήμαντη– επίδραση της ρητορικής στην πράξη του ΠΔ τουλάχιστον της δημοκρατικής περιόδου· βλ. π.χ. S c h u l z, Geschichte, 66 και 92· Prinzipien, 88· K u n k e l, Röm. Rechtsgeschichte (1968) 103 ε· W i e a c k e r, IVRA XX (1969) 469 εε· Röm. Rechtsgeschichte I, 1988, σ. 669 εε· ιδίως όμως W e s e l, ό.π. (με όλο το βιβλίο) και TS (1970) 343 εε. (αντιπαράθεση προς τον V o n g l i s, TS 37, 1969, 247 εε., ο οποίος με την μονογραφία του La lettre et l'esprit de la loi dans la jurisprudence classique et la rhétorique, 1968, αναγνωρίζει μια ορισμένη επίδραση της ελληνιστικής ρητορικής στο ΠΔ).

199. K a s e r, ό.π., σ. 63 και 67· W a l d s t e i n, ό.π., σ. 258· πρβλ. και W i e a c k e r, IVRA XX (1969) 470 εε.

200. Πρβλ. πέραν της μελέτη του K. T σ ά τ σ ο υ, Ρητορική τέχνη (εις Δοκίμια αισθητικής και παιδείας, 1960, σ. 213 εε.) και την ωραία ανάπτυξη του Α ρ ί σ τ ο υ K α μ π ά ν η, Ιστορία των αισθητικών θεωριών, εκδ. Γαλαξία, 1963, σ. 132 εε.

κερδίσουν με ηθικά και νόμιμα μέσα, με πλήρεις συλλογισμούς. Ρητορική είναι *ars inveniendi*, δίκαιο είναι *ars iudicandi*, με ό,τι αυτές οι διαφορετικές τέχνες συνεπάγονται.

2) Ως «τόπους» θεωρεί ο V i e h w e g τις γενικώς διατυπωμένες νομικές προτάσεις, που οι Ρωμαίοι χαρακτήριζαν ως *regulae* και βρίσκονται συνελεγμένες με την μορφή καταλόγων στον τίτλο D. 50. 17: De diversis regulis iuris antiqui²⁰¹. Ο V i e h w e g θα μπορούσε –λέει ο K a s e r²⁰²– παράλληλα με τις *regulae* να εννοήσει ως «τόπους» και ορισμένες καθοδηγητικές έννοιες, στο μέτρο που αυτές χρησιμεύουν ως γενικά κριτήρια, όπως π.χ. την *aequitas*, την *bona fides*, τον *animus*, το *restituere*, το *id quod interest*. Αλλά πέραν αυτού, τι; Οι «τόποι» αυτοί, ως *regulae* και ως κατευθυντήριες έννοιες, δεν καλύπτουν παρά μικρό μόνο μέρος από την τεράστια ποικιλία των νομικών περιπτώσεων²⁰³.

201. Ο V i e h w e g, ό.π., σ. 56, αναφέρει μερικά παραδείγματα πολύ γνωστών τέτοιων «τόπων»: D. 50. 17 10 περί βαρών και οφελών ενός πράγματος (P a u l u s, Libro tertio ad Sabinum): Secundum naturam est, commoda cuiusque rei eum sequi, quem sequendum incommoda. D. 50. 17. 25 περί προτιμήσεως εμπράγματης ασφάλειας (P o m p o n i u s, Libro undecimo ad Sabinum): Plus cautionis in re est, quam in persona. D. 50. 17. 29 περί της αρχικής ακυρότητας, που δεν μπορεί να θεραπευθεί με την πάροδο του χρόνου (P a u l u s, Libro octavo ad Sabinum): Quod initio vitiosum est, non potest tractu temporis convalescere. D. 50. 17. 54 περί της αδυναμίας να προσπορίσει κανείς σε άλλον δικαιώματα περισσότερα από αυτά που ο ίδιος έχει (U l p i a n u s, Libro quadragésimo sexto ad Edictum): Nemo plus iuris ad alium transferre potest, quam ipse habet. D. 10. 17. 110 περί του ότι το μείζον περιέχει πάντοτε το έλασσον (P a u l u s, Libro sexto ad Edictum): In eo, quod plus sit, semper inest et minus, κλπ.

202. Ό.π., σ. 63.

203. Για να αντιμετωπίσουν το ζήτημα αυτό οι σύγχρονοι «τοπικοί» διευρύνουν τον κατάλογο των τόπων και μάλιστα απεριορίστως. Έτσι ως τόποι θεωρούνται σήμερα π.χ. και στοιχεία της νομικής ερμηνείας, όπως η συστηματική, η γενετική, η τεχνολογική ή η ερμηνεία σύμφωνα με το Σύνταγμα (K r i e l e, Theorie der Rechtsgewinnung², 1976, σ. 151) ή οι λεγόμενες «γενικές αρχές του δικαίου», όπως το κράτος δικαίου, η δημοκρατική έννομη τάξη, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια, η ελευθερία, η ισότητα, η αρχή της εμπιστοσύνης, η τριτενέργεια (K r i e l e, ό.π.), *pacta sunt servanda* αλλά και *clausula rebus sic stantibus*, *venire contra factum proprium*, η αρχή της υποκειμενικής ευθύνης και ως αντίθετος τόπος η αρχή της διακινδυνεύσεως, η αρχή της συνεπούς συμπεριφοράς κλπ. (K r i e l e, Offene und verdeckte Urteilsgründe, FS für J. Ritter, 1965, σ. 112 εε., 114)· πρβλ. και H o r n, NJW 1967, 601, 606 Sp. 1 (ιδιωτική αυτονομία και ελευθερία των συμβάσεων, αλλά και προστασία της εμπιστοσύνης). Ο H o r a k, ό.π., σ. 56, διερωτάται, αν υπάρχει πράγματι κάτι, το οποίο να μην είναι ή να μην μπορεί να νοηθεί –από την οπτική αυτή γωνία– ως νομικός τόπος. Άκαρπη, κατόπιν αυτού, αποβαίνει και η προσπάθεια του E s s e r στην κατά τα λοιπά ιδιαίτερα σημαντική μονογραφία του Grundsatz und Norm³ (1965) 87 εε. (“Versuch einer Klassifikation und Typenbestimmung der Prinzipien im Recht”) να κατηγοριοποιησει το πλήθος αυτό των ποικιλοώνων τόπων.

3) Δεν είναι ορθή η άποψη του V i e h w e g ότι ο αρχαίος τρόπος σκέψεως ανάγεται σε δύο βασικές κατευθύνσεις, την «μαθηματική» δηλ. «αυστηρά συστηματική» κατεύθυνση (E υ κ λ ε ί δ η ς) και την «τοπική-απορητική» (αριστοτελική και κιερώνεια τοπική). Διερωτάται κανείς, σε ποια από τις δύο κατευθύνσεις θα ενέτασσε τα μη μαθηματικά ή λογικά συγγράμματα της ελληνικής φιλοσοφίας, όπως τις Ηθικές του Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η ή τα έργα του Χ ρ υ σ ί π π ο υ De anima hominis, De facto, Denatura deorum και προ πάντων την Ηθική του²⁰⁴.

4) Η αντίθεση τοπικής και συστηματικής σκέψεως δεν είναι τόσο απότομη όσο εμφανίζεται. Σημεία επαφής υπάρχουν, αφού –όπως επισημαίνει ο K a s e r²⁰⁵– η τοπική δεν μπορεί να παραιτηθεί εντελώς από την παραγωγική σκέψη. Και εκεί όπου τα επιχειρήματα («τόποι») εξευρίσκονται με την επαγωγική οδό, η εφαρμογή τους στην συγκεκριμένη περίπτωση γίνεται με τα μέσα της λογικής παραγωγής. Η τοπική αναζητεί τις προκείμενες («τόπους»), ως αυτοδύναμες και μη περαιτέρω αναγώγιμες προτάσεις, και η λογική τις επεξεργάζεται στους τύπους του συλλογισμού.

5) Απότομη δεν είναι ούτε η αντίθεση μεταξύ συστηματικής και περιπτωσιολογικής διαρθρώσεως της έννομης τάξεως. Συνδυατικό στοιχείο των αντιθέτων είναι το λεγόμενο «εσωτερικό» σύστημα, που –υπό το πρίσμα της ενότητας της έννομης τάξεως– διέπει έως έναν βαθμό και στην περιπτωσιολογική διάταξη των κανόνων. Πρόκειται για τις προτάσεις και έννοιες, που και στο περιπτωσιολογικό «σύστημα» βρίσκονται μεταξύ τους και προς το όλο σε αρμονία. Μάλιστα όσο πιο προχωρημένη είναι αυτή η «εσωτερική» συστηματική, τόσο συχνότερα μπορούν οι προκείμενες να αποδειχθούν με την παραγωγική οδό και, αντιστοίχως, τόσο μικρότερος γίνεται ο κύκλος των προκειμένων που μπορούν να εξευρεθούν μόνον με την τοπική οδό της επαγωγής και να συζητηθούν σε διάλογο, αλλά όχι να αποδειχθούν²⁰⁶.

6) Ανοιχτό παραμένει το ζήτημα της επιδράσεως του K ι κ έ ρ ω ν α και ιδιαίτερα της Τοπικής του στους ρωμαίους νομικούς. Νεώτερες έρευνες έδειξαν ότι η επίδραση του έργου του K ι κ έ ρ ω ν α στην νομική πράξη υπήρξε μηδαμινή, όπως και στην νομική θεωρία, τα νομικά Εγχειρίδια, προ πάντων τις Εισηγήσεις του Γ α ῖ ο υ²⁰⁷. Ειδικότερα η Τοπική του, αφιερωμένη στον φίλο του νομικό Τρεμπάνιο και απευθυνόμενη στους νομικούς, παρέμεινε σε αυτούς ξένη, σε τέτοιο βαθμό που ο Κ έ λ-

204. Waldstein, ό.π., σ. 246.

205. Ό.π., σ. 53.

206. K a s e r, ό.π., σ. 53.

207. D. N ö r r, Cicero als Quelle und Autorität bei den röm. Juristen, Festg. für Sontis, 1977, 33, 49.

σ ο ς αποδίδει κάποιου χωρίου της μόνον εξ ακοής-και τούτο εσφαλμένα²⁰⁸. Χωρίς επίδραση έμειναν και τα δικαιο-φιλοσοφικά μέρη του νομικού του έργου de legibus. Περισσότερο ενδιαφέρον για την έρευνα έχει το δυστυχώς χαμένο έργο του ius civile in artem redactum, στο οποίο όμως ο Κικέρων ήθελε να πραγματοποιήσει το αντίθετο εκείνου που επεδίωξε με την Τοπική, δηλ. την «επιστημοποίηση του ρωμαϊκού δικαίου», την θεμελίωση του δικαίου σε συστηματική βάση²⁰⁹.

2. Σχεδόν δέκα χρόνια μετά το βιβλίο του V i e h w e g εμφανίζεται η λιγότερο εντυπωσιακή αλλά περισσότερο ουσιαστική μελέτη του ιστορικού M. K a s e r, "Zur Methode der römischen Rechtsfindung", 1972²¹⁰, με την οποία αυτός υποστήριξε την άποψη ότι η ρωμαϊκή μέθοδος ευρέσεως του δικαίου δεν ήταν ακριβώς η τοπική αλλά η ενόραση (intuitio)²¹¹. Σύμφωνα με αυτή την μέθοδο, η εύρεση της ορθής αποφάσεως δεν συνάγεται έμμεσα (παραγωγικά ή επαγωγικά) αλλά άμεσα, μέσω της εποπτικής λειτουργίας της συνειδήσεως, ως προφανής (evidens). Αυτή η ενορατική σύλληψη του προφανούς στηρίζεται -λέει ο K a s e r- σε δύο βάσεις: το εδραιωμένο και εκλεπτυσμένο αίσθημα του δικαίου και την πλούσια νομική εμπειρία. Αλλά ο K a s e r, ως ιστορικός, περιορίσθηκε στην δικαιο-ιστορική έρευνα του ζητήματος: η δικαιο-φιλοσοφική και φιλοσοφο-ιστορική παρέμειναν ανερευνήτες. Ερωτάται, λοιπόν, αν η άποψη του K a s e r επιδέχεται, πέρα από την δικαιο-ιστορική, και δικαιο-θεωρητική θεμελίωση και αν αυτή μπορεί να αποδοθεί σε επίδραση της ελληνικής σκέψεως.

Η λέξη evidentia διαπλάσθηκε από τον K i x έ ρ ω ν α για να αποδώσει στα λατινικά τον ελληνικό όρο «ενάργεια», που χρησιμοποιούνταν στην φιλοσοφία και την ρητορική²¹². Τον νέο όρο χρησιμοποίησε ο K i x έ ρ ω ν και με φιλοσοφική και με ρητορική σημασία²¹³. Με φιλοσοφική σημασία, για να

208. N ö r r, ό.π., σ. 48.

209. N ö r r, ό.π.: v o n L ü b t o w, Cicero und die Methode der röm. Jurisprudenz, FS für L. Wenger I, 1944, 224, 231/232.

210. Στη σειρά "Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen I. Philologisch-historische Klasse" Jahrg. 1962, Nr. 2, Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen.

211. Σύμφωνα π.χ. και W i e a c k e r, IVRA XX (1969) 458 σημ. 132, και ιδίως W a l d s t e i n, Topik und Intuition in der röm. Rechtswissenschaft, Fg. für A. Herdlitzka, 1972, σ. 248-263.

212. W. H a l b f a s s, Evidenz, εις J. Ritter (Hrsg.), Hist. Wörterb. der Philos. 2, 1972, σ. 830. Συνώνυμες ήταν οι εκφράσεις: δήλον, φανερόν, θεωρεῖν, ὑδεῖν, αἰσθησις και άλλες: στα λατινικά apparet, evidens, intellegere, intueri, videre και πολλές άλλες, επίσης και absurdum, εφ' όσον το βλέμμα συλλαμβάνει άμεσα το παράλογο: W a l d s t e i n, ό.π., σ. 252 σημ. 75.

213. Βλ. και για τα επόμενα T. M a y e r-M a l y, Der Jurist und die Evidenz, FS für Verdross, 1971, 259, 261.

διαμορφώσει το πλαίσιο αντιπαραθέσεως προς την σχολή των Σκεπτικών, που αμφισβητούσε την δυνατότητα κάθε γνώσεως²¹⁴, και με ρητορική σημασία, για να χαρακτηρίσει την *evidentia* ως μία από τις ποιότητες που έπρεπε να χαρακτηρίζουν τον λόγο και προπαντός τον δικανικό λόγο²¹⁵.

Από τις δύο αυτές χρήσεις της *evidentia* σημασία για το δίκαιο έχει η φιλοσοφική χρήση· διότι μόνον αυτή συνδέεται με το δίκαιο, καθ' όσον αναφέρεται στην εύρεση της αλήθειας²¹⁶. Η ρητορική χρήση αναφέρεται στην Πειθώ, πράγμα αδιάφορο για το δίκαιο²¹⁷.

Evidentia και *intuitio* είναι συνώνυμα. *Evidentia* είναι κατάσταση, που αποκαλύπτεται στο πνεύμα μας άμεσα με την ενόραση (*intuitio*). Οι Ρωμαίοι νομικοί δεν αντιλαμβάνονται τις έννοιες αυτές φιλοσοφικά, αλλά μάλλον εμπειρικά, ως άμεση βιωματική αντίληψη, στιγμιαία έμπνευση και αυθόρμητη σύλληψη του νομικού γεγονότος. Οι έννοιες αυτές αποτέλεσαν αντικείμενο γνωσιοθεωρητικής αναλύσεως στα νεώτερα χρόνια²¹⁸, τόσο στις λεγόμενες ακριβείς επιστήμες²¹⁹ (λογική²²⁰, μαθημα-

214. Εναντίον αυτής της τάσεως στρέφεται ο Κ ι κ έ ρ ο ν στα Acad. Pror. II, 6, 17: "... propterea quod nihil esset clarius ενάρχεια ut Graesi, perspicuitatem a u t e v i d e n t i a m nos, si planet, nominemus ...". Στην ίδια παράδοση και ο Α υ γ ο υ σ τ ί ν ο ς, ο οποίος από την ίδια σκοπιά άσκησε την δική του κριτική κατά των Σκεπτικών (Aug. Contra Acad. 3, 11, 26).

215. Top. 97: "itemque narrationes, ut ad suos fines spectent, id est ut planae sint, ut breves, u t e v i d e n t e s, ut moratae, ut cum dignitate".

216. Η φιλοσοφική *evidentia* αναφέρεται στην εύρεση της φιλοσοφικής αλήθειας, ενώ η δικανική *evidentia* στην εύρεση της δικανικής αλήθειας.

217. Αλλιώς, εν τούτοις, M a y e r-M a l y, ό.π., ο οποίος ενδιαφέρουσα για το δίκαιο θεωρεί την ρητορικά προσανατολισμένη έννοια.

218. Ιδίως υπό την επίδραση της φαινομενολογίας· E d. H u s s e r l, Allg. Einführung in die reine Phänomenologie (εις Husserliana III, 1950), 39 ε., 47 ε., 285 ε., 336 ε. (πρβλ. Τ. Π ε ν τ ζ ο π ο ύ λ ο υ-B α λ α λ ά, Η έννοια του υπερβατικού στη φαινομενολογία του Husserl, 1971· Θέματα σύγχρονης γερμανικής φιλοσοφίας-Εισαγωγή στον Husserl, 1985)· F r a n z B r e n t a n o, Wahrheit und Evidenz, 1930/1962, Πρβλ. π.χ. και W. S t e g m ü l l e r, Hauptströmungen der Gegenwartphilosophie Γ(1989) 2 ε., 49 ε., 99 ε.· I s e n k r a h e, Zum Problem der Evidenz, 1917· V o l k e r t, Gewissheit und Wahrheit 2(1930) 538 ε., N i n k, Sein und Erkennen 2(1952)· B l a h a, Das unmittelbare Wissen, 1959· M e r l e a u-P o n t y, Phänomenologie der Wahrnehmung, 1966 (ελληνικά: Προοίμιο στην «Φαινομενολογία της αντίληψης», μετάφρ. Φ. Καλλία, εκδ. Έρασμος, 1977)· J. - F r. L y o t a r d, Φαινομενολογία (μετάφρ. Ι. Ράλλη/Κ. Χατζηδήμου), εκδ. Χατζηνικολή, 1985· Κ. Γ ε ω ρ γ ο ύ λ η, Αι σύγχρονοι φιλοσοφικοί κατευθύνσεις, 1954, σ. 29 ε.· Ε. Μ ο υ τ σ ο π ο ύ λ ο υ, Φαινομενολογία των αξιών, 1981· W. B i e m e l/ E. F i n k/ E d. H u s s e r l, Φαινομενολογία, εκδ. Imago, 1983· M. F a r b e r, Οι σκοποί της φαινομενολογίας (εισαγ. Δ. Ανδριόπουλου/μετάφρ. Α. Μπαρτζελιώτη).

219. W o h g e n a n n t, Was ist Wissenschaft? 1969, 258· V. K r a f t, Die Grundformen wissenschaftlichen Methoden, 1926, σ. 278 ε.

220. S i e g w a r t, Logik I^o (1924) 15 ε.· P f ä n d e r, Logik 2(1963) 218, 234·

σε δεύτερο επίπεδο την πορεία του λογικού και σύμφωνα με τους νόμους και τους τύπους του νοείν (παραγωγή, επαγωγή) διαρθρώνει την σκέψη σε σύστημα. Η ενορατική δύναμη του πνεύματος είναι παραδεδομένη στον άνθρωπο με την ίδια την φύση του, όπως και η διανοητική του ικανότητα²²⁶. Και οι δύο δυνάμεις της ψυχής μπορούν να γονιμοποιηθούν και να αναπτυχθούν, μπορούν όμως και να μαραθούν. Οι Ρωμαίοι ανέπτυξαν αυτές τις δυνάμεις σε προχωρημένο βαθμό στο πρακτικό πεδίο του δικαίου, υπό την επίδραση των φιλοσοφικών αντιλήψεων των Ελλήνων.

Υπό την επίδραση των ελληνικών αντιλήψεων καλλιεργήθηκε, λοιπόν, και το ενορατικό χάρισμα των ρωμαίων νομικών να ανακαλύπτουν την δίκαιη λύση στο εκάστοτε συγκεκριμένο πρόβλημα. Η επίδραση αυτή είναι έμμεση –ευθείες αναφορές ρωμαϊκών νομικών πηγών σε ελληνικές φιλοσοφικές πηγές είναι δύσκολο να διαπιστωθούν– και προκύπτει από μια σύγκριση του ρωμαϊκού τρόπου σκέψης προς τον αντίστοιχο ελληνικό. Η ενόραση των ρωμαίων νομικών, στην οποία αναφέρεται ο K a s e r α-ντιστοιχεί κατ' ουσίαν προς τον ενορατικό «νου» του Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η. Ο Α ρ ι σ τ ο τ έ λ ης στα «Αναλυτικά Ύστερα» αναφέρεται περισσότερες φορές στην «αρχή της επιστήμης», την οποία γνωρίζουμε με τον ενοριακό «νου» (τον «νου» με την σημασία της νοητικής ενοράσεως των αρχών). Έτσι και στο εξής χωρίο: «Ἡμεῖς δὲ φαμεν οὔτε πᾶσαν ἐπιστήμην ἀποδεικτικὴν εἶναι, ἀλλὰ τὴν τῶν ἀμέσων ἀναπόδεικτον (καὶ τοῦθ' ὅτι ἀναγκαῖον, φανερόν· εἰ γὰρ ἀνάγκη μὲν ἐπίσθασθαι τὰ πρότερα καὶ ἐξ ὧν ἢ ἀπόδειξις, ἴσταται δὲ ποτε τὰ ἄμεσα, ταῦτ' ἀναπόδεικτα ἀνάγκη εἶναι) –ταῦτά τ' οὖν οὕτω λέγομεν, καὶ οὐ μόνον ἐπιστήμην ἀλλὰ καὶ ἀρχὴν ἐπιστήμης εἶναι τινὰ φαμεν, ἣ τοὺς ὅρους γνωρίζομεν. κύκλῳ τε ὅτι ἀδύνατον ἀποδείκνυσθαι ἀπλῶς, δηλόν, εἴπερ ἐκ προτέρων δεῖ τὴν ἀπόδειξιν εἶναι καὶ γνωριμωτέρων» 72 b 19-27)²²⁷. Συνδυάζοντας αυτό το χωρίο με άλλα

κυκλική δομή του τύπου της βενζόλης στον ύπνο· παρατήρησε ένα φίδι, που δάγκωνε την ουρά του). Πρβλ. για τα παραπάνω H o r a k, ό.π., σ. 17 εε. Ανάλογη κατάσταση στην σφαίρα της καλλιτεχνικής δημιουργίας περιγράφει ο Σ τ έ φ α ν Τ σ β ά ί χ. Το μουσικό της καλλιτεχνικής δημιουργίας (μετάφρ. Α. Παυλίδης). χ.χρ.: «Στην πραγματικότητα η δημιουργία δε μπορεί να συντελεστεί παρά μόνο σε μια εκστατική κατάσταση ... που ... δε σημαίνει τίποτα άλλο παρά κατάσταση εκτός εαυτού ... (Ο καλλιτέχνης) όταν δημιουργεί ... είναι όχι στο δ ι κ ό μ ας κόσμο αλλά στο δ ι κ ό τ ο υ» (σ. 14, 15).

226. «Φύσει ... είναι ... καὶ τὸν ὀρθὸν λόγον», όπως τόνισε ο Χ ρ ὶ σ τ ο τ έ λ ης (v. A r m i n. Stoicorum veterum fragmenta III, 1903/1964, n. 308, p. 76), εννοώντας ως «ὀρθὸν λόγον» όχι μόνον την διανοητική αλλά και την ενορατική ενέργεια του νου, γενικώς την «ὀρθή (υγιή) σκέψη» ή την «κοινή σκέψη» ("normales Denken", όπως αποδίδει το σχετικό χωρίο ο N e s t l e, Die Nachsokratiker, 1923/1968, μέρος 2, 42).

227. «Εμείς, τώρα, δεν υποστηρίζουμε ότι κάθε γνώση είναι αποδεικτική, αλλά ότι εκείνη των αμέσων προτάσεων είναι αντιθέτως αναπόδεικτη (και ότι τούτο είναι ανα-

δύο από τα «Αναλυτικά Ύστερα»²²⁸ βλέπουμε ότι ο Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η ς φέρνει ως αρχή της επιστήμης τον «νου»²²⁹. Η επιστήμη δεν ταυτίζεται με την απόδειξη, γιατί η γνώση των αρχών είναι άμεση και αναπόδεικτη. Δεν έχουμε μόνον επιστήμη, αλλά και την αρχή της. Η επιστήμη χρειάζεται τις αρχές της. Και τις αρχές αυτές τις γνωρίζει ο νους όχι ως διάνοια, αλλά μέσα από την ενόραση και την αίσθηση, με ενάργεια²³⁰. Ενώ στον Π λ ά τ ω ν α ο νους έχει ήδη θεαθεί τις αρχές και τώρα τις ξαναθυμάται με αφορμή τα αισθητήρια (τα δεδομένα των αισθήσεων)²³¹, κατά τον Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η ο νους αποκτά με δική του ενέργεια γνώση των αρχών από τα αισθητήρια, στα οποία αυτές ενυπάρχουν²³², και όχι από τον κόσμο

γκαίο είναι φανερό, διότι αν είναι αναγκαίο να γνωρίσουμε τις προγενέστερες προκειμένες από τις οποίες απορρέει η απόδειξη και αν η αναγωγή περατούται τη στιγμή που εξασφαλίζονται οι άμεσες προκειμένες, τότε οι τελευταίες αυτές είναι αναγκαία αναπόδεικτες. Αυτά, λοιπόν, λέγουμε στο θέμα αυτό και ισχυριζόμαστε όχι μόνο ότι είναι δυνατή η επιστημονική γνώση, αλλά και ότι υπάρχει επί πλέον μία αρχή γνώσεως μέσω της οποίας γνωρίζουμε τους ορισμούς» (Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η ς, "Όργανον 5, 'Αναλυτικών Ύστερων Α. Β. μετάφρ. Η.Π. Νικολούδη, εκδ. Κάκτος, σ. 53, και με το εξής σχόλιο, σ. 295: «Πέρα από την αποδεικτική επιστήμη, μέσω της οποίας γνωρίζουμε τα συμπεράσματα, υπάρχει και μία γνώση ανώτερη και προηγούμενη της απόδειξης, είναι η διαισθητική γνώση των αρχών από τον νου. Πρβλ. Φιλόπονος, 47, 24»).

228. 88 b 36: «λέγω γὰρ νοῦν ἀρχὴν ἐπιστήμης», και 100 b 8-15: «καὶ οὐδὲν ἐπιστήμης ἀκριβέστερον ἄλλο γένος ἢ νοῦς ... ἐπεὶ δ' οὐδὲν ἀληθέστερον ἐνδέχεται εἶναι τῆς ἐπιστήμης ἢ νοῦν, νοῦς ἂν εἴη τῶν ἀρχῶν ... νοῦς ἂν εἴη ἐπιστήμης ἀρχή» (πρβλ. την μετάφρ. Η.Π. Νικολούδη, ό.π., σ. 287, όπου όμως ο «νοῦς» αποδίδεται με την λέξη «κατανόηση», η οποία πρέπει να νοηθεί ακριβώς ως διαισθητική γνώση). Πρβλ. και W i e a c k e r, IVRA 20 (1969) 458 σημ. 32· τον ἰ δ ι ο ν, Röm. Rechtsgeschichte I, 1988, σ. 623 σημ. 27 α.

229. Σ ι μ η τ λ ι ώ τ η ς. Η έννοια της επαγωγής στον Αριστοτέλη, στον τόμο Αριστοτέλης (επιστ. εποπτεία Δ. Ανδριόπουλου), Αφιέρωμα στον J.P. Anton³ (1997), εκδ. Παπαδήμα, σ. 632, 644/645.

230. Σ ι μ η τ λ ι ώ τ η ς, ό.π. Έτσι και W a l d s t e i n, ό.π., σ. 251-252, σε αναφορά και με Αναλ. Ύστ. 100 b 8 εε., για τις βάσεις της γνώσεως δεν μπορεί να υπάρχει «ἀπόδειξις», αυτές μπορούν μόνο να συλληφθούν από τον «νοῦς». Πρβλ. και Μετά τα Φυσ., 1011 α 13: «ἀποδείξεως γὰρ ἀρχὴ οὐκ ἀπόδειξις ἐστίν».

231. Πρβλ. I. N. Θ ε ο δ ω ρ α κ ο π ο ὕ λ ο υ, Εισαγωγή στον Πλάτωνα³ (1970) 256 εε., 343 εε., 353 εε., K. B ο υ δ ο ὕ ρ η, Πλατωνική φιλοσοφία, 1984, σ. 34 εε., 49 εε.

232. Αναλ. Ύστ. 100 b 4: «καὶ γὰρ ἡ αἴσθησις οὕτω τὸ καθόλου ἐμποιεῖ». Εδὼ θεμελιώνεται και η άποψη του K a s e r, Zur Methode, ό.π., σ. 56 εε., ότι η intuitio των ρωμαίων νομικών στηρίζεται στο ισχυρό αίσθημα του δικαίου και στην πλούσια νομική εμπειρία, δηλ. σε αισθητηριακά δεδομένα. O W. W u n d t, Logik I³ (1924) 78 εε., διακρίνει την ενόραση—την Evidenz, όπως λέει— σε άμεση και σε έμμεση. Η άμεση είναι απόλυτη και αναφέρεται στις καθαρά θεωρητικές επιστήμες (λογική, μαθηματικά) και η έμμεση είναι σχετική και έχει εφαρμογή στις επιστήμες της πραγματικότητας (και στο δίκαιο).

των ιδεών²³³. Αλλά ο νους στον Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η αποκτά γνώση όχι μόνον των αρχών αλλά —όπως εξηγεί ο Μ ι χ ε λ ά κ η ς²³⁴, σχολιάζοντας το χωρίο των Ηθ. Νικ. 1143a-1143b 5²³⁵— και των «καθ' ἑκάστα», δηλ. της ἐκάστοτε ατομικής περιπτώσεως. Ο νους λαμβάνει και νοεῖ ἀμφοτέρωθεν τα «ἐσχάτα» («καὶ ὁ νοῦς τῶν ἐσχάτων ἐπ' ἀμφοτέρωθεν») ὑπὸ τα ὁποῖα ἐμφανίζεται το «πρακτόν», το πραττόμενον, ὡς ἀντικείμενο τῆς πράξεως· τόσο τοὺς πρώτους ὁρους καὶ τὶς ἀρχές ὅσο καὶ τὰ καθ' ἑκάστον, που εἶναι καὶ αὐτὰ ἐσχάτα. Ὅπως με το νου νοοῦνται οἱ ἀνώτατες ἀλήθειες ἢ ἀρχές ἀμέσως καὶ χωρὶς συλλογισμό, διότι δὲν μποροῦν νὰ θεμελιωθοῦν περαιτέρω καὶ δὲν ὑπάρχει γι' αὐτὰ ἐμμεση γνώση, ἐτσι με τὸν νου νοοῦνται ἀμέσως καὶ χωρὶς συλλογισμό καὶ τὰ καθ' ἑκάστα τῶν πρακτῶν, διότι καὶ γι' αὐτὰ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἐμμεση διὰ συλλογισμοῦ γνώση²³⁶. Ο νους, που νοεῖται ὡς ἐνορατικός, σὲ ἀντίθεση με τὴν διάνοια, εἶναι ἡ ἀρχὴ κάθε γνώσεως, καὶ πρὸς τὰ ἄνω (πρὸς τὴν κατεύθυνση τῶν πρώτων ὁρῶν ἢ ἀρχῶν) καὶ πρὸς τὰ κάτω (πρὸς τὴν κατεύθυνση τῶν καθ' ἑκάστα) καὶ συνεπῶς ὅτι νοεῖ το νοεῖ ἀμέσως καὶ εἶναι ἡ ἀφετηρία καὶ τῆς ἐμμεσῆς γνώσεως. «καὶ γὰρ τῶν πρώτων ὁρῶν καὶ τῶν ἐσχάτων νοῦς ἐστὶ καὶ οὐ λόγος»²³⁷.

233. Σ ι μ η τ λ ι ὡ τ η ς, ὁ.π., σ. 646. Επειδὴ οἱ ἀρχές ἐνυπάρχουν στὰ αἰσθητήρια, ὁ νους γνωρίζει τὶς ἀρχές μέσω τῶν αἰσθητηρίων. Πρβλ. καὶ Ηθ. Νικ. 1098 b 3-5: «τῶν ἀρχῶν δ' αἱ μὲν ἐπαγωγῇ θεωροῦνται, αἱ δ' αἱ σ θ ἡ σ ε ι, αἱ δ' ἐθισμῶ τινι, καὶ ἄλλαι δ' ἄλλως», ὅπου ἡ λέξη «αἰσθησις» ἀποδίδεται ἀπὸ τὸν D i r l m e i e r στὴν γερμανικὴ μετάφραση τῶν Ηθ. Νικ. (1956) ὡς "Intuition"—ἐνόραση («Ἀπὸ τὶς ἀρχές γνωσκονται οἱ μὲν μέσω ἐπαγωγῆς, οἱ δὲ μέσω ἐνοράσεως, ἄλλες μέσω ἐνός εἶδους ἐθισμοῦ καὶ ἄλλες κατ' ἄλλον τρόπον»)· σύμφωνος με τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ καὶ W a l d s t e i n, ὁ.π., σ. 250 (ἡ ὁποία πάντως ἀμφισβητεῖται· W a l d s t e i n, ὁ.π., σ. 60· ὅπως ἀμφισβητεῖται γενικὰ στὸν Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η ὁ ὅρος «αἰσθησις» καὶ ἄλλοι συναφεῖς ὅροι· βλ. Δ. Ζ. Α ν δ ρ ι ὅ π ο υ λ ο υ, Ἀρχαία ἐλληνικὴ Γνωσιοθεωρία², 1991, σ. 115 σημ. 1).

234. Ἡ θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ τῶν πρακτικῶν ἀρχῶν, 1961, σ. 54 ἐε.

235. «Ἔστι δὲ καὶ τῶν καθ' ἑκάστα καὶ τῶν ἐσχάτων ἅπαντα τὰ πρακτὰ καὶ γὰρ τὸν φρόνιμον δεῖ γινώσκειν αὐτὰ, καὶ ἡ σύνεσις καὶ ἡ γνώμη περὶ τὰ πρακτὰ, ταῦτα δ' ἐσχάτα. καὶ ὁ νοῦς τῶν ἐσχάτων ἐπ' ἀμφοτέρωθεν· καὶ γὰρ τῶν πρώτων ὁρῶν καὶ τῶν ἐσχάτων νοῦς ἐστὶ καὶ οὐ λόγος, καὶ ὁ μὲν κατὰ τὰς ἀποδείξεις τῶν ἀκινήτων ὁρῶν καὶ τῶν πρώτων, ὁ δ' ἐν ταῖς πρακτικαῖς (sc. προτάσεσι) τοῦ ἐσχάτου καὶ ἐνδεχομένου καὶ τῆς ἐτέρας προτάσεως· ἀρχαὶ γὰρ τοῦ οὐ ἐνεκα αὐταί· ἐκ τῶν καθ' ἑκάστα γὰρ τὰ καθόλου· τούτων οὖν ἔχειν δεῖ αἰσθῆσιν, αὕτη δ' ἐστὶ νοῦς».

236. Ο Μ ι χ ε λ ά κ η ς, ὁ.π., σ. 55 σημ. 13, διευκρινίζει ὅτι ἡ διὰ τοῦ νου λήψη τῶν ἐσχάτων εἶναι ἀμεση καὶ πρέπει νὰ διακριθεῖ ἀπὸ τὴν ἐμμεση γνώση. ΓΙΑ τὴν ἐμμεση γνώση ὁ Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η ς χρησιμοποιεῖ τὸν ὅρο «διάνοια» ἢ «λογισμός»· Περί Ψυχῆς 408 b.24· 415 a, 7· Ηθ. Νικ. 1139 a 21-29· 1117 a 21.

237. Μ ι χ ε λ ά κ η ς, ὁ.π., σ. 55. Ἐκτενῶς γιὰ τὴν ἀμεση (ἐνορατικὴ) γνώση στὸν Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η βλ. Ε. Ζ e l l e r, Die Philosophie der Griechen II 2° (1879) 190-191, 193 ἐε., 235 ἐε.· P r a n d l, Geschichte der Logik im Abendland, 1855/1997 I, σ. 106 ἐε.

B. Από την εύρεση του δικαίου πρέπει να διακριθεί η θεμελίωση της δικαιοκλής κρίσεως. Ισχύει και στο δίκαιο ό,τι σε κάθε επιστήμη. Άλλο ενορατική σύλληψη του ορθού και άλλο θεμελίωση αυτού στις αρχές της ειδικής επιστήμης. Στον *G a u s s* αποδίδεται η φράση: «Στα μαθηματικά το συναντώ όχι σπάνια: έχω μπροστά μου το αποτέλεσμα, και απλώς δεν γνωρίζω ακόμη με ποιο τρόπο να το θεμελιώσω»²³⁸. Η διάκριση αυτή έχει και το φιλοσοφικό της θεμέλιο, πέρα από την αριστοτελική, και στην νεώτερη φιλοσοφία και συγκεκριμένα στον *K a n t*, ο οποίος με την δική του φιλοσοφική γλώσσα δέχεται ότι η γνώση της επιστήμης είναι προϊόν συνεργασίας νοήσεως και εποπτείας: «έννοιες χωρίς εποπτικό περιεχόμενο είναι κενές» αλλά και οι «εποπτείες χωρίς έννοιες είναι τυφλές»²³⁹. Τούτο έδειξε με περισσή πειστικότητα για το *P d o H o r a k*.

1. Ο *H o r a k*, με το σημαντικό βιβλίο του "*Rationes decidendi (Entscheidungsgründungen bei den älteren römischen Juristen bis Labeo)*" I. Band, 1969²⁴⁰, μελέτησε το ζήτημα της θεμελιώσεως της δικαιοκλής κρίσεως των αιτιολογιών, όπως λέμε σήμερα, της δικαστικής αποφάσεως και κατέληξε σε συμπεράσματα, τα οποία αποκλίνουν από τις δύο έως τότε υποστηριζόμενες ακραίες απόψεις. Αφ' ενός από την άποψη ότι η δικαιοκλή κρίση στερείται θεμελιώσεως, γιατί έχει καθαρά αυθεντικό χαρακτήρα και στηρίζεται σε άλογες πηγές (το θείο, την παράδοση ή την προσωπική αυθεντία), *auctoritas*, και αφ' ετέρου από την άποψη ότι η δικαιοκλή κρίση έχει καθαρά γνωστικό χαρακτήρα και στηρίζεται αποκλειστικά στην *ratio*²⁴¹. Η πρώτη άποψη εκπροσωπείται από εξέχοντες φιλολόγους, όπως ο *S t r o u x*²⁴²,

238. Ακόμη ο *N e w t o n*, στα 1665/66, σε ηλικία μόλις 24 ετών είχε βρει τα αποτελέσματα των σημαντικότερων ανακαλύψεών του, τα οποία όμως επεξεργάστηκε και δημοσίευσε δεκαετίες αργότερα. Βλ. *H o r a k*, ό.π., σ. 19 σημ. 26 (όπου και άλλα παραδείγματα).

239. Βλ. *T a t a x η*, ό.π., σ. 47.

240. Επ' αυτού βλ. *B u n d*, IURA 21 (1970) 260 εε.· *B u r d e s e*, RH 1971, 114 εε.· *S t e i n*, SDHI 36 (1970) 460 εε.· *S c h i n d l e r*, Gnomon 45 (1973) 468 εε.· *W i e a c k e r*, SZ 88 (1971) 339 εε.· ο ίδιος, Zur Rolle des Arguments in der röm. Jurisprudenz, FS für M. Kaser, 1976, σ. 3 εε. (=Ausgewählte Schriften I, 1983, σ. 153 εε.)· *F i k e n t s c h e r*, Methoden des Rechts I, 1975, σ. 362-364.

241. Ανεξάρτητα αν η *ratio* διατυπώνεται στην απόφαση ρητά, ή εμπεριέχεται ως άδηλο στοιχείο του, οπότε μπορεί να γίνει γνωστή από ειδήμονα, καθ' όν τρόπον στο πρωτάθλημα σκακιού ο καλός γνώστης του παιχνιδιού μπορεί να γνωρίζει και να εκτιμά τις κινήσεις του παίκτη ως ευφυείς κινήσεις και χωρίς σχόλια (*W i e a c k e r*, IURA XX, 1969, σ. 448, 458).

242. *Röm. Rechtswissenschaft und Rhetorik*, 1949, σ. 51: Αντίθετα προς την εξαιρετικά μεγάλη επιρροή της στωικής φιλοσοφίας στην ρωμαϊκή ζωή και το δίκαιο, η «διαλεκτική» (:λογική) έπαιξε τον μικρότερο ρόλο· διαρκώς τονίζεται ότι αυτή είναι ακατάλληλη να ικανοποιήσει τις ρωμαϊκές ανάγκες.

και ρωμαϊστές όπως ο Schulz²⁴³ ή ο Seidl²⁴⁴. Η δεύτερη άποψη έχει βαθιές ιστορικές ρίζες και ανάγεται στον Leibniz²⁴⁵, ακολουθείται δε από τους κλασικούς Savigny²⁴⁶ και Jhering²⁴⁷, αλλά και από

243. Geschichte der röm. Rechtswissenschaft, 1961, ο οποίος ομιλεί για τον «ανορθολογικό αυθεντικό χαρακτήρα» ("arationaler, autoritärer Charakter") απονομής του δικαίου τόσο κατά την δημοκρατική (ό.π., σ. 72) όσο κατά την κλασική περίοδο (ό.π., σ. 146). παραδόξως χαρακτηρίζει ο ίδιος (ό.π., σ. 27) «ορθολογική» ("rational") την απονομή του δικαίου κατά την αρχαϊκή περίοδο (όχι όμως και κατά την πρώιμη περίοδο του «ιερού δικαίου», ius sacrum, σ. 18, 20).

244. ARSP 43 (1957) 352 («στην μεγάλη πλειοψηφία των χωρίων δεν υπάρχει γενικά καμία θεμελίωση») και 357 (σχετικά με τους veteres: «από τα λίγα χωρία που μας έχουν παραδοθεί με κάποια θεμελίωση»). Πρβλ. και C o i n g, Juristische Methodenlehre, 1972, σ. 12: «Οι θεμελιώσεις είναι σπάνιες. Οι νομικοί είναι διάσημοι, διότι παραιτούνται από θεμελιώσεις».

245. Είναι γνωστή η προσπάθεια του Leibniz (με περισσότερα έργα του π.χ. Disputatio juridica de conditionibus I-II, 1665) να θέσει την ύλη του Ρωμαϊκού δικαίου (λόγω του αυστηρά λογικού-«μαθηματικού» χαρακτήρα της) ως βάση για την κατασκευή ενός ευκλείδειου συστήματος (πρβλ. J. C o t t i n g h a m-Σ.Τσούρτη, Φιλοσοφία της επιστήμης, Α'. Οι ορθολογιστές, 2000, σ. 89 ε.) για όλες τις επιστήμες, και τις μη μαθηματικές (βλ. H o r a k, Die röm. Juristen und der "Glanz der Logik", FS für Kaser, 1976, σ. 29, 34 ε.). Προκαλεί εντύπωση το γεγονός, πως ένας τόσο ρηξικέλευθος μαθηματικός, ένας από τους μεγαλύτερους όλων των εποχών, αλλά και ένας τόσο διεισδυτικός νομικός (βλ. S t u r m, Das römische Recht in der Sicht von G.W. Leidniz, 1968· H a n s-P e t e r S c h n e i d e r, Iustitia universalis. Quellenstudien zur Geschichte des "christlichen Naturrechts" bei G.W. Leidniz, 1967· G. H a r t m a n n, Leibniz als Rechtsphilosoph, Festgabe für Jhering, 1892, σ. 16 ε.) δεν μπόρεσε να διαβλέψει και να αξιολογήσει τα μη μαθηματικά χαρακτηριστικά της ρωμαϊκής σκέψης. Ίσως η εξήγηση –υπαινίσσεται ο H o r a k, Rationes decidendi, σ. 67 σημ. 11– μπορεί να αποδοθεί στην ψυχρόσυνηση της προσωπικότητάς του, που αντίθετα προς τον Β ο λ τ α ί ρ ο και τον Σ ο π ε ν χ ά ο υ ε ρ έβλεπε τον κόσμο αισιόδοξα ως τον καλύτερο από όλους τους δυνατούς και ήθελε –πέραν της θεοδικίας– με δική του ισχυρή παρέμβαση να αποδείξει και mono geometrico την τελειότητα και ενότητά του.

246. Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft, 1814, "(1840) 28 ε.: Οι έννοιες και οι προτάσεις της επιστήμης των Ρωμαίων νομικών δεν είναι αυθαίρετες, αλλά πραγματικές ουσίες ("wirkliche Wesen") συνοφασμένες με την ύπαρξή τους. Γι' αυτό και το δικαίό τους έχει μια ασφάλεια τέτοια που δεν συναντά κανείς παρά μόνον στα Μαθηματικά, και συγκρίνοντας μπορεί να πει κανείς χωρίς υπερβολή, ότι όπως στα Μαθηματικά υπολογίζει κανείς με τους αριθμούς, έτσι και στο δίκαιο τους οι Ρωμαίοι κάνουν υπολογισμούς με τις έννοιες ("mit ihren Begriffen rechnen").

247. Μάλιστα ο J h e r i n g είχε την ίδια άποψη όχι μόνο κατά την «φυσικο-ιστορική» φάση αλλά και μετά την κοπερνικανή στροφή του προς τον νομικό πραγματισμό. Στον τελευταίο τόμο του "Geist des römischen Rechts" III/1⁵ (1906) 318-319, 321 ε., εξαπολύει μεν μύδρους εναντίον της «λατρείας του λογικού» ("Kultus des Logischen") αλλά για να πει απλώς ότι πίσω από κάθε νομική λογική και στο ΡΔ βρίσκει ως κινούν αίτιο ο «σκοπός» και το «συμφέρον» («οι Ρωμαίοι θα άξιζε να κατοικήσουν στα Άβδηρα, αν είχαν θυσιάσει τα συμφέροντα της ζωής χάριν της λογικής».

σύγχρονους ρωμαϊστές και ιστορικούς του δικαίου, όπως ο P. Stein²⁴⁸, ο S c h u l z²⁴⁹ και προ πάντων ο M i q u e l²⁵⁰.

Ο H o r a k χάραξε ένα νέο ενδιάμεσο δρόμο. Αντέκρουσε και την μία²⁵¹ και την άλλη άποψη²⁵² και, αξιολογώντας 400 αποφάσεις από την παλαιότερη περίοδο του Ρωμαϊκού δικαίου έως τον L a b e o, υποστήριξε για την ίδια περίοδο ότι η δικαιοκή κρίση δεν θεμελιώνεται ούτε αποκλειστικά στην auctoritas ούτε αποκλειστικά στην ratio αλλά άλλοτε στην μεν άλλοτε στην δε και άλλοτε σε συνδυασμό και των δύο στοιχείων με προεξέχον άλλοτε το ένα και άλλοτε το άλλο. Το μεγαλείο του ρωμαϊκού πνεύματος δεν βρίσκεται ούτε στην «λάμψη του θυμικού» ούτε στην «λάμψη του λογικού», αλλά στην γνώση και χρήση όλων των δυνατών τρόπων θεμελιώσεως, από την απλή λογική παραγωγή μέχρι την καθαρή αξιολόγηση²⁵³. συνίσταται στην ανεξάντλητη ικανότητα για επιύηση νέων συνδυασμών, παραλλαγών και εκδοχών για την επίλυση των διαρκώς νέων προβλημάτων παρά την εφαρμογή εκ των προτέρων δεδομένων λύσεων είτε αυτές στηρίζονται στην βούληση είτε στηρίζονται στην логи-

ό.π., σ. 321/322), και σε καμία περίπτωση να παραδεχθεί ότι το ΡΔ δεν διέπεται από λογικά, μάλιστα μαθηματικά χαρακτηριστικά. Αντιθέτως ομιλεί για «λάμψη του λογικού» ("Glanz des Logischen"), που θαμπώνει εκείνον που το προσεγγίζει, εννοώντας όμως -αντίθετα προς τον L e i b z i g και τον S a v i g n y, που έχουν στο νου τους κατά κύριο λόγο τους κλασικούς- προ πάντων την πρώτη περίοδο του ΡΔ, δηλ. την δημοκρατική. Βλ. H o r a k, ό.π., σ. 67 εε.

248. Regulae iuris. From Juristic Rules to Legal Maxims, 1966, σ. 26 εε. ("Scientific Revolution").

249. Geschichte der röm. Rechtswissenschaft, 1961, σ. 82: «Για την ρωμαϊκή νομική επιστήμη η διαλεκτική (=λογική) ήταν πραγματικά η φωτιά του Προμηθέα» (πρβλ. όμως και τις αντίθετες διατυπώσεις σε άλλα σημεία του ίδιου βιβλίου· παραπ. σημ. 103). Επίσης ο ί δ ι ο ς, Prinzipien des römischen Rechts, 1934: Το ρωμαϊκό δίκαιο εμφανίζει στις διατυπώσεις των κλασικών έναν ασυνήθη, σχεδόν κλειστό λογικό χαρακτήρα.

250. Stoische Logik und röm. Jurisprudenz, SZ 87 (1970) 85 ε.

251. O H o r a k, ό.π., σ. 70 σημ. 19, αναφέρεται και στην άποψη ήδη του A. P e r n i c e, Labeo I (A), 1873, σ. 61 ε., ο οποίος τονίζει ότι από το γεγονός ότι τα responsa (για τα οποία κυρίως λέγεται ότι στερούνται θεμελιώσεως) είχαν πλήρη νομική αυθεντικότητα και χωρίς αιτιολογίες, δεν μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι οι αιτιολογίες σ υ ν ή θ ω ς έλειπαν. Πρβλ. και C o i n g, ό.π. («παρ' όλο που οι Ρωμαίοι νομικοί δεν ανακοινώνουν τον τρόπο σκέψης που τους οδήγησε στο συμπέρασμα, υπήρχαν φυσικά απόψεις και κανόνες, που κατηύθυναν την σκέψη τους. Αλλά εδώ πολλά είναι ακόμη αβέβαια και αμφισβητούμενα»).

252. O H o r a k, ό.π., σ. 70 εε. επισημαίνει το άτοπο του παραλληλισμού νομικής και μαθηματικής επιστήμης· όργανο της μαθηματικής είναι η «τυπική Λογική», ενώ της νομικής η «ουσιαστική Λογική».

253. H o r a k, ό.π., σ. 79.

κή²⁵⁴. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, που προσδιορίζεται από τα ακραία σημεία της καθαρής λογικής και της καθαρής αξιολογήσεως, ο H o r a k προβαίνει σε μια «συστηματική» διάκριση των πολυποίκιλων τρόπων θεμελιώσεως με βάση την (σύγχρονη) θεωρία των τύπων. Διακρίνει τις θεμελιώσεις σε δύο κύριες κατηγορίες: σε εκείνες στις οποίες υπερέχει το λογικό στοιχείο και σε εκείνες που υπερτερεί το αξιολογικό στοιχείο. Στον πρώτο τόμο του βιβλίου του ασχολείται με την πρώτη κατηγορία θεμελιώσεων, και σε αυτήν εντάσσει αφ' ενός εκείνες που στηρίζονται κατά βάση στον παραγωγικό (υπαγωγικό) συλλογισμό²⁵⁵ και αφ' ετέρου εκείνες που στηρίζονται κατά βάση στον επαγωγικό (πιθανολογικό) συλλογισμό²⁵⁶. Τις πρώτες από αυτές διακρίνει ειδικότερα στους εξής τύπους: 1) στις θεμελιώσεις εκείνες που στηρίζονται σε εφαρμογή ενός (γενικού ή ατομικού) κανόνα δικαίου²⁵⁷. 2) σε εκείνες που προκύπτουν από την λογική και την γραμματική²⁵⁸. 3) σε εκείνες που ανάγονται στο «δίκαιο των νομικών»²⁵⁹. 4) σε εκείνες που βασίζονται σε κάποια «regula iuris»²⁶⁰. 5) σε εκείνες

254. H o r a k, ό.π., σ. 69.

255. H o r a k, ό.π., σ. 84-170.

256. H o r a k, ό.π., σ. 171-287.

257. Η υπαγωγή σε έναν κανόνα δικαίου, εν όψει της κυριαρχίας του «δικαίου των νομικών» και του μικρού αριθμού των νόμων ιδιωτικού δικαίου, αποτελούσε την εξαίρεση: H o r a k, ό.π., σ. 84 εε., 292.

258. H o r a k, ό.π., σ. 92 εε., 292: Οι Ρωμαίοι νομικοί ασκούσαν την λεγόμενη σήμερα γραμματική και λογική ερμηνεία με μεγαλύτερη ή μικρότερη επιτυχία, όπως οι σημερινοί νομικοί. Συναφώς, για την ετυμολογική ερμηνεία βλ. πρόσφατα H. Hammen, Griechische klassiker u. Röm. Recht, FS f. A. Söllner, 2000, σ. 407, 419-420. Πρβλ. και τις εμβριθείς παρατηρήσεις W i e a c k e r, Die Rolle des Arguments, ό.π., σ. 20-21.

259. H o r a k, ό.π., σ. 102 εε., 292-293: Αυτές οι θεμελιώσεις, οι οποίες –εν όψει της δεσποτείας του «δικαίου των νομικών»– αποτελούν τον κανόνα, δεν στηρίζονται στην αυθεντία του άλφα ή του βήτα νομικού: παραπομπές σε γνώμες συγκεκριμένων νομικών δεν υπάρχουν. Το «δίκαιο των νομικών» εκφράζει την κοινώς αναγνωρισμένη άποψη, και έρις μεταξύ των νομικών μπορούσε να ξεσπάσει μόνον αν αυτή η άποψη ταίριαζε ή όχι στην συγκεκριμένη περίπτωση. Οι κοινώς αναγνωρισμένες απόψεις ίσχυσαν κατά τις περιστάσεις ως νομικοί κανόνες. Γι' αυτό και όλες οι περιπτώσεις που θεμελιώνονται (ευθέως και όχι με αναλογία ή τα παρόμοια) στο «δίκαιο των νομικών», θεωρούνται και περιπτώσεις υπαγωγής σε κανόνες, σε κανόνες βέβαια του «δικαίου των νομικών».

260. Για την πολυσήμαντη αυτή έννοια βλ. τις μονογραφίες P. S t e i n, Regulae iuris. From Juristic Rules to Legal Maxims, 1966 (επ' αυτής W i e a c k e r, SZ 84, 1967, 434 εε.) και B r. S c h m i d l i n, Die röm. Rechtsregeln-Versuch einer Typologie, 1970· επίσης J ö r s, Röm. Rechtswissenschaft zur Zeit der Republik, 1888, ιδίως σ. 291 εε.· S c h u l z, Geschichte, ό.π., ιδίως σ. 209 εε.· W i e a c k e r, Vom röm. Recht (1961) 139 εε.· τον ίδιο, Röm. Rechtsgeschichte I, 1988, σ. 590 εε.· K a s e r, Zur Methode, ό.π., σ. 60 εε.· τον ίδιο, Röm. Rechtsgeschichte (1967) 164, 172· τον ίδιο, Das röm. Privatrecht I² (1971) 182, 211, 213· H a u s m a n n i n g e r, Nemo

που απορρέουν από «νομική κατασχευή»²⁶¹ και 6) σε εκείνες που συνδέονται με μια νομική έννοια²⁶². Γνώρισμα όλων αυτών των θεμελιώσεων είναι ότι οδηγούν ή μπορούν να οδηγήσουν σε ασφαλές συμπέρασμα. Από το άλλο μέρος, οι θεμελιώσεις που στηρίζονται σε επαγωγικό συλλογισμό, δίδουν μόνο πιθανολογικό συμπέρασμα, και διακρίνονται²⁶³ 1) σε θεμελιώσεις που βασίζονται σε ανασφαλείς προκειμένες (είτε αμφισβητούμενες ή προσωπικές απόψεις²⁶⁴ είτε σε ερμηνεία με βάση την κοινή γλωσσική χρήση²⁶⁵ ή την υποκειμενική βούληση και τις συνθήκες της

sibi ipse causam possessionis mutare potest-eine Regel der veteres in der Diskussion der Klassiker, *εις Gedächtnisschrift für Rud. Schmidt*, 1966, σ. 399, 407 εε. (εν μέρει contra K a s e r, *Zur Methode*, ό.π.)· S c h m i d l i n, *Regula iuris: Standard, Norm oder Spruchregel?* Zum hermeneutischen Problem des Regelverhältnisses, *FS für Kaser*, 1976, σ. 91 εε. – O H o r a k, ό.π., σ. 116 εε., χρησιμοποιεί τον περισσότερο (όπως πιστεύει) συγκεκριμένο όρο “Rechtsregel”.

261. O H o r a k, ό.π., σ. 129 εε., εννοεί την «νομική κατασχευή» (“juristische Konstruktion”) όχι στην έννοια του J h e r i n g, *Geist des röm. Rechts* II/2 (1898) 370 εε., ούτε στην έννοια του W i e a c k e r, *Die juristische Sekunde. Zur Legitimation der Konstruktionsjurisprudenz*, *FS für Erik Wolf*, 1962, σ. 421 εε., ιδίως 443 εε., αλλά ευρύτερα (πλησιέστερα προς την ρωμαϊκή αντίληψη). Πρβλ. και W i e a c k e r, *Die Rolle des Arguments*, ό.π., σ. 18-19.

262. Οι θεμελιώσεις αυτές, εν όψει της περιορισμένης εκτάσεως των «εννοιών», έχουν μικρή σημασία (H o r a k, ό.π., σ. 146 εε.). Στο ΡΔ λείπουν γενικές έννοιες, όπως η έννοια του δικαιώματος, της δικαιοπραξίας, της συμβάσεως, της ενοχικής συμβάσεως, της εμπράγματης συμβάσεως, της διαθέσεως, της αθετήσεως της συμβάσεως και ακόμη της δηλώσεως της βουλήσεως, του ελαττώματος της βουλήσεως, των περιορισμένων εμπραγμάτων δικαιωμάτων, της αμφοτεροβαρούς συμβάσεως κ.ά. (βλ. και παραπ. σημ. 23, 24). Αλλά παραλλήλως υπάρχουν «έννοιες», που χάρη στην ακρίβεια και την συμπύκνωσή τους συνιστούν την ιδιαίτερη φήμη της ρωμαϊκής νομικής «επιστήμης», όπως dominum, possessio, obligatio, hereditas, date, stipulatio. Αλλά αυτά τα μορφώματα έχουν μια άλλη λογική και θεωρητική υφή. Αφ’ ενός είναι αρχαϊκής καταγωγής φορμαλιστικού χαρακτήρα πράξεις δικαίου (testamentum, legatum, stipulatio) και αφ’ ετέρου εποπτικές εικόνες που εκφράζουν αποκρυσταλλωμένες μέσα από την μακρά παράδοση νομικές παραστάσεις και έχουν –όπως είχε δει ήδη ο J h e r i n g– τον χαρακτήρα και την δύναμη συμβόλων (W i e a c k e r, *Vom Röm. Recht*?, 1961, σ. 150-151). Οι θεμελιώσεις με αυτές τις «έννοιες» δεν μπορούν σε καμιά περίπτωση να συγκριθούν με τις θεμελιώσεις της σύγχρονης «ενοικοκρατικής νομικής επιστήμης» (Begriffsjurisprudenz). Εδώ λείπουν οι ιστορικο-πνευματικές προϋποθέσεις, που στην περίοδο μεταξύ D e s c a r t e s και P u c h t a συνέβαλαν στην διάπλαση κλειστών συστημάτων του φυσικού και κατόπιν του θετικού δικαίου και συνεπώς διευκόλυναν την αυστηρή παραγωγή από νομικές έννοιες (W i e a c k e r, *Zum Rolle des Arguments*, ό.π., σ. 17 με σημ. 48· *Röm. Rechtsgeschichte* I, 1988, σ. 584 σημ. 61). – Για την διάκριση definitio και regula βλ. S c h m i d l i n, *Die römischen Rechtsregeln*, 1970, σ. 163 εε.· K a s e r, *Zur Methode*, ό.π., σ. 62· W i e a c k e r, ό.π., σ. 591.

263. Βλ. H o r a k, ό.π., σ. 82.

264. H o r a k, ό.π., σ. 171 εε., 293.

265. Ό.π., σ. 194 εε., 294.

περιπτώσεως²⁶⁶ είτε φιλοσοφικές εκτιμήσεις²⁶⁷ είτε τα ήθη ή τα χρηστά ήθη²⁶⁸. 2) σε θεμελιώσεις που επιχειρούνται με μη δεσμευτικούς συλλογιστικούς τύπους (όπως μέσω αναλογίας²⁶⁹, *arg. e contrario*²⁷⁰, συσταλτικής ή διασταλτικής ερμηνείας²⁷¹, σαφών παραδειγμάτων²⁷², *deductio ad absurdum*²⁷³) και 3) σε θεμελιώσεις που γίνονται με ατελείς ή ελαττωματικούς συλλογιστικούς τύπους (όπως δι' αναγωγής βιοτικών περιστατικών σε γεγονότα της φύσεως²⁷⁴). Αλλά ο H o r a k σταμάτησε στην πρώτη αυτή κατηγορία θεμελιώσεως, στην οποία υπερέχει το λογικό στοιχείο, και δεν προχώρησε (όπως είχε αναγγείλει, στον δεύτερο τόμο του βιβλίου του, που επρόκειτο να εκδοθεί και δεν εξεδόθη) και στην έρευνα της δεύτερης κατηγορίας, όπου κυριαρχεί το αξιολογικό στοιχείο. Στην κατηγορία αυτή εντάσσει πάντως μια σειρά από σημαντικούς τύπους, όπως το πλάσμα²⁷⁵, το διαφέρον²⁷⁶, το πταίσμα και το καταλογι-

266. Ό.π., σ. 212 εε., 294.

267. Ό.π., σ. 225 εε., 294.

268. Ό.π., σ. 236 εε.

269. Ό.π., σ. 242 εε., 294· ο ί δ ι ο ς, FS für Kaser, 1976, σ. 41· Waldstein, Konsequenz als Argument klassischer Juristen, SZ 92 (1975) 26, 47 εε.· Wieacker, Die Rolle des Arguments, ό.π., σ. 21-22· Steinwenter, Prolegomena zu einer Geschichte der Analogie, FS für Schulz II, 1951, σ. 345 εε.· ο ί δ ι ο ς, Prolegomena zu einer Geschichte der Analogie II, Studi in onore di Vincenzo Arangio-Ruiz II, 1953, σ. 169 εε.· ο ί δ ι ο ς, Analoge Rechtsanwendung im römischen Recht, Studi in memoria di Albertario II, 1953, σ. 105 εε.· E. B u n d, Untersuchungen zur Methode Julians, 1965, σ. 97 εε.· L. L. y L a c a m b r a, Essentialismus u. Formalismus im Begriff der Analogie bei Quintilian, εις B a l l w e g/S e i b e r t (Hrsg.), Rhetorische Rechtstheorie, 1982, σ. 111 εε.· ο ί δ ι ο ς, IURA 21(1970) 207 ε. (απάντηση στην κριτική του H o r a k)· K a s e r, Zur Methode, ό.π., σ. 61 σημ. 45.

270. H o r a k, ό.π., σ. 258 εε.

271. Για την ερμηνεία των νόμων και των δικαιοπραξιών γενικά βλ. την παρατιθέμενη από τον W i e a c k e r, Römische Rechtsgeschichte I, 1988, σ. 580 σημ. 43, πλούσια βιβλιογραφία.

272. Ό.π., σ. 262 εε.

273. Ό.π., σ. 267 εε.· W i e a c k e r, ό.π., σ. 589 με σημ. 93.

274. Ό.π., σ. 276 εε., 294. Βλ. και W i e a c k e r, Zur Methoden, ό.π., σ. 19-20.

275. Βλ. πρόσφατα Γ. Μ η τ σ ο π ο ύ λ ο υ, Το πρόβλημα της εννοίας του δικαίου πλάσματος, 1998, σ. 3 εε. (και του ι δ ί ο υ, Le problème de la notion de fiction juridique, 2001, σ. 4 εε.)· E. B i a n c h i, Fictio iuris-Ricerche sulla finzione in diritto romano dal periodo arcaico all' epoca augustea, 1997· ακόμη B u n d, Untersuchungen, ό.π., σ. 122-177.

276. Βλ. S e i d l, Prolegomene zu einer Methodenlehre der Römer, Gedächtnisschrift für Rud. Schmidt, 1966, σ. 356, 361 (υπό Α 3), 365· ο ί δ ι ο ς, ARSP 43 (1957) 343 εε., είχε χαρακτηρίσει την *ars decidendi* ως περίπτωση "Interessenjurisprudenz" (ενώ στην προαναφερθείσα μελέτη του δέχεται ότι, εκτός του «συμφέροντος», και άλλοι παράγοντες αποτελούν λόγους θεμελιώσεως μιας δικαϊκής κρίσεως). Πρβλ. και M e d i c u s, Id quod interest, 1962.

στό²⁷⁷, την *aequitas*, την *bona fides* κ.ά.²⁷⁸ Πάντως τονίζει το γεγονός ότι μεταξύ των δύο πόλων –της απλής λογικής παραγωγής και της καθαρής αξιολογήσεως, της καθαρής λογικής και της καθαρής αξιολογικής διαδικασίας– υπάρχουν ενδιάμεσες διαβαθμίσεις και συνδυασμοί που καθιστούν ρευστή την διάκριση των θεμελιώσεων.

2. Η θεωρία του *H o r a k* μπορεί να αποτελέσει την βάση για την αναζήτηση των ενδεχόμενων επιδράσεων της ελληνικής φιλοσοφίας στις αιτιολογίες των αποφάσεων των Ρωμαίων νομικών.

α. Ο *H o r a k* διακρίνει τις *rationes decidendi* σε εκείνες στις οποίες υπερέχει το λογικό στοιχείο και σε εκείνες που κυριαρχεί ο αξιολογικός παράγων. Είναι σαφές ότι η πρώτη κατηγορία αντιστοιχεί στην «τυπική Λογική» και η δεύτερη, επειδή αναφέρεται σε κριτήρια ουσιαστικής δικαιοσύνης (συμφέρον, *aequitas*, *bona fides* κλπ.), στην «ουσιαστική Λογική». Για τις δεύτερες θεμελιώσεις που και κατά τον *H o r a k*²⁷⁹ συνέβαλαν περισσότερο στην δόξα των Ρωμαίων νομικών από τις λογικές, ισχύει ότι ελέγχθη ανωτέρω στην § 2 II, ότι δηλαδή αυτές τελούν υπό τη επίδραση της στωικής ηθικής φιλοσοφίας.

β.αα. Το πρόβλημα περιορίζεται συνεπώς στην πρώτη κατηγορία θεμελιώσεων, σε εκείνες που στηρίζονται στην «τυπική Λογική». Τελούν και αυτές υπό την επίδραση της στωικής φιλοσοφίας, ή μήπως δέχθηκαν άλλες επιρροές και ιδίως αριστοτελικές ή πλατωνικές; Ο *H o r a k* διακρίνει τις θεμελιώσεις εκείνες που βασίζονται σε παραγωγικό συλλογισμό και εκείνες που βασίζονται σε επαγωγικό. Η διάκριση αυτή αυτόματα παραπέμπει στον *A ρ ι σ τ ο τ έ λ η*, που πρώτος επιχείρησε την διά-

277. Βλ. *Seidl*, ό.π., σ. 361 (υπό Α 4), 363 εε., ο οποίος χαρακτηρίζει το πταίσμα και το καταλογιστό ως “Beherrschungsvermögen”.

278. *H o r a k*, ό.π., σ. 294/295. Πάντως ο *H o r a k*, ό.π., σ. 79 και αλλού, τονίζει το γεγονός ότι μεταξύ των δύο πόλων –της απλής λογικής παραγωγής και της γνήσιας αξιολογήσεως, της καθαρής λογικής και της καθαρής αξιολογικής διαδικασίας– υπάρχουν ενδιάμεσες διαβαθμίσεις και συνδυασμοί, που καθιστούν ρευστή την διάκριση των θεμελιώσεων τόσο σε κατηγορίες όσο και σε κατ’ ιδίαν περιπτώσεις: οι διακρίσεις επιχειρούνται με βάση μόνον την υπεροχή κάποιου στοιχείου ή των βασικών χαρακτηριστικών των κατ’ ιδίαν περιπτώσεων, σύμφωνα ακριβώς με την θεωρία των (ανοιχτών) τύπων. Στην δεύτερη κατηγορία, όπου επικρατεί το αξιολογικό στοιχείο, μπορεί να ενταχθεί και το *argumentum ab auctoritate* (: όμοιο με την σημερινή επίκληση της «κρατούσας γνώμης»), το οποίο με ενδιαφέροντα τρόπο (από την σκοπιά των ελληνικών επιδράσεων αναπτύσσει ο *H. Hammen*, ό.π., [σημ. 258] σ. 411 εε.

279. *Die röm. Juristen und der “Glanz der Logik”*, FS für Kaser, 1976, σ. 32-33.

χρηση των συλλογισμών σε παραγωγικούς και επαγωγικούς. Παραγωγικός είναι ο συλλογισμός, στον οποίον από τα καθόλου συμπεραίνουμε για τα επί μέρους, και επαγωγικός εκείνος στον οποίο συμπεραίνουμε από τα επί μέρους για τα καθόλου²⁸⁰. Ο πρώτος (που αποκαλείται από τον Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η και απλώς «συλλογισμός»²⁸¹) έχει απόλυτο κύρος, γιατί με αυτόν φθάνουμε σε βέβαια συμπεράσματα, που έχουν αποδεικτικό χαρακτήρα²⁸². Ο δεύτερος έχει σχετικό κύρος, γιατί με αυτόν φθάνουμε σε όχι ασφαλή συμπεράσματα, που έχουν απλώς πιθανολογικό χαρακτήρα²⁸³. Μεταξύ των παραγωγικών και επαγωγικών θεμελιώσεων συνηθέστερες είναι –κατά τον Η ο ρ α κ– οι επαγωγικές· οι παραγωγικές είναι σπανιότερες αλλά υπαρκτές²⁸⁴. Ως προς αυτές ο Η ο ρ α κ²⁸⁵ αναφέρεται μάλιστα σε επίδραση του Ε υ κ λ ε ί δ η. Στα «Στοιχεία» του Ε υ κ λ ε ί δ η στην αρχή βρίσκονται οι ορισμοί, τα αιτήματα και τα αξιώματα· ακολουθούν οι προτάσεις, οι οποίες είναι εν μέρει ασκήσεις (προβλήματα) και εν μέρει θεωρήματα. Τα θεωρήματα και οι λύσεις των ασκήσεων αποδεικνύουν με την βοήθεια των ορισμών, των αξιωμάτων και των ήδη αποδειχθεισών προτάσεων. Οι προτάσεις, εφ' όσον είναι ασκήσεις, αποτελούνται συνήθως από μία και μοναδική, συχνά πολύ συνεπτυγμένη, φράση. Ειδικότερα: α) Προηγείται η θέση του ζητήματος («πρότασις») και ακολουθούν β) μία σύντομη περιγραφή του δεδομένου και γ) του ζητουμένου, δ) η «κατασκευή», ε) η απόδειξη και στ) η συνοπτική διατύπωση του συμπεράσματος. Η δομή αυτή –διαπιστώνει ο Η ο ρ α κ²⁸⁶– έχει μεγάλες

280. Α ρ ι σ τ., *Ἀναλ.* ὅστ. Α. 18, 81^α, 40: «...μανθάνωμεν ἢ ἐπαγωγή ἢ ἀποδείξις. Ἔστι δ' ἡ μὲν ἀποδείξις ἐκ τῶν καθόλου, ἡ δ' ἐπαγωγή ἐκ τῶν κατὰ μέρος». *Ἀναλ.* πρὸτ. Β. 23, 68 b 13-14: «Ἄπαντα γὰρ πιστεύομεν ἢ διὰ συλλογισμοῦ ἢ ἐξ ἐπαγωγῆς». Για τον παραγωγικό συλλογισμό στον Αριστοτέλη βλ. πρόσφατα Σ τ. Κ ο υ σ ο Ὑ λ η. Η αριστοτέλεια συλλογιστική (Σπουδὴ στη θεωρία του συλλογισμοῦ), 2001. Για τον επαγωγικό συλλογισμό βλ. Μ ι χ ε λ ᾶ κ η. Η θεωρία του Αριστοτέλους περί των πρακτικών αρχών, 1961, σ. 89 εε. Σ ι μ η τ λ ι ὡ τ η. Η έννοια της επαγωγῆς στον Αριστοτέλη, εις Δ. Ζ. Α ν δ ρ ι ὀ π ο Ὑ λ ο υ (επιστ. εποπτεία), Αριστοτέλης (Αφιέρωμα στον J.P. Anton)³, 1997, σ. 632 ε.

281. Για το ορολογικό πρόβλημα βλ. Κ ο υ σ ο Ὑ λ η, ὁ.π., σ. 45-46.

282. Για την αποδεικτική λειτουργία του παραγωγικού συλλογισμοῦ βλ. Κ ο υ σ ο Ὑ λ η, ὁ.π., σ. 56 εε.

283. Ο πρώτος συλλογισμός παραπέμπει στην έννοια της «επιστήμης»· «επιστήμη» είναι κατά τον Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η εκείνο το οποίο «ἐπιστάμεθα, μὴ ἐνδέχεται ἄλλως ἔχειν» (Ηθ. Νικομ. 1139 b 24-25), δηλ. ο (παραγωγικός) συλλογισμός. Ενώ ο δεύτερος συλλογισμός παραπέμπει στην έννοια της «τέχνης»· «τέχνη» είναι το «ἐνδεχόμενον ἄλλως ἔχειν» (Ηθ. Νικομ. 1140 a 2), δηλ. το συμπέρασμα της επαγωγῆς.

284. Η άποψη αυτή του Η ο ρ α κ είναι σωστή και συνάδει προς την όλη δομή της σκέψεως των Ρωμαίων νομικών (πρβλ. παραπ., υπό Ι Β, όπου οι σημ. 27 εε.).

285. FS für Kaser, 1976, σ. 35-36.

286. Ό.π., σ. 36 σημ. 13.

ομοιότητες με την δομή των responsa των Ρωμαίων νομικών. Αν εξαιρέσει κανείς την θέση του ζητήματος (α), ένα είδος υπερτίτλου, που στην ουσία είναι περιττός, γιατί επανέρχεται στο ζητούμενο (γ), τα λοιπά στοιχεία αντιστοιχούν: η περιγραφή του δεδομένου αντιστοιχεί στην περιγραφή του βιοτικού συμβάντος των responsa· το ζητούμενο αντιστοιχεί στην quaestio· η «κατασκευή» στο responsum (υπό στενή έννοια) και η απόδειξη αντιστοιχεί στην φανερή θεμελίωση.

Στα πλαίσια του παραγωγικού συλλογισμού εμφανίζεται και το πρόβλημα της διαιρέσεως των εννοιών. Βέβαια το πρόβλημα αυτό ανακύπτει αμεσότερα κατά την οικοδόμηση ενός «εξωτερικού» συστήματος ταξινόμησης των εννοιών, όπως εκείνο των Institutiones του Γ α' έ' ο υ, δηλ. σε θεωρητικό-παιδαγωγικό επίπεδο²⁸⁷. Προβάλλει όμως και εδώ στο επίπεδο της εφαρμογής του δικαίου, κατά την διατύπωση των ορισμών (definitiones), τους οποίους ο παραγωγικός συλλογισμός προϋποθέτει και από τους οποίους αναχωρεί²⁸⁸. Ο Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η ς κατά την ανάπτυξη τα λειτουργίας του παραγωγικού συλλογισμού στα «Αναλυτικά» αντιμετώπισε ακριβώς το πρόβλημα αυτό και διατύπωσε την σχετική θεωρία του. Κατ' α υ τ ό ν²⁸⁹ διαίρεση είναι η ανάπτυξη της έννοιας γένους στα είδη αυτής και των ειδών στα ειδικότερα είδη τους έως το ειδικότατο είδος²⁹⁰. Είναι κοντά στα πράγματα να υποθέσει κανείς, ότι οι Ρωμαίοι νομικοί, οσάκις (έστω σπάνια) θεμελίωναν τις αποφάσεις τους με παραγωγικό συλλογισμό, έθεταν ως βάση του συλλογισμού αυτού την εν λόγω μέθοδο διαιρέσεως των εννοιών. Η μέθοδος δε αυτή, αν νοηθεί καθαρά λογικά, χωρίς το οντολογικό της υπόστρωμα (που είναι η αριστοτελική εντελέχεια), δεν μπορεί να θεωρηθεί ασυμβίβαστη με την πλατωνική partitio.

287. Για την (εξαιρετικώς ενδιαφέρουσα) ιστορική εξέλιξη της συστηματικής σκέψης, στο θεωρητικό-παιδαγωγικό ακριβώς επίπεδο, από τον Q. M. S c a e v o l a (τον ευγενή και μορφωμένο νομικό, μια ενσάρκωση των καλύτερων πλευρών ενός Ρωμαίου, που καθιστά γόνιμη για νομικούς ορισμούς την στωική διδασκαλία και προσφέρει μόνιμες υπηρεσίες για μια συστηματοποίηση του δικαίου) έως τον Γ α' έ' ο (τον κομψότερο και διαυγέστερο, συνάμα και τον εμβριθέστερο των κλασικών νομικών βλ. Π. Β ι ζ ο υ χ ί δ η, Ο Γάιος και το έργο του, 1937) και ακολούθως βλ. C o i n g, Geschichte u. Bedeutung des Systemgedankens in der RW, 1956· H e r b e r g e r, Dogmatik. Zur Feschichte von Begriff u. Methode in Medizin u. Jurisprudenz, 1981· H o r a k, Dogma u. Dogmatik, SZ 101 (1984) 275 εε· K a s e r, Zur Methode, 76 εε· W i e a c k e r, Röm. Rechtsgeschichte I, 1988, σ. 618 εε· ιδίως δε F u h r m a n n, Das systematische Lehrbuch, 1960· πρβλ. και K α ρ ά σ η, Ο δικαϊκός θεσμός ως μεθολογικό πρόβλημα, τμ. τόμ. Γ, Μητσοπούλου I, 1993, σ. 555, 561 εε.

288. Πρβλ. W i e a c k e r, Röm. Rechtsgeschichte I, 1988, σ. 622 εε.

289. Αναλ. πρότ. Α. 46 α 31-46 β 37· Αναλ., ύστ. Β 91 β 29· 91 β 12, 36· 96 β 25-97 β 6· 97α 23 εε.

290. Βλ. Κ ο υ σ ο ύ λ η, ό.π., με παραπομπές.

Βέβαια και ο Πλάτων χρησιμοποιεί την μέθοδο της διαιρέσεως μέσω της σπουδής των γενών. Τα γένη γίνονται προσιτά στην γνώση αφ' ενός μέσω «διαιρέσεως»²⁹¹ και αφ' ετέρου μέσω «συναγωγής»²⁹². Από την σπουδή των γενών πρέπει να αναπτυχθούν αρχές, που να ισχύουν για τα διάφορα γένη και να κάνουν δυνατή την γνώση των κατ' ιδίαν φαινομένων. «Διαίρεση» και «συναγωγή» συνδέονται έτσι με την έννοια της πλατωνικής διαλεκτικής, αφού υπηρετούν την γνώση των απόλυτων αληθειών: οι μέσω αυτών σχηματιζόμενοι «ορισμοί» και «θέσεις» δεν είναι μόνο έννοιες αλλά οντικές οντότητες («τελείως όντα»), οι οποίες δυνάμει της «μετοχής» του γινώσκοντος υποκειμένου (του «νοός») στο οντολογικό γεγονός (το «είναι») ξανα-γινώσκονται. Η πλατωνική μέθοδος της διαιρέσεως λόγω του διαλεκτικού της χαρακτήρα είναι λιγότερο πιθανό να επηρέασε το πρακτικό πνεύμα των Ρωμαίων νομικών. Τούτο παρά την επίμονη θέση του S c h u l z²⁹³ για το αντίθετο. Αυτός θεμελιώνει την θέση του –πέρα από την παραπομπή στον L a P i r a²⁹⁴– ιδίως στον K i x é ρ ω ν α, ο οποίος στον Brutus 41, 152, επαινεί τον φίλο του Servius ως τον πρώτο και μοναδικό εκπρόσωπο της «διαλεκτικής νομικής επιστήμης», μάλιστα τον χαρακτηρίζει –υπαινισσόμενος σαφώς το χωρίο του Πλάτωνος, Φίληβ. 16 C: «ἦν δηλῶσαι μὲν οὐ πάνυ χαλεπόν, χρῆσθαι δὲ παγγάλεπον»– ως νέον Προμηθέα, που «στον σκοτεινό κόσμο της νομικής επιστήμης έφερε το θείο φως της διαλεκτικής». Ο ίδιος ο S c h u l z χαρακτηρίζει, στη συνέχεια, την θέση αυτή του K i x é ρ ω ν α ως «παράδοξη υπερβολή» («groteske Übertreibung”).

ββ. Μήπως όμως τους Ρωμαίους νομικούς επηρέασε –πέρα από την αριστοτελική μέθοδο της διαιρέσεως– και η στωική λογική; Η αριστοτελική μέθοδος της διαιρέσεως έγινε κοινό κτήμα της ελληνιστικής επιστημολογίας, συνέβαλε στην ανάπτυξη επιστημονικών κλάδων, όπως της ιατρικής²⁹⁵, και επηρέασε τις μεταγενέστερες φιλοσοφικές κατευθύνσεις, όπως των Σκεπτικών και ακόμη των Στωικών. Αυτοί εμβάθυναν περισσότερο και –παρά τις απόψεις του P r a n t l²⁹⁶ και του Z e l l e r²⁹⁷ και

291. Σοφιστής 253 D: «τὸ κατὰ γένη διαιρεῖσθαι». Βλ. S t e n z e l, Studien zur Entwicklung der platonischen Dialektik von Sokrates zu Aristoteles, 1917, σ. 62 εε.

292. Φαῖδων 226 C.

293. Geschichte der röm. Rechtswissenschaft, 1961, σ. 73.

294. La genesi del sistema nella giurisprudenza Romana: I. Problemi generali, εις Studi in onore di F. Virgili, 1935· L'art sistematrice, εις Bull. 42, NS 1, 1934, σ. 336 εε· III. Il metodo, SD 1, 1935, σ. 319 εε· IV. Il concetto di scienza, εις Bull. 44, 1936, σ. 131.

295. Βλ. M. H e r b e r g e r, Dogmatik. Zur Geschichte von Begriff und Methode in Medizin und Jurisprudenz, 1981.

296. Ό.π., σ. 404 εε.

297. Die Philosophie der Griechen III, 1880.

άλλων²⁹⁸, που δεν βλέπουν σε αυτούς παρά μία αδέξια επανάληψη της λογικής του Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η- άνοιξαν (όπως γίνεται σήμερα δεκτό²⁹⁹) νέους ορίζοντες, θέτοντας την βάση για την λεγόμενη σήμερα «προτασιακή Λογική» (Aussagelogik)³⁰⁰ σε αντιδιαστολή³⁰¹ προς την αριστοτελική «Λογική των τάξεων» (Klassenlogik)³⁰². Αντικείμενο της στωικής λογικής δεν είναι ούτε οι πλατωνικές ιδέες ούτε τα αριστοτελικά είδη αλλά (ασώματα, πλην υπαρκτά) πράγματα. Έργο της λογικής δεν είναι οι λογικές σχέσεις μεταξύ των εννοιών, αλλά η λογική σύνδεση των πραγμάτων με τις προτάσεις που περιγράφουν τα πράγματα· δηλ. η ανεύρεση της σημασίας των πραγμάτων μέσω της λογικής μορφής των προτάσεων που τα χαρακτηρίζουν. Ο J. M i q u a l, με μία εκτενή μελέτη του³⁰³, έδειξε ότι τουλάχιστον τρεις νομικοί, ο P r o c u l u s, ο I o u λ ι α ν ό ς και ο S c a e v o l a, τελούσαν εν γνώσει της στωικής λογικής και την χρησιμοποιήσαν στο έργο τους. Το συμπέρασμα τούτο του M i q u a l

298. Βλ. Κ. Ι ε ρ ο δ ι α χ ό ν ο υ, Παρακμή και αναβίωση της μελέτης του Στωικισμού, «Δευκαλίων» 15/1, 1997, σ. 7, 22 εε.

299. Μετά τις έρευνες ιδίως του J. L u k a s i e w i c z, Philosophische Bemerkungen zu mehrwertigen Systemen des Aussagenkalkulus, 1930· Zur Geschichte der Aussagenlogik, "Erkenntnis" 5 (1935) 111 εε· βλ. και H. S c h o l z, Geschichte der Logik, 1931, σ. 31 εε· B u h r k a m p, Logik, 1932, σ. 7, 53· B o c h e n s k i, Formale Logik (1970) §§ 18-23· M. F r e d e, Die stoische Logik, 1974· E. K a p p, Die Ursprung der Logik bei den Griechen, 1965, σ. 87-88· M. F o r s c h n e r, Stoa, Hist. Wörterbuch der Philos. 10 (1998) 178-180· B. M a t e s, Stoic Logik, 1953, 1961· L o n g, Η ελληνιστική φιλοσοφία-Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί (μετάφρ. Στ. Δημοπούλου/ Μ.Δραγώνα-Μονάχου), 1997, σ. 198 εε· J. B r u n, Ο Στωικισμός (μετάφρ. Σ. Βασιλείου), 1990· Κ. Γ ε ω ρ γ ο ύ λ η, Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας Α. 1975, σ. 367 εε· E. B r e h i e r, Ιστορία της φιλοσοφίας (μετάφρ. Π. Ιωαννίδη), 1957, Α. σ. 222 εε· J. B a r n e s, Η ελληνιστική φιλοσοφία και επιστήμη, εις J. B o a r d m a n/ J. G r i f f i n/ O. M u r r a y (επιμ.), Η Ελλάδα και ο ελληνιστικός κόσμος, εκδ. Νεφέλη, σ. 530, 550-557· Γ. Μ ο υ ρ έ λ ο υ, Παραγωγή και επαγωγή, 1946, σ. 16-17· πρβλ. Ι α τ ρ ο δ ι α χ ό ν ο υ, ό.π., σ. 26 εε.

300. Περιεκτική περιγραφή του προτασιακού λογισμού βλ. εις Α ν α π ο λ ι τ ά ν ο υ, Εισαγωγή στη φιλοσοφία των Μαθηματικών (1985) 163 εε. Απόπειρα δε εφαρμογής στο δίκαιο βλ. εις Ι. Α ρ α β α ν τ ι ν ο ύ, Στοιχεία μεθοδολογίας του δικαίου Α-Β, χ.χρ., σ. 40 εε.

301. Ευσύνοπτη σύγκριση αριστοτελικής και στωικής λογικής επιχειρεί ο L o n g, ό.π., σ. 230-231. Η λογική των Στωικών έχει πάντως μεγαλύτερο πλάτος από την λογική όπως την εννοούμε σήμερα, αφού περιλαμβάνει και στοιχεία γνωσιολογίας και οντολογίας και θεωρίας της γλώσσας.

302. Όπως εξελίχθηκε, με την σύγχρονη διατύπωση της, αρχικά από τον B o l e, The Mathematical Analysis of Logik, 1847, και an Investigation of the Laws of Thought, 1854. Πρβλ. Ι. Α ρ α β α ν τ ι ν ο ύ, Οι νομικοί χαρακτηρισμοί του Ιδιωτικού Διεθνούς δικαίου και ο λογικός λογισμός των τάξεων, EEN 33 (1966) 320 ε.

303. Stoische Logik und röm. Jurisprudenz, SZ 87 (1970) 85-122.

δεν φαίνεται να ανασκευάσθηκε μέχρι στιγμής από τους νεώτερους. Ο ίδιος ο V i e h w e g³⁰⁴, κατηγορηματικός αρνητής της στωικής επιρροής στο Ρωμαϊκό δίκαιο, στην τελευταία έκδοση του δοκιμίου του, το 1974, δηλ. 4 χρόνια μετά την εμφάνιση της εργασίας του M i q u a l, περιέργως δεν αναφέρεται σε αυτήν. Η μόνη επιφύλαξη που θα μπορούσε να διατυπωθεί είναι γενικής φύσεως και σχετίζεται με τις δυσχέρειες που συνεπάγεται η τάση να νοηθεί η αρχαία παράδοση με στοιχεία του σύγχρονου προτασιακού λογισμού και της συμβολικής γλώσσας³⁰⁵, όπως κάμνει ο M i q u a l. Στα πλαίσια της δικής τους Λογικής οι Στωικοί προσέβησαν —όπως ήδη ελέχθη³⁰⁶— στην διάκριση μεταξύ «διαιρέσεως» και «μερισμού» και ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με τον «μερισμό»³⁰⁷, δηλ. με την σχέση του όλου προς τα μέρη. Από την σκοπιά αυτή διατύπωσαν μία θεωρία για τα πράγματα, από την οποία οι νομικοί άντλησαν κριτήρια για την νομική ταυτότητα τόσο των ενώσεων προσώπων (collegia, municipies, legio, iudicium) όσο και των ομάδων πραγμάτων (corpus ex distantibus, grex). Για αμφότερες αυτές τις συσσωματώσεις τα D. 41, 3, 30 pr. Pomp. 30 Sab. παραπέμπουν ρητώς στην εισαχθείσα από την Στοά (το αργότερο από τον Χ ρ ύ σ ι π π ο) τριμερή διάκριση των πραγμάτων ως (οντολογικά μόνον υπαρκτών³⁰⁸) φυσικών οντοτήτων σε «ηνωμένα» (quod continetur uno spiritu, ut homo, tignum, lapis), «συνημμένα» (quod ex contingentibus hoc est pluribus inter se cohaerentibus constat ... ut aedificium navis armarium) και «σώματα εκ διεστώτων» (corpora ex distantibus), τα τελευταία τούτα από νομική άποψη τόσο ως σύνολα οργανικώς εμψύχων πραγμάτων όσο και ως ενώσεις προσώπων³⁰⁹. Οι διακρίσεις αυτές, που δεν ανταποκρίνονται προς την αριστοτελική μέθοδο της «διαιρέσεως», είναι δυνατές ως θεμελιώσεις ενός μη-αριστοτελικού συλλογισμού, ενός λιγότερο λογικού και περισσότερο αξιολογικού συλλογισμού³¹⁰.

304. Topik und Jurisprudenz ³(1974) 61.

305. Για το πρόβλημα τούτο βλ. v. F r i t z, Gnomon 52 (1980) 8 εε.

306. Βλ. παραπ. στο χείμενο κοντά στην σημ. 39.

307. Πρβλ. τον ορισμό του στωικού Κ ρ ί ν η στον Δ ι ο γ. Λ α έ ρ τ. VII 62· A r m i n, Stoc. Vet. Fragm. III App. VII: «Μερισμός δὲ ἐστὶ γένος εἰς τόπους κατὰ τάξιν, ὡς ὁ Κρίνις· ὅσον τῶν ἀγαθῶν τὰ μὲν ἐστὶ περὶ ψυχὴν, τὰ δὲ περὶ σῶμα».

308. Βλ. P o h l e n z, Die Stoa ³(1964) 64 εε.

309. Βλ. W i e a c k e r, Röm. Rechtsgeschichte I, 1988, σ. 648, όπου και οι στωικές πηγές και η σχετική βιβλιογραφία. Βλ. και S c h n o r r v. G a r o l s f e l d, Geschichte der juristischen Person I, 1933, σ. 177 εε· S o k o l o w s k i, Sachbegriff und Körper in der klassischen Jurisprudenz, 1907/1959· πρβλ. και C o i n g, Zum Einfluss der Philosophie des Aristoteles auf die Entwicklung des röm. Rechts, SZ 69 (1952) 24, 39.

310. Πρβλ. και H o r a k, Rationes decidendi, σ. 232 σημ. 24.

Στις θεμελιώσεις ενός τέτοιου συλλογισμού συνέβαλαν –πέρα από την θεωρία του «μερισμού» των πραγμάτων– και η στωική γλωσσολογία, που και αυτή αποτελεί τμήμα της ευρέως νοούμενης στωικής λογικής. Η συμβολή της στωικής γλωσσολογίας αναφέρεται ειδικότερα στον τομέα της νομικής ερμηνείας (νόμου ή δικαιοπραξίας) και δι' αυτής στην διαμόρφωση του νομικού συλλογισμού. Επειδή όμως η στωική γλωσσολογία διακρίνεται σε γενική γλωσσολογία (θεωρία της γλώσσας) αφ' ενός και σε φωνητική, γραμματική και ετυμολογία αφ' ετέρου³¹¹, ερευνητέα η συμβολή ενός εκάστου από τους κλάδους αυτούς (εκτός της φωνητικής, που σημασία έχει μόνον για την ρητορική) στην εξέλιξη της νομικής ερμηνείας.

Ερευνητέα πρώτα η συμβολή της γενικής γλωσσολογίας. Τις βασικές αρχές της γενικής θεωρίας της γλωσσολογίας στο σύστημα της στωικής λογικής και γενικότερα της φιλοσοφίας³¹² μας δίνουν οι εξής τρεις περιπτώσεις: «Προηγείται ή φαντασία, εἴθ' ἡ διάνοια ἐκλαλητική ὑπάρχουσα, ὃ πάσχει ὑπὸ τῆς φαντασίας τοῦτο ἐκφέρει λόγῳ» (πρώτη ἐρχεται η εντύπωση, και ἔπειτα ο νους, ἔχοντας την ικανότητα να ἐκφέρει λόγο, ἐκφράζει με λέξεις την ἐμπειρία που παρήγαγε η εντύπωση)· «πάντα τὰ πράγματα διὰ τοῖς ἐν λόγοις θεωρίας ὁρᾶσθαι» (ὅλα τα πράγματα να διακρίνονται με την σπουδὴ της διαλεκτικής)· «τῆς διαλεκτικῆς θεωρίας συμφώνως δοκεῖ τοῖς πλείστοις ἀπὸ τοῦ περὶ φωνῆς ἐνάρχεσθαι τόπου» (οἱ πιο πολλοὶ συμφωνοῦν ὅτι ταιριάζει να ξεκινάει κανεὶς την σπουδὴ της διαλεκτικῆς ἀπὸ ἐκεῖνο το μέρος της που ἔχει για θέμα του τον λόγο)³¹³. Οἱ Στωικοὶ ονομάζουν «λόγον» την λέξη, ὅταν αὐτὴ ὡς φωνὴ «ἐναρθρὸς» και «εγγράμματος» ἔχει νόημα. Στον λόγο διακρίνουν –χρησιμοποιώντας (λέει ο R o b i n s³¹⁴) ὀρους που ἀντανακλοῦν ἄμεσα τους ὀρους "signifiant" και "signifie" του d e S a u s s u r e– το «σημαῖνον» ἀπὸ το «σημαινόμενον» ἢ «λεκτόν»³¹⁵. Το λεκτόν εἶναι το νοούμενο (πράγμα) και σε ἀντίθεση προς το σημαῖνον και το τυγχάνον (= το πράγμα) εἶναι ἀσώ-

311. Πρβλ. R. H. R o b i n s, Σύντομη ιστορία της γλωσσολογίας (μεταφρ. Α. Μουδοπούλου), 1989, σ. 33.

312. Βλ. R o b i n s, ὁ.π., σ. 32 ἐξ· L o n g, ὁ.π., σ. 213 ἐξ· M. P o h l e n z, Die Begründung der abenländischen Sprachlehre durch die Stoa, 1939· τον Ἰ δ ι ο ν, Die Stoa I, (1964) 37 ἐξ· K. B a r w i c k, Probleme der stoischen Sprachlehre und Rhetorik, 1957· G e n t i n e t t e, Zur Sprachbetrachtung bei den Sophischen und in der hellenistisch-stoischen Zeit, 1963, σ. 193 ἐξ· H. A r e n s, Sprachwissenschaft: der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart, (1969).

313. Δ ι ο γ. Λ ὰ ὅ γ., Βίοι φιλοσόφων 7. 49, 7. 83 και 7. 55 (αντιστοίχως). Βλ. R o b i n s, ὁ.π., σ. 33.

314. R o b i n s, ὁ.π.

315. Βλ. για τα ἀμέσως ἐπόμενα Α υ γ ε λ ῆ, Φιλοσοφία της γλώσσας, 1994, σ. 10 ἐξ.

ματο. Ως νοητικό περιεχόμενο το «λεκτόν» έχει διωποκειμενικό χαρακτήρα, μπορούν δηλαδή να το συλλάβουν και άλλοι. Οι Στωικοί διακρίνουν λοιπόν το γλωσσικό σημείο (σημαίνον), το τυγχάνον (το πράγμα) και το λεκτόν ή σημασιόμενον, δηλ. το νόημα³¹⁶. Στα λεκτά (ή σημασιόμενα) δεν αναγνωρίζεται μια ιδιαίτερη οντική ύπαρξη, αλλά η δυνατότητα διανθρώπινης συνεννόσεως συνάγεται από τον παγκόσμιο (σπερματικό) Λόγο μέσω της κοινής χρήσεως των συμφωνημένων γλωσσικών σημείων. Αυτή η αντίληψη της σχέσεως μεταξύ σημαίνοντος και σημαινομένου διευκόλυνε –λέει ο W i e a c k e r³¹⁷– τους νομικούς, κατά την ερμηνεία πολυσήμαντων νομοθετικών ή δικαιοπρακτικών εκφράσεων, να καταλήξουν σε ένα «λογικό», δηλ. κοινώς αποδεκτό αντικειμενικό νόημα, αποφεύγοντας την υποκειμενική ή εικαζόμενη και εν τέλει την αυθαίρετη ερμηνεία. Η συμβολή αυτή των Στωικών στην νομική ερμηνεία και δι' αυτής στην διαμόρφωση του νομικού συλλογισμού είναι προφανώς σημαντική.

Η στωική θεωρία για την ετυμολογία των λέξεων³¹⁸ συνδέεται άμεσα με την στωική φυσική φιλοσοφία. Οι Στωικοί, παίρνοντας θέση στην γλωσσολογική διαμάχη, αν τα ονόματα είναι ορθά «φύσει» (Η ρ ά κ λ ε ι - τ ο ς) ή «θέσει», κατά συνθήκη (Π α ρ μ ε ν ι δ η ς)³¹⁹, υποστήριξαν την άποψη για την φυσική προέλευση της γλώσσας, δίνοντας μεγάλη σημασία στην ονοματοποιία και τον συμβολισμό των φθόγγων. «Κατά την άποψη των Στωικών, τα ονόματα (οι λέξεις) γίνονται με τρόπο φυσικό, αφού οι πρώτοι φθόγγοι αποτελούν μίμηση των πραγμάτων (που ονομάζουν)»³²⁰.

316. Ο Α υ γ ε λ ή ς, ό.π., παραπέμπει στο εξής χαρακτηριστικό απόσπασμα: «Ἦν δὲ καὶ ἄλλη τις παρὰ τούτοις διάστασις, καθ' ἣν οἱ μὲν περὶ τῷ σημαινομένῳ τὸ ἀληθές τε καὶ ψεῦδος ὑπεστήσαντο, οἱ δὲ περὶ τῇ φωνῇ, οἱ δὲ περὶ τῇ κινήσει τῆς διανοίας. Καὶ δὴ τῆς μὲν πρώτης δόξης προεστήκασιν οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς, τρία φάμενοι συζυγεῖν ἀλλήλους, τὸ δὲ σημαινόμενον καὶ τὸ σημαίνον καὶ τὸ τυγχάνον, ὧν σημαίνον μὲν εἶναι τὴν φωνήν, οἶον τὴν «Δίων», σημαινόμενον δὲ αὐτὸ τὸ πρᾶγμα τὸ ὑπ' αὐτῆς δηλούμενον καὶ οὐ ἡμεῖς μὲν ἀντιλαμβανόμεθα τῇ ἡμετέρα παρυφισταμένῳ διανοίᾳ, οἱ δὲ βάρβαροι οὐκ ἐπαίονσι καίπερ τῆς φωνῆς ἀκούοντες, τυγχάνον δὲ τὸ ἐκτὸς ὑποκείμενον, ὥσπερ αὐτός ὁ Δίων. Τοῦτων δὲ δύο μὲν εἶναι σώματα, καθάπερ τὴν φωνήν καὶ τὸ τυγχάνον, ἐν δὲ ἀσώματον, ὥσπερ τὸ σημαινόμενον πρᾶγμα καὶ λεκτόν, ὅπερ ἀληθές τε γίνεται ἢ ψεῦδος» (A r m i n, Stoic, Vet. Fragm. II, 166).

317. Ό.π., σ. 653.

318. Βλ. γενικά P o h l e n z, Die Stoa I³(1964) 37 εε., D a h l m a n n, Varro und die hellenistische Sprachtheorie, 1932, σ. 6 εε., R e i t z e n s t e i n, RE 6 (1907) 808 εε., D. T s e k o u r a k i s, Studies in the Terminology of Early Stoic Ethics, Wiesbaden 1974.

319. Βλ. Α υ γ ε λ ή ς, Το φιλοσοφικό πρόβλημα της γλώσσας στον Αριστοτέλη, εις Δ. Ζ. Α ν δ ρ ι ό π ο υ λ ο υ (επιστ. εποπτεία), Αριστοτέλης (Αφιέρωμα στον J.P. Anton),³ (1997) 356 εε. (όπου και οι θέσεις Πλάτωνα και ιδίως Αριστοτέλη).

320. Ω ρ ι γ έ ν η ς, Κατά Κέλσον 1, 24: «ὥς νομίζουσιν οἱ ἀπὸ Στοᾶς φύσει [ἐστὶ τὰ ὀνόματα] μιμουμένων τῶν πρώτων φωνῶν τὰ πρᾶγματα».

Αυτή η στάση συνέπλεε με την γενικότερη πεποίθησή τους ότι η φύση πρέπει να είναι ο οδηγός στην ανθρώπινη ζωή. Έτσι και στην ετυμολογία τους απέδιδαν μεγάλη σπουδαιότητα στους «πρωταρχικούς τύπους» ή «πρώτους φθόγγους» των λέξεων («πρώται φωναί»), που ισχυριζόνταν ότι αποτελούσαν ονοματοποιίες, οι οποίες υπέστησαν αργότερα ποικίλες μεταβολές³²¹. Με άλλα λόγια· για να έρθει κανείς στο πρωταρχικό νόημα των λέξεων, πρέπει να συσχετίσει τις λέξεις μεταξύ τους και να συγκρίνει τις ομοιοτητές τους. Το νόημα ανευρίσκετο (όχι, όπως κατά την σύγχρονη γλωσσολογική επιστήμη, μέσω ιστορικο-γενετικής απαγωγής ή υφολογικής αναλύσεως, αλλά) μέσω της ομοιότητας των γλωσσικών φθόγγων (και ακόμη των τρόπων γραφής)³²². Η θεωρία αυτή, που είναι δύσκολα προσιτή στην σύγχρονη σκέψη, επηρέασε εν τούτοις κατά πρώτο μεν λόγο την ρωμαϊκή ρητορική, πέρα όμως από αυτή τους ρωμαίους νομικούς και μάλιστα όχι μόνον τους πλέον συντηρητικούς αλλά και τους πρωτοπόρους, όπως ο *Se x. A e l i u s*, ο *Κ ά τ ω ν υ ι ό ς*, ο *S e r v i u s* και ο *L a b e o*, που διακρίνονταν για τις γλωσσολογικές και γραμματικές τους γνώσεις μεταξύ των νομικών³²³.

Σημαντικό κεφάλαιο στην στωική γλωσσολογία αποτελεί και η γραμματική των Στωικών³²⁴. Αυτή την χαρακτηρίζει η λεγόμενη δεύτερη διαμάχη της αρχαιότητας, της αναλογίας με την ανωμαλία³²⁵. Οι αναλογιστές δίδασκαν ότι η γενική εξηγητική αρχή για τα γραμματικά φαινόμενα (τύπους, κλίσεις κλπ.) είναι η αναλογία· η γλώσσα διέπεται από αρμονία και συμμετρία και είναι θεμελιωμένη στον λόγο. Στην θεωρία αυτή οι αντι-αναλογιστές αντέτασσαν ότι η ανωμαλία είναι η γενική εξηγητική αρχή των φαινομένων της γραμματικής. Η γλώσσα δεν είναι αποτέλεσμα λογικής διεργασίας, αλλά διαμορφώνεται από τις ανάγκες της καθημερινής χρήσεως³²⁶. Οι αναλογιστές είχαν αριστοτελική προέλευση, ενώ οι άλ-

321. *R o b i n s*. ό.π., σ. 37/38.

322. *W i e a c k e r*, ό.π., σ. 654-655. Πρβλ. και *H. H a m m e n*, ό.π. [σημ. 258] σ. 419.

323. *W i e a c k e r*, ό.π., σ. 656-657.

324. Βλ. γενικά *R o b i n s*. ό.π., σ. 48 εε.· *S t e i n t h a l*, *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern*, 1863· *B a r w i c k*, *Remmius Palaemon und die röm. ars grammatica*· *H. K o l l e r*, *Die Anfänge der griechischen Grammatik*, "Glotta" 37 (1958), σ. 5-40· *R. T. S c h m i d t*, *Die Grammatica der Stoiker* (γερμαν. μετάφρ. της λατινικής εκδ. 1839 του K. Hülser), 1979· *F. H. C o l s o n*, *The analogist and anomalist controversy*, "Classical quarterly" 13 (1919) 24-36.

325. Αποτελεί συνέχεια της παλαιάς διχοστασίας, αν η γλώσσα έχει φυσική ή συμβατική προέλευση.

326. *Τ α τ ά x η ς*, Παναίτιος ο Ρόδιος, ιδρυτής της Μέσης Σχολής, εις Μελέτες ιστορίας της φιλοσοφίας, 1980, σ. 131. Η ίδια ριζική διαφορά χώριζε τις δύο σχολές και στην μελέτη των ποιητών. Ο *Α ρ ί σ τ α ρ χ ο ς* ερμήνευσε τον Όμηρο μόνο με τα εφό-

λοι στωική· οι Στωικοί θεωρούσαν την γλώσσα (σύμφωνα με την κοσμοαντίληψή τους) ως φυσική ανθρώπινη ικανότητα, που πρέπει να την δέχεται κανείς όπως είναι, με την έλλειψη κανονικότητας που την χαρακτηρίζει³²⁷. Η αντιπαράθεση είναι πιθανό να οξύνθηκε από την αντιζηλία των δύο κυριότερων πνευματικών κέντρων που βρίσκονταν κάτω από μακεδονική διοίκηση, της Αλεξανδρείας, όπου δέσποζαν οι αναλογικοί, και της Περγάμου, όπου κυριαρχούσαν οι Στωικοί. Εκπρόσωπος των αναλογιστών ήταν ο Α ρ ι σ τ α ρ χ ο ς από την Σαμοθράκη, κορυφαίος γραμματικός που δίδασκε στο Μουσείο (:Πανεπιστήμιο) της Αλεξανδρείας, και περιφανής αντίπαλός του ο Κ ρ ά τ η ς ο Μ η λ ι ώ τ η ς, διδάσκαλος του Παναϊτίου, κατοπινού ηγέτη της Μέσης Στοάς. Στον Κ ρ ά τ η οφείλεται και η εισαγωγή των γλωσσικών σπουδών στην Ρώμη, και τούτο συνδέεται μάλιστα με ένα από εκείνα τα γραφικά επεισόδια που κάνουν ευχάριστη την διήγηση του ιστορικού. Ο Κ ρ ά τ η ς βρέθηκε στην Ρώμη στα μέσα του 2^{ου} π.Χ. αι. με μια πολιτική αντιπροσωπεία του κυρίου του, βασιλιά της Περγάμου Αττάλου. Πηγαίνοντας όμως να επισκεφθεί τα αξιοθέατα έπεσε σε έναν ακάλυπτο οχετό και έσπασε το πόδι του. Καθελωμένος, λοιπόν, στο κρεβάτι του μέχρι να γιατρευτεί, περνούσε τον καιρό του κάνοντας διαλέξεις γύρω από φιλολογικά θέματα μπροστά σε ένα διψασμένο ακροατήριο³²⁸. Επηρέασε αυτή η διαμάχη τους Ρωμαίους νομικούς; Το ερώτημα αυτό είναι δύσκολο να απαντηθεί³²⁹, πολύ περισσότερο διότι –παρά την σαφή διατύπωση των αντίπαλων επιχειρημάτων από τον Λατίνο συγγραφέα Β ά ρ ρ ω ν α μεταγενέστερα τον 1ο π.Χ. αι.– οι αντίθετες απόψεις δεν παρέμειναν στεγανές αλλά έως έναν βαθμό επηρέασαν η μία την άλλη. Έτσι π.χ. η αποκαλούμενη «Τέχνη Γραμματική» του Δ ι ο ν υ σ ί ο υ τ ο υ Θ ρ α κ ό ς³³⁰, μαθητή του αναλογιστή Α ρ ι σ τ ά ρ χ ο υ, ενώ ήταν έργο της αλεξανδρινής σχολής, είχε δεχθεί και στωική επίδραση³³¹. Από το άλλο μέρος, και οι αναλογιστές αναγνώριζαν κατά περίπτωση ότι όχι μόνον ο λόγος (ratio) αλλά και η καθημερινή χρήση (usus) παίζουν ρόλο στην ερμηνεία και

δια της φιλολογικής επιστήμης. Ο Κ ρ ά τ η ς βλέπει τον Όμηρο ούτε λίγο ούτε πολύ ως ένα στωικό φιλόσοφο. Με αλληγορικές ερμηνείες ανακαλύπτει στον ποιητή ένα πλήθος από φιλοσοφικές και επιστημονικές αλήθειες.

327. R o b i n s, ό.π., σ. 41.

328. R o b i n s, ό.π., σ. 71· R o s e, Ιστορία της λατινικής λογοτεχνίας (μετάφρ. Κ.Χ. Γρόλλιου) Β', (1994) 156.

329. Σημειωτέον ότι άσχετο προς την εν λόγω έριδα είναι το πρόβλημα της αναλογίας ως μεθόδου ερμηνείας και εφαρμογής του δικαίου.

330. Βλ. λεπτ. Μ. F u h r m a n n, Das systematische Lehrbuch, 1960, σ. 29 εε., 144 εε.

331. R o b i n s, ό.π., σ. 51.

διάπλαση των γραμματικών φαινομένων³³². Πέραν όμως των ανωτέρω, οι ειδικότερες συμβολές των Στωικών στην μελέτη της γραμματικής, που είναι πολλές και σημαντικές, είναι πιθανό να συνέβαλαν στην διαμόρφωση της γραμματικής ερμηνείας και εκείθεν στην θεμελίωση του συλλογισμού και της δικαιοκής κρίσεως. Κέντρο βάρους του γραμματικού επιχειρήματος –λέει ο W i e a c k e r³³³, και κατ' αρχήν δεν έχει λόγους κανείς να αμφιβάλει γι' αυτό– ήταν οι *coniunctio* και *disiunctio verborum*, η χρήση των χρόνων, οι αριθμοί και τα γένη, όπως επίσης η σημασία της διπλής αρνήσεως και της αναφορικής αντωνυμίας *quod*.

332. W i e a c k e r, ό.π., σ. 659 σημ. 117 (με παραπομπές).

333. Ό.π., σ. 659.

ΔΗΜΗΤΡΑ Π. ΚΑΡΑΜΠΟΥΛΑ

Το *patrimonium Gildonis* και η *comitiva Gildoniaci patrimonii* κατά την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας

I. Γενικά II. *Patrimonium Gildonis* (1) Η επανάσταση του Γίλδωνα (2) Μέθοδοι επιβολής: Δημόσιες δίκες και δημεύσεις περιουσιών (3) Αρμοδιότητες του Γίλδωνα (4) Το εύρος των εδαφικών κτήσεων του Γίλδωνα (5) Η εξέλιξη της μεγάλης ιδιοκτησίας III. *Comitiva Gildoniaci patrimonii* (1) *Patrimonium nostrum, divinae domus domui nostra sociata* (2) *Aerarium* (3) Μορφές παραχώρησης και εκμετάλλευσης της γής (4) *Occupatores, possessores, transeuntes, hospites, conductores και satellitae Gildonis* (5) Η κυριαρχία των Βανδάλων (6) Η επανάκτηση της Αφρικής.

I. Γενικά

Ο Γίλδων¹, *comes et magister utriusque militiae per Africam*², υπήρξε στα τέλη του 4ου αιώνα επί αυτοκρατόρων Αρχαδίου και Ονωρίου ρυθμιστικός

1. Μαυριτανός [Claud. *De bell. Gild.* 70. 236. 283. 338. 380. *Eutr.* I 505. II *prae*f. 71. *De cons. Stil* II 383. II 286. *De VI cons. Hon.* 122 (= W. Heimann, *Claudian*, I, II, Cambridge, Mass. 1963)], γιός του βασιλιά Νούμπελ και αδελφός του σφετεριστή Φίρμου και του Μασχέζελου από τη φυλή των Jubalener [Ammian. XXIX 5, 44 (=W. Seyfarth, *Ammianus Marcellinus, Res gestae* I, II, Leipzig 1978)] πιθανότατα γεννημένος πριν το 330, πέθανε σε μεγάλη ηλικία το 398 (Glaud. *De bell. Gild.* 446). Το 373 ξεχώρησε για τις ικανότητές του στον πόλεμο εναντίον του αδελφού του Φίρμου στην υπηρεσία του *magister militum* Θεοδοσίου (Ammian. XXIX 5, 6. 21. 24). Εντάχθηκε στον κύκλο επιρροής των Δονατιστών γεγονός, το οποίο έμελλε να επηρεάσει την γενικότερη πολιτική που άσκησε στην επικράτεια που έλεγχε στην Αφρική. Ειδικότερα, ο Επίσκοπος της *Thamugadi Optatus* μύησε τον Γίλδωνα στο Δονατισμό και άσκησε ισχυρότατη επιρροή επάνω του [Seeck, "Gildo", *RE* VII (I), 1360-1363. - A. H. M. Jones - J. R. Martindale - J. Morris, *Gildo*, *PLRE* I (A. D. 260-395), 395-396].

2. *C.Th.* 9. 7. 9 (393).

παράγοντας στην πολιτικο – στρατιωτική ζωή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, λόγω της ισχυρότατης θέσης του στον αυτοκρατορικό μηχανισμό. Έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στη διαμάχη των δύο τμημάτων της αυτοκρατορίας, διαμάχη, την οποία ευφυώς φρόντισε να εκμεταλλευτεί για να ενδυναμώσει τη θέση του στην Αφρική. Η ιδιότυπη οργάνωση των στρατιωτικών επαρχιών της Αφρικής³ και η συγκέντρωση στο πρόσωπό του Γύλδωνα διαφόρων στρατιωτικών αξιωμάτων ισχυροποίησαν την αρχηγική του θέση στην Αφρική και τον έθεσαν επικεφαλής μίας αξιόλογης στρατιωτικής δύναμης⁴. Αυτός ο στρατός ήταν ανά πάσα στιγμή έτοιμος να απειλήσει το δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας⁵ και να αναγκάσει το ανατολικό να συμμορφωθεί με τους όρους του. Ως *comes et magister utriusque militiae per Africam* (*vir illustris*, αξίωμα ισότιμο του *praefectus praetorio*), ο Γύλδων εκμεταλλεύτηκε τις πολιτικές συγκυρίες διαμορφώνοντας την πολιτική κατάσταση έστω και πρόσκαιρα προς όφελός του. Το ασυνήθιστο αυτό για τα ρωμαϊκά δεδομένα αξίωμα, το απέκτησε προφανώς όταν ήταν στην υπηρεσία του Θεοδοσίου του Α' στον πόλεμο κατά του Μαξίμου και του Ευ-

3. Η *Not. Dign.* [occ. XXV. XXX. XXXI (= O. Seeck, *Notitia Dignitatum Occidentalis*, Berlin 1876)], αναφέρεται, όσον αφορά στην στρατιωτική διοίκηση της Αφρικής, στους *praepositi limitum*. Επρόκειτο για στρατιώτες, οι οποίοι εγκαθίσταντο στα σύνορα των επαρχιών με σκοπό να υπερασπίζονται την εδαφική ακεραιότητα της αυτοκρατορίας από τις επαναλαμβανόμενες επιδρομές των βαρβαρικών φύλων της ερήμου, με την υποχρέωση να καλλιεργούν σε περιόδους ειρήνης την γη ως αγρότες. Ταυτόχρονα όμως παρέμενε στην Αφρική ένας αξιολογότερος αριθμός ιππέων και πεζών. Οι λεγόμενοι *palatini* και *comitatenses*, η *legio tertia Augusta* (occ. VIII 151), η οποία επί αιώνας δεν είχε εγκαταλείψει την Αφρικανική Διοίκηση υπάγονταν κατευθείαν στον *magister militum*. Οι δυνάμεις αυτές βρίσκονταν επομένως υπό τις διαταγές του *comes Africae* (occ. VII 140-179) (βλ. Seeck, "Comites", *RE* IV (1), 637-638).

4. Από την αλληλογραφία του Αυγουστίνου πληροφορούμεθα ότι το έτος 418 είχαν συγκεντρωθεί έξω από τα ρωμαϊκά σύνορα *innumerales gentes*, τα οποία εξακολουθούσαν να μην έχουν εκχριστιανισθεί. Επρόκειτο για *pacati*, στην ηγεσία των οποίων ευρίσκονταν *praefecti* διορισμένοι από την Ρώμη [Aug. Ep. 199, 12, 46 (= Migne, *Augustini Opera Omnia*, Epistulae, Classis III, PL 33, 929). Αντιλαμβανόμαστε ότι η εξουσία του Γύλδωνα θα μπορούσε κατ' αυτόν τον τρόπο εύκολα να εξαπλωθεί και στα εδάφη των Βερβερίνων [Claud. *De cons. Stil.* I 248. – Oros. VII, 36, 10 (= *Pauli Orosii Opera Omnia*, PL 31. – βλ. επίσης Kotula, *Aufstand* 174 (= Tadeusz Kotula, "Der Aufstand des Afrikaners Gildo", *Altertum*, 18/1972, 167-176)]. Κατά τον Ορόσιο δε ο κόμης της Αφρικής πρέπει να διέθετε συνολικά, καθ' υπερβολήν ίσως, περί τους 70.000 μαχιμούς (Oros. VII, 36, 6.12. – βλ. Kotula, "Aufstand", 169). Ο τίτλος *magister utriusque militiae per Africam* επομένως νομιμοποιούσε τον Γύλδωνα αφενός μεν να διατηρεί τους δούκες της *Mauretania* και της *Tripolitana* σε κατάσταση υποτέλειας, αφετέρου δε να κινητοποιεί τους *palatini* και τους *comitatenses*. Άλλωστε με την βοήθεια των τοπικών *praefecti*, ο Γύλδων, κινητοποίησε τα πολεμικά αυτά φύλα, όταν χρειάστηκε να αντιμετωπίσει τα ρωμαϊκά στρατεύματα (βλ. Seeck, "Comites", *RE* IV (1), 638).

5. Claud. *De cons. Stil.* I 19.

γενίου (388)⁶. Πριν ο Γύλδων όμως γίνει *comes et magister utriusque militiae per Africam* είχε αποκτήσει το αξίωμα του *comes Africae* (385)⁷.

Κατά την την περίοδο κυριαρχίας του ο Γύλδων υπήρξε ο μεγαλύτερος γαιοκτήμονας της Αφρικής. Από την θέση του ανώτατου αξιωματούχου της ρωμαϊκής διοικήσεως στην Αφρική, εκμεταλλεύτηκε το κενό εξουσίας στην περιοχή⁸, την τάση αποκέντρωσης της ύστερης ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και εγκαθίδρυσε ένα τυραννικό καθεστώς, το οποίο δεν δίσταζε να έρχεται σε σύγκρουση με την Ρώμη. Από την θέση αυτή και καθ' υπέρβαση των ήδη αυξημένων αρμοδιοτήτων του, αύξησε παρανόμως την προσωπική του περιουσία κυρίως με δημεύσεις περιουσιών των πολιτικών του αντιπάλων. Η περιουσία του προήρχετο αφενός μεν, από την εκμετάλλευση των αποθεμάτων των σιτηρών, που προορίζονταν για τον επισιτισμό της Ρώμης, τα οποία κατακρατούσε⁹ και μεταπωλούσε προς όφελός του, αφετέρου δε από τις δημεύσεις των ιδιοκτησιών πλουσίων γαιοκτημόνων της περιοχής.

Το σύνολο αυτό των περιουσιακών στοιχείων του Γύλδωνα παραδόθηκε στην Ιστορία ως *patrimonium Gildonis*. Όταν το δυτικό ρωμαϊκό κράτος δε το 398 κατάφερε καίριο πλήγμα επί του Γύλδωνος, η περιουσία του δημεύθηκε και πέρασε στο αυτοκρατορικό ταμείο, ως προσωπική πλεον περιουσία του αυτοκράτορα. Γιά τη διαχείριση δε της εξαιρετικά μεγάλης αυτής περιουσίας, εισήχθη ο θεσμός της *comitiva Gildoniaci patrimonii*. Άλλωστε η εισαγωγή του θεσμού της *comitiva Gildoniaci patrimonii* υπαγορεύετο από το γεγονός ότι οι τεράστιες αυτές περιουσίες εκμισθώνονταν

6. Με τον τίτλο αυτό προσφωνείται στην διάταξη του *C.Th.* 9. 7. 9 της 30ης Δεκεμβρίου 393.

7. Claud. *De bell. Gild.* 154.

8. Η κεντρική εξουσία είτε στην Ανατολή είτε στη Δύση ασχολείτο ούτως ή άλλως την περίοδο αυτή με την φύλαξη των συνόρων της και δεν ήταν σε θέση να ελέγξει τους επιτετραμμένους της στις επαρχίες. Το κενό όμως της εξουσίας στις επαρχίες της αυτοκρατορίας ήταν αποτέλεσμα της οργανωμένης διαφθοράς, που βασιλευε στο αυτοκρατορικό περιβάλλον και της πλήρους αδυναμίας του αυτοκράτορα να την ελέγξει ή, έστω, να ενημερωθεί σχετικά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα για την αδυναμία της κεντρικής εξουσίας προσφέρουν οι εξελίξεις την δεκαετία 364-376 στην Αφρική. [Βλ. για την διαμόρφωση της πολιτικής κατάστασης στην Αφρική κατά την συγκεκριμένη περίοδο Π. Αθανασιάδη – Fowden, "Ο Μέγας Αιών", *ΙΕΕ Ζ'*, 74-75].

9. Επρόκειτο για σοβαρότατο έγκλημα, ως φαίνεται, που διέπραττε ο κόμης Αφρικής καθ' υπέρβαση των αρμοδιοτήτων του. Άλλωστε για παραβάσεις του Ιουλιού νόμου "περί τιμής του σίτου" μπορούσε κάποιος να προσαχθεί σε δημόσια δίκη. (*D.* 48. 12). Μάλιστα ο νόμος προέβλεπε για το έγκλημα της απόκρυψης σίτου, ότι ακόμα και γυναίκα μπορούσε να καταγγείλει την παράβαση χάριν της δημοσίας ωφέλειας. Οι δε στρατιώτες απευθύνονταν στον σιτέπαρχο (*D.* 48. 2. 13), όταν επρόκειτο να καταγγείλουν κάτι τέτοιο παρά το γεγονός ότι, ως φρουροί της ειρήνης, τους απαγορευόταν γενικώς να προβαίνουν σε καταγγελίες.

integro statu, με τους δούλους, τα κτήνη και τους αποθηκευμένους καρπούς¹⁰.

Στην εργασία αυτή παρουσιάζεται αφενός μεν η πορεία του Γίλδωνα και οι μέθοδοι που ακολούθησε, προκειμένου να αυξήσει την δύναμή του και την προσωπική του περιουσία αφετέρου δε η εξέλιξη του θεσμού της *comitiva Gildoniaci patrimonii* έως και την επανάκτηση της Αφρικής από τον Ιουστινιανό.

II. Patrimonium Gildonis

II. (1) Η επανάσταση του Γίλδωνα .

Κύριο μέλημα του Γίλδωνα ήταν, όπως αναφέρθηκε, η ανεξάρτησή του από τη Ρώμη και η εγκαθίδρυση ενός ανεξάρτητου "τυραννικού" καθεστώτος στην Αφρική. Μάλιστα, προκειμένου τα σχέδια του να στεφθούν με επιτυχία φρόντισε εντέχνως, -πρωταρχικά στο τομέα της εξωτερικής πολιτικής- να εκμεταλλευτεί την μόνιμη έριδα μεταξύ των δύο τμημάτων της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας¹¹.

Τα πολιτικά γεγονότα, την περίοδο που ο Γίλδων ασκούσε το αξίωμα του *comes et magister utriusque militiae per Africam*, εκτυλίσσονται ως ακολούθως: Μέχρι την 30η Δεκεμβρίου του 393 πληροφορούμεθα ότι ο Γίλδων παραμένει πιστός στον Θεοδόσιο Α' (C.Th. 9. 7. 9). Παρά δε το γεγονός της ανακήρυξης του σφετεριστή Ευγενίου σε αυτοκράτορα δεν διακόπτει τις σχέσεις του με το δυτικό τμήμα¹² συνεχίζοντας την αποστολή σιτηρών στην Ρώμη¹³. Άλλωστε η διοίκηση Αφρικής αποτελούσε ανέκαθεν, αλλά ιδιαίτερα από την εποχή που έπαυσε η Σικελία να παίζει αυτόν τον ρόλο, την κυριότερη πηγή ανεφοδιασμού της υπαρχίας Ιτα-

10. Βλ. His, *Domänen*, 87 σημ. 5 [= R. His, *Die Domänen der Römischen Kaiserzeit*, Leipzig 1896]. - C.Th. 9. 8. 1 = C.J. 10. 10. 2.

11. "Ως γνωστόν ο θάνατος του Θεοδοσίου Α' και η διαδοχή του από τους γιούς του Αρκάδιο και Ονώριο επανέφεραν στο προσκήνιο το ακανθώδες πρόβλημα της διανομής της αυτοκρατορίας. Και να μεν η πρόσκαιρη ρήξη μεταξύ των δύο τμημάτων της αυτοκρατορίας διευθετήθηκε τελικά το 395 με την οριστική διχοτόμηση της υπαρχίας του Ιλλυρικού αλλά η μόνιμη έριδα μεταξύ των δύο τμημάτων συνεχίστηκε συμπεριλαμβανομένου έκτοτε του Γίλδωνα και της Αφρικής στη δίνη των γεγονότων" (Τ. Λουγγής, "Το Ανατολικό Χριστιανικό Κράτος", *ΙΕΕ Ζ'*, 94).

12. Όταν όμως το 394 ο Θεοδόσιος θέλησε να εκστρατεύσει κατά του σφετεριστή, ο Γίλδων αρνήθηκε να παράσχει οποιαδήποτε βοήθεια (Claud. *De bell. Gild.* 246: *De VI cons. Hon.* 108).

13. Την περίοδο, που έπαρχος Ρώμης είναι ο Νικόμαχος Φλαβιανός 392/4 (Seeck, "Nicomachus Flavianus", *RE VI* (2), 2511-2513. - *PLRE I* 347), υπάρχει πλεόνασμα στα αποθέματα σιτηρών της Ρώμης [Symm. *Ep.* VI, 1 (= J. P. Callu, *Symmaque, Lettres*, tomes II, (livres III - V), Paris 1982)].

λίας¹⁴. Με τον θάνατο του Θεοδοσίου Α' το 395 ο Γύλδωνας αναγνωρίζεται μεν τα κυριαρχικά δικαιώματα του Ονωρίου¹⁵, προκειμένου όμως να τον θέσει υπό έλεγχο και σε σχέση εξάρτησης αρχίζει να αποστέλλει όλο και μικρότερες ποσότητες σιτηρών στη Ρώμη¹⁶. Το αποτέλεσμα της πολιτικής του ήταν από τον χειμώνα του 394/5 να υποφέρει η Ρώμη από την έλλειψη σιτηρών¹⁷. Λόγω δε του ανεπαρκούς επισιτισμού των κατοίκων της πόλης ενέσκηψαν και επιδημίες¹⁸. Ελέγχοντας επομένως ο Γύλδων τις αποστολές των σιτηρών στην Δύση διατηρούσε το δυτικό τμήμα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας σε κατάσταση μόνιμης ομηρίας.

Ταυτόχρονα ο Γύλδων μπόρεσε να εκμεταλλευθεί και το ευρύτερο πλαίσιο των πολιτικών εξελίξεων, κυρίως δε το γεγονός της προέλασης του Αλάρικου και των Γόθων στην νότιο Ελλάδα και την αποτυχημένη επέμβαση του Σηλίχωνα (*magister utriusque militiae*) για την αντιμετώπισή τους. Η συντριβή των Γόθων το 397 με την απελευθέρωση της Αχαΐας από τον Σηλίχωνα θα ήταν αναπόφευκτη, εάν αυτός δεν εγκατέλειπε τον ελλαδικό χώρο και δεν αποχωρούσε. Με υπόδειξη όμως του Ευτροπίου (*praepositus sacri cubiculi*), που φρόντισε να εκμεταλλευθεί άμεσα τις αποτυχημένες ενέργειες του Σηλίχωνα η σύγκλητος της Κωνσταντινούπολεως χαρακτήρισε την πράξη του Σηλίχωνα ως προδοσία και προέγραψε τον ίδιο το 397 ως "πολέμιο" (*hostis publicus*)¹⁹.

Στα πολιτικά γεγονότα που επακολούθησαν αναμείχθηκε πλέον ενεργά και ο Γύλδων. Καθώς η γεωγραφική θέση της Αφρικής την κρατούσε μακριά από την ανάστατωση των βαρβαρικών εισβολών²⁰ ο διοικητής

14. Η Αφρική υπήρξε εξαιρετικά εύφορη ως περιοχή. Η ευημερία της συνάγεται από τα ερείπια μεγάλων πόλεων, χωριών και πλουσίων βιλλών, όπως επίσης από τα υπολείμματα του πυκνότερου οδικού δικτύου, που είχε κατασκευασθεί στην ευρύτερη περιφέρεια (J. Schmidt, "Afrika", *RE* I (1), 715). – Πρβλ. *D.* 17.1.50, όπου ο αφρικανικός σίτος κατά την αρχαιότητα εθεωρείτο άριστης ποιότητας.

15. Claud. *De bell. Gild.* 256.

16. Claud. *De bell. Gild.* 70, 102. – Η περικοπή των αποστολών σιτηρών στη Ρώμη είχε ως άμεσο αποτέλεσμα την ύπαρξη πλεονάσματος στις αποθήκες σιτηρών του Γύλδωνα, το οποίο εκείνος πλέον μεταπωλούσε αυξάνοντας έτσι τα έσοδά του και την προσωπική του περιουσία.

17. Οι πηγές, ίσως καθ' υπερβολήν, αναφέρονται και σε λιμό (Claud. *De bell. Gild.* 17, 34, 127· *De cons. Stil* I 278, 309· *In Eurtr.* I 401).

18. Claud. *De bell. Gild.* 39.

19. Δεν είναι γνωστό εάν η εγκατάλειψη της Ελλάδας οφειλόταν σε λιποψυχία του Σηλίχωνα ή σε ραδιουργίες του Ευτροπίου σε συνεννόηση με τον Αλάρικο ή πιθανόν και στα δύο (Λουγγής, "Ανατολικό Χριστιανικό Κράτος", *IEE Z'*, 96).

20. Οι συνέπειες της αδυναμίας της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας να αντιμετωπίσει τις επιδρομές των βαρβαρικών φύλων φάνηκαν στον Ελλαδικό χώρο. Το μεν ανατολικό τμήμα αδυνατούσε να υπερασπισθεί τον ελλαδικό χώρο λόγω των νέων ουννικών επι-

της είχε κάθε δυνατότητα να έρχεται σε σύγκρουση με την αυλή της Ρώμης, όπου κυριαρχούσε ο Στηλίκων. Άλλωστε ο Ευτρόπιος στη προσπάθειά του να αποδυναμώσει ολοκληρωτικά τον Στηλίκωνα και να τον αποτρέψει από επεμβάσεις στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας²¹, όχι μόνον συμμάχησε με τον Αλάρικο απονέμοντας του τον τίτλο του στρατηλάτη του Ιλλυρικού αλλά και συνωμότησε με τον κόμητα της Αφρικής²² εναντίον της Ρώμης. Οι ενέργειες αυτές του Ευτροπίου, που αποσκοπούσαν κυρίως στην απόσπαση των εξαιρετικά πλουσίων επαρχιών της Αφρικής, – επικεφαλής των οποίων ευρίσκετο ο Γύλδων – από το δυτικό τμήμα, προκάλεσαν στον Στηλίκωνα και κατά συνέπεια στη Δύση σοβαρότατα προβλήματα²³.

Και πράγματι η αποστασία της Αφρικής επέφερε τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Καθώς ο Στηλίκων αντιμετώπιζε πλέον ανοικτή κρίση στην Ιταλία λόγω των περικοπών της αποστολής σιτηρών από την Αφρική, αναγκάστηκε να αντιδράσει άμεσα στην προκλητική πολιτική του Γύλδωνα. Προς το τέλος του φθινοπώρου του 397 η Σύγκλητος χαρακτήρισε την πράξη του Γύλδωνα ως προδοσία και προέγραψε τον ίδιο ως εχθρό του ρωμαϊκού κράτους (*hostis publicus*²⁴). Ο Γύλδων με τη σειρά του αναστέλλει τις αποστολές σιτηρών στην Ρώμη και η Ρώμη αναγκάζεται να εισάγει σιτηρά από την Γαλατία και την Ισπανία²⁵. Αίφνης κατά την άνοιξη του 398 ο Στηλίκων καταστέλλει την ανταρσία στην Αφρική²⁶ και

δρομών στη Μ. Ασία και Θράκη, το δε δυτικό από την άλλη πλευρά επεδείκνυε ανάλογη αδράνεια λόγω της δραστηριότητας των Μαρκομάννων στο σύνορο του άνω Δούναβη (396) (Λουγγής, "Ανατολικό Χριστιανικό Κράτος", *IEE Z.* 96).

21. Η μεγάλη αδυναμία του Ευτροπίου, που τον εμπόδιζε να χειραφετηθεί τελείως από τον Στηλίκωνα, ήταν η έλλειψη αφοσιωμένων στρατιωτικών δυνάμεων.

22. Όταν συγκεκριμένα το 397 ο Στηλίκων θέλησε να κινηθεί κατά του Γύλδωνα, ο Γύλδων αναγνώρισε τον Αρκαδίο και ενέταξε την Αφρική στο ανατολικό τμήμα, γεγονός που έγινε αποδεκτό με μεγάλη ικανοποίηση από τον Ευτρόπιο [Zosim. V11, 2 (= F. Paschoud, *Zosime Histoire Nouvelle*, Tome III, 1re partie (Livre V), Paris 1986). – Oros. VII, 36, 2. – Claud. *De bell. Gild.* 258, 279. In Eutr. I 399. *De cons. Stil* I 271]. Διατάγματα εν συνεχεία του Αρκαδίου απαγόρευσαν την ανάληψη πολεμικών επιχειρήσεων κατά του Γύλδωνα (Claud. *De cons. Stil.* I 277).

23. Πληροφορούμεθα για σιτοδεία, ταραχές και λεηλασίες σε βάρος των ευγενών Ρωμαίων, γεγονότα εν ολίγοις που ενέτειναν την έκδηλη δυσανεκτικότητα των τελευταίων κατά του Βανδύλου στρατηλάτη Στηλίκωνα, στον οποίο καταλόγιζαν επιπλέον και την ευθύνη για την επιδείνωση των σχέσεων με το αδελφό κράτος της Ανατολής.

24. Dessau 795 (= Dessau, *Inscriptiones Latinae selectae*, Berlin 1892-1916). – Symm. *Ep.* IV, 5. – Claud. *De cons. Stil.* I 327. III 86.

25. Οκτώβριο / Νοέμβριο 397 (Claud. *De cons. Stil.* I 307. II 392. III 91. In Eutr. I 402).

26. Επιβάλλοντας ο Στηλίκων επαχθέστατη φορολογία [Symm. *Ep.* VI, 58, 2, 64. – Πρβλ. Seeck, *Gildo*, *RE* VII (1), 1362] συγκροτεί ισχυρότατες δυνάμεις (Claud. *De cons.*

αίρει την κατάσταση ομηρίας στην οποία είχε περιπέσει η Ρώμη εξαιτίας της αποστασίας και των περικοπών των αποστολών σιτηρών.

II. (2) Μέθοδοι επιβολής: Δημόσιες δίκες και δημεύσεις περιουσιών.

Τα προαναφερθέντα γεγονότα σκιαγραφούν το ευρύτερο πλαίσιο των εξωτερικών πολιτικών εξελίξεων, μέσω των οποίων ενισχύθηκε η πολιτική και η στρατιωτική θέση του Γύλωνα στην Αφρική. Όσον αφορά τις εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις, ο Κλαυδιανός²⁷ αναφέρεται σε φόνους και

Stil. I 306, 315), τις οποίες κατ' αρχάς έχει σε επιφυλακή (*Claud. De cons. Stil* I 333, 364· *De bell. Gild.* 9). Αντ' αυτού στέλνει μία μικρή δύναμη μίας Λεγεώνας και έξι βοηθητικών σωμάτων (*Claud. De bell. Gild.* 418), συνολικά 5000 άντρες (*Oros.* VII, 36, 6) υπό την ηγεσία του Μασκέζελου [*Claud. De bell. Gild.* 411. – *Oros.* VII, 36. – *Zosim.* V, 11, 3]. Στον ποταμό Αρδάλιο ανάμεσα στη Θεβέστη και στην Αμμαντέρα όπου τα αντίπαλα στρατεύματα συναντώνται (*Oros.* VII, 36, 6) η μάχη κρίνεται υπέρ του δυτικού ρωμαϊκού κράτους και ο Γύλωνας συλλαμβάνεται από τους αντιπάλους του στην προσπάθεια διαφυγής του (*Claud. De cons. Stil.* I 358· II 211· *In Eutr.* I 410· II praef. 70· *De VI cons. Hon.* 382· *De bell. Gild.* 12. – *Oros.* VII 36, 11).

Ο Μασκέζελος πάντως πρέπει να απέπλευσε από την Πίζα τον Φεβρουάριο του 398 ο δε Γύλωνας να ηττήθηκε τον Απρίλιο ή Μάιο του 398 (Bλ. T. D. Barnes, "An Anachronism in Claudian", *Historia* 27 (1978), 498-499). Στις 31 Ιουλίου 398 πληροφορούμεθα ότι στραγγαλίστηκε (*Oros.* VII, 36, 11, 12. – *Claud. De cons. Stil.* II 258) άν και η εκδοχή αυτή στηρίχθηκε σε αμφισβητούμενες μαρτυρίες (*Zosim.* V, 11,4).

Σύμφωνα με τον Ορόσιο ο ρωμαϊκός στρατός καθυστέρησε επί τρεις ημέρες να κινηθεί εναντίον των στρατευμάτων του Γύλωνα, εξαιτίας ενός ονείρου που είδε ο Μασκέζελος. Στο όνειρο αυτό ο άγιος Αμβρόσιος συνιστούσε στα ρωμαϊκά στρατεύματα να περιμένουν την κατάλληλη στιγμή. Η ιστορική αλήθεια όμως είναι ότι ο Μασκέζελος φρόντισε να εκμεταλλευτεί το χρονικό αυτό διάστημα εκφέροντας *pia pacis verba*, που είχαν ως φαίνεται μεγάλο αντίκτυπο στις γραμμές του εχθρού. Δωροδοκώντας τέλος τους αρχηγούς των αντιπάλων επέτυχε να υπονομεύσει το αξιόμαχο του στρατού του Γύλωνα. (Bλ. H.-J. Diesner, "Gildos Herrschaft und die Niederlage bei Theveste", *Klio* 40, 1962, 178-186 ειδικότερα 183. – Πρβλ. E. Demougeot, *De l'unité à la division de l'Empire romain*, (395-410), Paris 1951, 185. – Kotula, "Aufstand", 170.

27. Bλ. Seeck, "Gildo", *RE* VII (1), 1361 (*Claud. De bell. Gild.* 165· 171· 181· 199). Ο Γύλων ακόμα και έναντι του αδελφού του Μασκέζελου φέρθηκε με ανόσιο τρόπο, όταν διέταξε την θανάτωση των δύο υιών του και εν συνεχεία απαγόρευσε την ταφή των νεκρών (*Oros.* VII, 36,4. – *Claud. De bell. Gild.* 390, 412. – *Zosim.* V, 11, 3). Παρόλο που ο Κλαυδιανός αποτελεί την βασικότερη ιστορική πηγή για τα συγκεκριμένα γεγονότα, γεγονός παραμένει ότι δεν είναι αξιόπιστος, καθώς στην προσπάθειά του να αποθεώσει τον Σηλίχωνα, αμαυρώνει, ίσως υπερβολικά, την φήμη του κόμητα της Αφρικής. Το ότι ως ιστορική πηγή είναι αναξιόπιστος, προκύπτει κυρίως από το γεγονός ότι, ενώ πρόθεση του ήταν να γράψει το *bellum Gildonicum* σε δύο βιβλία, με τη δημοσίευση του πρώτου του βιβλίου στο Μιλάνο έκρινε σκόπιμο να μην προχωρήσει στην συγγραφή του δεύτερου βιβλίου. Το γεγονός αυτό συμπίπτει με την περίοδο, κατά την οποία ο νικητής στο πόλεμο κατά του Γύλωνα Μασκέζελος έπεσε σε δυσμένεια και κρίθηκε σκόπιμο να παραμεριστεί από τον Σηλίχωνα.

εξορίες των οικονομικά ισχυρών πολιτικών αντιπάλων του κόμητα της Αφρικής και σε βιαιοπραγίες κατά των οικογενειών των θυμάτων²⁸. Εξάλλου από τις ιστορικές πηγές προκύπτει ότι ο Γίλδων κατά κανόνα ιδιοποιείτο τις περιουσίες των πολιτικών του αντιπάλων²⁹ θέτοντας σε ενέργεια διαδικασίες δημοσίων δικών³⁰.

Σύμφωνα ειδικότερα με το ρωμαϊκό δίκαιο, εάν ο καταδικασθείς για κεφαλικό έγκλημα³¹ ανήκε στην τάξη των εντίμων (*honestiores*)³², η ποινή που επεβάλλετο ήταν η αφαίρεση της ρωμαϊκής πολιτείας (*deportatio*)³³. Το γεγονός αυτό επέφερε αυτοδικαίως και τη δήμευση των περιουσιακών στοιχείων των καταδικασθέντων³⁴. Αξιοσημείωτο δε είναι ότι, ενώ πρωταρχικά με τη μέθοδο της επιβολής της ποινής της *deportatio* αντιμετώπιζονταν οι πολιτικοί αντίπαλοι, εν καιρώ απετέλεσε γενικότερη μέθοδο απομάκρυνσης επιφανών πολιτικών ατόμων, τα οποία λόγω θέσης και πλούτου είχαν καταστεί ύποπτα για την ισχύουσα τάξη³⁵. Όσον αφορά

28. Ειδικότερα, όσον αφορά τις γυναίκες των θυμάτων του οι μαρτυρίες αναφέρονται σε σωρεία βιασμών. Εν συνεχεία παραχωρούνταν στους αρχηγούς των συμμάχων αφρικανικών φύλων εν είδει δώρου (Claud. *De bell. Gild.* 166, 182, 446).

29. Κατ' εξαίρεση μόνο στις περιπτώσεις εκείνες όπου ο Γίλδωνας αδυνατούσε να εξαγγείλει δημόσια καταδίκη, εξόντωνε τους πολιτικούς του αντιπάλους δηλητηριάζοντάς τους (Claud. *De bell. Gild.* 171, 181).

30. Claud. *De bell. Gild.* 171, 181. – D. 48. 1. 1.

31. Πρβλ. D. 48. 1. 2· 48. 19. 2· 48. 4. 2.

32. *Pauli sent.* 1. 21. 4· 5. 19. [= *Pauli Sententiae Receptae, FIRA II*]. – *Coll. leg. Mos.* VIII 4. 5· XII 5. 1 [= *Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum FIRA II* 541]. – D. 48. 22. 6. 1.

33. D. 48. 22. 6: *Intra poenas est etiam insulae deportatio, quae poena adimit civitatem Romanam*. – Πρβλ. D. 48. 8. 3. 5. – Βλ. επίσης Τουρτόγλου, Φονικό 27 (= Μ. Τουρτόγλου, *Το Φονικό και η αποζημίωσις του παθόντος (Βυζάντιο-Τουρκοκρατία)*, Αθήνα 1960, 27).

34. Βάσει του νόμου του Τιβερίου του έτους 23 με την *deportatio* δήμευόταν ολόκληρη η περιουσία του καταδικασθέντος, ο οποίος στερείτο και της ρωμαϊκής πολιτείας [Mommson, *Strafrecht 1010* (= Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, Leipzig 1899)]. – Pl. *Ep.* 4. 11, 13 (= A. M. Guillemin, *Pline le Jeune, Lettres II* (IV-VI), Paris 1962)]. – *Pauli sent.* 5. 23. 11, 13. 18. και 5. 25. 2. – D. 28. 1. 8. 1· 48. 13. 3· 48. 22. 14. 1· 48. 22. 15· 48. 22. 18. 1. – C.J. 9. 47. 8). – Πρβλ. D. 48. 13. 3· 48. 20· 48. 22. 15· 48. 20. 7 και C.J. 9. 49. 2. (πρόκειται για νόμους, οι οποίοι αφορούν στα αγαθά, που απέκτησε ο *peregrinus sive civitate* από την καταδίκη του έως τον θάνατό του). Με τη Νεαρά 134 η δήμευση επί κεφαλικών εγκλημάτων καταργήθηκε και διατηρήθηκε εξαιρετικά μόνον σε περίπτωση εγκλημάτων καθοσιώσεως. Κατά τον Τουρτόγλου, Φονικό, 50-51 η δήμευση ειδικότερα της περιουσίας του φονέα συνέχιζε να εφαρμόζεται παρά τις αντιθέτους διατάξεις της Νεαράς 134, η οποία φαίνεται ότι περιήλθε σε αχρησία. Και τούτο, γιατί οι καταχρήσεις των αρχόντων δεν μειώθηκαν καθόλου.

35. Kleinfeller, "Deportatio in insulam" RE V(1), 231-233. – Στριζόμενος ο Mommsen, *Strafrecht* 542 στον Τάχικο [*addito maiestatis crimine, quod tum omnium accusationum*

ειδικά στο έγκλημα καθοσιώσεως³⁶ θα πρέπει να σημειωθεί ότι, κατά την περίοδο πλέον των αυτοκρατόρων Αρκαδίου και Ονωρίου η ποινή του θανάτου επεβάλλετο αδιακρίτως επί εντίμων και ευτελών³⁷. Αναγκαίο δε επακολούθημα ήταν και η δήμευση της περιουσίας του καταδικασθέντος³⁸.

Από όσα προαναφέρθηκαν μπορεί βάσιμα να υποτεθεί, ότι ο Γύλδων έκανε ευρύτατη χρήση της διαδικασίας δίωξης των πολιτικών του αντιπάλων—οι οποίοι, ανήκαν στην τάξη των *honestiores*— για τέλεση εγκλημάτων καθοσιώσεως. Σε περίπτωση δε επιβολής της ποινής του θανάτου ακολουθούσε η δήμευση της περιουσίας του καταδικασθέντος.

II. (3) Αρμοδιότητες του Γύλδωνα.

Με ποία όμως ιδιότητα ο Γύλδων ως *comes Africae* επέβαλλε την ποινή της δήμευσης; Στο ρωμαϊκό δίκαιο η αρμοδιότητα για την επιβολή της ποινής της *deportatio in insulam* ανήκε στον *praefectus praetorio* και βάσει ειδικής αδείας από τον αυτοκράτορα και στον *praefecus urbi* (D. 48. 22. 6.

complementum erat Tac. Ann. III 38.1 (= E. Koestermann, Cornelius Tacitus Annalen, Bd. I. (Buch 1-3), Heidelberg 1963)] ισχυρίστηκε ότι μπορούσαν να επικαλούνται καταχρηστικά και αδιάκριτα το *crimen maiestatis* και τούτο, λόγω της νομικής του ασάφειας. Ο Τάκιτος όμως δεν έκανε πλήρη παράθεση των στοιχείων που διέθετε. Τα στοιχεία που επικαλείται δεν επαρκούν για να στοιχειοθετήσουν αυτή την άποψη.

36. Βλ. D. 48. 4. 1: *Maiestatis autem crimen illud est, quod adversus populum Romanum vel adversus securitatem eius committitur.*

37. D. 48. 4.11: *perduellionis reus hostili animo adversus rempublicam vel principem animatus.* — Πρβλ. C.J. 9. 8. 5 (Αρχάδιος καὶ Ὀνώριος): *Quisquis cum militibus vel privatis, barbaris etiam scelestam inierit factionem aut factionis ipsius suscepit sacramenta vel dederit, de nece etiam virorum illustrium qui consiliis et consistorio nostro intersunt senatorum etiam (nam et ipsi pars corporis nostri sunt), cuiuslibet posremo qui nobis militat cogitarit (eadem enim severitate voluntatem sceleris qua effectum puniri iura voluerunt), ipse quidem utpote maiestatis reus gladio ferietur, bonis eius omnibus fisco nostro addictis).* — Πρβλ. D. 48. 4. 3: *Lex duodecim tabularum iubet eum, qui hostem concitaverit quive civem hosti tradiderit, capite puniri.*

38. Βλ. Τουρτόγλου, Φονικό, 21: "Επί εγκλημάτων καθοσιώσεως ουδεμίαν ήσκει επιρροήν το αποτέλεσμα επιβαλλομένης της πλήρους ποινής τετελεσμένου εγκλήματος, ήτοι θανάτου και δημεύσεως" (D. 48. 4. 1 = B. 60. 36. 1). — Πρβλ. C.J. 9. 8. 5: *bonis eius omnibus fisco nostro addictis.* — Επί εγκλήματος καθοσιώσεως τα παιδιά στερούνταν των κληρονομικών τους δικαιωμάτων: βλ. C.Th. 9. 42. 6 (396) = C.J. 9. 49. 10: *... Excepta sola maiestatis quaestione: quam si quis sacrilego animo adsumpserit, iuste poenam ad suos etiam posteros mittit.* — Πρβλ. *Lex Quisquis* 397 (C.J. 9. 8. 5), όπου απαγορεύετο στους υιούς των καταδικασθέντων για έγκλημα καθοσιώσεως όχι μόνον να διεκδικήσουν ένα μέρος από την περιουσία του πατέρα τους αλλά και να κληρονομήσουν από αλλού. Αντιθέτως η διάταξη C.J. 9. 8. 5 επιτρέπει στις κόρες να διεκδικήσουν το ένα τέταρο από τα περιουσιακά στοιχεία της μητέρας.

1· 1. 12.1.3). Τούτο σήμαινε ότι αμέσως με την έκδοση της απόφασης από τον έπαρχο εθεωρείτο ότι ο καταδικασθείς απέβαλε την πολιτεία (D. 48. 19. 2. 1). Αντιθέτως ο διοικητής επαρχίας ήταν αναρμόδιος να επιβάλλει την ποινή της *deportatio* (*praesidem enim deportare non possit*)³⁹.

Ως *comes Africae* ο Γύλδων έφερε το τιμητικό αξίωμα του *vir perfectissimus*⁴⁰ και ως στρατηλάτης του *comes primi ordinis*⁴¹. Ήταν συγκλητικός και *vir clarissimus*⁴² σύμφωνα με την Διοκλητιάνεια ιεραρχία των αξιωμάτων, *vir spectabilis*⁴³ σύμφωνα με την ιεράρχηση του Βαλεντινιανού Ι. και ισότιμος, όπως προκύπτει από την ιεραρχική σειρά των αξιωμάτων στη *Notitia dignitatum*, του *vicarius*⁴⁴. Με το ασυνήθιστο για τα ρωμαϊκά δεδομένα αξίωμα του *comes et magister utriusque militiae*, που κέρδισε ο Γύλδων, όταν αναδείχθηκε στον αγώνα κατά του Μαξεντίου και του Ευγενίου, έγινε *vir illustris* και ισότιμος ιεραρχικά με τον *praefectus praetorio*⁴⁵. Παρά το γεγονός ότι στην Αφρική, —όπου η λίστα των *vicarii* και *proconsules* μας παραδίδεται σχεδόν πλήρης—, μαρτυρούνται μόνο δύο κόμητες⁴⁶ αδιαμφισβήτητο παραμένει ότι επρόκειτο για ένα αξίωμα με υπεραυξημένες αρμοδιότητες. Άλλωστε η Αφρική ήταν στρατιωτική επαρχία και ο κόμης Αφρικής αρμόδιος για την διοίκηση ουσιαστικά ολόκληρης της διοικήσεως Αφρικής⁴⁷.

39. Ο *praeses provinciae* μπορούσε μόνον κατόπιν εγκρίσεως από τον αυτοκράτορα να επιβάλλει την ποινή της *deportatio* στον καταδικασθέντα (D. 48. 22. 6. 1). Όταν οι διοικητές έκριναν ότι κάποιος έπρεπε να περιορισθεί σε νησί (*in insulam deportandum putent*), ώφειλαν αυτό να το αναφέρουν στον αυτοκράτορα κατονομάζοντας εκείνον, ο οποίος έπρεπε να περιορισθεί στοιχειοθετώντας την κατηγορία. Ο αυτοκράτορας εκτιμούσε εν συνέχεια την κατάσταση και διεμόρφωνε άποψη, όσον αφορά στην αποδοχή ή όχι της προτάσεως του διοικητή (D. 48. 22. 6. 1). Κατά τάλλα, όσοι διοικούσαν ολόκληρες επαρχίες είχαν δικαίωμα ξίφους, και επέβαλαν την ποινή του μεταλλείου (D. 1. 18. 6. 8).

40. *Ephem. epigr. V 752* (*Ephemeris Erigraphica, Corporis Inscriptionum Latinarum Supplementum*, edita iussu Instituti archaeologici Romani Berolini, 1. 1872-9. 1903. 1913).

41. *CIL VIII 10937* [= *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Preuß. Akad. Berlin, XVI 1862-1959].

42. *CIL VIII 10937*. — *C.Th.* 11. 17. 3.

43. *C.Th.* 16. 2. 31. — *Occ.* VII 140. 179. XXV 19. 37.

44. Η θεσμοθέτηση των διοικήσεων και κατά συνέπεια του αξιώματος των *vicarii*, οι οποίοι τέθηκαν επικεφαλής των περιφερειών αυτών, αποδυνάμωσε το αξίωμα του *praefectus praetorio*. Η δικαστική δικαιοδοσία των *vicarii* εκτείνεται σε όλη την επικράτεια της διοικήσεως. Επί των δικαστικών αποφάσεών τους δε μπορούσε κανείς να ασκήσει έφεση ενώπιον του αυτοκράτορα. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει ότι οι δικαστικές τους αρμοδιότητες ήταν ανάλογες εκείνων του *praefectus praetorio* (W. Enßlin, "Praefectus praetorio", *RE XXII*, 2427).

45. Seeck, "Comites", *RE IV* (1), 638.

46. *C.Th.* 12. 1. 15. — *Monumenta vetera ad Donatistarum Historiam Pertinentia* (Idus Martii Sermo de Passione ss Donati et Advocati, PL 8, 753).

47. *CIL VI 1674*. — Seeck, "Comites", *RE IV*(1), 663. — Πρβλ. *Nov.Just.* 31, όπου ο

Από τους *comites provinciarum*⁴⁸, μόνον ο *comes Orientis* εξελίχθηκε σε σταθερό τίτλο και αυτό, προκειμένου να αντιμετωπιστεί η απειλή της αίρεσης των Αρειών στην Ανατολή. Διέμενε στην Αντιόχεια και εκτελούσε χρέη *praefectus urbi*⁴⁹. Ειδικότερα δε ο τίτλος του *comes Orientis Aegypti et Mesopotamiae* (Dessau ILS 1231, 1237) απαντά για πρώτη φορά το 340 κατά την διάρκεια του πολέμου του Κωνσταντίνου κατά των Περσών. Προφανώς ήταν οι ανάγκες του πολέμου που ανάγκασαν την κεντρική εξουσία να ενώσει την Αίγυπτο (αποκλειστικό σιτοβολώνα του ανατολικού τμήματος) με την Ανατολή υπό την διοίκηση ενός αξιωματούχου με υπεραυξημένες αρμοδιότητες⁵⁰. Η κεντρική εξουσία του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους θεώρησε κατά την περίοδο εκείνη (340) απαραίτητη την συγκέντρωση υπεραυξημένων αρμοδιοτήτων στα χέρια ενός αξιωματούχου ώστε να σταθεροποιηθεί η ειρήνη σε μία νευραλγική περιφέρεια για την αυτοκρατορία, όπως η Καππαδοκία στην Ανατολή.

Το 363/4 πληροφορούμεθα ότι *comes Africae*⁵¹ ήταν ο *Romanus* (364-374), το όνομά του οποίου συγκαταλέγεται στους δώκτες των Δονατιστών⁵². Οι Δονατιστές αποτελούσαν μία ισχυρότατη αίρεση στην Αφρική, που έθετε σε κίνδυνο τη θέση της εκκλησίας της Αφρικής, το δε πρόβλημα ήταν ήδη οξύ από την εποχή του *Romanus*. Πιθανώτατα και ο Θεοδόσιος να αποσκοπούσε σε μία γενικότερη ισχυροποίηση της θέσης του κόμητα της Αφρικής προκειμένου να αντιμετωπισθούν οι Δονατιστές⁵³. Και πολύ πιθανόν να ήθελε να θεσπίσει κατά το πρότυπο του αξιώματος του *comes Orientis*⁵⁴ ένα ανάλογο αξίωμα με υπεραυξημένες αρμοδιότητες

comes Armeniae tertia έχει ποινική δικαιοδοσία για κάθε άτομο *sive privata sive militaris sive tamiaca* (His, Domänen, 31).

48. C.Th. 1. 16. 6 και 7 (*comites qui per provincias constituti sunt*).

49. Seeck, "Comites", RE IV (1), 660.

50. Το γεγονός ότι αναφέρεται ξεχωριστά και η Μεσοποταμία, η οποία συνήθως αποτελούσε τμήμα της Ανατολής οφείλεται κατ' εξοχήν στα πολιτικά γεγονότα της περιόδου αυτής και ειδικότερα στο ότι το διάστημα εκείνο η Μεσοποταμία αποτελούσε το θέατρο των πολεμικών επιχειρήσεων με ανάγκες ιδιαίτερης διοικητικής οργάνωσης (Seeck, "Comites", RE IV (1), 660).

51. Amm. XXVIII 6. 5 *praesidium implorare Romani comitis per Africam recens propecti* ("Romanus", PLRE I, 1768).

52. Aug. c. Litt. Petil., III 25. 29 (= Augustine, contra Litteras Petilian, PL 43, 245-391). – Μάλλον πρόκειται για το ίδιο άτομο που έλαβε αντίγραφο του C.Th. 16. 6. 1 (373 Φεβρ. 20): *ne sanctum Baptisma interetur*. Η συγκεκριμένη διάταξη απευθύνεται πρωταρχικά στον *Iulianum proconsulem Africae*.

53. Άλλωστε μετά την απονομή του τίτλου του *comes et magister utriusque militiae* σε αυτόν για τις υπηρεσίες του κατά του Μαξεντίου (388) ο Θεοδόσιος Α' πάντρεψε τον *Nebridius* (γιό της αδελφής της γυναίκας του *Flaccilla*) με την *Salvina*, κόρη του *Γύλδωνα* [Hieron, Ep. 79. 2 (ad Salvinam), (=Sancti Eusebii Hieronymi Epistolae, PL 22, 724)].

54. Ο *comes Orientis* εκτελούσε τα καθήκοντα, που ασκούσαν οι *vicarii* στις άλλες

στην Αφρική, προκειμένου να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά την αίρεση αυτή. Άλλωστε η εγκατάσταση αξιωματούχου με υπεραυξημένες αρμοδιότητες στη διοίκηση της Αφρικής κατά το πρότυπο του *comes Orientis* θα ήταν απαραίτητη και για έναν άλλο λόγο. Και τούτο προκειμένου να εξασφαλισθεί ο επισιτισμός των στρατευμάτων σε περιόδους στρατιωτικών επιχειρήσεων στο δυτικό θέατρο πολέμου, – καθώς η Αφρική, όπως αναφέρθηκε, ήταν κατ' αναλογία προς την Αίγυπτο ο σιτοβολώνας της Δύσης. Η κοινωνία του δυτικού τμήματος της αυτοκρατορίας όμως κατά το δεύτερο μισό του 4ου αιώνα κατέρρεε και οι κόμητες της Αφρικής ήταν χαρακτηριστικά παραδείγματα της σήψης που επικρατούσε στη δημόσια ζωή της αυτοκρατορίας. Δωροδοκίες, εξαγορές, εκβιασμοί ήσαν συνήθεις μέθοδοι διαφθοράς των δημοσίων λειτουργών και οι κόμητες της Αφρικής τις χρησιμοποιούσαν κατ' εξακολούθηση. Άλλωστε όταν ο *Romanus* κατηγορήθηκε για αδιαφορία για τις επιδρομές των Αυσοριανών στα περίχωρα της Λέπτιδας και στην ίδια την Τρίπολη κατόρθωσε με τα μέσα που διέθετε στην αυτοκρατορική αυλή όχι μόνον να δωροδοκήσει τον απεσταλμένο της αυλής αλλά και να διορισθεί ο ίδιος ελεγκτής της υποθέσεώς του⁵⁵. Και μόνον το γεγονός αυτό αποδεικνύει την ουσιαστική δύναμη που διέθετε. Με τη σειρά του ο Γύλδων στα πλαίσια μιάς γενικότερης διαδικασίας ανεξαρτητοποίησης από την Ρώμη ευνόησε τους Δονατιστές⁵⁶, οι οποίοι απετέλεσαν έκτοτε την κυρίαρχη εκκλησία στην Αφρική⁵⁷.

Το ότι το όλο ζήτημα του *comes Africae* εξετάζεται κατ' αναλογία προς το ζήτημα του *comes Orientis* οφείλεται και σε μία άλλη παράμετρο. Με την πτώση του Γύλδωνα (397) η *comitiva Africae* επανήλθε όπως θα δούμε στην παλαιά της μορφή (*C.Th.* 16. 2. 31. 11. 17. 31. 9. 42. 18). Για την διαχείριση του αυτοκρατορικού όμως *patrimonium* δεν είχε θεσπισθεί συγκεκριμένο αξίωμα. Κατά το υπόδειγμα όμως του *comes divinarum domorum per Cappadociam* (379), που αφορούσε στη διαχείριση των αυτοκρατορικών κτημάτων στην Ανατολή, θεσπίσθηκε ένα αντίστοιχο αξίωμα για την διαχείριση της αυτοκρατορικής περιουσίας στην Αφρική⁵⁸.

διοικήσεις (*dioceses*) [βλ. Seeck, "Comites", *RE* IV, 660 (*C.Th.* 9. 40. 15. 11. 30. 16 και 30)], και έφερε τον ίδιο τιμητικό τίτλο με αυτούς (*vir spectabilis*) βάσει της λίστας του Βαλεντινιανού I [occ. XXII 17. 33. – *C.Th.* 8. 7. 21. – *C.J.* 3. 13. 4]. Ιεραρχικά όμως κατατάσσεται σε υψηλότερη θέση από αυτούς (*C.Th.* 6. 10. 3) και ανήκε στην ίδια τάξη με τους *proconsules*.

55. Αθανασιάδη – Fowden, "Μέγας Λυών", *IEE* Ζ', 74.

56. Το ζήτημα της στάσης του Γύλδωνα έναντι των Δονατιστών επιλύθηκε ικανοποιητικά από τον E. Tengström, *Donatisten und Katholiken*, Göttenborg 1964, 84-90.

57. Seeck, *Untergang*, 349 (= O. Seeck, *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*, (I-VI), Berlin 1901-1921, III).

58. *Comes Gildoniaci Patrimonii* (Seeck, "Comites", *RE* IV (1), 654).

Κατ' αναλογίαν λοιπόν προς τον *comes Orientis*, ο οποίος από τα μέσα του 4ου αιώνα διέμενε στην Αντιόχεια και εκτελούσε χρέη *praefectus urbi*⁵⁹, θεωρούμε ότι και ο κόμης Αφρικής με την εγκαθίδρυση του κράτους βίας διοικούσε καθ' υπέρβασιν και την πόλη της Καρχηδόνας. Μάλιστα η διαφορά του *comes Orientis* και κατ' αναλογίαν πιθανόν του *comes Africae*, όσον αφορά στα καθήκοντά του ως επάρχου πόλεως, από τους επάρχους Ρώμης και Κωνσταντινουπόλεως έγκειτο στο γεγονός ότι η εξουσία του πρώτου υπερέβαινε τα όρια της πόλης⁶⁰ και ασκείτο σε όλες τις επαρχίες της διοικήσεως, όπου ήταν επικεφαλής. Όπως επομένως τα εγκλήματα της διοικήσεως Ανατολής υπάγονταν στην δικαιοδοσία του πολιάρχου Αντιοχείας⁶¹ έτσι πιθανότατα και όλα τα εγκλήματα της διοικήσεως Αφρικής να υπάγονταν στον κόμητα Αφρικής.

Σύμφωνα δε με τον Λιβάνιο⁶² μία άλλη αρμοδιότητα του επάρχου της πόλεως ήταν η διάθεση φτηνού ψωμιού, ώστε να αποφεύγονται οι αναταραχές⁶³. Ειδικότερα, όσον αφορά την Αφρική⁶⁴ δεν υπάρχουν μαρτυρίες για εξεγέρσεις των κατώτερων κοινωνικά στρωμάτων στην πόλη της Καρχηδόνας. Η δυσανεμία αφορούσε το ανώτατο κοινωνικό στρώμα του εκρωμαϊσμένου πληθυσμού των μεγαλοιδιοκτητών. Άλλωστε ο Γύλδων κατακρατώντας τις αποστολές σιτηρών στη Ρώμη μπορούσε εύκολα να διαθέτει φθηνό ψωμί στην πόλη της Καρχηδόνας. Το γεγονός αυτό καθ' εαυτό υποδεικνύει την ανάμιξη του Γύλδωνα σε αρμοδιότητες άλλων αξιωματούχων.

Από όσα προαναφέρθηκαν θα μπορούσε βασιμώς να διατυπωθεί η υπόθεση ότι ο Γύλδων είχε την δυνατότητα έστω και καθ' υπέρβασιν των αρμοδιοτήτων του και κατ' αναλογίαν πιθανόν προς τις αρμοδιότητες του *comes Orientis*, να δημεύει τις περιουσίες των πολιτικών του αντιπάλων. Μάλιστα στο βαθμό που οι πληροφορίες για την καχοδιοίκηση της Αφρι-

59. Seeck, "Comites", RE IV (1), 660.

60. D. 1. 12. 3: *Praefectus urbi cum terminis urbis exierit, potestatem non habet.*

61. D. 1. 12. 1: *Omnia omnino crimina praefectura urbis sibi vindicavit, nec tantum ea, quae intra urbem admittuntur, verum ea quoque, quae extra urbem intra Italiam, epistula divi Severi ad fabium Cilonem praefectum urbi missa declaratur.*

62. Lib. Or. I, 205, 206: ... αἱ τιμαὶ δὲ τοῖς ἄρτοις ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἦκον. Φιλάργιος δὲ (ὕπαρχος διοικήσεως Ποντικῆς), ἀνὴρ ἐνδοξότατος ἐπὶ τὸν μείζων θρόνον ἦκων, κρείττω μὲν οὐκ ἔχον τὰ πράγματα ποιῆσαι, ἀγαπῶν δέ, εἰ μὴ φαυλότερα, παρεκάλει μὲν τὸ τῶν σιτοποιῶν ἔθνος εἶναι δικαιότερους (= R. Foerster, *Libanii Opera, Orationes, I-V*, Hildesheim 1963).

63. Seeck, "Comites", RE IV (1), 660.

64. Στην Αφρική μαρτυρείται το έτος 314 ένας *praefectus annonae* (C.Th. 11, 30, 4), ο οποίος υπαγόταν είτε στην δικαιοδοσία του *praefectus praetorio* είτε του *vicarius Africae* [Βλ. Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 108 (= J. Karayannopoulos, *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*, München 1958)].

κής δεν έφθαναν στην αυλή του αυτοκράτορα και ο ίδιος ο Γύλδων προωθειότο στην διοικητική ιεραρχία λόγω των υπηρεσιών του προς τον αυτοκράτορα, όπως στον πόλεμο κατά του Μαξιμίμου και Ευγενίου, έχουμε βάσιμους λόγους να θεωρούμε ότι οι υπεραυξημένες αρμοδιότητές του δεν αποκτήθηκαν ερήμην της αυλής. Άλλωστε το γεγονός ότι ήταν διοικητής στρατιωτικής επαρχίας και ισότιμος ιεραρχικά με τον *praefectus praetorio*⁶⁵, τον νομιμοποιούσε να απαγγέλει κατηγορίες για εγκλήματα καθοσιώσεως εναντίον των πολιτικών του αντιπάλων, τα οποία συνεπάγονταν και την αφαίρεση της περιουσίας με τη δήμευση που επακολούθουσε αυτοδικαίως τη καταδίκη για έγκλημα καθοσιώσεως. Όσον αφορά δε τις συζύγους των καταδικασθέντων πολιτικών του αντιπάλων οι ιστορικές πηγές παρέχουν πληροφορίες περί παραχωρήσέως τους από τον Γύλδωνα σε Μαυριτανούς ηγέτες σε κατάσταση δουλείας. Από εκεί και ύστερα η δήμευση της η περιουσίας τους επέρχετο αυτοδικαίως αφού με την παραχώρηση τους στους Μαυριτανούς από ελεύθερες περιήρχοντο σε κατάσταση δουλείας⁶⁶. Άλλωστε έως το 396 μ.Χ. η ποινή της *publicatio bonorum* επί της περιουσίας του συζύγου μπορούσε ενίοτε να επεκταθεί και επί της περιουσίας της γυναίκας⁶⁷.

II. (4) Το εύρος των εδαφικών κτήσεων του Γύλδωνα.

Και ενώ οι πηγές δεν φείδονται μαρτυριών για την τυραννική διοίκηση της Αφρικής επί Γύλδωνος τα όρια της περιουσίας του δεν μπορούν με σαφήνεια να προσδιοριστούν καθώς στις επιγραφές της εποχής δεν γίνεται αναφορά σε συγκεκριμένα τοπογραφικά στοιχεία. Μπορούμε όμως από τον συνδυασμό των στοιχείων, από τους νόμους που εκδόθηκαν και διευθετούσαν το θέμα των δήμευμένων κτήσεων του Γύλδωνα να οριοθετήσουμε κατά προσέγγιση τις κτήσεις του. Η διάταξη του *C.Th.* 7. 8. 9 απευθύνεται στον *Sapidianus, vicarius Africae*⁶⁸ και δημοσιεύεται (*proposita*)

65. Στο σημείο αυτό οφείλει να επισημανθεί επίσης ότι, ενώ για την περίοδο κυριαρχίας του σφετεριστή Ευγενίου μαρτυρείται η παρουσία του Νικόμαχου Φλαβιανού ως *praefectus praetorio* από τη νίκη του Θεοδοσίου επί του σφετεριστή και ύστερα η θέσις του *pr. pr. Illyrici Italiae Africae* παραμένει κενή. Στη θέση του μαρτυρείται ένας *agens vicem praefecturae praetorio et urbi* [CIL X 1692 = Dessau 792. – *C.Th.* 2. 1. 8. 6 (395). – Βλ. W. Enßlin, "Praefectus Praetorio", *RE* XXII, 2440].

66. *Iure gentium* δια της αιχμαλωσίας η γυναίκα περιέπιπτε σε κατάσταση δουλείας (*capitis deminutio maxima*) [Pfaff, "Servitus Poena", *RE* II (A, 2), 1831].

67. Plutarch. c. *Gracch.* 17 [= C. Lindskog – K. Ziegler, *Plutarchus, (Vitae Parallelae)*, I-IV, Leipzig 1914-39]. – Βλ. Mommsen, *Strafrecht*, 1010, σημ. 3.

68. Ως γνωστόν σύμφωνα με την *Notitia dignitatum* την *Dioecesis Africae* αποτελούσαν οι επαρχίες *Africa (Proconsularis)*, *Byzacium*, *Numidia*, *Tripolitana*, *Mauritania Caesariensis*.

στην Καρχηδόνα το 400. Δύο άλλοι νόμοι οι C.Th. 7. 8. 7 και C.Th. 10. 1. 16⁶⁹ απευθύνονται στους *proconsules*⁷⁰ – διοικητές της *Africa proconsularis*. Κατά πρώτον ο νόμος C.Th. 7. 8. 9, ο οποίος απευθύνεται στον *vicarius Africae*, αφορά στα ίδια θέματα που πραγματεύεται ο 7. 8. 7 και απευθύνεται στον *Pompeiano proconsuli Africae*. Κατά δεύτερον από τον συνδυασμό του 7. 8. 9 με τον 7. 8. 7 συνάγουμε, ότι η *Africa (Proconsularis)*, η οποία ήταν σε μεγάλο βαθμό αστικοποιημένη (*ut omnes domus in quibuslibet civitatibus sunt constitutae*)⁷¹, αποτελούσε και την πιο πλούσια και παραγωγική περιοχή της Αφρικής⁷². Συνάγουμε επομένως από τις πληροφορίες, που μας παρέχουν οι συγκεκριμένοι νόμοι ότι στην *Africa (Proconsularis)* υπήρξαν σαφώς κτήματα του Γίλδωνα.

Ο Kotula επιχειρεί να ερμηνεύσει το πρόβλημα της οριοθέτησης των *praedia Gildonis* με την τοπογραφία της μάχης στον ποταμό Αρτάλιο. Και τούτο διότι ο Γίλδωνας διάλεξε την περιοχή ανάμεσα στη Θεβέστη⁷³ και

Mauritania Sitifensis. Και ενώ η *Dioecesis Africae* υπήγετο στον *vicarius*, επικεφαλής της *Africa (Proconsularis)* ήταν ο *proconsul*.

69. Η διάταξη του C.Th. 10. 1. 16 [20. 11. 399 (Seeck)] απευθύνεται στον *Apollo-dorus (proconsul Africae)*. Κατά την άποψη του Burian, *Gildo und sein Aufstand*, 273 [= J. Burian, "Die einheimische Bevölkerung Nordafrikas in der Spätantike", στο F. Altheim, R. Stiehl, *Die Araber in der Alten Welt*, 5. 1, Berlin 1968, 251-277; *Gildo und sein Aufstand*], η φράση "*Omnium praediorum, quae rei nostrae adregata sunt*" συνδέει την συγκεκριμένη διάταξη με τη διάταξη του C.Th. 7. 8. 7 [8. 6 400 Seeck, Reg. (= O. Seeck, *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr.*, Stuttgart 1919)], που αφορά στην οργάνωση του *patrimonium Gildoniacum* και απευθύνεται στον *Pompeianus (proconsul Africae)*. – Βλ. Kotula, "Aufstand", 171 σημ. 17.

70. Την περίοδο της ηγεμονίας ο τίτλος *proconsul* αφορούσε στους διοικητές των συγκλητικών επαρχιών. Από την περίοδο του Διοκλητιανού και εντεύθεν υπάρχουν δύο *proconsules* ένας στην επαρχία της Ασία (*Asia Hellespontus*) και ένας στην επαρχία της Αφρικής (*Proconsularis Zeygitana – Africa Proconsularis*). Από τον 4ο αιώνα και μετά μνημονεύεται και ένας τρίτος στην Αχαΐα (Βλ. Wesenberg, "Proconsul", *RE* XXIII (1), 1234).

71. Βλ. Jones, *The later Roman Empire, Map V Distribution of cities*, [= A. H. M. Jones, *The later Roman Empire, (284-602)*, I, II, III, and Maps, Oxford 1964].

72. Το *patrimonium* των αυτοκρατόρων κατείχε ανέκαθεν ευρύτατες κτήσεις στην *Africa proconsularis* [C.Th. 11. 16. 1 (319)· 15. 3. 1 (319)· 13. 11. 6 (396)· 11. 7. 19 (412)] στην *Byzacena* [C.Th. 11. 19. 1 (321)· 11. 19. 3 (364)] και στην *Numidia* (Βλ. His, *Domänen*, 72).

73. Kotula, "Aufstand", 17: Από τον 3ο αιώνα και μετά μνημονεύεται ο *tractus Thevestinus*. Τα *tractus* οργανώθηκαν κατ' αρχάς με βάση την διοικητική οργάνωση των τριών διοικήσεων (*Karthago, Hadrumantum, Theveste* για την Νουμιδία) με βάση εν ολίγοις την διοικητική περιφέρεια των τριών *legati proconsulis*. Το 37 μ.Χ. διαμορφώθηκαν ως *tractus Karthaginiensis, Hadrumentinus, Hipponiensis* ο δε *Thevestinus* περιείχετο τότε στον *Hipponiensis* τότε στον *Hadrumentinus* και τότε διοικείτο αυτόνομα από έναν *Procurator* (Βλ. Kornemann, "Dioecesis", *RE* IX (1), 724· Kornemann, "Domänen", *RE* SUPPL. IV, 249).

στην Αμμεντάρα ως πεδίο μαχών, προκειμένου να αντιμετωπίσει τον αδελφό του Μασκέζελο. Φαίνεται εκ πρώτων ότι ο Γύλδων εγκατέλειψε την εύφορη πεδιάδα του *Bagradas* στα βόρεια της *Africa Proconsularis* ώστε να υπεραμυνθεί των πολύ εκτεταμένων κτήσεων του στη νότια παραμεθωριακή πλευρά της επαρχίας⁷⁴, όπου οι κτήσεις, παραχωρούνταν στους ιθαγενείς *gentiles* για να τις καλλιεργήσουν, όπως αναφέρθηκε⁷⁵, ως *coloni*. Σε περίπτωση ενδεχομένου κινδύνου οι *coloni* αυτοί στρατολογούνταν και υπηρετούσαν στις γραμμές του κόμητα της Αφρικής⁷⁶. Η επιλογή του πεδίου της μάχης επομένως από τον Γύλδωνα δεν εξαρτήθηκε από το εύφορο ή όχι της περιοχής, από την συγκέντρωση μικρότερου ή μεγαλύτερου αριθμού γαιοκτησιών του, που θέλησε ενδεχομένως να υπερασπισθεί αλλά από το γεγονός ότι στην παραμεθώριο αυτή περιοχή οι ιθαγενείς, μπορούσαν ανά πάσα στιγμή να στρατολογηθούν και να χρησιμεύσουν στον κόμητα της Αφρικής ως στρατιωτικά σώματα (*reges clientes*) πρόθυμα να αντιμετωπίσουν τον εχθρό.

Και ενώ ο Γύλδωνας μπορούσε να υπολογίζει, όπως προκύπτει, στη συνδρομή των *gentiles*⁷⁷, γνώριζε αντιθέτως πολύ καλά ότι δεν μπορούσε να ελπίζει στην βοήθεια του εκρωμαϊσμένου πληθυσμού της Καρχηδόνας⁷⁸ και της αστικοποιημένης περιοχής της *Africa Proconsularis*, οι οποίοι είχαν υποφέρει από το τυραννικό του καθεστώς και γνώριζαν τα επεκτατικά του σχέδια⁷⁹. Γεγονός αναμφισβήτητο είναι ότι η περιουσία του

74. Ήδη από την αυτοκρατορική περίοδο είχαν αναπτυχθεί ανάμεσα Θεβέστη και Αμμεντάρα τα αφρικανικά *saltus* για την καλλιέργεια ελιάς και την παραγωγή λαδιού. Από τον 2ο αιώνα και έπειτα η περιοχή μνημονεύεται ως κατ'εξοχήν εξαγωγέας λαδιού (Βλ. H. Camps-Fabrer, *L'olivier et l'huile dans l'Afrique romaine*, Algier (1953), 56 επ.). – Βλ. Kotula, "Aufstand", 171.

75. Πρβλ. σημ. 4.

76. Πρβλ. σημ. 4.

77. Βλ. Heumann, *Quellen: Gentilis (barbarus peregrinus) C.Th. 3.14. 1: Nulli provincialium, ... cum barbara sit uxor coniugium, nec ulli gentilium provincialis femina copuletur* 11.30. 62: *si quando a gentilibus vel apraefectis eorum fuisset interposita provocatio...* (=Heumann, *Quellen des Römischen Rechts*, Jena 1879) .

78. Αξιοσημείωτο υπήρξε για την *Africa Proconsularis* (με πρωτεύουσα την Καρχηδόνα) ο γρήγορος εκρωμαϊσμός της περιοχής (G. Wesenberg, "Provincia", *RE* XXIII (1), 1029). – Βλ. για το ζήτημα του εκρωμαϊσμού της Β. Αφρικής L. Mitteis, *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs*, Hildesheim 1963, 85. – Broughton, *The Romanisation of A. Proconsularis* (1929). – Bouchier, *Life and Letters in Roman Africa* (1913). – A. M. Schneider, *Africa*, *RAC* I, 173.

79. Jordan, *Rom. 320: "sibi velle coepit Africam optinere"* [= Th. Mommsen, *Jordanes Romana*, *MG Auct. ant V* 1882 (*Monumenta Germaniae Historica, Auctores antiquissimi*, Berlin 1877-1919)]. – Όπως κατέδειξε ο G. G. Diligenskij σε αντιπαράθεση των θέσεων του Ch. Courtois, *Les Vandales et l'Afrique*, Paris 1955, 146 με πηγές) οι δημεύσεις του Γύλδωνα δεν απέτελεσαν επ' ουδενί μέρος μίας γενικότερης αγροτικής και κοινωνικής

Γιλδωνα υπήρξε τεράστια. Σαφώς η έκτασή της δεν αντιστοιχούσε στην *tertia pars mundi*⁸⁰ (έως την οροσειρά του Άτλαντος) που *licentia poetica* ο Κλαυδιανός περιγράφει (στην προσπάθειά του να αναδείξει ως εξαιρετική τη νίκη των Ρωμαίων και να αποθεώσει τον Σηλήχωνα, εμπνευστή της εκστρατείας κατά του Γιλδωνα. Σίγουρα όμως στις κτήσεις του περιλαμβάνοντο εκτός από τα εδάφη που κληρονόμησε στην Μαυριτανία εκτάσεις στην *Africa Proconsularis*, —όπως φαίνεται από την νομοθεσία, που διευθετούσε τα της δημεύσεως της περιουσίας του,— αλλά και εκτενή τμήματα στην *Byzacena* και *Tripolitania*, όπου μαρτυρούνταν ανέκαθεν συγκλητικές γαίες, τις οποίες ενδεχομένως να δήμευσε. Γεγονός πάντως παραμένει ότι στηριζόμενος ο Γιλδων στα αφρικανικά φύλα (*sub afris*), που ζούσαν στην νότια παραμεθόριο, μπόρεσε να εξαπλώσει τις κτήσεις του έως την μεθόριο (*Fossatum Africae*).

II. (5) Η εξέλιξη της μεγάλης ιδιοκτησίας.

Η κατοχή μεγάλων εκτάσεων από ιδιώτες την περίοδο κυριαρχίας του Γιλδωνα δεν περιορίστηκε στους ανώτερους αξιωματούχους της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας αλλά απετέλεσε ένα φαινόμενο στη γένεση του οποίου συνέβαλαν πολλοί λόγοι. Και τούτο διότι, ο 3ος αιώνας, περίοδος εξασθένησης της κεντρικής αυτοκρατορικής εξουσίας και της ανάπτυξης της ιδιωτικής μεγαλοιδιοκτησίας σε βάρος της αυτοκρατορικής περιουσίας, χαρακτηρίστηκε από μία σταδιακή επιστροφή σε προ-ελληνιστικά πρότυπα εκμετάλλευσης της γαιοκτησίας⁸¹. Άλλωστε η μεγαλοιδιοκτησία στην Αφρική, η οποία είχε εμπεδωθεί κατά τον 4ο αιώνα, προωθήθηκε ανά τους αιώνες από τη νομοθετική δραστηριότητα αλλά και την πρακτική του ρωμαϊκού κράτους.

Οι προγραφές και οι δημεύσεις ως πρακτική οικειοποίησης ξένης περιουσίας είχαν πρωταρχικά ευνοήσει την μεγαλοιδιοκτησία των αυτοκρατόρων. Ήδη από την περίοδο εγκαθίδρυσης της αυτοκρατορικής περιόδου, οι επαναλαμβανόμενες προγραφές και δημεύσεις, οδήγησαν στην αύξηση της αυτοκρατορικής μεγαλοιδιοκτησίας⁸². Στα μέσα του 1ου αιώ-

μεταρρύθμισης προς όφελος των υπερχρεωμένων μικροκαλλιεργητών. Οι δημευμένες περιουσίες περιήρχοντο στα χέρια του Γιλδωνα και ενσωματώνονταν στην περιουσία του.

80. Claud. *De bell. Gild.* 161.

81. Kornemann, "Domänen", *RE SUPPL.* IV, 255.

82. Ήδη επί Αυγούστου μαρτυρείται *procurator* για την διαχείριση και εκμετάλλευση των αυτοκρατορικών γαιών [Kornemann, "Domänen", *RE SUPPL.* IV, 249. — Plin. *Hist. Nat.* XVIII 94 (= H. Le Bonniec — A. Le Boeuffe, *Plin l' Ancien Histoire Naturelle*, Livre XVIII, Paris 1972)].

να μ.Χ. είχαν ήδη σχηματιστεί δύο μορφές μεγαλοιδιοκτησίας, οι κτήσεις του αυτοκράτορα και οι κτήσεις των συγγλητικών οικογενειών, σε βάρος των οποίων, επί Νέρωνος κυρίως, επεκτάθηκε η αυτοκρατορική περιουσία. Με την μέθοδο της *proscriptio bonorum*⁸³ ο Νέρων κατόρθωσε να συγκεντρώνει στα χέρια του τεράστιες περιουσίες προς όφελος του αυτοκρατορικού ταμείου⁸⁴. Το αποτέλεσμα της ραγδαίας αυτής επέκτασης της αυτοκρατορικής περιουσίας, ήταν ότι οι μέθοδοι εκμετάλλευσης και διαχείρισης των αυτοκρατορικών κτημάτων επηρέασαν σημαντικά την γενικότερη εξέλιξη της αγροτικής οικονομίας. Επί Σεπτίμιου Σευήρου⁸⁵ δε κατά τις αρχές του 3ου αιώνα, οι εκτάσεις των αυτοκρατορικών κτήσεων στις επαρχίες Γαλατίας, Ισπανίας και Ιταλίας έλαβαν εξαιρετικές διαστάσεις. Οι δημεύσεις της περιόδου αυτής στέρησαν όχι μόνον τους συγγλητικούς από την οικονομική τους βάση αλλά και το μεγαλύτερο μέρος της επαρχιακής αριστοκρατίας, με αποτέλεσμα να επέλθει ερήμωση της υπαίθρου. Η ερήμωση είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση των ληστρικών επιδρομών σε όλη την επικράτεια της αυτοκρατορίας.

Οι νόμοι που έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του γαιοκτητικού καθεστώτος στην Αφρική – και κατά συνέπεια όπως θα δούμε

83. Mommsen, *Strafrecht*, 1005: *proscriptio* (C.Th. 9. 41. 1· 42. 24)· πρβλ. Mommsen, *Strafrecht*, 938 σημ. 1: "Στην νομική γλώσσα η *proscriptio* αφορά στην *proscriptio bonorum*, την δήμευση περιουσίας".

84. Βλ. Kornemann, "Domänen", *RE SUPPL.* IV, 249. – Plin. *Hist. Nat.* XVIII 35: *sex domini semissem Africae possidebant, cum interfecit eos Nero princeps*. Το έτος 68/69 ο Νέρων και ο Γάλλος αλληλοσυνακρήχτηκαν εχθροί (*hostes*) και προχώρησαν σε δημεύσεις περιουσιών εκατέρωθεν (Plut. *Galb.* 5, 4-6. Εκτός από τη μαρτυρία του Πλίνιου για την θανάτωση έξι μεγαλοιδιοκτητών στην Αφρική και την δήμευση των περιουσιών τους, σε μια επιγραφή της Αφρικής μαρτυρείται το αξίωμα του *procurator ad bona cogenda* (Dessau 1421). Οι *procuratores* ορίζονταν για την διαδικασία δήμευσης (*bona damnatorum*) (Dessau 1423. – Πρβλ. Hirschfeld, *Verwaltungsbeamte*, 45,2 [= O. Hirschfeld *Die kaiserlichen Verwaltungsbeamte bis auf Diokletian*, Berlin 1905]. Μάλιστα η επιγραφή αυτή ενισχύει την πληροφορία του Δίωνος ότι ήσαν πολλοί εκείνοι, των οποίων οι περιουσίες δημεύθηκαν επί Κομμόδου [Cass. Dio LXXII 7,3 Ph.U. Boissevain I-V, 1895-1931]. Η *vita Commodi* αναφέρεται κυρίως στην ληστρική συμπεριφορά του *praefectus praetorio Perenis*, η οποία εξαπλώθηκε και στις άλλες επαρχίες [Herodian I 8 (= C. Stavenhagen, *Herodiani ab excessu divi Marci*, Stuttgart 1967)].

85. Οι πηγές μας πληροφορούν ότι πολλοί ήσαν εκείνοι που θανατώθηκαν την περίοδο αυτή και οι περιουσίες τους δημεύθηκαν. Με την θανάτωση δε του Κομμόδου οι δημεύσεις των περιουσιών των συγγλητικών έλαβαν μεγάλες διαστάσεις κυρίως επί Σεπτίμιου Σευήρου με την δήμευση των περιουσιών του *Albinus* και *Niger* (Herodian III 8). Η *vita Severi* αναφέρεται επίσης στην θανάτωση του *Didius Iulianus* (Herodian II 12) και στην δήμευση των περιουσιακών του στοιχείων (*publicatio bonorum*). Έκτοτε τα *bona damnatorum* περνούσαν στον *fiscus* και όχι πλέον στο *aerarium* [Mommsen, *Strafrecht*, 1027. – Hirschfeld, *Verwaltungsbeamte*, 46, 2 (*procurator rationis privatae* CIL VI 1133)].

στην ανάπτυξη της μεγάλης ιδιοκτησίας, παρά το γεγονός ότι οι ίδιοι αποσκοπούσαν άμεσα στην ανάπτυξη της μικρής ιδιοκτησίας ήταν η *lex Manciana* και η *lex Hadriana (perpetuae formae)*⁸⁶, νόμοι που μάλλον εκδόθηκαν επί Φλαβίων⁸⁷. Αυτό που κυρίως επεχείρησαν οι Φλάβιοι να επιτύχουν, με τις νομοθετικές τους ρυθμίσεις επί των αυτοκρατορικών κτήσεων στην Αφρική, ήταν να δημιουργήσουν μία ισχυρή τάξη μικροκαλλιεργητών άμεσα εξαρτημένων από τον αυτοκράτορα και τους υπαλλήλους του και την σταδιακή εξάλειψη των μεγαλοεκμισθωτών. Πλήν όμως τα μέτρα των Φλαβίων οδήγησαν στην εξάλειψη της τάξης των μικροκαλλιεργητών⁸⁸. Και τούτο διότι, παρά την προσπάθεια των αυτοκρατόρων, οι γεωργοί συνέχισαν να αποτελούν αντικείμενο εκμετάλλευσης των αυτοκρατορικών υπαλλήλων και των μεγαλοεκμισθωτών. Ένας επιπλέον παράγων που επέφερε μοιραία την καταστροφή της μικρής ιδιοκτησίας

86. Η *lex Manciana* ήταν νόμος που ρύθμιζε την μεγαλοϊδιοκτησία, σπαράγματα του οποίου περιώθηκαν σε επιστολή αυτοκρατορικών *procuratores* από το Henrich Mettich της εποχής του Τραϊανού ίσως και λίγο αργότερα [Bruns Gradenwitz *Fontes* 295 nr. 14 (= *Fontes iuris Romani antiqui*, 1. *Leges et negotia*, XX 435, ed. C. G. Bruns, septimum ed. O. Gradenwitz Tübingen 1909-1912 2 vol.). Μάλλον πρόκειται για νόμο του Βεσπασσιανού. Οι δημεύσεις μεγάλων ιδιοκτησιών επί Νέρωνος και η συγκέντρωση του μεγαλύτερου μέρους του *ager publicus* στα χέρια του συγκεκριμένου αυτοκράτορα, είχαν ως συνέπεια την ανάγκη έκδοσης του συγκεκριμένου νόμου. Ο Βεσπασσιανός ενοποίησε την διαχείριση του *ager publicus* με εκείνη των αυτοκρατορικών κτημάτων υποδιαιρώντας το σύνολο της μεγαλοϊδιοκτησίας σε *tractus* και *regiones*. Υπεύθυνοι για την διαχείριση των αυτοκρατορικών κτημάτων ήταν οι *procuratores*.

Στη νομοθετική δραστηριότητα όμως των Φλαβίων για τη μεγαλοϊδιοκτησία συμπεριελήφθη και ένας νόμος του Αδριανού, σπαράγματα του οποίου για τον *saltus Buri-tanus* (Bruns *Gran. Fontes* 258 αρ. 86) μαρτυρούνται σε διάταγμα του Κομμόδου. Σπαράγματα ενός παρόμοιου διατάγματος του ίδιου αυτοκράτορα έχουμε από το *Gaz mezuar* (CIL VIII) όπως επίσης στις επιγραφές από το Ain Wassel (Bruns 300 αρ. 15) *ara legis Hadrianae* (CIL VIII) και Ain Dschemala (*sermo et epistulae procuratorum de terris vacuis excolendis* (Bruns 302 αρ. 116). [Kornemann, "Domänen", *RE SUPPL.* IV, 253].

87. Οι νόμοι αυτοί ρύθμιζαν: α) τις σχέσεις του κράτους με τους κατόχους του *ager publicus* β) τις εισφορές των *coloni* (στην Αφρική ίσχυε η *colonia partiaria* και το μίσθωμα ήταν *in naturam*), οι οποίοι λόγω της εκμετάλλευσής τους από την ισχυρότατη τάξη των μεγαλοϊδιοκτητών και εκμισθωτών υπάγονταν στην άμεση αυτοκρατορική προστασία γ) την διαδικασία κατάληψης του *ager rudis*, όπως επίσης την διαδικασία ανακατάληψης εκμισθωμένων μεν αλλά εγκαταλελειμμένων (χέρσων) κτημάτων. Τα εγκαταλελειμμένα αυτά κτήματα έπρεπε μετά την παρέλευση δεκαετίας ως *ager rudis* να παραχωρούνται σε νέους *occupatores*. Στην τελευταία αυτή ρύθμιση φαίνεται η προσπάθεια των συγκεκριμένων αυτοκρατόρων να ευνοήσουν την μικρή ιδιοκτησία.

88. Αυτό που τελικά επέτυχε η *lex Hadriana* στην Αφρική ήταν μία ιδιότυπη συγχώνευση της ιδιότητας του *colonus* (μορφή καλλιεργητού, όπως είχε διαμορφωθεί στην Ιταλία) και του βασιλικού γεωργού της ελληνιστικής περιόδου εξ ου και η ονομασία *possessor* για τον *Occupator* (Kornemann, "Domänen", *RE SUPPL.* IV, 254).

ήταν το γεγονός ότι η Αφρική, και όχι η Σικελία, ανεφοδιάζε πλέον την υπαρχία Ιταλίας.

Γεγονός αναμφισβήτητο απέτελεσε ότι η υπαγωγή τεραστίων εκτάσεων στο αυτοκρατορικό ταμείο δημιούργησε προβλήματα στην προσδοκώμενη εκμετάλλευση των κτημάτων αυτών⁸⁹. Αρχές δε του 3ου αιώνα οι αυτοκράτορες αναγκάστηκαν πλέον να αντιμετωπίσουν την ερήμωση της υπαίθρου και την εγκατάλειψη της αγροτικής γής⁹⁰, ευνοώντας αυτή τη φορά την μεγαλοϊδιοκτησία. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να αρχίσει από τον τρίτο αιώνα και μετά η ραγδαία εξέλιξη της μεγαλοϊδιοκτησίας. Πρώτος ο *Pertinax*⁹¹ προσπάθησε τον 2ο αιώνα να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις ώστε να αξιοποιηθούν οι χέρσες εκτάσεις, επιτρέποντας την άνευ ορίων κατάληψη γής από οικονομικά ισχυρούς μεγαλοκαλλιεργητές, συμπεριλαμβανομένων και των βασιλικών κτημάτων, τα οποία αποτελούσαν μέχρι τότε το καταφύγιο των μικροκαλλιεργητών⁹² ευνοώντας κατ' αυτόν τον τρόπο την μεγαλοϊδιοκτησία. Φαίνεται ότι η αξιοποίηση των χέρσων εδαφών απασχόλησε γενικότερα τους αυτοκράτορες. Ειδικότερα δε από τη εποχή του Μάρκου Αυρηλίου και ύστερα το ρωμαϊκό κράτος είχε αναγκασθεί να ακολουθήσει την πολιτική αξιοποίησης των χέρσων εδαφών, με την εγκατάσταση σε αυτές τις εκτάσεις βαρβάρων⁹³.

Η ανάπτυξη της ιδιωτικής μεγαλοϊδιοκτησίας σε βάρος των αυτοκρατορικών κτήσεων αποτελεί πλέον στα τέλη της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου ένα γεγονός⁹⁴. Άλλωστε η εποχή που στην Αφρική οι αυτοκράτορες ήταν οι αποκλειστικοί μεγαλοϊδιοκτήτες, έχει παρέλθει οριστικά. Ισχυρότατοι μεγαλοϊδιοκτήτες όχι μόνον στην Αφρική αλλά και σε διάφορες επαρχίες της αυτοκρατορίας φαίνεται να απειλούν με την οικονομική τους επιφάνεια την κεντρική εξουσία⁹⁵. Οι πηγές του 4ου αιώνα αναφέρονται

89. Η ιδιωτική πρωτοβουλία παραγκωνίστηκε από τον διαχειριστικό υπαλληλικό οργανισμό των *procuratores* και *conductores*.

90. Herodian II 4, 6: *πᾶσαν τὴν κατ' Ἱταλίαν καὶ ἐν τοῖς λοιποῖς ἔθνεσιν ἀγεώργητόν τε καὶ παντάπασιν οὖσαν ἀργὸν ἐπέτρεψεν*.

91. Herodian II 4, 6: *ἐπέτρεψεν, ὅποσιν τις βούλεται καὶ δύναται, εἰ καὶ βασιλέως κτήμα εἴη καταλαμβάνειν, ἐπιμεληθέντι τε καὶ γεωργήσαντι δεσπότη εἶναι* (Kornemann, "Domänen", RE SUPPL. IV, 255. — M. Fuhrmann, "Publicatio", RE XXIII (2), 2513).

92. Herodian II 4, 7: *ἔδωκε τε γεωργοῦσιν ἀτέλειαν πάντων ἐς δέκα ἔτη καὶ διὰ παντός δεσποτείας ἀμεριμνίαν, τοῖς τε βασιλικαῖς κτήμασιν ἐκώλυσε αὐτοῦ τοῦνομα ἐπιγράφεσθαι, εἰπὼν αὐτὰ οὐκ ἴδια τοῦ βασιλεύοντος εἶναι, ἀλλὰ καὶ δημόσια τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς*.

93. Seeck, *Untergang I*, 407, 592.

94. Ακόμα και αυτοκράτορες όπως ο Βαλεντινιανός και Βάλης, που εμπνέονταν από αγαθές προθέσεις έναντι των ταπεινών με τη νομοθεσία τους όχι μόνον δεν συνέβαλαν στη βελτίωση της θέσεως των μαζών από οικονομική άποψη αλλά και ευνόησαν την μεγάλη ιδιοκτησία (Αθανασιάδη — Fowden, "Μέγας Αιών", IEE Z', 75).

95. Ήδη ο Πλίνιος είχε την διορατικότητα να προβλέψει ότι η μεγαλοϊδιοκτησία θα

σε κατά συρροήν δημεύσεις περιουσιών οικονομικά ισχυρών ανδρών⁹⁶. Άλλωστε στην αναταραχή των επόμενων ετών η *publicatio bonorum* πήρε την μορφή μάλλον ληστρικής κατάσχεσης παρά κρατικής τιμωρίας. Ειδικότερα, κατά την διάρκεια εσωτερικών κρίσεων στα τέλη του 4ου αιώνα τόσο η Σύγκλητος⁹⁷ της νέας όσον και της παλαιάς Ρώμης προέγραφαν τους εχθρούς της χώρας παροτρύνοντας τους πολίτες να ενδυσθούν το πολεμικό ένδυμα⁹⁸. Άλλωστε, την περίοδο που μας αφορά, οι δημεύσεις των περιουσιών των πολιτικών αντιπάλων των αυτοκρατόρων δεν έχουν καθόλου ατονήσει: ο Θεοδοσίος ο Α΄ δημεύει την περιουσία του επάρχου Τατιανού⁹⁹, ο Αρκάδιος αφού σκοτώνει τον Ρουφίνο δημεύει επίσης την περιουσία του¹⁰⁰, η δε Σύγκλητος της Κωνσταντινουπόλεως προγράφει το έτος 397 τον Σηλήωνα¹⁰¹. Ευθύς αμέσως σε ανταπάντηση η ρωμαϊκή σύγκλητος προγράφει τον Γύλωνα¹⁰². Με μια σειρά νόμων εν συνεχεία ε-

αποτελούσε παράγοντα αποδυνάμωσης του ρωμαϊκού κράτους: ... *latifundia perdidere Italiam iam vero et provincias* (Plin. Nat. hist. XVIII. 35).

96. Ενδεικτικά αναφέρουμε: Επί Δεκίου (249-251) έγιναν δημεύσεις περιουσιών με αφορμή τις διώξεις των χριστιανών, επί Διοκλητιανού (284-305) δίκες στις οποίες ενοχοποιήθηκαν αθώοι, προκειμένου να δημευθούν οι περιουσίες τους [Lact. mort. persec. 7, 11, 12, 8, 4 (= J. Moreau, Lactance, *De la mort des persecuteurs* I II = Sources chrétiennes, Nr. 39, Paris 1954)]. Μάλιστα από από μία σειρά αυτοκρατόρων (Μαξιμίνος, Μαξέντιος, Λικίνιος, Κωνσταντίνος, Ιουλιανός), ο Κωνσταντίνος ήταν ο μόνος, που δεν προέβη σε αυθαίρετες δημεύσεις περιουσιών (M. Fuhrmann, "Publicatio", RE XXIII (2), 2514).

97. Mommsen, *Staatsrecht* II (2), 1133, σημ. 2 [= Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*, I-III, Tübingen 1952]: εναντίον του Νέρωνος ([Sueton Ner. 49: *codicillos praeripuit legitque se hostem a senatu iudicatum et quaeri, ut puniatur more maiorum* (= Henri Ailloud, *Suetone vies des douze Césars* II, Paris 1961)] εναντίον του Ιουλιανού (Herod. II, 12), εναντίον του Μαξιμίνου και του γιού του (Herod. VIII, 6).

98. Mommsen, *Staatsrecht* III (2), 1251: Όταν το έτος 394 με την ανακήρυξη του Ευγενίου έγινε μία τελευταία προσπάθεια να επαναφέρουν την παλαιά θρησκεία σύμφωνα με το παράδειγμα για την εποχή του ποίημα [PLM 3, 287: *quis tibi iustitium incussit, pulcherrima Roma? ad saga confugerent, populusque non habet olim.* (= E. Bährens, F. Vollmer, *Poetae Latini orēs*, V 1879-83, I, II u. V, 1911-23)] η διαδικασία αυτή τηρήθηκε.

99. Photius 484 b 39 [= R. Henry, Photius, *Bibliothèque*, tome VIII, Codices (257-280), Paris 1977].

100. Το έτος 395 (Symm. Ep. 6, 14.1).

101. Zosim. V, 11: *ἀναπεθεί (Εὐτρόπιος) δὴ τὸν βασιλέα (Ἀρκάδιο), τὼς συναγαγόντα τὴν γερουσίαν κοινῷ δόγματι τῆς βασιλείας πολέμιον αὐτὸν προσεπειν.*

102. Symm. Ep. 4, 5, [4]: *lectis d. n. Honorii Aug. litteris atque sententiis decursisque omnibus paginis, quae Gildonis crimina continebant, ... consulti ... in senatu more maiorum - neque enim sine legitimo ordine iudicii auctoritas stare potuisset - ingenti causae devotis sententiis satisfecimus, το οποίο εν συνεχεία χαρακτηρίζεται ως rei damnatio.* - Claud. De cons. Stil. 1, 326: *non ante fretis exercitus adstis ultor, ordine quam prisco censeret bella senatus: neglectum Stilicho per tot iam saecula morem rettuli, ut ducibus mandarent proelia patres decretoque patrum felix legionibus iret tessera, Romuleae leges rediere, fatemur cum procerum iussis famulantia cernimus arma.*

πί Ονωρίου ρυθμίζεται το ζήτημα της διαχείρισης της τεράστιας αυτής ιδιοκτησίας και θεσπίζεται η *comitiva Gildoniaci patrimonii*.

III. Comitiva Gildoniaci Patrimonii

H *comitiva Gildoniaci patrimonii*¹⁰³ θεσπίστηκε κατά πάσαν πιθανότητα την ίδια περίοδο με το αξίωμα του *rationalis rei privatae fundorum*¹⁰⁴ *domus divinae per Africae*¹⁰⁵. Οι κτήσεις δε του Γιλδωνα¹⁰⁶ περιήλθαν με την προγραφή και τον θάνατό του το 398 στο αυτοκρατορικό ταμείο και υπήχθησαν, σύμφωνα με τους τέσσερεις νόμους που διαμορφώνουν το νομικό status της τεράστιας αυτής γαιοκτησίας, στην διαχείριση του *comes sacri patrimonii*¹⁰⁷ ή *comes et procurator divinae domus*¹⁰⁸ (*vir illustris*).

Κατ' αρχάς ο Honorius ανέθεσε την διαχείριση της περιουσίας του Γιλ-

103. Occ. XII 5.- Πρβλ. Dessau, 795.

104. Βλ. Πετρόπουλος, *Εισηγήσεις*, 436 σημ 5 [= Γ. Πετρόπουλου, *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*, 1943]: "Σε αντίθεση με το *praedium* που σημαίνει γενικώς το ακίνητο, *fundus* σημαίνει ορισμένης εκτάσεως αγροτικό ακίνητο περιλαμβανόμενης και της έπαυλης, που ανήκει σε αυτό" D. 50. 16. 60 = (B. 2. 2. 57) D. 50. 16. 211 = (B. 2. 2. 203).

105. Για το αξίωμα του *rationalis rei privatae fundorum domus divinae per Africae* οι γνώμες διχάζονται. Σύμφωνα με τον Seeck, "Comites", RE VII. 655 το γεγονός ότι η *Notitia Dignitatum* αναφέρεται ταυτόχρονα και στα δύο αυτά αξιώματα δεν συνεπάγεται ότι θεσπίστηκαν και ταυτόχρονα. Μάλλον το αξίωμα του *rationalis rei privatae fundorum domus divinae per Africam* (occ. XII 5. 16) αντικατέστησε εν καιρώ το αξίωμα του *Comes Gildoniaci Patrimonii*. Σύμφωνα με τον His, *Domänen*, 23 τα *domus divina* διαχωρίστηκαν από την *res privata* και υπήχθησαν στον *rationalis rei privatae fundorum domus divinae per Africam* (occ. XII. 16). Κατ' αυτόν δεν είναι σαφές ποιές κτήσεις προσδιορίζονταν με αυτό τον τίτλο. Η νεώτερη έρευνα δέχεται (Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 68-70), ότι στις αρχές του 5ου αιώνα εάν όχι ενωρίτερα (C.Th. 6. 30. 2 379) η διαχείριση των *domus divinae* περιήλθε σε υπάλληλο του *praepositus sacri cubiculi* επειδή τα έσοδα των *domus divinae* θα κάλυπταν τα έξοδα του *sacrum palatium*. Αυτό βεβαίως δεν σημαίνει ότι τα *domus divinae* διαχωρίστηκαν ποτέ διοικητικά από την *res privata*. Ακόμα και κατά την διάρκεια του 6ου αιώνα, εκείνος ο οποίος διόριζε τον *comes domorum* (C.J. 9. 27. 5) και διέθετε δικαστική εξουσία επάνω του (C.J. 9. 27. 5) ήταν ο *comes rerum privatarum*.

106. His, *Domänen*, 65.

107. *Comes ordinis primi moderans inlustrem sacri patrimonii comitivam* (CIL VI 1727 = Dessau 1275). Κατά την μετάβαση από τον 4ον προς 5ον αιώνα γίνεται αναφορά σε μία *comitiva sacri patrimonii* (Kränzlein, "Patrimonio", RE Suppl. X, 499). Ως έκτακτο αξίωμα, που θεσπίστηκε για την διαχείριση των δημευμένων κτήσεων του Γιλδωνα θεωρούν τον *comes sacri patrimonii*, [C.Th. 9. 42. 19 (405) (*nostro patrimonio*)] οι Kränzlein, "Patrimonio", RE Suppl. X, 399, Seeck, "Comites", RE IV (1), 676, Hirschfeld, *Verwaltungsbeamte*, 47. 4.

108. Ως *divinae domus, domus nostra, domus divina, patrimonium nostrum* ο αυτοκράτορας χαρακτηρίζει την έγγεω περιουσία του (His, *Domänen*, 21). - Πρβλ. His, *Domänen*, 5 (*patrimonium nostrum*).

δωνα σύμφωνα με μία επιγραφή¹⁰⁹ στον *comes ordini primi moderans inlustrem sacri patrimonii comitivam*¹¹⁰. Η πρώτη διάταξη του έτους 399 απευθύνεται στον *comitem peregrinum et procuratorem divinae domus*. Συνάγουμε ότι οι τίτλοι αυτοί όπως και του *rationalis rei privatae fundorum domus divinae per Africae*¹¹¹ είναι συναφείς και αφορούν στην διαχείριση των ιδίων αγαθών. Αρχικά επομένως δεν είχε διαμορφωθεί συγκεκριμένος τίτλος για την διαχείριση της περιουσίας του Γύλδωνα. Ο *comes Gildoniaci patrimonii* απετέλεσε τίτλο, ο οποίος διαμορφώθηκε αργότερα κατ' αναλογία προς τον τίτλο του *comes divinarum domorum per Cappadociam*¹¹² και υπόκειτο όπως και ο *comes divinarum domorum per Cappadociam* στον *comes rerum privatarum*.

Με βάση την αναφορά της *Notitia Dignitatum*¹¹³ προκύπτουν τα ακόλουθα προς συζήτησιν θέματα: Αφενός μεν σε ποιό ταμεία περιήλθαν τα έσοδα από – *possesiones*¹¹⁴ *praedia provincialia*¹¹⁵ του Γύλδωνα, όταν ο νομοθέτης αναφέρεται αδιακρίτως σε *patrimonium nostrum*, *divinae domus*, *domui nostra sociata*, *aerarium*, *sacrae largitiones*, αφετέρου δε ποιά υπήρξε η εξέλιξη του θεσμού της *comitiva Gildoniaci patrimonii* και κατά συνέπεια του αυτοκρατορικού *patrimonium* στην Αφρική έως και τον Ιουστινιανό.

III. (1). *Patrimonium nostrum*¹¹⁶, *divinae domus*¹¹⁷, *domui nostra sociata*¹¹⁸.

Τον 4ο και 5ο αιώνα, κατά την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας οι

109. Dessau 1275.

110. Seeck, "Comites", *RE* IV (1). 654.

111. Μάλλον το αξίωμα του *rationalis rei privatae fundorum domus divinae per Africam* (occ. XII 16) αντικατέστησε εν καιρώ το αξίωμα του *comes Gildoniaci patrimonii* (βλ. Seeck, "Comites", *RE* IV (1). 655.– Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 68).

112. Το 379 αναφέρεται για πρώτη φορά ο τίτλος *comes divinarum domorum per Cappadociam* [βλ. *His. Domänen*, 23 σημ. 4 (C.Th. 6. 30. 2)]. Ο νόμος αυτός περιελήφθηκε αυτούσιος στον *C.J.* 12. 23. 3.

113. *Occ.* XII 5.– Πρβλ. Dessau 795.

114. Πρβλ. στα ελληνικά κτήμα, κτήσεις (*Nov. Just.* 128 cap. 3. – *Nov. Tiberii* XII 578/82 *De divinis domibus* I. και Π. Ζέπων, *J. G. R., Novellae* II). – Πρβλ. *His. Domänen*, 67 σημ. 6.: Πρόκειται συνήθως για κτήματα απροσδιορίστου μεγέθους. Πρβλ. την *possessio Daras* στην επικράτεια της οποίας δημιουργήθηκε μία πόλις [*Procop. De Aed.* II 1 4: ... *Δάρας* όνομα, *τείχει περιβαλὲν διὰ σπουδῆς ἔσχε, πόλιν τε αὐτὴν ἐπιτείχισμα ἔσομένην τοῖς πολεμίοις ἐγράσασθαι* (= *J. Haury – G. Wirth, Procopii Caesariensis Opera Omnia* IV, *De Aedificiis*, Libri VI, Leipzig 1964)].

115. Στα ελληνικά τα *praedia provincialia* αποδίδονται ως χωρία (βλ. *His. Domänen*, 67 σημ. 5: *Nov Just.* 157, I: ... *τοὺς τὰ χωρία κεκτημένους ὡς ἂν ἐθέλοιεν παραφυλάττειν τοὺς γεωργούς*). – Πρβλ. πατρίμνια στην Καρία (*Hierokles, PG* 113, 141-56).

116. *C.Th.* 7. 8. 9 (409).

117. *C.Th.* 8. 42. 16 (399).

118. *C.Th.* 7. 8. 7 (400).

διατάξεις χρησιμοποιούν αδιακρίτως τους όρους *patrimonium sacrum* (C.Th. 7. 18. 6), *patrimonium nostrum* (C.Th. 11. 16. 12· 11. 16. 20 380/95)¹¹⁹, για να χαρακτηρίσουν τις δημευμένες κτήσεις, που υπάγονταν στο αυτοκρατορικό ταμείο. Στη διάταξη του C.Th. 7. 13. 1. 12 (397)¹²⁰ οι όροι αυτοί αναφέρονται ταυτόχρονα. Επειδή εννοιολογικά συμπίπτουν προκύπτει η ταυτότητα *patrimonium sacrum* = *patrimonium nostrum* = *res nostra*. Οι τρεις αυτές διατάξεις περιγράφουν το σύνολο της περιουσίας του αυτοκράτορα, την *res privata*, στην οποία περιέρχεται το σύνολο των δημευμένων γαιοκτησιών¹²¹. Άλλωστε μετά την δήμευση των περιουσιακών στοιχείων των συνενόχων του Γίλδωνα, την διαχείριση της τεράστιας αυτής γαιοκτησίας ανέλαβε ένας αξιωματούχος κατώτερης ιεραρχίας, ο οποίος ως *comes Gildoniaci patrimonii* (occ. XII 5), υπαγόταν στον *comes rei privatae*¹²².

Συνάγεται αφενός μεν η εννοιολογική ταυτότητα *sacri patrimonii* = *res privata*, αφετέρου δε προκύπτει η ταυτότητα *res privata* = *divinae domus*¹²³. Σύμφωνα με τη διάταξη του C.Th. 7. 8. 7 (400) οι εκτενείς κτήσεις του Γίλδωνα περιήλθαν στην *domui nostrae sociata*· κατά άλλες δε πηγές¹²⁴ στην *res privata*¹²⁵. Τα εισοδήματα επομένως από τα *domus nostra* = *divinae domus*¹²⁶ εισρέουν στη *res privata*. Η τελική εννοιολογική ταυτότητα που

119. Kränzlein, "Patrimonio", RE Suppl. X, 499.

120. His, *Domänen*, 20 σημ. 5. – Προβλ. Kränzlein, "Patrimonio", RE Suppl. X, 499 – Προβλ. επίσης την διάταξη του C.Th. 7. 18. 6 (382) που αφορά στις δημεύσεις που περιέρχονται στο *sacrum patrimonium* με τις διατάξεις του C.Th. 9. 42. 19 και 16. 5. 40. 7, όπου οι δημευμένες κτήσεις περιέρχονται στο *nostro patrimonio*.

121. Βλ. επίσης C.J. 11. 66. 3. – Προβλ. επίσης ένα νόμο του Γλυκερίου (473) [*Corpus Legum*, 260 (= G. Haenel, *Corpus legum ab imperatoribus Romanis ante Justinianum latarum*, Leipzig 1857)] όπου ο *comes rei privatae* φέρει και τον τίτλο *comes nostri patrimonii* [C.Th. 9. 42. 19 (405) *nostro patrimonio*]. – His, *Domänen*, 20 σημ. 4.

122. Seeck, "Comites", RE IV (1), 655.

123. Seeck, "Comites", RE IV (1), 655 : Τα *divinae domus* υπάγονταν ανέκαθεν στη δύση στον *comes rerum privatorum* (occ. XII 5. 160). – Βλ. His, *Domänen*, 76. 2.

124. Προβλ. *Comes et procurator divinae domus* [C.Th. 9. 42. 16 (399)].

125. Βλ. Seeck, "Comites", RE IV(1), 651 όπου παράθεση πηγών: Με τους όρους *domus nostra*, *domus divina* περιγράφουν οι πηγές γενικά την περιουσία του αυτοκράτορα ώστε οι όροι αυτοί εννοιολογικά να συμπίπτουν με την *res privata*. – Βλ. επίσης His, *Domänen*, 22 σημ. 2, όπου παράθεση πηγών. – Στην Αφρική υπάγονται τα *domus* στον *comes domorum* (C.Th. 9. 27. 7 = C.J. 9. 27. 5), ο οποίος βρίσκεται σαφώς υπό την εποπτεία του *Comes rei privatae* (His, *Domänen*, 76). Πρόκειται σαφώς για τον ίδιο αξιωματούχο που αναφέρεται στην Not. occ. XI ως *XI rationalis rei privatae fundorum domus divinae per Africam*. Σε μία επιγραφή από την εποχή του Ιουστινιανού αναγράφεται ως *comes rationarius domus divinae* (CIL VIII 14399).

126. *Divinae domus* στην δύση δεν υπάρχουν άλλα εκτός από την Αφρική (His, *Domänen*, 76).

προκύπτει είναι *domus nostra* = *domus divina* = *nostro patrimonio* = *res privata*.

Αλλωστε, τον 4ο αιώνα ο όρος *patrimonium* δεν αποτελεί *terminus technicus*. Αλλά ούτε ο όρος *patrimonium sacrum* ή *patrimonium nostrum* χαρακτηρίζουν τα περιουσιακά εκείνα στοιχεία του αυτοκράτορα, που συνέθεταν το αυτοκρατορικό *patrimonium* της περιόδου από τον 1ο έως τον 3ο αιώνα, "ουσία" του ηγεμόνος, την οποία εκείνος μπορούσε να διαθέτει ελευθέρως με διάταξη τελευταίας βουλήσεως¹²⁷. Άλλοτε οι όροι αυτοί περιγράφουν γενικά την γαιοκτησία του αυτοκράτορα άλλοτε ειδικότερα την *res privata*. Αλλά τα εισοδήματα είτε από τα *bona proscriptorum seu damnatorum* είτε από τα *bona vacantia* και *caduca* (γη συν ο εξοπλισμός) περιέρχονται οριστικά στην *res privata*¹²⁸. Και ενώ την διαχείριση των *domus divina* έχει επίσης ο *comes rei privatae*, το *patrimonium* του 1-3 αιώνα στη στενή του έννοια περιήλθε οριστικά στα *fundes patrimoniales*¹²⁹. Μέχρι την εποχή δε του Αναστασίου¹³⁰ υποθέτουμε ότι τα εισοδήματα από τα *fundes patrimoniales* εισέρρεαν σε κάποιο ιδιαίτερο ταμείο¹³¹. Γεγονός πάντως παραμένει ότι και αυτών των κτημάτων την διαχείριση είχε ο *comes rei privatae*¹³².

III. (2) *Aerarium*.

Η πρώτη διάταξη που ρυθμίζει τα περιουσιακά στοιχεία του Γίλδωνα, όπως αναφέρθηκε, είναι η 9. 42. 16 του 399, η οποία απευθύνεται στον κόμητα *peregrinum et procuratorem divinae domus* και αναφέρεται στις κτήσεις *possessiones Gildonis, quae ad nostrum aerarium sunt devolutae*. Η δεύτερη διάταξη, που αφορά στα *praedia ex Gildonis bonis* και κάνει αναφορά στο *aerarium* είναι η 7. 8. 9 του 409. Η διάταξη αυτή αναφέρεται σε *praedia, quae ex Gildonis bonis ad nostrum aerarium delata sunt* και απευθύνεται στον *vicarius Africae Sapidianus*. Παρενθετικά αναφέρω ότι η διάταξη 7. 8. 9 εί-

127. Πετρόπουλος, *Εισηγήσεις*, 9.

128. Βλ. His. *Domänen*, 35 σημ. 1, όπου παράθεση πηγών. Τα υπόλοιπα περιουσιακά στοιχεία περιέρχονται στις *sacrae largitiones* [Βλ. His. *Domänen*, 34 σημ. 9: C.Th. 10. 8. 2 (319)· 10. 10. 5 (340), όπου και οι δύο νόμοι απευθύνονται σε υπαλλήλους του συγκεκριμένου ταμείου].

129. Βλ. Kränzlein, "Patrimonio", *RE Suppl.* X. 499. – Πρβλ. His. *Domänen*, 21.

130. Ο Αναστάσιος πρέπει να ήταν εκείνος, ο οποίος θέσπισε το αξίωμα του "κόμητα της ειδικής κτήσεως" (πατρομώνιος) βλ. C.J. 1. 34. 1: *κόμης τῆς ἰδικῆς κτήσεως*. – Lydos, *De mag.* II 27: *τῇ ἰδίᾳ πῶς ἀνηκούσης τῷ βασιλεῖ καὶ τυχόν ἐκ προγόνων περιουσίας*. [= R. Wunsch, *Ioannis Lydi de Magistratibus populi Romani, libri tres*, Leipzig 1903 (1967)].

131. His. *Domänen*, 42.

132. His. *Domänen*, 42.

ναι λανθασμένα χρονολογημένη¹³³. Το 409 ως *vicarius Africae* αναφέρεται ο *Gaudentius* και όχι ο *Sapidianus*¹³⁴. Το ότι η διάταξη αυτή πρέπει να είναι προγενέστερη αποδεικνύεται και από το περιεχόμενό της. Αναφέρεται στην *multa* – πρόστιμο 5 χρυσών λιβρών που όφειλε να επιβληθεί σε όποιον παρανόμως ήθελε να εγκατασταθεί στα δημευμένα κτήματα. Άλλωστε η διάταξη 7. 8. 9 αναφερόμενη στις 5 χρυσές λίβρες παραπέμπει σαφώς στην τρίτη διάταξη (*licet proxime iusserimus*), που αφορά στις κτήσεις του Γίλδωνα και η οποία είναι η 7. 8. 7 του 400. Η διάταξη του C.Th. 7. 8. 7 είναι εκείνη η οποία πρωταρχικά αναφέρεται στο πρόστιμο των 5 χρυσών λιβρών σε περίπτωση που κάποιος αυθαίρετα εγκαθίσταται στα αυτοκρατορικά κτήματα (*quisquis intraverit praedium nostrum inportunus*). Ως εκ τούτου η διάταξη 7. 8. 9 είναι σαφώς μεταγενέστερη της διατάξεως 7. 8. 7. Τέλος η τέταρτη διάταξη, που αφορά στις κτήσεις του Γίλδωνα είναι η 9. 42. 19 της 20ης Απριλίου 405 και απευθύνεται στον *Ursicino* κόμητα *sacrarum largitionum*.

Αποτελεί κοινό τόπο ότι οι αυτοκρατορικοί νόμοι της ύστερης αρχαιότητας (C.Th., C.J.) χρησιμοποιούν αδιακρίτως πλέον αναφερόμενοι στον *fiscus* και τον όρο *aerarium*¹³⁵. Άλλωστε το *aerarium*, ως ταμείο, είχε πλέον απορροφηθεί από τον *fiscus*. Η ύστερη αρχαιότητα γνώριζε τρία ταμεία: την *arca* του *praefectus praetorio* και τα δύο αυτοκρατορικά ταμεία αυτό των *sacrae largitiones* και της *res privata*. Τον 3ο αιώνα ενοποιείται η διοίκηση του *patrimonium* με αυτή της *res privata* και τον τέταρτο πλέον αιώνα ο *fiscus* απορροφάται από την *res privata*. Όταν οι συγκεκριμένοι νόμοι επομένως αναφέρονται στο *aerarium* δεν αναφέρονται σε τίποτα άλλο παρά στη *res privata*. Ούτως ή άλλως από την περίοδο του Κωνσταντίνου και εντεύθεν οι περιουσίες των προγραμμαμένων περιήρχοντο στη *res privata*¹³⁶.

133. Ο Seeck ("Sapidianus", RE I (A, 2), 2323) θεωρεί ότι ο 7. 8. 9 όπως και ο 11. 1. 30 φέρουν εσφαλμένη χρονολογία καθώς υπάρχει προγενέστερος νόμος που απευθύνεται στον *Sapidianus* και αυτός είναι 16. 2. 34 της 25ης Ιουνίου 399.

134. C.Th. 7. 15. 129 (Απριλίου 409). – Βλ. επίσης Enßlin, "Vicarius", RE VIII (A, 2), 2028: ως έτος εγκαθίδρυσης του *Patricius* πρώτου *vicarius Africae* (occ. I 26: XX) θεωρείται βάσει των *Regesten* του Seeck το 313. Στον Θεοδοσιανό κώδικα μνεία του *Patricius* γίνεται μόλις την 1η Αυγούστου του 315 (C.Th. 9. 18. 1). Ο τελευταίος *vicarius*, τον οποίο οι πηγές μνημονεύουν να αναλαμβάνει το αξίωμα την 29η Απριλίου του 409 είναι ο *Gaudentius*. Το αξίωμα του *vicarius* παύει φυσικά να υφίσταται με την κατάληψη της Αφρικής από τους Βανδάλους. Κατά την επανασύσταση της επαρχίας της Αφρικής το 534 επί Ιουστινιανού το αξίωμα του *vicarius* υποκαθίσταται από εκείνο του *praefectus praetorio*.

135. Για την εξέλιξη του *aerarium* στην ύστερη αρχαιότητα βλ. M. Kaser, *Das Römische Privatrecht* II, München 1975, 152 σημ. 3).

136. Ίσως οι γαιокτησίες (*bona proscriptorum seu damnatorum*) να περιέρχονταν στην *res privata* ήδη από την εποχή του Σεπτίμιου Σευήρου (βλ. His, *Domänen*, 33).

Μόνο τα κινητά αγαθά περιήρχοντο κατά τον 4ο αιώνα ακόμα στις *sacrae largitiones* αλλά την γενική απογραφή του συνόλου της δημευμένης περιουσίας και την διαδικασία της δημεύσεως ανέλαμβανε ο *comes rei privatae* και ο υπαλληλικός οργανισμός που τον πλαισιώνει¹³⁷. Αυτός είναι και ο λόγος που η διάταξη του *C.Th.* 9. 42. 19 της 20ης Απριλίου 405 απευθύνεται στον *Ursicino comes sacrarum largitionum*, όσον αφορά στις νεοδημευθείσες περιουσίες των δορυφόρων του Γύλδωνα¹³⁸. Η συγκεκριμένη διάταξη προβλέπει την ποινή της εις διπλούν επιστροφής καρπών σε περίπτωση αυθαίρετης καταλήψεως ή κατοχής αυτοκρατορικών κτήσεων, χωρίς απόδοση του νομίμου μισθώματος. Άλλωστε ίσχυε η αρχή ότι ο *canon* περιείχετο στη *res privata*, ενώ η *annona* στις *sacrae largitiones* και αυτή η διαφορά εξακολουθεί να τονίζεται το 399 (5. 14. 5)¹³⁹.

III. (3) Μορφές παραχώρησης και εκμετάλλευσης της γής.

Κατά την οικονομική ύφεση του 3ου αιώνα ανέκυψαν πολλαπλές μορφές παραχώρησης και εκμεταλλεύσεως της γής, με σκοπό την απρόσκοπτη εισροή των φόρων στα κρατικά ταμεία. Η μορφή εκμετάλλευσης της *locatio conductio* υποχωρεί σταδιακά και παραχωρεί τη θέση της σε πρότυπα εκμετάλλευσης που εξασφάλιζαν στον νομέα μεγαλύτερη ασφάλεια και μεγαλύτερης διαρκείας θέση. Τα *fundi patrimoniales* παραχωρούνται σε περιορισμένης χρονικής διαρκείας νομή με τη μέθοδο του πλειστηριασμού (εμφύτευση)¹⁴⁰ σε αντίθεση με τα *fundi rei privatae* που παραχωρούνταν βάσει του *jus perpetuum*¹⁴¹ σε διηνεκή νομή. Ειδικότερα

137. Τον 5ον πλέον αιώνα περιέχονται στην *res privata* και τα κινητά (*His. Domänen*, 3).

138. Βλ. *C.Th.* 9. 40. 19 (408 *Nov.Just.* 11) που απευθύνεται στον *Donato* (*Pro-consuli Africae*). Η διάταξη αυτή δηλώνει ότι ακόμα και το 408 το πρόβλημα των δορυφόρων του Γύλδωνα εξακολουθεί να υφίσταται. Η συγκεκριμένη διάταξη προβλέπει τη φυλάκιση των δορυφόρων του Γύλδωνα και τη δήμευση των περιουσιών τους. Πάντως από το 403 και ύστερα οι διατάξεις κατά των αρετικών ίσχυαν και για τους Δονατιστές (*C.Th.* 16. 5. 37-43· 16. 6. 3-5). Ο δε Ονώριος με τη διάταξη *C.Th.* 16. 5. 52 (412) απαγορεύει τον Δονατισμό.

139. Seeck, "Comites", *RE* IV(1), 668: Η διάταξη αυτή είχε ήδη από το 365 εφαρμογή καθώς ένας νόμος του Βαλεντινιανού όριζε ότι τα όλα τα έσοδα από τα *fundi patrimoniales sive emphyteutici* έπρεπε να περιέχονται στον *comes sacrarum largitionum* (*C.Th.* 5. 13. 19. 20. - *C.J.* 11. 62. 3).

140. Κατά τον 4ο αιώνα ο τρόπος απόκτησης εμφυτευτικού δικαιώματος είναι πλέον ο πλειστηριασμός και όχι η *occupatio*, όπως περιγράφεται στη *lex Hadriana* (*His. Domänen*, 103).

141. Kaser, *Privatrecht* I, 308.- Δεν είναι γνωστό το μοντέλο εκμετάλλευσης, που εύρισκε εφαρμογή στα αφρικανικά *saltus*, που είναι γνωστά από τις αφρικανικές επι-

τον 4ο αιώνα ο θεσμός της εμφύτευσης, ο οποίος αρχικά εφαρμόζετο επί χέρσων εκτάσεων που ανήκαν στον αυτοκράτορα βρίσκει ευρύτερη εφαρμογή¹⁴². Κατά την περίοδο αυτή το εμφυτευτικό δίκαιο τείνει να συγχωνευθεί με το *jus perpetuum*¹⁴³. Όπως φαίνεται κατά την ύστερη αρχαιότητα χρησιμοποιούνταν οι γνωστοί αποδοτικοί καλλιεργητικοί τρόποι εκμεταλλεύσεως των αγροτικών εκτάσεων δια της παροχής εμφυτευτικών δικαιωμάτων ή του δικαιώματος της επιφανείας.

III. (4): *Occupatores, possessores, transeuntes, hospites, conductores και satellitae* Gildonis

Οι διατάξεις, που μας αφορούν αναφέρονται σε *occupatores* (C.Th. 9. 42. 19), *hospites* (C.Th. 7. 8. 9), *transeuntes* (C.Th. 7. 8. 7), *possessores* (C.Th. 7. 8. 7)¹⁴⁴, *conductores* (C.Th. 7. 8. 9). Ως *conductor* χαρακτηρίζεται ο εμφυτευτής¹⁴⁵. Σε αντίθεση με τον *perpetuarius* που διαθέτει την απόλυ-

γραφές. Ο Schulten (His. Domänen, 90 σημ. 5) συνάγει από την επιγραφή της Ain Wassel για τον saltus Thusdritanus ότι εκμισθώνετο τουλάχιστον για μία πενταετία.

142. "Ο θεσμός της εμφυτεύσεως προ της συγχωνεύσεως υπό του Ιουστινιανού απαντά υπό την μορφήν της μισθώσεως αγρών ανηκόντων εις μεγάλας ιδιοκτησίας (saltus) ομοιάζων κατά τούτο προς την μετέπειτα υπό του Μ. Κωνσταντίνου δια διατάξεως του έτους 315 (C.J. 11. 62. 1) καθιερωθείσαν εμφυτευτικήν σχέσιν εις τρεις επιγραφάς προερχομένας εκ της βορείου Αφρικής: εις την εκ Χενχείρ Μετίχ της εποχής του Τραιανού (116-117) εις την εξ Αιν-Ελ-Τζεμάλα της εποχής του Αδριανού (117-138 μ.Χ.) και της εξ Αιν Ουάσσελ, της εποχής του Σεπτίμιου Σεβήρου Καρακάλλα και Γέτα" (βλ. Πετρόπουλος, Εισηγήσεις, 66).

143. Στην δύση δεν μαρτυρείται πλέον τον 5ο αιώνα ο όρος "εμφύτευση". Στον βαθμό που ο καλλιεργητής είναι σε θέση να πληρώνει τον κανόνα και να να ανταποκρίνεται και στις άλλες υποχρεώσεις του μπορεί όχι μόνον επ' αόριστον χρόνο να κρατήσει το κτήμα, που καλλιεργεί αλλά και ελευθέρως να το διαθέσει (Kaser, Privatrecht II, 310).

144. Βλ. Kornemann, "Domänen", 237: Οι *possessores* = νομείς έρχονται σε αντιδιαστολή προς τους *domini* = κύριοι σύμφωνα με την ελληνιστική ορολογία. Αυτό που επετεύχθη στην Αφρική ήταν μία ιδιότυπη σύζευξη των *coloni* της Ιταλίας και των γεωργών της ελληνιστικής περιόδου. Μάλιστα η έννοια του *possessor* στην *Lex Hadriana* αφορά στον *occupator* (Πρβλ. Kornemann, "Domänen", 254).

145. Το 380 οι εμφυτευτές ονομάζονται ακόμα *conductores* [Mitteis, *Erbpacht*, 56 (= L. Mitteis, *Zur Geschichte der Erbpacht im Altertum*, Leipzig 1901, 56)]. - Πρβλ. Mitteis, *Erbpacht*, 44: Αυτό προκύπτει από την διάταξη του C.Th. 10. 3. 3 (380) όπου αναφέρονται οι *conductae possessiones*. Οι ίδιες κτήσεις αναφέρονται στην διάταξη του C.Th. 5. 15. 15 (364) *emptyteutica praedia*. - Πρβλ. επίσης την διάταξη του C.Th. 13. 11. 6 (396) όπου η εμφύτευσις έχει απωλόσει τον παλαιό της χαρακτήρα και έχει διαμορφωθεί σε διηνεκή κληρονομική μίσθωση (*Erbpacht*). Αλλού πάλι διαχωρίζεται ο *emptyteuticiarius possessor* από τον *conductor* (C.Th. 16. 5. 54 (414) *emptyteusis vel conductio* C.Th. 10. 3. 7 (417)). - Για το θέμα των *conductores* βλ. επίσης A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire*,

τη κυριότητα (*dominus fundi*)¹⁴⁶ ο εμφυτευτής δεν έχει δικαίωμα πλήρους κυριότητος¹⁴⁷. Κατά τον Mitteis¹⁴⁸ η ισχύς του εμφυτευτικού δικαίου επί του *patrimonium* αποδίδεται στο γεγονός ότι ο αυτοκράτωρ επωφελείτο κατ' αυτόν τον τρόπο των πιθανών αυξήσεων της αξίας της αγροτικής γης. Είναι προφανές ότι όπως ο ιδιώτης δεν θα ήθελε επί της ιδιοκτησίας του να εγκαταστήσει κάποιον ως διηνεκή νομέα *perpetuarius* (*ewige Pächter*) έτσι και ο αυτοκράτορας δεν θα ήθελε να δει την γαιοκτησία του να περιορίζεται σε απλό δικαίωμα ψιλής κυριότητας (*Obereigentum*)¹⁴⁹. Και ναι μεν το δικαίωμα του εμφυτευτού ήταν εμπράγματο προστατευόμενο δια εμπραγμάτου αγωγής (*actio vectigalis*) ήταν όμως υποχρεωμένος να διατηρεί το κτήμα σε καλή κατάσταση και να φέρει όχι μόνον τα δημόσια βάρη αυτού (*canon*) αλλά και να μην αμελεί να καταβάλει τους προς το δημόσιο φόρους. Αν καθυστερούσε την καταβολήν του "κανόνος" επί τριετίαν, μπορούσε να κηρυχθεί έκπτωτος από τον κύριο¹⁵⁰. Ο όρος *canon* όπως και οι "*canonici tituli*"¹⁵¹ δεν σήμαιναν πάντα την φορολογική επιβάρυνση των κτημάτων αλλά μπορούσαν να σημαίνουν ακόμα και τα μισθώματα, που λαμβάνονταν, από τις εκμισθώσεις των αυτοκρατορικών κτημάτων¹⁵². Ειδικότερα δε με τη διάταξη του *C.Th.* 9. 42. 19, όπως ήδη αναφέρθηκε, επιβάλλεται η ποινή της διπλής επανόρθωσης και της διπλής απόδοσης καρπών σε περίπτωση μη καταβολής του κανόνα (υποχρεωτικής συνεισφοράς) την 1η του Οκτωβρίου μηνός (*intra kalendas Octobres*). Άλλωστε και η διάταξη 9. 42. 16 (399) επιβάλλει στους νομείς την εξόφληση του κανόνα *omnium titulorum ex integro* επί αποδείξει (*cautione*)¹⁵³.

Η εξέγερση του Γύλδωνα εξακολουθούσε, για πολλά χρόνια μετά την προγραφή και την δήμευση των κτήσεών του, να έχει αντίκτυπο στην εγκαθίδρυση της ειρήνης στην Αφρική. Το 408 με την διάταξη του *C.Th.*

791, όπου ειδικά στην Αφρική το συμβούλιο στο Hippo απαγόρευσε σε επισκόπους, ιερείς και διακόνους να γίνονται *conductores*.

146. Βλ. Mitteis, *Erbpacht*, 44. – *C.Th.* 5. 14. 1 = *C.J.* 11. 66. 1· *C.Th.* 5. 14. 4 = *C.J.* 11. 66. 2.

147. Βλ. Mitteis, *Erbpacht*, 44. – *C.J.* 11. 63. 2 (367): *emptyteutici, qui fundorum non sunt domini*.

148. Βλ. Mitteis, *Erbpacht*, 44 και 57.

149. Βλ. Mitteis, *Erbpacht*, 44 και 57.

150. Πετρόπουλος, *Εισηγήσεις*, 666.

151. Βλ. His, *Domänen*, 108.

152. Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 87.

153. *C.Th.* 9. 42. 16 (399) (*inputata cautione*). – Επί τη καταβολή του κανόνα στο *officium rationalis* οι καλλιεργητές των *fundi patrimoniales* και *emptyteutici* ελάμβαναν απόδειξη (*securitas*) *C.Th.* 5. 13. 20 (366) = *C.J.* 11. 65. 4· *C.Th.* 5. 14. 5 (399) (Βλ. His, *Domänen*, 58 σημ. 1).

9. 40. 19 ο αυτοκράτωρ διέταξε την φυλάκιση των δορυφόρων του Γιλδωνα και εν συνεχεία την προγραφή και δήμευση των περιουσιακών τους στοιχείων. Μέχρι ακόμα και το 412 εδίδετο εντολή στους *conductores* και *procuratores* [C.Th. 16. 5. 52 (412)] (τους μισθωτές και διαχειριστές ιδιωτικών κτημάτων), όπως επίσης στους *homines domus nostrae* να παραδίδουν τους Δονατιστές, που είχαν καταφύγει στα αυτοκρατορικά κτήματα. Γεγονός παραμένει ότι αμέσως μετά την εξέγερση του Γιλδωνα το κράτος επεχείρησε να καταστείλει με τη χρήση βίας τις εξεγέρσεις ομάδων, οι οποίες στο έδικο της 20ης Ιουλίου 399 (C.Th. 7. 19. 1) αναφέρονται ως *Saturiani* και *Subafrenses*¹⁵⁴. Το έδικο αυτό που απευθύνεται στον Μεσάλλα (*Praefectus Praetorio*), στην δικαιοδοσία του οποίου υπάγονταν οι ποινικής φύσεως υποθέσεις της διοικήσεως *Italiae et Africae*, αναφέρεται στην λήψη ιδιαίτερα σκληρών μέτρων κατά των *Occultatores*, των γαιοκτημόνων, που υπέθαλπαν στα κτήματά τους τους *Saturiani* και τους *Subafrenses*. Ειδικότερα δε στη διάταξη αυτή οι *Saturiani* και οι *Subafrenses* χαρακτηρίζονται ως κακούργοι και ληστές (*scelerum machinatores* και *latrones*).

Ο Gothofredus ταυτίζει τους *Saturiani* με τους *Austurianos*, πολεμικό φύλο το οποίο επί της βασιλείας του Βαλεντινιανού Ι επέδραμε στα νότια της *Tripolitania* και στα τέλη του 4ου και αρχές του 5ου στην Κυρηναϊκή¹⁵⁵. Θεωρεί δε ότι ο όρος *Austurianos* προήλθε προφανώς από λάθος του γραφέα από αναγραμματισμό της λέξεως *Saturiani*. Οι *Subafrenses* ήσαν γειτονικά φύλα των *Saturiani* – *Austurianos*. Επρόκειτο για πολεμικά φύλα, *gentes*, που ζούσαν κοντά στη Λιβυκή έρημο. Οι νεώτεροι ερευνητές δέχθηκαν αβίαστα την άποψη Gothofredus ότι επρόκειτο για αφρικανικά φύλα που ζούσαν στο νότιο τμήμα της επαρχίας *Tripolitania*. Ο J. Burian¹⁵⁶ όμως απέδειξε, ότι τόσο οι *Saturiani* όσο και οι *Subafrenses*, αποτελούσαν ένα ανθρώπινο δυναμικό που είχε γνώσεις σχετικά με τις γεωργικές καλλιέργειες και απασχολούνταν στα *latifundia*. Κατά τον Kotula ο όρος *sub-Afrenses* δεν απετέλεσε ποτέ εθνολογικό αλλά γεωγραφικό όρο. Στον Θεοδοσιανό κώδικα χαρακτηρίζονται κατά την γνώμη του ως *sub afris*, όπως ήδη αναφέρθηκε, όχι τόσο οι ιθαγενείς, οι οποίοι ήσαν εγκαταστημένοι ανάμεσα στην Τριπολιτάνα και την Κυρηναϊκή, όσο τα φύλα που ζούσαν νοτίως των συνόρων της *Africa Proconsularis*. Τα δε εδάφη των *sub-Afrenses* πρέπει να αντιστοιχούσαν στις περιοχές εκείνες, που συγχέντρωσε τα στρατεύματά του ο Γιλδωνας.

154. Kotula, "Aufstand", 172. Αναφορές των ονομάτων αυτών υπάρχουν μόνο στον Θεοδοσιανό Κώδικα. Η ονομασία *Subafrenses* ήταν αυτή που έκανε τους ερευνητές να συσχετίζουν τον συγκεκριμένο νόμο με την βόρειο Αφρική.

155. Τις επιδρομές στην *Tripolitania* μαρτυρεί μία επιγραφή από την *Lepcis magna* γύρω στα 408-423 (Kotula, "Aufstand", 172).

156. Burian, "Gildo und sein Aufstand", 280.

Όπως καταδιώχθηκαν οι *sub-Afrensens* έτσι καταδιώχθηκαν και οι *Saturiani* λόγω της συμμετοχής τους στην εξέγερση του Γύλδωνα. Στον τίτλο της διάταξης προηγείται το όνομα των *Saturiani* εκείνο των *sub-Afrensens*. Η διάταξη λέει: *si qui e subafrensibus qui in Saturianorum se coniurationem miscuentur*. Από την σειρά των λέξεων προκύπτει ότι τον βασικό ρόλο στην εξέγερση του Γύλδωνα έπαιξαν οι *Saturiani*. Πρέπει να ήσαν άτομα που προέρχονταν από τα χαμηλότερα στρώματα του αγροτικού πληθυσμού, από καταστραμμένους αγρότες, κολόνοι, σκλάβοι που είχαν δραπέτευσει, ημερομίσθιοι εργάτες ίσως και *circumcelliones*¹⁵⁷, που ο Γύλδωνας προσπάθησε να εγκαταστήσει στις νεοαποκτηθείσες από τις δημεύσεις κτήσεις του.

Γεγονός είναι ότι ο αυτοκράτορας με το έδικτο της 20ης Ιουλίου 399 (C.Th. 7. 19. 1) απειλούσε με δήμευση τους γαιοκτήμονες, οι οποίοι υπέθαλπαν τους *Saturiani* ή τους *Subafrensens* στα κτήματά τους και δεν τους παρέδιδαν αμέσως στις αρχές¹⁵⁸. Μάλιστα, ενώ κατά την περίοδο την δημοκρατίας και της ηγεμονίας η δήμευση των επιμέρους περιουσιακών στοιχείων αποτελούσε διοικητική πράξη, η οποία απέβλεπε στην καταστροφή λατρευτικών τόπων και γραπτών μνημείων απαγορευμένων θρησκειών¹⁵⁹ κατά την ύστερη περίοδο απέκτησε ποινικό χαρακτήρα¹⁶⁰. Όποιοι υπέθαλπαν εστίες αναταραχής, προστάτευαν εν ολίγοις ταραχοποιά στοιχεία, προσφέροντας τους καταφύγιο, είχαν να αντιμετωπίσουν την ποινή της δήμευσης. Ειδικότερα, η συγκεκριμένη διάταξη όριζε ότι ένας επιθεωρητής όφειλε να περιδιαβρίνει στις περιοχές που είχαν καταληφθεί από καταπατητές και να απαιτεί την επιστροφή των κτημάτων στους αρχικούς ιδιοκτήτες. Σε περίπτωση άρνησης των παλαιών ιδιοκτητών να αναλάβουν εκ νέου την διαχείριση των κτημάτων αυτών έπρεπε οι κτήσεις να παραχωρούνται σε *idonei possessores* ώστε καλλιεργηθούν για να μην επέλθει μείωση των κρατικών εσόδων από την ελλιπή εισπραξη των φόρων¹⁶¹.

157. Αίρεση στην Αφρική C.Th. 16. 5. 52 (412) (Πρβλ. Heumann, *Quellen : circumcelliones*). – Βλ. Kotula, "Aufstand", 175. – Πρβλ. Ch. Courtois, *Les Vandales et l'Afrique*, Paris 1955, 147, όπου οι *circumcelliones* ταυτίζονται με τους *traneuntes*.

158. ...ut haec possessiones, in quibus latebram conclaverint, fisci nostri corporibus adgregentur, nisi protinus postdicti huius auctoritatem poenae ac legibus fuerint restituti.

159. Liv. XXV 1, 12; XXXVIII 18, 7 (= T. A. Dorey *Titi Livi ab Urbe Condita*, Libri XXIII-XXV, Leipzig 1976; P. G. Walsh, *Libri XXXVI-XL*, Oxford 1999). – Suet. Aug. 31, 1; Tib. 36. – Tac. Ann. IV, 35, 4 [= E. Koestermann, *Cornelius Tacitus Annalen*, Bd. II, (Buch 4-6), Heidelberg 1965]. – Βλ. M. Fuhrmann, "Publicatio" RE XXIII (2), 2502.

160 C.J. 8.10. 6 pr.: Δήμευση αγροτικών κατοικιών, οι οποίες φέρουν διακοσμήσεις κατοικιών της πόλης. 12. 45.1 δήμευση αγροτεμαχίου στο οποίο είχε καταφύγει αυτό-μολος. 10. 71. 3: Κατάσχεση σκλάβων τους οποίους ο ιδιοκτήτης τους παρανόμως απασχολούσε στην αυτοδιοίκηση στη θέση ελευθέρων.

161. Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 249: ut ad ea loca, quae amemoratis latronibus tene-

Οι διατάξεις που εξήγγειλαν οι αυτοκράτορες, όσον αφορούσαν στις νεοδημευθείσες κτήσεις του Γύλδωνα είχαν ως σκοπό την απαλλαγή του αυτοκρατορικών πλέον κτημάτων από *occupatores* και *transeuntes* ώστε απρόσκοπτα να εισρέουν τα έσοδα από τις κτήσεις αυτές στο αυτοκρατορικό ταμείο. Οι διατάξεις αυτές απαγόρευαν σε οποιονδήποτε την αυθαίρετη κτήση νομής πιθανόν ως *hospes* μισθωτής¹⁶² των εδαφών του αυτοκρατορικού ταμείου επικαλούμενος το δίκαιο φιλοξενίας. Σε περίπτωση δε που κάποιος δεν συμμορφωνόταν και παρόλα αυτά ήθελε να εγκατασταθεί στα αυτοκρατορικά κτήματα τιμωρείτο με ποινή 5 λιβρών χρυσού¹⁶³. Βάσει της διατάξεως του C.Th. 7. 8. 10 (413) το *hospitium*¹⁶⁴ αποτελούσε την περίοδο αυτή άνομο έθος (*mos sceleratus*). Ο νομοθέτης βασιικά ενδιαφέρεται αφενός για την καλή διαχείριση και εκμετάλλευση των αυτοκρατορικών κτημάτων αφετέρου να απαλλάξει τα κτήματα από καλλιεργητές προερχόμενους από τα αφρικανικά φύλα, που είχαν συμμαχήσει με το Γύλδωνα. Ενδεχομένως τα άτομα αυτά επικαλούμενα το *jus hospitium* να συνέχιζαν να συντηρούν εστίες αναταραχών. Το ενδιαφέρον του νομοθέτη εστιάζεται επομένως α) στην απρόσκοπτη πληρωμή των φόρων και των δημοσίων βαρών από τους μισθωτές β) στην απαλλαγή των κτημάτων από την παρουσία ανεπιθύμητων και ταραχοποιών στοιχείων και γ) στην αποτροπή εγκατάστασης καλλιεργητών προερχόμενων πιθανόν από σύμμαχα βαρβαρικά φύλα (φιλικά προσκείμενα στον Γύλδωνα) με την θέσπιση οικονομικών ποινών.

III. (5) Η κυριαρχία των Βανδήλων

Από τις συγκεκριμένες διατάξεις αλλά και τα ιστορικά στοιχεία που διαθέτουμε μπορούμε να συνάγουμε ότι η ανταρσία του Γύλδωνα δεν ήταν ένα φαινόμενο περιορισμένων διαστάσεων αλλά ούτε και μεμονωμένο περιστατικό. Η διοίκηση της Αφρικής με τις επτά επαρχίες της, υπό τη διοίκηση ικανών και φιλοδόξων αξιωματούχων, όπως ο Γύλδων και εν συνεχεία ο Ηρακλειανός¹⁶⁵ και ο Βονιφάτιος¹⁶⁶, ήταν απαραίτητη για την ασφάλεια του δυτικού κράτους. Καθώς όμως η γεωγραφική της θέση την κρατούσε μακριά από την αναστάτωση των βαρβαρικών εισβολών επέ-

bantur, diligens dirigatur inspector, oblaturus primitis veteribus dominis, ut, si haec possidere desiderant, ne abductis maereant cultoribus, perditorum temeritas fecisse videbatur, exerceant, vel certe, si inconvenientia existimaverint, salva tributorum praestatione ad idoneos possessores transferant.

162. R. Schröder, *Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte*, Leipzig 1907, § 42, 79.

163. C.Th. 7. 8. 7 (400)· 7. 8. 9 (409).

164. C.Th. 7. 8. 5 (398)· 7. 8. 7 (400)· 7. 8. 9 (409).

165. *Comes Africae* 408-413 (PLRE II).

166. *Comes Africae* 423/424-425 (PLRE II).

τρεψε και στον μετέπειτα διοικητή της Βονιφάτιο κατά το πρότυπο του Γιλδωνα να έλθει και αυτός με τη σειρά του σε σύγκρουση με την αυλή της Ραβέννας. Το 428/ 429 όμως οι Βανδάλοι με τον βασιλιά τους Γιζέριχο (429-477), πέρασαν από την Ισπανία στην επαναστατημένη από τον Βονιφάτιο Αφρική. Παρ' όλο που οι Βανδάλοι ήσαν ολιγάριθμοι, οι πόλεις έπεσαν στα χέρια τους η μία μετά την άλλη¹⁶⁷. Κατά την κατάληψη κάθε πόλης οι κάτοικοι υποχρεώνοντο να παραδίδουν στους κατακτητές τα κινητά αγαθά που διέθεταν¹⁶⁸. Σε περίπτωση που διαπιστωνόταν ότι οι κάτοικοι απέκρυβαν κινητά περιουσιακά στοιχεία θανατώνονταν. Και τούτο διότι ενώ οι Βανδάλοι αντιμετώπισαν τους Μαυρουσίους ως συμμάχους, ο ρωμαϊκός πληθυσμός χαρακτηρίστηκε ως πολεμική λεία. Χωρίς ο Γιζέριχος να υπολογίσει κοινωνική τάξη και αξιώματα άσκησε στις νεοκατακτηθείσες περιοχές σκληρή πολιτική και διαχείριση. Οι κάτοικοι περιήλθαν σε κατάσταση δουλείας ή υποβιβάστηκαν στο *status* των *coloni*¹⁶⁹. Από ολόκληρο τον κατακτημένο πληθυσμό οι επιφανείς έτυχαν της πιο άγριας μεταχείρισης¹⁷⁰. Πάρα πολλοί εξορίστηκαν¹⁷¹ αλλά και σε πολλούς επετράπη η μετοικεσία¹⁷². Με την ειρήνη του 442¹⁷³ ο Γιζέριχος νομιμοποίησε την θέ-

167. Το 435 η δυτική αυτοκρατορία τους παραχωρεί την Μαυριτανία Σιτιφησία, το βόρειο μέρος της Νουμιδίας και το δυτικό μέρος της Ανθυπατικής Αφρικής (Λουγγής, "Ανατολικό Χριστιανικό Κράτος", *IEE Z*, 114).

168. Seeck, "Geisericus", *RE VII* (1), 944. – Vict. Vit. I IV 186: *Et inde proposuit decretum, ut unusquisque auri, argenti, gemmarum, vestimentorumque pretiosorum quodcunque haberet afferret* [= Victor Vitensis, *Historia persecutionis Africæ provinciae*, PL 58, 186. – Aug. Epist. 228, 5 PL 33, 1015. – Prokop. *De bell. Vand.* I 5, 17 [= G. Wirth, *Procopii Caesariensis Opera Omnia*, Vol. I (*De Bellis I-IV*), Leipzig 1962]. – Nov. Valent. 2, 3. (= P. Meyer, *Leges Novellae ad Theodosianum*, Berlin 1905, 12). – Vita S. Fulgentii Episcopi Ruspensis, PL 65, 118].

169. Victor. Vit. I IV 187: *Quod si optione proposita exire tardarent, servi perpetuo remanerent*.

170. Seeck, "Geisericus", *RE VII* (1), 944. – Vict. Vit. I IV 187: *Quod etiam in plurimis factum est, multos enim episcopos, et laicos, claros atque honoratos viros, servos esse novimus Vandalorum*. – Prokop. *De bell. Vand.* I, 5, 11. – Apoll. Sid. *carmin.* V 59. [= A. Løyen, *Sidoine Apollinaire I poems*, Paris 1960]. – Theodor. Ep. 70, P.G. 83, 1240. [= Theodoretos v. Kyros, Ep. PG 83, 1171-1494]. – Malch. frg. 3, *FHG IV*, 111-132.

171. Seeck, "Geisericus", *RE VII* (1), 944. – Vict. Vit. I V 87: *... et maximam turbam clericorum navibus fractis impositos, nudos atque exspoliatos expelli praecepit ... senatorum atque honoratorum multitudinem, primo exsilio crudeli contrivit, postea transmarinas in partes projecit*.

172. Seeck, "Geisericus", *RE VII* (1), 944. – Prokop. *De bell. Vand.* (I), 5, 13: *τοῖς δὲ πάλαι κεκτημένοις τα χωρία ἦν δὲ αὐτοῖς ἐν ἐξουσίᾳ καὶ ὅποι βούλοιντο ἀπαλλάσσεσθαι*. – Apoll. Sid. *Carmin.* V 59. – Nov. Val. 2, 3, 6, 3, 34. – Theodor. Ep. 29-36, 52, 53.

173. Ενώ στη συνθήκη του 435 οι Βανδάλοι εμφανίζονται ως φονιδεράτοι με την κατοχή της Καρχηδόνας αποκτούν μεγαλύτερη διαπραγματευτική ικανότητα και στη συνθήκη του 444 εμφανίζονται ως ανεξάρτητοι. F. Miltner, "Vandalen", *RE VIII* (A, 1), 320; Prosp. *chron.* 1347: *Geisericus autem cum Valentiniano Augusto pax confirmata et certis spatiis Africa inter utrumque divisa est* S. Prosperii, *Chronicum integrum*, PL 51.

ση του στην Αφρική, ούτως ώστε μόνον οι *Mauretania Caesariensis* και *Siti-fensis*, *Numidia Cirtensis*¹⁷⁴ και *Tripolitana* να μείνουν υπό την εξουσία του ρωμαϊκού κράτους¹⁷⁵. Ο ίδιος κράτησε υπό την κυριαρχία του ολόκληρη την Ανθυπατική, ολόκληρη την Βυζακηνή, το δυτικό μέρος της Τριπόλεως και το ανατολικό μέρος της Νουμιδίας¹⁷⁶. Εάν η παρατήρησις του Προκοπίου στον πόλεμο κατά των Βανδήλων "Ονώριχον τὸν παῖδα τῆς φιλίας αὐτοῖς ἐπὶ μέγα χωρούσης ἀπέλαβεν"¹⁷⁷, ισχύει για την περίοδο 442-445 και αναφέρεται στην ειρήνη αυτή τότε ο Γιζέριχος υποχρεώοντο επιπλέον να συνεχίζει τις ετήσιες αποστολές σιτηρῶν στη Ρώμη. Αυτό καθεαυτό το γεγονός ήταν μεγάλης σπουδαιότητας για τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία καθώς οι πλέον εύφορες περιοχές είχαν περάσει στην κατοχή των Βανδήλων και οι επαρχίες που τις απέμεναν δεν επαρκούσαν για τον επισιτισμό της υπαρχίας της Ιταλίας¹⁷⁸. Ως το 462 όμως οι Βανδήλοι κατέλαβαν τις Βαλεαρίδες, την Σαρδηνία και την Κορσική και απέτελεσαν τη νέα μεσογειακή δύναμη¹⁷⁹. Η Μεσόγειος είχε οριστικά περάσει στην εξουσία των Βανδήλων.

Κατά την κατάληψη της Καρχηδόνας το 434 ο Γιζέριχος¹⁸⁰ προέβη στην καταστροφή των φορολογικών καταλόγων¹⁸¹. Οι φορολογικοί κατάλογοι υπεδείκνυν τον ιδιοκτήτη κάθε εδαφικού τμήματος, τα φορολογικά βάρη και τις υποθήκες που βαρύνουν το ακίνητο¹⁸². Με την ανακατανομή των ε-

174. Bull. de la soc. nat. des antiqu. de France [1923] 105.

175. Nov. Valent. 13 και 24. – Vict. Vit. I 13. – Nov. Valent. 12, 2: *usque ad illud tempus, quo qualibet ratione eventui patriae vel propriorum recuperatio optata contigerit*. 24, 4: *donec auspicio deo eos in Africam redire contingat*. – Γεγονός είναι ότι το ρωμαϊκό κράτος δεν εγκατέλειψε ποτέ την ελπίδα να επανακτήσει τις περιοχές αυτές.

176. Courtois, *Les Vandales et l'Africa*, 170, 174-5.

177. Prokop. *De bell. Vand.* I, 4, 13.

178. E. Barker, *Cambr. med. hist.* I, 413.

179. Seeck, "Geisericus", *RE* VII (I), 944. – Vict. Vit. I 4.13. 14. II 7, 23. III 5, 20. – CILX 7232. – Prokop. *De bell. Vand.* I, 10, 22, 26. – Vita S. Vulgentii 3, 40, 49 PL 65, 118, 137, 142.

180. "Όπως όλοι οι βάρβαροι, έτσι και οι Βανδήλοι στην αρχή είχαν κοινωνική οργάνωση που θα μπορούσε να ονομασθεί χερσαία, για λόγους που ανάγονται περισσότερο στις συνθήκες το κλίματος και του περιβάλλοντος. Το πέρασμά τους όμως από την Ισπανία τους έφερε σε επαφή με τα ρωμαϊκά λιμάνια της Μεσογείου και τα ρωμαϊκά πληρώματα τους οδήγησαν στις πρώτες υπερπόντιες περιπέτειες. Από τα μέσα του 5ου αιώνα περίπου μπόρεσαν να επιδοθούν και στην ναυπηγική. Στο τέλος το κράτος τους μεταμορφώθηκε σε μεγάλη ναυτική βάση" (Βλ. Λουγγής, Ανατολικό Χριστιανικό Κράτος, *IEE Z'*, 116-117).

181. Prokop. *De bell. Vand.* II, 8, 25: *τῶν ἐπὶ Λιβύῃς χωρίων τοὺς φόρους οὐκέτι ἦν ἐν γραμματεῖσις τεταγμένους εὐρεῖν, ἥπερ αὐτοὺς ἀπεγράψαντο ἐν τοῖς ἄνω χρόνοις Ῥωμαῖοι, ἅτε Γιζερίχου ἀναχαίτισαντός τε καὶ διαφθείραντος κατ' ἀρχὰς πάντας*.

182. Deléages, *Cadastres*, 74 (= A. Deléage, *Les cadastres antiques jusqu'à Dioclétien*, *Etudes de Papyrologie* 2 (1932). – Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 144.

δαφών, την εκδίωξη των ρωμαίων ιδιοκτητών και την παραχώρηση γης σε νέους ιδιοκτήτες, φίλους του καθεστώτος, που εγκαθίδρυσε, είχε ως σκοπό την λύση της φοιδεραιτικής σχέσης με την ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Από τις κατακτημένες περιοχές παραχωρήθηκαν στους Βανδύλους και Αλανούς, εν ολίγοις στους στρατιωτικούς αρχηγούς του Γιζερίχου¹⁸³ κληρονομιαίοι και ελεύθεροι κλήροι, απαλλαγμένοι από δημόσια φορολογικά χρέη κυρίως στην επαρχία *Africa Proconsularis*¹⁸⁴. Οι κλήροι αυτοί ονομάσθηκαν *sortes Vandalarum* (κλήροι Βανδύλων)¹⁸⁵. Εδάφη προσοδοφόρα παραχωρήθηκαν και στους γιούς του¹⁸⁶. Στα πλαίσια δε της μεγάλης εξουσίας του ο Γιζερίχος δήλωσε ως βασιλική γη τις επαρχίες Βυζακηνή, Αμπαριτάνα, Γετουλία και ένα τμήμα της Νουμιδίας, εν ολίγοις τα εδάφη στρατιωτικής σημασίας¹⁸⁷.

Η γη μπόρεσε να μείνει εκμεταλλεύσιμη στο βαθμό που οι προηγούμενοι ιδιοκτήτες και καλλιεργητές δεν μετοίκισαν και συνέχισαν ως ελεύθεροι καλλιεργητές να καλλιεργούν τα κτήματα και να πληρώνουν ένα σταθερό μίσθωμα στους καινούργιους μεγαλοϊδιοκτήτες. Το μίσθωμα επί των βασιλικών κτημάτων πήρε σταδιακά τον χαρακτήρα ενός πολύ υψηλού εγγείου φόρου με αποτέλεσμα οι καλλιεργητές εν καιρώ να αναγκάζονται να εγκαταλείψουν την γη¹⁸⁸. Παρ' όλα αυτά ο ρωμαϊκός πληθυσμός μπόρεσε κατ' αυτόν τον τρόπο να αποκτήσει σχετικά δικαιώματα επί της γης, εν ολίγοις να διαφυλάξει ως ένα βαθμό τα περιουσιακά του στοιχεία έχοντας και κάποια ελευθερία διάθεσης αυτών. Τα μισθώματα όχι μόνον των βασιλικών κτημάτων αλλά και των κτημάτων που είχαν διανεμηθεί στους γιούς του Γιζερίχου εισέπρατταν οι *procuratores* οι οποίοι προέρχονταν από την τάξη των σκλάβων¹⁸⁹.

183. F. Miltner, "Vandalen", *RE* VIII (A, 1), 318. – Vict. Vit. I IV 186: exercitui vero Zeugitanam vel proconsularem funiculo haereditatis divisit.

184. Vict. Vit. I 4, 13. – Prokop. *De bell. Vand.* I, 5, 12-14: και τὰ μὲν χωρία ξόμπαντα, ὅσα τοῖς τε παῖσι καὶ τοῖς ἄλλοις Βανδύλοις Γιζερίχος παραδεδῶκε, οὐδεμιᾶς φόρου ἀπαγωγῆς ὑποτελῆ ἐκέλευσεν εἶναι.

185. Seeck, "Geisericus", *RE* VII (1), 944. – Prokop. *De bell. Vand.* I, 5, 12.

186. Seeck, "Geisericus", *RE* VII (1), 944. – Prokop. *De bell. Vand.* I, 5, 1: ... τῶν δὲ Λιβύων εἴ τι μὲν δόκιμον ἐτίγχανεν ὃν καὶ πλοῦτῳ ἀκμάζον, αὐτοῖς ἀγροῖς τε καὶ πᾶσιν χρήμασιν ἐν ἀνδραπόδων μοίρᾳ παρέδωκεν τοῖς παῖσιν Ὀνωρίχῳ καὶ Γένζωνι.

187. F. Miltner, "Vandalen", *RE* VIII (A, 1), 318. – Seeck, "Geisericus", *RE* VII (1), 944. – Vict. Vit. I IV 186: *Disponens quoque singulas quasque provincias, sibi Byzacenam Abartitanam, atque Getuliam, et partem Numidiae reservavit.*

188. Seeck, "Geisericus", *RE* VII, 1, 945. – Prokop. *De bell. Vand.* I, 5, 15: τῆς δὲ γῆς ὅση οἱ οὐκ ἀγαθὴ ἔδοξεν εἶναι, ἀφῆκε τοῖς πρότερον ἔχουσι, τοσαῦτα ἐνθένδε τῷ δημοσίῳ φέρεσθαι τάξας ὥστε οὐδ' ὅτι οὖν τοῖς τὰ χωρία τὰ σφέτερα αὐτῶν ἔχουσι ἐφευγον δὲ πολλοὶ καὶ ἐκτείνεντο.

189. Seeck, "Geisericus", *RE* VI (1), 945. – Prokop. *De bell. Vand.* I, 10, 25, 26: Γῶδας τις ἦν ἐν τοῖς Γελέμερος δούλοις Γότθος τῷ γένος ... τούτῳ τῷ Γῶδᾳ ὁ Γελέμερ Σαρδῶ τὴν νῆσον ἐπέτρεψε, φυλακῆς τε ἕνεκα καὶ φόρον τὸν ἐπέτειον ἀποφέρειν.

Σταδιακά οι Βανδήλοι εξελίχθηκαν σε ναυτική δύναμη, η οποία ήταν επιφορτισμένη βάσει των συνθηκών ειρήνης με την αποστολή σιτηρών για τον επισιτισμό της Ρώμης. Από το γεγονός αυτό συνάγεται ότι οι γαιοκτητικές σχέσεις στην Αφρική, μετά την κατάληψή τους από τους Βανδήλους παρέμειναν οι ίδιες και το ιδιοκτησιακό καθεστώς υιοθετήθηκε, ως είχε, από τους κατακτητές. Μάλιστα στην ύπαιθρο, όπου οι Βανδήλοι γαιοκτήμονες, ήσαν λιγότερο πειστικοί από τους Ρωμαίους, και όπου πολλοί από τους αγρότες ανήκαν στην εκκλησία των Δονατιστών, τα αντιβανδηλικά αισθήματα ήταν λιγότερο έντονα. Φαίνεται ότι οι Βανδήλοι αντελήφθησαν εγκαίρως ότι η μείωση των καλλιεργητών θα είχε σοβαρότατο αντίκτυπο στη στρατιωτική οργάνωση τους και ότι οι φόροι σε είδος, που προσέφεραν οι μικροκαλλιεργητές είχε μεγάλη σημασία για την συντήρηση και τροφοδοσία του στόλου και του στρατού (ιππικού) των Βανδήλων. Τα αυτοκρατορικά κτήματα μοιράστηκαν επομένως εν μέρει στους στρατιωτικούς αρχηγούς των Βανδήλων, η κατ' εξοχήν αυτοκρατορική γη έγινε βασιλική γη και οι μικροκαλλιεργητές συνέχισαν να καταβάλλουν τους φόρους στο βανδηλικό κράτος.

III. (6) Η επανάκτηση της Αφρικής

Επί Ιουστινιανού η Αφρική ανακαταλήφθηκε από τους Ρωμαίους και το κράτος των Βανδήλων καταστράφηκε. Τέλη Μαρτίου 534 ο βασιλεύς Γελίμερ συνθηκολόγησε με τον Βελισάριο και στο διάταγμα της δημοσιεύσεως των "Εισηγήσεων" που εκδόθηκε στις 21 Νοεμβρίου 533, ο Ιουστινιανός προσθέτει στα επίθετα του Αλαμανικού, Γοτθικού, Φραγκικού Γερμανικού, Αντικού τους τίτλους του Βανδηλικού και Αφρικανού. Η Αφρική μπόρεσε να ανακτηθεί από τους Ρωμαίους καθώς η αντιρωμαϊκή και αντικαθολική πολιτική του Γελίμερου είχε ενώσει τους αστικούς πληθυσμούς εναντίον της βανδηλικής διοικήσεως. Ολιγάριθμοι οι Βανδήλοι σε μία επαρχία πολυάνθρωπη είχαν εξημερωθεί από την πολυτέλεια και την τρυφή ζωή. Οι στρατιωτικές τους επιχειρήσεις περιοριζόταν πλέον στη διασφάλιση της γαλήνης και σε εξορμήσεις αντιποίνων εναντίον των Μαυρουσίων υπηκόων τους.

Ο πλήρης μηχανισμός της αυτοκρατορικής διοικήσεως μπόρεσε να επανεγκατασταθεί σύντομα στην βόρειο Αφρική, μολονότι δεν είχαν περιέλθει όλες οι παλαιές επαρχίες στον απόλυτο έλεγχο του Βυζαντίου. Η Υπαρχία της Δύσης περιορίστηκε στην Αφρική καθώς οι Γότθοι εξακολουθούσαν να είναι κυρίαρχοι στην Ιταλία. Η *constitutio de officio praefecti praetorio Africae et de omni eiusdem dioceseos statu* C.J. I. 27. 1 (534) καθόρισε λεπτομερειακά το προσωπικό και τους μισθούς της πολιτικής και της στρατιωτικής διοικήσεως σύμφωνα με τις μεταρρυθμίσεις που είχε εισα-

γάγει ο Ιωάννης Καππαδόκης¹⁹⁰. Η Ζευγίτις, η Καρχηδών, η Βυζακίτις και η Τρίπολις διοικήθηκαν από διοικητές υπατικών (rectores consulares) η Νουμιδία η Μαυριτανία και η Σαρδηνία από επάρχους (praeses), (1. 27. 12). Ο νομοθέτης στη διάταξη του C.J. 1. 27. 2. 12 τονίζει την ανάγκη να επανέλθει η Αφρική στην προτέραν από των Βανδάλων κατάσταση¹⁹¹. Άλλωστε η Αφρική αποτελούσε προσοδοφόρα πηγή εσόδων¹⁹².

Υπό τον comes rerum privatarum είχε ευθύς εξ αρχής υπαχθεί ο comes Gildoniaci patrimonii. Όπως ήδη αναφέρθηκε¹⁹³ η Notitia Dignitatum per Occidentem κάνει μνεία του αξιώματος του rationalis rei privatae fundorum domus divinae per Africam (Occ. XII.16). Ο ίδιος αξιωματούχος αναφέρεται σε μία επιγραφή από την εποχή του Ιουστινιανού ως comes rationarius domus divinae (C. I. L VIII, 14399). Αυτό βεβαίως δεν σημαίνει ότι κατά την συγκεκριμένη περίοδο, τον 6ο δηλ. αιώνα τα domus divina¹⁹⁴, όσον αφορά στην διαχείρισή τους, χωρίστηκαν από την res privata, η οποία κατείχε εκτενέστατες κτήσεις στην Africa proconsularis και στην Mauretania Sitifensis¹⁹⁵. Στην διάρκεια του 6ου αιώνα ο comes rerum privatarum διόριζε τον υπεύθυνο επί του γραφείου του comes domorum και είχε επ' αυτού δικαστική αρμοδιότητα (C.J. 9. 27. 5)¹⁹⁶.

Επισημαίνουμε λοιπόν ότι το patrimonium Gildonis με την επανάκτηση της Αφρικής πέρασε στη διαχείριση του comes rerum privatarum και συνέχισε να αποτελεί μία πηγή εσόδων, από την οποία ο αυτοκράτωρ δεν θα μπορούσε εύκολα να παραιτηθεί. Το κατά πόσον όμως οι κτήσεις της Αφρικής κατά την περίοδο αυτή υπήρξαν προσοδοφόρες για το αυτοκρατορικό ταμείο είναι αμφίβολο. Η διοικητική και στρατιωτική οργάνωση που ο Ιουστινιανός επέβαλλε υποδηλώνει το πρόβλημα της εδραιώσεως της ρωμαϊκής δυνάμεως σε μεγάλες περιοχές με μαυριτανικό πληθυσμό. Ο Σολομών που είχε μείνει ως στρατηλάτης και έπαρχος πραιτωρίων της Αφρικής δεν κατόρθωσε να οργανώσει και να υπερασπίσει ένα ανοικτό μέτωπο 1000 μιλίων με τις περιορισμένες δυνάμεις που διέθετε¹⁹⁷. Όταν το 544 σκοτώθηκε σε συμπλοκή με τους Μαυρουσίους πολλοί από τους Ρωμαίους στρατιώτες, που δεν είχαν μισθοδοτηθεί από καιρό,

190. R. Browning, "Ο Αιώνας του Ιουστινιανού", IEE Ζ', 172.

191. C.J. 1. 27. 2. 12: et limites in antiquum statum reducti et omnis Africa sic detenta fuerit, sicut erat.

192. Lydos, De mag. III (1): ού μικρόν κτήμα.

193. Βλ. σημ. 103.

194. Στη δύση domus divina για την συγκεκριμένη περίοδο αναφέρονται αποκλειστικά και μόνον στην Αφρική (His. Domänen, 76).

195. C.J. 11. 66. 3 (376) (His. Domänen, 48).

196. Karayannopoulos, Finanzwesen, 70.

197. Browning, "Ο αιώνας του Ιουστινιανού", IEE Ζ', 184.

συμμάχησαν με τους αντάρτες. Οι ανακτημένες επαρχίες της Αφρικής βρίσκονταν σε κίνδυνο καθώς η κεντρική εξουσία αδυνατούσε να προσφέρει στις δυτικές τις επαρχίες, λόγω κυρίως της αποστάσεως, την στρατιωτική κάλυψη που απαιτείτο. Το ενδιαφέρον της Κωνσταντινουπόλεως είχε ουσιαστικά στραφεί στην Ανατολή. Παρατηρούμε επίσης ότι εν αντιθέσει προς τις αφρικανικές κτήσεις ο νομοθέτης με τη Νεαρά 30 περί του ανθυπάτου Καππαδοκίας (536)¹⁹⁸ δηλώνει το απερίφραστο ενδιαφέρον του για τη διαχείριση των αυτοκρατορικών κτήσεων, της "ταμειακής γης" στην Ανατολή. Όπως φαίνεται η οργάνωση των νεοαποκτηθέντων επαρχιών της Αφρικής είχαν πρόσκαιρο χαρακτήρα. Ο αυτοκράτωρ φάνηκε μεν ικανός να επανακτήσει βραχυπρόθεσμα τις αφρικανικές κτήσεις στη Δύση, απεδείχθη όμως αδύναμος να τις κρατήσει και να τις καταστήσει εκμεταλλεύσιμες και προσοδοφόρες. Πιθανολογούμε ότι αυτός είναι ένας βάσιμος λόγος, που δικαιολογεί την απουσία συγκεκριμένης νομοθετικής ρυθμίσεως κατά την περίοδο της βασιλείας του Ιουστινιανού σχετικά με τη διαχείριση του *patrimonium Gildonis*, που απετέλεσε στη συνέχεια τμήμα του αυτοκρατορικού *patrimonium*.

198. *Nov. Just.* 30.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΑΤΖΑΚΗΣ

Σχέσεις γονέων και τέκνων στο μέσο Ιταλικό μεσαίωνα. Πληροφορίες από το βίο του Αγίου Φραγκίσκου της Ασίζης.*

Η ύπαρξη στο ανατολικό τμήμα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας συγκεντρωτικής κεντρικής εξουσίας, και η παρουσία μεγάλων νομοθετικών έργων που εκπορευόταν από αυτή, δίνουν τη δυνατότητα στο σύγχρονο ιστορικό του δικαίου να παρακολουθήσει την εξέλιξη των θεσμών. Κάτω από αυτό το πρίσμα και η απόπειρα σκιαγράφησης της πορείας της πατρικής εξουσίας στο βυζαντινό κόσμο έδωσε, έστω και με κάποιες δυσκολίες, τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Η απόλυτη εξουσία ζωής και θανάτου του ρωμαίου πατέρα, μετουσιώθηκε σταδιακά σε μια ήπια κηδεμονία, διατηρώντας, σε περιουσιακό κυρίως επίπεδο, αρκετές αναμνήσεις από τις ρωμαϊκές καταβολές της. Διαδοχικά διατάγματα προσπάθησαν να περιορίσουν την πώληση και την έκθεση των παιδιών, συνήθειες αρκετά βαθιά ριζωμένες στους λαούς της αυτοκρατορίας, ενώ άλλα δημιούργησαν ήδη από τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια έναν πυρήνα περιουσιακής αυτοτέλειας των υπεξουσίων – το πεκούλιο – θέτωντας με αυτόν τον τρόπο τα θεμέλια για τη μελλοντική τους αυτονομία. Φυσικά σε ορισμένους τομείς η γνώμη του πατέρα εξακολουθεί να βαραίνει αρκετά. Γάμος των υπεξουσίων χωρίς τη συναίνεση του είναι άκυρος και επιτιμάζεται ως πορνεία από την εκκλησία¹. Επίσης, παρά τις επιμέρους διαφορές, ο πατέρας θα κρατήσει, σ' όλη τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου, τον

* Η παρούσα εργασία ανακοινώθηκε στην Ε' Συνάντηση Ιστορικών του Δικαίου, που διοργανώθηκε στην Κομοτηνή στις 18-20 Οκτωβρίου του 2001, από τη Νομική Σχολή του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης.

1. D.23.3.68 επανάληψη του χωρίου σε B.29.1.64. = Τιπουκ.29.1.64.· Μ. Βασιλείου καν.38, 41, 42. Βλ. αναλυτικότερα Γ. Χατζάκης, Η υπεξουσιότητα στο Βυζαντινό δίκαιο, Αθήνα 2000 (διδακτορική διατριβή), σ. 113επ.

τελευταίο λόγο για την ανεξαρτητοποίηση των υπεξουσίων του. Εκτός από τις μάλλον σπάνιες περιπτώσεις της καταδίκης του σε θάνατο, της αιχμαλωσίας του, της ανάληψης από μέρους των υπεξουσίων του συγκεκριμένων αξιωμάτων, και φυσικά του θανάτου του, μόνο με δημόσια πράξη του πατέρα (*emancipatio* – χειραφασία), είναι δυνατόν να καταστούν αυτεξούσια τα παιδιά του και να απελευθερωθούν από τα δεσμά της πατρικής εξουσίας².

Ανάλογα συμπεράσματα δεν μπορούν να εξαχθούν δυστυχώς για την ιταλική χερσόνησο. Η ταραγμένη ιστορία της κατά την περίοδο του μεσαίωνα, η, μερική έστω, παρακμή των πόλεων μεταξύ του 3^{ου} και του 5^{ου} αιώνα³, αλλά κυρίως η έλλειψη ισχυρής κεντρικής εξουσίας, επέβαλε ένα *de facto* δικαίκο πλουραλισμό στις ιταλικές κοινωνίες. Το δίκαιο που θα φέρουν μαζί τους οι βόρειοι επιδρομείς⁴, αλλά και η βυζαντινή επίδραση⁵ στις περιοχές εκείνες που επηρεάζονται πολιτικά και πολιτιστικά από την Κωνσταντινούπολη⁶, θα συνδυαστούν με το υπάρχον ισχυρό ρωμαϊκό υπόβαθρο⁷ και θα συντελέσουν ακόμη περισσότερο σ' αυτή την πολυμορφία.

Φυσικά στο κέντρο αυτών των αλλαγών θα βρεθεί και ο θεσμός της οικογένειας. Η πορεία του δεν είναι δυνατό να χαραχθεί με ακρίβεια.

2. Για την πατρική εξουσία στο βυζαντινό κόσμο βλ. ενδεικτ. : Α. Χριστοφιλόπουλος, *Σχέσεις γονέων και τέκνων κατά το βυζαντινό δίκαιο*, Αθήνα 1946, και Χατζάκης, ό.π..

3. Το φαινόμενο δεν είναι τόσο έντονο στην Ιταλία όπως σε άλλες περιοχές της βόρειας Ευρώπης. Οι ιταλικές πόλεις εξακολουθούν σε μεγάλο βαθμό να υπάρχουν και κάποιες από αυτές να ακμάζουν. Βέβαια οι περισσότερες έχουν απολέσει την παλαιότερη λειτουργία τους, αφού δεν αποτελούν πλέον στρατιωτικό, πολιτικό και διοικητικό κέντρο, αλλά απλά στοιχειώδεις οικονομικές βάσεις. Η παραπάνω κατάσταση μεταβάλλεται από τα μέσα περίπου του 10^{ου} αιώνα, οπότε σταδιακά παρατηρείται μια νέα ακμή στα αστικά κέντρα. Βλ. σχετ. Ν. Καραπιδάκης, *Ιστορία της Μεσαιωνικής Δύσης (5^{ου}-11^{ου} αι.)*, Αθήνα 1996, σ. 167-168· J. Le Goff, *Il Medioevo. Alle origini dell' identità europea*, Roma 2001, σ. 49.

4. Πρόκειται στην πραγματικότητα για περισσότερους λαούς, αρκετοί μάλιστα από τους οποίους βρισκόταν έξω από τη ζώνη επίδρασης του ρωμαϊκού κόσμου. Βλ. σχετ. G. Astuti, *Lezioni di storia del diritto italiano. Le fonti*, Padova 1953, σ. 75-118· D. Herlihy, *La famiglia nel Medioevo*, Roma 1994, σ. 39.

5. Για τη διάδοση του *Corpus Juris Civilis* στην Ιταλία μετά την ανακατάληψη της από τον Ιουστινιανό βλ. σχετ. Astuti, ό.π. σ. 57-65, 197-230· G. Ferrari dalle Spade, *Codificazione giustiniana e leggi Romane dei barbari*, στο *Scritti Giuridici*, τ. II, Milano 1954, σ. 410· Γ. Πετρόπουλος, *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού δικαίου*, τ. I, Αθήνα 1963, σ. 311-319.

6. Βλ. σχετ. F. Burgarella, S. Chierici, R. Fontaine, M. Guidetti, G. Penco, P. Poggio, M. Rouche, *L' Europa Barbara e Feudale*, τ. I, Milano 1978, σ. 193-198.

7. Βλ. σχετ. J. Gaudemet, *Το ρωμαϊκό θαύμα*, στο F. Braudel – G. Duby, *Η Μεσόγειος, Άνθρωποι και πολιτιστική κληρονομιά*, Αθήνα 1990, σ. 60-63, 66-70.

Ιδιαίτερα πριν από το δέκατο αιώνα οι πληροφορίες που υπάρχουν σχετικά είναι ελάχιστες. Πρόκειται είτε για μεμονωμένα νομοθετήματα μικρής εκτάσεως, είτε για αποφάσεις τοπικών συνόδων, είτε τέλος για αρχαιολογικά ευρήματα. Τίποτε όμως από τα παραπάνω δεν οδηγεί στην εξαγωγή γενικών συμπερασμάτων.

Κοινά αποδεκτές σταθερές γι' αυτούς τους αιώνες αποτελούν, αφενός η διαπίστωση ότι οι βόρειοι επιδρομείς, και ιδιαίτερα τα Λογγοβαρδικά φύλα που από τον 6^ο αιώνα κατακλύζουν την Ιταλία για να εγκατασταθούν τελικά σ' αυτή⁸, ήταν οργανωμένοι με τη δομή της «φάρας», και αφετέρου η επισήμανση ότι οι ντόπιοι πληθυσμοί αφέθηκαν από τους κατακτητές, με βάση την αρχή της προσωπικότητας του δικαίου⁹, να διέπονται από τους δικούς τους κανόνες. Κάτω από αυτό το πρίσμα ο τομέας της οικογένειας φαίνεται να αποτέλεσε περισσότερο παράγοντα σύγκλισης παρά διαφοροποίησης, αφού το Λογγοβαρδικό οικογενειακό πρότυπο¹⁰ δεν ξέφευγε ιδιαίτερα από το αντίστοιχο του ρωμαϊκού κόσμου¹¹. Στην πραγματικότητα επρόκειτο για μεγάλες ομάδες που τα μέλη τους συνδεόταν με χαλαρούς συγγενικούς δεσμούς και βρισκόταν κάτω από την εξουσία του γηραιότερου ίσως ή ισχυρότερου μέλους τους. Οι ομάδες αυτές στις οποίες περιλαμβάνονται ακόμα και οι δούλοι, σ' αυτό το πρώτο στάδιο βρίσκονται εγκαταστημένες σε συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές όπου όχι λίγες φορές έχουν αφήσει τοπωνυμικά κατάλοιπα τα οποία επιβιώνουν μέχρι σήμερα¹².

Οι εσωτερικές σχέσεις μέσα σ' αυτή την ευρύτερη οικογένεια ρυθμίζονται από τη δύναμη επιβολής του αρχηγού της. Προς τα έξω αυτός είναι ο νόμιμος εκπρόσωπος προς την εκάστοτε εξουσία, και φυσικά ο υ-

8. Βλ. σχετ. Burgarella κτλ., ό.π. σ. 151-152· Καραπιδάκης, ό.π. σ. 68-73, 83-85· D. Nicholas, Η εξέλιξη του μεσαιωνικού κόσμου, Αθήνα 2000, σ. 113-114.

9. Παρόμοια τακτική ακολούθησαν όχι μόνο με τους ντόπιους πληθυσμούς αλλά ακόμη και με τους γοτθικούς πυρήνες που είχαν παραμείνει στη χερσόνησο. Βλ. σχετ. Astuti, ό.π. σ. 77-79· P. S. Leicht, Storia del diritto italiano, Le fonti, Milano 1956, σ. 54-65· Burgarella κτλ., ό.π. σ. 263, 265· Δ. Γκόφας, Ιστορία του Ρωμαϊκού δικαίου, τ. I-III, Αθήνα - Κομοτηνή 1985, σ. 180-182.

10. Βλ. σχετ. L. Palumbo, Il consiglio di famiglia nel diritto longobardo, Lanciano 1896, σ. 79επ· P. S. Leicht, Storia del diritto italiano, Diritto delle persone e di famiglia, Milano 1960, σ. 134επ· E. Besta, La famiglia nella storia del diritto italiano, Milano, 1962, σ. 193.

11. Για την patria potestas στο ρωμαϊκό κόσμο βλ. ενδεικτ. G. Longo, Diritto Romano, τ. III, Diritto di famiglia, Roma 1940· M. Kaser, Das römische Privatrecht, I-II (Handbuch der Altertumswissenschaft, X.3.3.1.2.) München 1971-1975, επίσης βλ. και Χατζάκης, ό.π., σ. 13-23.

12. Όπως για παράδειγμα Fara d'Adda, Fara degli Abruzzi, Farendo, Farisegno κτλ.. Βλ. σχετ. Leicht, ό.π. σ. 62-63· Burgarella κτλ., ό.π. σ. 263· Καραπιδάκης, ό.π. σ. 84.

περασπιστής της. Η κηδεμονία που ασκεί στους υποτελείς του, του δίνει το δικαίωμα να αποφασίζει για το γάμο τους, τον εγκλεισμό τους σε μοναστήρι¹³ ή και την πώληση τους¹⁴. Οι γιοι ενηλικιώνονται από τη στιγμή που είναι σε θέση να πάρουν όπλα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι παύουν να υπακούουν στον αρχηγό της ομάδας. Οι γυναίκες μετά το γάμο τους εξέρχονται πλήρως από την πατρική «φάρα» και εισέρχονται σ' αυτή του συζύγου τους. Βέβαια, θα πρέπει ίσως να τονιστεί, ότι ούτε όλες οι πολιτιστικές ομάδες των επιδρομικών διακρινόταν από την ίδια ένταση στους οικογενειακούς δεσμούς¹⁵, ούτε και η ντόπια παράδοση απέκλειε τη συνύπαρξη πυρηνικών οικογενειών¹⁶.

Η διάδοση του φεουδαρχικού συστήματος¹⁷ στη χερσόνησο θα ενισχύσει ακόμη περισσότερο αυτά τα πρότυπα. Η αρχή της μη διάσπασης των φεουδαρχικών γαιών δείχνει να ευνοεί την ύπαρξη μεγάλων οικογενειών. Οι ομάδες αυτές που υπακούουν στον εκάστοτε αρχηγό, συνδέονται σταθερά και για μακρά χρονικά διαστήματα με συγκεκριμένα τμήματα γης, από τα οποία μάλιστα δεν διστάζουν να αντλήσουν το επίθετο τους ή τέλος πάντων κάτι που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως πρωτόγονη μορφή επιθέτου¹⁸. Και όλα αυτά όχι μόνο στο επίπεδο των ιδιοκτητών – φεουδαρχών, αλλά και σε αυτό των παροίκων¹⁹.

Το πέραςμα στη νέα χιλιετία θα αποτελέσει αφετηρία για σημαντικές

13. Η εξουσία αυτή αναγνωρίστηκε για παράδειγμα από τη σύνοδο του Worms το 868. Βλ. σχετ. Burgarella κτλ., ό.π. σ. 265· D. Lett, Το παιδί μέσα στη χριστιανοσύνη, στο D. A. Bidon – D. Lett, Η καθημερινή ζωή των παιδιών στο μεσαίωνα, Αθήνα 1999, σ. 103-105.

14. Ο Κασσιόδωρος διηγείται ότι στις αρχές του 6^{ου} αιώνα οι χωρικοί της νότιας Ιταλίας με την ευκαιρία ενός παζαριού πωλούσαν τα παιδιά τους (PL 94, 571). Βλ. σχετ. Lett, ό.π. σ. 81.

15. Το έδικοτο του Ροθαρίου (643), βασιλιά – νομοθέτη των Λογγοβάρδων, γνωστό και ως «Λομβαρδικό έδικοτο», προέβλεπε επί παραδείγματι, τη δυνατότητα των γιων να χωριστούν από τους γονείς τους και να δημιουργήσουν ανεξάρτητες οικογένειες. Βλ. σχετ. Astuti, ό.π. σ. 86-103· Burgarella κτλ., ό.π. σ. 263. Για το έδικοτο βλ. ενδεικτ. Leicht, ό.π. σ. 48-53· C. Giardina, L' editto di Rotari e la codificazione di Giustiniano, Studi di Storia e diritto in onore di Enrico Besta, Milano χωρίς χρονολογία, σ. 73-127· Καραπιδάκης, ό.π. σ. 108-110.

16. Βλ. σχετ. Burgarella κτλ., ό.π. σ. 263· P. Solinas, Η οικογένεια, στο F. Braudel – G. Duby, Η Μεσόγειος, Άνθρωποι και πολιτιστική κληρονομιά, Αθήνα 1990, σ. 82-85· Lett, ό.π. σ. 111.

17. Βλ. ενδεικτ. Burgarella κτλ., ό.π. σ. 312-319· Ζ. Τσιρπανλής, Η Δυτική Ευρώπη στους μέσους χρόνους (5^{ος}-15^{ος} αι.), Θεσσαλονίκη 1985, σ. 98-100· G. Giordanengo, Les féodalités italiennes, στο Les féodalités, Paris 1998, σ. 211επ· Le Goff, ό.π. σ. 27-36.

18. Βλ. σχετ. Ι. Καραγιαννόπουλος, Εισαγωγή στη Μεσαιωνική Ιστορία, τ. II, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 44-45· Solinas, ό.π. σ. 90-94.

19. Βλ. σχετ. Burgarella κτλ., ό.π. σ. 264.

αλλαγές στους οικογενειακούς θεσμούς της μεσαιωνικής κοινωνίας. Η ρωμαϊκή εκκλησία με μια βαθιά ανανεωτική κίνηση θα καθοδηγήσει την κοινωνία με μια αποφασιστικότητα που δεν είχε επιδείξει μέχρι τότε. Οι κανόνες που αφορούν το γάμο μεταβάλλονται και οργανώνονται: Η απλή τελετή με τις εκκλησιαστικές ευχές που συνόδευαν τα νέα ζευγάρια αντικαθίσταται από τη σύλληψη της έννοιας του γάμου ως μυστηρίου, ιδέα ξένη τους περασμένους αιώνες²⁰. Οι κανονολόγοι της δυτικής εκκλησίας θα καθορίσουν με λεπτομέρειες τις προϋποθέσεις σύναψης ενός νόμιμου γάμου, ορίζοντας τους βαθμούς συγγένειας και την ηλικία των συναπτομένων και εμποδίζοντας τους πατέρες να παντρεύουν με τη βία τα παιδιά τους. Ο γάμος είναι πλέον μονογαμικός και διαρκής. Οι γονείς γίνονται σεβαστοί και βοηθούνται από τα παιδιά όταν μεγαλώσουν²¹. Η δύναμη που αποδίδεται στον πατέρα – αρχηγό της οικογένειας²² – θυμίζει τις εξουσίες που του απέδιδε το ρωμαϊκό δίκαιο. Μόνο που αυτή τη φορά παρατηρείται ποιοτική και ποσοτική διαφορά. Τα φαινόμενα έκθεσης και πώλησης των παιδιών μειώνονται, χωρίς όμως και να εξαφανίζονται πλήρως²³. Ο πατέρας κρατάει τον έλεγχο της περιουσίας μέχρι το θάνατο του εξασφαλίζοντας με αυτόν τον τρόπο και την υπακοή των παιδιών του. Οι γενικές αυτές αρχές φαίνεται να επιβάλλονται σε όλες τις κοινωνικές τάξεις, αφού διοχετεύονται μέσω της κυρίαρχης θρησκευτικής ιδεολογίας της εποχής και κάνουν τις οικογένειες να παρουσιάζουν σοβαρές ομοιότητες μεταξύ τους, ανεξάρτητα από την κοινωνική τους τοποθέτηση²⁴.

Αμοιρη σ' όλο αυτό το πνεύμα αναδιοργάνωσης του 11ου αιώνα δεν πρέπει να είναι ούτε η δημογραφική αύξηση που παρατηρείται αυτή την περίοδο και φαίνεται να συνεχίζει σταθερή, τουλάχιστον μέχρι και το 1250²⁵, ούτε φυσικά οι κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις που έχουν ήδη αρχίσει να μορφώνονται στην Ιταλία και οι οποίες θα οδηγήσουν στην

20. Βλ. σχετ. Gaudemet, ό.π. σ. 70-72· G. Duby, Ο Ιππότης, η γυναίκα και ο ιερέας, Ο γάμος στη φεουδαρχική Ευρώπη, Ηράκλειο 1996.

21. Πρόκειται στην πραγματικότητα για μια ευρύτερη μεταρρύθμιση. Βλ. σχετ. Christiane Klapisch-Zuber, *Les femmes et la famille*, στο J. Le Goff, *L'homme médiéval*, Paris 1989, σ. 324επ.· Καραπιδάκης, ό.π. σ. 199επ.

22. Θα του αποδοθούν διαφορετικές ονομασίες ανάλογα με τις περιοχές: *Magister domus* στο Piemonte, *Maior domus* στο Friuli, *Caput casae* στη Lombardia. Βλ. σχετ. Burgarella κτλ., ό.π. σ. 264.

23. Ενδεικτικός σχετικά είναι ο 26ος κανόνας της συνόδου του Λατερανού του 1179 που απαγορεύει όχι γενικά την πώληση των παιδιών, αλλά τουλάχιστον τη διάθεση τους σε Σαρακηνούς και Ιουδαίους. Βλ. σχετ. Lett, ό.π. σ. 82.

24. Βλ. σχετ. Herlihy, ό.π. σ. 172.

25. Βλ. σχετ. Καραπιδάκης ό.π. σ. 259-263.

ακμή των πόλεων και της αστικής εμπορικής τάξης που αρχίζει να διεκδικεί μερίδιο στην άσκηση της εξουσίας²⁶.

Οι πηγές για όλα τα παραπάνω και πάλι εξακολουθούν να είναι λίγες και κυρίως διάσπαρτες. Σημαντική μερίδα από αυτές ανήκει στην κατηγορία των αγιολογικών κειμένων. Η αξία των πηγών αυτών έχει τονιστεί επανειλημμένα από τους ιστορικούς. Διηγήσεις με καθοδηγητικό και παιδευτικό χαρακτήρα, αποτελούν ταυτόχρονα και μοναδικές πηγές ιστορικών πληροφοριών. Την περίοδο γύρω από την πρώτη χιλιετία παρατηρείται τόσο μια αύξηση στις αγιοποιήσεις που κάνει η ρωμαϊκή εκκλησία, όσο και μια άνθηση στους βίους που συγγράφονται. Είναι τρόπον τινά το αντιστάθμισμα στις θεσμικές αλλαγές που έχουν ξεκινήσει. Ένα ισχυρό ιδεολογικό όπλο που εκμεταλεύεται τη βιωμένη πραγματικότητα για την εξυπηρέτηση ενός συγκεκριμένου σκοπού.

Οι άγιοι, προστατευτικές υπάρξεις, που είναι εγκαταστημένες στον ουρανό και από εκεί βοηθούν τους ευσεβείς θνητούς και μεσολαβούν γι' αυτούς, χρησιμεύουν ταυτόχρονα και ως πρότυπα για εκείνους που θέλουν να κατακτήσουν την κατάσταση της αγιότητας. Οι αρετές τους, τα ανθραγαθήματα τους, αλλά κυρίως ορισμένες σημαντικές στιγμές της επίγειας ζωής τους, εξαίρονται για να αποτελέσουν παραδείγματα. Πρόκειται στην πραγματικότητα για τη μεγάλη ευκαιρία της εκκλησίας να εισάγει τα νέα πρότυπα ζωής που προτείνει, μέσα από απλές ιστορίες, που είναι σίγουρη ότι θα γνωρίσουν μεγάλη διάδοση²⁷. Συνταγή παλιά και δοκιμασμένη.

Ο Βίος του Αγίου Φραγκίσκου της Ασίζης είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα των παραπάνω. Ο άνθρωπος ο οποίος έζησε όλη του τη ζωή μέσα στην έσχατη φτώχεια, αρνούμενος οποιαδήποτε μορφή ιδιοκτησίας και ο οποίος παρόλα αυτά κρατήθηκε πάντοτε σταθερά μέσα στα όρια του ορθού δόγματος, προσηλωμένος στη ρωμαϊκή εκκλησία, αποτελούσε μια καλή απάντηση προς όλα τα σύγχρονα αιρετικά κινήματα που αμφισβητούσαν δυναμικά τον υλικό πλούτο που κατείχε η εκκλησία²⁸.

26. Βλ. σχετ. Καραγιαννόπουλος, ό.π. σ. 75-88· J. Le Goff, Ο πολιτισμός της μεσαιωνικής Δύσης, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 87επ· Herlihy, ό.π. σ. 103-106, καθώς και H. Pirenne, *Le città del Medioevo*, Roma 1995· M. Ascheri, *Istituzioni Medievali*, Urbino 1995, σ. 259επ· Καραπιδάκης, ό.π. σ. 330-335. Βλ. επίσης ειδικότερα για την περιοχή της Umbria που αναφέρεται παρακάτω : D. Waley, *L' Umbria e lo stato papale nei secoli XII - XIV*, in *Storia e arte in Umbria nell' eta comunale*, Atti del VI Convegno di studi Umbri, Gubbio 26-30 Maggio 1968, II, Perugia 1971, σ. 271-287· D. Waley, J.C. Maire Vigueur, R. Manselli, *Comuni e signorie nell' Italia nordorientale e centrale : Lazio, Umbria, Marche e Luca*, Torino 1987 (*Storia d' Italia diretta da G. Galasso*), τ.VIII, 2, σ. 321-606.

27. Βλ. σχετ. A. Vauchez, *Le saint*, στο J. Le Goff, *L' homme médiéval*, Paris 1989, σ. 347-358, 367-372· Duby, ό.π. σ. 121επ.

28. Βλ. σχετ. G. Gonnet, *Valdès di Lione e Francesco d' Assisi*, καθώς και F. Porsia,

Η ιστορία του Φραγκίσκου είναι λίγο πολύ γνωστή σε όλους. Ο Giovanni di Bernardone, γνωστός και ως Francesco, γεννήθηκε στην Ασίζη το 1182 και ήταν γιος ενός πλούσιου εμπόρου υφασμάτων. Η συμμετοχή του στον πόλεμο με τη γειτονική Περούτζια και η αιχμαλωσία που ακολούθησε, αποτέλεσαν την αφορμή για μια βαθιά θρησκευτική μεταστροφή. Αποκηρύσσει τα αγαθά του, εγκαταλείπει το σπίτι του πλούσιου πατέρα του και αρχίζει να ζει ως ζητιάνος συγχρωτιζόμενος με τους φτωχούς και τους λεπρούς της πόλης. Η ασκητικότητα του δεν αργεί να προσελκύσει πλήθος οπαδών οι οποίοι δεν διστάζουν να μοιραστούν μαζί του τη φτώχεια, τους ασκητικούς αγώνες και τις κακουχίες. Μετά από μια πολυτάραχη ζωή που θα τον οδηγήσει σε διάφορα μέρη του κόσμου (Άγιοι Τόποι, Αίγυπτος, Τυνησία, Ισπανία) θα πεθάνει, τον Οκτώβριο του 1226, άρρωστος και εξαντλημένος στην αγαπημένη του Ασίζη. Εκτός από μια διαθήκη, που θα συντάξει τις παραμονές του θανάτου του, ο Φραγκίσκος άφησε πίσω του αξιόλογα κείμενα και ποιήματα, που τον κατατάσσουν στους σημαντικούς ποιητές της εποχής του²⁹. Η μεγάλη φήμη του και τα πολλά θαύματα του θα οδηγήσουν το Γρηγόριο ΙΧ να τον αγιοποιήσει³⁰ δυο μόλις χρόνια μετά το θάνατο του, τον Ιούλιο του 1228³¹.

Από όλη αυτή την πολυτάραχη ζωή ενδιαφέρον εν προκειμένω παρουσιάζουν δυο περιστατικά που περιγράφονται στις πηγές και τα ο-

Parallelismi tra Valdo e Francesco, και τα δύο άρθρα στον τόμο *Studi storici in onore di Gabriele Pepe*, Bari 1969, σ. 317-329 και 331-355· Τσιρπανλής, ό.π., σ. 167-169· Le Goff, *Ο πολιτισμός κτλ.*, σ. 125· L. Gatto, *Il Medioevo*, Roma 1994· Duby, ό.π., σ. 105επ., σ. 52-55, 63-65· Nicholas, ό.π., σ. 550-555.

29. Συγκεκριμένα σε αυτόν αποδίδονται : Ο δεύτερος κανόνας του τάγματος (1223) –ο πρώτος έχει χαθεί–, το περίφημο Άσμα των Δημιουργημάτων (*Il cantico delle creature*), η Διαθήκη (1226), Προσευχές, και Αλληλογραφία.

30. Η αγιοποίηση του αποτέλεσε αφορμή να γραφούν οι δύο βασικές πηγές που υπάρχουν για τη ζωή του. Πρόκειται για τη *Vita* από τον Thomae de Celano (*Thomae de Celano, Vita prima s. Francisci, Analecta Franciscana X* (1926-1946), σ. 3-117, καθώς και *ASS Octobris II*, σ. 683-723, στο εξής «*Vita prima*») και για τη *Legenda Maior* από τον Bonventura (*Bonaventurae, Legenda maior s. Francisci, Analecta Franciscana X* (1926-1946), σ. 557-652, καθώς και *ASS Octobris II*, σ. 742-798, στο εξής «*Legenda maior*»). Και οι δυο συγγραφείς υπήρξαν από τους βασικούς συντρόφους του αγίου. Σ' αυτούς τους δυο βίους θα προστεθούν αργότερα αφενός μια διασκευή της *Vita* και πάλι από τον Thomae de Celano, γνωστή ως *Vita secunda* (*Thomae de Celano, Vita secunda s. Francisci, Analecta Franciscana X* (1926-1946), σ. 129-268, στο εξής «*Vita secunda*»), αφετέρου δε, το 14^ο πλέον αιώνα, μια ανθολογία από κείμενα και ιστορίες που αφορούν τον Άγιο, γνωστή ως *Fioretti* ή *Fiori dei tre compagni* (*Scripta Leonis, Rufini, et Angeli Sociorum s. Francisci, ASS Octobris II*, σ. 723-742, στο εξής «*Scripta tribus sociis*»).

31. Βλ. σχετ. G. Bessière – H. Vulliez, *Francesco, Il santo d' Assisi*, Trieste 1998· Chiara Frugoni, *Vita di un uomo : Francesco d' Assisi*, Torino 1995.

ποία δίνουν μια καλή εικόνα για το καθεστώς της πατρικής εξουσίας στις αρχές του 13^{ου} αιώνα. Πρόκειται αφενός για τη φυλάκιση του αγίου και αφετέρου για τη δίκη του, που έγινε ενώπιον του επισκοπικού δικαστηρίου της Ασίζης. Αλλά ας δούμε τα πράγματα από την αρχή.

Η περίοδος μεταστροφής του Φραγκίσκου οριοθετείται από ένα σημαντικό γεγονός. Ένα πρωί φορτώνει ένα άλογο με πολύτιμα υφάσματα από το μαγαζί του πατέρα του και πηγαίνει στην εμποροπανήγυρη μιας γειτονικής πόλης, όπου πουλάει εμπορεύματα και άλογο³². Τα χρήματα από την πώληση αυτή τα εμπιστεύεται στον εφημέριο της εκκλησίας του Αγίου Δαμιανού³³, για να τα διαθέσει για την επισκευή του ναού. Ο εφημέριος γνωρίζοντας την προέλευση τους και φοβούμενος την οργή του πατέρα του Αγίου³⁴, δεν τα αποδέχεται και εν τέλει παραμένουν παραπεταμένα σε κάποια άκρη. Η «κλοπή» αυτή θα δώσει το έναυσμα για μια σειρά βίαιων αντιδράσεων από μέρους του πατέρα. Μετά τις άκαρπες προσπάθειες του να εντοπίσει τον Φραγκίσκο, η εμφάνιση του στην πόλη θα τον εξαγριώσει ακόμη περισσότερο. Χωρίς να διστάσει, συλλαμβάνει το γιο του, τον αλυσοδένει και τον κλείνει σε ένα σκοτεινό δωμάτιο του σπιτιού του, γυμνό και χωρίς τροφή, ευελπιστώντας προφανώς να συνετίσει με αυτόν τον τρόπο τον επαναστάτη³⁵. Οι μέρες περνούν χωρίς όμως τα απαραίτητα δείγματα μεταστροφής που περίμενε. Και το χειρότερο, κατά τη διάρκεια μιας απουσίας του, η σύζυγος του θα απελευθερώσει το γιο της και θα τον αφήσει να φύγει³⁶.

Το περιστατικό περιγράφει σαφώς την ενάσκηση του δικαιώματος διορθώσεως (*jus corrigendi*) που είχε ο πατέρας πάνω στα υπεξούσια παιδιά του, μέρος του απεριόριστου δικαιώματος ζωής και θανάτου που εξ ορισμού εμπεριείχε η πατρική εξουσία³⁷. Ο Φραγκίσκος την εποχή αυτή

32. Vita prima IV.8 (ASS Octobris II, σ. 686).

33. Η εκκλησία του Αγίου Δαμιανού βρίσκεται στα περίχωρα της πόλης της Ασίζης και αποτέλεσε ένα από τα μέρη που ο άγιος συνήθιζε να αποσύρεται. Μετά το 1212 παραχωρήθηκε στην Αγία Κίρα και την ακολουθία της.

34. «... Timore parentum ...» θα τονίσει ο Thomae de Celano στη Vita prima, VI.13 (ASS Octobris II, σ. 687). Βλ. επίσης σχετ. και τα σχόλια στα ASS Octobris II, σ. 569, 125.

35. «... Sicque omni miseratione subtracta, per plures dies eum in tenebroso loco reclusit ...» Vita prima V, 12 (ASS Octobris II, σ. 687) καθώς επίσης και Legenda maior κεφ. II.17 (ASS Octobris II, σ. 746).

36. «... Cum mater illius factum mariti non approbans ... liberum abire permisit ...» Vita prima, VI.13 (ASS Octobris II, σ. 687), βλ. επίσης και τα σχόλια στα ASS Octobris II, σ. 568, 123.

37. Το *ius vitae et necis* του ρωμαίου πατέρα ασκείται είτε με την έκθεση των νεογέννητων υπεξουσίων (*ius exponendi*), είτε με τη πώληση τους (*ius vendendi*), είτε τέλος με την επιβολή σωματικών ποινών (*ius corrigendi*). Βλ. σχετ. Χατζάκης, ό.π. σ. 73-76 και 87-91.

δεν πρέπει να ήταν μεγαλύτερος από 23 ετών, και προφανώς παρέμενε υπεξούσιος στον πατέρα του. Με τη φυλάκιση αυτή ενσυνείδητα ή ασυνείδητα ο πατέρας του ασκεί το δικαίωμα του εξουσιαστή – δικαστή, που του επιτρέπει να επιβάλλει ποινές στο εσωτερικό του οίκου του. Η κρατική εξουσία δεν φαίνεται να αναμειγνύεται πουθενά σ' αυτή την ιστορία, ακόμα και μετά τη διαφυγή του Φραγκίσκου. Εξάλλου η αδυναμία του πατέρα να φέρει πίσω το φυγάδα, έστω και με δικά του μέσα, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι παρόμοιο δικαίωμα γινόταν μόλις ανεκτό από τις αρχές. Η οργάνωση των πόλεων – κρατών, που αναπτύσσεται αυτή περίπου την περίοδο, δεν πρέπει να έβλεπε θετικά παρόμοιες ενέργειες, που διεκδικούσαν δυναμικά ένα σημαντικό μέρος από τη νεαποκτηθείσα εξουσία.

Φυσικά η ιστορία δεν τελειώνει εδώ. Ο Pietro di Bernardone βλέποντας, μετά τη διαφυγή του γιου του, την αδυναμία του να αντιδράσει σε προσωπικό επίπεδο, αποφασίζει να τον εγκαλέσει για κλοπή ενώπιον του πολιτικού δικαστηρίου της πόλης. Η απαίτηση και πάλι να εφαρμοστεί ο κανόνας του ρωμαϊκού δικαίου που απαγόρευε την άσκηση αγωγής από μέρους του πατέρα κατά των υπεξουσίων του – και το αντίστροφο – μάλλον είναι αρκετά ουτοπική σε μια τόσο όψιμη περίοδο³⁸. Σε κάθε περίπτωση στην κλήση του να παρουσιαστεί ενώπιον του δικαστηρίου ο Φραγκίσκος, δασκαλεμένος λένε οι πηγές από τον επίσκοπο της Ασίζης Guido, θα προβάλλει την ιδιότητα του ως ανθρώπου που ανήκει στο περιβάλλον της εκκλησίας και θα αρνηθεί την αρμοδιότητα του δικαστηρίου να εκδικάσει την περίπτωση του³⁹. Όμως αυτό το νέο εμπόδιο δεν θα σταματήσει τον πατέρα του. Λίγες μέρες μετά θα εμφανιστεί ενώπιον του επισκοπικού δικαστηρίου κατηγορώντας και πάλι το γιο του για κλοπή και απαιτώντας την επιστροφή των χρημάτων που είχαν προέλθει από την πώληση του αλόγου και των εμπορευμάτων. Σ' αυτή τη δεύτερη πρόσκληση ο Φραγκίσκος δεν θα μπορέσει πλέον να απαντήσει με υπερκφυγές. Θα παρουσιαστεί ενώπιον του δικαστηρίου και αφού ακούσει τις απαιτήσεις του πατέρα του θα αποσυρθεί για λίγο για να επιστρέψει στη συνέχεια εντελώς γυμνός, με τα ρούχα του τακτοποιημένα σ' ένα πακέτο και το πουγκί με τα χρήματα εναποτιθεμένα πάνω τους. Σε σχετική ερώτηση του δικαστηρίου θα απαντήσει απευθυνόμενος στον

38. D.47.2.16. επανάληψη του χωρίου σε B.60.12.16. «Ούτε ἡμεῖς κατὰ τῶν ὑπεξουσίων ὡμῶν ἔχομεν τὴν περὶ κλοπῆς ἀγωγὴν οὔτε αὐτοὶ καθ' ἡμῶν», επίσης C.2.2.3. [ét.287] επανάληψη του χωρίου σε B.31.3.8. Βλ. σχετ. Χατζάκης, ὁ.π. σ. 247-250.

39. «... Consul vero nolentes ei vim facere, dixerunt patri : ex quo servitium Dei est aggressus, de potestate nostra exivit ...» Scripta tribus sociis VI, 19 (ASS Octobris II, σ. 729, 19), Βλ. επίσης τα σχόλια στα ASS Octobris II, σ. 568, 126.

πατέρα του: «Μέχρι τώρα σε ονόμαζα πατέρα μου πάνω στη γη, τώρα όμως μπορώ να πω με σιγουριά Πάτερ ημών ο εν τοις ουρανοίς, γιατί σ' αυτόν έχω εναποθέσει όλο το θησαυρό μου, και όλη μου την εμπιστοσύνη»⁴⁰. Ο επίσκοπος συγκινημένος από τη δήλωση και τη στάση του Φραγκίσκου θα σπεύσει να καλύψει με το μανδύα του τη γύμνια του, καλοσωρίζοντας τον με αυτόν τον τρόπο στην καινούργια του οικογένεια⁴¹.

Οι βιογράφοι του Αγίου είδαν σ' αυτή τη πράξη απογύμνωσης τη συμβολική άρνηση της κοσμικής ζωής, την απάρνηση των υλικών αγαθών, τη βούληση του Φραγκίσκου να εγκαταλείψει τη φυσική του οικογένεια και να εισέλθει γυμνός στη νέα του ζωή⁴². Η πληροφορία όμως για αυτή τη δίκη, πρέπει να αξιολογηθεί νομικά, αφού φαίνεται να υποκρύπτεται μια όχι και τόσο τυπική περίπτωση χειραφεσίας.

Η *emancipatio* (χειραφεσία) κατά το ρωμαϊκό δίκαιο ήταν η με τη βούληση του πατέρα απελευθέρωση υπεξουσίου από τα πατρικά δεσμά, καθιστώντας τον με αυτόν τον τρόπο αυτεξούσιο. Ο τύπος και η διαδικασία μιας τέτοιας πράξης γνώρισε διάφορες παραλλαγές⁴³. Ο Ιουστινιανός θα εισαγάγει εντέλει τη χειραφεσία με δήλωση ενώπιον δικαστή ή αρμοδίου άρχοντα⁴⁴.

Βέβαια στην Ασίζη του 1200 δεν μπορεί να γνωρίζει κανείς τι ακριβώς ίσχυε σχετικά. Δυο πληροφορίες που εντοπίστηκαν φαίνεται να δίνουν το γενικότερο πλαίσιο στο οποίο μπορεί να κινηθεί ο μελετητής. Αφενός λοιπόν είναι γνωστό ότι ήδη από τον 11^ο αιώνα το *Corpus Juris Civilis* είχε επανασυγκροτηθεί από τους νομικούς της Bologna και διδασκόταν σχολιασμένο στο πανεπιστήμιο της πόλης⁴⁵, αφετέρου δε υπάρχει

40. «... Usque nunc vocavi te patrem interris amodo autem securum dicere possum : Pater noster qui es in caelis, apud quem omnem thesaurum reposui, et omnem me fiduciam collocavi ...» *Legenda maior* II.20 (ASS Octobris II, σ. 746). Η δήλωση σε άλλη παραλλαγή επαναλαμβάνεται και στα *Scripta tribus sociis* VI.20 (ASS Octobris II, σ. 729), καθώς επίσης και στα σχόλια στα ASS Octobris II, σ. 569, 130, και 570, 132.

41. *Vita prima* VI, 15 (ASS Octobris II, σ. 687-688). *Legenda maior*, II, 20 (ASS Octobris II, σ. 746), καθώς επίσης και τα σχόλια στα ASS Octobris II, σ. 568, 124-125, και σ. 569, 127-129.

42. *Vita prima*, VI, 15 (ASS Octobris II, σ. 687-688), καθώς επίσης και τα σχόλια στα ASS Octobris II, σ. 569, 128 και 570, 134 «... Ecce jam nudus cum nudo luctatur, et depositis omnibus que sunt mundi ... nudum sequerentur Christum dominum quem amabat ...».

43. Βλ. σχετ. Χατζάκης, ό.π. σ. 315-320.

44. C.8.48(49).5. [έτ. 531] επανάληψη του χωρίου σε B.31.3.6. καθώς επίσης και Inst.1.12.6 = Ινστ. Θεοφ.1.12.6. επανάληψη του χωρίου σε B.31.4.6.

45. Βλ. σχετ. Astuti, ό.π. σ. 65· Leicht, ό.π. σ. 112-117· Πετρόπουλος, ό.π. σ. 320-323· Καραγιαννόπουλος, ό.π. σ. 95-96· Γκόφας, ό.π. σ. 182-183· Giordanengo, ό.π. σ. 244.

η μαρτυρία των πολυπληθών πράξεων χειραφεσίας που σώζονται μέχρι σήμερα στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας. Η νομοθεσία της Γαληνοτάτης επέβαλλε για κάθε παρόμοια πράξη τη σύνταξη συμβολαιογραφικού εγγράφου το οποίο και στη συνέχεια ο νοτάριος είχε την υποχρέωση να το καταχωρίσει σε ειδικό κατάστιχο που διατηρούσε η Δουκική Γραμματεία. Η παλαιότερη σωζόμενη διάταξη που επιβάλλει αυτή την υποχρέωση καταχώρισης χρονολογείται το 1278, εποχή που δεν απέχει ιδιαίτερα από την περίοδο που εξετάζεται⁴⁶.

Με βάση αυτά τα δεδομένα, φαίνεται ότι ούτε το ιουστινιάνειο δίκαιο ούτε και η πρακτική της χειραφεσίας ήταν άγνωστα και μακρινά στην ιταλική πραγματικότητα του 13^{ου} αιώνα. Η δίκη που εξετάζεται φαίνεται ότι εκτός από την εκδίκαση της κλοπής, αφορά και μια πράξη χειραφεσίας που κατά το ιουστινιάνειο τυπικό γινόταν ενώπιον του αρμόδιου δικαστή ή άρχοντα. Η δρομολόγηση του σχεδίου για τη εξέλιξη αυτή, όπως διαφαίνεται μέσα από τις πηγές, αποδίδεται στον επίσκοπο της Ασίζης Guido, αρωγό και υποστηρικτή των επιλογών του Φραγκίσκου. Το σχέδιο προφανώς του επισκόπου ήταν, μετά την περιέλευση της υποθέσεως στη δική του αρμοδιότητα, και την επιστροφή των χρημάτων στον πατέρα του Φραγκίσκου⁴⁷, να ασκηθεί στη συνέχεια η κατάλληλη πίεση ώστε να τον χειραφετήσει. Η χειραφεσία ήταν απαραίτητη για τον Φραγκίσκο μια που θα βοηθούσε να συνεχίσει απερίσπαστος από τις πιέσεις του πατέρα του τη ζωή που είχε επιλέξει, ιδιαίτερα μάλιστα αν ληφθεί υπόψη η άρνηση του να ενταχθεί σε κάποιο από τα υπάρχοντα μοναστικά τάγματα, γεγονός που θα του εξασφάλιζε το ασύδοτο από τις πατρικές οχλήσεις.

Από ότι προκύπτει από το βίο μόνο το πρώτο μέρος του σχεδίου πέτυχε. Ο αυθορμητισμός και η ορμητικότητα του Φραγκίσκου δεν επέτρεψαν την ομαλή συνέχιση της διαδικασίας. Δεν είναι ο Pietro di Bernardone που θα χειραφετήσει το γιο του, αλλά ο ίδιος ο γιος που θα απαρνηθεί τον πατέρα του. Η πανηγυρική δήλωση του Φραγκίσκου παραπέμπει στην τυπικότητα των φράσεων εκείνων που θα πρόφερε ένας πατέρας κατά τη χειραφεσία: «Δεν θα σε αποκαλώ πλέον πατέρα μου πάνω στη γη ...». Η συντριβή του Pietro di Bernardone είναι ολοσχερής. Μπροστά σε μια τέτοια δήλωση απάρνησης βλέπει να εξανεμίζεται και η τελευταία ελπίδα του να κρατήσει και να συνετίσει το γιο του. Η αποτυχία αυτή

46. Βλ. σχετ. Μ. Μανούσακας, Ελληνικά νοταριακά έγγραφα (1374-1446) από τα "Atti Antichi" του αρχείου του δούκα της Κρήτης, *Θησαυρίσματα* 3(1964), σ. 79-80.

47. «... redde illi quam habes pecuniam ...» εμφανίζεται να τον συμβουλεύει ο επίσκοπος λίγο πριν από την δίκη. Βλ. *Scripta tribus sociis VI.19 (ASS Octobris II, σ. 729)*.

θα του κοστίσει και απ' ότι παραδίδουν οι πηγές δεν θα παραλείψει στο μέλλον, όποτε του δωθεί ευκαιρία, να οικτίρει το γιο του για τις επιλογές του⁴⁸.

Όμως η απάρνηση αυτή θα σημαδέψει και τον ίδιο τον Φραγκίσκο. Δεν είναι τυχαίο που στο μέλλον θα εμμένει τόσο πολύ στο πατρικό πρόσωπο του Θεού, τονίζοντας τη βαθιά σχέση του Χριστού με το Θεό - πατέρα και τη μεγάλη σημασία της υπακοής του στο σωτηριολογικό σχέδιο⁴⁹.

Φυσικά δεν θα γίνει γνωστό ποτέ αν σε μια δεύτερη φάση ο Pietro di Bernardone χειραφέτησε το γιο του. Ίσως εντέλει να μην έχει και μεγάλη σημασία. Το σίγουρο είναι ότι δεν θα επιχειρήσει ξανά να τον κάνει να αλλάξει γνώμη φυλακίζοντας τον, αλλά θα τον αφήσει να συνεχίσει την πορεία που επέλεξε.

Το περιστατικό της δίκης, θεωρούμενο στην πραγματικότητα το σημείο - αφετηρία για τη νέα ζωή του Αγίου, θα λάβει πολύ γρήγορα τη θέση του στον εικονογραφικό κύκλο της ζωής του. Δυο παραστάσεις, η μία στην πάνω βασιλική της Ασίζης⁵⁰ και η άλλη στην capella Bardi, στην εκκλησία του Τιμίου Σταυρού στην Φλωρεντία⁵¹, βγαλμένες και οι δυο από το χρωστήρα του Giotto⁵², θα αποτελέσουν το πρότυπο για κάθε μελλοντική απεικόνιση αυτής της σκηνής⁵³. Ο χωρισμός των προσώπων σε δύο ομάδες, οι οργισμένες κινήσεις του πατέρα που κρατά έκπληκτος τα ρούχα του γιου του, η χαρακτηριστική κίνηση του επισκόπου που καλύπτει με το μανδύα του τον Άγιο, το θείο που επισημαίνεται από την παρουσία στον ουρανό ενός χεριού που ευλογεί, όλα δείχνουν να υποβάλλουν με τη σχεδόν θεατρική τους ένταση το θεατή και τονίζουν την τραγικότητα της στιγμής. Η όλη σκηνή εξελίσσεται και στις δύο περιπτώσεις

48. Vita secunda, VII, 12. Καθώς επίσης και Scripta tribus sociis VII.23 (ASS Octobris II, σ. 730).

49. Ενδεικτικό σχετικά είναι το σχόλιο του Φραγκίσκου στο «Πάτερ ημών». Βλ. σχετ. Frugoni, ό.π. σ. 29-30.

50. Ο Giotto αγιογράφησε μεταξύ των ετών 1296-1304 την πάνω βασιλική της Ασίζης. Βλ. σχετ. A. Tomei, Giotto. La pittura, Firenze 1996, σ. 5-17.

51. Η Capella Bardi, αγιογραφήθηκε μεταξύ των ετών 1320-1325 από το εργαστήριο του Giotto. Βλ. σχετ. M. Franchi, Santa Croce, Firenze 1995, σ. 57-63· Tomei, ό.π. σ. 39-44.

52. Giotto di Bondone 1266-1337. Φλωρεντίνος ζωγράφος που μαθήτευσε κοντά στον Cimabue και τον Cavallini. Προάγγελος της αναγέννησης δούλεψε σε πάρα πολλές πόλεις της Ιταλίας. Κατεξοχήν ζωγράφος του θρόλου των Φραγκισκανών αγιογράφησε πολλές από τις εκκλησίες του τάγματος. Βλ. ενδεικτ. Anne Muller von der Haegen, Giotto di Bondone, Köln 1998.

53. Ενδεικτικά αναφέρω την παράσταση της δίκης από τον Domenico Chirlandaio (1449-1494) στην εκκλησία της Αγίας Τριάδος στη Φλωρεντία.

μπροστά σε ένα επιβλητικό αρχιτεκτόνημα, προφανώς στην πλατεία της πόλης ή μπροστά από το επισκοπικό μέγαρο. Η συνοδεία του επισκόπου αποτελείται τόσο από λαϊκούς, όσο και από πρόσωπα που η εμφανής κουρά τους, τους κατατάσσει στις τάξεις των κληρικών. Οι λοξές ματιές που ρίχνει προς αυτούς ο επίσκοπος δηλώνουν το συμβουλευτικό τους ρόλο. Αντίστοιχα ο Pietro di Bernardone περιστοιχίζεται από μια ομάδα αστών που φαίνεται ότι έχουν έρθει για να στηρίξουν το αίτημα του και να συμπαρασταθούν στον αδικημένο πατέρα. Ο εναγόμενος Φραγκίσκος βρίσκεται πλέον προς την μεριά του επισκόπου που τον καλύπτει με την άκρη του ενδύματος του, υποδύλωντας με αυτόν τον τρόπο και την ετυμολογία του.

Ένα δικαστήριο λοιπόν που προεδρεύεται από τον επίσκοπο και συνεδριάζει σε υπαίθριο χώρο, παρουσία των συμβούλων του, των διαδίκων και φυσικά πολυπληθούς ακροατηρίου. Από την εικόνα μπορεί να ελλείπουν κάποια στοιχεία, αλλά η όλη αναπαράσταση φαίνεται να έπειθε τον άνθρωπο του 13^{ου} αιώνα, και να μην απείχε ιδιαίτερα από αντίστοιχες δίκες στις οποίες είχε συμμετάσχει είτε ως διάδικος, είτε ως ακροατής.

Συνοψίζοντας, οι λιγοστές πληροφορίες που παρέχονται από το βίο του Αγίου Φραγκίσκου της Ασίζης δίνουν μια ανάγλυφη εικόνα της άσκησης της πατρικής εξουσίας στην Ιταλία του 13^{ου} αιώνα. Ο πατέρας, ρυθμιστικός παράγοντας στην εσωτερική ισορροπία του οίκου του, διατηρεί ακόμη κάτω από την εξουσία του τα παιδιά του, τουλάχιστον μέχρι την ηλικία των εικοσιπέντε ετών. Κάποια από τα δικαιώματα του, περιορισμένα από την αυξανόμενη εξουσία που την εποχή αυτή εδραιώνουν οι πόλεις, γίνονται μόλις ανεκτά και φυσικά δεν πρέπει να ξεπερνούν το μέτρο. Για το υπερβάλλον υπάρχει πλέον μια ισχυρή πολιτική ή εκκλησιαστική δικαιοσύνη που έρχεται να καλύψει τα κενά. Οι χειραφεσίες, που κατά το ιουστινιάνειο σύστημα τελούνται ενώπιον δικαστηρίου, εξακολουθούν να εναπόκεινται στη βούληση του πατέρα, φαίνεται όμως ότι είναι δυνατόν να ασκηθούν ορισμένες πιέσεις σχετικά.

Βέβαια τίποτε δεν αποκλείει όλα τα παραπάνω να μη βρίσκονται πουθενά αλλού παρά μόνο στην καλπάζουσα φαντασία ενός ιστορικού του δικαίου. Η φυλάκιση του Αγίου πιθανόν να μην είναι παρά ένας κοινός αγιολογικός τόπος, που χρησιμοποίησε ο συναξαριστής του για να προβάλλει την επιμονή του Φραγκίσκου στο ασκητικό ιδεώδες. Η περιβόητη δίκη, να μην αποτελεί τίποτε άλλο παρά το συμβολισμό της πανηγυρικής και δημόσιας απάντησης των υλικών αγαθών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- M. Ascheri, *Istituzioni Medievali*, Urbino 1995.
- G. Astuti, *Lezioni di storia del diritto italiano*, Le fonti, Padova 1953.
- G. Bessière – H. Vulliez, *Francesco, Il santo d' Assisi*, Trieste 1998.
- E. Besta, *La famiglia nella storia del diritto italiano*, Milano, 1962.
- Bonaventurae, *Legenda maior s. Francisci*, *Analecta Franciscana X* (1926-1946), σ. 557-652.
- F. Burgarella, S. Chierici, R. Fontaine, M. Guidetti, G. Penco, P. Poggio, M. Rouche, *L' Europa Barbara e Feudale*, τ. 1, Milano 1978.
- Δ. Γκόφας, *Ιστορία του Ρωμαϊκού δικαίου*, τ. I-III, Αθήνα – Κομοτηνή 1985.
- Thomae de Celano, *Vita prima s. Francisci*, *Analecta Franciscana X* (1926-1946), σ. 3-117.
- Thomae de Celano, *Vita secunda s. Francisci*, *Analecta Franciscana X* (1926-1946), σ. 129-268.
- G. Duby, *Ο Ιππότης, η γυναίκα και ο ιερέας, Ο γάμος στη φεουδαρχική Ευρώπη*, Ηράκλειο 1996.
- G. Ferrari dalle Spade, *Codificazione giustiniane e leggi Romane dei barbari*, στο *Scritti Giuridici*, τ. II, Milano 1954.
- M. Franchi, *Santa Croce*, Firenze 1995.
- Chiara Frugoni, *Vita di un uomo : Francesco d' Assisi*, Torino 1995.
- L. Gatto, *Il Medioevo*, Roma 1994.
- J. Gaudemet, *Το ρωμαϊκό θαύμα*, στο F. Braudel – G. Duby, *Η Μεσότης, Άνθρωποι και πολιτιστική κληρονομιά*, Αθήνα 1990.
- C. Giardina, *L' editto di Rotari e la codificazione di Giustiniano*, *Studi di Storia e diritto in onore di Enrico Besta*, Milano *χωρίς χρονολογία*, σ. 73-127.
- G. Giordanengo, *Les féodalités italiennes*, στο *Les féodalités*, Paris 1998, σ. 211-262.
- J. Le Goff, *Ο πολιτισμός της μεσαιωνικής Δύσης*, Θεσσαλονίκη 1993.
- J. Le Goff, *Il Medioevo. Alle origini dell' identità europea*, Roma 2001.
- G. Gonnet, *Valdès di Lione e Francesco d' Assisi*, *Studi storici in onore di Gabriele Pepe*, Bari 1969, σ. 317-329.
- D. Herlihy, *La famiglia nel Medioevo*, Roma 1994.
- Ι. Καραγιαννόπουλος, *Εισαγωγή στη Μεσαιωνική Ιστορία*, τ. II, Θεσσαλονίκη 1990.
- N. Καραπιδάκης, *Ιστορία της Μεσαιωνικής Δύσης (5^{ος}-11^{ος} αι.)*, Αθήνα 1996.
- M. Kaser, *Das römische Privatrecht*, τ. I-II [*Handbuch der Altertumswissenschaft*, X.3.3.1.2.] München 1971-1975.
- Christiane Klapisch-Zuber, *Les femmes et la famille*, στο J. Le Goff, *L' homme médiéval*, Paris 1989.
- P. S. Leicht, *Storia del diritto italiano, Le fonti*, Milano 1956.
- P.S. Leicht, *Storia del diritto Italiano, Diritto delle persone e di famiglia*, Milano 1960.
- D. Lett, *Το παιδί μέσα στη χριστιανισμένη*, στο D. A. Bidon – D. Lett, *Η καθημερινή ζωή των παιδιών στο μεσαίωνα*, Αθήνα 1999.

- G. Longo, Diritto Romano, τ. III, Diritto di Famiglia, Roma 1940.
- Μ. Μανούσακας, Ελληνικά νοταριακά έγγραφα (1374-1446) από τα "Atti Antichi" του αρχείου του δούκα της Κρήτης, Θησαυρίσματα 3(1964), σ. 73-102.
- Anne Muller von der Haegen, Giotto di Bondone, Köln 1998.
- D. Nicholas, Η εξέλιξη του μεσαιωνικού κόσμου, Αθήνα 2000.
- L. Palumbo, Il consiglio di famiglia nel diritto longobardo, Lanciano 1896.
- Γ. Πετρόπουλος, Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού δικαίου, τ. I, Αθήνα 1963.
- H. Pirenne, Le città del Medioevo, Roma 1995.
- F. Porsia, Parallelismi tra Valdo e Francesco, Studi storici in onore di Gabriele Pepe, Bari 1969, σ. 331-355.
- P. Solinas, Η οικογένεια, στο F. Braudel - G. Duby, Η Μεσόγειος, Άνθρωποι και πολιτιστική κληρονομιά, Αθήνα 1990.
- A. Tomei, Giotto, La pittura, Firenze 1996.
- Z. Τσιρπανλής, Η Δυτική Ευρώπη στους μέσους χρόνους (5^{ος}-15^{ος} αι.), Θεσσαλονίκη 1985, σ. 98-100.
- A. Vauchez, Le saint, στο J. Le Goff, L'homme médiéval, Paris 1989.
- D. Waley, L' Umbria e lo stato papale nei secoli XII - XIV, in Storia e arte in Umbria nell' eta comunale, Atti del VI Convegno di studi Umbri, Gubbio 26-30 Maggio 1968, τ. II, Perugia 1971.
- D. Waley, J.C. Maire Vigueur, R. Manselli, Comuni e signorie nell' Italia nordorientale e centrale : Lazio, Umbria, Marche e Luca, Torino 1987 (Storia d' Italia diretta da G. Galasso), τ. VIII 2.
- Γ. Χατζάκης, Η υπεξουσιότητα στο Βυζαντινό δίκαιο, Αθήνα 2000 (διδασκαρική διατριβή).
- A. Χριστοφιλόπουλος, Σχέσεις γονέων και τέκνων κατά το βυζαντινό δίκαιο, Αθήνα 1946.

ΛΥΔΙΑ ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ

Μορφές δωρεών και νομικοί περιορισμοί στον κυκλαδικό χώρο κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο (17^{ος}-18^{ος} αι.)

Η ποικιλομορφία των δωρητηρίων συμβολαίων και η ιδιαίζουσα νομική σημασία της συμβάσεως της δωρεάς είναι έκδηλη στο νησιωτικό χώρο του Αιγαίου κατά τους 17ο-18ο αιώνες. Οι λόγοι για τους οποίους οι χαριστικές δικαιοπραξίες αποτέλεσαν έναν από τους βασικούς τρόπους εκχώρησης κινητής και ακίνητης περιουσίας πρέπει να ήσαν οι ακόλουθοι:

1) Ο ιδιαίτερα εύκαμπος τύπος της δωρεάς παρείχε τη δυνατότητα στον δωρητή να μεταβιβάσει τα περιουσιακά στοιχεία κατά την χρονική στιγμή που ο ίδιος είχε επιλέξει, άλλοτε διατηρώντας, για λόγους προσωπικής διασφάλισης, τη διαχείριση μέχρι τον θάνατό του και άλλοτε μεταβιβάζοντας, κατά την ελεύθερή του βούληση, την επικαρπία ή την χρήση. Η παραχώρηση της επικαρπίας με χαριστική δικαιοπραξία εν ζωή ή αιτία θανάτου διαμορφώθηκε, υπό τις δυσοίωνες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που επικράτησαν στην περιοχή μετά τους τουρκοβενετικούς πολέμους, ως ένας νέος τρόπος εκμετάλλευσης της αγροτικής γης. Και τούτο διότι η δωρεά επικαρπίας, ως νομικός τύπος παραχώρησης εδαφών προς καλλιέργεια, εξυπηρετούσε πληρέστερα ορισμένες συναλλακτικές ανάγκες προς τις οποίες, μερικά μόνον, ανταποκρίνονταν οι παραδοσιακές συμβάσεις φεουδαλικού τύπου ("κοντουβερνία", "έντριτία", "τέλος" κ.λπ.)¹.

1. Για τις καλλιεργητικές σχέσεις που ίσχυαν στον κυκλαδικό χώρο κατά την οθωμανική περίοδο κατάκτησης των νησιών βλ. ΙΑΚ. ΒΙΣΒΙΖΗ, "Ναξιακά νοταριακά έγγραφα των τελευταίων χρόνων του δουκάτου του Αιγαίου (1538-1577)", *ΕΚΕΙΕΔ*, 4 (1951), σ. 128 επ. (= Ναξιακά νοταριακά έγγραφα). Μ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, "Φορολογικές διενέξεις "Φράγκων" και "Ρωμαίων" στη Νάξο κατά την τουρκοκρατία", *ΕΕΚΜ*, 14 (1993), σ. 38. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, "Καλλιεργητικές συμβάσεις στην Απείρανθο της Νάξου κατά την τουρκοκρατία", *ΕΕΚΜ*, 12 (1995), σ. 507 επ. Δ. Ι. ΠΟΛΕΜΗ, *Οι αφεντότοποι της Άνδρου*, Άνδρος 1995, σ. 83.

2) Οι δωρεές αιτία θανάτου υποκαθιστούσαν στην πρακτική των συναλλαγών, έστω και ατελώς, τον τύπο της διαθήκης ή της κληροδοσίας². Ειδικά δε στις περιπτώσεις δωρεών αιτία θανάτου που συνίσταντο σε μία απλή υπόσχεση εκχώρησης του δωρουμένου ακινήτου υπό την αναβλητική αίρεση του θανάτου του δωρητή, τα τυπικά-εξωτερικά στοιχεία της συμβάσεως καθιστούν ιδιαίτερα δυσδιάκριτα τα όρια μεταξύ δωρεάς και κληρονομικής συμβάσεως. Ενδεικτικά αναφέρουμε την κατά κανόνα έλλειψη συμπράξεως του δωρεοδόχου κατά την κατάρτιση του συμβολαίου, τον ορισμό υποκαταστάτου δωρεοδόχου για την περίπτωση προαποβίωσης του αρχικού, την εγκατάσταση του αιτία θανάτου δωρεοδόχου ως βεβαρυμένου προσώπου έναντι άλλου τετιμημένου, τον αμετάκλητο χαρακτήρα των δωρεών αιτία θανάτου, τέλος δε την παραχώρηση του συνόλου της παρούσας και μέλλουσας περιουσίας του δωρητή στον δωρολήπτη καθώς και την πιθανή εκχώρηση κληρονομικού μεριδίου σε συγγενικά πρόσωπα που τελείται υπό το νομικό σχήμα (και πρόσχημα) της δωρεάς. Όλα τα προαναφερθέντα στοιχεία φανερώνουν ότι η διάκριση μεταξύ χαριστικών δικαιοπραξιών και κληρονομικών συμβάσεων δεν είναι διόλου ευχερής κατά την εξεταζόμενη περίοδο.

Ι. Τύποι και χαρακτηριστικά των δωρητηρίων συμβολαίων

Ως βασικοί τύποι χαριστικών δικαιοπραξιών παρουσιάζονται οι ακόλουθοι:

1. Δωρεές αιτία θανάτου

Η δωρεά τελεί υπό την αναβλητική αίρεση του θανάτου του δωρητή, δηλαδή η μεταβίβαση της κυριότητας του δώρου στον δωρεοδόχο επέρχεται μετά τον θάνατο του δωρητή³. Στη συνομολόγηση της συμβάσεως δεν

2. Για τη σταδιακή υποχώρηση του προεξέχοντος ρόλου της διαθήκης και την αναπλήρωσή της από ποικίλους τύπους χαριστικών δικαιοπραξιών ("in extremis," "post obitum") στις περιοχές του μέσου γαλλικού Λίγυρα (Angevins, Maine, Touraine) κατά τους 6ο έως 12ο αιώνα βλ. αναλυτικά J. L. THIREAU, "L' évolution de l' acte à cause de mort dans les pays ligériens (VIe-XIIe siècles)", *Revue Historique de droit français et étranger*, 1(1996), σ. 1-43 και την εκεί αναφερομένη βιβλιογραφία (= Acte à cause de mort).

3. Ξ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗ, "Δικαιοπρακτικά έγγραφα Σκύρου 17ου αιώνα", *ΕΚΕΙΕΔ*, 27-28 (1985), σ. 345 (= Σκύρος): Α. ΣΙΦΩΝΙΟΥ-ΚΑΡΑΠΑ, Γ. ΡΟΔΟΛΑΚΗ, Α. ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ, "Ο Κώδικας του Νοταρίου Νάξου Ιωάννου Μηνιάτη 1680-1689 (χφ. Γ.Α.Κ. 86)", *ΕΚΕΙΕΔ*, 29-30 (1990), αριθ. 49, 76, 389, 431, 445, 731 (= Μηνιάτης). Για το ρωμαϊκό δίκαιο προβλ. R. MONIER, *Manuel élémentaire de droit romain*, I, Paris 1947 (ανвт. Aalen 1970), σ. 532 (= *Droit romain*): M. KASER, *Das römische Privatrecht*, II, München 1975, σ. 565 (= *Das römische Privatrecht*).

συμπράττει συνήθως ο δωρεοδόχος⁴, η αποδοχή του όμως τεκμαίρεται από το γεγονός ότι δεν αποποιήθηκε τη δωρεά πριν τον θάνατο του δωρητή και την υπογραφή του συμβολαίου από αξιόπιστους μάρτυρες⁵. Το στοιχείο αυτό σε συνδυασμό με τον ορισμό και άλλων, πλην του δωρεοδόχου, τετιμημένων προσώπων⁶ καθιστά αρκετά ασαφή τη διάκριση μεταξύ δωρεάς αιτία θανάτου και κληροδοσίας κατά την εξεταζόμενη περίοδο⁷.

Οι συγκεκριμένες δωρεές διακρίνονται άλλοτε από τον ανταποδοτικό τους χαρακτήρα για τις φροντίδες που παρείχε ή πρόκειται να παρέχει στο μέλλον ο δωρεοδόχος ή στενό συγγενικό του πρόσωπο (σε περίπτωση που ο δωρεοδόχος είναι ανήλικος)⁸, άλλοτε δε φέρουν το χαρακτήρα του "ψυχικού", αποβλέπουν δηλαδή στην ψυχική σωτηρία και μνημόνευση του δωρητή⁹.

Βασικά χαρακτηριστικά της συμβάσεως αποτελούν:

α) ο αμετάκλητος χαρακτήρας της¹⁰. Τα σχετικά δωρητήρια συμβόλαια

4. Μηνιάτης, αριθ. 342, 389, 671, 672 κ. ά. Σύμπραξη του δωρεοδόχου υπάρχει συνήθως όταν συντρέχουν ειδικοί λόγοι, όπως για παράδειγμα όταν δωρεοδόχος είναι μοναστήρι ή εκκλησία οπότε στη σχετική σύμβαση συμβάλλονται οι νόμιμοι εκπρόσωποι του εκκλησιαστικού ιδρύματος [Μηνιάτης, αριθ. 579 (αφιέρωση ακινήτου περιουσίας σε ιδιόκτητο ναό)], όταν τίθενται όροι που απαιτούν τη συναίνεση του δωρεοδόχου, όπως ο όρος της ισοβίου διατροφής του δωρητή ή της τελέσεως μνημοσύνων (Μηνιάτης, αριθ. 76, 635) ή όταν πρόκειται για μετατροπή άλλης συμβάσεως, ενοχικής ή εμπράγματης, σε δωρεά [Μηνιάτης, αριθ. 239, 491, 526 (λόγω της μετατροπής πωλήσεως ακινήτου σε δωρεά υπέρ ψυχικής σωτηρίας του πωλητή), 534 (λόγω της μετατροπής καλλιεργητικής συμβάσεως σε δωρεά υπέρ ψυχικής σωτηρίας του δωρητή)].

5. Πρβλ. Νεαρά Λέοντος 50 [P. NOIALLES – A. DAIN, *Les Nouvelles de Léon VI Le Sage*, Paris 1944, σ. 195 (= *Novelles*)]. Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου, *Πρόχειρον Νόμων ή Εξάβιβλος*, επιμ. Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, (Βυζαντινά και Νεοελληνικά Κείμενα, 1), Αθήνα, 1971, 3. 1.17 (= Αρμενόπουλος ΕΞ.).

6. Βλ. πιο κάτω σημ. 19.

7. Πρβλ. και ΑΝΤΩΝΙΑΔΗ, Σκύρος, σ. 345 σημ. 1.

8. Μηνιάτης, αριθ. 49, 389, 445. Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακά πράξεις Μυκόνου των ετών 1663-1779*, (Μνημεία του μεταβυζαντινού Δικαίου-Παράρτημα της Επιστ. Επετ. Της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, 3), Αθήνα 1960, αριθ. 48 (= *Νοταριακά πράξεις Μυκόνου*). Α. ΚΑΤΣΟΥΡΟΥ "Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 17ου αιώνα", *ΕΕΚΜ*, 7 (1968), αριθ. 38, 42 (= *Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα*).

9. Μηνιάτης, αριθ. 138, 731.

10. Σύμφωνα με τα ισχύοντα στο βυζαντινό δίκαιο, οι αιτία θανάτου δωρεές ήταν κατ' αρχήν ελευθέρως ανακλητές, εκτός εάν ο δωρητής έχει παραιτηθεί του δικαιώματος ανακλήσεως λόγω μεταμελείας. Πρβλ. Δ. 39.6.27. D. 39.6.35.4. B. 47.3.2. B. 47.3.32. B. 47.3.43. *Νομικόν Πρόχειρον* συνταχθέν υπό Μιχαήλ Φωτεινοπούλου εις Βουκουρέστιον (1765-1777), έκδ. Π. Ι. ΖΕΠΟΥ – V. GEORGESCU – Α. ΣΙΦΩΝΙΟΥ-ΚΑΡΑΠΑ, *ΕΚΕΙΕΔ*, 24-26 (1982), 1.52 (= *Νομικόν Πρόχειρον*). Κώδιξ Πολιτικός του Πριγκιπάτου της Μολδαβίας, εις ΙΩ. και Π. ΖΕΠΩΝ, *JGR*, τ. 8, Αθήνα 1931, Μέρος Β', Κεφ. 21, § 1290 (= *Μολδαβικός Κώδιξ*). *Εθιμα Θήρας και Ανάφης έτους 1797*, εις ΙΩ. και Π. ΖΕΠΩΝ,

αναφέρονται κατά κανόνα στο αμετάκλητο ("στέρεο, φέρμο και άχάλαστο") των δωρεών αιτία θανάτου, προβλέποντας και την κατάπτωση ποινικής ρήτηρας σε βάρος εκείνου που θα επιχειρήσει να παραβιάσει τη βούληση του δωρητή¹¹. Η παραίτηση πάντως του δωρητή από το δικαίωμα ανακλήσεως δεν περιελάμβανε και την περίπτωση μεταμελείας του δωρητή λόγω αχαριστίας του δωρεοδόχου¹².

β) συνήθως ο δωρεοδόχος αποκτά την πλήρη κυριότητα των δωρηθέντων αντικειμένων ευθύς αμέσως μετά την αποβίωση του δωρητή μαζί με όλες τις βελτιώσεις που έχουν επέλθει στο μεταξύ διάστημα χωρίς να χρειάζεται και νέα παράδοση του πράγματος. Τα δωρούμενα μεταβιβάζονται όπως ακριβώς έχουν, βεβαρυμένα με την καλλιεργητική σύμβαση που εν-

JGR, τ. 8, Αθήνα 1931, Κεφ. Γ', § 5, σ. 509 (= Έθιμα Θήρας και Ανάφης έτους 1797). Για το ζήτημα βλ. ειδικότερα C. SAVIGNY, *System des heutigen römischen Rechts*, τ. 4, Berlin, 1840-1849, § 174 (= System). ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, "Περί δωρεών αιτία θανάτου", Θέμις Α. Σγούτα, 4 (1848), σ. 259 σημ. 6 (= Δωρεές αιτία θανάτου). ΑΛΚ. ΚΡΑΣΣΑ, *Σύστημα Αστικού Δικαίου, Κληρονομικόν Δίκαιον*, τ. 5, έκδ. 5η, Αθήνα 1910, σ. 584 (= Κληρονομικόν δίκαιον). Γ. ΜΠΑΛΗ, "Περί ανακλήσεως των αιτία θανάτου δωρεών", (Μελέται αστικού δικαίου), Αθήνα 1938, σ. 129-140. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Εγχειρίδιον κληρονομικού δικαίου*, έκδ. 4η, Αθήνα 1938, §§ 452, 453, σ. 700-702 (= Εγχειρίδιον κληρονομικού δικαίου). MONIER, *Droit romain*, I, σ. 532. Ν. ΜΑΤΣΗ, *Μελέται επί των βυζαντινών δικαιοπρακτικών εγγράφων*, τευχ. Α', Αθήνα 1972, σ. 7-10. KASER, *Das römische Privatrecht*, σ. 565.

11. Βλ. Μηνιάτης, αριθ. 49, 76, 138, 431, 731. Προβλ. επίσης πιο κάτω σημ. 152. Τις αμετάκλητες mortis causa δωρεές όπου ο δωρητής αποβλέπει απλώς στον επικείμενο θάνατό του, θεωρεί ο Scilling, ως ισοδύναμες με τις δωρεές μεταξύ ζώντων, διότι ο θάνατος αποτελεί απλώς την αφορμή και όχι τον όρο ισχύος της δωρεάς (SCHILLING, "Περί δωρεών", (Θέμις Α. Σγούτα), 4 (1848), σ. 162, σημ. 4, 15 (= Δωρεές). Προβλ. D. 39.6.27. D. 39.6.1 pr. D. 39.6.35.2).

12. Βλ. σχετικά ΙΑΚ. ΒΙΣΒΙΖΗ, "Δικαστικές αποφάσεις του 17ου αιώνας εκ της νήσου Μυκόνου", ΕΚΕΙΕΔ, 7 (1957), σ. 115 (= Δικαστικές αποφάσεις Μυκόνου), όπου δικαστική απόφαση Αρχιεπισκόπου Σίφνου και Μυκόνου έτους 1686 με την οποία ανακαλείται λόγω αχαριστίας δωρεά αιτία θανάτου προς ιερέα. Επίσης ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακά πράξεις Μυκόνου*, αριθ. 48 (δωρεά θείας προς ανηψιό που περιλαμβάνει τον όρο της φροντίδας της δωρήτριας σε περίπτωση ασθενείας. Σε περίπτωση αδιαφορίας του δωρεοδόχου, ρητώς προβλέπεται το δικαίωμα της δωρήτριας να ανακαλέσει τη δωρεά προκειμένου να ανταπεξέλθει στα έξοδα ασθενείας της). Με την περίπτωση της αχαριστίας εξομοιώνετο και η περίπτωση ατιμίας του δωρεοδόχου [Μηνιάτης, αριθ. 445 (δωρητήριο συμβόλαιο όπου οι δωρητές ορίζουν ότι σε περίπτωση "άταξίας της τιμής" της δωρεοδόχου, ψυχοκόρης και αναδεκτής τους, δεν θα έχει ισχύ η δωρεά)]. Προβλ. C.J. 8.55.10. N. 87.1 pr. Αρμενόπουλος ΕΞ. 3.2.3. Άλλωστε, κατά το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο, η ρητή παραίτηση από το δικαίωμα ανακλήσεως της αιτία θανάτου δωρεάς λόγω αχαριστίας εθεωρείτο ως μη γεγραμμένη (SAVIGNY, Δωρεές αιτία θανάτου, § 18, σ. 281. SCHILLING, Δωρεές, § 7α σημ. 12. ΜΠΑΛΗ, Εγχειρίδιον κληρονομικού δικαίου, § 452, σ. 702).

δεχομένως είχε συνομολογηθεί όσο ζούσε ο δωρητής¹³. Ενδιαφέρον παρουσιάζει μία περίπτωση δωρεάς του έτους 1682 όπου η δωρήτρια στερείται μεν νομίμου τίτλου ιδιοκτησίας του δωρουμένου ακινήτου, διατηρεί όμως το δικαίωμα εκχωρήσεώς του με χαριστική δικαιοπραξία¹⁴. Και τούτο διότι το συγκεκριμένο ακίνητο αγοράσθηκε με δικά της χρήματα που πιθανότατα δόθηκαν *donationis causa* στον αγοραστή¹⁵. Για την ισχυροποίηση της καταρτιζομένης δωρεάς ο τυπικά νομιμοποιούμενος ως ιδιοκτήτης του ακινήτου παρίσταται κατά τη σύνταξη του δωρητηρίου συμβολαίου και μάλιστα, αποδεχόμενος την κυριότητα της δωρήτριας επ' αυτού, ακυρώνει οποιοδήποτε έγγραφο έχει τυχόν συνταχθεί ή πρόκειται να συνταχθεί με περιεχόμενο που θα αντιβαίνει στη δωρεά. Από τα ανωτέρω καθίσταται εμφανές ότι τόσο η δωρήτρια όσο και ο τυπικά νομιμοποιούμενος ιδιοκτήτης του ακινήτου ενεργούν σύμφωνα με την αρχή του "αντικαταλλάγματος" ή της "υποκαταστάσεως", κατά την οποία εκείνος που παρείχε με οποιοδήποτε τρόπο χρήματα για αγορά αντικειμένου διατηρούσε εμπράγματο δικαίωμα επί του αγορασθέντος¹⁶.

Κατά τη διάρκεια της ζωής του ο δωρητής διατηρεί συνήθως, για λόγους προσωπικής διασφάλισης, την χρήση και διαχείριση του δωρηθέντος¹⁷. Σύμφωνα δε με σχετικό όρο που ενίοτε περιλαμβάνεται στο δω-

13. Μηνιάτης, αριθ. 157 (δωρεά της επικαρπίας κτήματος βεβαρμένου με "έντριτία"), 534 (δωρεά κτήματος βεβαρμένου με καλλιεργητική σύμβαση), 897 (δωρεά κτήματος βεβαρμένου με "έντριτία")· ΚΑΤΣΟΓΓΟΥ Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα, αριθ. 15 έτους 1631.

14. Μηνιάτης, αριθ. 239 (το ακίνητο δωρείται αιτία θανάτου προς την Φραγκική Μητρόπολη για να τελούνται "αενάως" τα μνημόσυνα στη μνήμη της δωρήτριας και του συζύγου της).

15. Επρόκειτο δηλαδή περί δωρεάς εκτελουμένης δι' αγοραπωλησίας (SCHILLING, Δωρεές, § 4 σημ. 4). Άλλωστε, στο ίδιο συμβόλαιο, η δωρήτρια ανακαλεί κάποια άλλη δωρεά αιτία θανάτου του ιδίου ακινήτου που έχει συσταθεί πιθανότητα μετά την αρχική πώληση με δωρεοδόχο τον αγοραστή.

16. Για την αρχή αυτή και την ιστορική της καταγωγή από τον αντίστοιχο αρχαίο ελληνικό θεσμό βλ. Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νομικά έγγραφα Σίφνου εκ της συλλογής Γ. Μαριδάκη (1684-1835) μετά συμβολών εις την έρευναν του μεταβυζαντινού δικαίου*, (Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας), τ. Γ', τευχ. 1, Αθήνα 1956, σ. 162-163 όπου και σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές (= Σίφνος).

17. Πρβλ. Μηνιάτης, αριθ. 98 [δωρεά αιτία θανάτου ("προσήλωση") του συνόλου της κινητής και ακίνητης περιουσίας εφημέριου (και μάλιστα τόσο της παρούσας όσο και της μέλλουσας) σε σταυροπηγιακό μοναστήρι (μονίδριον της Αγίας Μεγαλομάρτυρος). Τα δωρούμενα απαριθμούνται στο συμβόλαιο, παρακρατείται από τον εφημέριο η επικαρπία των προσηλωθέντων ακινήτων, ορίζεται ότι η λοιπή περιουσία του εφημερίου θα περιέρχεται στο μοναστήρι μετά τον θάνατό του. Η προσήλωση δεν δύναται κατ' αρχήν να ανακληθεί από τον ίδιο τον δωρητή, ακόμα και εάν παραιτηθεί οικειοθελώς από τη θέση του εφημερίου. Ανακαλείται μόνον σε ενδεχόμενη περίπτωση απολύσεώς του από

ρητήριο έγγραφο, τα δωρούμενα θα παραδοθούν στον δωρεοδόχο σε όποια κατάσταση θα ευρεθούν κατά τη στιγμή του θανάτου του δωρητή¹⁸. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι περιπτώσεις αιτία θανάτου δωρεών όπου παραχωρείται μεν μετά την αποβίωση του δωρητή η κυριότητα του δωρουμένου ακινήτου σε συγγενικό του πρόσωπο, τίθεται όμως ο όρος ότι, σε περίπτωση ματαιώσεως της δωρεάς λόγω προαποβιώσεως του δωρεοδόχου, το κτήμα περιέρχεται σε άλλο πρόσωπο ως υποκατάστατο δωρεοδόχο¹⁹. Πρόκειται για όρο με τον οποίο ο δωρητής προσπαθεί προφανώς να αποτρέψει τη ματαίωση της δωρεάς που θα επήρχετο αναπόφευκτα σε περίπτωση προαποβιώσεως του αρχικά ορισθέντος ως δωρεοδόχου²⁰. Σε ένα μάλιστα ναξιακό δωρητήριο συμβόλαιο του έτους

τη θέση του εφημερίου με απόφαση των επιτρόπων του μοναστηριού], αριθ. 699 (δωρεά αιτία θανάτου όπου ο δωρολήπτης αναλαμβάνει την υποχρέωση να ανοικοδομήσει το δωρούμενο ακίνητο όπου θα κατοικεί όσο ζει ο δωρητής).

18. Μηνιάτης, αριθ. 389. Στις περιπτώσεις συνεπώς αυτές, ο δωρολήπτης δεν διέθετε αγωγή για αποκατάσταση της ζημίας σε περίπτωση χειροτερεύσεως του πράγματος λόγω δόλου ή βαρείας αμελείας του δωρητή. Πρβλ. αντιθέτως THIREAU, *Acte à cause de mort*, σ. 10 (δωρητήρια συμβόλαια όπου ο δωρητής δεν έχει δικαίωμα μειώσεως της αξίας των δωρηθέντων).

19. Μηνιάτης, αριθ. 94 έτους 1680 (δωρεά εν ζωή του ημίσεος της επικαρπίας χωραφίου στην αδελφή του δωρητή υπό τον όρο ότι θα το καλλιεργεί μαζί με τον σύζυγό της. Αν η ίδια δεν μπορέσει να το καλλιεργήσει οφείλει να προβεί σε σύσταση καλλιεργητικής συμβάσεως με άλλον καλλιεργητή. Το ουσιαστικό περιεχόμενο της συμβάσεως ταυτίζεται με εκείνο της συμβάσεως "κοντουβερνίας" καθώς ορίζεται ότι η δωρεοδόχος θα παρακρατά το 1/2 των καρπών του κτήματος ("χειμωνικήν και καλοκαιρινήν νιτράδαν") ενώ το άλλο 1/2 θα κομίζει στον δωρητή. Εάν η δωρεοδόχος παραβεί την υποχρέωσή της αυτή ο δωρητής δύναται να ανακαλέσει τη σύμβαση της δωρεάς. Μετά τον θάνατο του δωρητή η επικαρπία του κτήματος περιέρχεται εξ ολοκλήρου στην αδελφή του ενώ, μετά την αποβίωσή της, στο πρόσωπο που θα ορίσει ο δωρητής με διαθήκη), 138 έτους 1681 (δωρεά αιτία θανάτου που γίνεται ως "ψυχικό" και έχει ως αποδέκτη μία ανηψιά της δωρήτριας. Ορίζεται ότι το δωρηθέν ακίνητο, σε ενδεχομένη περίπτωση προαποβιώσεως της δωρήτριας, θα περιέρχεται σε αδελφή της). Επίσης ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακαί πράξεις Μυκόνου*, αριθ. 23, 361, 688, 812, 818, 947 (δωρητήρια "βαπτιστικά" συμβόλαια όπου ορίζεται ότι η δωρούμενη στον αναδεκτό περιουσία περιέρχεται, σε ενδεχομένη περίπτωση προαποβιώσεώς του, στους γονείς του), 972 ("βαπτιστικό" δωρητήριο συμβόλαιο όπου ορίζεται ότι το δωρούμενο ακίνητο, σε περίπτωση προαποβιώσεως της αναδεκτής, περιέρχεται στους γονείς του δωρητή).

20. Πρβλ. *D.* 22.1.38, 3 (περί αποδόσεως και των καρπών του δωρηθέντος αιτία θανάτου ακινήτου)· *B.* 47.3.82· *Αρμενόπουλος Εξ.* 3.1.6· *Νομικόν Πρόχειρον*, 1.52.3. Για το ζήτημα βλ. ενδεικτικώς ΚΡΑΣΣΑ, *Κληρονομικόν δίκαιον*, §§ 334, 335· Π. ΚΑΛΑΓΓΑ, *Σύστημα Ρωμαϊκού Δικαίου. Ενοχικόν Δίκαιον*, τ. Γ', Αθήνα 1930, σ. 168 (= *Ενοχικόν Δίκαιον*)· ΜΠΑΛΗ, *Εγχειρίδιον κληρονομικού δικαίου*, § 403. Ως προς τη δυνατότητα ορισμού υποκαταστάτου δωρεοδόχου σε περίπτωση κατά την οποία ο αρχικός δωρεοδόχος δεν θα μπορέσει να αποκτήσει το δωρηθέν αιτία θανάτου, κατ' αναλογίαν με τα ισχύοντα επί κληροδοσιών βλ. *D.* 31.1.50 pr. (= *B.* 44.2.49).

1682²¹ και επειδή το δωρούμενο κτήμα έχει επίκτητη προέλευση²², ο δωρητής για να διασφαλίσει τη διατήρησή του στην οικογένειά του, ορίζει μία διαδοχική σειρά υποκατάστατων δωρεοδόχων για την περίπτωση προαποβιώσεως των προηγούμενων στη διαδοχή συγγενικών προσώπων (πολύβαθμος υποκατάσταση)²³.

Όπως προκύπτει από τα δικαιοπρακτικά έγγραφα της εποχής, οι δωρεές αιτία θανάτου δεν είχαν πάντοτε ως αντικείμενο μεμονωμένα περιουσιακά στοιχεία του δωρητή, κινητά ή ακίνητα. Περιπτώσεις δωρεών αιτία θανάτου όπου εκχωρείται το σύνολο της υπάρχουσας, κατά την κατάρτιση του συμβολαίου, περιουσίας του δωρητή (ακίνητης και κινητής) απαντώνται με αρκετή συχνότητα στα νοταριακά συμβόλαια²⁴. Η εξαντλητική απαρίθμηση των αντικειμένων της δωρεάς δεν αναιρεί στις συγκεκριμένες περιπτώσεις τον νομικό χαρακτήρα της δωρεάς, ως δικαιοπραξίας μη δεσμεύουσας την ελευθερία προς το διαθέτειν. Το αντίθετο ισχύει σε ορισμένα ναξιακά συμβόλαια των ετών 1576 και 1680 τα οποία φέρουν έντονο τον χαρακτήρα κληρονομικής συμβάσεως²⁵. Στις συγκεκριμένες αιτία θα-

21. Μηνιάτης, αριθ. 236 (δωρεά αιτία θανάτου σε αδελφό του δωρητή).

22. Και συνεπώς δεν φέρει οποιεσδήποτε νομικές δεσμεύσεις υπέρ των μελών της οικογένειας του δωρητή. Για το ζήτημα βλ. αναλυτικότερα πιο κάτω σ. 167 επ.

23. Πρβλ. ΜΠΑΛΗ, *Εγχειρίδιον κληρονομικού δικαίου*, §§ 142, 144.

24. Μηνιάτης, αριθ. 98 (βλ. και επόμενη σημ. 25), 579 ["ἀφιέρωση" (δωρεά αιτία θανάτου) σε μοναστήρι του συνόλου της ακινήτου γονικής περιουσίας της δωρήτριας με "ὅλαν τος τὰ δικαιώματα καὶ με πᾶσαν τος ποσέσεια" που εμπεριέχονται σε αυτά. Τα ακίνητα απαριθμούνται στο συμβόλαιο]. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακά πράξεις Μυκόνου*, αριθ. 584 (δωρεά αιτία θανάτου ὅλης της ακίνητης περιουσίας που διαθέτει η δωρήτρια στο νησί της Τήνου καθώς και άλλων ακινήτων της που ευρίσκονται στο νησί της Μυκόνου (τα οποία και απαριθμούνται) λόγω της επικείμενης αναχωρήσεώς της από τη Μύκονο. Η επικαρπία της περιουσίας περιέρχεται στη δωρεοδόχο ταυτόχρονα με την κατάρτιση του συμβολαίου, ενώ η μεταβίβαση της πλήρους κυριότητας τελεί υπό την αναβλητική αίρεση του θανάτου της δωρήτριας κατά τη διάρκεια του ταξιδιού. Ρητώς προβλέπεται ότι η δωρεά καθίσταται αυτοδικαίως άκυρη σε περίπτωση επιστροφής της στο νησί). Δωρητήρια έγγραφα του 11ου αιώνα με ανάλογο περιεχόμενο προερχόμενα από τις περιοχές του μέσου Γαλλικού Λίγηρα βλ. στον THIREAU, *Acte à cause de mort*, σ. 23-24. Κατά την άποψή του στις συγκεκριμένες περιπτώσεις πρόκειται για άκληρους δωρητές οι οποίοι εκχωρούν νομίμως το σύνολο της ακίνητης περιουσίας τους σε τρίτα πρόσωπα χωρίς να εγκυμονεί κίνδυνος εγέρσεως αγωγής λόγω προσβολής της "διαθεσίμου μερίδος" των αναγκαίων κληρονόμων (THIREAU, *Acte à cause de mort*, σ. 25 σημ. 102-103).

25. ΒΙΣΒΙΖΗ, *Ναξιακά νοταριακά έγγραφα*, αριθ. 79 έτους 1576 [δωρεά αιτία θανάτου ("ψυχικό") της ενεστώσας και μέλλουσας, κινητής και ακινήτου, γονικής και επίκτητου περιουσίας του δωρητή σε μοναστήρι]. Μηνιάτης, αριθ. 98 [δωρεά αιτία θανάτου ("προσέγγιση") σε μοναστήρι του συνόλου της περιουσίας του δωρητή εφημέριου, τόσο της ενεστώσας όσο και της μέλλουσας, υπό τον όρο ότι θα ιερουργεί όσο ζει σε αυτό τον ναό].

νάτου δωρεές εκχωρείται σε μοναστήρι όχι μόνο η παρούσα αλλά και η μέλλουσα να αποκτηθεί περιουσία του δωρητή, χωρίς ωστόσο τα δωρούμενα να εξειδικεύονται στα συμβόλαια. Εν προκειμένω είναι ζήτημα ερμηνείας εάν ο δωρεοδόχος εγκαθίσταται, κατά το περιεχόμενο της βουλήσεως του δωρητή, ως καθολικός διάδοχος (οπότε η σύμβαση φέρει μάλλον χαρακτήρα κληρονομικής συμβάσεως) ή πρόκειται για δωρεά αιτία θανάτου. Η πρακτική αυτή υποδηλώνει ίσως ότι οι σχετικές συμβάσεις μέλλουσας περιουσίας που είχαν ως αποδέκτες εκκλησιαστικά ιδρύματα ήταν, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, επιτρεπτές²⁶.

Τέλος αφθονούν οι περιπτώσεις δωρεών αιτία θανάτου γονέων προς τέκνα καθώς και μεταξύ συγγενών όπου ο δωρητής παρακρατά ισοβίως την επικαρπία, ο δε δωρεοδόχος αναλαμβάνει την υποχρέωση να συντηρεί και διατρέφει τον δωρητή ή να παρέχει άλλου είδους υπηρεσίες (π.χ. επιδιόρθωση οικίας όπου κατοικεί ο δωρητής κ. ά.)²⁷. Παρ' ότι οι συμβάσεις αυτές δεν συνοδεύονται κατά κανόνα από σύμφωνα αποποιήσεως του κληρονομικού μεριδίου του δωρολήπτη επί της κληρονομιάς περιουσίας του

26. Το ζήτημα εάν οι δωρεές της μέλλουσας περιουσίας του δωρητή του δωρητή εθεωρούντο έγκυρες κατά το βυζαντινωμαϊκό δίκαιο εδixασε τους νομικούς. Μεταξύ εκείνων που υποστήριξαν το ανίσχυρο της δωρεάς μελλούσης περιουσίας, ως λανθάνουσας συμβάσεως κληρονομιάς που περιορίζει ουσιαστικά την ελευθερία διαθέσεως, ενδεικτικώς αναφέρουμε τους SAVIGNY (System, τ. 4, § 159, σ. 142-145), SCHILLING (Δωρεές, σ. 177, σημ. 40), P. VAN WETTER (Pandectes contenant l'histoire du droit romain et la législation de Justinien, τ. 4, § 411, σ. 84 σημ. 3) και από τους έλληνες μελετητές τους ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟ (Ενοχικόν Δίκαιον, 1890, § 188), Π. ΚΑΛΛΙΓΑ (Ενοχικόν Δίκαιον, Βιβλ. γ', Μέρος β', Κεφ. β', 158), Ν. Π. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟ ("Δωρεά μελλούσης περιουσίας", Νέοι Πανδέκται, τ. 4 (1905), σ. 836-849) και Γ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ-ΝΟΥΑΡΟ [Contribution à l'étude des pactes successoraux en droit Byzantin (Justinien et post-Justinien), Paris 1937, σ. 30 σημ. 1 (= Pactes successoraux)]. Αντίθετη γνώμη υπεστήριξαν οι G. F. PUCHTA (Vorlesungen über das heutige römische Recht, τ. 1, Leipzig 1873, σ. 167, § 71 σημ. 4), B. WINDSCHEID (Διδασκαλία του δικαίου των Πανδεκτών, τ. 3, Ενοχικόν Δίκαιον, Ειδικόν Μέρος, μετ. μετά προσθηκών Κ. Η. Πολυγένης, Αθήναι 1934 § 368, σ. 32 σημ. 9) και από τους έλληνες νομικούς ο Κ. ΠΟΛΥΤΕΝΗΣ (Περί απαγορεύσεως των μεταξύ συζύγων δωρεών, Αθήναι 1930, σ. 55).

27. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, Νοταριακαί πράξεις Μυκόνου, αριθ. 3, 48, 620, 904, 960, 1294 και κυρίως το αριθ. 1378 έτους 1671. Το συγκεκριμένο δωρητήριο συμβόλαιο αποτελεί δωρεά εν ζωή του ανωγίου ενός ακινήτου προς τον γιό της δωρήτριας. Η μητέρα διατηρεί το δικαίωμα ισοβίου χρήσεως του ισογείου του δωρηθέντος ακινήτου, το οποίο αποτελεί το "άδελφομοίρι" του δωρεοδόχου επί της γονικής του περιουσίας. Επιπρόσθετα ορίζεται ότι το ισόγειο του σπιτιού θα περιέρχεται και αυτό μετά τον θάνατό της στον γιό της χωρίς να μπορούν τα αδέρφια του να προβάλλουν οποιεσδήποτε αντιρρήσεις. Είναι προφανές ότι η δωρήτρια επιχειρεί να αποτρέψει την έγερση αγωγής μέμφεως αστόργου δωρεάς από τους αδελφούς του δωρεοδόχου αποκλείοντας τη συνασφορά των δωρηθέντων κατά τη διανομή της κληρονομιάς της.

δωρητή²⁸ είναι πιθανόν ότι υποκρύπτουν έμμεση μεταβίβαση κληρονομικού μεριδίου και συνεπώς αποτελούν "πρωτόγονες" ("primitifs"), κατά τον όρο που υιοθετεί ο Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, κληρονομικές συμβάσεις²⁹.

2. Δωρεές εν ζωή

Στις δωρεές εν ζωή η μεταβίβαση της πλήρους κυριότητας επί των δωρηθέντων επέρχεται από την κατάρτιση της σχετικής συμβάσεως, χωρίς να απαιτείται και η παράδοση του ακινήτου στον δωροεδόχο (*traditio per cartam*)³⁰. Ο δωροεδόχος δεν συμπράττει κατά κανόνα στη σύμβαση της δωρεάς αλλά η αποδοχή του τεκμαίρεται από την υπογραφή του συμβολαίου από αξιόπιστους μάρτυρες³¹. Τηρείται κατά κανόνα ο τύπος του συμβολαιογραφικού εγγράφου³² γίνεται όμως αποδεκτή και η εγκυρότητα

28. Βλ. όμως αντιθέτως ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακά πράξεις Μυκόνου*, το υπ' αριθ. 945 δωρητήριο συμβόλαιο θείας προς ανηψιό όπου ο δωρολήπτης παραιτείται από την διεκδίκηση κληρονομικού δικαιώματος από τη γονική του περιουσία, η δε δωρήτρια δίδει, σε αντάλλαγμα για την παραίτηση αυτή, 4 γρόσια.

29. MICHAELIDES-NOYAROS, *Pactes successoraux*, σ. 28.

30. Πρβλ. C.J. 8.53· R. MONIER, *Manuel élémentaire de droit Romain*, II. Les obligations, Paris 1954, (ανατ. Aalen 1970), σ. 205· Π. ΖΕΠΟΥ, "Η παράδοσις δι' εγγράφου εν τω βυζαντινῷ καὶ τῷ μεταβυζαντινῷ δικαίῳ", [Τόμος Κων/νου Αρμενοπούλου ἐπὶ τῇ 600ετηρίδι τῆς Εξαβίβλου αὐτοῦ (1345-1945)], ΕΕΠΘΕΣ, τ. Σ', Θεσσαλονίκη 1952, σ. 199-242, κυρίως σ. 231 επ. (= Παράδοσις δι' εγγράφου). Στα δωρητήρια συμβόλαια χρησιμοποιείται κατά κανόνα η έκφραση "ἀπὸ τὴν σήμερον δίνει καὶ παραδίνει" ἢ /καὶ "ἐκδύνεται καὶ ἀποξενώνει" για να δηλωθεί η άμεση μεταβίβαση του δώρου στον δωρολήπτη. Σημειώνεται πάντως ότι ορισμένες φορές ο όρος είναι παραπλανητικός καθώς χρησιμοποιείται για να δηλώσει δωρεά αιτία θανάτου με παραχώρηση της νομής του πράγματος από την κατάρτιση του συμβολαίου στον δωροεδόχο [ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακά πράξεις Μυκόνου*, αριθ. 241· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Σίφνος*, αριθ. 84 έτους 1784· Μηνιάτης, αριθ. 342, 369, 579, 584, 591 (υπόθεση αμφισβήτησεως της δωρεάς εν ζωή ακινήτου της Μαθείας Τραπεζοντέας προς τον πρωτονοτάριο πρε Λίβιο Σουμμαρούπα για την οποία καλούνται ως μάρτυρες οι κατά καιρούς ενοικιαστές του ακινήτου), 635, 671 (δωρεά σε αναδεκτή της δωρητήριας, υπό τον όρο ότι, κατά τη διάρκεια της ανηλικιότητας της δωροεδόχου, τη διαχείριση και επικαρπία του κτήματος θα έχουν οι γονείς της), 864].

31. Βλ. στον Μηνιάτη όλα τα δωρητήρια συμβόλαια. Τούτο ίσχυε και γενικότερα στις συμβάσεις μεταβιβάσεως κυριότητος ακινήτων όπου μόνον ο μεταβιβάζων εδῆλωνε την μεταβίβαση (ΒΙΣΒΙΖΗ, *Δικαστικά αποφάσεις Μυκόνου*, σ. 134). Κατ' εξαίρεση ο δωροεδόχος παρευρίσκεται στο συμβόλαιο όταν πρόκειται περί δωρεάς υπό όρον. Πρβλ. Μηνιάτης, αριθ. 491 (δωρεά εν ζωή κτήματος όπου, ο μεν δωρητής παρακρατά την επικαρπία, η δε δωροεδόχος έχει δικαίωμα να προβεί σε εκχώρηση του δωρηθέντος με σύμβαση ανταλλαγής, Σ' αυτή όμως την περίπτωση υποχρεούται να δίδει στον δωρητή τους καρπούς του νέου ακινήτου). Πρβλ. *Αρμενόπουλος Εξ.* 3.1.17.

32. Ο έγγραφος τύπος της δωρεάς έχει επικρατήσει κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο στις περισσότερες περιοχές και μάλιστα ανεξάρτητα από το είδος και την χρηματική α-

του ιδιωτικού εγγράφου³³. Ορισμένες φορές για την ισχυροποίηση του δωρητηρίου νοταριακού εγγράφου καταρτιζόταν παράλληλα και "χονγγέτι" ενώπιον του τούρκου καδή³⁴.

Το ακίνητο παραχωρείται στον δωρολήπτη με "πᾶσαν του σπάτζιο και δικαίωμα", δηλαδή με την κινητή περιουσία που το συνοδεύει και με κάθε εμπράγματο ή ενοχικό δικαίωμα που έχει συσταθεί υπέρ ή εις βάρος του ακινήτου³⁵. Κατά συνέπεια δια της παραχωρήσεώς του στον δωροεδόχο δεν επήρχετο απόσβεση των καλλιεργητικών συμβάσεων που ενδεχομένως είχαν συσταθεί επ' αυτού³⁶.

ξία των δώρου. Πρβλ. *Έθιμα Θήρας και Ανάφης έτους 1797*, κεφ. Γ', σ. 509· *Έθιμα Νάξου έτους 1810*, εις ΙΩ. και Π. ΖΕΠΩΝ, JGR. τ. 8, Αθήνα 1931, Κεφ. Ζ', νγ', σ. 541 (= *Έθιμα Νάξου έτους 1810*)· ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Σίφνος*, σ. 344· Α. ΔΡΑΚΑΚΗ, *Η Σύρος επί Τουρκοκρατίας*, τ. Β', ΕΕΚΜ, τ. ΣΤ', Αθήνα 1967, σ. 195-197, 208 (= *Σύρος*)· Μ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, "Η απάντησις της δημογεροντίας Τήνου εις τα περί των νομικών εθίμων ερωτήματα του Υπουργείου Δικαιοσύνης", ΕΕΚΜ, 14 (1970), σ. 214 (= *Τήνος*)· ΑΝΤΩΝΙΑΔΗ, *Σκύρος*, σ. 348. Για τη βυζαντινή περίοδο βλ. ενδεικτικώς Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*, Αθήνα 1944, σ. 489 (= *Εισηγήσεις*)· Π. ΖΕΠΟΥ, *Ενοχικόν Δίκαιον*, Β' Μέρος-Ειδικόν, Αθήνα 1965, σ. 27· Γ. ΜΑΡΙΔΑΚΗ, *Το Αστικόν Δίκαιον εν ταις Νεαραις των Βυζαντινών Αυτοκρατορίαις*, Αθήνα 1922, σ. 221-222 (= *Αστικόν Δίκαιον*).

33. Βλ. Μ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, "Η νομολογία των κριτηρίων της Μυκόνου (17ος-19ος αι.)", ΕΚΕΙΕΔ, 27-28 (1985), σ. 92, 111 (=Νομολογία κριτηρίων Μυκόνου), δικαστικές αποφάσεις αριθ. 83 έτους 1708 (αναγνωρίζεται η εγκυρότητα δωρεάς υπέρ ψυχικής σωτηρίας προς την Αγία Ελένη που έχει καταρτισθεί με ιδιωτικό έγγραφο κατατεθειμένο στη κοινοτική κατζηλλαρία), 101 έτους 1710 (αναγνωρίζεται ως έγκυρη η ανάκληση δωρεάς με ιδιωτικό έγγραφο). Πάντως τα νοταριακά συμβόλαια είχαν αυξημένη δημόσια πίστη έναντι των ιδιωτικών συμβολαίων. Για τον λόγο δε αυτό οι συμβαλλόμενοι συνήθιζαν να επισημοποιούν εκ των υστέρων τα ιδιωτικά συμβόλαια μέσω της διαδικασίας εμφανίσεως και καταχωρίσεώς τους στις πράξεις των νοταρίων. Για το ζήτημα βλ. σχετικά ΙΑΚ. ΒΙΣΒΙΖΗ, "Τα έγγραφα δικαιοπραξιών της Μυκόνου του 17ου και 18ου αιώ-νος", ΕΚΕΙΕΔ, 5 (1954), σ. 132 (= Έγγραφα δικαιοπραξιών Μυκόνου) και κυρίως ΖΕΠΟΥ, *Παράδοσις δι' εγγράφου*, σ. 217-229.

34. Βλ. Μηνιάτης, αριθ. 236 έτους 1682 (δωρεά κινητής και ακινήτου περιουσίας θείου προς ανήψια). Στην πρακτική των συναλλαγών τα "χοτζέτια" ή "χονγγέτια", δηλαδή οι έγγραφοι τίτλοι ιδιοκτησίας ακινήτων που παρέχονταν από τις τουρκοδικαστικές αρχές, συνυπήρχαν με τα συμβολαιογραφικά έγγραφα. Για το ζήτημα βλ. αναλυτικότερα ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Σίφνος*, σ. 35 επ., 467 επ.· Δ. ΣΙΑΤΡΑ, *Οι αγοραπωλησίες ακινήτων στη τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, Αθήνα 1992, σ. 22, 23, 27. Στο νησιωτικό χώρο του Αιγαίου οι τουρκοί τίτλοι ιδιοκτησίας συχνότατα παραλείπονταν διότι οι συμβαλλόμενοι είχαν την πεποίθηση ότι τα τοπικά κριτήρια θα απέρριπταν, σε περίπτωση αμφισβήτησεως, κακόπιστες αξιώσεις βασιζόμενες στην έλλειψη "χονγγετίου".

35. Μηνιάτης, αριθ. 49, 57, 239, 579.

36. Μηνιάτης, αριθ. 540 [δωρεά κτήματος για το οποίο έχει καταβληθεί "παντίκι" από τον καλλιεργητή υπέρ ψυχικής σωτηρίας του δωρητή. Με αιρετοκρασιακή απόφαση του έτους 1685 (Μηνιάτης, αριθ. 589) επικυρώθηκε η δωρεά αυτή], 839 (μεταβιβάζο-

Δωρεές εν ζωή του συνόλου της ακινήτου και κινητής περιουσίας του δωρητή³⁷ αλλά και δωρεές υπό όρον απαντώνται συχνά στα δωρητήρια συμβόλαια της εποχής. Οι δωρεές που εντάσσονται στη δεύτερη κατηγορία συνομολογούνται συνήθως ή α) υπό τον όρο διατροφής του δωρητή ή άλλου συγγενικού του προσώπου³⁸ ή β) υπό τον όρο της διηνεκούς πληρωμής των δημοσίων χρεών που βαρύνουν το ακίνητο³⁹ ή γ) υπό τον όρο καταβολής των εξόδων καλλιεργείας του κτήματος και αποδόσεως του όλου ή μέρους (συνήθως του ημίσεος) της παραγωγής⁴⁰. Το συχνότερα απαντώμενο είδος είναι εκείνο της ανταποδοτικής δωρεάς για τις φροντίδες που παρείχε ή θα παρέχει στο μέλλον ο δωρεοδόχος στον δωρητή⁴¹, ενίοτε όμως και για άλλους λόγους (π.χ. λόγω πληρωμής των δημοσίων χρεών που βαρύνουν το δωρούμενο ακίνητο από τον δωρεοδόχο)⁴². Όπως προκύπτει από τα δικαιοπρακτικά έγγραφα της εποχής οι ανταποδοτικές αυτές δωρεές έχουν ως αποδέκτες, όχι μόνον κληρικούς ή εκκλησιαστικά ιερόδρυμα, αλλά συχνότατα και ιδιώτες, συγγενείς ή μη των δωρητών. Τέλος απαντώνται και δωρεές "εργολαβικού" χαρακτήρα που γίνονται υπό τον όρο ανοικοδομήσεως του δωρούμενου (ή και άλλου) ακινήτου από τον δωρολήπτη.⁴³

Οι δωρεές εν ζωή συνομολογούνται κατά κανόνα ως αμετάκλητες⁴⁴. Σε

νται δια δωρεάς εν ζωή σε μοναστήρι τα 3/4 χωραφιού διότι το 1/4 έχει ήδη παραχωρηθεί με καλλιεργητική σύμβαση). Βλ. και ΚΑΤΣΟΥΓΡΟΥ, Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα, αριθ. 35, "καί να γυρέψουν πάσα δικαίωμα σάν έκαμεν αυτός ό άρχος ντονατόρες έως την σήμερον ώσάν αυθεντότοπος όπου ήτονε...".

37. ΚΑΤΣΟΥΓΡΟΥ, Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα, αριθ. 35, 95.

38. Μηνιάτης, αριθ. 49, αριθ. 146, 658· ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακά πράξεις Μυκόνου*, αριθ. 51, 620, 960, 1252, 1668 κ. ά. Βλ. και δικαστική απόφαση κριτηρίου της Μυκόνου έτους 1720 (ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, *Νομολογία κριτηρίων Μυκόνου*, αριθ. 137).

39. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακά πράξεις Μυκόνου*, αριθ. 904.

40. Για τις δωρεές αυτές (δωρεές επικαρπίας εν ζωή) βλ. πιο κάτω σημ. 62.

41. Μηνιάτης, αριθ. 146, 157, 195, 389, 526· ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακά πράξεις Μυκόνου*, αριθ. 152, 241, 245, 309, 311, 314, 423, 451, 454, 584, 620, 695, 802, 838, 891, 960, 963· ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, *Νομολογία κριτηρίων Μυκόνου*, αριθ. 111· ΚΑΤΣΟΥΓΡΟΥ, *Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα*, αριθ. 23, 53, 95.

42. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακά πράξεις Μυκόνου*, αριθ. 51 [δωρεά ακινήτου του αδελφού προς την αδελφή διότι επί 18 έτη πλήρωνε εκείνη τους έγγειους φόρους ("χαράτζια άφεντικά") που βάρυναν το ακίνητο], 1787.

43. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακά πράξεις Μυκόνου*, αριθ. 169 (τρεις αδελφές δωρούν σε ιδιώτη την εκκλησία του Αγίου Παύλου. Ο δωρεοδόχος υποχρεούται να ανοικοδομήσει την εκκλησία), 1041 (επιδιόρθωση ακινήτου όπου κατοικούν οι δωρητές).

44. Πρβλ. C.J. 8.35.10· B. 47.2.10· B. 47.1.67.5· B. 47.1.68.2· *Αρμενόπουλος Εξ.* 3.2.3· *Νομοκάνων Μανουήλ νοταρίου του Μαξαζού (...)*, κριτική έκδ. Δ. ΓΚΙΝΗ - Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Νόμος, ΕΕΠΘΕΣ*, 1 (1982), Θεσ/κη 1985, Κεφ. ΦΜΣ', 2, 4, 5, σ. 363 (=Μαλαξός), *Νομικόν Πρόχειρον*, 1.50.1 και 1.51.2, 3, 4, 5· *Μολδαβικός Κώδιξ*, Κεφ. 21,

ένα μάλιστα ναξιακό δωρητήριο συμβόλαιο του έτους 1637 που αποτελεί ανταποδοτική εν ζωή δωρεά η δωρήτρια εγγυάται την ομαλή εκτέλεση της συμβάσεως με γενική υποθήκη επί της ακινήτου περιουσίας της⁴⁵. Ανατροπή της εν ζωή δωρεάς ήταν δυνατή σε περίπτωση αχαριστίας του λαβόντος⁴⁶ ή παραβάσεως όρου ή συνθήκης που τυχόν είχε συμπεριληφθεί στο δωρητήριο συμβόλαιο⁴⁷ ή εάν ο δωρητής είχε περιέλθει σε κατάσταση ένδειας, οπότε α-

Μέρος Β', § 1272· Πολιτικός Κώδιξ Ουγγροβλαχίας, εις ΙΩ. και Π. ΖΕΠΩΝ, JGR, τ. 8, Αθήνα 1931, Τμήμα Δ' Κεφ. Α', § 6 (= Ουγγροβλαχικός Κώδιξ). Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι, κατά το Μουσουλμανικό δίκαιο, όλες ανεξαιρέτως οι δωρεές προς μη συγγενικά πρόσωπα, ακόμα και όταν αποτελούσαν δωρεές εν ζωή, ανάγονταν στην τάξη των μετακλητών (έκδι τζάιζ) συναλλαγμάτων και επομένως μπορούσαν ελευθέρως να ανακληθούν (Ν. ΤΟΡΝΑΟΥΦ, Μουσουλμανικόν δίκαιον κατά τας πηγάς του, μετ. Μ. Έσβαχ - Ν. Σακοπούλου, Σμύρνη 1872, σ. 167 επ.).

45. ΚΑΤΣΟΥΡΟΥ, Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα, αριθ. 23, σ. 77 ("θέλοντας ή άνω ειρημένη... αυτή και τὰ καλά της νά 'ναι ποτεκάδα, νά στερεώνουν την παρών ντονατζιόν"). Για την παραχώρηση γενικής υποθήκης προς ασφάλεια του πιστωτή (επί δανειακών συμβάσεων) ή του αγοραστή (επί εκπονητικών δικαιοπραξιών) κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο βλ. Μ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, "Η εξασφάλιση των δικαιωμάτων στα μεταβυζαντινά δικαιοπρακτικά έγγραφα. Επιβιώσεις αρχαίων ελληνικών δικαίων", (Μελετήματα Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου, 3), Αθήνα 2000, σ. 42-43 (= Εξασφάλιση δικαιωμάτων).

46. Μηνιάτης, αριθ. 503 έτους 1685, 369 έτους 1683 (επικυρώνεται ενώπιον νοταρίου και μαρτύρων παλαιότερη δωρεά η οποία προσωρινώς είχε ανακληθεί πιθανότατα λόγω αχαριστίας του δωρεοδόχου)· ΚΑΤΣΟΥΡΟΥ, Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα, αριθ. 53· ΔΡΑΚΑΚΗ, Σύρος, δικαστική απόφαση υπ' αριθ. 106 έτους 1798, Πρβλ. C.J. 8.55· Β. 47.2.10 σχ. 2 και 3· Αρμενόπουλος Εξ. 3.2.3· Μαλαξός, Κεφ. ΦΜΣ, 4. 5· Νομικόν Πρόχειρον 1.50.1.12 και 1.51.15· Μολδαβικός Κώδιξ, Κεφ. 21, §§ 1275-1278· Ουγγροβλαχικός Κώδιξ, Τμήμα Δ', Κεφ. Α', § 6 β' Γ. ΜΑΟΥΡΕΡ, Ο ελληνικός λαός, Δημόσιο, Ιδιωτικό και Εκκλησιαστικό δίκαιο από την έναρξη του Αγώνα για την Ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834, Χαϊλδεβέργη 1835, τ. Α', μετ. Ευ. Καραστάθη, Αθήναι 1943, αρχαία έθιμα Νάξου, σ. 225 (= Ο ελληνικός λαός).

47. Πρβλ. C.J. 8.56.10· Αρμενόπουλος Εξ. 3.2.3· Μαλαξός, Κεφ. ΦΜΣ· Νομικόν Πρόχειρον 1.50.15 (επιχείρημα a contrario). Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι μία δικαστική απόφαση του δραγουμάνου της Μυκόνου Κυρίτζη Γιαννάκη του έτους 1710 με την οποία ακυρώνεται δωρεά διότι οι δωρεοδόχοι παρέβησαν έναν αρκετά ιδιότυπο όρο που είχε θέσει η δωρήτρια. Ο όρος αυτός συνίστατο στην υποχρέωση του πατέρα των δωρεοδόχων να την νυμφευθεί. Παρ' ότι δε ο σχετικός όρος δεν είχε συμπεριληφθεί εγγράφως στη δωρεά το δικαστήριο αποδέχεται την αγωγή και ανατρέπει τη δωρεά (ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Νομολογία κριτηρίων της Μυκόνου, αριθ. 114). Σε άλλη δικαστική απόφαση του έτους 1720 το κοινοτικό κριτήριο της Μυκόνου προβαίνει σε συμβιβαστική επίλυση διαφοράς μεταξύ συζύγων που προήλθε από έναν, μάλλον επιβαρυντικό για τη δωρεοδόχο σύζυγο, όρο. Στη συγκεκριμένη υπόθεση την οποία δικάζει ο Λεονής Μοσχονάς, επίτροπος και κριτής Μυκόνου, οι σύζυγοι ζητούν την ανάκληση δωρεάς αιτία θανάτου του δωρητή-συζύγου προς τη σύζυγο του διότι αυτή επιθυμεί πλέον να εγκαταλείψει τη συζυγική εστία. Και τούτο διότι όρος της δωρεάς ήταν η υποχρέωση της συζύγου να παρέχει τις απαραίτητες φροντίδες στον σύζυγό της εφ' όρου ζωής του. Ο δικαστής, ο

σκούσε το ευεργέτημα της ευπορίας⁴⁸. Περιπτώσεις ανακλήσεως δωρεάς λόγω επιγεννήσεως τέκνου⁴⁹ δεν απαντώνται στα δικαιοπρακτικά έγγραφα.

Σύμμικτη δωρεά, υποχρύπτουσα κληρονομική συμφωνία μεταξύ των συμβαλλομένων, είναι εκείνη που αναφέρεται σε δωρητήριο συμβόλαιο του κατ'εγγράφου της Μυκόνου Γ. Βίδου του έτους 1669⁵⁰. Στη συγκεκριμένη δωρεά ανηψιός παραιτείται από τη διεκδίκηση κληρονομικών δικαιωμάτων επί της γονικής του περιουσίας, την οποία ήδη κατέχει κάποια θεία του. Το σύμφωνο αποποιήσεως φέρει την τυπική νομική μορφή δωρεάς εν ζωή προς την θεία⁵¹,

οποίος προφανώς δεν επιθυμεί τη λύση του γάμου αλλά επιδιώκει να συμφιλιώσει τα αντιμαχόμενα μέρη, δεν προβαίνει σε ανάκληση της δωρεάς υπό την προϋπόθεση ότι η σύζυγος θα παραμείνει στον συζυγικό οίκο (ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Νομολογία κριτηρίων της Μυκόνου, αριθ. 137). Περιπτώσεις ανακλήσεως δωρεάς λόγω παραβάσεως όρου διατροφής και εν γένει ικανοποιήσεως των αναγκών του δωρητή βλ. στον Μηνιάτη, αριθ. 98, 658. Επίσης βλ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακά πράξεις Μυκόνου*, αριθ. 1668, Πρβλ. Β. 47.1.2, 5 επ. Β. 47.1.42· *Αρμενόπουλος Εξ.* 3.2.3· *Νομικόν Πρόχειρον*, 1.50.15 και 1.51.7, 8· *Μολδαβικός Κώδιξ*, Κεφ. 21, § 1288· *Ουγγροβλαχικός Κώδιξ*, Τμήμα Δ', Κεφ. Α', § 6α, Πρβλ. και τη σχετική απάντηση της δημογεροντίας Τήνου, όπου αναφέρεται: "Τὸ δῶρον ἐθεωρεῖτο ἱερὸν καὶ ἀμετάτρεπτον ἐκτὸς τῆς κατὰ συνθήκης δωρεάς /Codizionato ἢ ὁποῖα ἀκυροῦτο εἰς σύμπτωσιν παραβάσεως αὐτῆς ἢ ἂν ἡ συνθήκη δὲν ἐξετελεῖτο ἔνεκα τοῦ θανάτου τοῦ λαβόντος τὸ δῶρον" (ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Τήνος σ. 214).

48. Βλ. ΚΑΤΣΟΥΡΟΥ, *Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα*, αριθ. 36, σ. 232. Επίσης Μηνιάτης, αριθ. 94 έτους 1680 (πρόκειται για δωρεά εν ζωή της επικαρπίας κτήματος προς την αδελφή του δωρητή. Ο δωρητής επιφυλλάσσεται του νομίμου δικαιώματός του να εκποιήσει το δωρηθέν εάν "τοῦ τύχειν χρεια ἡγου ἀσθένεια σωματικὴν ὅπου νὰ μὴν ἡμπορῇ νὰ πορευτῇ". Σ' αυτή όμως την περίπτωση θα λαμβάνει ο ίδιος τα 3/4 του τιμήματος της πωλήσεως και το 1/4 η αδελφή του). Βλ. και Μηνιάτης, αριθ. 146 έτους 1681 (περίπτωση ακυρώσεως προικοσυμφώνου προς άρρεν τέκνο και προσηλώσεως των αρχικά προικοδοτηθέντων σε μοναστήρι επειδή η διαθέτρια περιήλθε σε κατάσταση απορίας). Πρβλ. D. 23.3.33· D. 42.1.30· D. 42.1.49· D. 42.1.50· *Αρμενόπουλος Εξ.* 4.10.16 και σχ. Για το ζήτημα βλ. ενδεικτικώς Ε. DERNBURG, *Σύστημα Ρωμαϊκού Δικαίου. Ενοχικόν δίκαιον*, τ. Γ', Αθήνα 1909, μετ. Γ. Δουβουνιώτου, § 57, σ. 208· ΚΑΛΛΙΓΑ, *Ενοχικόν δίκαιον*, σ. 722-723.

49. Πρβλ. C.J. 3.29.5· C.J. 8.56.8· *Επαναγωγή (= Εισαγωγή)*, 22.10· *Πρόχειρος Νόμος* 13.2· Β. 41.4, 5· Β. 39.1.10 και 47.2.8· *Αρμενόπουλος Εξ.* 3.2.1· *Νομικόν Πρόχειρον* 1.51.3· *Μολδαβικός Κώδιξ*, Κεφ. 21, § 1287.

50. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακά πράξεις Μυκόνου*, αριθ. 945.

51. Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι "τὰ ἀφίνει καὶ χαρίζει τα εἰς τὰ χέρια τῆς ἄνω λεγομένης θείας του εὐτουνης καὶ τῶν διαδόχων καὶ κληρονόμων της..." (ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακά πράξεις Μυκόνου*, αριθ. 945). Κατά τον Γ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ-ΝΟΥΑΡΟ (*Pactes successoraux*, σ. 16), οι συμβάσεις εκείνες με τις οποίες καταλείπεται το όλον ή μέρος κληρονομιάς περιουσίας του διαθέτη σε ένα συγκεκριμένο πρόσωπο και στους διαδόχους του δεν αποτελούν κληρονομικές συμβάσεις, αλλά δωρεές εν ζωή, διότι τα εκχωρούμενα αντικείμενα μεταβιβάζονται στα ευνοούμενα πρόσωπα (δωρεοδόχο και κληρονόμους του) από την κατάρτιση της συμβάσεως και δεν εξαρτώνται από την αίρεση της αποβιώσεως του δωρητή.

η οποία ως αντίδωρο καταβάλλει στον ανηψιό το ποσόν των 4 γροσίων.

Διαφορετική περίπτωση σύμμικτης δωρεάς, η οποία αποτελεί εν μέρει δωρεά και εν μέρει σύμβαση πωλήσεως, αποτελεί η αναφερόμενη σε δωρητήριο συμβόλαιο του ιδίου κατ'εξουσιοδότησης του έτους 1670⁵². Στην δωρεά αυτή πατέρας πωλεί στον γιό του ακίνητο έναντι 9 ριαλίων. Επειδή όμως η πραγματική αξία του ακινήτου υπερβαίνει το τίμημα της πωλήσεως, ο δωρητής δωρίζει την υπερβάλλουσα αξία στον γιό του ως ανταμοιβή γιατί τον ελευθέρωσε από τα δεσμά της σκλαβιάς⁵³.

Περιπτώσεις αμοιβαίων δωρεών απαντώνται αρκετά συχνά στα δικαιοπρακτικά έγγραφα. Από την παροχή δε "αντιχάριτος" ("ανταμοιβής") συνάγονται συνήθως και τα παραγωγικά αίτια της βουλήσεως που οδήγησαν τον δωρητή στη σύσταση της συγκεκριμένης δωρεάς⁵⁴ ή και η υποκρυπτόμενη αμοτεροβαρής σύμβαση (πώληση, δάνειο). Έτσι σε δωρητήριο συμβόλαιο του κατ'εξουσιοδότησης Μυκόνου Γ. Βίδου του έτους 1674⁵⁵ η δωρήτρια, με τη σύμφωνη γνώμη του συζύγου της και κατά την ελευθέρωσή της βούληση ("παρ' οὐδενός βιαζομένη")⁵⁶, δωρίζει πατρογονικό της ακίνητο. Το συγκεκριμένο ακίνητο είχε εκποιήσει παλαιότερα ο πατέρας της στον τωρινό δωροδοχό πλην όμως η δωρήτρια, υπό την ιδιότητα της πλησιέστερης συγγενούς του πωλητή, το είχε αναλάβει κατόπιν εγέρσεως δικαιώματος προτιμήσεως και καταβολής του συμφωνηθέντος τιμήματος της πωλήσεως. Ήδη με τη δωρεά αυτή παραδίδει πλέον το ίδιο αυτό ακίνητο στα χέρια του δωροδοχού "ἐλευθέρων καὶ ἀδούλων". Ως "ἀντίχαρι" ο δωρολήπτης δανείζει στην δωρήτρια το χρηματικό ποσόν των 50 ριαλίων (χωρίς επιβάρυνση τόκων για τρία έτη)⁵⁷ το οποίο και θα χρησιμοποιήσει για την απελευθέρωση του αδελφού της που έχει αγορασθεί ως σκλάβος⁵⁸. Επίσης σε

52. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακαὶ πράξεις Μυκόνου*, αρ. 1206.

53. Πρβλ. και Αρμενόπουλος Εξ. 5.10.1Ε όπου η επίδειξη αδιαφορίας από το τέκνο για την απελευθέρωση αιχμαλώτου γονέως συγκαταλέγεται μεταξύ των νομίμων λόγων αποκληρώσεως.

54. Βλ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακαὶ πράξεις Μυκόνου*, αρ. 945 (δίδεται από τον δωροδοχό αντιχάρισμα διότι ο δωρητής (ανεψιός) παραιτείται από τα κληρονομικά του δικαιώματα), 1137· Μηνιάτης, αρ. 239, 342.

55. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακαὶ πράξεις Μυκόνου*, αρ. 1638.

56. Πρβλ. Αρμενόπουλος Εξ. 3. 1.

57. Κατά τον SCHILLING (Δωρεές, § 2 σημ. 8, § 4) το άτοκο δάνειο, εφ' όσον γίνεται *donationis causa* αποτελεί δωρεά υπό την ευρεία έννοια διότι και η άφρεση μελλόντων τόκων και η μεταλλαγή εντόκου δανείου σε άτοκο αποτελεί δωρεά.

58. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στο νοταριακό υλικό της Μυκόνου του 17ου αιώνα ανευρίσκονται αρκετές περιπτώσεις εκποιήσεων ακινήτων προκειμένου τα χρήματα να διατεθούν προς απελευθέρωση σκλαβωμένων συζύγων ή άλλων συγγενικών προσώπων των πωλητών (ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακαὶ πράξεις Μυκόνου*, αρ. 480, 615, 617, 671, 1978 κ. ά.).

δωρητήριο συμβόλαιο του έτους 1654 του κατζηλιέρη Νάξου Ιω. Για ο εκπρόσωπος της "Συνδροφίας του Ήσου" προς την οποία δωρείται μεγάλη ακίνητη περιουσία για φιλανθρωπικό σκοπό (ανέγερση σχολείων) δίδει στον δωρητή, αφέντη ντε Μαρή, "ώς ευχαριστία και ανταμοιβή" ένα μεγάλο χρηματικό ποσό (2.000 ριάλια) και συγχρόνως αναλαμβάνει να εξοφλήσει χρέη του δωρητή προς τρίτους⁵⁹.

3. Δωρεές επικαρπίας: ένας νέος τρόπος εκμετάλλευσης της αγροτικής γης.

Οι δωρεές της επικαρπίας εδαφών που αποσκοπούν στην καλλιέργεια και απόδοση μέρους της παραγωγής στον κύριο της γης απαντώνται συχνότατα στα δικαιοπρακτικά έγγραφα της εποχής. Το πλήθος των σχετικών συμβάσεων καθώς και τα ειδικότερα νομικά χαρακτηριστικά τους, συγκρινόμενα με τα αντίστοιχα των "κλασικών" αγροτικών συμβάσεων φρουδαλικού τύπου, δύνανται να θεμελιώσουν την άποψη ότι οι δωρεές επικαρπίας γης υποκαθιστούν στην συναλλακτική πρακτική τους παραδοσιακούς τρόπους εκμετάλλευσης της αγροτικής γης εφόσον εξυπηρετούν πληρέστερα τις ανάγκες αμφοτέρων των συμβαλλομένων μερών.

Όπως ειδικότερα προκύπτει από το αρχειακό υλικό, οι δωρεές επικαρπίας γης αποτελούν, τις περισσότερες φορές, δωρεές αιτία θανάτου. Το γεγονός ότι οι συγκεκριμένες δωρεές τελούσαν υπό την αναβλητική αίρεση της αποβιώσεως του δωρητή δεν εμπόδιζε την παραχώρηση της πραγματικής απολαύσεως των δωρηθέντων στον δωρεοδόχο ακόμα και ηρτημένης της αιρέσεως⁶⁰. Σπανιότερα απαντώνται και δωρεές εν ζωή υπό τον όρο της αποδόσεως μέρους της παραγωγής στον δωρητή⁶¹.

Η επικαρπία κτήματος προς καλλιέργεια μεταβιβάζεται στον δωρολήπτη από την κατάρτιση της συμβάσεως είτε εξ ολοκλήρου είτε κατά ένα μέρος⁶². Ιδιόμορφες περιπτώσεις αποτελούν εκείνες όπου η επικαρπία

59. ΚΑΤΣΟΥΡΟΥ, Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα, αριθ. 35. Βλ. ομοίως στον ίδιο το αριθ. 95 δωρητήριο συμβόλαιο όπου επίσης η αντίχαρις συνίσταται στην εξόφληση χρέους του δωρητή προς τρίτους.

60. ΜΠΑΛΗ, *Κληρονομικών δίκαιον*, § 449 σημ. 8· ΚΡΑΣΣΑ, *Κληρονομικών δίκαιον*, § 335, σ. 583 σημ. 1 όπου και σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές.

61. Μηνιάτης, αριθ. 491 [στο συγκεκριμένο δωρητήριο συμβόλαιο οι δωρεοδόχοι (συγγενικά πρόσωπα του δωρητή) υποχρεούνται να αποδίδουν τους καρπούς του πράγματος στον δωρητή όσο ζει. Εάν θελήσουν να ανταλλάξουν το κτήμα οφείλουν να αποζημιώσουν τον δωρητή με το ισόποσο της αξίας των καρπών του]. Επίσης βλ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακαί πράξεις Μυκόνου* αριθ. 1437 (δωρεά εν ζωή σε ιερέα αμπελιού υπό τον όρο ότι θα παρέχει το ήμισυ των καρπών του κτήματος στον δωρητή και μετά τον θάνατό του θα τελεί "όλα τα χρειαζόμενα τῆς καλογερικῆς τάξεως").

62. Μηνιάτης, αριθ. 85, 87, 94, 236, 579 έτους 1685 [δωρεά αιτία θανάτου ("ἀφιέρωση") γονικής περιουσίας της Φλουρέτζας Σπανοπούλου σε ιδιόκτητο ναό με την υπο-

κτήματος (ή η χρήση οικίας) μεταβιβάζεται μεν από την κατάρτιση του συμβολαίου στον δωρεοδόχο, η όλη όμως δωρεά τελεί, αφ' ενός μεν υπό την αναβλητική αίρεση του θανάτου του δωρητή κατά τη διάρκεια της απουσίας του από τον τόπο, αφ' ετέρου δε υπό τη διαλυτική αίρεση της επιστροφής του (ή τέκνου του) στο τόπο του⁶³ ή, σπανιότερα, του γάμου του⁶⁴. Πρόκειται για δωρεές που συνομολογούνται εν όψει της επικείμενης αναχωρήσεως του δωρητή και της προφανούς επικινδυνότητας του ταξιδιού⁶⁵. Για

χρέωση να καλλιεργούνται τα δωρηθέντα κτήματα δια "κοντουβερνίας", δηλαδή να καταβάλλει τα έξοδα της σποράς κατά το ήμισυ ο ιερέας Γεώργιος Μελισσουργός, ως εφημέριος του μοναστηριού, και κατά το ήμισυ ο καλλιεργητής ("κοντουβερνάρης"), τους δε καρπούς να λαμβάνει κατά το ήμισυ ο κοντουβερνάρης και κατά το ήμισυ η δωρήτρια και οι εκάστοτε ιδιοκτήτες του μοναστηριού. Μετά τον θάνατο της δωρήτριας τα κτήματα θα περιέρχονται πλέον ελεύθερα από κάθε βάρος στο ναό]. Επίσης ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακαί πράξεις Μυκόνου*, αριθ. 904 (δωρεά αιτία θανάτου του πατέρα προς την κόρη υπό τον όρο ότι όσο ζούν οι γονείς θα δίδει σε αυτούς το ήμισυ των καρπών του δωρουμένου κτήματος και θα πληρώνει τους φόρους που το βαρύνουν καθώς και το σύνολο των εξόδων καλλιεργείας του), 1467 (δωρεά αιτία θανάτου με προσωρινή παραχώρηση επικαρπίας λειβαδιού σε ιερέα υπό τον όρο ότι θα δίδει στη δωρήτρια και στον σύζυγό της, επίσης ιερέα, μέρος των καρπών και μετά τον θάνατό της θα περιέρχεται πλέον "πάντη ελεύθερο" στον δωρολήπτη), 912 ("βαπτιστικό" δωρητήριο συμβόλαιο όπου ο δωρητής παρακρατεί έως τον θάνατό του το ήμισυ της επικαρπίας επί του δωρουμένου πράγματος). Βλ. επίσης ΚΑΤΣΟΥΡΟΥ, *Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα*, αριθ. 42 [ορίζεται η τριμερής διανομή των καρπών του κτήματος μεταξύ δωρήτριας, κοντουβερνάρη και δωρεοδόχου (εκκλησίας). Μετά τον θάνατο της δωρήτριας το δωρούμενο κτήμα περιέρχεται εξ ολοκλήρου στην εκκλησία]. Πρβλ. και THIREAU, *Acte à cause de mort*, σ. 12.

63. Μηνιάτης, αριθ. 172, 275, 278. Πρβλ. και ανάλογη περίπτωση δωρεάς αιτία θανάτου στον ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟ, *Νοταριακαί πράξεις Μυκόνου*, αριθ. 584 (αν και στο δωρητήριο συμβόλαιο αναφέρεται ότι η δωρήτρια "αφήνει και χαρίζει από την σήμερα" τη γονική της περιουσία που βρίσκεται στο νησί της Τήνου, από το περιεχόμενο του εγγράφου προκύπτει ότι πρόκειται για δωρεά αιτία θανάτου της περιουσίας της σε μη συγγενικό της πρόσωπο λόγω της επικείμενης αναχωρήσεώς της από τη Μύκονο. Η δωρεά τελεί υπό την αναβλητική αίρεση της αποβιώσεως της δωρητρίδας κατά τη διάρκεια του ταξιδιού της διότι τότε μόνο έχει η δωρεοδόχος το δικαίωμα να διαθέτει ελεύθερα, όπως η ίδια επιθυμεί, τα δωρηθέντα. Επίσης η δωρεά τελεί υπό την διαλυτική αίρεση της επιστροφής της δωρήτριας στο νησί της Μυκόνου, οπότε ορίζεται ότι τα δωρηθέντα θα επιστρέφουν και πάλι σ' αυτήν).

64. Μηνιάτης, αριθ. 157 (πρόκειται για δωρεά της επικαρπίας κτήματος σε γυναίκα που ανέθρεψε τον δωρητή, σε ανταπόδοση για τις αγάπη και τις φροντίδες της. Ο δωρητής, επειδή προτίθεται να απουσιάσει για μακρύ χρονικό διάστημα από το νησί της Νάξου, ορίζει "επίτροπο", δηλαδή εκτελεστή των διατάξεων της δωρεάς του για την περίπτωση που κάποιος (πιθανότατα συγγενικό της πρόσωπο) θα αμφισβητήσει το περιεχόμενό της. Ορίζει επίσης ότι σε περίπτωση αποβιώσεώς του το ακίνητο θα περιέρχεται ως "ψυχικόν" κατά πλήρη κυριότητα στη δωρεοδόχο).

65. Πρβλ. D. 39.6.2· B. 47.3.2· *Αρμενόπουλος* Εξ. 3.1.5· *Νομικόν Πρόχειρον* 1.51.1.

τον λόγο αυτό ακριβώς προβλέπεται ότι η δωρεά καθίσταται αφ' εαυτής άκυρη εάν ο δωρητής επιζήσει σε περίπτωση παρελεύσεως του κινδύνου.

Οι δωρεές επικαρπίας εμφανίζουν ομοιότητα με τη σχέση της παρακλήσεως (*precarium renumeratorium*) του ρωμαϊκού δικαίου⁶⁶ καθώς ο δωρολήπτης λαμβάνει την κάρπωση και τη νομή του πράγματος από τη στιγμή της καταρτίσεως του νοταριακού συμβολαίου. Ωστόσο δεν ταυτίζονται με την παράκληση διότι ο δωρητής (στις περιπτώσεις εκείνες όπου έχει συμφωνηθεί το αμετάκλητο της δωρεάς) δεν δύναται να ανακαλέσει τη σύμβαση οποτεδήποτε το επιθυμεί, παρά μόνον εάν περιέλθει σε κατάσταση απορίας ή εάν ο δωρολήπτης παραβιάσει τις υποχρεώσεις που απορρέουν από τη σύμβαση⁶⁷. Όσον αφορά στα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις του δωροδοχού ταυτίζονται με εκείνα των καλλιεργητικών συμβάσεων της "έντριτίας" και "κοντουβερνίας" (ή "παντοτινού" ή "μισιάρικου"), όπου ο καλλιεργητής βαρύνεται με το ήμισυ ή το όλον των εξόδων καλλιέργειας και υποχρεούται να κομίζει μέρος (1/2 ή 1/3) της ετήσιας παραγωγής στην οικία του ιδιοκτήτη της γης⁶⁸. Τα στοιχεία όμως της συμβάσεως της δωρεάς και ο ευέλκτος νομικός της τύπος επιτρέπουν επιλεκτικά την αποδέσμευση τόσο του κυρίου της γης (δωρητή) όσο και του δωρολήπτη-καλλιεργητή από ορισμένες υποχρεώσεις και περιορισμούς των αγροτικών αυτών συμβάσεων. Συγκεκριμένα στις δωρεές επικαρπίας ο καλλιεργητής (δωρολήπτης) αποδεσμεύεται από την πληρωμή του χρηματικού ποσού που καταβάλλεται ως τίμημα του κτήματος (ή ως δικαίωμα των ιδιοκτητών), το λεγόμενο "(έ)μπατίκι" ή "παντίκι". Επίσης η μεταβίβαση της πλήρους κυριότητας του κτήματος περιέρχεται αυτοδικαίως στον δωροδοχό μετά την πλήρωση της αναβλητικής αιρέσεως του θανάτου του δωρητή. Αντιθέτως, στις παραδοσιακές καλλιεργητικές συμβάσεις, το κτήμα περιέρχεται στον καλλιεργητή ("κοπιαστή" ή "κοντουβερνάρη") με δύο τρόπους: είτε α) είτε κατόπιν εκποιήσεως του καλλιεργηθέντος κτήματος και καταβολής του αναλόγου τιμήματος (από το οποίο πάντως αφαιρείται το προκαταβαλλόμενο "έμπατίκι"), είτε β) κατόπιν ακυρώσεως της συμβάσεως, εάν προκύψουν διαφωνίες μεταξύ των συμβαλλομένων ή των καθολι-

66. C.J. 43.26.14. Πρβλ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, Εισηγήσεις σ. 908-909.

67. Πρβλ. Μηνιάτης, αριθ. 94 [δωρεά γονικού κτήματος σε αδελφή του δωρητή (ιερομονάχου) κατ' επικαρπία. Η ελευθερία διαθέσεως του δωρηθέντος δεν δεσμεύεται καθώς τίθεται ο όρος ότι μετά τον θάνατο της αδελφής το κτήμα θα περιέρχεται πλέον κατά πλήρη κυριότητα σε όποιον επρόκειτο να ορίσει ο δωρητής με διαθήκη. Προβλέπεται επίσης ότι ο δωρητής διατηρεί το δικαίωμα να εκποιήσει το δωρούμενο, να ανακαλέσει δηλαδή τη δωρεά σε περίπτωση που θα περιέλθει σε κατάσταση απορίας. Και πάλι όμως σ' αυτήν την περίπτωση η αδελφή του έχει δικαίωμα να λάβει το 1/4 του τιμήματος της πωλήσεως ως αποζημίωση].

68. Βλ. Μηνιάτης, αριθ. 1, 26, 44, 64, 65, 74 κ. ά.

κών και ειδικών διαδόχων τους. Στη δεύτερη αυτή περίπτωση το καλλιεργηθέν κτήμα περιέρχεται στον καλλιεργητή μόνον κατά το 1/4, ενώ κατά τα 3/4 επιστρέφει εκ νέου στον αφέντη της γης σύμφωνα με σχετικό όρο που περιλαμβάνεται στη σύμβαση⁶⁹.

Στις περιπτώσεις αιτία θανάτου δωρεών της επικαρπίας κτήματος, όπου όμως δεν έχει συμπεριληφθεί η ρήτρα του αμετακλήτου, ο νομικός τύπος της δωρεάς εξυπηρετούσε πληρέστερα και τα συμφέροντα του δωρητή. Η ανατροπή της συμβάσεως γίνεται εδώ με απλή δήλωση της μεταβολής της βουλήσεως του ιδιοκτήτη της γης. Αντιθέτως επί των συμβάσεων "έντριτίας" ή "κοντουβερνίας" ο κύριος της γης φέρει το βάρος της αποδείξεως ότι δεν εκπληρώθηκαν οι υποχρεώσεις του καλλιεργητή, η δε σύμβαση ακυρώνεται μόνον αφού προηγουμένως εκτιμηθεί η ακριβής αξία του πράγματος από ειδικούς εκτιμητές ("ἀποκοπές").

Σε ορισμένες δωρεές επικαρπίας ορίζεται ότι ο δωρεοδόχος δεν αποκτά, ακόμα και μετά τον θάνατο του δωρητή, την πλήρη κυριότητα επί του δωρηθέντος αλλά θα διατηρεί απλώς όσο θα ζεί την χρήση και κάρπωση της δωρηθείσας περιουσίας. Μετά τον θάνατο και του δωρεοδόχου, το ακίνητο περιέρχεται πλέον κατά πλήρη κυριότητα σε κάποια μονή ή σε συγγενικό πρόσωπο του δωρητή⁷⁰. Στις συγκεκριμένες περιπτώσεις θα πρέπει να θεωρηθεί ότι, λόγω της φύσεως της συμβάσεως, ο επικαρπωτής-δωρεοδόχος είχε την υποχρέωση να παράσχει ασφάλεια ότι θα παραδώσει στον "τετιμημένο" δωρεοδόχο τα πράγματα σε καλή κατάσταση⁷¹. Είναι εμφανές ότι στις περιπτώσεις αυτές ο δωρητής δεν επιθυμεί τη μεταβίβαση κα-

69. Βλ. Μηνιάτης, αριθ. 1, 80, 82, 93 κ. ά.

70. Μηνιάτης, αριθ. 85 (μεταβίβαση άμεση της επικαρπίας του δωρηθέντος σε ιερέα υπό τον όρο της τελέσεως των μνημοσύνων στη μνήμη της δωρητριάς, του συζύγου της και των γονέων της. Μετά τον θάνατο του ιερέα το ακίνητο θα περιέρχεται κατά πλήρη κυριότητα στο μοναστήρι όπου αυτός ιερούργουσε με τους ιδίους όρους). 87 [δωρεά της επικαρπίας χέρσου κτήματος ("καυκάρας") σε ιερομόναχο, υπό τον όρο ότι όσο ζει αυτός θα τελεί τα μνημόσυνα του δωρητή, θα καλλιεργεί το δωρηθέν και, μετά την αφαίρεση των εξόδων σποράς και θερισμού καθώς και του "ἀφεντικού δασίματος", θα διανέμει ισομερώς τους καρπούς ανάμεσα στον ίδιο και στο μοναστήρι του Μέγα Χρυσοστόμου. Μετά τον θάνατο του ιερομόναχου, το δωρούμενο ακίνητο θα περιέρχεται πλέον κατά πλήρη κυριότητα στο μοναστήρι. Ορίζεται δε επιπρόσθετα ότι, εάν για οποιοδήποτε λόγο ("σκανδαλον"), ο ιερομόναχος αποχωρήσει από το μοναστήρι, το 1/2 του κτήματος θα περιέρχεται στον ιερομόναχο και το έτερο 1/2 στο μοναστήρι]. Βλ. επίσης ΑΝΤΩΝΙΑΔΗ, Σκόρος, αριθ. 10 έτους 1695. Πρβλ. THIREAU, Acte à cause de mort, σ. 11-12 (δωρητήρια συμβόλαια όπου επιβραδύνεται η περιέλευση του δωρηθέντος σε εκκλησία λόγω της προσωρινής διαχειρίσεως του δωρηθέντος από κληρικό μετά τον θάνατο του δωρητή).

71. Βλ. D. 7.9.1 pr. Πρβλ. ΜΠΑΛΗ, *Εγχειρίδιον κληρονομικού δικαίου*, § 123, § 439 υπό στοιχείο 5, § 451 υπό στοιχείο 4· SANIGNY, *Δωρεές αιτία θανάτου*, σ. 278.

τά πλήρη κυριότητα του δωρηθέντος κτήματος στον δωρεοδόχο αλλά τον χρησιμοποιεί ως ενδιάμεσο πρόσωπο που αναλαμβάνει προσωρινά να καλλιεργήσει το δωρούμενο κτήμα μέχρι την οριστική του μεταβίβαση στον τετιμημένο δωρεοδόχο. Ταυτόχρονα η ύπαρξη βεβαρημένου (του επικαρπωτή-δωρεοδόχου) και τετιμημένου προσώπου υποδηλώνει, πέραν από τη συνήθη έλλειψη συμπράξεως του δωρεοδόχου κατά την κατάρτιση του συμβολαίου, την ιδιαίτερη νομική συνάφεια των χαρακτηριστικών αυτών δικαιοπραξιών με τις κληροδοσίες.

4. Δωρεές υπέρ ψυχικής σωτηρίας

Ιδιαίτερη, από την άποψη της ευνοϊκής νομικής μεταχειρίσεως, κατηγορία δωρεών αποτελέσαν οι δωρεές υπέρ ψυχικής σωτηρίας. Οι νομικές πηγές της μεταβυζαντινής περιόδου διακηρύσσουν την "ιερότητα" και το "αδιάσειστο" των παντός είδους περιουσιακών διαθέσεων "υπέρ ψυχικής σωτηρίας" του διαθέτη⁷² ή και τρίτων προσώπων⁷³.

72. Βλ. Μαλαξός, Κεφ. ΣΛΕ' και Κεφ. ΣΛΣ' Π. ΖΕΠΟΥ, *Συνταγμάτων Νομικών Αλεξάνδρου Ιωάννου Υψηλάντη Βοεβόδα ηγεμόνος πάσης Ουγγροβλαχίας 1780*, (Πραγματεία Ακαδημίας Αθηνών), τ. Δ', αριθ. 2, Αθήνα 1936, Τίτλος 22 § 8' (= *Συνταγμάτων Νομικών Πρόχειρον* 1.11/1.51.4' Έθιμα Θήρας και Ανάφης έτους 1797, Κεφ. Γ' απάντηση δημογεροντίας Τήνου έτους 1833 (ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Τήνος, σ. 214)· απάντηση δημογεροντίας Πύργου και Φιλίων Καλαβρύτων έτους 1833 [ΙΑΚ. ΒΙΣΒΙΖΗ, "Τα ερωτήματα του Υπουργείου της Δικαιοσύνης του έτους 1833 περί των νομικών εθίμων και αι επ' αυτών απαντήσεις των τοπικών αρχών", ΕΚΕΙΕΔ, 9 (1962), σ. 62, 70 (= Ερωτήματα (1962)]). Βλ. επίσης η κατασκευή δια διαθήκης ακινήτου υπέρ ψυχικής σωτηρίας του διαθέτη θεωρείται ισχυρότερη από την κατάλειψη του ιδίου πράγματος με προικοσύμφωνο σε τέκνο του διαθέτη (ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Νομολογία κριτηρίων Μυκόνου, αριθ. 149, στιχ. 8-11, 18-19). Για τη βυζαντινή περίοδο πρβλ. C.J. 1.3.24· C.J. 1.3.48· N. 131.10 (=B. 5.3.11)· C.J. 8.53.35, 4· N. 131.11 (=B. 5.3.12)· N. 131.12 pr. (=B. 5.3.13)· B. 41.4.1· B. 47.1.67· Πείρα Ευσταθίου του Ρωμαίου, εις ΙΩ. και Π. ΖΕΠΩΝ, JGR, τ. 4, Αθήνα 1931, 67.1 (= Πείρα Ματθαίου του Βλαστάρεως, *Σύνταγμα των Θείων και Ιερών κανόνων* (.....), έκδ. Γ. ΡΑΛΛΗ-Μ. ΠΟΤΑΝ, τ. 2, Αθήνα 1852, σ. 648-649 (= *Σύνταγμα*). Για τους παράγοντες, θρησκευτικούς και πολιτικούς, που συνετέλεσαν στην ευνοϊκότερη αυτή νομική μεταχείριση βλ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Εισηγήσεις*, §109, σ. 919· Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. Β', σ. 86· E. BRUCK, *Kirchenväter und soziales Erbrecht*, Berlin-Göttingen-Heidelberg 1956, σ. 3 επ. και ιδίως σ. 125-127 (= *Kirchenväter*)· ΤΟΓ ΙΔΙΟΥ, *Totenteil und Seelgerät im griechischen Recht*, (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und Antiken Rechtsgeschichte), München 1926, σ. 155 επ., 302 επ.· J. L. BOOJMARA "Christian philanthropy. A study of Justinian's welfare policy and the Church", *Βυζαντινά*, 7 (1975), σ. 347 επ., ιδίως σ. 368-371· H. KRUMPHOLZ, *Über sozialstaatliche Aspekte in der Novellengesetzgebung Justinians*, Bonn 1992, Κεφ. III, σ. 25-114.

73. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακά πράξεις Μυκόνου*, αριθ. 836, 977· Μηνιάτης, αριθ. 57, 146· ΒΙΣΒΙΖΗ, *Ναξιακά νοταριακά έγγραφα*, αριθ. 79· ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, *Νομολογία κριτηρίων Μυκόνου*, αριθ. 83· Κ. ΚΑΛΛΙΑΝΟΥ, "Αρχείο εγγράφων της νήσου Σκοπέ-

Στις αρχαιακές πηγές που προέρχονται από τον κυκλαδικό χώρο με τον όρο "ψυχικά" αποδίδονται τόσο οι αγαθοεργίες υπέρ ψυχικής σωτηρίας, δηλαδή οι εκχωρήσεις κινητής και ακίνητης περιουσίας προς διατήρηση της μνήμης του θανόντος ή προς εξυπηρέτηση φιλανθρωπικών σκοπών⁷⁴, όσο και τα συγκεκριμένα χρηματικά ποσά που διατίθενται προς τέλεση μεταθανατίων λειτουργιών στη μνήμη του θανόντος ή και άλλων συγγενικών του προσώπων⁷⁵. Με βάση το εθιμικό δίκαιο της εποχής η υποχρέωση αυτή, ακόμα και όταν δεν έχει συμπεριληφθεί σε διαθήκη, βαρύνει τους εξ αδιαθέτου κληρονόμους του τελευτώντος που υποχρεούνται να διαθέσουν προς τον σκοπό αυτό το απαιτούμενο ποσό από την εξ αδιαθέτου κληρονομική μερίδα τους⁷⁶. Σε περίπτωση δε δωρεάς βαρύνει κατά κανόνα τους δωρεοδόχους, σύμφωνα με σχετικό ειδικό όρο ("κοντετζιό") που περιλαμ-

λου". *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, 33 (1998), σ. 317 όπου αφιερωτικό γράμμα πατρικού ακινήτου προς τον επίσκοπο Σκιαθού και Σχοπέλου Διονύσιο έτους 1744 (=Εγγραφα Σχοπέλου). Για τις συγκεκριμένες δωρεές οι οποίες αποτελούν δωρεές υπέρ τρίτων βλ. αναλυτικότερα ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, Σίφνος, σ. 435.

74. Μηλιάτης, αριθ. 239 (υπό τον όρο ότι η εκκλησία στην οποία αφιερώνεται το ακίνητο θα τελεί διηλεκώς τα μνημόσυνα στη μνήμη των δωρητών), 389 (δωρεά αιτία θανάτου στην ανηψιά της δωρήτριας ως ανταπόδοση για την φροντίδα που της παρείχε όσο ζούσε), 526 (μετατροπή πωλήσεως ακινήτου σε δωρεά-ψυχικό δια της παραδόσεως του χρεωστικού εγγράφου που βεβαιώνει την οφειλή του τιμήματος στα χέρια του αγοραστή. Η δωρεά έχει ανταποδοτικό χαρακτήρα για τις φροντίδες που παρείχε ο αγοραστής στον πωλητή του ακινήτου. Ο δωρεοδόχος Φραντζέσκος Κορονέλλος αναλαμβάνει, ως "βικάριος" Νάξου και Πάρου, να τελεί τα μνημόσυνα μετά θάνατον του δωρητή μισέρ Μιχαλάκη Σκλαβούνου), 540 (δωρεά κτήματος επί του οποίου έχει συσταθεί αγροτική σύμβαση υπέρ ψυχικής σωτηρίας του δωρητή και της συζύγου του), 564.

75. Για την ορολογική αυτή σύγχυση μεταξύ "ψυχικών" και "μνημοσύνων" βλ. αναλυτικότερα ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, Σίφνος, σ. 427-429. Πρβλ. και ΜΑΡΙΔΑΚΗ, Αστικών Δικαιον., σ. 274-275.

76. ΒΙΣΒΙΖΗ, Δικαστικά αποφάσεις Μυκόνου, σ. 128· Δ. ΓΚΙΝΗ, *Περίγραμμα Ιστορίας του μεταβυζαντινού Δικαίου*, (Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών), τ. 26 (1966), αριθ. 982, σ. 366 (= *Περίγραμμα*) όπου με τη διάταξη της § 6 των κυρωθέντων κατά το έτος 1848 εθίμων της νήσου Σάμου και για την περίπτωση της λεγομένης "τριμοιρίας" ορίζεται ότι τα μνημόσυνα στη μνήμη τέκνου ή εγγόνου καταβάλλονται υποχρεωτικώς από τον επιζώντα ανιόντα του αποθανόντος στον οποίο για τον σκοπό αυτό αποδίδεται το τρίτον της κληρονομιάς περιουσίας. Την ίδια διάταξη υιοθέτησε στη συνέχεια και ο υπ' αριθ. 1435 Νόμος της Σάμου του έτους 1904 (ΓΚΙΝΗ, *Περίγραμμα*, αριθ. 1086). Πρβλ. και *D.* 11.7.12, 4, 5. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι και η διάταξη των *D.* 29.2.20, 1(=B. 35.14.20, 3) όπου ο νομοθέτης εκδηλώνοντας ιδιαίτερη μέριμνα για τη διασφάλιση των ταφικών υποχρεώσεων έναντι του θανόντος, θεωρεί ότι τα σχετικά έξοδα δεν συνιστούν πράξη αποδοχής της κληρονομιάς από τους αναγκαίους κληρονόμους, εφ' όσον αυτοί δηλώσουν ότι δεν ενεργούν με διάνοια κληρονόμου αλλά "ένεκεν εύσειβείας" ("pietatis").

βάνεται στα συμβόλαια⁷⁷. Πρόκειται για βαρύτατο ηθικό καθήκον προς το οποίο η μη συμμόρφωση ισοδυναμεί, κατά τις αντιλήψεις της εποχής, με ιεροσυλία σε βάρος της μνήμης του διαθέτη ή του δωρητή⁷⁸. Άλλωστε, οι δωρεές και γενικότερα οι διατάξεις τελευταίας βουλήσεως υπέρ ψυχικής σωτηρίας που γίνονταν κάτω από συνθήκες επικειμένου κινδύνου της ζωής του δωρητή συνδέονταν συνήθως και με το μυστήριο της εξομολόγησης⁷⁹. Το κωδικοποιημένο έθιμο της Μυκόνου του έτους 1776 όριζε λεπτομερώς τη διαδικασία που ακολουθείτο στις περιπτώσεις αυτές προκειμένου να αποτραπούν ενδεχόμενες παραποιήσεις των διατάξεων τελευταίας βουλήσεως του τελευτάντος. Σύμφωνα με όσα αναφέρονται στο σχετικό έγγραφο, ο πνευματικός που τελούσε το μυστήριο της εξομολόγησης ενόψει βαρυτάτης ασθενείας ή επικειμένου θανάτου, ευθύς αμέσως μόλις υπέπιπτε στην αντίληψή του η βούληση του εξομολογουμένου προσώπου να προβεί σε εκχωρήσεις περιουσιακών στοιχείων, όφειλε να την γνωστοποιήσει σε κληρικούς, προεστούς ή γεροντότερους ιερείς και να τους μεταφέρει ενώπιον του ασθενούς προκειμένου να ακούσουν και "διά ζώσης" το περιεχόμενο των τελευταίων του βουλήσεων. Ο πνευματικός πατήρ υποχρεούτο επίσης να μεταβεί το συντομότερο δυνατόν στη κατζελλαρία του νησιού και να δημοσιοποιήσει το γεγονός ενώπιον τριών μαρτύρων. Τέλος ορίζεται ότι η μαρτυρία του ιερέως δεν είχε ουδεμία νόμιμη ισχύ εάν γινόταν μετά τον θάνατο του ασθενούς⁸⁰.

77. Μηνιάτης, αριθ. 49, 540, 579· ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακά πράξεις Μυκόνου*, αριθ. 245, 317, 511, 584, 620, 960, 971, 977, 1005, 1006, 1023, 1093, 1363, 1437, 1445, 1447, 1467, 1473 (στις περισσότερες από αυτές τις δωρεές ο δωρεοδόχος είναι κληρικός)· πρβλ. επίσης THIREAU, *Acte à cause de mort*, σ. 18.

78. Στο γαλλικό εθιμικό δίκαιο το καθήκον αυτό σταδιακά και υπό την επίδραση των πιέσεων που άσκησε, τόσο η εκκλησία όσο και η κοινωνία, οδήγησε στη διαμόρφωση αντίστοιχων εθιμικών κανόνων (αφορισμός, έκπτωση των εξ αδιαθέτου κληρονόμων από την εξ αδιαθέτου μερίδα τους). Για το ζήτημα βλ. THIREAU, *Acte à cause de mort*, σ. 38.

79. Ιδιόμορφη περίπτωση δωρεάς αιτία θανάτου, υπέρ ψυχικής σωτηρίας και εγγραφής της δωρήτριας στην Αγία Πρόθεση, απαντάται σε νοταριακό συμβόλαιο του Ι. Μηνιάτη του έτους 1688 (Μηνιάτης, αριθ. 739 έτους 1688). Αντικείμενο της δωρεάς αποτελεί η εκχώρηση χρηματικής απαιτήσεως της δωρήτριας προς τον ιερέα που ετέλεσε το μυστήριο της εξομολόγησης κατά τη στιγμή του θανάτου της. Η απαίτηση προέρχεται από πώληση ακινήτου της δωρήτριας για το οποίο εκείνη ουδέποτε έλαβε το συνομολογηθέν τίμημα, παρ' ότι οι αγοραστές έλαβαν αυτοβούλως ("εκάνασιν ζάφτι") τη νομή και κατοχή του πράγματος. Το ποσόν της απαιτήσεως θα αποτελέσει την αμοιβή του ιερέα για την τέλεση των προθέσεων στη μνήμη του δωρητή.

80. ΒΙΣΒΙΖΗ, Έγγραφα δικαιοπραξιών Μυκόνου, σ. 142-143. Για το ζήτημα όπως εμφανίζεται στο γαλλικό εθιμικό δίκαιο του 10ου αιώνα πρβλ. THIREAU, *Acte à cause de mort*, σ. 18-19, 39.

Οι αγαθοεργίες υπέρ ψυχικής σωτηρίας καθώς και οι αμοιβές του κλήρου για την τέλεση της κηδείας και των μνημοσύνων του θανόντος διαφοροποιούνται από την εκχώρηση του τριτημορίου (ή και μεγαλύτερου μεριδίου) της περιουσίας των άνευ διαθήκης και απαίδων κληρονομούμενων υπέρ φιλανθρωπικών σκοπών⁸¹. Άλλωστε η διάθεση του τρίτου της περιουσίας των απαίδων, η οποία είχε επικρατήσει εθιμικά στη περιοχή της Πελοποννήσου αλλά και στην Κρήτη κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο⁸², είναι ιδιαίτερα αμφίβολο αν ίσχυσε και στον κυκλαδικό χώρο λόγω της διευρύνσεως του κύκλου των προστατευομένων συγγενικών προσώπων κατά τις τοπικές εθιμικές αντιλήψεις⁸³. Εξάλλου, οι παραχωρηθέντες στα νησιά των Κυκλάδων ειδικοί προνομιακοί ορισμοί είχαν νομιμοποιήσει την διάθεση του συνόλου της περιουσίας των κατοίκων με διαθήκη σε οποιοδήποτε ιδιώτη επιθυμούσε ο διαθέτης και όχι μόνον σε κληρικούς, εκκλησίες, μονές ή ευαγή ιδρύματα⁸⁴. Τέλος τα "ψυχικά" θα πρέπει να διακριθούν, αφ' ενός μεν από τις ποικίλες, τακτικές ή έκτακτες, χρηματικές εισφορές των επαρχιών που προορίζονταν για την κάλυψη του διαρκώς αυξανόμενου χρέους του Οικουμενικού Πατριαρχείου (όπως ήταν οι "ζητείαι" ή "άποκοπαί", τα "έμβατίκια" των ιερέων, το "φιλότιμον" των αρχιερέων κατά τη χειροτονία τους καθώς και, από τα τέλη του 18ου αι., η πληρωμή του χρεωλυσίου), αφ' ετέρου δε από την κάλυψη των φόρων που εβάρυναν το Πατριαρχείο, μεγάλο μέρος των οποίων μετακυλίετο στους κατά τόπους αρχιερείς και δι' αυ-

81. Η υποχρέωση αυτή διαμορφώθηκε σε αναλογία με τα ισχύοντα στο μεταϊουστινιάνειο βυζαντινό δίκαιο αλλά και σε εναρμόνιση με τις σχετικές επιταγές του οθωμανικού δικαίου. Ειδικότερα για την, κατά το οθωμανικό δίκαιο, ελευθερία διαθέσεως δια κληροδοσίας μόνον του 1/3 της περιουσίας των ακλήρων λαϊκών και τούτο αποκλειστικώς χάριν ευαγών σκοπών βλ. Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Επίσημα τουρκικά γράμματα αναφερόμενα εις τα εκκλησιαστικά ημών δίκαια*, Κων/πολις 1909, σ. 11· Ν. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΔΟΥ, *Ανατολικά Μελέται*, Α'. Τα προνόμια του Οικουμενικού Πατριαρχείου, Σμύρνη 1909, σ. 271-273· Δ. Ν. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ (ΔΗΡΜΗΤΟΓΛΟΥ), *Ιερονομικόν Κληρονομικόν των Μωαμεθανών Δίκαιον* (Φεράιζ), Αθήναι 1915, σ. 110-111.

82. Βλ. σχετικά Λ. ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, *Συλλογή τοπικών της Ελλάδος συνηθειών...*, Αθήνα 1853, σ. 5, 44, 48 για τις περιοχές Ναυπλίου, Ναυπάκτου, Αίγινας (= Συλλογή)· ΒΙΣΒΙΖΗ, *Ερωτήματα* (1962), σ. 11, 29, 33, 35, 40, 45, 53, 55, 57 (περιοχές Τρίπολης, Πόρου, Αγίου Πέτρου, Καρύταινας, Στεμνίσας, Μονεμβασίας (Βάτικα), Ανατ. Σπάρτης, Νησιού, Κορώνης, Μεθώνης)· ΓΚΙΝΗ, *Περίγραμμα*, αριθ. 874, 879 για τις περιοχές Καλαβρυτών· ΜΑΡΙΔΑΚΗ, *Αστικόν Δίκαιον*, σ. 282 σημ. 38.

83. ΓΚΙΝΗ, *Περίγραμμα*, αριθ. 526 έτους 1796, 691 έτους 1820, 699 έτους 1821, 735 έτους 1824. Για το ζήτημα βλ. και πιο κάτω σ. 165 επ.

84. Βλ. Π. ΖΕΡΑΝΤΟΥ, *Σύστασις του κοινού των Μυκονίων*, Ερμούπολις 1924, σ. 12· Δ. ΠΑΣΧΑΛΗ, "Προνόμια και διοικήσεις των Κυκλάδων επί τουρκοκρατίας", *Αρχείον Δ. Καλιτσουνάκη*, τευχ. Α' (1948), σ. 136· ΓΚΙΝΗ, *Περίγραμμα*, αριθ. 130 (αχταμέες σ. Ιμπραήμ έτους 1646).

τών στους κατοίκους των επαρχιών ("πεσχέςσιον", "χαράτσι", "μηρίον")⁸⁵.

Αξιοσημείωτο είναι ότι τα νοταριακά συμβόλαια τα οποία περιελάμβαναν υποχρέωση των κληρονόμων ή των δωρεοδόχων να καταβάλλουν σε εκκλησίες ή μοναστήρια χρηματικό ποσό για την τέλεση των "προθέσεων" μετά θάνατο του διαθέτη ή δωρητή αποτελούσαν νόμιμους εκτελεστούς τίτλους για την βεβαίωση της σχετικής αξιώσεως των τοπικών εκκλησιαστικών αρχών⁸⁶. Συνεπώς οι νόμιμοι εκπρόσωποι των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων είχαν το δικαίωμα να προβούν σε αναγκαστική κατάσχεση της εκχωρηθείσας (με διαθήκη ή δωρεά) περιουσίας του οφειλέτη για την εί-

85. Για το όλο θέμα βλ. αναλυτικά Β. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, *Συμβολαί εις την εκκλησιαστικήν ιστορίαν και το Εκκλησιαστικόν Δίκαιον. Το χρέος του κοινού και η Οικονομική Επιτροπή του Οικουμενικού Πατριαρχείου*, Κων/πολις 1921, σ. 70-98 (= *Χρέος του "κοινού"*). Πρβλ. επίσης Α. ΣΙΓΑΛΑ, "Πατριαρχικά πράξεις, φερμάνια και άλλα έγγραφα", *Μακεδονικά*, I, 1940, σ. 284α (φερμάνιον Σουλτάνου Μαχμούτ έτους 1815)· ΓΚΙΝΗ, *Περίγραμμα*, αριθ. 379 (φιρμάνι σ. Σουλεϊμάν του έτους 1756), αριθ. 468 (βεράτιον του σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ έτους 1784), 982 (έθιμα Σάμου έτους 1848), αριθ. 1086 (Νόμος Σάμου αριθ. 1435/1904)· Μ. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗ, *Τα λυτά έγγραφα της Δημοτικής βιβλιοθήκης Κοζάνης 1676-1808*, Θεσσαλονίκη 1951, σ. 93 (εγκύκλιος του Σερβίων και Κοζάνης Θεοφίλου έτους 1797 από την οποία προκύπτει ότι υπήρχε συνήθεια να καταλείπεται στον αρχιερέα της επισκοπής Κοζάνης εισφορά ανάλογη με την περιουσία του θανόντος)· ΜΑΡΙΔΑΚΗ, *Αστικόν Δίκαιον*, σ. 280 σημ. 236 (έγγραφο διαμαρτυρία ιδιώτη προς τη δημογεροντία Σίφνου έτους 1829 κατά του εκκλησιαστικού τοποτηρητού Βαρθολομαίου όπου αναφέρεται η εθιμικά διαμορφωθείσα υποχρέωση των ακλήρων Σιφνίων να καταβάλλουν προς τους εκάστοτε μητροπολίτες της περιοχής "άρχιερατικά δικαιώματα" ανάλογα με την "τάξη")· ΔΡΑΚΑΚΗ, *Σύρος*, αριθ. 49, 52 (δικαστικές αποφάσεις κοινοτικού κριτηρίου της Σύρου έτους 1729 και Καθολικού Επισκόπου Σύρου έτους 1740)· Μηνιάττης, αριθ. 755 (παρχώρηση ακινήτου στο μοναστήρι του Αφέντη του Χριστού διότι επί 18 έτη δεν δίδονταν, λόγω απουσίας του ιδιοκτήτη στην Πόλη, τα τέλη που όφειλε το ακίνητο στο ναό)· Σ. ΣΚΟΠΕΤΕΑ, "Έγγραφα ιδιωτικά εκ Δ. Μάνης των ετών 1547-1830", *ΕΚΕΙΕΔ*, 3 (1950), σ. 100 (αχρονολόγητο έγγραφο από το οποίο προκύπτει η υποχρεωτική απόδοση ακινήτων στους εκκλησιαστικούς άρχοντες υπό τη μορφή της "άρχιερατικής ζητείας", Υπεύθυνοι για την απόδοση ήταν οι τοπικοί ιερείς, ο κάθε ένας για τη "ζητεία" της ενορίας του. Σε περίπτωση παραβάσεως της υποχρεώσεως επαπειλείται η ποινή του αφορισμού για τους λαϊκούς και παύσεως των καθηκόντων για τους ιερείς)· ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Σίφνος*, σ. 422 (φιρμάνι του σουλτάνου Μαχμούτ έτους 1815) στιχ. 225-230· Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ - Π. Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗ, *Η νομική Συναγωγή του Δοσιθέου, μία πηγή και ένα τεκμήριο*, Αθήνα 1987, σ. 179-180 (πατριαρχική απόφαση με την οποία επαπειλείται η ποινή της καθαιρέσεως για τους αρχιερείς που δεν καταβάλλουν τα εκκλησιαστικά δικαιώματα των περιφερειών τους προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο).

86. Βλ. και Βεράτιον του Οσμάν Γ' υπέρ Κυρίλλου Ε' έτους 1754 με το οποίο επιβάλλεται η είσπραξη του τριτημορίου που ορισμένοι χριστιανοί κατέλειπαν με διαθήκη σε εκκλησίες και μοναστήρια από τους νόμιμους κληρονόμους τους (ΓΚΙΝΗ, *Περίγραμμα*, αριθ. 370, σ. 192). Πρβλ. Β. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ - Μ. ΛΙΒΑΔΑ - Α. ΓΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Εγχειρίδιον της Πολιτικής Δικονομίας*, έκδ. 7η, Αθήνα 1924-1926, τ. 1, σ. 86 σημ. 5.

σπραξη των σχετικών απαιτήσεων. Όπως δε χαρακτηριστικά αναφέρεται σε κληρονομική σύμβαση του έτους 1681 που έχει καταρτισθεί από τον νοτάριο Νάξου Ιω. Μηνιάτη, για την υλική και νομική δέσμευση του ακινήτου από τους επιτρόπους της εκκλησίας δεν απαιτείτο η μεσολάβηση άλλων δικαιοδοτικών-εκτελεστικών οργάνων ούτε ήταν επιτρεπτή, κατά το στάδιο αυτό, η προβολή αντιρρήσεων⁸⁷.

Στα σχετικά συμβόλαια ο δωρητής παρέχει συνήθως στον δωρεοδόχο τη διασφάλιση ότι η συγκεκριμένη δωρεά λόγω του ιερού της χαρακτήρα δεν θα μπορεί να ανακληθεί ή να τροποποιηθεί στο μέλλον από τον ίδιο ή από τρίτα πρόσωπα, συγγενικά του ή μη⁸⁸. Σε περίπτωση πάντως εκχωρήσεως του συνόλου της περιουσίας του δωρητή με δωρεά εν ζωή ή αιτία θανάτου υπέρ ψυχικής του σωτηρίας δεν θίγονταν, σε αναλογία με τα ισχύοντα στο βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο⁸⁹, τα δικαιώματα των δανειστών.

87. Μηνιάτης, αριθ. 172 ("καὶ ἂν ἴσως καὶ δὲν ἤθελε δώσῃν τὴν μπρόθεσιν ἡγου πέ-ντε ρεάλια εἰς τὸν αὐτὸν ναὸν τῆς κυρίας Θεοτόκου νὰ ἔχουν ἐξουσία οἱ ἐπίτροποι τῆς ἐκκλησίας νὰ πιάνου τὰ αὐτὰ σπίτια νὰ τὰ πουλοῦσιν νὰ παίρνου τὴν πρόθεσιν χωρὶς κανένα κοντράστιο").

88. ΒΙΣΒΙΖΗ, Ναξιακά νοταριακά έγγραφα, αριθ. 79· Μηνιάτης, αριθ. 85, 526 ("μὴ ἡμπορώντας κανεὶς νὰ βρεθῇν ἢ ἐδικός του ἢ ξένος νὰ ἐναντιωθῇν εἰς τὸ αὐτὸ ψυχικὸν μῆτε ὁ ἴδιος νὰ μὴ νῆμπορῇ νὰ τὸ μετατρέψῃν ἢ νὰ τὸ πράξῃν ἄλλῶς..."), 534, 540, 839. Αντιθέτως στο υπ' αριθ. 579 συμβόλαιο (βλ. και πιο πάνω σημ. 24, 62) η δωρήτρια διατηρεῖ το δικαίωμα ανακλήσεως της δωρεάς εάν το μοναστήρι δεν τηρήσει τους όρους περί διαχειρίσεως και επικαρπίας των δωρηθέντων ακινήτων που περιέχονται στο συμβόλαιο. Κατά τα άλλα πάντως εγγυάται ότι η δωρεά θα είναι απρόσβλητη από τρίτους. Ομοίως, κατά το έτος 1710 γίνεται δεκτή από κοινοτικό κριτήριο της Μυκόνου η ανάκληση δωρεάς που είχε αρχικά γίνει σε μοναστήρι (του Αφέντη του Σωτήρα) υπέρ τελέσεως των μνημοσύνων στη μνήμη της δωρήτριας (καλογριάς) διότι ο δωρεοδόχος, λόγω ελλείψεως εφημερίου, έχει περιέλθει σε αδυναμία προς εκτέλεση του σχετικού όρου. Το δικαστήριο αποδέχεται τη μεταγενέστερη παραχώρηση του δωρηθέντος κτήματος σε κληρικό για την τέλεση των ψυχικών υπέρ αναπαύσεως της ψυχής της καλογριάς, με την οποία συνεπώς ανακαλείται η προγενέστερη δωρεά προς το μοναστήρι (ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Νομολογία κριτηρίων Μυκόνου, αριθ. 101).

89. Κατά το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο οι δανειστές του υπερχρέου οφειλέτη, ο οποίος εμείωνε την περιουσία του δολίως προς όφελος άλλων, μπορούσαν με την άσκηση της παυλιανής αγωγής να στραφούν και κατά του τρίτου εάν ήταν συνένοχος του δόλου. Με την παυλιανή αγωγή ενάγονταν και εκείνοι που είχαν λάβει δωρεάν άνευ ανταλλάγματος, καίτοι ήσαν αμέτοχοι του δόλου, δηλαδή ο δόλος ετεκμαίρετο σε περίπτωση δωρεάς εν ζωή. Εάν πάλι επρόκειτο περί δωρεάς αιτία θανάτου, και σε αναλογία με τα ισχύοντα επί κληροδοσιών, η δωρεά αυτή εφ' όσον υπερέβαινε το ενεργητικό της περιουσίας του δωρητή ήταν αυτοδικαίως άκυρη, χωρίς οι δανειστές να έχουν ανάγκη εγέρσεως της παυλιανής αγωγής και αποδείξεως της δολίας προθέσεως του οφειλέτου (ΚΑΛΛΙΓΑ, *Ενοχικόν δίκαιον*, σ. 156-157· ΜΠΑΛΗ, *Κληρονομικόν δίκαιον*, § 451· πρβλ. και D. 39.6.17· B. 47.3.17· B. 41.1.100 και σχ· *Αρμενόπουλος* ΕΞ. 3.5.51, 53· *Νομικόν Πρόχειρον* 3.121.2, έτερον σχ.). Κατά τον SAVIGNY (Δωρεές αιτία θανάτου, σ. 277), πρόκειται για μία από τις περιπτώσεις εξομολώσεως των αιτία θανάτου δωρεών με

Τούτο προκύπτει από νοταριακό συμβόλαιο του ναξιώτη νοταρίου Ιω. Μηνιάτη του έτους 1683⁹⁰ όπου αναφέρεται ότι ο δανειστής προέβη μετά τον θάνατο του οφειλέτη του σε κατάσχεση γονικής προελεύσεως ακινήτου περιουσίας την οποία εκείνος είχε δωρήσει ως ψυχικό σε μοναστήρια ("έπειδη και νά είχασιν τὸ πρᾶμαν του ψυχικά εἰς τὰ μοναστήριάν τος καὶ ἔτζι ἐκόψασιν ἀπὸ τὸ πρᾶμαν του ἀπὸ τὸ ἀμπέλι ὅπου εἶχε ἀπὸ τῆς μάνας του καὶ ἐδώκασιν του διὰ τὸ ἐκεῖνο χρέος καθὼς διαλαβάνει ἡ γραφή ὅπου τοῦ ἐκάμασιν εἰς τὲς πράξεις κάμου τοῦ ὑπογράφοντος"). Στην προκειμένη περίπτωση επρόκειτο μάλλον για δωρεά αιτία θανάτου διότι ο δανειστής δεν αναγκάστηκε να επιδιώξει δικαστικά την ικανοποίηση των αξιώσεων του αλλά προέβη ευθέως σε κατάσχεση των ακινήτων κατόπιν υπογραφῆς σχετικού συνυποσχετικού εγγράφου με τους εκπροσώπους των μοναστηριών. Αξιοσημείωτο είναι ότι οι εκπρόσωποι των μοναστηριών-δωρεοδόχων, στα οποία περιήλθε μετά θάνατον του δωρητή η ακίνητη περιουσία του, παρίσταντο στο συμβόλαιο ως διάδοχοι ("ὡς πρόσωπον") του οφειλέτη-δωρητή.

Η μεταβίβαση της κυριότητας του δωρουμένου ακινήτου στον δωρεοδόχο επέρχεται, άλλοτε από την κατάρτιση του συμβολαίου και άλλοτε, μετά τον θάνατο του δωρητή, με συνήθη παραχώρηση εν ζωή της επικαρπίας στον δωρολήπτη⁹¹. Ιδιόμορφη περίπτωση δωρεάς αιτία θανάτου-ψυ-

τις κληροδοσίες η οποία απορρέει από την επέκταση της εφαρμογής του φαλκιδίου τεταρτημορίου και επί των δωρεών αυτών.

90. Μηνιάτης, αριθ. 360 έτους 1683. Στο συγκεκριμένο συμβόλαιο μία συγγενής διεκδικεί, ως νόμιμος εκ διαθήκης κληρονόμος της μητέρας του οφειλέτη, την περιουσία που δήμευσε ο δανειστής του. Για τον λόγο αυτό ο δανειστής επιλαμβάνεται ενός άλλου κτήματος, το οποίο επίσης είχε δοθεί ως ψυχικό στα μοναστήρια, κατόπιν εκτιμήσεως της αξίας του από ειδικούς εκτιμητές. Ο δανειστής επιφυλλάσσεται του νομίμου δικαιωμάτός του να δεσμεύσει στο μέλλον άλλο ακίνητο του οφειλέτη εάν και το νέο ακίνητο που περιήλθε στην κατοχή του παρουσιάσει νομικά ελαττώματα. Πρβλ. και το προγενέστερο υπ' αριθ. 258 έτους 1682 νοταριακό συμβόλαιο συμβιβασμού όπου ο ίδιος δανειστής διεκδικεί υποθηκευμένο σ' αυτόν ακίνητο που έχει δοθεί υπέρ ψυχικής του σωτηρίας του οφειλέτη στο μοναστήρι του Μέγα Προδρόμου. Οι εκπρόσωποι του μοναστηρίου, συμμορφούμενοι με το περιεχόμενο μιας αιρετοκρασιακής αποφάσεως καθώς και μιας δικαστικής αποφάσεως τούρκου καδή που έχουν ήδη κρίνει τη διαφορά αυτή, δέχονται να εξοφλήσουν το χρέος στον δανειστή.

91. Μηνιάτης, αριθ. 49 (δωρεά εν ζωή σε ιδιώτη υπό τον όρο της ισοβίου διατροφής της δωρήτριας και τελέσεως των ψυχικών μετά θάνατον), 57 (δωρεά εν ζωή σε μοναστήρι), 85 (δωρεά αιτία θανάτου επικαρπίας γονικού κτήματος σε ιερέα υπό τον όρο της τελέσεως των μνημοσύνων στη μνήμη της δωρήτριας, του συζύγου της και των γονέων της. Μετά την αποβίωσή του το κτήμα περιέρχεται στο μοναστήρι όπου ιερουργούσε ο δωρεοδόχος), 87 (δωρεά αιτία θανάτου άγονου κτήματος, επίκτητης προελεύσεως, σε ιερομόναχο. Μετά τον θάνατο του δωρεοδόχου το κτήμα περιέρχεται στο μοναστήρι του Μέγα Χρυσοστόμου), 579 (αφιέρωση του συνόλου της γονικής περιουσίας της αρχό-

χικού αποτελεί η αναφερόμενη σε νοταριακό συμβόλαιο του Ιω. Μηνιάτη του έτους 1689. Στη συγκεκριμένη δωρεά η δωρήτρια παραιτείται από τους μέλλοντες τόκους χρηματικού ποσού που είχε δανείσει στον πατέρα του δωρολήπτη⁹².

Δωρεές υπό την τυπική μορφή του "ψυχικού" με τις οποίες ο δανειστής προβαίνει σε άφεση χρέους που βαρύνει τον δωρολήπτη απαντώνται επίσης στα δικαιοπρακτικά έγγραφα⁹³. Στις περιπτώσεις αυτές ο δωρολήπτης είναι κάποιο μοναστήρι που αναλαμβάνει, μέσω του εκπροσώπου του, έναντι της αφέσεως του χρέους που τον βαρύνει, την τέλεση των μεταθανάτιων θείων λειτουργιών υπέρ της ψυχικής σωτηρίας του δωρητή.

Ορισμένες φορές, προκειμένου να διασφαλισθεί ο αυστηρά θρησκευτικός χαρακτήρας της δωρεάς, δηλαδή η ψυχική σωτηρία και διηνεκής τέλεση των λειτουργιών στη μνήμη του δωρητή και πιθανόν και άλλων προσώπων της οικογένειάς του, τίθεται ο πρόσθετος όρος ότι ο δωρολήπτης (συνήθως κάποιο μοναστήρι, εκκλησία ή εφημέριος ναού) δεν έχει το δικαίωμα να εκχωρήσει με οποιοδήποτε τρόπο το δωρηθέν ακίνητο σε άλ-

ντισσας Φλουρέτζας Σπανοπούλου στο ναό της Θεοσκεπάστης), 672 (δωρεά εν ζωή επίκτητου ακινήτου του δωρητή προς τη σύζυγό του υπέρ ψυχικής του σωτηρίας και σε ανταπόδοση για τις φροντίδες της). Βλ. επίσης ΚΑΛΛΙΑΝΟΥ, Έγγραφα Σκοπέλου, σ. 317.

92. Μηνιάτης, αριθ. 889. Συγκεκριμένα αναφέρεται: "...ὅτι νὰ ἀπομείνῃ αὐτὸς νὰ τῆς δίνῃ τὸ λεγόμενον διάφορον τὰ ἔξῃ πινάκια τὸ γέννημα καθέν χρόνον καὶ ἀποθανώντας τῆς νὰ εἶναι χάρισμα τοῦ τὰ ἔξῃ ρεάλια διὰ τῇ ψυχῇ τῆς καὶ εἰς ὄνομα ψυχικοῦ". Κατὰ το βυζαντινορωμαϊκὸ δίκαιο ἡ παραίτηση ἀπὸ μέλλοντες τόκους δὲν εθεωρεῖτο ὡς δωρεά, διότι οἱ τόκοι αὐτοὶ δὲν αποτελοῦσαν κεκτημένα τῆς περιουσίας τοῦ δίδοντος καὶ συνεπὶς δὲν ἐπῆρχετο, διὰ τῆς δωρεάς, πραγματικὴ ἀπαλλοτρίωση περιουσιακῶν στοιχείων τοῦ δωρητῆ (ΚΑΛΛΙΑ, *Ενοχικὸν δίκαιον*, σ. 151). Αντίθετη ἀποψη εκφράζει ὁ SCHLLING (Δωρεές, § 2, σημ. 17, 18) ὁ ὁποῖος κατατάσσει τὶς δωρεές μελλόντων τόκων στὶς δωρεές ὑπὸ ευρεία ἐννοια ὡς παροχές χάριν ἐλευθεριότητος.

93. Μηνιάτης, αριθ. 431 (ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ ἐγγράφο, ἡ δωρήτρια εἶχε δανείσει στοῦ ιδιόκτητο μοναστήρι τῶν Ἀγίων Σαράντα τὸ ποσὸν τῶν 25 ρεαλίων. Πρὸς διασφάλιση τοῦ χρέους τὸ μοναστήρι υποθήκευσε κτῆμα τοῦ τοῦ ὁποῖο καὶ παρέδωσε στὰ χέρια τῆς δανειστριάς γιὰ νὰ τὸ καλλιεργεῖ καὶ νὰ λαμβάνει τοὺς καρποὺς εἰς ἐξόφληση τῶν οφειλομένων. Ωστόσο ἐκεῖνη γιὰ λόγους ψυχικῆς τῆς σωτηρίας προέβη σὲ σύσταση δωρεάς αἰτία θανάτου τοῦ υποθηκευμένου κτήματος πρὸς τὸ μοναστήρι, στοῦ ὁποῖο τὸ ἀκίνητο περιέρχεται πλέον "ἐλευθερον παντολεύθερον διὰ τὸ αὐτὸ χρέος". Ἡ δωρήτρια με σχετικὴ τῆς δήλωση ἐνώπιον τοῦ νοταρίου ἀκυρώνει τὸ χρεωστικὰ ἐγγράφο που εἶναι κατατεθειμένα στὴ κοινοτικὴ κατζίλλαρία), 526 [δωρεά κάμαρας στὸν "βικάριο" Νάξου καὶ Πάρου Φρατζέσκο Κορονέλλο γιὰ νὰ τελεῖ "τὶς θείες μυσταγωγίες καὶ εἰς τὲς δέησές τοῦ νὰ μνημονεύῃ καὶ νὰ παρακαλῇ τὸν ἀφέντην τὸν Θεὸν διὰ τὴν σωτηρίαν τῆς ψυχῆς" τοῦ δωρητῆ. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ ἐγγράφο, ἡ δωρούμενη κάμαρα εἶχε πωληθεῖ στο παρελθόν στὸν βικάριο ὁ ὁποῖος ὁμως δὲν κατέβαλε ποτὲ τὸ τίμημα τῆς πωλήσεως. Με τὴν σύσταση τῆς δωρεάς καὶ τὴν παράδοση τοῦ χρεωστικοῦ ἐγγράφου στὰ χέρια τοῦ οφειλέτη ἐπέρχεται πλέον ἡ ἀπόσβεση τοῦ χρέους].

λον⁹⁴. Εξαιτίας ακριβώς της απαγορεύσεως εκποιήσεως των δωρουμένων ακινήτων, η νομική συνάφεια των χαριστικών αυτών δικαιοπραξιών με τις κληροδοσίες είναι και εδώ εμφανής⁹⁵. Πρόκειται μάλλον για σύσταση της δουλείας του "πατριμονίου", η οποία, καθώς προκύπτει από τα σχετικά δικαιοπρακτικά έγγραφα, ήταν σε χρήση κατά τον 17ο αιώνα όχι μόνο στη Σύρο (όπως αναφέρει ο Ανδρ. Δρακάκης) αλλά και στη Νάξο⁹⁶. Ο θεσμός αποτελεί κατάλοιπο του ενετικού παρελθόντος των νησιών αυτών, αντίστοιχος πιθανότατα του εκκλησιαστικού πατριμονίου (*patrimonio ecclesiastico*) των ενετών καθολικών ιερέων. Κατ' αναλογία δε προς τα ισχύσαντα στον ενετικό αυτό θεσμό, τα δωρούμενα ακίνητα δεν μπορούσαν να εκχωρηθούν, να υποθηκευθούν καθώς και να αποτελέσουν αντικείμενο δημεύσεως από τους πιστωτές του κατέχοντος κληρικού⁹⁷.

94. Μηνιάτης, αριθ. 146 (προσήλωση κτήματος στο μοναστήρι του Μεγάλου Γεωργίου υπό τον όρο ότι θα "είναι άνεσπαστον από τὸ αὐτὸ μοναστήριν καὶ νὰ μὴν ἡμπορῇ ποτὲ τὸ αὐτὸ πρᾶμα νὰ ἀποξενωθῇν ἀπὸ τὸ αὐτὸ μοναστήριν μῆτε νὰ μποροῦν νὰ τὸ πωλῇσιν μῆτε νὰ τὸ χαρίσιν μῆτε νὰ τὸ πωροκοτάξουν εἰς κοσμικοῦ χέρια"). 239 (δωρεά αιτία θανάτου ακινήτου προς την Φραγκική Μητρόπολη υπό τον όρο ότι δεν θα δύναται να εκποιήσει ή να ανταλλάξει το ακίνητο. Ως αντίχαρη η Μητρόπολη δίδει στη δωρήτρια ἑξὶ χρυσὰ τζικίνια), 579 (αφιέρωση προς το μοναστήρι της Κυρίας Θεοσκεπάστης υπό τον όρο ότι το μοναστήρι δεν θα μπορεί να πουλήσει, να χαρίσει ή να προικοδοτήσει τα δωρηθέντα ακίνητα), 839 (δωρεά των 3/4 γονικού κτήματος στο μοναστήρι του Τιμίου Σταυρού). ΒΙΣΒΙΖΗ, Ναξιακά νοταριακά έγγραφα, αριθ. 79 έτους 1576 [δωρεά-"ψυχικό" του συνόλου της περιουσίας της δωρήτριας σε μοναστήρι υπό τον όρο ότι η δωρούμενη περιουσία δεν θα μπορεί να πουληθεί, να δωρηθεί ή να απαλλοτριωθεί με άλλο τρόπο αλλά θα τελει υπό την διαχείριση ("ὄρδινε") των εκάστοτε "πρεδικαδόρων" της εκκλησίας. Εάν πάλι παύσει η διαχείριση του μοναστηριού από τους εκάστοτε "πρεδικαδόρους" η διαχείριση των δωρηθέντων θα περιέρχεται στον "Ντεγάνο" της Μητροπόλεως και στους εκάστοτε διαδόχους του].

95. Στις δωρεές αυτές ο μεν ιδιοκτήτης του μοναστηριού ή ο νόμιμος εκπρόσωπός του εγκαθίστανται ως αιτία θανάτου δωρεοδόχοι, η δε μονή βρίσκεται σε θέση τετιμημένου προσώπου (κληροδόχου). Πρβλ. Β. 44.27.3· ΜΠΑΛΗ, *Εγχειρίδιον κληρονομικού δικαίου*, § 415.

96. Στην εμπράγματη σύμβαση του "πατριμονίου" ο εκάστοτε κύριος του βεβαρυμένου ακινήτου (συνήθως ιερέας) φέρει το βάρος της τελέσεως των λειτουργιών υπέρ σωτηρίας της ψυχής του αρχικού κυρίου που συνέστησε τη δουλεία [ΔΡΑΚΑΚΗ, *Σύρος*, σ. 177· Μηνιάτης, αριθ. 59, 146, 377 ("νὰ τὸν ἐκάνη παπᾶ νὰ τὸ δῶνῃ διὰ πατριμονίον του"), αριθ. 379 ("νὰ πηγαίνουν ἀπὸ παπᾶ ὡς παπᾶ ἀπὸ τὸ γένος μας"), 839]. Από τα έγγραφα που είχα στη διάθεσή μου προκύπτει ότι η σύσταση του "πατριμονίου" στη Νάξο γινόταν συνήθως με διαθήκες ή προικοσύμφωνα [Μηνιάτης, αριθ. 377, 401, 682, 709, 884]. Βλ. και ΚΑΤΣΟΥΡΟΥ, Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα, αριθ. 95 έτους 1675, σ. 230 [δωρητήριο συμβόλαιου όπου υπάρχει ρητή απαγόρευση προς τον δωρεοδόχο (εξάδελφο του δωρητή) να εκποιεί το δωρούμενο. Μετά τον θάνατο του δωρεοδόχου, σύμφωνα με σχετικό όρο του συμβολαίου, το δωρούμενο ακίνητο περιέρχεται υποχρεωτικά σε αρσενικό του παιδί υπό την προϋπόθεση ότι θα γίνει καθολικός ιερέας. Σε εναντία δε περίπτωση ο δωρητής επιβάλλει τη μεταβίβασή του στη Φραγκική Μητρόπολη].

97. M. FERRO, *Dizionario del Diritto Comune e Veneto*, II, Venezia 1847, λ. Patrimonio, σ. 397.

II. Νομικοί περιορισμοί στις εκχωρήσεις γονικών περιουσιών με χαριστικές δικαιοπραξίες.

1. Δεσμευμένες γονικές περιουσίες

Κατά τη διάρκεια του 16ου-18ου αι. ο κυκλαδικός χώρος (Νάξος, Μήλος, Ίος, Μύκονος κ.ά.) ανέπτυξε την εθιμική πρακτική της δεσμεύσεως γονικών περιουσιών με ειδικούς καταπιστευματικούς όρους ("κοντετζιό")⁹⁸. Οι όροι αυτοί συνεπάγονταν την πλήρη απαγόρευση διαθέσεως οικογενειακών περιουσιών σε τρίτα μη συγγενικά πρόσωπα του διαθέτη, ακόμα και εάν επρόκειτο για εκχωρήσεις περιουσιών δια χαριστικών δικαιοπραξιών⁹⁹.

Όπως ορίζεται στα σχετικά δικαιοπρακτικά έγγραφα της εποχής, ο νέος ιδιοκτήτης στον οποίο μεταβιβάζεται δεσμευθείσα (συνήθως με διαθήκη

98. Ως "κοντετζιονάδες" χαρακτηρίζονται οι γονικές περιουσίες οι οποίες κατά τη μεταβίβασή τους (με προικοσύμφωνο ή διαθήκη) δεσμεύθηκαν με τον όρο ("κοντετζιό") ότι, μετά τον θάνατο του ιδιοκτήτη, υποχρεωτικώς περιέρχονται στα τέκνα του, εάν δε δεν υπάρχουν τέκνα (είτε δεν γεννήθηκαν είτε προαπεβίωσαν), στους πλησιέστερους εξ αίματος συγγενείς κατά τη σειρά της εξ αδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής. "Διπλοκοντετζιονάδες" καλούνται οι γονικές περιουσίες που δεσμεύονται με τον επί πλέον όρο ότι, ακόμα και αν από τον γάμο προέλθουν τέκνα αλλά αποθάνουν μετά τη λύση του γάμου λόγω θανάτου του γονέως από τον όποιον κατάγεται η περιουσία, άνευ κατιόντων και αδιάθετα, και πάλι η περιουσία περιέρχεται στους εξ αίματος συγγενείς της πατρικής ή μητρικής γραμμής από την οποία προέρχεται η εν λόγω περιουσία, αποκλειομένου του επιζώντος γονέως του κληρονομούμενου τέκνου. Για τους σχετικούς όρους βλ. αναλυτικότερα ΒΙΣΒΙΖΗ, Δικαστικά αποφάσεις Μυκόνου, αριθ. 6, σ. 59) ενώ τη νομική λειτουργία των ρητρών αυτών ως οικογενειακών καταπιστευμάτων επισήμανε πρώτος ο Γ. ΜΑΟΥΡΕΡ (Ο ελληνικός λαός, τ. Β', μετ. Χ. Πράτσικα, σ. 394).

99. Βλ. σχετικά δικαστική απόφαση κοινοτικού κριτηρίου της Μυκόνου έτους 1693 με την οποία ακυρώνεται, κατόπιν ασκήσεως διεκδικητικής αγωγής από τα τέκνα, η προίκηση τρίτου από τον πατέρα δια προικώας περιουσίας της μητέρας που βρίσκεται σε αφάνεια. Όπως ειδικότερα αναφέρει το δικαστήριο, η περιουσία της μητέρας ήταν "κοντετζιονάδα" και συνεπώς έπρεπε να διαφυλαχθεί ακεραία υπέρ των γνησίων κατιόντων της προικισθείσας (ΒΙΣΒΙΖΗ, Δικαστικά αποφάσεις Μυκόνου, αριθ. 39). Πρβλ. επίσης ΙΑΚ, ΒΙΣΒΙΖΗ, "Τίνα περί των προικιών εγγράφων κατά την Βενετοκρατίαν και την Τουρκοκρατίαν", ΕΚΕΙΕΔ, 12 (1968), αριθ. 3, στιχ. 32-38, αριθ. 7, στιχ. 26-28 (= Προικία έγγραφα: Μηνιάτης, αριθ. 13 (προικοσύμφωνο). Πρβλ. επίσης προικοσύμφωνο προερχόμενο από το νησί της Άνδρου έτους 1718 με ταυτόσημο περιεχόμενο (ΓΚΙΝΗ, Περίγραμμα, αριθ. 282, "... με τοῦτο, τοῦ ἀφέντη τὸ πρᾶγμα... κοντεσιονάδο, νὰ πηγαίνει ἀπὸ πρῶτο ὡς πρῶτο ἄρσενικό, καὶ νὰ μὴν μπορῇ νὰ τὸ πουλήσῃ, μηδὲ νὰ τὸ χαρίσῃ..."), καθώς και απόφαση του κοινοτικού κριτηρίου Σύρου έτους 1798 (Δ. ΓΚΙΝΗ, Περίγραμμα Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου, ΕΕΒΣ, τ. ΜΓ', Αθήνα 1977-1978, αριθ. 82), με την οποία δεν ακυρώνεται δωρεά μητρικής προελεύσεως προικώου ακινήτου από τον πατέρα προς την κόρη διότι η μητέρα ομολογεί ενώπιον του δικαστηρίου ότι παρείχε τη συναίνεσή της κατά την κατάρτιση της δωρεάς.

ή προικοσύμφωνο) γονική περιουσία δεν έχει δικαίωμα, μέσα στα χρονικά όρια που θέτει ο δεσμευτικός καταπιστευματικός όρος, "μιτεν να πουλήσιν, μιτεν να χαρίσιν, μιτεν δια τι ψιχίν του (της) να κάμιν, μιτε άλλος να τὰ πράξιν, μόνο (πενήντα) ρεάληα να δονιν δια τι ψιχιν"¹⁰⁰. Ενδιαφέρον σχετικά με το εξεταζόμενο ζήτημα παρουσιάζει νοταριακό έγγραφο συμβιβασμού του έτους 1682¹⁰¹ συνομολογηθέν μεταξύ του μοναστηρίου του Αγ. Γεωργίου Αμάη της Νάξου (εκπροσωπούμενου από τον "σακελλάριο Ναξίας" ιερέα Γεώργιο Αμάη) και των θυγατέρων του Ηλία Παρζαλή. Όπως προκύπτει από το συγκεκριμένο έγγραφο, και σε συνδυασμό με τις πληροφορίες που παρέχει το αμέσως επόμενο, υπ' αριθ. 261, συμβόλαιο, πρόκειται για διεκδίκηση γονικής "κοντετζιονάδας" περιουσίας την οποία ο πατέρας είχε αρχικά προικοδοτήσει σε μία από τις κόρες του υπό τον συνήθη όρο ότι, εάν αποβιώσει άκληρη, θα περιέρχεται στους πλησιέστερους συγγενείς. Η προικοσθείσα παρεχώρησε με διαθήκη την περιουσία αυτή στον σύζυγό της ως "ψυχικό", εκείνος δε με τη σειρά του, μετά τον θάνατό της, την παρεχώρησε (με διαθήκη ή δωρεά αιτία θανάτου) υπέρ ψυχικής σωτηρίας του ιδίου και της συζύγου του στο μοναστήρι του Αγ. Γεωργίου. Μετά τον θάνατό του οι δύο αδελφές της συζύγου του διεκδίκησαν δικαστικά το παραχωρηθέν ακίνητο από το μοναστήρι, ως πλησιέστεροι συγγενείς. Στις δύο δίκες που διεξήχθησαν από τούρκους καδήδες κέρδισαν διαδοχικά πρώτα ο ένας διάδικος (το μοναστήρι) και ύστερα ο άλλος (οι αδελφές Παρζαλή). Τέλος οι δύο διάδικοι, προκειμένου να αποφύγουν τις περαιτέρω διενέξεις και τα υπέρογκα δικαστικά έξοδα που συνεπαγόταν η προσφυγή στην τουρκική δικαιοσύνη, κατέφυγαν στη λύση του εξωδικαστικού συμβιβασμού. Και το μεν μοναστήρι παραδίδει στις αδελφές το διεδικούμενο γονικό τους χωράφι, οι δε αδελφές δίνουν στον σακελλάριο, ως τυπικό αντάλλαγμα για την παραχώρηση του ακινήτου, είκοσι ρεάλια. Από τα προεκτεθέντα συνάγεται ότι το μοναστήρι αποδέχθηκε τελικώς ως έγκυρες τις όποιες δεσμεύσεις έφερε η καταληφθείσα περιουσία έναντι της οικογένειας του δωρητή.

Από τα κείμενα προκύπτει ότι στις περιπτώσεις δεσμευμένων γονικών περιουσιών το ποσοστό που δύναται ο ιδιοκτήτης να διαθέσει ελευθέρως υπέρ "ψυχικών" είναι αυστηρά περιορισμένο. Τις περισσότερες φορές συγκεκριμενοποιείται αριθμητικά σ' ένα ελάχιστο χρηματικό ποσό που απαιτείται για την τέλεση των εξόδων κηδείας και μνημοσύνων στη μνήμη του αποθανόντος¹⁰². Κατά συνέπεια είναι επιτρεπτή η διάθεση χρηματικού

100. Μηνιάτης, αριθ. 202, 242 κ.ά.

101. Μηνιάτης, αριθ. 260.

102. Στα δικαιοπρακτικά έγγραφα ορίζονται συνήθως προς τον σκοπό αυτό δέκα έως κατό ρεάλια, ανάλογα με την περιουσιακή κατάσταση του δωρητή ή του διαθέτη (Μηνιάτης, αριθ. 31, 48, 242, 250, 354, 891· ΒΙΣΒΙΖΗ, Ναξιακά νοταριακά έγγραφα, αριθ. 10 έτους 1578, όπου αναφέρονται διακόσια υπέρπυρα προς τέλεση των ψυχικών).

ποσού για την τέλεση των απαιτούμενων, κατά το εκκλησιαστικό τελετουργικό, μεταθανάτιων λειτουργιών όχι όμως και η πλήρης εκχώρηση "κοντετζιονάδας" γονικής περιουσίας σε τρίτους χάριν ψυχικής σωτηρίας του διαθέτη ή του δωρητή. Ο αποτρεπτικός και αυστηρά περιοριστικός χαρακτήρας των σχετικών όρων μπορεί πιθανόν να συνδυασθεί με τις γενικότερες προσπάθειες των νησιωτών (λαϊκών και κληρικών) να ελαχιστοποιήσουν ή και να εξαλείψουν τα ποικίλα εκκλησιαστικά δικαιώματα κατά τους 17ο-18ο αι.¹⁰³ αλλά και με την αισθητή μείωση του πλούτου του κληρικού που παρατηρείται σε ορισμένες νησιωτικές περιοχές (όπως η Μύκονος) κατά τις αρχές του 18ου αι.¹⁰⁴.

Τα χρηματικά αυτά ποσά ισοδυναμούσαν με το κόστος εγγραφής του ονόματος του διαθέτη στην "πρόθεση", δηλαδή στα ιερά δίπτυχα της Εκκλησίας. Στο νησί της Νάξου κατά τον 17ο αιώνα η μία Αγία Πρόθεση εξαγοραζόταν με πέντε ριάλια τα οποία ισοδυναμούσαν κατά τον 17ο αι. με 7 χρυσά φράγκα ή 1 τουρκικό γρόσι [Μηνιάτης, αριθ. 172 έτους 1681· Δ. ΠΑΣΧΑΛΗ, "Κυκλαδικά Θέσμια μετ' ανεκδότων εγγράφων", *Αρχαίον Ιδιωτικού Δικαίου*, 6 (1939), σ. 237 σημ. 2, 240 σημ. 3]. Βλ. επίσης ΓΚΙΝΗ, *Περίγραμμα*, αριθ. 295 (προικοσύμφωνο από τη Νάουσα της Πάρου έτους 1772 όπου ορίζεται ότι η γονική "κοντετζιονάδα" περιουσία των ατέκνων περιέρχεται στους "πλέα σιμοτέρους τους συγγενείς", οι δε διαθέτες δεν δύνανται να διαθέσουν υπέρ ψυχικής σωτηρίας "πάρεξ εἴκοσι γροσῶ πρᾶγμα καὶ οὐχὶ περισσότερον". Τον όρο αυτό, όπως επισημαίνει ο Γκίνης, περιελάμβαναν όλα τα προικοσύμφωνα της Πάρου).

103. Εξήγηση του φαινομένου αποτελεί η σοβαρότατη οικονομική δυσπραγία των νησιωτικών περιοχών κατά την περίοδο αυτή, ως επακόλουθο του Κρητικού (1645-1669) και Τουρκοβενετικού πολέμου (1684-1699). Ήδη μεταξύ των ετών 1729-1750, επί αρχιεπισκόπου Σίφνου και Μυκόνου Νεοφύτου, οι Μυκόνιοι κατόρθωσαν, με πατριαρχική επιστολή, να περιορίσουν τις εισφορές προς τον αρχιεπίσκοπο, όπως αυτές είχαν καθορισθεί σε παλαιότερο συμφωνητικό γράμμα του αρχιεπισκόπου Σίφνου Αθανασίου (1646-1673) με τους Μυκονίους που είχε συντάξει το έτος 1647 ο τότε κατ'ελλήνους Μυκόνου Γεράσιμος Βίδος. Αν και ο Νεόφυτος κατόρθωσε να προκαλέσει την έκδοση νέας πατριαρχικής επιστολής η οποία επανέφερε τις εκκλησιαστικές εισφορές των κατοίκων του νησιού στο αρχικό τους ύψος, το έτος 1772, προεστώτες της νήσου καθώς και πολλοί κληρικοί και μοναχοί επανέρχονται στο ζήτημα με έγγραφο που απευθύνουν προς τον αρχιεπίσκοπο Σίφνου Μελέτιο [Π. ΖΕΡΑΝΤΟΥ, *Ιστορικά έρευνα για την Εκκλησία των Νήσων της Ανατολικής Μεσογείου Θαλάσσης*, τ. Α', Ερμούπολις 1913, (ανατ. Αθήνα 1998), σ. 134-135, 138, 144-146, 232-235]. Για τις ανάλογες αντιδράσεις των Σιφνίων επί αρχιερατείας Τιμοθέου του Κυπρίου, ο οποίος και καθηρέθη κατά το έτος 1678, τυπικώς λόγω καταχρήσεων, στην πραγματικότητα όμως λόγω αδυναμίας εισπράξεως των πατριαρχικών φορολογιών βλ. Σ. ΣΥΜΕΩΝΙΔΗ, "Ανταρσία του πληρώματος της ορθόδοξης αρχιεπισκοπής Σίφνου", *Σιφνιακά*, 1(1991), σ. 63-64. Η όλη διαμάχη υποδηλώνει τη προσπάθεια του Οικουμενικού Πατριαρχείου να μετακυλίσει το αυξανόμενο χρέος του "κοινού ταμείου" στις εξαρτώμενες από αυτό επαρχίες κατά τα τέλη του 18ου αιώνα. Για το ζήτημα βλ. αναλυτικότερα ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, *Χρέος του "κοινού"*, σ. 89 επ.· C.G. PAPADOPOULOS, *Les Privilèges du Patriarcat Oecuménique (Communauté Grecque Orthodoxe) dans l' Empire Ottoman*, Paris 1921, σ. 333.

104. Τούτο προκύπτει από τα στοιχεία που παρέχουν τα φορολογικά κατάστιχα της

Αξίζει να σημειωθεί ότι η απόλυτη απαγόρευση εκχωρήσεως γονικών περιουσιών σε τρίτα μη συγγενικά πρόσωπα δεν απευθύνεται μόνον στους ιδιοκτήτες που έχουν γνήσιους κατιόντες αλλά και στους άκληρους, ευνοεί δηλαδή έναν ευρύτερο κύκλο συγγενικών προσώπων με σκοπό να περιέλθει η οικογενειακή περιουσία στους "πλέον πρόξιμους έδικούς κατά την παλαιά συνήθεια". Είναι εμφανές ότι η εθιμικά διαμορφωθείσα στον κυκλαδικό χώρο νομική προστασία των δικαιωμάτων των συγγενών εξ αίματος του κληρονομούμενου¹⁰⁵ έρχεται εν μέρει σε αντίθεση με την αντίληψη του μεταιουστινιάνειου βυζαντινού δικαίου ότι η περιουσία του άνευ τέκνων τελευτώντος αποτελεί απροσέλευτο κληρονομία (*bona vacantia*) και επομένως, ως ανήκουσα στον αποθανόντα, πρέπει να διατεθεί κατά το τρίτον μέρος υπέρ της ψυχικής του σωτηρίας¹⁰⁶.

Μυκόνου του 17ου-18ου αι. [B. SLOT, *Archipelagus turbatus. Les Cyclades entre colonisation Latine et occupation Ottomane c. 1500-1718*, (Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul), τ. 1, 1982, Annexe 3, table 2].

105. Πρβλ. και Μαλαξός, Κεφ. ΦΝΕ', ΦΝΣ', ΦΝΖ', ΦΝΗ'. Επίσης ΓΚΙΝΗ, *Περίγραμμα*, αριθ. 340, 833, 834 (απάντηση δημογεροντίας Μυκόνου έτους 1833, αριθ. 4, "...ό έπιζών, γυνή τε ή άνήρ, καρποτρώνει όλην την περιουσίαν του άποθανόντος, έως ού μένει εις την τιμήν του τεθνεώτος... έάν δέ έλθη εις β' γάμον, ή περιουσία άπέργεται εις τοις προθύμους"), 835 (απάντηση δημογεροντίας Ίου έτους 1833, υπό Γ'), 1062 (Πρακτικά Πνευματικού συμβουλίου Κοινότητας Μανδρακίου της νήσου Νισύρου, άρθρο 69, "Ουδέποτε κληρονομεί αδιαθέτως ό σύζυγος την σύζυγον και τανάπαλιν, έν περιπτώσει μη ύπάρξεως τέκνων. Άφαιρουμένης της νομίμου μοίρας, ή περιουσία επιστρέφει εις τοις προκίσαντας και, τούτων έκλιπόντων, εις τοις πλησιεστέρους νομίμους κληρονόμους"). Πρβλ. επίσης Β. 47.1.6, σύμφωνα με την οποία ο υπεξούσιος δεν έχει ελευθερία διαθέσεως δια δωρεάς αιτία θανάτου του μη ιδιοκτήτου ή "ώσανει" ιδιοκτήτου πεκούλιου, χωρίς ειδική άδεια του πατέρα. Δύναται όμως να διαθέτει το πεκούλιο δια δωρεάς εν ζωή εάν υπάρχει εύλογος αιτία, υπό την προϋπόθεση ότι έχει επιτραπεί σ' αυτόν να το διοικεί και έχει λάβει ειδική άδεια για τη συγκεκριμένη δωρεά. *Νομικόν Πρόχειρον*, 1.50.8, "Ό υίός δέν ήμπορεί νά χαρίση ουδόλως τί άπό τά πατρικά αύτου πράγματα, μακάρι και ως άποθνήσκων, άν έχη όμως ιδιόκτητόν τι τό χαρίζει".

106. Βλ. ρητώς *Νεαρά 40 Λέοντος ΣΤ'* Σοφού όπου ορίζεται η παρακράτηση υπέρ ψυχικών των 1/3 επί της περιουσίας του αδιαθέτως αποθνήσκοντος αιχμαλώτου, εφ' όσον δεν υπάρχουν κατιόντες και ανιόντες (NOAILLES-DAIN, *Novelles*, σ. 157 επ., "εί δέ γάρ λύτρον ψυχής ή ίδια κτήσις, πώς ούχι και κατά τούτον άδικίαν άκροτάτην ύπομένουσιν οί αιχμαλῶτοι ...; έτι γε μήν και τά περί έλευθερίας άτόπως εκ τούτου διακείμενα, και τό μάλλον άτοπώτατον, ότι μη διδομένης άδειας τοις αιχμαλώτοις διαθέσθαι άνανύπτουσι πολλάκις της ύπάρξεως κήτορες, ούς ή των έχθίστων είχε μοίρα και ούδ' ένοραń αύτούς έν ζωϊων όντες ήνειχοντο, ού τί άν ειη φαιλότερον;"), Πρβλ. *Νεαρά 26 Λέοντος Δ' Χατζάρου και Κων/νου ΣΤ'* (ΙΩ. και Π. ΖΕΠΩΝ, *Νεαρά και Χρυσόβουλλα των μετά τον Ιουστινιανών Βυζαντινών Αυτοκρατόρων*, JGR, τ. 1, Αθήνα 1931, σ. 40 επ., (= *Νεαρά*): *Νεαρά 12 Κων/νου Πορφυρογεννήτου* όπου προβλέπεται η παρακράτηση του 1/3 επί της περιουσίας υπέρ "ψυχικών" όλων αδιακρίτως των αδιαθέτως τελευτώντων απαιδων (ΖΕΠΩΝ, *Νεαρά*, σ. 235 επ.). *Πείρα 14*, 6 /48.11· *Αρμενόπουλος ΕΞ*, 1.18.22/5.8.78· *Σύνταγμα*, τ. 3, Κανών ΠΑ', σ. 507· *Μολδαβικός Κώδιξ*, § 945, 962 (όπου

Οι συγγενείς εξ αίματος του διαθέτη ή του δωρητή υπέρ των οποίων είχε τεθεί η δεσμευτική ρήτρα¹⁰⁷ μπορούσαν να διεκδικήσουν τη μεταβιβάσιμα γονική περιουσία¹⁰⁸, χωρίς χρονικούς περιορισμούς¹⁰⁹, με την εμπράγματη διεκδικητική αγωγή ή με την περί κλήρου αγωγή. Από τα σχετικά κείμενα δεν προκύπτει με σαφήνεια ο απώτερος βαθμός συγγενείας μέχρι τον οποίο ενομιμοποιείτο η άσκηση των σχετικών κληρονομικών δικαιωμάτων. Βέβαιο είναι πάντως ότι ως "πρόξimoι έδικοι" εθεωρούντο οι συγγενείς εξ αίματος μέχρι και του τρίτου, ως προς τους γονείς, βαθμού συγγενείας, δηλαδή, εκτός από τους γνήσιους κατιόντες του κληρονομουμένου, οι αμφιθαλείς αδελφοί, τα ανήψια¹¹⁰ και τέκνα των προαποβιώσα-

στις περιπτώσεις εξ αδιαθέτου κληρον. διαδοχής των απαίδων το 1/4 περιέρχεται υποχρεωτικώς σε μνημόσυνα ή κοινωφελή έργα)· *Συνταγμάτων*, Τίτλος 22 § 8' (περί υποχρεωτικής καταλείψεως του 1/3 υπέρ του "κουτίου έλεημοσύνης" εάν πρόκειται για άτεκνους και άνευ ανιόντων κληρονομουμένων). Εξ άλλου, όπως επεσήμανε ο Μ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ ["Το 'άβιωτικόν', Συμβολή εις το Βυζαντινόν Κληρονομικόν Δίκαιον", (Μελέτηματα Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου, 1), Αθήνα-Κομοτηνή 1984, σ. 56-57], ο περιορισμός του εξ αδιαθέτου κληρονομικού δικαιώματος των πλαγίων συγγενών κατέστη ευρύτερος κατά τους τελευταίους προ της αλώσεως αιώνες, καθώς στις περιπτώσεις των αδιαθέτως τελευτώντων απαίδων εφαρμόζετο στην πράξη η τριμερής διανομή της κληρονομιαίας περιουσίας μεταξύ μεριδίου υπέρ του δημοσίου ("άβιωτικόν"), μεριδίου υπέρ "ψυχικών" και μεριδίου των συγγενών του κληρονομουμένου. Πρβλ. και Κ. ΖΑΧΑΡΙΑΕ VON LINGENTHAL, *Geschichte des griechisch-römischen Rechts*, Berlin 1892 (ανατ. Aalen 1955), § 31 (= *Geschichte des griechisch-römischen Rechts*)· ΜΑΡΙΔΑΚΗ, *Αστικόν Δίκαιον*, σ. 272-280· BRUCK, *Kirchenväter*, σ. 132 επ· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, "Kirchlich-sozialles Erbrecht in Byzanz, Johannes Chrysostomus und die mazedonischen Kaiser", (*Studi in onore di S. Riccobono*), III, Palermo 1933, σ. 377 επ· ΖΕΠΟΥ, *Συνταγμάτων*, σ. 122 επ.

107. Η ιδιόμορφη νομική μεταχείριση των προσώπων υπέρ των οποίων ίσχυαν οι "κοντετζιό" σαφώς διαφοροποιεί τα πρόσωπα αυτά από τους αναγκαίους κληρονόμους του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου, στον βαθμό που εγκαθίστανται στην εξ αδιαθέτου κληρονομική μερίδα τους και όχι απλώς σε κάποιο ποσοστό νομίμου μοίρας. Επίσης δια των "κοντετζιό" δεσμεύεται η διάθεση δια κληροδοτημάτων και δωρεών εν ζωή ή αιτία θανάτου του συνόλου της κληρονομιαίας γονικής περιουσίας, και όχι απλώς ενός ορισμένου τμήματος αυτής, κατά τα ισχύοντα στον φαλκιδιο νόμο.

108. Πιθανότατα και πριν ακόμα από την επαγωγή του "οιονει" καταπιστεύματος. Πρβλ. σχετική δικαστική απόφαση κοινοτικού κριτηρίου της Μυκόνου (ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, *Νομολογία κριτηρίων Μυκόνου*, αριθ. 20 έτους 1701).

109. Το στοιχείο της ελλείψεως αποσβεστικής παραγραφής ή προθεσμίας διαφοροποιεί τη διεκδικητική αγωγή γονικού από την επίσης εμπράγματη αγωγή με την οποία ασκείται το δικαίωμα προτιμήσεως. Εξ άλλου, όπως προκύπτει από το διαθέσιμο αρχείο υλικό, δικαίωμα τακτικής χρησικτησίας δεν αναγνωριζόταν επί των "κοντετζιονάδων" περιουσιών. Πρβλ. σχετική δικαστική απόφαση κοινοτικού κριτηρίου της Μυκόνου (ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, *Νομολογία κριτηρίων Μυκόνου*, αριθ. 113 έτους 1710).

110. Πρβλ. Μηνιάτης, αριθ. 834. Στο συγκεκριμένο νοταριακό έγγραφο τα ανήψια αποδέχονται τη δωρεά υπέρ ψυχικής σωτηρίας ακινήτου περιουσίας της θείας τους στην Αγία Κυριακή παραιτούμενα οικειοθελώς από τα νόμιμα (και αναγνωρισθέντα με δικα-

ντων ανηψιών του κληρονομούμενου (β' τάξη της εξ αδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής), επί πλέον δε οι θείοι και τα πρώτα εξαδέλφια του κληρονομούμενου (γ' τάξη της εξ αδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής). Η διεύρυνση αυτή άλλωστε του κύκλου των συγγενικών προσώπων τα οποία εδύναντο να εγείρουν κληρονομικά δικαιώματα απέτρεπε την περιέλευση της περιουσίας των απαίδων στο τουρκικό δημόσιο¹¹¹.

2. Μη δεσμευμένες γονικές περιουσίες

Οι ανωτέρω αυστηροί περιορισμοί δεν ίσχυαν προκειμένου περί γονικών περιουσιών που δεν χαρακτηρίζονταν ρητά στον μεταβιβαστικό τους τίτλο ως "κοντετζιονάδες" ή "διπλοκοντετζιονάδες". Από το αρχειακό υλικό προκύπτει ότι οι μεταβιβαζόμενες ως "ελεύθερες" ("λίμπερες") γονικές περιουσίες μπορούσαν στο εξής να διατίθενται σε συγγενείς ή ξένους με επαχθείς ή χαριστικές δικαιοπραξίες χωρίς περιορισμούς, όπως δηλαδή ακριβώς και οι ιδιόκτητες περιουσίες των δικαιοπρακτούντων¹¹². Χαρακτηριστική για το προκείμενο ζήτημα είναι η διατύπωση δωρητηρίου συμβολαίου της Νάξου του έτους 1686 όπου οι τίτλοι προέλευσης των δωρουμέ-

στική απόφαση του καπετάν Τελλανάβε) κληρονομικά τους δικαιώματα επί της περιουσίας αυτής η οποία ήταν "κοντετζιοναρισμένη" γονική περιουσία. Πρβλ. ΓΚΙΝΗ, *Περίγραμμα*, αριθ. 526 έτους 1796 (συμφωνητικό προκρίτων Άνδρου με το οποίο ορίζεται ότι η περιουσία των απαίδων κληρονομούμενων περιέρχεται κατ' αποκλειστικότητα στους αδελφούς και τα τέκνα προαποβιώσαντων αδελφών).

111. Για το ζήτημα βλ. Δ. ΓΚΙΝΗ, "Ανέκδοτον εγχειρίδιον περί της εξ αδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής κατά το Οθωμανικόν Δίκαιον", *ΕΕΒΣ*, 27 (1957), σ. 274 σημ. 4 όπου και σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές.

112. Ο σχετικός όρος "νά τὸ πωσεντέρου, νὰ τὸ κυριεύου καὶ νὰ τὸ ἔχουσιν τῆς ἐξουσίας των, πουλήσουν, χαρίσουν, ἀλοτριώσουν", ἀπαντάται σε πλῆθος ναξιακῶν συμβολαίων τοῦ 16ου καὶ 17ου αἰῶνα καθὼς καὶ σχεδὸν σε ὅλα τα νοταριακὰ συμβόλαια (ἀγοραπωλησιῶν, ἀνταλλαγῶν, δωρεῶν) τοῦ κατ'ἐγγλήιερχ Μυκόνου παπα-Γεράσιμου Βίδου 17ου αἰῶνα (ΒΙΣΒΙΖΗ, Ναξιακὰ νοταριακὰ ἐγγράφα, αριθ. 1 έτους 1538 (ἀγοραπωλησία γονικοῦ), στίχ. 22, αριθ. 2 έτους 1638 (ἀγοραπωλησία γονικοῦ), στίχ. 6 καὶ 16-17, αριθ. 3 έτους 1538, στίχ. 6, στίχ. 29-30, αριθ. 7 έτους 1538 (ἀγοραπωλησία γονικοῦ), στίχ. 7 καὶ 40-43, αριθ. 8 έτους 1538 (ἀνταλλαγή γονικῶν ἀκινήτων), στίχ. 20-23, 30-34, αριθ. 9 έτους 1538 (ἀγοραπωλησία γονικοῦ), στίχ. 18-20, αριθ. 11 έτους 1538 (ἀγοραπωλησία γονικοῦ), στίχ. 30-35 κ. ἄ. Μηλιάτης, αριθ. 10 (πώληση γονικῶν), 14, 15, 18 (ἀνταλλαγή), 27 (πώληση γονικοῦ), 28 (πώληση γονικοῦ), 36 (πώληση γονικοῦ), 40 (πώληση γονικοῦ), 85 (ἐπιχαρπία-ψυχικό) κ. ἄ. Πρβλ. ἐπίσης ΒΙΣΒΙΖΗ, Δικαστικὰ ἀποφάσεις Μυκόνου, σ. 36, 60· ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακὰ πράξεις Μυκόνου*, αριθ. 1 ἐπ. Αὐστηρότεροι στο προκείμενο ζήτημα εἶναι οἱ περιορισμοί που θεσμοθετεῖ ο Κώδικας Εθίμων τῆς Σύρου τοῦ έτους 1695 γιὰ τὴν ἐιδική περίπτωσιν τῆς δευτερογαμίας τοῦ γονέως. Σύμφωνα με τὴ ρητὴ διάταξιν τῆς § 3 τοῦ ἐν λόγω Κώδικα, ἐάν ο γονεὺς τελοῦσε δεῦτερο γάμο, ὀφείλε νὰ διαθέσει υπὲρ των τέκνων που προήρχοντο ἀπὸ τον πρῶτο γάμο τουλάχιστον τὸ 1/3 τῆς γονικῆς περιουσίας (ΔΡΑΚΑΚΗ, *Σύρος*, σ. 251).

νων ακινήτων αναφέρονται αναλυτικά, για τα δε γονικής προελεύσεως ακίνητα ρητώς αναφέρεται ότι είναι "ἐλεύθερα"¹¹³. Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι, ενώ επί εκποιητικών δικαιοπραξιών οι εξ αίματος συγγενείς του πωλητή μπορούσαν –μέσα σε ορισμένη αποσβεστική προθεσμία– να ασκήσουν το εμπράγματο δικαίωμα της προτίμησης και να αναλάβουν το εκποιηθέν γονικό ακίνητο κατόπιν καταβολής του τιμήματος της πώλησεως στον αγοραστή, δεν ίσχυε το ίδιο και για τις δωρεές. Σύμφωνα με το εθιμικό δίκαιο της εποχής και σε αναλογία με τα ισχύσαντα στο βυζαντινό δίκαιο¹¹⁴, οι δωρεές, όπως και οι ανταλλαγές, εξαιρούνταν από το δίκαιο της προτίμησης¹¹⁵. Για τον λόγο ακριβώς αυτό, ορισμένες εθιμικές δια-

113. Π. χ. Μηνιάτης, αριθ. 635. Αλλά και γενικότερα η προέλευση των δωρουμένων ακινήτων (γονική ή επίκτητη με αγοραπωλησία, ανταλλαγή κ.λπ.) αναφέρεται συνήθως στα δωρητήρια συμβόλαια (πρβλ. Μηνιάτης, αριθ. 85, 87, 671, 672 κ. ά.).

114. Νεαρά 2 Ρωμανού του Λακαπηνού έτους 922 (ή 928) περί προτίμησης (ΖΕΠΩΝ. Νεαρά, σ. 198 επ.)· Αρμενόπουλος Εξ. 3.3.103-112.

115. Η εξαίρεση των δωρεών από το δίκαιο της προτίμησης θεμελιώνεται κατ' αρχήν στις απαντήσεις των δημογεροντιών των διαφόρων περιοχών στα ερωτήματα που έθεσε το έτος 1833 το Υπουργείο Δικαιοσύνης του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Οι απαντήσεις που αφορούν στην εφαρμογή του δικαίου της προτίμησης από τα τοπικά εθιμικά δίκαια μνημονεύουν αποκλειστικά τις εκποιητικές δικαιοπραξίες γονικών περιουσιών και όχι και τις χαριστικές [ΙΑΚ. ΒΙΣΒΙΖΗ. "Τα ερωτήματα του Υπουργείου της Δικαιοσύνης του έτους 1833 περί των νομικών εθίμων και αι επ' αυτών απαντήσεις των τοπικών Αρχών", ΕΚΕΙΕΔ. 7 (1957), σ. 7 επ. (= Ερωτήματα (1957)· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, "Τα ερωτήματα του Υπουργείου της Δικαιοσύνης του έτους 1833 περί των νομικών εθίμων και αι επ' αυτών απαντήσεις των τοπικών Αρχών", ΕΚΕΙΕΔ. 6 (1955), σ. 121 επ. (= Ερωτήματα (1955)· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ερωτήματα (1962), σ. 7 επ.· ΜΑΟΥΡΕΡ, Ο ελληνικός λαός, τ. Α', σ. 132 (Τήνος), σ. 133 (Σύρος), σ. 168 (Άνδρος), σ. 173 (Σίφνος) κ.λπ.]. Ανάλογες είναι και οι σχετικές με το ζήτημα διατάξεις του Κώδικα εθίμων της Νάξου του έτους 1810 (Εθίμα Νάξου έτους 1810, Κεφ. Ζ', νε', νδ') καθώς και των εθίμων της Θήρας και Ανάφης του έτους 1797 (Εθίμα Θήρας και Ανάφης έτους 1797, Κεφ. Α')· πρβλ. επίσης σχετική δικαστική απόφαση κριτηρίου της Νάξου έτους 1817 με την οποία απορρίπτεται το δικαίωμα προτίμησης συγγενούς του πωλητή διότι αιτία της εκποίησης αποτελούσε και η "φιλοδωρία διά εκδουλεύσεις και εύεργεσίες του πωλητή" (Μ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, "Η νομολογία των κριτηρίων της Νάξου (17ος-19ος αι.)", Μνημοσύνη, 14 (1998-2000), σ. 110, 163). Για το νησί δε της Μυκόνου ειδικότερα, πέραν από τη σχετική απάντηση των τοπικών αρχών του νησιού, η εξαίρεση των δωρεών από το δίκαιο της προτίμησης θεμελιώνεται και στα στοιχεία που παρέχει το γνωστό αρχαιολογικό υλικό όπου ανευρίσκεται πλήθος "κοντραδίων" που στρέφονται κατά "εκποιήσεων" γονικών περιουσιών ελλείπουν όμως εντελώς αντίστοιχα κοντραδία κατά χαριστικών δικαιοπραξιών οποιασδήποτε μορφής ("ντονατζιό", "φυγικό", "αφιέρωσις", "βαπτιστικό"). Χαρακτηριστική τέλος για το εξεταζόμενο ζήτημα είναι και η απόφαση του κοινοτικού κριτηρίου της Μυκόνου του έτους 1710 όπου η διεκδικητική αγωγή δωρηθέντος από τον πατέρα του ενάγοντος γονικού ακινήτου απορρίπτεται εφ' όσον ο δωρεοδόχος είχε εκπληρώσει τον σχετικό όρο της δωρεάς περί τελέσεως των "ψυχικών" στη μνήμη του δωρητή (ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Νομολογία κριτηρίων Μυκόνου, δικαστική απόφαση αριθ. 111, στιχ. 10, 15-17, 22).

τάξεις παρείχαν τη δυνατότητα της εκ των υστέρων προβολής του δικαίου της προτίμησης, εάν τυχόν εκποιούνταν τα "αφιερωθέντα" πράγματα, οπότε πλέον αναιρείτο ο ιερός σκοπός της αφιερώσεως¹¹⁶. Οι εικονικές όμως δωρεές, που γίνονταν προς τον σκοπό καταστρατηγήσεως των κανόνων της προτιμήσεως, ήταν δυνατόν να ανατραπούν¹¹⁷.

Ωστόσο, ελευθερία διαθέσεως της γονικής περιουσίας που δεν ήταν δεσμευμένη με ειδική καταπιστευματική ρήτρα δεν σήμαινε αυτονομία και απεριόριστη δυνατότητα εκχωρήσεως της περιουσίας αυτής με χαριστικές δικαιοπραξίες εν ζωή ή αιτία θανάτου, κατά το μέρος εκείνο κατά το οποίο ενδεχομένως θίγονταν δικαιώματα νομίμου μοίρας των αναγκαίων κληρονόμων του διαθέτη ή του δωρητή¹¹⁸. Άλλωστε και κατά το ιουστινιάνειο δίκαιο η αμετρία των δωρεών εν ζωή—ακόμα δε και εκείνων που είχαν ως αποδέκτες εκκλησίες ή μοναστήρια ή ιδρύματα που εξυπηρετούσαν φιλανθρωπικούς σκοπούς— δεν ήταν επιτρεπτή εάν έθιγαν τη νόμιμη μοίρα των αναγκαίων κληρονόμων του δωρητή¹¹⁹. Ρητώς τούτο αναφέρεται στη σχετική διάταξη του ιουστινιανείου Κώδικα (C.J. 8.53.35.4)¹²⁰ ενώ η σύγ-

116. Βλ. σχετικά το κωδικοποιημένο έθιμο της Σάμου έτους 1848 (ΓΚΙΝΗ, *Περίγραμμα*, αριθ. 982, § 4) όπου ορίζεται ότι κατά την εκποίηση των αφιερωμένων πραγμάτων προτιμάται ο αφιερωτής και οι συγγενείς, ακόμα και εάν καταβάλλουν μικρότερο ("συγκαταβατικώτερο") από το αρχικά ορισθέν τίμημα της πωλήσεως.

117. Ρητή απαγόρευση των εικονικών αφιερώσεων περιουσιών που υπέκρυπταν εκποιήσεις προς τον σκοπό καταστρατηγήσεως των κανόνων της προτιμήσεως περιελάμβανε ο Κώδικας Εθίμων της Νάξου έτους 1810 (*Εθιμα Νάξου έτους 1810*, Κεφ. Ζ', υπό νς') καθώς και τα γραπτά έθιμα Θήρας έτους 1797 (*Εθιμα Θήρας και Ανάφης έτους 1797*, Κεφ. Γ'). Πρβλ. D. 39.5.18· B. 47.1.17. Για το ζήτημα βλ. επίσης Ν. ΜΑΤΣΗ, "Ζητήματα εκ του θεσμού της προτιμήσεως εν τω βυζαντινώ δικαίω", *ΕΕΒΣ*, 36 (1968), σ. 46 σημ. 4, 550 επ.

118. Πρβλ. και την περίπτωση αναστροφής της δωρεάς λόγω επιγεννήσεως τέκνου (ανωτέρω σημ. 49). Για το ζήτημα όπως εμφανίζεται στο γαλλικό εθιμικό δίκαιο κατά τους 6ο-12ο αι. βλ. THIREAU, *Acte à cause de mort*, σ. 21, 25, 28-29 και αναλυτικότερα στη μελέτη ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, "Les origins de la réserve héréditaire dans les coutumes du groupe angevin", *Revue Historique de droit français et étranger*, 3 (1986), σ. 368 επ. (= *Réserve héréditaire*).

119. Οι δωρεές αιτία θανάτου, κατ' αναλογία με τα ισχύοντα επί κληροδοσιών, εφ' όσον προσέβαλλαν τη νόμιμη μοίρα αναγκαίου κληρονόμου και δεν συνέτρεχαν λόγοι αποκληρώσεως του αποκλεισθέντος, ήταν αυτοδικαίως άκυρες, χωρίς να εφαρμόζεται επ' αυτών ο θεσμός της μέμψεως αστόργου δωρεάς (D. 39.6.18· N. 123.38· B. 4.1.9· B. 47.3.17· *Σύνταγμα*, τ. 2, σ. 670-673· *Νομικόν Πρόχειρον* 1.11.2 σχ.). Για τις αντιδράσεις ορισμένων δικαστών στην παραχώρηση ολοκλήρου της περιουσίας του διαθέτη σε μοναστήρια βλ. J.-Cl. CHEYNET, "Aristocratie et Héritage (XI-XIII siècle)", στον τόμο *La transmission du patrimoine*, éd. J. BEAUCAMP-G. DRAGON, Paris 1998, σ. 74.

120. C.J. 8.53.35. 4, "...si non de inofficiosis donationibus ratio ad hoc reclamaverit". Ομοίως B. 47.1.67. Πρβλ. και *Μολδαβικός Κώδιξ*, Κεφ. 11, § 859.

χρονη αυτής διάταξη του C.J. 1.2.23 (έτους 530 μ.Χ.) επιμηκύνει απλώς επί των δωρεών (αλλά και των εκποιήσεων, κληρονομιών, κληροδοσιών, καταπιστευμάτων) που παρέχονται σε εκκλησίες, ξενώνες, πτωχοκομεία, μοναστήρια, ορφανοτροφεία, γηροκομεία, τις πόλεις ή υπέρ αναρρύσεως αιχμαλώτων τον χρόνο της συνήθους παραγραφής, θεσπίζοντας κατ' εξαίρεση τον "longissimum vitae hominum tempus", δηλαδή την παρέλευση της εκατονταετίας ως νόμιμης προθεσμίας για την παραγραφή των νομίμων πάντως –κατά τα λοιπά– δικαιωμάτων των ευαγών ιδρυμάτων επί των εν λόγω περιουσιών¹²¹.

Είναι γεγονός ότι σε αρκετές περιοχές και προκειμένου να εξασφαλισθεί το απυρόβλητο των δωρεών από διεκδικήσεις συγγενών και ξένων ετηρείτο, είτε η διαδικασία της επικυρώσεως των δωρητηρίων συμβολαίων με ειδικό πατριαρχικό σιγίλλιο, είτε παρείχετο εκ των προτέρων ειδική άδεια από τον μητροπολίτη της οικείας εκκλησιαστικής περιφέρειας ("ἐπαρχία") για την σύσταση των σχετικών "ἀφιερωμάτων" προς μονές ή εκκλησίες¹²². Για την Νάξο ειδικά επισημαίνεται ότι στις "ἀφιερώσεις" περιουσιών, που είχαν ως αποδέκτες μοναστήρια ή εκκλησίες του νησιού, οι δωρητές δεν προσπαθούσαν να αποτρέψουν την ενδεχόμενη άσκηση στο

121. Πρβλ. όμως N. 111 (=B. 5.2.14) περί μειώσεως του χρόνου παραγραφής από 100 σε 40 έτη διότι "οὔτε ἡ ἀκεραιότης τῶν ἀποδείξεων οὔτε ἡ πίστις τῶν πεπραγμένων οὔτε ἡ ἡλικία ἰσχύει βοηθῆσαι τοῖς μάρτυσιν".

122. Τοῦτο ρητῶς αναφέρεται σε σχετικὴ διάταξη τοῦ Νομικοῦ Προχείρου ὅπου γιὰ νὰ ἀποτραπῇ ἡ στέρηση τῆς νομίμου μοίρας τῶν γνησίων κατιόντων μέσω τῶν υπέρρογκων ἀφιερωμάτων, ἀναφέρεται σχετικὰ: "Διὰ τοῦτο πρέπει, ὅτι ὅποιος θέλει νὰ ἀφιέρωση πράγματα ἴδια αὐτοῦ ἢ εἰς μοναστήριον ἢ εἰς ἐκκλησίαν, νὰ τὰ ἀφιερῶν με εἰδησιν τοῦ μητροπολίτου, ὅστις ὀφείλει νὰ ἐξετάζη πρῶτον ἀκριβῶς τὰ περὶ αὐτῆς" [Νομικὸν Πρόχειρον, 1.11.2 σχ.· πρβλ. καὶ D. 35.2.1. 5 περὶ ἐφαρμογῆς τοῦ φαλκιδίου ἀκόμα καὶ ἐπὶ κληροδοσιῶν ("quae deo relinquuntur")]. Γιὰ τὴν επικύρωση μέσω τῆς ἐκδόσεως ἐιδικοῦ πατριαρχικοῦ σιγιλίου βλ. Μ. ΘΕΟΤΟΚΑ, *Νομολογία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου*,... Κωνσταντινουπόλις 1897, σ. 451-454 [ἐπικύρωση με ἀπόφαση τοῦ Πατριαρχικοῦ Συμβουλίου τοῦ ἐτους 1813 λεγάτου (ἡ δωρεὰς αἰτία θανάτου) ἀκλήρων κληρονομιμένων πρὸς τὸν ἀνηψιό τους. Ἀντικείμενο τῆς κληροδοσίας ἀποτελεῖ ἐκκλησία τὴν ὁποία ὁ κληροδόχος καὶ οἱ κληρονόμοι τοῦ δεν δύνανται νὰ ἐκποιήσουν, νὰ υποθηκεύσουν, νὰ δωρῇσουν ἢ νὰ διαθέσουν με ἄλλο τρόπο ἀλλὰ οφείλουν νὰ διατηροῦν σε καλὴ κατάστασι πρὸς τὸν σκοπὸ τελείσεως τῶν θείων μυσταγωγίων στὴ μνήμη τῶν δωρητῶν]· I. ΓΙΑΝΝΑΚΟΪΤΟΥ, "Δύο ἀνέκδοτα πατριαρχικά σιγίλλια", *Ελληνικά*, 9 (1936), ἀριθ. 1, 2, σ. 69-78 (πατριαρχικά σιγίλλια τοῦ πατριάρχου Σαμουὴλ τῶν ἐτῶν 1763 καὶ 1767 με τὰ ὁποία ἐπικυρώνονται "προσηλώσεις" τῶν ἀδελφῶν Λεωποῦλων πρὸς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Μυστρά υπὲρ φιλανθρωπικῶν σκοπῶν)· Ε. ΠΑΠΑ-ΓΙΑΝΝΗ, *Η νομολογία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς περιόδου σε θέματα περιουσιακοῦ δικαίου*, I. *Ενοχικό-εμπράχματο δίκαιο*, (Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte-Athener Reihe, 11), Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 1997, σ. 89.

μέλλον διεκδικητικών αγωγών από συγγενείς με την αόριστη απειλή αναθέματος ("ἀρᾶς" και "κατάρας") ή αφορισμού¹²³. Η ίδια η αποτελεσματικότητα της εκφοβιστικής δράσης του αναθέματος στις νησιωτικές κοινότητες όπου, αφ' ενός μεν η νομική προστασία των δικαιωμάτων των συγγενών ήταν ιδιαίτερος ισχυρή, αφ' ετέρου δε η δικαιοσύνη επί ζητημάτων περιουσιακού και κληρονομικού δικαίου της εξ αδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής (πλήν τριμοιρίας), όταν οι διάδικοι ήσαν λαϊκοί, απενέμετο από κοινοτικά και όχι εκκλησιαστικά κριτήρια, είναι πολύ αμφισβητήσιμη¹²⁴. Εξάλλου, όπως θα αναλυθεί στη συνέχεια, οι ποσοτικά απεριόριστες εκχωρήσεις γονικών περιουσιών με χαριστικές δικαιοπραξίες δεν ήσαν επιτρεπτές κατά το μέτρο που έθιγαν τη διαθέσιμο μερίδα υπέρ των αναγκών κληρονόμων του δωρητή¹²⁵.

123. Μηνιάτης, αριθ. 146, 239, 579, 839 (το αντίθετο συνέβαινε στις διαθήκες: πρβλ. Μηνιάτης, αριθ. 192, 271, 283, 284, 401, 582, 583, 593, 866, 867, 881 κ. ά.). Πρβλ. αντίθετως τα δύο προαναφερθέντα πατριαρχικά σιγίλλια (σημ. 122) όπου επαπειλείται η ποινή του αφορισμού των προσώπων εκείνων, συγγενών ή τρίτων, που θα αμφισβητήσουν τις προσηλώσεις προς την εκκλησία ("ἀφωρισμένος εἴη παρὰ τῆς ἀγίας, καὶ ὁμοουσίου καὶ ζωοποιού, καὶ ἀδιαιρέτου Τριάδος, καὶ κατηραμένος, καὶ ἀσυγχώρητος, καὶ μετὰ θάνατον ἄλυτος, καὶ ἔνοχος τῷ πυρὶ τῆς γέννης, καὶ πάσις ταῖς πατριαῖς καὶ συνοδικαῖς ἀραῖς ὑπεύθυνος"). Για το ζήτημα βλ. Δ. ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ, *Η συμβιβαστική επίλυση ιδιωτικών διαφορών κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή εποχή*, (Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte-Athener Reihe, 9), Αθήνα-Κομοτηνή 1995, σ. 105 σημ. 64 όπου και σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές. Επίσης βλ. Π. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗ, *Αφορισμός. Η προσαρμογή μιας ποινής στις αναγκαιότητες της Τουρκοκρατίας*, (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών-Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, 60), Αθήνα 1997, σ. 75, 168-172, 474 (= Αφορισμός).

124. Βλ. και σχετική απόφαση του αρχιεπισκόπου Σίφνου και Μυκόνου Γαβριήλ επί κληρονομικής εκ διαθήκης υποθέσεως του έτους 1697 όπου βεβαιώνεται η απείθεια κάποιου κατοίκου της Μυκόνου σε επιβληθείσα ποινή αφορισμού (ΒΙΣΒΙΖΗ, Δικαστικά αποφάσεις Μυκόνου, σ. 143-144 και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Έγγραφα δικαιοπραξιών Μυκόνου, σ. 134 επ.). Θεωρώ ότι στις νησιώτικες κοινότητες η αποτελεσματικότητα του αφορισμού εναπόκειται αποκλειστικά και μόνον στον βαθμό της θρησκευτικής συνείδησης των πιστών και την πίεση του κοινωνικού περιβάλλοντος. Τα μεγέθη αυτά, λόγω της ελλείψεως ειδικών μελετών, δεν είναι προς το παρόν προσδιορίσιμα. Για το ζήτημα της αποτελεσματικότητας του αφορισμού και της αμφισβητήσεώς του -κυρίως στους κόλπους της ανώτερης εκκλησιαστικής ιεραρχίας- κατά τους 16ο, 17ο αι. βλ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗ, *Αφορισμός*, σ. 322, 325-332. Πρβλ. και σχετική διάταξη των Πανδεκτών [D. 28.5.49, «Illa institutio valet "filius meus inpiissimus male de me meritis heres esto": pure enim heres instituitur cum maledicto et omnes huiusmodi institutiones receptae sunt»].

125. Κατά τις παρατηρήσεις των Ε. BRUCK (Kirchenväter, σ. 121 σημ. 3 και σ. 126 σημ. 27), Α. ΣΙΦΩΝΙΟΥ ("Les fondements juridiques de l'aumône et de la charité chez Jean Chrysostome", *Revue de droit Canonique*, 14 (1964), σ. 256, 258, 263) και Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ (Το δίκαιον της μοναστηριακής περιουσίας από του 9ου μέχρι και του 12ου αιώνας, Αθήνα 1979, σ. 106 σημ. 49, 50), η συνήθεια της καταλείψεως, δια διατάξεων τελευταίας

3. Το ζήτημα της εφαρμογής του θεσμού της μέμφεως της αστόργου δωρεάς κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο

Είναι γεγονός ότι στον τουρκοκρατούμενο ελλαδικό χώρο δεν παρατηρείται ιδιαίτερη συνέπεια στην εφαρμογή του θεσμού της νομίμου μοίρας του βυζαντινού δικαίου. Το αρχαιακό υλικό επιτρέπει να υποστηριχθεί η άποψη ότι στις περιοχές αυτές, κατά τους 17ο-18ο αι. ο θεσμός της νομίμου μοίρας των αναγκαίων κληρονόμων λειτουργούσε επιλεκτικά, ως αποτέλεσμα της άγνοιας των δικαιοπρακτούντων αλλά και της συγχύσεως που είχε επέλθει, ήδη από την προηγούμενη βυζαντινή περίοδο, κατά την εφαρμογή των διατάξεων του δικαίου των αναγκαίων κληρονόμων και του φαλκιδίου νόμου¹²⁶. Ως αναγκαίοι κληρονόμοι αναγνωρίζονται συνήθως

βουλήσεως ή δωρεών, περιουσίας υπέρ ψυχικής σωτηρίας των διαθετών ή των δωρητών, όπως αυτή σκιαγραφείται σε κοπτικά έγγραφα του 8ου αι. καθώς και σε δωρεές ή κληροδοσίες προς μοναστηριακές αδελφότητες του 11ου αι., δεν υιοθετεί ποσοτικούς περιορισμούς αντίστοιχους ή μη του βυζαντινού τριτημορίου. Σε αντίθετα συμπεράσματα καταλήγει ο J. Thireau με βάση δωρητήρια συμβόλαια του 11ου-12ου αι. που προέρχονται από την περιοχή του μέσου γαλλικού Λίγυρα καθώς και του 12ου-13ου αι. που προέρχονται από την περιοχή της Αιγίου. Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του, τα δωρητήρια συμβόλαια θεωρούνταν έγκυρα εφ' όσον δεν έθιγαν τη "διαθέσιμο μερίδα" υπέρ των αναγκαίων κληρονόμων του δωρητή (THIREAU, *Acte à cause de mort*, σ. 25 σημ. 103-105, σ. 29 σημ. 124-125· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Réserve héréditaire*, σ. 351-388).

126. Πρβλ. D. 31.1.77· D. 39.6.42· B. 47.3.42, 4 ("ἐὰν τελευτῶν χωρὶς αἰρέσεως δωρήσωμαι σοι οὐ καλῶς ἐπιζητοῦσιν οἱ κληρονόμοι μου παρακρατῆσαι Φαλκίδιον· ὁ γὰρ Φαλκίδιος οὐκ ἐπὶ τῶν ἀπλῶν δωρεῶν, ἀλλ' ἐπὶ τῶν θανάτου αἰτία χωρὶν ἔχει"). Πείρα 41.21 ("...ὅτι τὴν τοῦ φαλκιδίου μέθοδον καὶ κληρονόμοι καὶ λεγατάριοι καὶ φιδοκομισάριοι καὶ μόντις καύσα δωρεῶν ἔχοντες, πολλὰκις δὲ καὶ ἰντερ βίβος ἐπτόγηται..."). Αρμενόπουλος Εξ. 5.9.30 ("ὁ γὰρ φαλκίδιος οὐκ ἐπὶ τῶν ἀπλῶν δωρεῶν, ἀλλ' ἐπὶ τῶν θανάτου αἰτία χωρὶν ἔχει"). Νομικὸν Πρόχειρον 1.40.6. Εἶναι πιθανόν ὅτι ἡ σύγχυση τῶν νομικῶν πηγῶν τῆς βυζαντινῆς περιόδου σχετικὰ με τὶς ὁροὺς φαλκίδιο καὶ νόμιμη μοῖρα συνέβαλε στὴ διαμόρφωση ἀναλόγων πρακτικῶν με τὶς ὁποῖες ὁ ἀναγκαῖος κληρονόμος, ὁ ὁποῖος ἐλάμβανε λιγότερο τοῦ φαλκιδίου, μπορούσε να εγείρει τὴν ἀγωγὴ περὶ μέμφεως ἀκόμα καὶ κατὰ τὴν ἀστόργον δωρεῶν ἐν ζωῇ τοῦ κληρονομούμενου ποὺ προσέβαλαν τὸ ποσοστὸ τοῦ φαλκιδίου, ἀν καὶ ἡ ἀγωγὴ λόγῳ φαλκιδεύσεως δὲν ἐστρέφετο κατὰ τῶν δωρεῶν ἐν ζωῇ παρὰ μόνον κατὰ τῶν αἰτίᾳ θανάτου. Ὅπως δὲ σχετικὰ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν M. G. BOISSONADE [*Histoire de la réserve héréditaire et de son influence morale et économique*, Paris, 1873, σ. 76-78 (= *Histoire de la réserve héréditaire*)], ἡ συγκεχυμένη διατύπωση τῶν νομικῶν κειμένων σχετικὰ με τὶς ἐννοιες φαλκιδίου τετάρτου καὶ τετάρτου νομίμου μοίρας χρονολογεῖται ἤδη ἀπὸ τὴ δευτέρη περίοδο τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου καὶ πιθανόν οφείλεται στὴν ταυτότητα τοῦ ποσοστοῦ (1/4) τῶν δύο θεσμῶν κατὰ τὴν περίοδο αὐτή. Γὰρ τὸ ζήτημα βλ. ἐπίσης ZACHARIAE, *Geschichte des griechisch-römischen Rechts*, §§ 43-45· K. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὁ Φαλκίδιος νόμος ἐν τῷ βυζαντινῷ δικαίῳ*, Ἀθήνα 1912, σ. 65 ἐπ.· ΜΠΑΛΗ, *Εγχειρίδιον κληρονομικοῦ δικαίου*, σ. 301 σημ. 2· ΖΕΠΟΥ, *Συνταγμάτων*, σ. 118-120· ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Εισηγήσεις*, σ. 1320. Ενδιαφέρου-

μόνον οι γνήσιοι κατιόντες του κληρονομουμένου¹²⁷, αν και ειδικά στον κυκλαδικό χώρο ανευρίσκονται στοιχεία από τα οποία προκύπτει ότι ως αναγκαίοι κληρονόμοι, κατά τις τοπικές συνήθειες, αναγνωρίζονταν και άλλοι πλησιέστεροι εξ αίματος συγγενείς¹²⁸. Σχετικά με την έκταση εφαρμογής του θεσμού, οι πληροφορίες που παρέχουν οι απαντήσεις των τοπικών δημογεροντιών διαμορφώνουν μια εικόνα ατελούς εφαρμογής του θεσμού της νομίμου μοίρας στο νησιωτικό χώρο του Αιγαίου. Ενδεικτικά αναφέρουμε την απαγόρευση της καταφανούς ανισομέρειας (10 προς 2) μεταξύ των μεριδίων που καταλείπονταν στους γνησίους κατιόντες δια διαθήκης¹²⁹ ή την απαγόρευση της πλήρους αποστερήσεως τέκνου από την περιουσία των γονέων του χωρίς να συντρέχουν λόγοι αποκληρώσεως του¹³⁰. Ωστόσο οι αποφάσεις των αιρετών κριτών¹³¹ καθώς και το πλήθος δικαιοπρακτικών εγγράφων (συνυποσχετικών) με τα οποία οι οικογενεια-

σες και οι περιπτώσεις διαθηκών προερχομένων από τις περιοχές της μεσογειακής Ιταλίας (Σορέντο-Αμάλφι) κατά τον 10ο αι., όπου ο όρος φαλκίδιο ταυτίζεται με το κληρονομικό μερίδιο της συζύγου (I.-M. MARTIN, "Pratiques successorales en Italie méridionale (Xe-XIe siècle): Romains, Grecs et Lombards", στον τόμο *La transmission du patrimoine*, éd. J. BEAUCAMP-G. DRAGON, Paris 1998, σ. 193).

127. G. GEIB, *Παρουσίαση της κατάστασης του δικαίου στην Ελλάδα στη διάρκεια της τουρκοκρατίας και ως τον ερχομό του βασιλιά Όθωνα του Α', Χαϊλδεβέργη 1835*, μετ. Ι. Αυδή-Καλκάνη, σ. 94· ΜΑΟΥΠΕΡ, *Ο ελληνικός λαός*, τ. Α', σ. 167 (Άνδρος), 169 (Σαντορίνη), 171 (Σύρος), 172 (Νάξος)· Δ. ΠΑΣΧΑΛΗ, "Νομικά έθιμα της νήσου Άνδρου...", *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 5 (1925), σ. 7 (= Άνδρος)· ΒΙΣΒΙΖΗ, *Ερωτήματα* (1955), σ. 122 (Σύρος)· ΤΟΓ' ΙΔΙΟΥ, *Ερωτήματα* (1957), σ. 14 (Πάρος), σ. 16-17 (Φολέγανδρος)· ΤΟΓ' ΙΔΙΟΥ, *Ερωτήματα* (1962), σ. 12 (Υδρα), 20 (Περαχώρα), 21 (Ναύπλιο), 22 (Αργος), 25 (Κρανίδιον), 27 (Πραστός), 32 (Τρίπολις), 43 (Κρεμαστή Μονεμβασίας), 53 (Νησίον)· ΔΡΑΚΑΚΗ, *Σύρος*, σ. 287.

128. Τούτο ίσχυσε στις περιοχές της Τήνου (ΤΟΥΠΤΟΓΛΟΥ, *Τήνος*, σ. 210), της Μυκόνου σε περίπτωση αποκληρώσεως των τέκνων (ΒΙΣΒΙΖΗ, *Ερωτήματα* (1957), σ. 10), της Σύρου (ΔΡΑΚΑΚΗ, *Σύρος*, αριθ. 49 έτους 1729), της Αίγινας (ΒΙΣΒΙΖΗ, *Ερωτήματα* (1962), σ. 8).

129. Βλ. σχετικά απαντήσεις Άνδρου, Σαντορίνης, Νάξου, Πάρου, Αμοργού, Ίου (ΜΑΟΥΠΕΡ, *Ο ελληνικός λαός*, τ. Α', σ. 167, 169, 172, 174, 175, 176· ΒΙΣΒΙΖΗ, *Ερωτήματα* (1950), σ. 167)· αντίθετη όμως η απάντηση της Σίφνου (ΜΑΟΥΠΕΡ, *Ο ελληνικός λαός*, τ. Α', σ. 173) αλλά και της Μήλου (ΒΙΣΒΙΖΗ, *Ερωτήματα* (1955), σ. 125), η οποία επιτρέπει ακόμα και τη διάθεση ελαχίστου ποσού της περιουσίας στα τέκνα αρκεί αυτά να μνημονεύονται στη διαθήκη και "με πέντε μόνες σχεδόν δραχμάς".

130. ΔΡΑΚΑΚΗ, *Σύρος*, δικαστική απόφαση κοινοτικού κριτηρίου της Σύρου υπ' αριθ. 28 έτους 1714, σ. 333 ("κατά τὰ συνήθεια καὶ νόμους τοῦ τόπου μας δὲν ἔμπορεῖ κανένας γονιός, δίχως νόμιμον ἀφορμὴν νὰ μὴ δώσῃ τοῦ παιδιοῦ του καθόλου πρᾶμα, ἀπὸ πολὺ ἔως λίγο"). Πρβλ. Μηνιάτης, αριθ. 51 (αποκλήρωση αδελφής).

131. Μηνιάτης, αριθ. 7 έτους 1680 (τα εγγόνια κληρονομούν στη θέση προαποβιώσαντος γονέως λαμβάνοντας το μερίδιον τούτου, τηρείται η αρχή της συνεισφοράς για χρέη του κληρονομουμένου γονέως που πλήρωσε το τέκνο).

κές περιουσίες διανεμόνται, μετά τον θάνατο των γονέων, ισομερώς μεταξύ των αδελφών, συνηγορούν υπέρ της τηρήσεως της αρχής της ισομοιρίας μεταξύ των γνησίων κατιόντων στις ρυθμίσεις των κληρονομικών σχέσεων¹³². Στην περιοχή της Μυκόνου ειδικότερα, όπως προκύπτει από δικαστικές αποφάσεις των κοινοτικών κριτηρίων της νήσου του 17ου και των αρχών του 18ου αιώνα, ο θεσμός της νομίμου μοίρας λειτουργούσε πλήρως όταν ο ένας των συζύγων, στα πλαίσια της ασκουμένης επιτροπείας επί των ανηλίκων τέκνων, διέθετε περιουσιακά στοιχεία ανήκοντα στον έτερο των συζύγων και μάλιστα αδιακρίτως εάν επρόκειτο για γονική ή ιδιόκτητη περιουσία αυτού. Στις περιπτώσεις αυτές η διάθεση δια διαθήκης, προικοσυμφώνου κ.λπ. ακυρώνετο από το δικάζον κριτήριο, εάν δεν είχε τηρηθεί η αρχή της ισομοιρίας μεταξύ των γνησίων κατιόντων του διαθέτη ή του προικίζοντος¹³³. Όταν όμως διαθέτης ήταν ο ίδιος στον οποίο ανήκε η περιουσία, ο θεσμός της νόμιμης μοίρας δεν ακολουθείτο πάντοτε από

132. Από τα άφθονα διανεμητήρια έγγραφα της Μυκόνου του 17ου-18ου αιώνα προκύπτει ότι οι διανομές γονικών περιουσιών στη Μύκονο γίνονταν κατόπιν εκτιμήσεως της αξίας των ακινήτων από δύο ή τρεις, κατά περίπτωση, ειδικούςπραγματογνώμονες ("στιμαριστάδες") συνήθως δε δια κληρώσεως, όπως ήταν το τοπικό έθιμο [ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακά πράξεις Μυκόνου*, αριθ. 71, 75, 126, 129 (συμβάλλονται οι σύζυγοι δυο αδελφών ως νόμιμοι αντιπρόσωποι τους), 139, 148, 158, 198, 199, 201 (διανομή μεταξύ εγγονών του θανόντος), 286, 542, 547, 743 (διανομή μεταξύ αδελφών γίνεται διανομή πατρικής γονικής περιουσίας την οποία η μητέρα παρανόμως παρεχώρησε εξ ολοκλήρου στον έναν αδελφό), 803 (διανομή μεταξύ αδελφών), 808 (διανομή δια κληρώσεως μεταξύ αδελφών), 825 (διανομή μεταξύ αδελφών), 901, 946, 100 (διανομή μεταξύ αδελφών ως συγκληρονόμων με κλήρωση), 1018 (διανομή μεταξύ αδελφών), 1029 (διανομή μεταξύ ανηψιών του διαθέτη), 1095 (διανομή μεταξύ αδελφών), 1162 (διανομή μεταξύ αδελφών), 1328 (διανομή της προικώας περιουσίας των συζύγων των συμβαλλόμενων), 1357, 1402, 1485, 1492 (διανομή μεταξύ αδελφών), 1528, 1538, 1563, 1692 (διανομή μεταξύ ανηψιών του διαθέτη η οποία τροποποιεί το περιεχόμενο της διαθήκης του λόγω αδυναμίας του ενός κληρονόμου να ανταποκριθεί σε όρο της διαθήκης), 1624, 1634 (διανομή μεταξύ αδελφών), 1648 (διανομή μετά την εξόφληση των χρεών πρώην υποθηκευμένης γονικής περιουσίας), 1665]. Συχνά η κατ' ισομοιρίαν διανομή της οικογενειακής περιουσίας μεταξύ των αδελφών τηρείται επί ποινή ποινικής ρήτηρας που καταπίπτει σε βάρος εκείνου που θα παραβιάσει την σχετική συμφωνία (Μηνιάτης, αριθ. 4 έτους 1680· ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακά πράξεις Μυκόνου*, αριθ. 803, 1665). Σπανιότερα οι συμβαλλόμενοι δεσμεύονται ότι σε περίπτωση απώλειας κάποιου μεριδίου λόγω εγέρσεως κληρονομικών αξιώσεων από τρίτους, μη συμβληθέντες, θα είναι υπόχρεοι οι λοιποί σε αποζημίωση του παθόντος δια των δικών τους μεριδίων (ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακά πράξεις Μυκόνου*, αριθ. 201).

133. Βλ. ΒΙΣΒΙΖΗ, *Δικαστικά αποφάσεις Μυκόνου*, αριθ. 32 έτους 1686 (ακύρωση διαθήσεως από τη μητέρα του γεροντομοιρίου του πατέρα διότι δεν τηρήθηκε η ισότητα των μεριδίων των τέκνων), αριθ. 22 έτους 1676 (ακύρωση της διαθήσεως με διαθήκη πατρικής περιουσίας από τη μητέρα στις κόρες)· ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, *Νομολογία κριτηρίων Μυκόνου*, αριθ. 3 έτους 1664 (ακύρωση προικοσυμφώνων που συνέταξε η μητέρα και αφο-

τα δικάζοντα κριτήρια¹³⁴. Σε άλλες περιοχές του τουρκοκρατούμενου ελλαδικού χώρου, κατά την ίδια χρονική περίοδο, ο θεσμός της νομίμου μοίρας θα πρέπει να είχε υποπέσει πλήρως σε αχρηστία, με εξαίρεση τις περιοχές Αποκούρου, Άργους, Καρύταινας, όπου τα τοπικά έθιμα επέβαλλαν την ισότητα των μεριδίων των γνησίων κατιόντων του κληρονομούμενου¹³⁵.

Η ασυνέπεια που παρατηρείται κατά την εφαρμογή του δικαίου της αναγκαστικής διαδοχής κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο δεν θα πρέπει να μας οδηγήσει αβιάστα στο συμπέρασμα ότι ο θεσμός της μέμφεως των αστόργων διαθηκών και δωρεών αγνοήθηκε πλήρως κατά την περίοδο αυτή¹³⁶. Και τούτο διότι οι αρχαιολογικές πηγές αποκαλύπτουν την λειτουργία του θεσμού της διαθεσίμου μερίδος ως "αναπληρωματικού" θεσμού που διαμορφώθηκε για να καλύψει το κενό της ελλιπούς εφαρμογής του δικαίου των αναγκαίων κληρονόμων του βυζαντινού δικαίου.

Ο όρος "διαθέσιμος μερίς" οφείλεται στον Γ. Μάουρερ¹³⁷ ο οποίος τον χρησιμοποιεί για να προσδώσει στο μέρος εκείνο της γονικής προελεύσεως περιουσίας το οποίο, κατά τα τοπικά εθιμικά δίκαια, έπρεπε υποχρεωτικά να μεταβιβασθεί στα τέκνα, νομική υπόσταση αντίστοιχη του γαλλικού θεσμού της διαθεσίμης νόμιμης μερίδας υπέρ κατιόντων ή ανιόντων (*réservé*)¹³⁸. Ιδιαίτερα αποκαλυπτικές για την εφαρμογή του θεσμού της διαθεσίμης μερίδας και κατ' ακολουθίαν της μέμφεως αστόργων διαθηκών και δωρεών στις παραδουνάβιες περιοχές κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο είναι οι διατάξεις του Μολδαβικού Κώδικα¹³⁹. Οι διατάξεις αυτές, υιοθετώ-

ρούν πατρική περιουσία διότι έγινε άνιση διανομή μεταξύ των τέκνων), αριθ. 32 έτους 1701 (ακύρωση άνισης διανομής δια προικοσυμφώνου πατρικής περιουσίας παρ' ότι η περιουσία αυτή ήταν ιδιόκτητη του πατέρα), αριθ. 126 έτους 1719.

134. Βλ. ΒΙΣΒΙΖΗ, Δικαστικά αποφάσεις Μυκόνου, αριθ. 25 έτους 1680.

135. ΜΑΟΥΡΕΡ, Ο ελληνικός λαός, τ. Α', σ. 171· ΒΙΣΒΙΖΗ, Ερωτήματα (1962), σ. 15, 22, 35.

136. Βλ. σχετικά ΒΙΣΒΙΖΗ, Δικαστικά αποφάσεις Μυκόνου, αριθ. 26, σ. 104-105, όπου ο δικάζων βοεβόδας Λουκής Δαμαλάς ακυρώνει την προσβαλλομένη διαθήκη χρησιμοποιώντας ως αιτιολογία το πλάσμα του ρωμαϊκού δικαίου ότι η μέμφη κατά της αστόργου διαθήκης στηρίζεται στην οιονεί μη εχεφροσύνη του διαθέτου. Επίσης απόφαση του βικαρίου της Καθολικής Εκκλησίας Σύρου με την οποία απορρίπτεται αγωγή μέμφεως προικοσυμφώνου της αδελφής των εναγόντων (ΔΡΑΚΑΚΗ, Σύρος, Μέρος τρίτον, Τα έγγραφα, αριθ. 24 της 9-6-1700).

137. ΜΑΟΥΡΕΡ, Ο ελληνικός λαός, τ. Β', μετ. Πράτσια, σ. 401-402.

138. Για τις ομοιότητες και τις διαφορές μεταξύ νομίμου μοίρας του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου και του γαλλικού εθιμικού θεσμού της *réservé* βλ. ειδικότερα BOISSONADE, *Histoire de la réserve héréditaire*, σ. 312-314· ΜΠΑΛΗ, *Εγχειρίδιον κληρονομικού δικαίου*, § 244 επ., σ. 381 επ.

139. Κατά τον Μολδαβικό Κώδικα (Κεφ. 21, §§ 1282, 1283, 1284, 1285, 1287), οι άστοργες δωρεές εν ζωή προς τρίτους υπέκειντο σε μέμφη, εάν μιν ο κληρονομούμενος

ντας τη διασταλτική ερμηνεία των διατάξεων της Ν. 92 του Ιουστινιανού, αναγνωρίζουν ως δικαιούχους της αγωγής περί μέμφεως αστόργου δωρεάς όχι μόνον τους κατιόντες αλλά και τους ανιόντες του κληρονομούμενου¹⁴⁰. Σε παρέκκλιση πάντως από την διάταξη του C.J. 3.28.21 (η οποία εφαρμόζετο αναλογικά και επί των αστόργων δωρεών) ο Μολδαβικός Κώδικας δεν αναγνωρίζει δικαίωμα μέμφεως στους αδελφούς και αδελφές του κληρονομούμενου¹⁴¹. Τέλος το ποσοστό της διαθέσιμης μερίδας σε τρίτους αυξάνει σε περίπτωση απαίδων κληρονομούμενων, ανερχόμενο από το 1/2 στα 2/3 της κληρονομιάς περιουσίας¹⁴².

είχε τέκνα, εφ' όσον υπερέβαιναν το 1/2 της κληρονομιάς περιουσίας, εάν δε είχε μόνον ανιόντες, εφ' όσον υπερέβαιναν τα 2/3 της περιουσίας αυτής.

140. Κατά την τελικώς επικρατήσασα μεταξύ των νομικών άποψη, η Ν. 92 αναφέρεται μεν αποκλειστικά στην προστασία των δικαιωμάτων των κατιόντων δια της αγωγής περί μέμφεως διότι αυτή αποτελεί την συχνότερα απαντώμενη περίπτωση, δεν καταργεί όμως, σε καμμία περίπτωση, τις γενικές διατάξεις του δικαίου των αναγκαίων κληρονόμων και της μέμφεως των αστόργων διαθηκών οι οποίες εφαρμόζονται αναλογικά και στη μέμφη των αστόργων εν ζωή δωρεών (C.J. 3.29.9). Κατά συνέπεια τα ίδια πρόσωπα τα οποία δύνανται να μεμφθούν την άστοργο διαθήκη, δηλαδή όλοι ανεξαιρέτως οι αναγκαίοι κληρονόμοι του διαθέτου των οποίων έχει θιγεί η νόμιμη μοίρα, κατιόντες, ανιόντες και αδελφοί-αδελφές, δύνανται, εφ' όσον ισχύουν οι αναγκαίες κατά τα λοιπά νομικές προϋποθέσεις, να μεμφθούν και την άστοργο δωρεά. Πρβλ. D. 5.2.1· B. 39.1.1· Νομικόν Πρόχειρον 1.38.8. Για το ζήτημα βλ. κυρίως G. MÜLHENBRUCH, *Lehrbuch des Pandecten Rechts*, Halle, 1844, τ. II, § 438, τ. III, § 689, § 769. Ομοίως ΚΡΑΣΣΑ, *Κληρονομικόν Δίκαιον*, σ. 289 σημ. 4· Ν. ΦΑΡΑΝΤΑΤΟΥ, *Περί του αποτελέσματος της αστόργου δωρεάς*, Αθήνα 1893, σ. 21-23.

141. Μεταξύ των πλαγίων συγγενών εξ αίματος, σύμφωνα με τις διατάξεις του C.J. 3.28.21 και 27 (πρβλ. και B. 39.1.52), την αγωγή περί μέμφεως δύνανται να ασκήσουν και μάλιστα υπό ορισμένες προϋποθέσεις (εφ' όσον δεν επροτιμήθησαν αντ' αυτών πρόσωπα αισχρά κ. ά.)—μόνον οι αδελφοί και αδελφές, και όχι τα ανήψια του κληρονομούμενου. Η πληρέστερη αναγνώριση του δικαιώματος ασκήσεως της αγωγής περί μέμφεως στους αδελφές και αδελφές του κληρονομούμενου συμπορεύθηκε με τις αντίστοιχες καινοτομίες που εισήχθησαν στον τομέα της εξ αδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής δια των Ν. 118 και 127. Για το ζήτημα βλ. ειδικότερα BOISSONADE, *Histoire de la réserve héréditaire*, σ. 125-126 ενώ για το προιουστινιάνειο ρωμαϊκό δίκαιο βλ. στον ίδιο, ό.π., σ. 88-89.

142. Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα για το προκείμενο ζήτημα είναι μία πατριαρχική απόφαση του Οικουμενικού Πατριάρχου Νεοφύτου ΣΤ' [η οποία είναι άγνωστο αν εξεδόθη επί της πρώτης (1734-1740) ή της δεύτερης πατριαρχίας του (1743-1744)· πρβλ. Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Πατριαρχικοί Πίνακες*,... Κωνσταντινούπολις, 1890, σ. 634, 638 σημ. 1170]. Η απόφαση αυτή αποστέλλεται προς τον Μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας και αποφαινεται επί κληρονομικής υποθέσεως που αφορά την εκ διαθήκης διαδοχή επί της κληρονομιάς περιουσίας κάποιου Κηρύκου, πραγματευτού από το Τυργόβυστο (Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Κανονικά Διατάξεις. Επιστολαί, Λύσεις, Θεσπίσματα των αγιωτάτων Πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως από Γρηγορίου του Θεολόγου μέχρι Διονυσίου του από Ανδριανουπόλεως*, τ. Α', Κωνσταντινούπολις 1888, σ. 241-244). Όπως προκύπτει από το ιστορικό της απο-

Το αρχαιακό υλικό του τουρκοκρατούμενου ελλαδικού χώρου αποκαλύπτει επίσης την λειτουργία του θεσμού. Καθώς δεν γνωρίζουμε την ακριβή έννοια των όρων "διάθεση" ή "μετάθεση" που χρησιμοποιούν οι το-

φάσεως ο Κήρυκος, ο οποίος εστερείτο γνησίων κατιόντων, κατέλιπε διαθήκη με την οποία ένα μεγάλο μέρος της περιουσίας του διέθεσε σε αγαθοεργούς σκοπούς υπέρ ψυχικής του σωτηρίας και τελέσεως αιωνίων μνημοσύνων, το υπόλοιπο δε μέρος της περιουσίας διένειμε μεταξύ των ανηψιών του και λοιπών συγγενών. Ως εκτελεστή ("επίτροπο") των διατάξεων της διαθήκης όρισε τον ανηψιό του Ραδουκάνο, ο οποίος πράγματι, μετά τον θάνατο του Κηρύκου, διένειμε και παρέδωσε την κληρονομιάα περιουσία στα συγκεκριμένα ευαγή ιδρύματα που απαριθμούνται στην διαθήκη. Μετά την εκτέλεση της διατάξεως της διαθήκης περί ελεημοσυνών από τον Ραδουκάνο, ένας ανηψιός του θανόντος και συγγληρονόμος του Ραδουκάνου, ο Γιάννης, άσκησε αγωγή ενώπιον του τοπικού εκκλησιαστικού κριτηρίου, με την οποία ζητούσε την ακύρωση της διαθήκης. Προς τον σκοπό αυτό επικαλέσθηκε, αφ' ενός μεν την ύπαρξη προγενέστερης έγκυρης διαθήκης του Κηρύκου, με την οποία ο θεός του όριζε τον ίδιο, και όχι τον Ραδουκάνο, ως επίτροπο, αφ' ετέρου δε έγγραφη συμφωνία συνομολογηθείσα μεταξύ του ιδίου και του Ραδουκάνου με την οποία ο δεύτερος υπόσχεται ότι θα διανείμει την απομένουσα, μετά την αφαίρεση των διατεθέντων υπέρ κοινωφελών σκοπών, περιουσία του Κηρύκου μεταξύ του ενάγοντος και των λοιπών αδελφών του ισομερώς. Το εκκλησιαστικό κριτήριο, στη σύνθεση του οποίου μετείχαν ο μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας και Έξαρχος Πλαγηνών καθώς και οι ηγούμενοι των μοναστηρίων της περιοχής, δέχθηκε την αγωγή και ανέτρεψε το περιεχόμενο της δεύτερης διαθήκης. Κατά της αποφάσεως αυτής ο Ραδουκάνος άχρησε έφεση ενώπιον του πατριαρχικού δικαστηρίου το οποίο ανέτρεψε την απόφαση του εκκλησιαστικού τοπικού δικαστηρίου δεχόμενο ως έγκυρη την δεύτερη διαθήκη του Κηρύκου. Κατά τη συνοδική απόφαση, δεν είναι δυνατή ούτε η ακύρωση της διαθήκης, εφ' όσον ο μεν διαθέτης είχε σώας τας φρένας κατά τον χρόνο συντάξεως της διαθήκης, ο δε ενάγων έχει μνημονευθεί σε αυτήν, ούτε όμως και η μέμψη της με βάση τις διατάξεις περί μέμψεως αστόργου διαθήκης. Και τούτο διότι ο ενάγων, ως ανηψιός, δεν περιλαμβάνεται μεταξύ των προσώπων (αναγκαίων κληρονόμων) που δικαιούνται να ασκήσουν την σχετική αγωγή. Άλλωστε και η σύνταξη από τον διαθέτη δεύτερης διαθήκης, ανατρεπτικής του περιεχομένου της πρώτης, ήταν αναμενόμενη και εντελώς δικαιολογημένη λόγω της κακής συμπεριφοράς που επέδειξε ο ενάγων προς τον θείο του μέχρι το τέλος της ζωής του, συμπεριφορά η οποία συνιστούσε εύλογα λόγο αποκληρώσεώς του. Εξ άλλου και η μεταγενέστερη συμφωνία μεταξύ Ραδουκάνου και Γιάννη, η οποία απετέλεσε προϊόν οικονομικής συνδιαλλαγής και εκβιασμού εκ μέρους του δευτέρου, δεν έχει καμμία απολύτως ισχύ, ως μη δυναμένη να ανατρέψει το περιεχόμενο της βουλήσεως του διαθέτη, όπως τούτο έχει εκφραστεί στην δεύτερή του και εντελώς έγκυρη διαθήκη. Σχετικά με το ζήτημα που κυρίως μας ενδιαφέρει εδώ είναι εμφανές ότι η συνοδική απόφαση συνηγορεί υπέρ της απόψεως ότι η μέμψη αστόργων διαθηκών (και δωρεών) δύναται να προβληθεί μόνο όταν η διαθήκη ή η δωρεά θίγει τη νόμιμη μοίρα των κατιόντων των κληρονομιζόμενων και συνεπώς δεν δύνανται να ασκήσουν την αγωγή περί μέμψεως οι λοιποί αναγκαίοι κληρονόμοι, δηλαδή ούτε οι ανιόντες (πρβλ. Ν. 115, 3-5), ούτε, έστω και υπό προϋποθέσεις, οι αδελφοί του κληρονομιζόμενου (πρβλ. C.J. 3.28.27· B. 39.1.52). Συνεπώς πολύ περισσότερο τα τέκνα προαποβιώσαντων αδελφών όπως στην εκδικαζόμενη περίπτωση (πρβλ. B. 39.1.48· *Νομικόν Πρόχειρον* 1.38.10).

πικές αρχές των διαφόρων περιοχών απαντώντας στο ερώτημα περί εφαρμογής του φαλκιδίου, δεν είναι σαφές εάν οι κατωτέρω περιορισμοί αφορούσαν μόνον τις παντός είδους διατάξεις τελευταίας βουλήσεως (διαθήκες, δωρεές αιτία θανάτου, λεγάτα) ή επεκτείνονταν και στις χαριστικές εν ζωή δικαιοπραξίες που είχαν ως αντικείμενο γονικές περιουσίες. Το πιθανότερο πάντως είναι ότι, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, ο όρος "διάθεση" έχει προσλάβει ένα ευρύτερο περιεχόμενο έτσι ώστε να ανταποκρίνεται και στις διάφορες κατηγορίες χαριστικών δικαιοπραξιών. Το μη διαθέσιμο ποσοστό των γονικών περιουσιών σε τρίτους, σε ορισμένες περιοχές συγκεκριμενοποιείται αριθμητικά¹⁴³, ενώ σε άλλες προσδιορίζεται απλώς ως ένα "μικρόν" ή "ελάχιστον" μέρος¹⁴⁴, ή ως "έν" μέρος αόριστα¹⁴⁵, ή συμφωνεί με τον φαλκίδιο¹⁴⁶. Αρκετές είναι επίσης οι περιοχές, μεταξύ των οποίων οι νήσοι Φολέγανδρος και Αμοργός, που δηλώνουν απόλυτη απαγόρευση διαθέσεως των γονικών περιουσιών σε εξωτικούς¹⁴⁷. Από τους πο-

143. Όπως στο Ναύπλιο, Καλάβρυτα όπου το μη διαθέσιμο ποσοστό σε ξένους ανέρχεται στο 2/3 (ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, Συλλογή, σ. 40· ΒΙΣΒΙΖΗ, Ερωτήματα (1962), σ. 21· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ερωτήματα (1962), σ. 67), στη Ναύπακτο ανερχόμενο στο 1/2 (ΒΙΣΒΙΖΗ, Ερωτήματα (1962), σ. 16), στη Νάξο, προσδιοριζόμενο στο 4/5 εάν ο κληρονομούμενος έχει γνησίους κατιόντες και στα 2/3 εάν ο κληρονομούμενος αποβιώσει άτεκνος (Εθιμα Νάξου έτους 1810, Κεφ. Ζ', σ. 541-542), στη Σύρο, Σίφνο στα 9/10 (ΜΑΟΥΡΕΡ, Ο ελληνικός λαός, τ. Α', σ. 170, 173· ΒΙΣΒΙΖΗ, Ερωτήματα (1955), σ. 122· ΓΚΙΝΗ, Περίγραμμα, σ. 148), στην Πάτρα στο 1/3 εάν ο κληρονομούμενος έχει 1-4 τέκνα και στο 1/2 εάν έχει άνω των 4 τέκνων (ΒΙΣΒΙΖΗ, Ερωτήματα (1962), σ. 63), στα Καλάβρυτα στο 2/3 (ΜΑΟΥΡΕΡ, Ο ελληνικός λαός, τ. Β', σ. 402, 184· ΒΙΣΒΙΖΗ, Ερωτήματα (1962), σ. 67).

144. Όπως στη Σίφνο (ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, Συλλογή, σ. 11· ΜΑΟΥΡΕΡ, Ο ελληνικός λαός, τ. Α', σ. 173· ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, Σίφνος, σ. 191· ΒΙΣΒΙΖΗ, Ερωτήματα (1950), σ. 164), Νάξο (ΜΑΟΥΡΕΡ, Ο ελληνικός λαός, τ. Α', σ. 221· ΒΙΣΒΙΖΗ, Ερωτήματα (1950), Άνδρο (ΜΑΟΥΡΕΡ, Ο ελληνικός λαός, τ. Α', σ. 167), Πάρο, Αμοργό, Ίο, Αμπελάκι, Ανδρίτσαινα, Αίγιο (ΜΑΟΥΡΕΡ, Ο ελληνικός λαός, τ. Α', σ. 174, 175, 176, 180, 182, 187· ΒΙΣΒΙΖΗ, Ερωτήματα (1955), σ. 128), Τήνο (ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Τήνος, σ. 210).

145. Όπως στην Αίγινα, Καλαμάτα, Κορώνη, Φανάριο, Κυπαρισσία, Ιμλάκια (ΒΙΣΒΙΖΗ, Ερωτήματα (1962), σ. 8, 16, 46, 50, 57, 58, 64).

146. Όπως στις περιοχές Κορώνης και Μεθώνης, αν και όπως προκύπτει από το περιεχόμενο της απαντήσεως πρόκειται μάλλον για παρανόηση του νόμου (ΜΑΟΥΡΕΡ, Ο ελληνικός λαός, τ. Α', σ. 178· ΒΙΣΒΙΖΗ, Ερωτήματα (1962), σ. 55).

147. Όπως στην Ύδρα, Αταλάντη, Απόκοουρον, και Κράββαρα (υπέρ αρρένων τέκνων), Περαχώρα, Κρανίδιο, Πραστό, Άγιο Πέτρο, Λεωνίδιο, Τρίπολη, Καρύταινα, Στεμνίτσα, Ανδρούσα, Κρεμαστή και Βάτικα Μονεμβασίας, Νησίον, Πύργο, Ιμλάκια, Φολέγανδρο, Αμοργό (ΒΙΣΒΙΖΗ, Ερωτήματα (1962), σ. 12, 14, 15, 19, 20, 25, 27, 29, 32, 35, 40, 43, 45, 53, 60, 65· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ερωτήματα (1957), σ. 17, 18 και Σαντορίνη (ΜΑΟΥΡΕΡ, Ο ελληνικός λαός, τ. Α', σ. 169). Σε μία μόνον περίπτωση δηλώνεται η απεριόριστη δυνατότητα διαθέσεως σε τρίτους γονικών περιουσιών [ΒΙΣΒΙΖΗ, Ερωτήματα (1962), σ. 37 (Στεμνίτσα)].

σοτικούς περιορισμούς που τίθενται σε κάθε είδους διαθέσεις οικογενειακής περιουσίας δεν εξαιρούνται ούτε οι διαθέσεις υπέρ ψυχικής σωτηρίας, οι οποίες περιορίζονται συνήθως σε επίπεδα σαφώς χαμηλότερα του βυζαντινού τριτημορίου¹⁴⁸.

Η έκταση εφαρμογής του θεσμού στην πρακτική των συναλλαγών και οι ειδικότερες του παράμετροι δεν είναι δυνατόν να ανιχνευθούν. Και τούτο διότι στα δωρητήρια συμβόλαια της εποχής δεν υπάρχουν αναφορές σε συγκεκριμένο ποσοστό που δέον να παρακρατηθεί υπέρ των αναγκαίων κληρονόμων ούτε και στον τρόπο προσμέτρησης της διαθέσιμης μερίδας. Εξ άλλου δεν υπάρχει φανερή σύνδεση μεταξύ των πράξεων διανομής οικογενειακής περιουσίας και των δωρητηρίων συμβολαίων της ίδιας περιόδου¹⁴⁹, στοιχείο το οποίο θα επέτρεπε να υποστηριχθεί η άποψη ότι η ταυτόχρονη με τη δωρεά νέμηση οικογενειακής περιουσίας αποτελεί έναν τρόπο διασφάλισης της διαθέσιμης μερίδας των αναγκαίων κληρονόμων του δωρητή¹⁵⁰.

148. Βλ. γραπτά έθιμα Σύρου έτους 1695, όπου το ποσοστό αυτό ορίζεται στο 1/10 (ΜΑΟΥΡΕΡ, *Ο ελληνικός λαός*, τ. Α', σ. 272· ΔΡΑΚΑΚΗ, *Σύρος*, σ. 278). Άνδρου (ΠΑ-ΣΧΑΛΗ, Άνδρος, σ. 7), γραπτά έθιμα Θήρας έτους 1797 όπου ορίζεται στο 1/3 (ΜΑΟΥΡΕΡ, *Ο ελληνικός λαός*, τ. Α', Παρατηρήσεις επί του δ' κεφαλαίου των γραπτών εθίμων Θήρας, σ. 297). Νάξου όπου, κατά αρχαία έθιμα του έτους 1810, αυτοί που έχουν γνήσιους κατιόντες δύνανται να διαθέτουν μόνον το 1/5 της γονικής ή επίκτητης περιουσίας τους, οι δε άτεκνοι το 1/3 από την γονική, όλη δε την επίκτητη (*Έθιμα Νάξου έτους 1810*, σ. 542)· πρβλ. τέλος και τις σχετικές διατάξεις του *Μολδαβικού Κώδικα* (§§1282 επ.) Στην περιοχή της Μυκόνου ειδικότερα, σύμφωνα με τις διαθέσιμες πληροφορίες, ένα μικρό μόνο μέρος των γονικών περιουσιών μπορούσε να διατεθεί σε ξένους, εφ' όσον ο κληρονομούμενος είχε συγγενείς εξ αίματος, και μάλιστα υπό την προϋπόθεση ότι επρόκειτο περί "ψυχικών" σε εκκλησίες και πτωχούς (ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, *Σύλλογή*, σ. 7 (= ΜΑΟΥΡΕΡ, *Ο ελληνικός λαός*, τ. Α', σ. 168)· Π. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Μελέται νομικά, πολιτικά κλπ.*, τ. Α', *Περί εθίμων*, Αθήναι 1899, § 85, 86). Πρβλ. όμως και την απάντηση της δημογεροντίας Μυκόνου στα ερωτήματα του Υπουργείου Δικαιοσύνης έτους 1833 η οποία δεν αφήνει κανένα περιθώριο διαθέσεως γονικών περιουσιών σε τρίτους (ΒΙΣΒΙΖΗ, *Ερωτήματα* (1957), σ. 10. "Πολλάκις όμως συμπίπτει να αποκληρώνται τὰ τέκνα, εάν υπάρχουν αίσχρότης· τὰ δὲ πατρικά πράγματα δικαιωματικῶς μεταβαίνουν εἰς τοὺς συγγενεῖς καὶ τὰ ιδιόκτητα πράττει ὅπως καὶ ὅπου βούλει ὁ πατήρ").

149. Βλ. όμως έγγραφο διαθέκης έτους 1700 (Κ. ΚΑΝΕΛΛΑΚΗ, *Χιακά Ανάλεκτα*, Αθήνα 1890, σ. 29) το οποίο, κατά την άποψη του Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ (*Σίγνος*, σ. 434-435), αποτελεί στην πραγματικότητα *divisio parentis inter liberos* περιλαμβάνουσα και σύσταση δωρεάς υπέρ ψυχικής σωτηρίας της διαθέτριας σε εκκλησία του χωριού. Επίσης διανεμητήριο συμβόλαιο του κατ'εγγράφω Μυκόνου Γ. Βίδου του έτους 1670 με το οποίο γίνεται διανομή κληρονομίας μεταξύ των ανηψιών του τελευταίαντος και ταυτόχρονα "αφιέρωση" ακινήτου σε ιερέα προς τέλεση των ψυχικών στη μνήμη του αποθανόντος (ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακά πράξεις Μυκόνου*, αριθ. 946).

150. Πρβλ. R. GANGHOFER, "L' acte à cause de mort en Alsace au Moyen Âge", (*Recueils de la Société Jean Bodin. LXI. Actes à cause de mort*), Bruxelles 1993, σ. 138.

Παρά ταύτα, ένδειξη για την εφαρμογή του θεσμού αποτελούν οι ποινικές ρήτρες των δωρητηρίων συμβολαίων που απειλούνται σε βάρος των συγγενών που θα αμφισβητήσουν στο μέλλον την δωρεά¹⁵¹. Αν και η σύμπραξη των συγγενών που θίγονται από την εκχώρηση περιουσιακών στοιχείων του δωρητή σε τρίτα πρόσωπα δεν αποτελεί κατά κανόνα στοιχείο των δωρητηρίων συμβολαίων της εποχής, η αποδοχή της δωρεάς τεκμαίρεται, στις περιπτώσεις αυτές, από τις ποινικές αυτές ρήτρες που καταπίπτουν σε βάρος των συγγενών σε περίπτωση διεκδικήσεως του δώρου που εμπεριέχεται στο συμβόλαιο¹⁵². Πρόκειται συνεπώς για έναν τρόπο έμμεσης εκμαιεύσεως της συναινέσεως των αναγκαίων κληρονόμων του δωρητή κατά την κατάρτιση του συμβολαίου¹⁵³. Σπανιότερα ανευρίσκονται και δικαιοπρακτικά έγγραφα όπου οι αποκλειόμενοι συγγενείς συμπράττουν στις σχετικές δικαιοπραξίες ώστε να τεκμαίρεται η συναινέσή τους για τη μεταβίβαση της γονικής ακινήτου περιουσίας του δωρητή σε

151. Βλ. Α. LEVAL, "Inventaire des pièces manuscrites grecques des XVIIe et XVIIIe siècles (conservées dans les archives du convent Saint-Louis à Pera de Constantinople)", *Revue Archéologique*, 3e serie, 7 (1886), III, Papiers provenant des îles de l' Archipel, αριθ. 11, 15, όπου δωρητήρια συμβόλαια ακινήτων των ετών 1676 και 1683 προς τους καπουτσίνους μοναχούς της Πάρου κατά την κατάρτιση των οποίων παρίστανται τα τέκνα του δωρητή. Επίσης ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακά πράξεις Μυκόνου*, αριθ. 241 (πρόκειται για δωρεά του συνόλου της γονικής περιουσίας σε τρίτο, μη συγγενικό πρόσωπο. Για να αποδυναμώσει μελλοντικές διεκδικήσεις των συγγενών ή του συζύγου της, η δωρητήρια αναφέρει ότι τόσο ο σύζυγός της όσο και οι συγγενείς της δεν της παρείχαν καμμία απολύτως βοήθεια και φροντίδα όταν τραυματίστηκε. Για τον λόγο αφήνει την περιουσία της στη δωρεοδόχο η οποία ήταν και η μόνη που φρόντισε για τη διατροφή και τη συντήρησή της). Μηνιάτης, αριθ. 49, 85 ("καί οὐδείς τῶν συνκενῶν της ἢ ξένων ἤθελε εὐρεθῆν ἐναντίος τοῦ λεγομένου ψυχικοῦ"), 94, 138, 671 ("ἂν ἴσως καὶ ἤθελε εὐρεθῆν κανεὶς νὰ δώσῃν πείραξιν ἢ νὰ γυρέψῃν δικαίωματα διὰ τὸ αὐτὸν τὸ πρᾶγμα νὰ πληρῶνῃ λέγειν τζερεμὲ τῆς ἀφεντίας ριάλια 8"), 672 ("ἂν ἴσως καὶ ἤθελε εὐρεθῆν τινὰς ἢ ξένος ἢ ἐδικὸς νὰ τὴν ἐπειράξῃν ἢ νὰ τὴν ἐσυγχύσῃν εἰς τὸ αὐτὸν σπῆτιν ὅπου ἤκαμε ψυχικὸν νὰ πληρῶνῃ κοντάνα τοῦ κατὰ καιροῦ ἀφεντίας ρεάλια δέκα"), 731 (πρόκειται περί δωρεάς αιτία θανάτου διαφόρων κτημάτων του αφέντη Φραντζεσκάκη Μπαρότζη σε διάφορα συγγενικά του πρόσωπα, κυρίως δε στα αδέρφια του, υπέρ ψυχικής του σωτηρίας. Ο δωρητής ορίζει ότι εάν κάποιος από τους αδελφούς του αμφισβητήσει ή διεκδικήσει περισσότερα από όσα αναφέρονται στο συμβόλαιο, το μεριδίο που έχει δωρηθεί σ' αυτόν θα περιέρχεται στους άλλους αδελφούς), 897. Δεν είναι ἴσως τυχαίό ότι στις περιπτώσεις όπου η προέλευση είναι επίκτητη δεν τίθενται ποινικές ρήτρες σε βάρος των συγγενών ή ξένων που θα αμφισβητήσουν τη δωρεά (Μηνιάτης, αριθ. 87· ΒΙΣΒΙΖΗ, *Ναξιακά νοταριακά έγγραφα*, αριθ. 79).

152. Για το ζήτημα πρβλ. ΤΟΥΤΟΓΛΟΥ, *Εξασφάλιση δικαιωμάτων*, σ. 35 σημ. 14 όπου και σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές.

153. Πρβλ. THIREAU, *Résérve héréditaire*, σ. 355· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *L' acte à cause de mort*, σ. 35 σημ. 153.

τρίτους, ακόμη και εάν πρόκειται για δωρεά υπέρ ψυχικής σωτηρίας σε μοναστήρι¹⁵⁴.

154. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακαί πράξεις Μυκόνου*, αριθ. 241 (παρευρίσκεται στη δωρεά του συνόλου της γονικής περιουσίας και ο σύζυγός της ο οποίος αποποιείται κάθε κληρονομικό του δικαίωμα επί της δωρούμενης περιουσίας): Μηνιάτης, αριθ. 57 έτους 1680 ("παρών και ή ανεψιάν της ή Λαμπριανή και είναι και αὐτηνῆς με τὸ θέλημάν της και με τὴν γνώμην της", σ. 208): ΚΑΤΣΟΥΡΟΥ, *Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα*, αριθ. 66 έτους 1652, σ. 166 ("ή ἄνωθεν... ὡσαν κληρονόμισσα τῆς ἄνωθεν της ἀδελφῆς στὰ γονικά της, ὡσαν εἶναι πράγματα κονδιτζιονάδα και σουστιτουῖτα... βεβαιώνει και στέργει τὸ ψυχικό και τὴν δονατζιόν" και πιο κάτω "μ' ὅλα τοῦτα διὰ νὰ μὴν εἴπῃ κανεῖς πὼς δὲν ἐμπόρειε νὰ δώση ἐκεῖνη πράγματα κονδιτζιονάδα... τὴν σήμερον ἂν εἶναι χρειαζόμενο ή ἄνωθεν... δώνει και ξαναδώνει τὰ ἴδια πράγματα τῶν αὐτῶν πατέρων της Καζατζας διὰ τὴν ψυχὴν ...").

ΓΙΩΡΓΟΣ Ε. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ

“...δίδει εις ναῦλον τὴν πολάκα του ἡ Καλὴ Ἑλπίς”.

Μία ναύλωση, δύο σημαίες, τρία ναυλοσύμφωνα
(Ἵδρα, 3-6-1807)*

Μία ναύλωση, που συμφωνείται στην Ἵδρα το 1807, αποτελεί το αντικείμενο της παρούσας. Οι πολύ ενδιαφέρουσες ιδιοτυπίες που παρουσιάζει, ιδιαίτερα όσον αφορά το περιεχόμενο των εγγράφων που σχετίζονται με αυτή (τα οποία και δημοσιεύονται στο παράρτημα), την καθιστούν σχεδόν μοναδική.

Η ναύλωση συμφωνείται και –πιθανόν– πραγματοποιείται σε εποχή ανασφάλειας, λόγω του ρωσοτουρκικού πολέμου του 1806-1807. Κατά τον Ιούνιο του 1807 (στις 3 Ιουνίου συντάσσεται το ναυλοσύμφωνο) συνεχίζονται ακόμα οι εχθροπραξίες του πολέμου, που άρχισε το Δεκέμβριο του προηγούμενου έτους 1806, αλλά η κατάσταση είναι ρευστή. Στην Ἵδρα, μεγάλη μερίδα των κατοίκων της και πολλοί από τους πιο σπουδαίους προύχοντες έχουν ταχθεί με το μέρος των Ρώσων, ενώ ο Διοικητής Βούλγαρης έχει εγκαταλείψει προσωρινά το νησί και έχει καταφύγει στην Αθήνα¹. Μοίρα ρωσικού στόλου με το ναύαρχο Δημήτριο Σινιάβιν

* Ανακοίνωση στην Ε' Συνάντηση Ιστορικών του Δικαίου, Κομοτηνή, 19-20 Οκτωβρίου 2001.

1. Α. Λιγνός, *Ιστορία της Νήσου Ἵδρας*, Αθήνα 1946, 1 (στη συνέχεια: *Ιστορία*), 60-67· βλ. επίσης Γ. Δ. Κριεζής, *Ιστορία της νήσου Ἵδρας προ της (ελληνικής) επανάστασεως του 1821*, Πάτρα 1860, 118 επ. Ο χαρακτηρισμός ως “αποστασία” από τους Λιγνό και Κριεζή της ουσιαστικά επαναστατικής συμμετοχής της Ἵδρας στον πόλεμο με την πλευρά των Ρώσων και ενεργητικά μάλιστα με αρκετά πλοία (τουλάχιστον πέντε), υποβαθμίζει τη σημασία των πρὶν το 1821 αγώνων για την απελευθέρωση από τον τουρκικό ζυγό. Παρά τις όποιες σκοπιμότητες που μπορεί να επικαλεστεί κανείς, το τυχόν άκαιρο τέτοιων κινημάτων και την πληρωμή με το αίμα των υπόδουλων των “αποστασιών” τους, σημασία έχει η εμμονή στην απελευθέρωση από τους Τούρκους.

βρίσκεται στο Αιγαίο, ναυμαχεί με τον τούρκικο στόλο, επανειλημμένα περνάει από την Ύδρα –ξαναπερνάει για τελευταία φορά στις 27 Αυγούστου 1807– και στη συνέχεια οι Ρώσοι εγκαταλείπουν το Αιγαίο και τους συμμάχους τους στη μοίρα τους και κατευθύνονται στο Ιόνιο².

Το ιστορικό της ναύλωσης έχει ως εξής: Το πρωινό της 3ης Ιουνίου του 1807 (προς τας ώρας της αυγής τέσσαρας) ο εκναυλωτής καπετάν Γκίκας Νικολάου³, πλοιοκτήτης της πολάκας “η Καλή Ελπίς”⁴, που ήταν

2. Α. Λιγνός, *Ιστορία*, ό.π., 63. Β. Σφυρόερας, *Τα ελληνικά πληρώματα του τουρκικού στόλου*, Αθήνα 1968, 68. R. C. Anderson, *Naval Wars in the Levant*, Λίβερπουλ 1952, 438-439.

3. Ο καπετάν Γκίκας Νικολάου, συναντιέται στα έγγραφα και ως Γκίκας Νικόλα ή Γκίκας Νικολάου Σερφιώτη. Η παλαιότερη αναφορά του ονόματός του που γνωρίζουμε βρίσκεται σε έγγραφο της Κοινότητας Ύδρας, από 14 Αυγούστου 1798, προς το μεγάλο δραγουμάνο του “βασιλικού στόλου” Αλέξανδρο Σούτζο, στο οποίο περιέχεται κατάλογος των πλοίων και πλοιοκτητών του νησιού και ανάμεσά τους και ο Γκίκας Νικολάου. Βλ. “*Αρχείον της Κοινότητος Ύδρας*, δημοσιευόμενον υπό Α. Λιγνός”, Πειραιάς 1921-1932, 1-16 (στη συνέχεια: ΑΚΥ), 1, 153-155. Σε αναφορά πάλι, από 14 Ιουλίου 1806, προς το μεγάλο δραγουμάνο, στην οποία περιέχεται κατάλογος των ραγιάδικων караβιών του νησιού, ο Νικόλας Γκίκας (πατέρας του πιθανόν), ως συμπλοιοκτήτης, αναφέρει πλοίαρχο και συμπλοιοκτήτη το Γκίκα Νικόλα Σερφιώτη (ΑΚΥ, 2, 392-396). Σε κατάλογο επίσης, από 19 Ιουλίου 1806, αναγράφεται (με αύξοντα αριθμό 28) ο Γκίκας Νικόλα ως πλοίαρχος (ρείσης) πλοίου χωρητικότητας 5.600 κοιλών (ΑΚΥ, 2, 404), ενώ παρακάτω σε άλλο κατάλογο του Ιουλίου 1806, με τον ίδιο αριθμό 28 αναφέρεται ως Γκίκας Νικόλα Σερφιώτη (ΑΚΥ, 2, 406). Ο ίδιος Γκίκας Νικόλα Σερφιώτη συμμετέχει στην επανάσταση και βρίσκεται στον Αργολικό κόλπο (Ναυπλιακόν κόλπον), στις 22 Νοεμβρίου 1822, από όπου και στέλνει αναφορά στους Προκρίτους του νησιού (ΑΚΥ, 8, 644). Η εμπορική του δραστηριότητα συνεχίζεται χωρίς διακοπή μέχρι τουλάχιστον τις παραμονές της επανάστασης του 1821. Στις θεωρήσεις λογαριασμών ταξιδιού από τους “προσεστώτες”, που δημοσιεύονται στο ΑΚΥ, ο Γκίκας Νικόλα εμφανίζεται στις εξής: α) Θεώρηση λογαριασμού, στις 23 Νοεμβρίου 1814, για ένα ταξίδι πολάκας στην Ταραγόνα όπου πουλήθηκε φορτίο κουκιά (ΑΚΥ, 5, 443), β) Θεώρηση λογαριασμού, στις 21 Απριλίου 1815, για ένα φορτίο κουκιά (ΑΚΥ, 5, 448), γ) Θεώρηση λογαριασμού, στις 17 Μαρτίου 1816, για ένα ταξίδι πολάκας με φορτίο στάρι (ΑΚΥ, 5, 462), δ) Θεώρηση λογαριασμού, στις 27 Σεπτεμβρίου 1817, για ένα ταξίδι βριγαντίνου στη Νίτζα όπου πουλήθηκε φορτίο στάρι (ΑΚΥ, 5, 493), ε) Θεώρηση λογαριασμού (εδώ αναφέρεται ως Γκίκας Ν. Σερφιώτη), στις 18 Απριλίου 1818, για ένα ταξίδι βριγαντίνου στη Μαγιόρκα όπου πουλήθηκε φορτίο στάρι (ΑΚΥ, 6, 484), στ) Θεώρηση λογαριασμού, στις 19 Απριλίου 1819, για ένα ταξίδι βριγαντίνου στην Λισσαβώνα όπου πουλήθηκε φορτίο στάρι (ΑΚΥ, 6, 515), ζ) Θεώρηση λογαριασμού, στις 29 Δεκεμβρίου 1820, για ένα ταξίδι σκούνας (ΑΚΥ, 6, 545), και η) Θεώρηση λογαριασμού, στις 24 Φεβρουαρίου 1821, για ένα ταξίδι στην Τύνιδα όπου πουλήθηκε φορτίο στάρι (ΑΚΥ, 6, 549). Τέλος, σύμφωνα με “Κατάλογο των караβιών όπου έχουν να έβγωσι τα ηγεμονικά μπουγιουρουλδιά”, του 1820, ο Γκίκας Νικολάου Σερφιώτης έχει πλοίο με 2 κατάρτια, 40 ανθρώπους και 8 κανόνια· βλ. Α. Λιγνός, *Ιστορία*, 115.

4. Η πολάκα “η Καλή Ελπίς” αναφέρεται με αυτό το όνομα μόνο στα έγγραφα

αραγμένη στο λιμάνι της Ύδρας, συμφωνεί με το ναυλωτή Δημήτριο Αλβανάκη του (ποτέ) Σαράντου, έμπορο, υπήκοο της Επτανήσου πολιτείας, και του ναυλώνει (δίδει εις ναύλον) το εν λόγω πλοίο του για να μεταφέρει τυρί από την Ύδρα στην Τεργέστη.

Ι. Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα σημεία της ναύλωσης αποτελεί το γεγονός ότι σώζονται τρία έγγραφα ναυλοσύμφωνα. Τα ναυλοσύμφωνα αυτά τα ονομάζουμε με τα διακριτικά σημεία Α, Β και Γ⁵. Σώζεται, ακόμα, ένα αντέγγραφο “αναιρετικόν γράμμα”, το οποίο ονομάζουμε Δ.

Μολονότι υπάρχουν διαφορές ανάμεσα στα τρία ναυλοσύμφωνα, που στη συνέχεια θα περιγραφούν λεπτομερώς, πολύ εύκολα διαπιστώνουμε ότι πρόκειται για την ίδια ναύλωση. Γιατί, οι συμβαλλόμενοι είναι τα ίδια πρόσωπα, ο τόπος και ο χρόνος που συνάπτεται η σύμβαση είναι ακριβώς ο ίδιος, το πλοίο αναμφίβολα είναι το ίδιο, μόνο η εθνικότητά του (η σημαία που φέρει) αλλάζει στο Β και οι όροι της σύμβασης σε γενικές γραμμές δε διαφέρουν· επιπλέον, εκείνος που τα έχει γράψει και τα υπογράφει είναι το ίδιο πρόσωπο, ο Καγκελλάριος Γεώργιος Τρίππος.

που σχετίζονται με τη ναύλωση που εξετάζουμε. Στο κατάλογο πλοίων, από 19 Ιουλίου 1806, που αναφέρθηκε παραπάνω (ΑΚΥ, 2, 404) ο Γκίκας Νικόλας είναι πλοίαρχος πλοίου με χωρητικότητα 5.600 κοιλών. Αν λάβουμε υπόψη μας ότι το ένα κοιλό είναι ίσο με 24 οκάδες και ότι το καντάρι περιέχει 44 οκάδες, τότε το πλοίο έχει χωρητικότητα 3054,5 καντάρια και συνεπώς 172 τόνους. Στις θεωρήσεις λογαριασμών των ετών 1814 και 1816 (ΑΚΥ, 5, 443 και 462 αντίστοιχα) το πλοίο αναφέρεται ότι είναι τύπου πολάκα, ενώ στους επόμενους λογαριασμούς των ετών 1817, 1818 και 1819 (ΑΚΥ, 5, 493, 6, 484 και 6, 515 αντίστοιχα) το πλοίο αναφέρεται ως βριγαντίνι. Μολονότι η διαφορά ανάμεσα σ' αυτούς τους δύο τύπους εμπορικών πλοίων δεν είναι τόσο μεγάλη (οφείλεται κυρίως στο είδος των καταρτιών, που είναι μονοκόμματα στην πολάκα, που αποτελούνται από δύο ή τρία κομμάτια στο βριγαντίνι), πώς εξηγείται η σύγχυση και μάλιστα από ανθρώπους (τους Σύντοχους της Ύδρας) που κατά τεκμήριο κατέχουν τα ναυτικά; Αν βάλουμε κατά μέρος την επιπόλαιο ή κατά λάθος γραφή βριγαντίνι, η μόνη λογική εξήγηση που μπορεί να προτείνουμε στηρίζεται στις δύο βεβαιώσεις ναυπήγησης του Φεβρουαρίου 1820, που δημοσιεύονται στο Παράρτημα (έγγραφα αριθ. 4 και 5). Απ' αυτές τις βεβαιώσεις διαπιστώνουμε ότι το δικάταρτο βριγαντίνι του Γκίκα Νικολάου Σερφιώτη του 1820, που έλαβε επίσης μέρος στον Αγώνα, ναυπηγήθηκε στις αρχές του 1820. Το άλλο, βριγαντίνι μιν, με την ίδια σημαία (ρωσσεμπορικόν) αλλά με ελαφρά παραλλαγμένο όνομα, αντί “Καλή Ελπίς” σε “Μόνη Ελπίς”, διά την παλαιότητά του ανεσχευάσθη. Η παλαιότητα μπορεί να ανατρέξει στο 1806, ενώ τίποτε δεν αποκλείει και άλλη ενδιάμεσα (πριν από το 1820) ανακατασκευή, ιδιαίτερα στα κατάρτια, οπότε η πολάκα έχει μετατραπεί και μοιάζει με βριγαντίνι.

5. Ο Δ. Γκόφας έχει δημοσιεύσει το Α· βλ. Δ. Χ. Γ κ ό φ α ς, *Η φόρτωση επί του καταστρώματος*, Αθήνα 1965, 144-146. Το ναυλοσύμφωνο ξαναδημοσιεύεται από το πρωτότυπο.

Οι διαφορές ειδικότερα ανάμεσα στα έγγραφα είναι οι ακόλουθες:

Λαμβάνοντας ως βάση το συμφωνητικό Α, παρατηρούμε ότι το Β έχει ελάχιστες λεχτικές διαφορές απ' αυτό. Η μόνη σημαντική διαφορά τους είναι ότι η σημαία που φέρει το πλοίο στο Α είναι η "ρωσική πραγματευτάδικη" ενώ στο Β αναφέρεται ότι είναι η "παντιέρα της Ιερουσαλήμ"⁶. Από αυτή και μόνο τη διαφορά στην εθνικότητα του πλοίου αποδεικνύεται ότι το ένα από τα δύο ναυλοσύμφωνα (το Α ή το Β) είναι το σωστό ενώ το άλλο –για τους λόγους που εξηγούνται παρακάτω– αποτελεί το υποκατάστατό του, γνήσιο και τούτο. Στο Β επίσης παραλείπονται οι στίχοι του τέλους, όπου υπάρχουν η αναφορά ότι έγιναν τρία αντίγραφα (υπογραμμένα από τους συμβαλλομένους και με μαρτυρία από τους Σύντυχους), η χρονολογία, οι αυτόγραφες υπογραφές των συμβαλλομένων, η βεβαίωση και μαρτυρία από τους Σύντυχους και τέλος η αυτόγραφη υπογραφή του Καγκελλάριου.

Το συμφωνητικό Γ, έχει πολύ περισσότερες λεχτικές διαφορές από το Α. Παρουσιάζει επίσης μία μετάθεση όρου (του 5) και ο όρος 4 (η παραλλαγή που δίνει) σημειώνεται στο τέλος μετά τη χρονολογία και πριν από τις υπογραφές, με σημάδι παραπομπής (σταυρό). Στο Γ επίσης, στο τέλος, υπάρχει η αναφορά ότι έγιναν δύο (και όχι τρία) αντίγραφα υπογραμμένα από τους συμβαλλόμενους και με τη μαρτυρία από τους Σύντυχους και τελειώνει με τις αυτόγραφες υπογραφές των συμβαλλομένων, δύο "επιστατών" ως μαρτύρων και όπως όλα με την υπογραφή του Καγκελλάριου. Το Γ επιπλέον, έχει και άλλες διαφορές πέρα από τις λεχτικές, όπως το φορτίο σ' αυτό είναι 650 περίπου καντάρια και όχι 700 περίπου, αναφέρεται ως λιμάνι φόρτωσης το Σοφικό (του Σαρωνικού κόλπου) και όχι το λιμάνι της Ύδρας, η προθεσμία, που πρέπει να δηλώσει ο ναυλωτής ένα από τα τρία λιμάνια προορισμού που επέλεξε (ως ελεύθερο από ναυτικό αποκλεισμό λόγω του πολέμου), ορίζεται "ευθύς όπου αριβάσουν εις Κορφούς" και όχι η δεύτερη μέρα. Η σημαία όμως και στο Γ και στο Α είναι η ρώσικη πραγματευτάδικη.

6. Η σημαία της Ιερουσαλήμ (πέντε κόκκινοι σταυροί, σε λευκό κάμπο, από τους οποίους ο ένας είναι μεγάλος και μέσα στις γωνίες του είναι τοποθετημένοι οι άλλοι τέσσερις, κατά πολύ μικρότεροι), υπήρξε η σημαία του ρωμαιοκαθολικού τάγματος των Φραγκισκανών μοναχών, φυλάκων των Αγίων τόπων. Κατά το 16ο αιώνα η εν λόγω σημαία αναγνωρίστηκε ως ουδέτερη και από τα Ευρωπαϊκά κράτη και από τους Οθωμανούς. Βλ. Nahum Shereshevsky, *Old Jerusalem Civil Ensign* (1333-1921), 24 Jun. 1997 (πληροφορίες από το διαδίκτυο: www.crwflags.com/fotw/flags/il-jerus.html). Με αυτές τις προϋποθέσεις, δεδομένου ότι δεν αντιπροσώπευε κάποια κρατική υπόσταση έχοντας επιπλέον την υποστήριξη του Πάπα, φαίνεται ότι λειτούργησε κατά το 18ο και το 19ο αιώνα ως "σημαία ευκαιρίας". Η σημαία αυτή χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα από τους υπόδουλους.

Το συμφωνητικό Δ, το ανααιρετικό γράμμα, περιέχει τη δήλωση του εκναυλωτή που εξηγεί το λόγο που συντάχθηκε το Β, δηλαδή το ναυλοσύμφωνο με άλλη σημαία, της Ιερουσαλήμ. Παρατηρούμε ακόμα ότι στην αρχή και τελειώνοντας το κείμενό του, πριν από τις υπογραφές, χρονολογείται μεν και αναγράφεται ο μήνας Ιούνιος, αλλά δεν φέρει ημερομηνία (υπάρχει ένα κενό στο σημείο που έπρεπε να είχε γραφτεί)· η ημερομηνία, όμως, η 3η Ιουνίου αναγράφεται στο τέλος, πριν από τη σφραγίδα και την υπογραφή από τους Σύντυχους και από τον Καγκελάριο. Παρόλο που λείπει η ημερομηνία, αναφέρεται ότι έχει συνταχθεί μία ώρα νωρίτερα (προς τας ώρας τρεις της αυγής)! Τέλος, υπάρχει η αυτόγραφη υπογραφή του Γκίκα Νικολάου και η βεβαίωση-μαρτυρία από τους Σύντυχους. Έχει ακόμα σφραγίδα, το μόνο που είναι σφραγισμένο, ενώ τα ονόματα των Σύντυχων είναι διαφορετικά από αυτά του Γ⁷.

Συνεπώς, το εν λόγω ανααιρετικό γράμμα (το Δ) νομιμοποιεί το Β, αφού ρητά αναφέρει την ύπαρξή του. Επεξηγεί επίσης το λόγο που συντάχτηκαν αυτά τα διπλά ναυλοσύμφωνα με την αναφορά διαφορετικών σημαίων αφού ρητά επίσης δηλώνεται ότι “αυτά όμως τά γράμματα όλα εστάθησαν και έγινον οικονομικά διά μόνην την υποψίαν και φόβον”: δηλαδή, επειδή οι εχθροπραξίες του ρωσο-τουρκικού πολέμου κατά τον Ιούνιο του 1807 συνεχίζονται ακόμα, συμφωνείται η χρήση, ανάλογα με την περίπτωση, της μίας από τις δύο σημαίες⁸.

Από όλα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω συμπεραίνουμε ότι το Γ υπήρ-

7. Οι Νικόλαος Οικονόμου και Γεώργης Χατζη-Γκιώνη, που υπογράφουν στο Δ, φέρονται ανάμεσα σ' αυτούς που διοίκησαν την Ύδρα (εκλογή 18/7/1807). Ο δεύτερος έχει επίσης εκλεγεί και προηγούμενα (εκλογή 17/12/1806), ενώ οι δύο που υπογράφουν ως “επιστάτες” στο Γ (οι Νικολός Κριεζή και Ιωάννης Ούγκρα), δεν αναφέρονται διόλου στους καταλόγους που δημοσιεύει ο Λιγνός. Βλ. Α. Λιγνός, *Ιστορία*, 215 (Παράρτημα. Οι διοικήσαντες την Ύδραν από το 1727 μέχρι το 1821).

8. Η χρήση από τους υπόδουλους, ανάλογα με την περίπτωση και ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια εμπόλεμων καταστάσεων, διπλών ναυτιλιακών πιστοποιητικών και ειδικά η χρησιμοποίηση δύο ή και περισσότερων σημαίων είναι πολύ συχνή και μαρτυρείται από όλους. Βλ. ενδεικτικά: Γ. Δ. Κριεζή, *ό.π.*, 28· Α. Α. Χατζηγιάννης, *ό.π.*, 12. Τα Σπετσιώτικα – Συλλογή ιστορικών εγγράφων αφορώντων τα κατά την Ελληνική Επανάσταση του 1821, Πειραιάς 1925, 2, 116, όπου αναφέρει πως οι υπόδουλοι “... Προσέφευγον εξ ανάγκης μεν, εναλλάξ δε και προτροπάδην ούτως ειπείν, από το κράτος της Οθωμανικής σημαίας εις το της Ρωσικής και εκ ταύτης υπό την σκέπη της Ιεροσολυμαίας...”· Γ. Δ. Κριεζή, *ό.π.*, 125 (σημ. 5) και 153-155 (παράρτημα αρ. 12), όπου, σε ναυλοσύμφωνο που δημοσιεύει από τη Σύρο (της 15 Ιανουαρίου 1814) υπόσχεται ο καπετάνιος να πληρώσει στον πραγματευτή 80 γρόσια “αν λάχει πως η κατάσταση χρειαστεί του πραγματευτή ναβάλει ρούσικη παντιέρα” (από την οθωμανική που έφερε) στον πηγαμό της Μαύρης Θάλασσας και πάλι, αν “δεν είναι βολετό να εβγάλει ο πραγματευτής την ρούσικη παντιέρα και θελήσει να περάσει με την ραγιαδική”, ότι έξοδα ακολουθήσουν θα είναι σε βάρος του.

ξε το “πρώτο” κείμενο που συντάχτηκε. Δεν μας παρέχει όμως καμία ένδειξη για να το θεωρήσουμε ως προσύμφωνο⁹. Από αυτό έγιναν δύο αντίγραφα (“παρόμοια” όπως αναφέρονται), δηλαδή το Α. Η ονομασία τους από τον ίδιο το γραφέα ως παρόμοια, και η σύμπτωση σε όλα της ημερομηνίας, ακόμα και της ώρας που συντάχτηκαν, το επιβεβαιώνει. Επιπλέον, θα αρκούσε και μόνο για να αποδείξει ότι το Α αποτελεί αντίγραφο η διαβεβαίωση σ’ αυτό “*ἡμεῖς οἱ Σύντυχοι ... βεβαιοποιούμεν και εμμαρτυρούμεν*”, στη θέση των αυτόγραφων υπογραφών τους που υπάρχουν στο Γ, που επικυρώνεται από την υπογραφή του Καγκελλάριου. Οι άλλες διαφορές, που διαπιστώσαμε ανάμεσα στο Γ και στο Α, δεν είναι ουσιαστικές και δεν πρέπει να οφείλονται σε τροποποιήσεις: πιθανόν να αποτελούν διευκρινιστικές προσθήκες. Άλλωστε, οι διαφορές ανάμεσα στο Α και στο Β δεν αλλάζουν τίποτε από την ουσία αυτών που έχουν συμφωνηθεί. Μεγάλη διαφορά φαίνεται να υπάρχει ανάμεσα στο κείμενο του 7ου όρου των Α και Β και σ’ αυτό του 5ου όρου του Γ. Μια πιο προσεχτική ανάγνωση και των δύο κειμένων μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι στο Α ο όρος είναι περισσότερο επεξεργασμένος λεχτικά, αλλά αυτά που έχουν συμφωνηθεί δεν αλλάζουν διόλου. Το κείμενο πάντως και στα δύο καλύπτεται από τις αυτόγραφες υπογραφές των συμβαλλομένων. Αντίφαση παρατηρείται στον αριθμό των αντιγράφων που έχουν γίνει, επειδή στο Α αναφέρονται τρία, ενώ στο Γ δύο. Η αντίφαση είναι φαινομενική, γιατί από το Γ πράγματι βγήκαν δύο αντίγραφα, αλλά αν συναριθμήσουμε σ’ αυτά τα δύο και το Γ έχουμε συνολικά τρία. Συνεπώς σωστά στο κείμενο του Α αναφέρονται τρία αντίγραφα.

Όσον αφορά το Β, παρόλο που φαίνεται ελλιπές στο τέλος του, εφόσον επιβεβαιώνεται κατά τρόπο κατηγορηματικό από το Δ, δεν υπάρχει αμφιβολία ούτε για το περιεχόμενό του ούτε για τη σκοπιμότητα της σύνταξής του.

Η ύπαρξη των τεσσάρων αυτών διαφορετικών συμφωνητικών, για μία και την αυτή ναύλωση, μας οδηγεί στην εξής διαπίστωση: Οι διαφορές, αν εξαιρέσουμε το θέμα των δύο σημαιών, που δικαιολογείται σαφώς από το Δ, δε φαίνεται να έχουν για την εποχή σημασία. Η σημερινή προσήλωση στο ακριβές κείμενο και η έννοια του “αντιπεφωνημένου” αντιγράφου φαίνεται να ήταν για τους Υδραίους άγνωστα¹⁰. Παρόμοιο φαι-

9. Ο Ι. Μανιατόπουλος δέχεται ότι συνήθως καταρτιζόταν το προσύμφωνο στην Καγκελαρία. Βλ. Ι. Μανιατόπουλος, *Το ναυτικόν δίκαιον της Ύδρας*, Αθήνα 1939, 55 και 132 (παράρτημα, αρ.15). Το ένα και μοναδικό προσύμφωνο που δημοσιεύει, ονομάζεται στο ίδιο το κείμενό του “*πρόχειρον*”. Τέτοια σημείωση δεν υπάρχει σε κανένα από τα τρία ναυλοσύμφωνα που ερευνώνται.

10. Δεν πρόκειται εδώ για το ερώτημα της “διπλωματικής” πρωτότυπο-αντίγραφο και ούτε είναι δυνατό να εφαρμοστούν στα κείμενα της Ύδρας οι σχετικοί κανόνες. Ο

νόμμενο συναντάμε στο κείμενο της νομοθεσίας του 1818. Σε άλλες επίστησης περιπτώσεις διαπιστώνουμε να τηρείται η ίδια ταχτική. Είναι εμφανέστατες οι λεχτικές διαφορές καθώς και η αλλαγή της σειράς πολλών άρθρων χωρίς κάποια λογική εξήγηση, που υπάρχουν ανάμεσα στους “Νόμους πολιτικούς και θαλασσοεμπορικούς” και τους “Θαλασσοεμπορικούς Νόμους”. Τα ερωτήματα που μας προκαλούν αυτές οι διαφορές είναι ανεξήγητα. Επισημαίνεται ότι ο ίδιος πάλι Καγκελλάριος, ο Γεώργιος Τρίππος, έχει γράψει τα κείμενα των νόμων. Η μόνη εξήγηση που μπορεί, κατά τη γνώμη μου, να δοθεί είναι εκείνη που προκύπτει από τα ναυλοσύμφωνα που ερευνάμε. Οι διαφορές, εφόσον δεν αλλάζουν το νόημα και συνεπώς εφόσον δεν το τροποποιούν, δεν έχουν (κατά την εποχή εκείνη, στην Ύδρα) σημασία. Συνεπώς, η εν λόγω ναύλωση, όπως διατυπώνεται στα τρία ναυλοσύμφωνα που σώζονται, μπορεί να αποτελέσει, κατά τη γνώμη μου, ένα παράδειγμα και “οδηγό” για την εξήγηση του φαινομένου και για τη λύση παρόμοιων προβλημάτων.

II. Στην Ύδρα, διαπιστώνουμε ότι από τα προεπαναστατικά ναυλοσύμφωνα που έχουν σωθεί, ελάχιστα είναι εκείνα που ανάγονται στα χρόνια πριν το 1819¹¹. Αυτή η μέχρις ένα χρονικό σημείο (το 1819) σπανιότητα ναυλοσυμφώνων και η πληθώρα τους κατά την επόμενη περίοδο που παρατηρούνται, οφείλονται, κατά τη γνώμη μου, στους παρακάτω λόγους¹².

γγραφείας, που σχεδόν πάντοτε ταυτίζεται με το συντάχτη του πρωτοτύπου, δεν κάνει λάθη αλλά, κατά τη γνώμη μου, γράφοντας λειτουργεί όπως στον προφορικό λόγο: Δηλαδή δεν δεσμεύεται από το κείμενο που έχει μπροστά του, όμως χρησιμοποιεί παραπλήσιες εκφράσεις, χωρίς την πρόθεση να “τροποποιήσει” το κείμενό του και χωρίς να αλλοιώνει την ουσία.

11. Στο Ιστορικό Αρχείο Ύδρας εντοπίζουμε αυτά τα ναυλοσύμφωνα στην ομάδα “Αυτά δικαιοπρακτικά έγγραφα”. Βλ. Γ. Ε. Ροδόλακης, “Ιστορικό Αρχείο Ύδρας. Απογραφικό διάγραμμα” (στη συνέχεια: Απογρ. Διαγρ.), Τετράδια Εργασίας του Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 11 (1987), 195 (α/α 359): βλ. επίσης, Κ. Αδαμοπούλου - Παύλου, *Ιστορικό Αρχείο - Μουσείο Ύδρας* (στη συνέχεια: ΙΑ-ΜΥ), Ύδρα 1997, 52 (Αρχαιοθήκη 1: Αυτά έγγραφα και Κατάστιχα, Κιβώτια 47-50). Από αυτά έχουν δημοσιευτεί τρία από τον Δ. Γκόφα (Δ. Χ. Γκόφας, ό.π., 144-146, Αριθμ. 7-9) και τρία από το Ι. Μανιατόπουλο (Ι. Μανιατόπουλος, ό.π., 128-132, Αριθμός 13-15). Παραμένουν ανέκδοτα ένα του 1797 (5 Ιουλίου) και δύο του 1809 (12 Ιανουαρίου και 30 Απριλίου αντίστοιχα). Αντίθετα, συναντάμε πολύ περισσότερα που έχουν συνταχτεί από το 1819 και μετέπειτα, μέχρι και τα τέλη του 1821, που βρίσκονται κυρίως σε Νοταριακούς Κώδικες. Βλ. Γ. Ε. Ροδόλακης, Απογρ. Διαγρ., 192 (α/α 334-336), Κ. Αδαμοπούλου - Παύλου, ΙΑ-ΜΥ, 56 (Ν.4-6).

12. Δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι η αντίθεση αυτή οφείλεται σε τυχαίο γεγονός, δηλαδή στο ότι κατά τύχη σώθηκαν περισσότερα ναυλοσύμφωνα από το 1818 και ύστερα, επειδή εκτός των άλλων, η πολύ μεγάλη αριθμητική διαφορά αποκλείει τον παράγοντα τύχη.

Κατά πρώτο οι βασικές αρχές, πάνω στις οποίες είχε στηριχθεί το όλο οικοδόμημα της εμπορικής ναυτιλίας της Ύδρας, συνοψίζονται στο ότι ο πλοίαρχος, που ήταν και συμπλοιοκτήτης συνηθέστατα, "αγόραζε" τα αγαθά, τα μετέφερε και τα "εμπορευόταν". Η "σερμαγιά", δηλαδή το κεφάλαιο για το εμπόριο αυτό, σχηματιζόταν κατά κανόνα από ναυτικά δάνεια¹³. Τέλος, το πλοίο –η πλοιοκτησία για να ακριβολογήσουμε– ο πλοίαρχος και το πλήρωμα συγκροτούσαν τη "Συντροφία του πλοίου", δηλαδή όλοι ήταν δεμένοι με μία σχέση που θα τη χαρακτηρίζαμε εταιρική, συμμετέχοντας όλοι με μερίδιο στα κέρδη του εμπορίου και επιμεριζόμενοι τις ζημιές.

Συνεπώς, η ναύλωση, σαν τρόπος εκμετάλλευσης του πλοίου, δεν συνέφερε οικονομικά, διότι επέφερε πολύ λιγότερα κέρδη, από αυτά που αποκομίζονταν από το εμπόριο για λογαριασμό της "Συντροφίας του πλοίου"¹⁴. Τα πάγια όμως έξοδα του καραβιού (δηλαδή η συντήρησή του, οι επισκευές, ο εφοδιασμός του με όπλα, με κανόνια, με πυρομαχικά και όλα τα σχετικά για την αντιμετώπιση των πειρατών και τέλος η τροφοδοσία του πολυμελούς πληρώματός του) δε διαφέρουν, είτε πρόκειται για ναύλωση είτε όχι και δεν ήταν δυνατό να μειωθούν. Τούτο δεν σημαίνει ότι η ναύλωση δεν χρησιμοποιόταν και παλαιότερα, σε περιορισμένη έστω κλίμακα, αλλά ότι η ναυτιλία της Ύδρας είχε προσαρμοστεί σε άλλους τρόπους εκμετάλλευσης, που συνέφεραν πολύ περισσότερο¹⁵.

Ο άλλος επίσης σπουδαίος λόγος, που οδήγησε τους Ύδραίους πλοιοκτήτες στην εκτεταμένη πια χρήση της ναύλωσης από ένα χρονικό σημείο και μετά, οφείλεται στην οικονομική κρίση, που μάστιζε τη ναυτιλία της Ύδρας, μετά το τέλος των Ναπολεόντιων πολέμων, έχοντας φτάσει στο αποκορύφωμά της στις παραμονές της Επανάστασης του 1821. Έτσι, τελειώνοντας η δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα, οι Ύδραίοι δέχονται ακόμα και τη ναύλωση προκειμένου να κινήσουν τα καράβια τους και ενεργούν συνεπώς σαν απλοί μεταφορείς, πράγμα το οποίο μία δεκαετία πριν θα τους ήταν αδιανόητο¹⁶.

13. Γ. Ε. Ροδόλακης, «Το "βλησίδι" και η "σερμαγιά" στο εμπόριο κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους», *Επετηρίς ΚΕΙΕΔ*, 33 (1997), 467.

14. Επισημαίνεται ακόμα ότι το πρόβλημα παρουσιάζονταν οξύτερο προκειμένου για τα πλοία μεγάλης χωρητικότητας. Βλ. ΑΚΥ, 6, 15, όπου σε έγγραφο, από 19 Φεβρουαρίου 1818, αξιωματούχου Τούρκου προς τους προεστούς της Ύδρας αναφέρεται ότι "...αναγκαιούν δύο καράβια μεγάλα έως δεκαπέντε χιλιάδων κοιλών πορτάδας ... Το πως τέτοια καράβια δεν εμβαίνουν υποκάτω εις ναύλον, με το να μη τους συμφέρει κατ' ουδέναν τρόπον, τούτο το γνωρίζομεν πολλά καλά ...".

15. Ι. Μανιατόπουλος, ό.π., 38-39, Γ. Δ. Κριεζής, ό.π., 123 επ.

16. Πολύ χαρακτηριστικά εκφράζεται τούτο σε έγγραφο των Προεστών, από 10 Μαρτίου 1809, προς το Διεργμμένα του στόλου: "... και αυτά τα καράβια, με χωρίς σερμαγιά, τί τα θέλομεν;" Βλ. Α.Κ.Υ., 3, 458.

III. Από το ναυλοσύμφωνο για το οποίο γίνεται λόγος (το “τριπλό” της 3-6-1807) και γενικότερα από τα άλλα υδραίικα που ανάγονται στις αρχές του 19ου αιώνα διαπιστώνουμε ότι έχει ήδη διαμορφωθεί στην Ύδρα ένα ελληνικό κείμενο ναυλοσυμφώνου πολύ εξελιγμένου τύπου¹⁷. Τα ναυλοσύμφωνα αυτά αποτελούν έναν έγγραφο τύπο σύμβασης, στον οποίο με λεπτομέρειες και σαφήνεια εκτίθενται όλοι οι όροι και οι συμφωνίες που αφορούν τη ναύλωση.

Στα κείμενα, αντίθετα, της νομοθεσίας της Ύδρας που μας είναι γνωστά δεν υπάρχουν ειδικές διατάξεις που να ρυθμίζουν τα σχετικά με τη ναύλωση. Σε μερικές μόνο διατάξεις, άσχετες με το θέμα μας, συναντιέται ο όρος ναύλωση και συγκεκριμένα: α) Στα “Θεσπίσματα” της 1ης Φεβρουαρίου 1804¹⁸ μόνο σε δύο άρθρα τους (τα 11 και 21), β) Στους κωδικοποιημένους νόμους και έθιμα της 1ης Μαΐου 1818, που αποκαλούμε “Νόμοι πολιτικοί και θαλασσοεμπορικοί”¹⁹, μόνο σε πέντε από τα 65 άρθρα τους (τα 43, 44, 45, 54 και 60), γ) στο κείμενο με την ίδια χρονολογία (1-5-1818) που αποκαλούμε “Θαλασσοεμπορικοί νόμοι”²⁰, μόνο σε τρία από τα 29 άρθρα τους (τα 8, 9 και 15) και δ) στο φορολογικό νόμο των πλοίων και των οικοδομών στις οποίες ασκείται επάγγελμα, της 21 Μαρτίου 1810²¹, αναφέρεται πάλι η ναύλωση σε τρία άρθρα (στα 2, 4 και 5).

Όλες αυτές τις περιπτώσεις, στις οποίες αναφέρεται η ναύλωση στα νομοθετικά κείμενα, δεν “θέτουν” δίκαιο της ναύλωσης αλλά ρυθμίζουν οικονομικά κυρίως θέματα σε περίπτωση που επακολουθήσει δεύτερη ναύλωση μετά από το τέλος του ταξιδιού και την πώληση του φορτίου, ενώ το καράβι βρίσκεται ξεφορτωτο μακριά από την Ύδρα, σε άλλο τόπο (Ευρώπη, ή Ανατολή-Λεβάντε). Η δεύτερη ναύλωση έλυνε το πρόβλημα της επιστροφής χωρίς φορτίο και αποτελούσε έναν επιπλέον τρόπο

17. Μολονότι στις συμβάσεις αυτές χρησιμοποιούνται πολλοί ιταλικής προέλευσης νομικοί όροι δεν αναιρείται το γεγονός. Ναυλοσύμφωνα παρόμοιου τύπου κατ’ αυτή την εποχή είναι κοινά στο Αιγαίο. Βλ. ενδεικτικά Δ. Γκόφας, ό.π., 150-152, 153-155 (ναυλοσύμφωνα από τη Σύρο του 1812 και 1813 αντίστοιχα).

18. Α. Λιγνός, 249-251. Ο Λιγνός ονομάζει τη νομοθεσία του 1804 “Ναυτεμπορικός νόμος”, ενώ σωστότερη ονομασία τους είναι, κατά τη γνώμη μου, “Θεσπίσματα”, όπως άλλωστε αυτοαποκαλούνται στο κείμενό τους.

19. ΑΚΥ, 6, 39-52 και Α. Λιγνός, 257-267. Ο Λιγνός ονομάζει τη νομοθεσία του 1818 “Αστικός και Ναυτεμπορικός νόμος”, ενώ σωστότερη ονομασία τους είναι, κατά τη γνώμη μου, “Νόμοι πολιτικοί και θαλασσοεμπορικοί νόμοι”, όπως άλλωστε προκύπτει από το προοίμιό τους.

20. Α. Λιγνός, 267-273, και Γ. Δ. Κριεζής, ό.π., 72-84. Ο Λιγνός τους ονομάζει “Επιτομή του Αστικού και Ναυτεμπορικού νόμου”, ενώ σωστότερη ονομασία τους είναι, κατά τη γνώμη μου, “Θαλασσοεμπορικοί νόμοι”.

21. Α. Λιγνός, 253-255 και ΑΚΥ, 4, 18-20.

πλουτισμού. Στο φορολογικό νόμο του 1810, ο σκοπός των άρθρων του που αναφέρουν τη ναύλωση είναι να πατάξει τη φοροδιαφυγή από εικονικές ναυλώσεις, επειδή στη ναύλωση ο φόρος υπολογιζόταν διαφορετικά (μόνο πάνω στο ναύλο και όχι φόρος και στα καθαρά κέρδη και στους τόκους των κεφαλαίων) και ήταν συνεπώς κατά πολύ κατώτερος.

IV. Η ναύλωση καταρτίζεται συνθηθέστατα εγγράφως²². Το έγγραφο ναυλοσύμφωνο συντάσσεται στην Καγκελλαρία, το υπογράφει ο Γραμματέας (Καγκελλάριος) και οι συμβαλλόμενοι. Οι Σύντυχοι (οι εκλεγμένοι προεστοί που μετά τον ερχομό του Βούλγαρη ως Διοικητή συνδικούν με εκείνον), είναι παρόντες συνήθως και οπωσδήποτε βεβαιώνουν και μαρτυρούν με την υπογραφή τους το γνήσιο.

Το ναυλοσύμφωνο συνήθως καταρτίζεται κατευθείαν στην Καγκελλαρία και υπογράφεται απ' όλους, όπως ειπώθηκε. Είναι όμως δυνατό να καταρτίζεται προσύμφωνο (επίσης στην Καγκελλαρία), του οποίου οι όροι δεν μπορούσαν να τροποποιηθούν²³. Από αυτό το ναυλοσύμφωνο που συντάχτηκε έτσι, το "πρώτο" κείμενο (όχι το προσύμφωνο), έβγαιναν τόσα αντίγραφα όσα τα συμβαλλόμενα μέρη - πράγμα το οποίο γραφόταν στο κείμενο του πρώτου. Το συμπέρασμα τούτο έρχεται ως λογική συνέπεια μετά από τις παρατηρήσεις που κάναμε πάνω στα τρία ναυλοσύμφωνα που ερευνώνται. Στα αντίγραφα αυτά, μπορεί να υπήρχαν αλλαγές στο κείμενο χωρίς να αλλοιώνονται τα συμφωνημένα και, εφόσον τα μέρη υπόγραφαν και τα αντίγραφα αυτά, με την υπογραφή τους κάλυπταν και νομιμοποιούσαν ακόμα και προσθήκες, όχι όμως ουσιώδεις²⁴.

Το "πρώτο" τούτο κείμενο παραμένει και φυλάγεται στην Καγκελλαρία²⁵. Από κάποιο χρονικό σημείο, οπωσδήποτε από το 1817 και ύστερα (γιατί από τότε σώζονται πηγές), εφαρμόζεται το σύστημα να (αντι)γράφονται με χρονολογική σειρά και σε ξεχωριστούς κώδικες τα συμφωνητι-

22. I. Μανιατόπουλος, ό.π., 53-54. Αυτή η προτίμηση στον έγγραφο τύπο συναντιέται από πολύ παλιά, στο βυζαντινό "Νόμο Ροδίων ναυτικό" (Βλ. W. Ashburner, *Νόμος Ροδίων Ναυτικός, The Rhodian Sea-Law*, Οξφόρδη 1909, 1 επ.). Είναι γεγονός ότι η "ναύλωση", η πανάρχαια αυτή σύμβαση, έχει λάβει στο Βυζάντιο μια εντελώς ξεχωριστή μορφή και έχει πια διαμορφωθεί σε ιδιαίτερη "σύμβαση", πέρα από τη μίσθωση, στην οποία την είχαν υπαγάγει οι Ρωμαίοι.

23. Μανιατόπουλος, ό.π., 55.

24. Καμία από όλες τις διαφορές ανάμεσα στα ναυλοσύμφωνα Α, Β και Γ δεν φτάνει στο σημείο να τη θεωρήσουμε ως ουσιώδη. Ζήτημα γεννιέται, κατά πόσο είναι δυνατό να προστεθούν τροποποιήσεις που έχουν ουσιώδη σημασία και αν η προσθήκη αυτή νομιμοποιούνταν με την υπογραφή των μερών.

25. Βλ. ναυλοσύμφωνο του 1812, όπου αναγράφεται: "έγινον τρία παρόμοια ... το μεν εν παρετέθη τη κοινή ταύτη Καγκελλαρία, τα δε δύο εδόθησαν ανά μέρους ...". Δ. Γκόφας, ό.π., 148.

κά και να φυλάγονται στην Καρχελλαρία. Στην αρχή ίσως ξεκίνησε το σύστημα όχι συστηματικά αλλά γρήγορα ξεχωρίστηκαν ομάδες και κατηγορίες συμφωνητικών με καθαρά ειδολογικά κριτήρια²⁶.

Στο ναυλοσύμφωνο, ακόμα, περιγράφονται με λεπτομέρεια τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις του εκναυλωτή και του ναυλωτή και οι συνέπειες της αθέτησης των υποχρεώσεων αυτών.

V. Εξετάζοντας ειδικά τους όρους και τις συμφωνίες της ναύλωσης έχουμε να παρατηρήσουμε ότι είναι πολλοί και ενδιαφέροντες. Από τη μελέτη τους αποδεικνύεται ότι οι συμβαλλόμενοι γνωρίζουν πολύ καλά τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις που συνδέονται με τη θαλάσσια μεταφορά και συνεπώς ότι συναλλάσσονται σε πεδίο απόλυτα γνωστό τους.

Οι ειδικότεροι όροι και συμφωνίες της ναύλωσης που ερευνάται έχουν ως εξής:

1) Η ναύλωση αφορά ένα και μόνο ταξίδι, από την Ύδρα στην Τεργέστη, με υποχρεωτική προσέγγιση στην Κέρκυρα.

2) Το φορτίο αποτελείται από τυρί, περίπου 700 καντάρια (όρος 2ος, στα Α, Β και Γ). Στο Γ, όπως ειπώθηκε, το φορτίο υπολογίζεται σε 650 περίπου καντάρια. Πρόκειται συνεπώς για μερική ναύλωση, αφού το πλοίο είχε πολύ μεγαλύτερη χωρητικότητα²⁷.

3) Ο εκναυλωτής έχει δικαίωμα να φορτώσει για λογαριασμό του, επίσης, 700 καντάρια τυρί ή και περισσότερο ή άλλο είδος και να το πουλήσει στο λιμάνι προορισμού, αφού πουληθεί πρώτα το τυρί του ναυλωτή (όροι 4ος και 5ος στα Α και Β, 8ος, §2 στο Γ).

4) Ο εκναυλωτής Γκίκας Νικολάου αναλαμβάνει τις εξής υποχρεώσεις:

α) Να παράσχει το πλοίο του ικανό προς πλεύση και με το αναγκαίο πλήρωμα "την οποίαν πολάκα του την υπόσχεται καλήν, αξίαν διά το παρόν ταξίδι, προβλεμένην και με αρκετούς ναύτας" (όρος 1ος, στα Α, Β και Γ).

β) Να φορτώσει το τυρί με το πλήρωμά του και με τη βάρκα του και

26. Στο Ιστορικό Αρχείο Ύδρας βρίσκουμε Κώδικες από το 1817 και μετά, που οι τίτλοι τους (όταν υπάρχουν) περιγράφουν τα περιεχόμενά τους. Συχνά όμως εμπεριέχονται και άλλου είδους συμφωνητικά που δεν αναγράφονται στον τίτλο· για παράδειγμα: "α' Μαΐου 1817. Κόπια διαφόρων πωλητηρίων γραμμάτων και ετέρων", "1819 Μαΐου. Κόπιες πωλητικών μικρών καϊκιών, κοντράτων αυτών και σιγούρων ομολογιών...", το οποίο περιέχει από το φ. 26-42 σχεδόν αποκλειστικά ναυλοσύμφωνα των ετών 1819 και 1820, "Κόπια γραμμάτων οσπιτότοπων" κ.λπ. Βλ. Γ. Ε. Ροδόλακη, Απογρ. Διαγρ., 192-193 (α/α 331-340). Κ. Αδαμοπούλου - Παυλίου, ΙΑΜΥ, 56 (Ν.1-10).

27. Το πλοίο, όπως σημειώθηκε παραπάνω (ό.π. 4), έχει χωρητικότητα 5.600 κοιλών, που είναι ίσα με 3054,5 καντάρια ή 172 τόνους.

να γίνει καλή στοιβασία του φορτίου (όρος 3ος, στα Α, Β και Γ).

γ) Να φροντίζει κατά τη διάρκεια του ταξιδιού ώστε να γίνεται καλή συντήρηση του φορτίου, προσέχοντάς το όπως τα δικά του πράγματα. Αναλαμβάνει συνεπώς την ευθύνη με μέτρο μόνο την επιμέλεια που δείχνει συνήθως όταν πρόκειται για φορτίο που είναι δικό του (όρος 3ος, στα Α, Β και Γ).

δ) Να ξεκινήσει το ταξίδι του ευθύς μετά τη φόρτωση, αφού λάβει τα σχετικά ναυτιλιακά έγγραφα (όρος 6ος στα Α και Β, 4ος στο Γ).

ε) Να προσεγγίσει στην Κέρκυρα και να περιμένει τη δήλωση του ναυλωτή για το λιμάνι του προορισμού (όρος 7ος στα Α και Β, 5ος στο Γ).

στ) Ορίζονται ημέρες αναμονής και υπερανάμονής και για την φόρτωση και για την εκφόρτωση (όρος 8ος στα Α και Β, 6ος στο Γ).

5) Ο ναυλωτής Δημήτριος Αλβανάκης αναλαμβάνει τις εξής υποχρεώσεις:

α) Να πληρώσει το ναύλο (όρος 9ος στα Α και Β, 7ος στο Γ). Η πληρωμή του ναύλου θα γίνει σε τρέχον νόμισμα (μονέδαν ενεργητικήν), ή εις τάλλαρα Ισπανίας (δηλαδή το γνωστό ρεάλι), ή εις ρεγγίνας Αουστρίας (δηλαδή το ασημένιο τάλιρο Μαρίας Θηρεσίας), ή εις βενέτικα φλωριά (δηλαδή το χρυσό δουκάτο, κοινώς τσεκίνι)²⁸.

β) Αναλαμβάνει επίσης την υποχρέωση, τη δεύτερη μέρα της άφιξης του πλοίου στην Κέρκυρα (την ίδια μέρα της άφιξης του πλοίου, σύμφωνα με το Γ), να δηλώσει στον εκναυλωτή σε ποιο λιμάνι από τα τρία (Τεργέστη, Μεσσήνα, Μάλτα) πρέπει να κατευθυνθεί, το οποίο να είναι ελεύθερο από τον Ρωσοαγγλικό αποκλεισμό (όρος 7ος στα Α και Β, 5ος στο Γ). Η διαφορά ανάμεσα στα Α και Γ μπορεί να θεωρηθεί άραγε τροποποίηση όρου ή μήπως πρόκειται απλώς για προσαρμογή ώστε να καταστεί περισσότερο εφικτή η υποχρέωση; Διότι, είναι πολύ λογικό ότι θα χρειαστεί ένα εύλογο χρονικό διάστημα για να βεβαιωθεί ο ναυλωτής ποιο λιμάνι από τα τρία δεν είναι αποκλεισμένο.

6) Στο ναυλοσύμφωνο περιέχονται επίσης δύο συμφωνίες, που αξίζει να αναφερθούμε ειδικά σ' αυτές :

α) Συμφωνία για τον καταμερισμό των δαπανών που τυχόν θα γίνουν (όρος 10ος στα Α και Β). Τα έξοδα πάνω στο φορτίο που τυχόν θα προκύψουν τα επιμερίζονται ο ναυλωτής και ο εκναυλωτής ανάλογα με την ποσότητα που ανήκει στον καθένα, ενώ για τα έξοδα του πλοίου βαρύνεται η πλοιοχρησία.

Παρόμοιος όρος μπαίνει συχνά στα υδραίικα ναυλοσύμφωνα, αλλά ο τρόπος που καταμερίζονται τα έξοδα, επειδή εξαρτάται από τη συμφωνία

28. Ε. Δ. Λιότα, *Φλωριά δεκατέσσερα στένουν γρόσια σαράντα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον βενετοκρατούμενο και τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο, 15ος-19ος αι.* Αθήνα 1996, 152, 155, 130 αντίστοιχα.

των μερών, είναι διαφορετικός από ναυλοσύμφωνο σε ναυλοσύμφωνο²⁹.

Η συμφωνία δεν υπάρχει στο κείμενο του Γ και έχει προστεθεί ως τελευταίος όρος στα Α και Β. Βέβαια οφείλουμε να ομολογήσουμε ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση πρόκειται για όρο που επιβεβαιώνει τα αυτονόητα και δεν τροποποιεί στην ουσία τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των συμβαλλομένων ούτε προς το ευνοϊκότερο ούτε προς το δυσμενέστερο.

β) Συμφωνία για τις συνέπειες από τη μονομερή παράβαση όρων του ναυλοσύμφωνου, κατά την οποία όποιος αθετήσει αυτά που έχουν συμφωνηθεί θα πληρώσει στον άλλο όλες τις ζημιές, τόκους και έξοδα, σύμφωνα με τους νόμους του εμπορικού διατάγματος (όρος 8ος, §1 στο Γ).

Παρόμοιος επίσης όρος, σε παραλλαγές που είναι διαφορετικές από ναυλοσύμφωνο σε ναυλοσύμφωνο, μπαίνει συχνά στα υδραίικα ναυλοσύμφωνα³⁰.

Αναρωτιόμαστε γιατί να παραλειφτεί από τα αντίγραφα Α και Β η εν λόγω συμφωνία και τέλος ποιοί είναι αυτοί οι νόμοι του εμπορικού διατάγματος; Η παράλειψη και τούτο του όρου-συμφωνίας δεν βρίσκει απάντηση που να ευσταθεί. Μόνο αν τον θεωρήσουμε και αυτόν όπως και τον προηγούμενο ως επιβεβαίωση των αυτονόητων, βρίσκουμε κάποια λογική στην απουσία του από τα αντίγραφα Α και Β. Το εμπορικό διάταγμα πιθανότατα είναι τα "Θεσπίσματα" του 1804, αν και στο κείμενο που είναι γνωστό δεν υπάρχει άρθρο σχετικά με την παράβαση όρων της σύμβασης. Την επίκλησή τους, έτσι που εκφράζεται γενικά, μόνο ως αόριστη παραπομπή "στο νόμο" μπορεί να την εκλάβουμε.

Παραμένουν συνεπώς αναπάντητα τα ερωτήματα που τέθηκαν για αυτές τις δύο συμφωνίες. Αν δεχτούμε, όπως αναπτύχτηκε παραπάνω, ότι το Γ υπήρξε το "πρώτο" που γράφτηκε και ότι τα Α και Β αποτελούν αντίγραφα επίσημα υπογραμμένα και επικυρωμένα, τότε η πρώτη συμφωνία ισχύει, ενώ η παράλειψη της δεύτερης από τα Α και Β νομιμοποιείται.

Από όλα όσα αναπτύχθηκαν παραπάνω και συγκεκριμένα από την απουπαξία ουσιαστικά ειδικών ρυθμίσεων στα γραφτά κείμενα της νομοθεσίας της Ύδρας, σε συνδυασμό με τα ναυλοσύμφωνα που σώζονται,

29. Βλ. ναυλοσύμφωνο, από 16-8-1807 (όρος η') και ναυλοσύμφωνο, από 16-8-1815 (όρος ζ'). Ι. Μ α ν ι α τ ό π ο υ λ ο ς, ό.π., 129 και 131 αντίστοιχα. Είναι αξιοσημείωτο ότι και στα δύο αυτά ναυλοσύμφωνα υπογράφει ο Καγκελλάριος Γ. Τρίππος.

30. Βλ. ναυλοσύμφωνο, της 11-8-1806 (όρος στ'), ναυλοσύμφωνο, από 16-8-1807 (όρος θ'), ναυλοσύμφωνο, από 16-8-1815 (τελευταίος όρος, μετά τον ι') και προσύμφωνο ναυλωτικού, από 4-9-1818 (όρος 6ος)· στο τελευταίο τούτο προσύμφωνο γίνεται παραπομπή στους "κανόνες του εμπορικού συστήματος". Ι. Μ α ν ι α τ ό π ο υ λ ο ς, ό.π., 127, 129, 131 και 132 αντίστοιχα.

προκύπτει αβίαστα το συμπέρασμα ότι έθιμικοί κανόνες ρυθμίζουν τη ναύλωση. Οι εθιμικοί αυτοί κανόνες είναι κατά βάση κοινοί στη Μεσόγειο και έχουν τις ρίζες τους, αναντίρρητα, στο βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο. Η αναγωγή σ' αυτούς τους εθιμικούς κανόνες, που επαναλαμβάνεται σχεδόν πάντοτε όταν ερευνάται το ναυτικό δίκαιο της τουρκοκρατίας, μπορεί να καταλήγει σε κοινότυπη επωδό, όμως δεν ανατρέπει την αλήθεια. Άλλωστε, οι ναυτιλλόμενοι τους έχουν προσαρμόσει στις ειδικές και στις τοπικές ανάγκες τους και συνεπώς δεν απέχουμε από την πραγματικότητα, αν δεχτούμε αυτές τις έτσι διαμορφωμένες συνήθειες ως "εθνικοτοπικό δίκαιο".

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1

Ναυλοσύμφωνο (Α)*

Λυτά έγγραφα (ΙΑ-MY), αριθ. 155 (δίφυλλο)

1807, 3 Ιουνίου

Τῷ χρόνῳ χιλιοστῷ ὀκτακοσιοστῷ ἐβδόμῳ τῇ τρίτῃ μηνὸς Ἰουνίου πρὸς τὰς ὥρας τῆς αὐγῆς τέσσαρας, ἐπαρρησιάζησαν προσωπικῶς ἔμπροσθεν τῶν τιμίων συντύχων καὶ διοικητῶν τῆς νήσου Ὑδρας ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ὁ ναυλωτὴς καὶ πραγματευτὴς κύριος Δημήτριος Ἀλβανάκης τοῦ (τοῦ: πρλπ. Β) ποτὲ Σαράντου, σοῦντητος¹ Ἰονικὸς καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλον μέρος (μέρος: πρλπ. Β) ὁ καπετὰν Γκίκας Νικολάου, ἐξουσιαστὴς τῆς πολάκας του ὀνομαζομένη (ὀνόματι: Β) “ἡ Καλὴ Ἑλπίς”, μὲ παντιέραν² ρωσικὴν πραγματευτάδικην (μὲ παντιέραν τῆς Ἱερουσαλήμ: Β), κατὰ τὸ παρὸν ἀραμένη εἰς τὸ ἐδῶ πόρτον³ τῆς νήσου Ὑδρας, μὲ τὰς κάτωθεν συμφωνίας:

1. Ὁ καπετὰν Γκίκας Νικολάου δίδει εἰς ναῦλον τὴν πολάκα του ὀνομαζομένη (ὀνόματι: Β) “ἡ Καλὴ Ἑλπίς”, μὲ ρωσικὴν πραγματευτάδικην παντιέραν (μὲ παντιέραν τῆς Ἱερουσαλήμ: Β), τοῦ κυρίου Δημητρίου Ἀλβανάκη τοῦ ποτὲ Σαράντου, διὰ ἓν καὶ μόνον ταξίδι, νὰ φορτώσῃ τυρία ἀπὸ ἐδῶ διὰ τὸ Τριέστι, τὴν ὁποίαν πολάκα του τὴν ὑπόσχεται καλὴν, ἀξίαν διὰ τὸ παρὸν ταξίδι, προβλεμένην καὶ μὲ ἀρκετοὺς ναύτας.

2. Ὁ κύριος Δημήτριος Ἀλβανάκης ποτὲ Σαράντου δέχεται εἰς ναῦλον τὴν ρηθεῖσαν πολάκα “ἡ Καλὴ Ἑλπίς” κομαντάτα⁴ ἀπὸ τὸν καπετὰν Γκίκαν Νικολάου, ροῦσον (ροῦσον: μὲ παντιέραν τῆς Ἱερουσαλήμ Β), διὰ νὰ φορτώσῃ τυρία ιντζίρα⁵ καντάρια⁶ ἑπτακόσια, Νο 700, εἰς τὴν ἐδῶ πιάτζαν καὶ πόρτον τῆς νήσου Ὑδρας καὶ νὰ τὸ ὑπάγῃ διὰ Τριέστι (ἢ Μάλταν ἢ Μεσσήναν: πρσθ. Β).

3. Ὁ καπετὰν Γκίκας Νικολάου εἶναι εἰς χρέος νὰ προστάξῃ τὸ ἐκνι-

*. Ἡ γραφὴ τοῦ ναυλοσύμφωνου Β (Λυτά έγγραφα τοῦ ΙΑ-MY αριθ. 152) στα σημεία που διαφέρει ἀπὸ το Α δίνεται με πλάγια γραφὴ καὶ μέσα σε παρένθεση.

1. Ἰταλ. Suddito = υπήκοος.

2. Ἰταλ. Bandiera = σημαία.

3. Ἰταλ. Porto = λιμάνι.

4. Ἰταλ. Comandato = πλοιαρχούμενος, διοικούμενος.

5. Ἰταλ. Incirca = περίπου.

6. Αραβ. Kintar = μέτρο βάρους ἴσο με 44 οκάδες.

πάγγιόν⁷ του όπόταν κάμη άρχήν νά περιλαμβάνη τó τυρί είς τήν πολάκα του μέ τήν ιδίαν του βάρκαν καί μέ τούς ναύτας του νά έπιμελώνται οί ίδιοι νά τó άλατίζουν κατá τήν κοινήν συνήθειαν. νά τó στοιβάζουν μέ ύπομονήν, χωρίς τήν παραμικράν ζημίαν τοῦ πραγματευτοῦ, τέλος πάντων, χρέος άφεικτον νά περιποιώνται τó αὐτό κάρικον⁸ ώςάν νά ἦτον ίδιον τοῦ λογαριασμοῦ των.

4. Ό καπετάν Γκίκας Νικολάου εἶναι έλεύθερος καί έξουσιαστής τέλειος νά προβλέψη καί νά φορτώσῃ διá λογαριασμόν του καθολικόν μετά τοῦ έκνιπάγγιού του άλλα έπτακόσια καντάρια τυρία (τυρίν: *B*) ἢ καί περισσότερα, Νο 700, διá τá όποία έπειδὴ καί ἡ ρηθείσα (πολάκα: *πρσθ. B*) μένει εὐκαιρος, ἡ πολάκα του δηλαδή (ἡ πολάκα του δηλαδή: *πρλπ. B*), διá τοῦτο συμφώνως καί εὐχαρίστως τá δύο μέρη τοῦ τε κυρίου Δημητρίου Άλβανάκη ποτέ Σαράντου καί καπετάν Γκίκα Νικολάου συμφωνεῖται καί άκορδάρετáι⁹ μέ έλευθερίαν νά φορτώσῃ άπό τó ίδιον γένος τυρίου δηλαδή ό καπετάν Γκίκας Νικολάου προσέτι ἡμπορεῖ έτοῦτος νά φορτώσῃ καί έτι άλλον γένος πραγματείας, πάντοτε όμως τοῦ λογαριασμοῦ του, έμποδισμένον του, λέγω, νά (του, λέγω, νά: λέγω *B*) τοῦ εἶναι νά μήν ἡμπορῇ διá κατ' οὐδένα τρόπον νά περιλαμβάνη άλλου τινός πραγματευτοῦ άπό τó αὐτό είδος τυρίου, δηλαδή μέσα είς τήν πολάκα του· καί αὐτό οὕτως.

5. Εἰς εκείνην τήν πιάτζαν όπού ἤθελε άριβάρουν¹⁰ διá νά ενεργήσουν τήν πώλησιν τοῦ όπισθεν κάρικου (όπισθεν κάρικου: γνωστοῦ *B*) τυρίου λογαριασμόν κυρίου Δημητρίου Άλβανάκη ποτέ Σαράντου, είς τήν ιδίαν πιάτζαν ἡμπορεῖ καί έλεύθερος εἶναι ό καπετάν Γκίκας Νικολάου νά άκολουθήσῃ τοῦ μέρους του παρτίδας¹¹ του, δηλαδή τυρίου, τήν πώλησιν τοῦ ιδίου, όπόταν τοῦ φανῇ άρεστόν καί εὐλογον, χωρίς τήν παραμικράν αντίστασιν τοῦ κυρίου Δημητρίου Άλβανάκη τοῦ ποτέ Σαράντου καί νά ρακομανταριστῇ¹² ό αὐτός καί ίδιος καπετάν Γκίκας Νικολάου είς όποιον όσπίτιον¹³ θελήσει άνεμποδίστως· καί αὐτό οὕτως.

6. Τελειώνοντας τó αὐτό κάρικον ἡ πορτζιόνε¹⁴ τυρίου παρὰ τῶν δύο μερῶν, ώς εἴπομεν, ό καπετάν Γκίκας Νικολάου εἶναι είς χρέος νά περιλάβῃ τήν σπεντιτζιόνε¹⁵ του παρευθὺς (παρευθὺς: *πρλπ. B*) καί νά κάμῃ πανία παρευθὺς χωρίς άναβολήν καιροῦ, καί νά άκολουθήσῃ τὸν δρόμον του διá

7. Ιταλ. Equipaggio = το πλήρωμα.

8. Ιταλ. Carico = το φορτίο.

9. Ιταλ. Accordare = συμφωνεῖται, παραχωρεῖται.

10. Ιταλ. Arrivare, Arrivo = φθάνω, ἡ άφιξη.

11. Ιταλ. Partita = το μερίδιο.

12. Ιταλ. Raccomandare = αντιπροσωπεύομαι (ναυτιλιακά).

13. Οσπίτιον, τό = ο οίκος (εμπορικός).

14. Ιταλ. Porzione = το μερίδιο.

15. Ιταλ. Spedizione = ἡ άδεια απόπλου, τα ναυτιλιακά έγγραφα.

Τριέστι ἢ Μεσσήναν καὶ Μάλταν εἰς μίαν ἀπὸ αὐτὰς τὰς τρεῖς πιάτζας.

7. Ὁ καπετὰν Γκίκας Νικολάου εἶναι εἰς χρέος ἄφευκτον νὰ τοκάρῃ¹⁶ μετὰ τὸν μισευμόν του ἀπὸ ἐδῶ εἰς Κορφοὺς πρῶτον, εἰς τὴν ὁποίαν πιάτξαν εὐθὺς ὅπου ἀριβάρουν τὴν δευτέραν ἡμέραν τοῦ ἀρίβου των ἐκεῖ, εἶναι ὑπόχρεος ὁ κύριος Δημήτριος Ἀλβανάκης ποτὲ Σαράντου νὰ φανερώσῃ τὸν σκοπὸν του καὶ τὴν ἀπόφασίν του εἰς ποίαν πιάτξαν ἐλεύθερην ἀπὸ μπλόκου¹⁷ μέλλει νὰ ὑπάγουν μετὰ τὴν αὐτὴν πολάκα, δηλαδὴ ἐὰν ὑπάγουν εἰς μίαν ἀπὸ τὰς τρεῖς ὀνομαστὶ πιάτζας, εἰς ἄλλην καμμίαν δὲν εἶναι ὑπόχρεος νὰ ὑπάγῃ ὁ καπετὰν Γκίκας Νικολάου μετὰ τὴν πολάκα του· καὶ αὐτὸ νὰ εἶναι καλὰ πεφυλαγμένον.

8. Ἐδιορίσθησαν ἡμέραι ἰσταλίας¹⁸ καρικατόρου¹⁹ καὶ σκαρικατόρου²⁰ τριάντα καὶ μία, αἱ ὁποῖαι δουλευτικάι, δέκα δὲ κοντρασταλία²¹ (κοντρασταλίας: Β) πληρούμεναι ἐτοῦται πρὸς γρόσια τεσσαράκοντα καὶ (καί: πρὸν. Β) πέντε τὴν κάθε ἡμέραν· καὶ αὐτὸ ἀπροφασίστως.

9. Ἐσυμφωνήθη εὐχαρίστως τὰ μέρη νὰ πληρώσῃ ὁ κύριος Δημήτριος Ἀλβανάκης (κῆς: πρὸν. Β) κῆς ποτὲ Σαράντου διὰ ναῦλον τοῦ παρόντος ταξιδίου καὶ διὰ τὴν ποσότητα τυρίου τοῦ λογαριασμοῦ του φορτωμένην εἰς τὴν ὀπισθεν προρρηθεῖσαν πολάκα “ἡ Καλὴ Ἑλπίς” κατὰ τὴν δεκάριχο²² καὶ μαυιφέστον²³, δηλαδὴ πρὸς γρόσια τέσσαρα, τὸ κάθε καντάρι ὀκάδες σαράντα τέσσαρας, ὁ ὁποῖος ναῦλος καὶ νὰ πληρωθῇ παρὲς μετὰ τὸν σκαρικατόρον τὴν ἰδίαν ἡμέραν εἰς μονέδαν²⁴ ἐνεργητικὴν, εἰς τάλλαρα Ἰσπανίας, εἰς ρεγγίνας Ἀουστρίας, ἢ εἰς βενέτικα φλωρία ἀπαριθμούμενα τὰ μὲν τάλλαρα πρὸς γρόσια τέσσαρα τὸ ἓνα τὰ δὲ βενέτικα πρὸς γρόσια ἑννέα τὸ κάθε ἓνα, No 9 (No 9: μεταθέτει μετὰ το ἑννέα Β)· καὶ αὐτὸ οὕτως.

10. Ὅ,τι ἐξοδα ἤθελε ἀκολουθήσουν εἰς τὸ κάρικον τυρί, ἀναλόγως νὰ ἐπιφορτώνωνται εἰς τὴν ποσότητα ἀνήκουσαν ἐνὶ ἐκάστῳ, ναυλωτοῦ δηλαδὴ καὶ καπετὰν Γκίκα Νικολάου ἐκεῖνα δὲ τῆς πολάκας νὰ ἐπαριθμῶνται εἰς βάρος τῆς ιδίας.²⁵

Ἐγίνον τρία παρόμοια διὰ μίαν καὶ μόνην ἐνέργειαν, βεβαιωμένα καὶ ὑπογεγραμμένα ἰδιοχειρῶς των καὶ παρὰ τῶν διοικητῶν μεμαρτυρημένα ἵνα ἔχωσι τὸ κῆρος εἰς ὅποιανδήποτε Δικαιοσύνην.

16. Ἰταλ. Toccare = προσεγγίζω.

17. Ἰταλ. Blocco, Bloccato = ὁ ναυτικός αποκλεισμός, αποκλεισμένος.

18. Ἰταλ. Stalia, Contra Stalia = ἡ αναμονή, ἡ υπεραναμονή.

19. Ἰταλ. Caricatore = ὁ φορτωτής.

20. Ἰταλ. Scaricatore = ὁ εκφορτωτής.

21. Ἰταλ. Contra Stalia = ἡ υπεραναμονή.

22. Ἰταλ. Polizza di carico = ἡ φορτωτική. Εἰςνοεῖται τὸ polizza.

23. Ἰταλ. Manifesto = τὸ δηλωτικό, ἡ διασάφηση ἐμπορευμάτων (στο τελωνεῖο).

24. Ἰταλ. Moneda = τὸ χρήμα, νόμισμα.

25. Στὸ σημεῖο αὐτὸ σταματᾷ τὸ Β.

“Υδρα, 3 Ιουνίου 1807 Ε.Π.²⁶

Δημυτριος αλμπανακυσ του π: σαραντου βεβεονω

γκύκας νεικολάου βεβεόνω δια χιρος εμού του γραματικου του θεο χά-
ρις παπα αντόνει κέ εκύνος μιν είξεβρωντας να γράψι κάνει το σημίον του
σταβρου †

“Ημείς οί σύντυχοι δεπουτάτοι²⁷ και διοικηται τής νήσου “Υδρας βεβαι-
οποιουμέν και έμμαρτυρουμέν είς όποιον ανήκει.

Γεώργιος Τρίππος Καν(γκελλάριος)

2

Ναυλοσύμφωνο (=Γ)

Αυτά έγγραφα (ΙΑ-ΜΥ), αριθ. 153 (δίφυλλο)

1807, 3 Ιουνίου

Τῷ χρόνῳ χιλιοστῷ ὀκτακοσιοστῷ ἐβδόμῳ τῇ τρίτῃ μηνὸς Ἰουνίου πρὸς
τὰς ὥρας τῆς αὐγῆς τέσσαρας, ἐπαρρησιάζστησαν προσωπικῶς ἔμπροσθεν
τῶν τιμίων ἐπιστατῶν τῆς Καντζελλαρίας ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ὁ ναυλωτῆς
καὶ πραγματευτῆς κύριος Δημήτριος Ἀλβανάκης ποτὲ Σαράντου, σοῦντη-
τος Ἰονικὸς καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλον ὁ καπετὰν Γκίκας Νικολάου, ἐξουσιαστῆς
τῆς πολάκας τοῦ ὀνόματι “ἡ Καλὴ Ἑλπίς”, μὲ παντιέραν ρωσικὴν πραγμα-
τευτάδικην, κατὰ τὸ παρὸν ἀραμένη εἰς τὸ ἐδῶ πόρτον τῆς νήσου “Υδρας,
μὲ τὰς κάτωθεν συμφωνίας:

1. Ὁ καπετὰν Γκίκας Νικολάου δίδει εἰς ναῦλον τὴν πολάκα τοῦ “ἡ
Καλὴ Ἑλπίς”, μὲ ρωσικὴν πραγματευτάδικην παντιέραν, τοῦ κυρίου Δημη-
τρίου Ἀλβανάκη ποτὲ Σαράντου, διὰ ἓνα καὶ μόνον ταξίδι, νὰ ὑπάγῃ ἀπὸ
ἐδῶ εἰς τὸ Σοφικόν, τὴν ὁποίαν πολάκα τοῦ τὴν ὑπόσχεται καλὴν, ἀξίαν
διὰ τὸ παρὸν ταξίδι, προβλεμένην καὶ μὲ ἀρκετοὺς ναύτας.

2. Ὁ κύριος Δημήτριος Ἀλβανάκης ποτὲ Σαράντου δέχεται εἰς ναῦλον
τὴν ρηθείσαν πολάκα “ἡ Καλὴ Ἑλπίς” κομαντάτα ἀπὸ τὸν καπετὰν Γκίκαν
Νικολάου, ροῦσον, διὰ νὰ φορτώσῃ τὴν ἰδίαν εἰς τὸ Σοφικόν λιμένα καὶ
τοποθεσίαν τοῦ Σαρωνικοῦ κόλπου τυρὶ καντάρια ἑξακόσια πενήντα. Νο
650, ἰντζίρα.

3. Ὁ καπετὰν Γκίκας Νικολάου εἶναι εἰς χρέος ἀριβάροντας εἰς τὸν κα-
ρικατόρον καὶ κάνοντας ἀρχὴν νὰ περιλαμβάνῃ τυρὶ εἰς τὴν πολάκα τοῦ μὲ
τὴν ἰδίαν τοῦ βάρκαν, νὰ ἐπιμελῶνται οἱ ἴδιοι οἱ μαρινάροι²⁸ τοῦ δηλαδῆ.

26. Με τὸ “Ε.Π.” συντομογραφεῖται ἀπὸ τὸν Καγκελλάριο ἡ ἐκφραση “έτος παλαι-
όν”, δηλαδῆ ἡ χρονολόγησις σύμφωνα με τὸ Ἰουλιανὸν ἡμερολόγιο καὶ ὄχι σύμφωνα με
τὸ Γρηγοριανὸν ἡμερολόγιο, το ὁποῖο ἀκολουθεῖ ἡ Δύση.

27. Ἰταλ. Deputato = ὁ ἐπίτροπος.

28. Ἰταλ. Marinaro = ὁ ναυτικός.

νὰ τὸ ἀλατίζουσιν κατὰ τάξιν, νὰ τὸ στοιβάζουσιν μὲ ὑπομονὴν, χωρὶς τὴν πα-
ραμικρὰν ζημίαν τοῦ πραγματευτοῦ, τέλος πάντων, χρέος ἄφευκτον νὰ
περιποιῶνται τὸ αὐτὸ κάρικον ὥσάν νὰ ἦτον ἴδιον τοῦ λογαριασμοῦ των²⁹.

4. Λαμβάνοντας τὴν ἄνωθεν ποσότητα τυρὶ ὁ καπετὰν Γκίκας Νικολά-
ου εἰς Σοφικόν, παρευθὺς νὰ κάμῃ πανία διὰ ἐδῶ χωρὶς ἀναβολὴν καιροῦ
καὶ ἀπὸ ἐδῶ νὰ πάρῃ τὰς σπεντιτζιόνες του καὶ νὰ ἀκολουθήσῃ τὸν δρόμον
του διὰ Τριέστι ἢ Μεσσήναν καὶ Μάλταν, εἰς μίαν ἀπὸ τὰς τρεῖς πιάτζας.

5. Ἐὰν καὶ τὸ Τριέστι εὐρίσκεται μπλοκάτον ἀπὸ τὰς ἐνωμένας δύο
μεγάλας αὐλὰς ρωσαγγλικὰς, ὁ καπετὰν Γκίκας Νικολάου εἶναι εἰς χρέος
νὰ ὑπάγῃ τότε εἰς μίαν ἀπὸ τὰς ὀπισθεν σημειωμένας δύο πιάτζας, ἢ Μεσ-
σήναν ἢ Μάλταν, τῶν ὁποίων ἡ ἀπόφασις παρὰ τοῦ ναυλωτοῦ κυρίου Δη-
μητρίου Ἀλβανάκη ποτὲ Σαράντου θέλει γίνεῖ εὐθὺς μὲ τὸ ἀρίβον των εἰς
Κορφοὺς, δηλαδὴ μισεύοντας ἀπὸ ἐδῶ καὶ τοκάροντας εἰς Κορφοὺς ἐκεῖ
ἔχει χρέος ὁ κύριος Δημήτριος Ἀλβανάκης ποτὲ Σαράντου νὰ ἀποφασίσῃ
τὴν ἰδίαν ἡμέραν τοῦ ἀρίβου των ἐκεῖ, ποῖον δρόμον ἔχει νὰ ἀκολουθήσῃ ὁ
καπετὰν Γκίκας Νικολάου. Ἐὰν καὶ τὸ Τριέστι εὐρίσκεται ἐλεύθερον ἀπὸ
μπλόκον, νὰ ὑπάγῃ εἰς ἐκείνην τὴν πιάτζαν νὰ διασπαρχῇ³⁰ τὸ κάρικον
του τυρὶ, χωρὶς νὰ ἔμπορῇ νὰ ὑπάγῃ εἰς ἄλλην τινὰ σκάλαν³¹. Ἐὰν ὅμως το
Τριέστι εἶναι μπλοκάτο καὶ ὁ ναυλωτὴς κύριος Δημήτριος Ἀλβανάκης ἀπο-
φασίσῃ νὰ ὑπάγουν εἰς Μεσσήναν, ὁ καπετὰν Γκίκας Νικολάου εἶναι εἰς
χρέος νὰ ὑπάγῃ καὶ εἰς Μεσσήναν. Τέλος πάντων, ὅποταν ὑπάγῃ ὁ κα-
πετὰν Γκίκας εἰς μίαν ἀπὸ αὐτὰς τὰς τρεῖς πιάτζας εἰς τὴν Μεσσήναν δη-
λαδὴ, δὲν ὑπόκειται νὰ ὑπάγῃ καὶ εἰς Μάλταν. Τέλος πάντων, ὅποταν
ὑπάγῃ ὁ καπετὰν Γκίκας εἰς μίαν ἀπὸ αὐτὰς τὰς τρεῖς πιάτζας ὅπου ἀπὸ
Κορφοὺς ἀποφασιστῇ, εἰς ἄλλην καμμίαν δὲν ἔχει χρέος ὁ καπετὰν Γκίκας
νὰ πάγῃ· καὶ αὐτὸ ἀπροφασίστως.

6. Ἐδιορίστησαν ἡμέραι ἰσταλίας καρικατόρου σκαρικατόρου τριάντα
καὶ μία καὶ αὐταὶ δουλευτικαί, δέκα δὲ κοντρασταλίας πληρούμεναι ἐτοῦ-
ται πρὸς γρόσια σαράντα πέντε τὴν κάθε μίαν ἡμέραν· καὶ αὐτὸ οὕτως.

7. Ἐσυμφωνήθη εὐχαρίστως τὰ μέρη νὰ πληρώσῃ ὁ κύριος Δημήτριος
Ἀλβανάκης ποτὲ Σαράντου διὰ ναῦλον τοῦ παρόντος ταξιδίου πρὸς γρό-
σια τέσσαρα, τὸ κάθε καντάρι ὀκάδες σαράντατέσσαρας, ὁ ὁποῖος ναῦλος
καὶ νὰ πληρωθῇ παρευθὺς μετὰ τὸν σκαρικατόρον τὴν ἰδίαν ἡμέραν εἰς
μονέδαν ἐνεργητικὴν ἢ εἰς τάλλαρα Ἰσπανίας καὶ ρεγγίνας Ἀουστρίας, ἢ

29. Ακριβῶς πάνω ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ 4 που ἐρχεται στὴ συνέχεια, στὸ ἀριστερὸ πε-
ριθώριο καὶ στὸ διάστιχο, ὑπάρχει τὸ σημεῖο τοῦ σταυροῦ (+), τὸ ὁποῖο πιθανότατα
δηλώνει ὅτι τὸ κείμενο που βρίσκεται στὸ τέλος τοῦ συμφωνητικοῦ με τὸ ἴδιο σημεῖο
θα ἔπρεπε νὰ τεθεῖ σὲ τούτο τὸ μέρος.

30. Ἰταλ. Disbarcare = ξεφορτώνω.

31. Ἰταλ. Scala = ὁ ὅρμος προσέγγισης, ἡ αποβάθρα.

εἰς βενέτικα φλωρία ἀπαριθμούμενα τὰ μὲν τάλλαρα πρὸς γρόσια τέσσα-
ρα τὸ κάθε ἓνα, τὰ δὲ βενέτικα πρὸς γρόσια ἑννέα· καὶ αὐτὸ οὕτως.

8. Ὅποιος ἀπὸ τὰ δύο μέρη ἤθελεν ἀθετῆσαι τὰ ὅσα οἱ ἴδιοι κατ' ἄρθρον ὑποσχονται νὰ πληρώνη τοῦ ἄλλου ὅλας τὰς ζημίας, διάφορα, ἔξο-
δα, καὶ τὰ ἐξῆς κατὰ τοὺς Νόμους τοῦ ἐμπορικοῦ διατάγματος.

Φανεροῦται πρὸς τούτοις ὅτι ὁ καπετὰν Γκίκας Νικολάου εἶναι ἐλεύθε-
ρος νὰ φορτώσῃ εἰς τὸ καράβι του ὃ, τι εἶδος πραγματείας θελήσῃ τοῦ λο-
γαριασμοῦ του καὶ νὰ τὸ πωλήσῃ εἰς ἐκείνην τὴν πιάτζαν ὅπου ἤθελε φθά-
σει χωρὶς τὴν παραμικρὰν ἀντίστασιν.

Ἐγινον δύο παρόμοια διὰ νὰ βαστᾷ ἓνα ὁ καθ' εἷς, βεβαιωμένα καὶ
ὑπογεγραμμένα ἰδιοχειρῶς των καὶ παρὰ τῶν ἐπιστατῶν μεμαρτυρημένα
ἵνα ἔχουσι τὸ κύρος εἰς ὅποιανδήποτε Δικαιοσύνην.

Ὑδρα, 3 Ἰουνίου 1807 Ε.Π.

+ Προσέτι ὁ καπετὰν Γκίκας Νικολάου εἶναι εἰς χρέος νὰ μὴν δεχθῇ διὰ
κατ' οὐδέναν τρόπον ἀπὸ τὸ ἴδιον εἶδος τυρίου ἀπὸ κανένα ἄλλον ὑποκεί-
μενον, εἰ μὴ μόνον τῶν δύο ἐνωμένων καπετὰ Γκίκα Νικολάου καὶ κυρίου
Δημητρίου Ἀλβανάκη ποτὲ Σαράντου· καὶ αὐτὸ καλὰ πεφυλαγμένον.

Ἐπιστρέφοντας ἀπὸ Σοφικὸν ὁ καπετὰν Γκίκας Νικολάου ὑπόσχεται
μετὰ τρεῖς ἡμέρας νὰ ἀκολουθήσῃ τὸν δρόμον του εἰς τὸ δεστίνον³² του.

Ὑδρα, 3 Ἰουνίου 1807 Ε. Π.

Δημυτριος αλμπανακυσ ποτε σαραντου βεβερων
γκίκας νηκόλα σερφότι βεβαιώνω δια χηρὸς ἐμοῦ παντελὴ γηάνη γκίκα
καὶ μαρτιρῶ

νικολος κριεζι επιστατις μαρτις

εισανις ουγκρα επιστατις μαρτις

Γεώργιος Τρίπος Καν(γχελλάριος)

γέγραφα καὶ μαρτυρῶ

3

Αναιρετικὸν γράμμα (=Δ)

Λυτὰ ἐγγράφα (ΙΑ-ΜΥ), ἀριθ. 154 (δίφυλλο)

1807, 3 Ἰουνίου

Τῷ χρόνῳ χιλιοστῷ ὀκτακοσιοστῷ ἐβδόμῳ τῇ < > μηνὸς Ἰουνίου πρὸς
τὰς ὥρας τρεῖς τῆς αὐγῆς, ἐπαρρησιάσθη προσωπικῶς ἔμπροσθεν τῶν τι-
μίων συντύχων καὶ διοικητῶν τῆς νήσου Ὑδρας ὁ καπετὰν Γκίκας Νικολά-
ου, ἐξουσιαστῆς τῆς πολάκας του ὀνομαζομένη “ἡ Καλὴ Ἑλπίς”, με καθο-
λικὴν ρωσικὴν πραγματευτάδικην παντιέραν, κατὰ τὸ παρὸν ἀραμμένη εἰς
τὸ ἐδῶ πόρτον καὶ φορτωμένην τυριά.

32. Ἰταλ. Destino = ὁ τόπος προορισμοῦ.

Ὁ καπετὰν Γκίκας Νικολάου ὁμολογεῖ διὰ ζώσης φωνῆς ὅτι ἀγκαλὰ καὶ νὰ ἀποδεικνύεται διὰ τῶν γραμμάτων σπεντιτζιόνες, δηλαδὴ μὲ παντιέραν τῆς Ἱερουσαλήμ, εἰς τὸ ὄνομα τοῦ ἰδίου καπετὰν Γκίκα Νικολάου καὶ ὅτι τὸ ἐν τῇ πολάκκα του "ἡ Καλὴ Ἐλπίς" τυρὶ καὶ κάθε ἄλλον, κατὰ τὰς ντεκάρικο πόλιτζας καὶ μανιφέστον νὰ κηρύττωνται διὰ λογαριασμὸν ἰδίων καπετὰν Γκίκα Νικολάου. Αὐτὰ ὅμως τὰ γράμματα ὅλα ἐστάθησαν καὶ ἔγινον οἰκονομικὰ διὰ μόνην τὴν ὑποψίαν καὶ φόβον τοῦ παρόντος ταξιδίου ἕως Τριέστι ἢ καὶ Μάλταν καὶ Μεσσή-ναν, τὰ ὅποια καὶ εἰς κάθε καιρὸν ὁποῦ παρρησιασθεῖ τὸ παρὸν ἀναιρετικὸν γράμμα νὰ νομίζωνται ἄχρηστα καὶ ἄκυρα καὶ ὡς χαρτὰ ἄγραφα, νὰ ἔχουσι δὲ τὸ κύρος, τὴν δύναμιν, τὴν ἐνέργειαν καὶ ὅλην τὴν ἀλήθειαν τὰ ὑπὸ τῶν 3 πνέοντος μηνὸς ὑπογεγραμμένα, στερεωμένα καὶ μεμαρτυρημένα συμφωνητικὰ γράμματα νολεγγίου³³ παρὰ τῶν συντόχων καὶ διοικητῶν τῆς νήσου Ἰδρας μεταξὺ Δημητρίου Ἀλβανάκη ποτὲ Σαράντου καὶ καπετὰν Γκίκα Νικολάου καὶ ἡ σπεντιτζιόνε ἡ καθολικὴ καὶ ἀληθὴς μὲ ρωσικὴν πραγματευτάδικην παντιέραν, μέσα εἰς τὴν ὁποίαν φανεροῦται ἡ ποσότης τυρὶ ἀνήκουσα τῷ κυρίῳ Δημητρίῳ Ἀλβανάκη ποτὲ Σαράντου ἐκ τῆς πολίτζης ντεκάρικο. Καὶ εἰς ἔνδειξιν ὑπογράφεται ὁ καπετὰν Γκίκας Νικολάου ἵνα ἔχῃ τὸ κύρος εἰς ὅποιανδήποτε Δικαιοσύνην.

Ἰδρα, < > Ἰουνίου 1807

γκύκας νικολαου βεβέων δια χιρος εμού του γραματικου του θεοχαρις παπα αντονει και εκύνος μην ειξέβρωντας να γράψι κάνει το σημίον του σταβρό †

Ἡμεῖς οἱ σύντυχοι δεπουτάτοι καὶ διοικηταὶ τῆς νήσου Ἰδρας βεβαιοποιουμέν καὶ ἐμμαρτυροῦμεν εἰς ὅποιον ἀνήκει ὅτι τὸ περιεχόμενον τοῦ παρόντος γράμματος οὕτως ἔχει ἡ ἀλήθεια ὡς φανεροῦται καὶ ὅτι ὁ καπετὰν Γκίκας Νικολάου ὑπέγραψεν ἔμπροσθεν ἡμῶν καὶ πρέπει νὰ δοθῇ τελεία πίστις.

Ἰδρα, 3 Ἰουνίου 1807 Ε.Π.

[σφραγίδα] νικόλαος οικονομου σύντυχος

γεώργης χατζη γκιόνη σιντιχος

Γεώργιος Τρίππος Καν(γκελλάριος)

4

Βεβαίωση ναυπήγησης

Κώδικας Ν. 2, σ. 64 (ΙΑ-ΜΥ)

1820, 5 Φεβρουαρίου

Ἐγώ, ὁ ὑπογεγραμμένος μαῖστωρ Πέτρος Σταματίου, φανερώνω καὶ ὁμολογῶ διὰ τοῦ παρόντος μου ὅτι τὸ βριγαντίνον ὀνομαζόμενον < > κα-

33. Ἰταλ. noleggio = ἡ ναύλωση.

τεσκευάσθη παρ' ἐμοῦ κατὰ τὸ παρεληλυθὸς ἔτος τοῦ 1819 ἐπὶ τὴν νῆσον ταύτην ἀπὸ ξύλου πεύκου, δι' ἐξόδων καὶ λογαριασμὸν τοῦ καπετὰν Γκίκα Νικολάου, εἶναι δὲ εἰς μὲν τὸ μάκρος πῆχεις τοπικὰς εἴκοσι καὶ ἑξ, εἰς δὲ τὸ ὕψος πῆχεις πέντε καὶ εἰς τὸ πλάτος πῆχεις 8 ὦ. Δι' ὃ καὶ κατὰ τὴν ζήτησίν του τῷ ἔδωκα τὸ παρὸν ἐνυπόγραφον διὰ νὰ μεταχειρισθῇ αὐτὸ ὅθεν τῷ χρειασθῇ. < > Φεβρουαρίου.

Πέτρος Σταματίου

Ἡμεῖς, οἱ ἐκ τοῦ κοινοῦ τῆς νήσου καὶ πόλεως Ὑδρας ἐκλελεγμένοι σύνδικοι, μαρτυροῦμεν ὅτι τὸ παρὸν ἴσον εἶναι ἐκδεδομένον ἀπὸ τοῦ καθολικοῦ, τὸ δὲ βριγαντίνον αὐτὸ κατεσκευάσθη ἐπὶ τὴν νῆσον ταύτην παρὰ τοῦ ἄνω μαῖστορος καὶ ὅτι εἶναι κύριον καὶ νόμιμον ἀπόκτημα τοῦ καπετὰν Γκίκα Νικολάου, εἰς πίστιν τοῦ ὁποῖου ὑπογραφόμεθα ἐκτυποῦντες τὴν ἡμετέραν σφραγίδα.

5 Φεβρουαρίου.

(ἡ μεγάλη) οἱ σύντυχοι ὀνομασί

Γεώργιος Τρίππος

5

Βεβαίωση ναυπήγησης

Κώδικας Ν. 2, σ. 65 (ΙΑ-ΜΥ)

1820, 16 Φεβρουαρίου

Εγώ, ὁ ὑπογεγραμμένος μαῖστωρ Πέτρος Σταματίου, φανερώνω καὶ ὁμολογῶ διὰ τοῦ παρόντος μου ὅτι τὸ βριγαντίνον ὀνομαζόμενον "ἡ Μόνη Ἑλπίς", ρωσοεμπορικόν, διὰ τὴν παλαιότητά του ἀνεσκευάσθη παρ' ἐμοῦ ἐπὶ τὴν νῆσον ταύτην ἀπὸ ξύλου πεύκου, δι' ἐξόδων καὶ λογαριασμὸν τοῦ καπετὰν Γκίκα Νικολάου. Δι' ὃ καὶ κατὰ τὴν ζήτησίν του τῷ ἔδωκα τὸ παρὸν ἐνυπόγραφον διὰ νὰ μεταχειρισθῇ αὐτὸ ἔνθα ἤθελε τῷ χρειασθῇ. 16 Φεβρουαρίου.

Πέτρος Σταματίου

Ἡμεῖς, οἱ ἐκ τοῦ κοινοῦ τῆς νήσου καὶ πόλεως Ὑδρας ἐκλελεγμένοι σύνδικοι, μαρτυροῦμεν ὅτι τὸ παρὸν ἴσον εἶναι ἐκδεδομένον ἀπὸ τοῦ καθολικοῦ, τὸ δὲ βριγαντίνον αὐτό, ρωσοεμπορικόν, καλούμενον "ἡ Μόνη Ἑλπίς", ἀνεσκευάσθη ἐπὶ τὴν νῆσον ταύτην παρὰ τοῦ ἄνωθεν μαῖστορος. Εἰς πίστιν τοῦ ὁποῖου ὑπογραφόμεθα, ἐκτυποῦντες τὴν ἡμετέραν σφραγίδα.

< > Φεβρουαρίου.

(ἡ μεγάλη)

οἱ σύντυχοι ὀνομασί

Γεώργιος Τρίππος

ΗΛΙΑΣ Ν. ΑΡΝΑΟΥΤΟΓΛΟΥ

«Ἡ ἰδέα τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν συναφίων...». Ένας διοργανισμός συναφίων του 1831*

Το έγγραφο που δημοσιεύεται εντοπίστηκε στο φωτογραφικό αρχείο του ΚΕΙΕΔ το καλοκαίρι του 2000. Αποτελεί τμήμα του Αρχείου Ι. Α. Κα-

* Θερμές ευχαριστίες απευθύνονται στον καθ. Σπ. Ασδραχά και στην Δέσποινα Τσούρκα-Παπαστάθη που με χαρακτηριστική προθυμία διάβασαν πρώιμα σχεδιάσματα του άρθρου και σχολίασαν τα συμπεράσματα. Στη μελέτη χρησιμοποιούνται οι παρακάτω βιβλιογραφικές αναφορές: Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, Ελ. (1990) «Συμβολή στην ιστορία της οικονομικής, κοινωνικής και εκπαιδευτικής ζωής της Λάρισας κατά την Τουρκοκρατία» *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 3, 255-332, Άποστολίδης, Κ. Μ. (1929) «Δύο έγγραφα ἐκ Φιλίππουπόλεως ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνος» *Θρακικά* 2, 325-368, Άποστολίδης, Κ. Μ. (1934-35) «Τὰ ἀρχεῖα τοῦ ἐν Φιλίππουπόλει ἐσναφίου τῶν τεκτόνων (δουλιγέρδων)» *ΑΘΛΓΘ* 1, 102-130, Άποστολίδης, Κ. Μ. (1936-37) «Τὰ ἀρχεῖα τοῦ ἐν Φιλίππουπόλει ἐσναφίου τῶν ἀμπατζήδων» *ΑΘΛΓΘ* 3, 145-195 & 7 (1940-41) 9-65, Άποστολίδης, Κ. Μ. (1939-40) «Ἡ ἱερὰ τῆς Φιλίππουπόλεως μητρόπολις καὶ οἱ κώδικες αὐτῆς» *ΑΘΛΓΘ* 6, 25-112, Άποστολίδης, Κ. Μ. (1959) *Ἡ τῆς Φιλίππουπόλεως ἱστορία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, ἐπιμελεῖα Γ. Α. Μέγας, Ἀθῆναι, Ασδραχάς, Σπ. Ι. (1983) «Οἱ συντεχνίες στὴν Τουρκοκρατία: οἱ οικονομικὲς λειτουργίες» στο *Ζητήματα ἱστορίας*, 97-115, Ἀθῆνα, Baer, G. (1970a) «The administrative, economic and social functions of Turkish guilds» *International Journal of Middle East Studies* 1, 28-50, (ἑλλ. μετ. στου Ασδραχά, Σπ. Ι. (ἐπιμ.) (1979) *Ἡ οἰκονομικὴ δομὴ τῶν βαλκανικῶν χωρῶν στὰ χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας*, ιε'-ιθ' αἰ., 575-596, Ἀθῆνα), Baer, G. (1970b) «Monopolies and restrictive practices of Turkish guilds» *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 13, 145-165, (ἑλλ. μετ. στου Ασδραχά, Σπ. Ι. (ἐπιμ.) (1979) *Ἡ οἰκονομικὴ δομὴ τῶν βαλκανικῶν χωρῶν στὰ χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας*, ιε'-ιθ' αἰ., 597-612, Ἀθῆνα), Βακαλόπουλος, Κ. Α. (1975) *Ἀνεκδότα ἱστορικὰ στοιχεῖα ἀναφερόμενα στὴν Μακεδονία πρὶν καὶ μετὰ τὸ 1821*, Θεσσαλονίκη, (Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη 46), Βέης, Ν. Α. (1928-29) «Ἐκ τοῦ καταστήχου τῆς συντεχνίας τῶν παντοπωλῶν τῆς Μοσχόπολεως» *ΒΝJ* 7, 526-28, Βισβίτζης, Ι. Τ. (1941) *Ἡ πολιτικὴ δικαιοσύνη κατὰ τὴν ἐλληνικὴν ἐπανάστασιν μέχρι τοῦ Καποδιστρίου μετ' ἀνεκδότων ἐγγράφων*, Ἀθῆναι, Βουραζέλη-Μαρινάκου, Ἐλ. (1950) *Αἱ ἐν Θράκῃ συντεχνίαι τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν*, Θεσσαλονίκη, (Ἑταιρεία Μακεδονικῶν

ποδίστρια, κυβερνήτου της Ελλάδος και φυλάσσεται στο Ιστορικό Αρχείο

- Σπουδών. Σειρά Θεολογική και Φιλολογική. Έπιστημονικά Πραγματεία 7). Βουρουτζίδης, Χαρ. (1995) *Συντεχνίες και επαγγέλματα των Σερρών από τα τέλη του 15ου αιώνα έως και τις αρχές του 20ού*, Σέρρες. Chambers, D. & Br. Pullen (eds) (1992) *Venice. A documentary history 1450-1630*, Oxford. Γάσπαρης, Χ. (1991) *Αρχείο Πρωτάτου*. Επιτομές μεταβυζαντινών εγγράφων, Αθήνα. (Αθωνικά Σύμμεικτα 2). Γεδεών, Μ. (1904-5) *Έορτολόγιον Κωνσταντινουπόλεως προσκυνητού*, Κωνσταντινούπολις. Γιαννούλης, Ν. Κ. (1980) *Κώδικας Τρίκκης*, Αθήνα. Γκίνης, Δ. (1966) *Περίγραμμα Ιστορίας του μεταβυζαντινού δικαίου*, Αθήναι (Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών 26). Γουναρίδης, Π. (1993) *Αρχείο της Ι. Μ. Ξηροποτάμου*. Επιτομές μεταβυζαντινών εγγράφων, Αθήνα. (Αθωνικά Σύμμεικτα 3). Γεωργιάδης, Θ. (1975) *Μοσχόπολις*, Αθήναι. Γκούτσος, Χ. Γ. (1985) *Εργασιακές σχέσεις των οικοδόμων στη χερσαία Ελλάδα μετά το 1800 (Συμβολή στην ιστορία του ελληνικού εργατικού δικαίου)*, Αθήνα. Γουγούσης, Χρ. Γ. (1926) «Ιστορία του συντάγματος (ισνάφι, συντεχνία, σωματείο) των ιερών Θεσσαλονίκης» *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 121 (1), 278-93. Ηλιού, Φιλ. (1981) *Κοινωνικοί αγώνες και Διαφωτισμός. Η περίπτωση της Σμύρνης (1819)*, 2η έκδ., Αθήνα 1986. (Θεωρία και μελέτες ιστορίας 3). Ζώης, Λεων. (1893) *Αί έν Ζακύνθω συντεχνίαι*, Ζάκυνθος. Καλινδέρης, Μιχ. Α. (1958) *Αί συντεχνίαι της Κοζάνης επί Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη. (Δημοσιεύματα Δημοτικής Βιβλιοθήκης Κοζάνης 4). Καλινδέρης, Μιχ. Α. (1973) *Αί συντεχνίαι και ή εκκλησία επί Τουρκοκρατίας*, Αθήναι. (Εκκλησιαστικά Έκδοσεις Έθνικής Έκατονπεντακονταετηρίδος 12). Καλλιανός, Κ. Ν. (1996) «Ασχολίες και επαγγέλματα των Σκοπελιτών το πρώτο μισό του 19ου αιώνα. Οι συντεχνίες των βαρελάδων, καλαφατών και καραβομαραγκών (Μια πρώτη καταγραφή με βάση τις πηγές)» *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 29, 205-222. Καλλιανός, Κ. Ν. (1998) «Η συντεχνία των σκυτοτόμων (υποδηματοποιών) της Σκοπέλου το 1835 και άλλα έγγραφα» *Δελτίο της Φιλαρχειού Εταιρείας Αλμυρού «Οθρυς»* περ. Β. 2, 161-168. Καμπούρογλου, Δ. Γρ. (1890-92) *Μνημεία της Ιστορίας των Αθηναίων*, 3 τομ., Αθήναι. Κατράμης, Ν. (1880) *Φιλολογικά ανάλεκτα Ζακύνθου, Ζάκυνθος, Καφταντζής, Γ. Β. (1967) Ιστορία της πόλεως Σερρών και της περιφέρειάς της (Από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι σήμερα)*, τόμ. Α. Αθήναι. Κουρίλας, Εδλ. (1934) «Η Μοσχόπολις και ή Νέα Ακαδημία αυτής» *Θεολογία* 12, 69-84, 149-161, 314-335. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Μ. (1981) «Ειδήσεις για τη συντεχνία των ζωγράφων του Χάνδακα τον 16ο αιώνα» στα *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ηράκλειο, 29 Αυγούστου - 3 Σεπτεμβρίου 1976), Β. 123-145. Αθήνα. Λιγνός, Α. (1946) *Ιστορία της νήσου Ύδρας*, 1. Αθήναι. Λουκάτος, Σπ. Δ. (1986) «Σινάφια, "ισιναφικά σώματα", στην Πάτρα στα Καποδιστριακά χρόνια» στα *Πρακτικά του Β' τοπικού συνεδρίου Αρχαίων σπουδών* (Καλάβρυτα, 24-27 Ιουνίου 1983), 293-311, Αθήναι. (Πελοποννησιακά. Παράρτημα 11). Λούντζης, Έρμ. (1856) *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Έπτανήσου επί Ένετων*, Αθήνα 1969 (ανατύπωση). Mackenney, R. (1987) *Tradesmen and traders. The world of the guilds in Venice and Europe, c. 1250-c. 1650*, London. Μακρή, Φρ. (1986) «Συντεχνιακή δραστηριότητα στην Κωνσταντινούπολη (17ος-19ος αι.)» στα *Πρακτικά του Ζ' Πανελλήνιου Ιστορικού Συνεδρίου* (Μάιος 1986), 17-46. Θεσσαλονίκη. Μανάκας, Δ. (1955) «Εσνάφια-ρούφεία (συντεχνίαι) Διδυμοτείχου» *ΑΘΛΓΘ* 20, 139-44. (επίσης και στα *Θρακικά* 27 (1957) 246-252). Μανική, Άντ. (1937) «Τά συνάφια της προεπαναστατικής Ύδρας» *Τό Μέλλον της Ύδρας* 5, 189-93. Μαρτινιανός, Ίωακ. (1939) *Συμβολαί εις την ιστορίαν της Μοσχόπολεως*, Α' *Η ιερά μονή του Τιμίου Προδρόμου κατά τον αυτή κώδικα 1630-1875*, Αθήναι. Μαχαιράς, Κ. Γ. (1951) *Η Λευκάς επί Ένετοκρατίας 1684-1797*, Αθήναι. Μελισσηνός,

Κέρκυρας, φάκελλος 475. Ο φάκελλος, με τίτλο «Ἐγγράφα Νικολάου Γε-

Χριστοῦ, ἐπίσκοπος Παμφίλου (1913) *Τά Ταταῦλα ἤτοι ἱστορία τῶν Ταταούλων*, Κωνσταντινουπόλις, **Μοσχονάς, Ν. Γ. (1987)** "Θρησκευτικές ἀδελφότητες λαϊκῶν στα Ἴονια νησιά" *Σύμμεικτα* 7, 193-204, **Μουτσόπουλος, Ν. Κ. (1973)** *Οἱ ἐκκλησίες τοῦ νομοῦ Πέλλης, Θεσσαλονίκη*, (ΙΜΧΑ 138), **Μπάλλας, Γερ. Σπ. (2001)** "Πληροφορίες γιὰ συντεχνίες στη Κεφαλονιά (1594-1776)" στα *Πρακτικά του Στ' Διεθνoῦς Πανιoνίου Συνεδρίου* (Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997) II, 169-180, Αθήνα, **Μπεκιάρoγλου-Εξαδακτύλου, Αικ. (1991)** *Κώδικες Μητροπόλεως Ἀδριανουπόλεως (1889-1911)*, Περιγραφή καὶ ἀναλυτικά περιεχόμενα τῶν Κωδίκων (ΓΑΚ, Κ 213), Αθήνα, (Βιβλιοθήκη Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους 21), **Μπεκιάρoγλου-Εξαδακτύλου, Αικ. (1996)** *Κώδικες Βορειοδυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας (1870-1928)* (Πόντου, Βιθυνίας, Αἰολίδος, Ἰωνίας, Καρίας) (ΓΑΚ, Ταμείo Ἀναλλαξίμων) Περιγραφή καὶ ἀναλυτικά περιεχόμενα τῶν κωδίκων, Αθήνα, **Μπουρδάρα, Καλλ. (1986)** «Ἡ οἰκονομικὴ δραστηριότητα τῆς Ἑλληνίδας στὸ Βυζάντιο καὶ στὴν Τουρκοκρατία. (Ἡ γυναικεία συντεχνία τῶν Τρικάλων)» *Τρικαλινὰ* 6, 123-135, **Μυστακίδης, Β. (1932)** «Τὰ ἐσνάφια, ἤτοι ῥουφέτια τῆς Θεσσαλονίκης» *Ἡμερολόγιον Θεσσαλονίκης* (Τσιώμου), 265-82, **Νεράντζη-Βαρμάζη, Β. (1989)** «Συντεχνίες ἐμπορῶν στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν 10ο αἰῶνα» στῆς Ἀγγελίδη, Χρ. (επιμ.) *Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο*, 353-361, Αθήνα, **Νεράντζη-Βαρμάζη, Β. (1997)** «Συντεχνίες καὶ κράτος στὸ Βυζάντιο τὸ 10ο αἰῶνα» *Βυζαντινὰ* 17, 351-363, **Ντρογκούλης, Γ. Β. (1985)** «Οἱ συντεχνίες στὴ Λάρισα στα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας. Ἀνέκδοτα ἐγγράφα γιὰ τὶς οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς δομὲς στὴν περιοχὴ» στὸ *Λάρισα: Παρελθόν καὶ Μέλλον* (Πρακτικά τοῦ Α' Ἱστορικοῦ - Ἀρχαιολογικοῦ Συμποσίου, 26-28/4/1985), 241-322, Λάρισα, **Oddo, F. L. (1991)** *Le maestranze di Palermo. Aspetti e momenti di vita politico-sociale* (secc. XII-XIX), Palermo, **Odorico, P. (1996)** *Ἀναμνήσεις καὶ συμβουλές τοῦ Συνανδινoῦ, ἱερέα Σερρών στὴ Μακεδονία (17ος αἰῶνας)*, Paris, **Πανοπούλου, Ἀγγ. (1995)** "Λατινικὲς καὶ ορθόδοξες ἀδελφότητες στὶς πόλεις καὶ στὴν ὑπαίθρο τῆς Κρήτης (16ος - 17ος αἰ.)" στα *Πεπραγμένα τοῦ Ζ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, Β2, 611-618, Ρέθυμνο, **Πανταζόπουλος, Ν. Ι. (1958)** «Ἑλλήνων συσσωματώσεις κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν» *Γνώσεις* 3, (ἐπιστὴ καὶ στὴν Επιστημονικὴ Επετηρίδα τῆς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Επιστημῶν 19 (3), 93-119, Θεσσαλονίκη 1986), **Παπαγεωργίου, Γ. (1986)** *Ἡ μαθητεία στα ἐπαγγέλματα (16ος-20ος αἰ.)*, Αθήνα, (Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας 3), **Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, Κ. (1985)** *Συντεχνίες & ἐπαγγέλματα στὴ Θράκη 1685-1920*, Αθήνα, **Παπαϊωάννου, Μ. Μ. & Γ. Α. Ἀντωνιάδης (επιμ.) (1964)** *Ἰωάννου Οἰκονόμου Λαρισαίου (1783-1842)*, Ἐπιστολαὶ διαφόρων Ἑλλήνων λογίων, ἀνωτάτων κληρικῶν, τούρκων διοικητῶν, ἐμπόρων καὶ ἐσναφίων (1759-1824), Αθήνα, **Παπαχριστοδούλου, Πολυδ. (1951)** "Τὰ ἐσνάφια καὶ ἡ οἰκονομικὴ καὶ πνευματικὴ ἀνθιστὴ τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐπὶ Τουρκοκρατίας" *ΑΘΛΓΘ* 16, 54-75, **Παυλίδης, Γ. Δ. (1965)** «Οἱ ἐπαγγελματικὲς ὁργανώσεις ἐπὶ Τουρκοκρατίας» *Θεσσαλικά Χρονικά*, Ἐκτακτὸς ἔκδοσις ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ὀγδοηκονταετηρίδος (1881-1961) ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Θεσσαλίας καὶ ἐνώσεως μετὰ τῆς μητρὸς Ἑλλάδος, 345-47, 350-52, Αθήναι, **Πέννας, Π. (1946)** *Τὸ κοινὸν Μελενίκου καὶ τὸ σύστημα διοικήσεως τοῦ*, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ὁργανώσεως τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Αθήναι, **Πλουμιδης, Γ. Σ. (1985)** *Αἰτήματα καὶ πραγματικότητες τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετοκρατίας (1554-1600)*, Ἰωάννινα, **Προβατάκης, Θεοχ. (1979)** "Βοῦλλες καὶ σφραγίδες φυσικῶν καὶ νομικῶν προσώπων Μακεδονίας - Θράκης στοὺς τρεῖς τελευταίους αἰῶνες" στα *Πρακτικά τοῦ Γ' Συμποσίου Λαογραφίας τοῦ Βορειοελλαδικoῦ Χώρου* (Ἡπειρος-Μακεδονία-Θράκη) (Ἀλεξανδρούπολη, 14-18 Οκτωβρίου 1976), 627-655, Θεσσαλονίκη.

ρακάρη, Διοικητού Ναυπλίου, Ἄργους κι Κάτω Ναχαγιέ»¹ περιέχει 9 έγγραφα. Από αυτά τα 9 έγγραφα φωτογραφήθηκε μόνο το υπ' αριθμό 7². Το έγγραφο περιλαμβάνει μία επιστολή του Νικ. Γερακάρη προς τον κυβερνήτη με ημερομηνία 19 Σεπτεμβρίου 1831, η οποία συνετάχθη στην Πάτρα και στην οποία επισυνάπτεται ο διοργανισμός συναφίων, όπως τιτλοφορεί ο συντάκτης το σχέδιο κωδικοποιημένων διατάξεων για τις επαγγελματικές συσσωματώσεις. Αυτό το έγγραφο αποτελεί απάντηση στην από 14/9/1831 επιστολή του Ι. Καποδίστρια³. Με την επιστολή της 14ης Σε-

(IMXA 186), Pullan, Br. (1971) *Rich and poor in Renaissance Venice. The social institutions of a Catholic State, to 1620*, Oxford, Σαμαράς, Π. Ι. (1954) «Αἱ συντεχνίαι» Λεσβιακόν Ημερολόγιον, 80-86, Σαμαράς, Δ. Κ. (1971) Ἡ κοινότης τοῦ Ἁγίου Πνεύματος Σερρών ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Ἱστορία - τοπογραφία - κοινοτικός βίος - γλωσσικά καὶ ἱστορικά μνημεῖα - ἀνέκδοτα ἔγγραφα, Θεσσαλονίκη, Σερεμέτης, Δ. (1959) Ἡ δικαιοσύνη ἐπὶ Καποδίστρια, Α. Πρώτη περίοδος 1828-1829 (μετ' ἀνεκδότων ἔγγράφων), Θεσσαλονίκη, Σοφινός, Δ. Ζ. (1986) Τα χειρόγραφα των Μετεώρων. Κατάλογος περιγραφικός των χειρογράφων κωδίκων των αποκειμένων εις τας μονάς των Μετεώρων, τόμ. Γ'. Τα χειρόγραφα της Μονῆς Ἁγίου Στεφάνου, Αθήναι, Σταλίδης, Κ. Γ. (1974) Οἱ συντεχνίες καὶ τὰ ἐπαγγέλματα στὴν Ἑδέσσα τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, Ἑδέσσα, (Φιλοπρόοδος Σύλλογος Ἑδέσσης Μέγας Ἀλέξανδρος 6), Τριανταφύλλου, Κων. Ν. (1959) Ἱστορικόν Λεξικόν τῶν Πατρῶν. Ἱστορία τῆς πόλεως καὶ ἐπαρχίας Πατρῶν ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος ἕως σήμερον κατὰ ἀλφαβητικὴν εἰδολογικὴν κατάταξιν, 2η ἐκδ. 1980, Πάτρα, Τσοῦρκα-Παπαστάθη, Δ.-Ε. (1994) Ἡ ἑλληνικὴ ἐμπορικὴ κομπανία τοῦ Σίμπιου Τρανσυλβανίας 1636-1848. Οργάνωση καὶ δίκαιο, Θεσσαλονίκη, (IMXA 246), Φαρμακίδης, Επαμ. Γ. (1926) Ἡ Λάρισα ἀπὸ τῶν μυθολογικῶν χρόνων μέχρι τῆς προσαρτήσεως αὐτῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα (1881). Τοπογραφικὴ καὶ ἱστορικὴ μελέτη, Βόλος, Χατζημιχάλη, Ἀγγ. (1953) «Μορφὲς ἀπὸ τῆ σωματειακῆ ὀργάνωσης τῶν Ἑλλήνων στὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία» στὸ Ἡ πεντακοσιοστὴ ἐπέτειος ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Ἀναμνηστικὸς τόμος 1453-1953, 279-303, Αθήναι, (L'Hellénisme contemporain), Χερίμογλου, Ε. (1993) «Χριστιανικὲς συντεχνίες τῆς Θεσσαλονίκης στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα» στὸ Χριστιανικὴ Θεσσαλονίκη: Ὀθωμανικὴ περίοδος 1430-1912 (5ο ἐπιστημονικὸ συμπόσιο, Ἱερὰ μονὴ Βλατάδων, 1991), Α. 113-136, Θεσσαλονίκη, Χιώτης, Π. (1858) Ἱστορικὰ ἀπομνημονεύματα τῆς νήσου Ζακύνθου, τόμ. Β, Κέρκυρα, (ανατύπωση Αθήνα 1978) (Βιβλιοθήκη Ἱστορικῶν Μελετῶν 130), Χριστοδίδου, Ἀν. (1935) Τὸ ἐπαρχικὸν βιβλίον Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ αἱ συντεχνίαι ἐν Βυζαντίῳ, ἐπανέκδοση, Θεσσαλονίκη 2000, Zanetti, G. (1961) «Due statuti artigiani Sassaresi del sec. XVIII (Contributo alla storia del diritto del lavoro)» *Rivista di storia del diritto Italiano* 34, 45-97.

1. Για τὴν περιοχὴ τοῦ Κάτω Ναχαγιέ (σημ. Ερμιονίδος) βλ. Γιανναροπούλου, Ιω. (1979) "Κατάλογοι κωμοπόλεων καὶ χωριῶν τῶν ἐπαρχιῶν Ναυπλίας καὶ Κάτω Ναχαγιέ (1830)" στα *Πρακτικά τοῦ Α' συνεδρίου Ἀργολικῶν σπουδῶν* (Ναύπλιον, 4-6 Δεκεμβρίου 1976), 121-128, Αθήναι, (Πελοποννησιακά. Παράρτημα 4)

2. Το ἔγγραφο μικροφωτογραφήθηκε σε ἀποστολὴ τοῦ Κέντρου Ερεῦνης Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου στὴν Κέρκυρα το καλοκαίρι τοῦ 1975 (4/7 - 2/8).

3. Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Γκούτο (1985: 225 αρ. 3). Ο Γκούτος (1985: 210), μὴ γνωρίζοντας τὴν ὑπάρξη τῆς ἀπαντητικῆς ἐπιστολῆς τοῦ Νικ. Γερακάρη καὶ τοῦ σχεδίου Διοργανισμοῦ, διατύπωσε τὴν ἀπόψη ὅτι ὁ Καποδίστριας ἤθελε νὰ α-

πτεμβρίου ο Κυβερνήτης απαντά σε προγενέστερη επιστολή της 2ας Σεπτεμβρίου με την οποία ο Νικ. Γερακάρης έθεσε το ζήτημα της "ἀποκαταστάσεως τῶν συναφίων". Επιπλέον δε, ζητά διευκρινίσεις και αποσαφήνιση του τρόπου με τον οποίο θα υλοποιηθεί αυτή η αποκατάσταση. Ταυτόχρονα, όμως, θέτει δύο παραμέτρους για την αποκατάσταση: τα συνάφια να μην εμπλέκονται σε υποθέσεις που δεν συνάδουν με την τέχνη τους και να μην οργανωθεί ένα είδος μονοπωλίου. Ο Νικ. Γερακάρης, ακολουθώντας τις οδηγίες του Κυβερνήτη, ολοκλήρωσε και απέστειλε τον Διοργανισμό στις 19 Σεπτεμβρίου, οκτώ μέρες πριν την δολοφονία του Καποδίστρια, στις 27 Σεπτεμβρίου 1831. Δεν είναι βέβαιο αν το διάβασε ποτέ ο Καποδίστριας... Με την ευκαιρία αυτή αναδημοσιεύεται η επιστολή της 14ης Σεπτεμβρίου 1831 από τον Ι. Καποδίστρια προς τον Νικ. Γερακάρη.

Ο Διοργανισμός θέτει τρία θεμελιώδη ερωτήματα: Πρώτον, ποιός είναι ο συντάκτης του κειμένου, δεύτερον, τι περιλαμβάνει αυτός ο διοργανισμός και ποιες ενότητες καλύπτει, τρίτον, σε ποιο πρότυπο ή πρότυπα βασίζεται και ποια η σχέση του με την καλά τεκμηριωμένη συντεχνιακή ζωή και οργάνωση της υπόλοιπης Βαλκανικής. Πριν προχωρήσω στη συζήτηση αυτών των ερωτημάτων, είναι απαραίτητο να εντάξουμε το παρόν σχέδιο για τα επαγγελματικά σωματεία στο ιστορικό του πλαίσιο.

α) Ο ιστορικός περίγυρος: Το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι κατοχυρώθηκε για πρώτη φορά συνταγματικά στο Πολιτικό Σύνταγμα που εκπονήθηκε από την Τρίτη Εθνική Συνέλευση της Τροιζήνας τον Μάιο του 1827. Το άρθρο 20 προέβλεπε: "Οί Έλληνες ἔχουσι τὸ δικαίωμα νὰ συσταίνωσι καταστήματα παντός εἴδους, παιδείας, φιλανθρωπίας, βιομηχανίας καὶ τεχνῶν, καὶ νὰ ἐκλέγωσι διδασκάλους διὰ τὴν ἐκπαίδευσιν των"⁴. Ο Καποδίσ-

φαιρέσει δικαστικές και διοικητικές αρμοδιότητες από τις συντεχνίες, επειδή είχαν μονοπωλιακό χαρακτήρα. Στην απόπειρα αυτή οι συντεχνίες αντέδρασαν και αξίωσαν αποζημίωση. Όμως, το νέο αρχειακό υλικό που δημοσιεύεται εδώ ανατρέπει την ερμηνεία αυτή. Η επιστολή του Καποδίστρια δεν υπάρχει στη συλλογή του Ε. Α. Βετάν (εκδ.) (1841) *Επιστολαὶ Ι. Α. Καποδίστρια, κυβερνήτου τῆς Ἑλλάδος, διπλωματικά, διοικητικά καὶ ἰδιωτικά γραφεῖσαι ἀπὸ 8 Ἀπριλίου 1827 μέχρις 26 Σεπτεμβρίου 1831*, τόμοι 1-4, Ἀθήναι. Η αλληλογραφία Γερακάρη - Καποδίστρια δεν αναφέρεται, όπως είναι φυσικό, από τον Λουκάτο στο άρθρο του 1979 "Τα τελευταία έγγραφα από και πρὸς Ιω. Καποδίστριαν προ τῆς δολοφονίας του" στα *Πρακτικά του Α' συνεδρίου Αργολικών σπουδῶν* (Ναύπλιον, 4-6 Δεκεμβρίου 1976), 155-160, Ἀθήναι. (Πελοποννησιακά, Παράρτημα 4)

4. Στο Πολιτικό Σύνταγμα της Ε' Εθνικής Συνέλευσης (15 Μαρτίου 1832) στο άρθρο 27 διατυπώθηκε παρόμοια ρύθμιση, με την προσθήκη ενός σημαντικού περιορισμού: "Όλοι οί Έλληνες ἔχουν τὸ δικαίωμα εἰς τὸ νὰ ἀποκτώσι μέρος τῶν ὑλικῶν καὶ ἡθικῶν ἀγαθῶν, οἷον κτήματα καὶ χρήματα καὶ παιδείαν, καὶ ν' ἀπολαύωσι μετ' ἀσφαλείας τοὺς καρποὺς τῶν πόνων των, νὰ συσταίνωσι καταστήματα παιδευτικά, βιομηχανίας καὶ τεχνῶν, καὶ νὰ φροντίζωσι περὶ τῆς ἰδίας αὐτῶν καὶ τῶν ἰδίων τέκνων εὐπορίας καὶ ἐκπαί-

στρίας έφτασε στην απελευθερωμένη Ελλάδα τον Ιανουάριο του 1828 και μετά από λίγο ανέστειλε την εφαρμογή του Συντάγματος της Τροιζήνας. Αυτό όμως μάλλον δεν επηρέασε τη συντεχνιακή ελευθερία, γιατί συνάφια λειτουργούν κατά την ίδια περίοδο στην Πάτρα (1828 - 1830). Η νομοθετική πρωτοβουλία του Νικ. Γερακάρη εκδηλώνεται μέσα σε ένα γενικότερο κλίμα πολιτικής έντασης και αντιπαράθεσεων τόσο στην κεντρική πολιτική σκηνή της περιόδου όσο και στην κοινωνία των Πατρών. Η αντιπαράθεση μεταξύ Καποδίστρια και προυχόντων που είχε ξεκινήσει δειλά-δειλά από το καλοκαίρι του 1828 κορυφώθηκε το 1831. Μια σειρά στρατιωτικών πρωτοβουλιών όπως η ανταρσία του Τσάμη Καρατάσου στην ανατολική Στερεά (Μαΐος), η κατάληψη του ναυστάθμου του Πόρου και οι συγκρούσεις μεταξύ των Ύδραίων στασιαστών και των Ρώσων και Ελλήνων κυβερνητικών που κατέληξε στην ανατίναξη πλοίων του στόλου από τον Α. Μιαούλη την 1η Αυγούστου αλλά και πολιτικών κινήσεων, όπως η σύσταση στην Ύδρα επταμελούς "Συνταγματικής Επιτροπής" στα τέλη Μαΐου, η αποστολή αναφορών από διάφορες πόλεις προς τον Καποδίστρια με αίτημα την ψήφιση Συντάγματος οδήγησε σε όξυνση. Στις αρχές Αυγούστου κυκλοφόρησαν φήμες για την ύπαρξη μυστικής εταιρείας με στόχο την ανατροπή του Κυβερνήτη. Ο Καποδίστριας αντέδρασε και απαίτησε την επαγωγή όρκου πίστεως από όλους τους δημοσίους υπαλλήλους⁵. Στην πόλη των Πατρών η αντιπολίτευση κατά του Καποδίστρια, μ' επικεφαλής τον Μπενιζέλο Ρούφο, εκμεταλλευόταν τις δυσარέσκειες που είχαν δημιουργηθεί από τη σύνταξη του ρυθμιστικού σχεδίου της πόλεως και την παροχή αποζημιώσεων, επιλεκτικά και καταχρηστικά⁶. Ήδη από την 8η Ιουλίου του 1831 ο Διοικητής Πατρών Ι. Μελάς ανέφερε στον Ι. Καποδίστρια την κινητικότητα στο χώρο των μη αποζημιωθέντων πολιτών, οι οποίοι συνε-

δεύσεως, συμμορφούμενοι με τους τεθησόμενους περί τούτων νόμους". (*Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας* 5, 68, Αθήναι 1974) Το δικαίωμα του συνεταυρίζεσθαι κατοχυρώνεται στο άρθρο 11 του Συντάγματος του 1864.

5. Βλ. Λούκος, Χρ. (1988) *Η αντιπολίτευση κατά του κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια, 1828-1831*, 340-341, Αθήνα και Βακαλόπουλος, Α. Ε. (1990) "Οι μυστικές εταιρείες του "Ηρακλέους" και του "Φοίνικος" κατά τους δύο τελευταίους μήνες της Καποδιστριακής περιόδου" στο *Pax - Ius - Libertas. Αφιέρωμα στον Δημήτριο Σ. Κωνσταντόπουλο*, Α, 123-130, Θεσσαλονίκη. (Νόμος, Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Νομικής της Σχολής ΝΟΕ 2) Πάντως, ο Καποδίστριας ήδη από το 1828 ήταν επιφυλακτικός έναντι των μυστικών εταιρειών, βλ. επιστολή του της 8ης Ιουνίου 1828 που δημοσιεύεται από τους Γριτσόπουλο, Τ. Αθ. και Κ. Α. Κοτσώνη (επιμ.) (1994) *Αρχολόγιον Ιστορικών Αρχείων 1791-1878*, 424-426 αρ. 503Α, Αθήναι.

6. Για την ανοικοδόμηση των Πατρών, βλ. Τριανταφύλλου (1959: 622-24) και Σπ. Δ. Λουκάτος (1978) "Η ανοικοδόμηση των ερειπωμένων πόλεων στην ελεύθερη Ελλάδα επί Ιω. Καποδίστρια" στον τόμο *Έτος Καποδίστρια. Διακόσια χρόνια από τη γέννηση του (οι επίσημες ομιλίες)*, 79-90 και ιδιαίτερα για την Πάτρα, 52-67, Αθήναι.

κάλεσαν συνέλευση, κατόπιν αδείας του Διοικητή, και εξέλεξαν επιτροπή για την προώθηση των αιτημάτων τους. Ο Διοικητής Πατρών επανέρχεται στο θέμα σε επιστολή της 11ης Ιουλίου 1831 και με τρίτη επιστολή την 18η Ιουλίου 1831 προειδοποιεί τον Κυβερνήτη ότι επείγει να τακτοποιηθεί το ζήτημα των πτωχών τεχνιτών, αλλιώς οδηγούνται στην αγκαλιά της αντιπολίτευσης. Ο Ι. Καποδίστριας απαντά «la pétition des boutiquiers n' aura aucune suite... la commission trouvera moyen de les satisfaire sans changer le plan ni modifier le dernier règlement». Ο Διοικητής Πατρών επέμενε και επανήλθε στο ζήτημα στην από 25 Ιουλίου 1831 επιστολή⁷. Μέσα σε αυτό το κλίμα της γενικευμένης έντασης και πόλωσης, ο Νικ. Γερακάρης συνέταξε τον "Διοργανισμό Συναφίων" στα μέσα Σεπτεμβρίου του 1831.

β) Περιεχόμενο των εγγράφων: Το ζήτημα της "ἀποκαταστάσεως τῶν συναφίων" πρέπει να το ανακίνησε ο Νικ. Γερακάρης στην από 2 Σεπτεμβρίου 1831 επιστολή του, την οποία δεν έχω εντοπίσει. Ο Ι. Καποδίστριας έτεινε ευήκοον οὖς στην πρόταση του Νικ. Γερακάρη και ζήτησε διευκρινίσεις. Επομένως, ο Νικ. Γερακάρης στην επιστολή της 19ης Σεπτεμβρίου προχωρεί και διασφαρίζει, (α) το ζήτημα της αποζημίωσης των θιγομένων από το ρυθμιστικό σχέδιο των Πατρών και ιδιαίτερα της καταβολής αποζημίωσης, σε ορισμένους καταχρηστικούς, και (β) το ζήτημα της αποκαταστάσεως των συναφίων.

(α) Στην επιστολή που προηγείται του Διοργανισμού, ο Νικ. Γερακάρης εκθέτει κάποιες λύσεις στο πρόβλημα που δημιούργησε η καταχρηστική καταβολή αποζημιώσεων. Αποδεχόμενος το γεγονός ότι αυτές οι γαίες είτε έχουν ανοικοδομηθεί ή πωληθεί, προτείνει τρεις διεξόδους: αυτοί που έλαβαν καταχρηστικά αποζημίωση υψηλότερη από την οφειλόμενη θα υπαχθούν στις ρυθμίσεις περί εθνικών γαιών, όσοι διατηρούν τη γή χωρίς οικοδομήματα θα πρέπει να την επιστρέψουν για να αποδοθεί σε δικαιούχους και όσοι δεν έχουν ακόμα αποζημιωθεί, θα λάβουν γή ορισμένου μεγέθους.

(β) Ο δεκασέλιδος διοργανισμός αποτελείται από 68 άρθρα, οργανωμένα σε 6 κεφάλαια που αφορούν, 1. Γενικές διατάξεις, 2. Διατάξεις για την εκλογή αξιωματούχων, 3. Δικαιώματα και υποχρεώσεις του αρχιτεχνίτη, 4. Δικαιώματα και υποχρεώσεις του Γραμματέα, 5. Δικαιώματα και υποχρεώσεις του Ταμιά και 6. Δικαιώματα και υποχρεώσεις των μελών.

Στο πρώτο κεφάλαιο του διοργανισμού (άρθρα 1-25) προσδιορίζονται οι βασικές οργανωτικές αρχές και οι συμβολικές παράμετροι των συναφίων. Ορίζεται ότι σε κάθε πόλη συνιστώνται συνάφια τεχνιτών, στα οποία

7. Για τη δραστηριότητα του Διοικητή Πατρών, Ι. Μελά βλ. Α. Μελάς (1967) *Ηπειρωτικά μελετήματα. Μια οικογένεια - μια ιστορία*, 550-551, Αθήναι.

η συμμετοχή των ομοτεχνιτών είναι υποχρεωτική (ακόμη και για αυτούς που έρχονται από άλλες περιοχές), έχουν προστάτη άγιο στην εορτή του οποίου πανηγυρίζουν, έχουν σφραγίδα και σημαία. Η διαχείριση των κοινών υποθέσεων επαφίεται στον αρχιτεχνίτη, τον γραμματέα και τον ταμία, οι οποίοι έχουν ενιαύσια θητεία. Οι ομοτεχνίτες πληρώνουν τέλος εγγραφής, ενώ οι άποροι διευκολύνονται στην καταβολή του. Τα συνάφια προβλέπεται να έχουν και κάποια κοινωνική δραστηριότητα, βοηθούν τον δυστυχούντα ομοτεχνίτη και προσφέρουν μαθητεία σε ορφανά παιδιά. Η οικονομική διάσταση της δράσης τους προσδιορίζεται από τον όρο περί ελευθέρων εμπορικών συναλλαγών χωρίς περιοριστικές πρακτικές. Τα μέλη είναι ελεύθερα να πωλούν τα εμπορεύματα τους και να αγοράζουν πρώτες ύλες ανάλογα με το συμφέρον τους. Απαγορεύεται οποιαδήποτε μυστική συμφωνία περιορισμού αυτής της ελευθερίας.

Ακολουθούν 4 άρθρα (αρ. 13-16) που ορίζουν τη θέση του συναφίου στον συμβολικό κόσμο της κοινότητας όπου λειτουργούν. Το συνάφι καλεί τον Διοικητή και τις υπόλοιπες αρχές στον εορτασμό της μνήμης του προστάτου αγίου. Το συνάφι συντεταγμένο ως σώμα πηγαίνει στο Διοικητήριο, όπου όλες οι αρχές είναι συγκεντρωμένες και οδοιπορούν προς την εκκλησία, μετά την λειτουργία επιστρέφουν στο Διοικητήριο και έπειτα το σώμα συνοδεύει τον αρχιτεχνίτη στο σπίτι του. Αυτή η διαρρύθμιση αντανακλά τη συμβολική θέση του συναφίου στην ιεραρχία της τοπικής κοινωνίας και τις ιεραρχικές σχέσεις μεταξύ αρχιτεχνίτου και λοιπών μελών. Ο συντάκτης του κειμένου, ο Νικ. Γερακάρης, προσδιορίζει ακόμα και την παράταξη, μπροστά η σημαία και πίσω ο αρχιτεχνίτης, ένθεν και ένθεν του αρχιτεχνίτη ο Γραμματέας και ο Ταμίας και από πίσω το υπόλοιπο σώμα. Σε κάθε δημόσια τελετή ο Διοικητής προσκαλεί τα συνάφια, μέσω των αρχιτεχνιτών, ορίζοντας παράλληλα την σειρά τους.

Στη συνέχεια ρυθμίζονται τα των συνελεύσεων (αρ. 18-21). Η σύγκληση συνέλευσης απαιτεί την άδεια του Διοικητή, οποιαδήποτε συνέλευση χωρίς άδεια είναι παράνομη και θεωρείται συνομωτική, ο αρχιτεχνίτης δε αποβάλλεται από το συνάφι. Στη συνέλευση ο αρχιτεχνίτης προεδρεύει, ενώ ο Γραμματέας τηρεί τα πρακτικά, τα οποία υποβάλλονται στον Διοικητή. Οι συνελεύσεις διεξάγονται δημοσίως σε εκκλησίες. Θεσπίζεται αντικειμενική ευθύνη του αρχιτεχνίτη για κάθε κίνημα του συναφίου. Ο Διοικητής αποβάλλει τους αξιωματούχους εάν αποδειχθούν κακοποιοί, ταραξίες ή κακής διαγωγής και φροντίζει για την εκλογή αντικαταστατών μέχρι τη λήξη της θητείας. Οι αποβληθέντες δεν έχουν δικαίωμα ψήφου. Το άρθρο 25 φαίνεται να περιορίζει την συντεχνιακή αλληλεγγύη, απαγορεύοντας τη δικαστική συνδρομή του συναφίου σε ομοτεχνίτη.

Στο δεύτερο κεφάλαιο ρυθμίζεται η διαδικασία εκλογής των αξιωματούχων (άρθρα 26-36). Και πάλι ο Διοικητής συγκαλεί συνέλευση σ' εκ-

κλησία στην οποία παρίσταται και η επαρχιακή δημογεροντία. Ο κατάλογος των παρόντων μελών συντασσόταν από τον Γραμματέα του Διοικητή. Ένας ιερέας φρόντιζε για την ορκοδοσία. Τα μέλη ορκίζονταν να ψηφίσουν ανεπηρεάστα. Ύπάρχαν 4 υποψήφιοι για το καθένα αξίωμα. Κατά τη διάρκεια της ψηφοφορίας οι υποψήφιοι αποχωρούσαν. Τα μέλη ψήφιζαν σε 2 καδίσκους (υπέρ ή κατά) για τον καθένα υποψήφιο. Εκλεγόταν ο πλειοψηφών σε ψήφους υπέρ. Οι εκλεγέντες έδιναν όρκο ότι θα ασκήσουν χρηστή διοίκηση, θα προάγουν τα συμφέροντα του, θα αποφύγουν ανάμιξη σε κινήματα και εταιρείες και θα σέβονται το καθεστώς. Τα πρακτικά ψηφοφορίας τηρούνται από τον Γραμματέα του Διοικητή, διαβάζονται μεγαλόφωνα και υπογράφονται από τον Διοικητή, τους Δημογέροντες, τον Γραμματέα και τα μέλη που κατέστρωσαν τον κατάλογο. Κατατίθενται δε στο αρχείο του Διοικητηρίου.

Το τρίτο κεφάλαιο καθορίζει τα καθήκοντα του αρχιτεχνίτη (άρθρα 37-56). Ο αρχιτεχνίτης,

1. Διοικεί το συνάφι.
2. Φροντίζει τα μέλη να μην μεταχειρίζονται δόλια μέσα.
3. Φροντίζει για την ηθικο-πολιτική διαπαιδαγώγηση των μελών και ασκεί πειθαρχική εξουσία επί των συντεχνιτών με τη μορφή χρηματικών προστίμων. Σε περίπτωση που τα παραπάνω αποδειχθούν ατελέσφορα, καταγγέλει τον τεχνίτη στον Διοικητή.
4. Διαθέτει διαιτητική αρμοδιότητα για διαφορές μεταξύ συντεχνιτών για την τέχνη ή μεταξύ τεχνιτών και τρίτων. Σε περίπτωση αποτυχίας επιτρεπόταν η προσφυγή σε δικαστήρια. Ύπρχε φυσικά και η δυνατότητα προσφυγής σε αιρετοκρασία.
5. Ο αρχιτεχνίτης συνεργάζεται με τον Διοικητή για την διευθέτηση οποιωνδήποτε προβλημάτων αναφύονται.
6. Έχει τη δυνατότητα κατάρτισης ιδιαιτέρου κανονισμού ο οποίος όμως έπρεπε προηγουμένως να εγκριθεί από τον Διοικητή.
7. Υπέχει αντικειμενική ευθύνη για όχλαγωγία (αναστάτωση, αναταραχή) την οποία θα προκαλέσει το συνάφι, ή στην οποία θα συμμετάσχει ο ίδιος, ή μέλος ή μέλη του συναφίου.
8. Υπογράφει τα έγγραφα και τις εντολές πληρωμής.
9. Φροντίζει για την μαθητεία ορφανών παιδιών.
10. Σε περίπτωση θανάτου μέλους, προσκαλεί τα υπόλοιπα μέλη να συνοδεύσουν τον νεκρό.
11. Αποφασίζει για την αναπλήρωση Γραμματέα και Ταμιά σε περίπτωση ασθένειας. Εάν ο αρχιτεχνίτης ασθενήσει, ο Διοικητής διορίζει άλλον, ενώ σε περίπτωση θανάτου του, ο Διοικητής προσκαλεί όλα τα συνάφια στην κηδεία και καλεί συνέλευση για την εκλογή προσωρινού αντιπροέδρου.

Τα άρθρα 57-59 ορίζουν τα καθήκοντα του Γραμματέα που συνίστανται στην τήρηση βιβλίου μελών και βιβλίου εξερχομένων.

Τα καθήκοντα του Ταμιά εξειδικεύονται στα άρθρα 60-63. Ο Ταμίας διαχειρίζεται τα χρήματα και την κινητή περιουσία του συναφίου. Τηρεί δε βιβλία εσόδων-εξόδων και φυλά τη σημαία του συναφίου.

Τα καθήκοντα των συντεχνιτών απαριθμούνται στα άρθρα 64-68. Οφείλουν υπακοή και σεβασμό στους αξιωματούχους, και στους συναδέλφους τους, υποχρεούνται να αναφέρουν περιστατικά κακής διαγωγής και να μην εμπλέκονται σε «στασιώδη κινήματα». Τέλος, έχουν το δικαίωμα να προσφεύγουν στον Διοικητή όταν νομίζουν ότι αδικούνται.

γ) Η αιτιολογία της ρύθμισης: Η αιτιολογία της εκ βάθρων αναδιοργάνωσης των συναφίων δεν είναι ξεκάθαρη. Αυτό που είναι πασιφανές είναι ότι το ζήτημα αυτό ετέθη, μάλλον για πρώτη φορά, από τον Νικ. Γερακάρη στην επιστολή του της 2ας Σεπτεμβρίου⁸. Ο Καποδίστριας υιοθέτησε την πρόταση αλλά έθεσε κάποιους όρους. Ο συντάκτης του Διοργανισμού φαίνεται να στηρίζει την αναγκαιότητα μεταρρύθμισης της λειτουργίας των συναφίων σε δύο επιχειρήματα. Πρώτον, αν και υπάρχουν από παλιά συνάφια στις πόλεις του νεοσύστατου κράτους, αυτά είναι *ανοργάνιστα και ακανόνιστα*⁹. Δεύτερον, τα συνάφια δεν εξυπηρετούν το σκοπό της σύστασης τους διότι δεν γνωρίζουν τα αληθινά τους συμφέροντα.

Όσον αφορά το πρώτο επιχείρημα, οι πηγές μας δείχνουν ότι τα εσνάφια-ρουφέτια δεν ήταν ούτε ανοργάνιστα ούτε ακανόνιστα. Οι συντεχνίες της Τρίπολης και των Πατρών φαίνεται να λειτουργούν συντεταγμένα κατά την διάρκεια της Επανάστασης. Στην Τρίπολη την 26η Ιουνίου 1823, το σώμα των τερζήδων επιλύει διαφορά μεταξύ δύο επαγγελματιών, ύστερα από εντολή του επάρχου Τριπολιτσάς. Από έγγραφο της 30ης Ιουλίου 1823, μαθαίνουμε ότι το σώμα των ψωμάδων επέλυσε διαφορά μελών του¹⁰. Το σώμα *ισυναφικόν* των μπακάληδων της Πάτρας στις 22 Μαρτίου του 1829 συντάσσει "κεφάλαια" συμφωνίας, η οποία διαβιβάστηκε στη Γραμματεία της Επικρατείας. Παρομοίως, το *ισινάφι* των σκαλτζάδων παρέχει πληρεξουσιότητα και ορίζει αντιπρόσωπο, ενώ στις 2 Μαΐου 1829 το *άδελφάτο* των ραυτάδων ορίζει τους πρωτομάστορες του πληρεξουσίου¹¹.

8. Άλλωστε ο Νικ. Γερακάρης είχε αναλάβει αρκετές παρόμοιες πρωτοβουλίες κατά τη διάρκεια της Επανάστασης. Βλ. ενδεικτικά την αναφορά του προς τη Διοίκηση της 27ης Φεβρουαρίου 1824 για το πολίτευμα. (Διαμάντης, Κ. Αθ. (1973) *Τα περιεχόμενα των ΓΑΚ*, τόμ. 2, 672, αρ. 23, Αθήναι)

9. Βλ. τις μαρτυρίες για συνάφια στην Αθήνα, Ναύπλιο, Πάτρα, Τρίπολη, Ίδρα στον κατάλογο εγγράφων.

10. Βλ. Βισβίτζης (1941: 253 αρ. 97 και 268 αρ. 142).

11. Βλ. Λουκάτος (1986: 308 επ.).

Αναφορικά με το δεύτερο επιχείρημα, ο Νικ. Γερακάρης δεν εξειδικεύει ποιος είναι ο σκοπός της συστάσεως των συναφίων και ποια είναι τα αληθή τους συμφέροντα. Διαβάζοντας όμως τον διοργανισμό και πίσω από τις γραμμές υποδηλώνεται κάποιος σκοπός και κάποια συμφέροντα. Για τον Νικ. Γερακάρη τα συνάφια οφείλουν να είναι προσηλωμένα στην οικονομική τους δραστηριότητα και να αποφεύγουν τις κοινωνικές τριβές και τα κινήματα. Είναι χαρακτηριστικό ότι στον Διοργανισμό ο φόβος της στάσεως, της πρόκλησης ταραχών, της συμμετοχής σε μυστικές εταιρείες είναι διάχυτος. Οι αξιωματούχοι των συναφίων ορκίζονται ότι δεν μετείχαν ή δεν μετέχουν σε μυστική εταιρεία. Θεσπίζεται αντικειμενική ευθύνη του αρχιτεχνίτη για στασιώδη κινήματα, στα οποία θα εμπλακεί το συνάφι ή μέλη του. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι κάποια συνάφια ή τουλάχιστον κάποιοι ιθύνοντες συναφίων ενεπλάκησαν στη διαμάχη σχετικά με την αποκατάσταση των θιγομένων τεχνιτών από το νέο πολεοδομικό σχέδιο των Πατρών αλλά και στις πολιτικές έριδες της κοινωνίας των Πατρών. Οι υποψίες περί μυστικών εταιρειών που αιωρούνται στην γενικότερη πολιτική ατμόσφαιρα εντείνουν το κλίμα. Τα "ρεμπελιά" της Σμύρνης του 1785, 1788, 1810 και κυρίως του 1819 δείχνουν το πως οι συντεχνίες θα μπορούσαν να εμπλακούν σε ενδοκοινοτικές αντιθέσεις¹².

δ) Ο συντάκτης του Διοργανισμού: Ο Νικ. Γερακάρης ήταν γόνος οικογένειας ευγενών. Οι πρόγονοι του εμφανίζονται εγκατεστημένοι στην Κεφαλονιά από τα μέσα του 13ου αιώνα ενώ γίνονται μέλη του Συμβουλίου το 1593. Ο ομώνυμος παππούς του ήταν συμβολαιογράφος. Ο Νικ. Γερακάρης γεννήθηκε στο Κάστρο του Αγ. Γεωργίου (Castello di San Giorgio) της Κεφαλονιάς στις 10 Αυγούστου 1782¹³. Σπούδασε ιατρική στην Πάδοβα. Εγκαταστάθηκε στην Πάτρα, όπου και διατηρούσε φαρμακείο πριν την επανάσταση, έγινε μέλος της Φιλικής Εταιρείας και πήρε μέρος στην πολιορκία των Πατρών και στη μάχη του Λάλα, επικεφαλής αγήματος Επτανησίων. Τον Απρίλιο του 1822 ορίστηκε, μαζί με τους εφόρους του Πραστού, από το υπουργείο των Εσωτερικών για να διερευνήσει κλοπή μεγάλου χρηματικού ποσού¹⁴. Κατά τη διάρκεια της Επανάστασης διορίστηκε

12. Για τις συντεχνίες και την εμπλοκή τους στις ενδοκοινοτικές αντιθέσεις στη Σμύρνη βλ. Ηλιού (1981).

13. Για τον Νικ. Γερακάρη, βλ. Rangabes, E. R. (1926) *Livre d'or de la noblesse ionienne*, vol. II Céphalonie, Athènes, Παπαγεωργίου, Ι. Κ. (1971) "Νικόλαος Γερακάρης, ο αγωνιστής - φαρμακοποιός του 1821" *Φαρμακευτικόν Δελτίον* 265, 1-9 και τη μελέτη μου «νομομαθέστατος καίπερ ἄγευστος τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, Νικόλαος Ε. Γερακάρης (1782-1842)» στο *Δελτίο ΚΕΙΝΕ* 3 (2002) (υπό έκδοση). Σε λεξικά υπάρχουν αρκετά άρθρα από τα οποία ξεχωρίζει του Τριανταφύλλου (1959: 108).

14. Βλ. *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832*. "Αυτά έγγραφα" Α' και Β'

σε ποικίλες κυβερνητικές, διοικητικές και οιονεί δικαστικές θέσεις και υπέβαλε αρκετές αναφορές προς το Βουλευτικό Σώμα. Του απονεμήθηκε ο βαθμός του χιλιάρχου. Προς το τέλος του πολέμου, διορίστηκε Πρόεδρος του Πρωτοκλήτου Δικαστηρίου Δυτικών Σποράδων (16 Μαρτίου 1829)¹⁵. Παραιτήθηκε από την θέση αυτή στα μέσα του Ιανουαρίου του 1830, ίσως λόγω ασθενείας¹⁶. Στις 22 Φεβρουαρίου 1830 διορίστηκε Διοικητής Ναυπλίου, Άργους κι Κάτω Ναχαγιά¹⁷. Από τον Οκτώβριο του 1830 έως και τον Απρίλιο του 1832 διετέλεσε μέλος του ειδικού μεταβατικού δικαστηρίου για τὰς εἰς τὰς δημοσίας ὁδοὺς διαπραττομένας ληστείας και μέλος της επιτροπής για τη διερεύνηση των γεγονότων του Δεκεμβρίου 1831 στο Άργος. Στη συνέχεια, και από το 1832 έως το 1837, διετέλεσε έπαρχος Γόρτυνας, Μήλου και Άνδρου. Το 1841 διορίστηκε οικονομικός επίτροπος Γόρτυνος και Ολυμπίας. Πέθανε στις 23 Φεβρουαρίου 1842 στην Καρύταινα.

ε) Η σχέση του Διοργανισμού με την πρακτική των συντεχνιών:

Ι. Το σχέδιο του Διοργανισμού συναφίων που κατέστρωσε ο Νικ. Γερακάρης δεν ήταν ένα νοητικό παίγνιο του συντάκτη. Έχει σαφείς επιρροές από ποικίλα ρεύματα ιδεών και κυβερνητικές - οργανωτικές πρακτικές. Ο συντάκτης του, λόγω καταγωγής και κοινωνικής θέσης, θα πρέπει να είχε εμπειρία στην ρύθμιση παρόμοιων ζητημάτων. Ταυτόχρονα, υπήρχε σχεδόν στο σύνολο του ελληνόφωνου κόσμου της Ανατολικής Μεσογείου, συντεχνιακή εμπειρία, η οποία αποχρυσταλωνόταν στις πρακτικές των ισχυρών ρουφετίων (εσναφίων). Επομένως, είναι αναγκαία αλλά και χρήσιμη μια σύγκριση του οργανωτικού μοντέλου και των επιλογών του Διοργανισμού με τα επικρατούντα στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, για τον εντοπισμό όχι μόνο των κοινών χαρακτηριστικών αλλά και των διαφορετικών προ-

βουλευτικής περιόδου 5 Α. 76 αρ. 110, Αθήναι 1981. (Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 13).

15. Ο Σερεμέτης δημοσίευσε αρκετά έγγραφα του Πρωτοκλήτου Δικαστηρίου Δυτικών Σποράδων υπογεγραμμένα από τον Νικ. Γερακάρη, βλ. Σερεμέτης (1959: 349 αρ. 34, 352 αρ. 46, 353 αρ. 37, 356 αρ. 38, 357 αρ. 39, 357 αρ. 40, 408 αρ. 67, 412 αρ. 72 και 415 αρ. 77). Βλ. επίσης και ΕΑΙΕΔ 3 (1950) 9-10, για την εγκύκλιο υπ' αρ. 27/ 23 Απριλίου 1829 που απευθύνεται στις δημογεροντίες της αρμοδιότητας του δικαστηρίου και με την οποία ο Γερακάρης ζητά να του γνωστοποιηθούν τα ισχύοντα έθιμα. Την 16η Σεπτεμβρίου 1829 στέλνει επιστολή προς τον Γ. Κουντουριώτη με αντικείμενο διαδικαστικά προβλήματα κατά την εκδίκαση των υποθέσεων των Ύδραιων. [Διαμάντης, Κ. Α. (επιμ.) (1969) *Αρχεία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου*, τόμ. 10, 101, αρ. 91, Αθήναι].

16. Βλ. Σερεμέτης (1959: 134 σημ. 7) όπου διασώζεται η από 25 Σεπτεμβρίου 1829 αίτηση για αναρρωτική άδεια του Νικ. Γερακάρη.

17. Διορισμός: *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος* 16/22.02.1830. Η θητεία του έληξε τον Αύγουστο του 1830.

σεγγίσεων και λύσεων στην οργάνωση και διαχείριση των κοινών υποθέσεων¹⁸. Τα χαρακτηριστικά του σχεδίου του Διοργανισμού μπορούν να συνοψιστούν στα ακόλουθα σημεία:

1. Είναι διάχυτη μια έντονη κρατική εποπτεία στη συντεχνιακή ζωή, κυρίως μέσω του Διοικητή. Ο Διοικητής διαδραματίζει αποφασιστικό ρόλο στις κρίσιμες στιγμές της ζωής των συναφίων. Όπως είδαμε παραπάνω, αποφασίζει για τη σύγκληση συνελεύσεων, εποπτεύει τις αρχαιρεσίες, συνεργάζεται με τον αρχιτεχνίτη για ζητήματα που αφορούν τα συνάφια. Αυτή η επιλογή ίσως εξηγείται και από το γεγονός ότι ο Διοργανισμός συντάχθηκε σε μία περίοδο μετωπικής αντιπαράθεσης μεταξύ του Κυβερνήτη και της αντιπολίτευσης.
2. Επομένως τα όρια της σωματειακής ελευθερίας είναι μάλλον μηδαμικά. Η αυτονομία των συναφίων εξαντλείται στην εκπόνηση ιδιαιτέρων κανονισμών, που όμως και αυτοί υπόκεινται σε επικύρωση από την Κυβέρνηση.
3. Ο Διοργανισμός υιοθετεί και τονίζει έντονες εσωτερικές ιεραρχήσεις μεταξύ των αξιωματούχων. Ο αρχιτεχνίτης έχει δεσπόζοντα ρόλο ενώ ο γραμματέας και ο ταμίας περιορίζονται σε ρόλους διεκπεραίωσης τρεχουσών υποθέσεων.
4. Ταυτόχρονα είναι έκδηλη η απόπειρα ανάπτυξης συντεχνιακού πνεύματος και αλληλεγγύης μεταξύ των μελών, με τη συμμετοχή των συντεχνιτών σε εκδηλώσεις πολιτικού και θρησκευτικού χαρακτήρα. Εξαίρεση αποτελεί βέβαια το άρθρο 25 που απαγορεύει την συνδρομή του συναφίου στις υποθέσεις των συντεχνιτών. Αυτό ίσως αποτελεί προσπάθεια του συντάκτη να υπονομεύσει εκ των προτέρων το έδαφος για την ανάπτυξη πελατειακών σχέσεων στο εσωτερικό των συναφίων και, ενδεχομένως, για απόπειρες δημιουργίας κοινωνικών ταραχών.
5. Πιο ρηξικέλευθη φαίνεται να είναι η αρχή της ελεύθερης πρόσβασης των συντεχνιτών-παραγωγών στην προμήθεια, παραγωγή, μεταποίηση, και διάθεση των προϊόντων τους. Αυτή η επιλογή φαίνεται να υλοποιεί τον όρο που έθεσε ο Καποδίστριας για την αποφυγή δημιουργίας μονοπωλίων. Επιπλέον με τον τρόπο αυτό διατηρούνταν σταθερές οι τιμές, διότι δεν θα μπορούσαν να αυξηθούν τεχνητά με μείωση της προσφοράς.

II. Σχεδόν εξήντα χρόνια πριν τη σύνταξη του Διοργανισμού, το 1773, είχε

18. Είναι βέβαιο ότι το ερώτημα που θέτει ο Sp. Vryonis (1963) «Byzantine Democracy and the guilds in the eleventh century» *DOP* 17, 289-314, αναφορικά με την καταγωγή των ομοιοτήτων των βυζαντινών, αραβικών και ιταλικών συντεχνιών παραμένει αναπάντητο.

εκδοθεί ένα φερμάνι του σουλτάνου Μουσταφά Γ' σχετικά με συντεχνιακά ζητήματα¹⁹. Με το φερμάνι "νομιμοποιούνται και ανανεώνονται εκ νέου τα έθιμα και τα πατροπαράδοτα δίκαια και διατάξεις για τις συντεχνίες και για τον τρόπο της οργάνωσής τους"²⁰. Η σύγκριση των διατάξεων του φερμανιού όπως και των πρακτικών των ρουφετιών (εσναφίων) της τουρκοκρατούμενης Ελλάδας με το σχέδιο Διοργανισμού του Νικ. Γερακάρη οδηγεί στις παρακάτω διαπιστώσεις:

1. Όπως είδαμε στον Διοργανισμό δεν υπάρχει πρόβλεψη για την εξέλιξη του απασχολούμενου προσωπικού στην ιεραρχία της «μαστορειάς», ούτε άλλες παρεμφερείς διατάξεις. Ταυτόχρονα, όμως, δεν φαίνεται να καταργεί τις υπάρχουσες εθιμικές σχετικές διατάξεις. Αντίθετα το σουλτανικό φερμάνι ορίζει τα καθήκοντα του μαθητευομένου, προσδιορίζει τα προσόντα του μέλλοντος να χρισθεί μάστορας ή κάλφας, και την τελετή ανάρρησης.
2. Στον Διοργανισμό δεν τίθενται περιορισμοί στην προμήθεια πρώτων υλών όπως και στη διάθεση αγαθών. Ο Διοργανισμός βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση με τις περιοριστικές πρακτικές των εσναφίων (ρουφετιών) που είχαν σαν στόχο να εξασφαλίζουν ισότητα στην προμήθεια πρώτων υλών. Όπως όμως επισημάνθηκε ήδη από ειδικούς της οικονομικής ιστορίας, η ισότητα στην προμήθεια δεν συνεπάγεται και ισότητα στην παραγωγή. Η τελευταία επηρεάζεται και από άλλους παράγοντες, όπως κεφαλαιουχικός εξοπλισμός, μέγεθος εργαστηρίου κλπ.²¹
3. Η κατοχύρωση της συντεχνιακής αυτονομίας αποτελεί ιδιαίτερη φροντίδα του σουλτανικού φερμανιού²². Αντίθετα, ο Διοργανισμός περιορίζει δραστικά την αυτονομία των συντεχνιών.
4. Εκτός από την ορολογική διαφοροποίηση (στο σχέδιο εμφανίζεται ο όρος *αρχιτεχνίτης* και όχι «πρωτομαίστορας», *συντεχνίτης* και όχι «μά-

19. Το φερμάνι αυτό είχε δημοσιευτεί το 1907 από τον D. A. Ihciev «Esnafski dokumenti i esnafski organizacii v tursko vreme» *Spisanie na balgarskoto ikomonicesko druzestvo* 3, 345-452. Σόφια. Μεταφρασμένα στα ελληνικά αποσπάσματα του δημοσιεύτηκαν στα έργα του Κ. Μ. Αποστολίδη και στου Γκίνη (1966: αρ. 421 και 422α). Στα ελληνικά μεταφράστηκε για πρώτη φορά ολόκληρο από τον Γ. Παπαγεωργίου, Παπαγεωργίου (1986: 125-138).

20. Η άποψη του Σταλίδη (1974: 23) ότι οι συντεχνίες υποχρεώθηκαν να συμμορφωθούν με τις διατάξεις του φερμανιού με βρίσκει αντίθετο. Το φερμάνι απλώς επικυρώνει τις ήδη υπάρχουσες πρακτικές, όπως ρητά αναφέρει.

21. Βλ. όμως και Χατζημιχάλη (1953: 289) για αντίθετη εκτίμηση.

22. Ειδικότερα ορίζεται: "Δεν επιτρέπω σε κανένα να προκαλεί κωλύματα, εμπόδια και οποιοσδήποτε ενοχλήσεις στις υποθέσεις και στην διοίκηση του εσναφιού, όπως επίσης και οποιαδήποτε παραβίαση και φθορά στις παλιές και πατροπαράδοτες συντεχνιακές διατάξεις" (Παπαγεωργίου (1986: 136)).

στορας»)²³, στα πιο πολλά εσνάφια (ρουφετία) εκλέγεται ένας (και μόνο σπάνια περισσότεροι) πρωτομαίστορας και σχεδόν ποτέ γραμματέας ή ταμίας. Οι λειτουργίες τους ασκούνται σχεδόν πάντοτε από τον πρωτομαίστορα. Οι θέσεις του γραμματέα και του ταμία προβλέπονται όμως στο σχέδιο του διοργανισμού του Νικ. Γερακάρη.

5. Η απαγόρευση συνδρομής σε μάστορα που προβλέπει το άρθρο 25 του Διοργανισμού δεν εμφανίζεται πουθενά στην πρακτική των συναφίων. Αντίθετα, τουλάχιστον σε μια περίπτωση, τέτοιου είδους συνδρομή προβλέπεται.
6. Στο σουλτανικό φιρμάνι καθιερώνεται η αποκλειστική δωσιδικία των συναφικών κριτηρίων επί επαγγελματικών διαφορών μεταξύ των μελών²⁴. Στο Διοργανισμό παρατηρείται μια μικρή διαφοροποίηση. Δεν υπάρχει η αποκλειστική δωσιδικία αλλά παρέχεται α) η δυνατότητα συμβιβασμού με δικαίωμα προσφυγής στα δικαστήρια σε περίπτωση που δεν ευδοκιμήσει η απόπειρα συμβιβασμού, ή β) η δυνατότητα προσφυγής σε αιρετοκρισία.
7. Η φορολογική λειτουργία των ρουφετίων (εσναφίων) μέσα στην οθωμανική πραγματικότητα έχει επανειλημμένα τονιστεί. Στο σχέδιο του Διοργανισμού, τα συνάφια δεν διαδραματίζουν κανένα παρόμοιο ρόλο²⁵.

Εκτός όμως από τις διαφορές, κοινή είναι η αντιμετώπιση και τιμωρία ταραξιών, προπαγανδιστών και υποκινήτων, αλλά και η πειθαρχική δικαιοδοσία των αξιωματούχων επί των μελών.

III. Εάν υπάρχουν κάποια κοινά χαρακτηριστικά μεταξύ του Διοργανισμού και του φιρμανιού, τα κοινά στοιχεία μεταξύ του Διοργανισμού και της συντεχνιακής ζωής στα Επτάνησα (και ιδιαίτερα στη Ζάκυνθο) είναι πολύ περισσότερα²⁶. Μερικά από αυτά είναι:

1. Ο σημαίνων ρόλος του Διοικητή, όπως διαγράφεται στον Διοργανισμό, φαίνεται να ήταν μια πραγματικότητα στα Επτάνησα. Όπως σημειώνεται παραπάνω, α) η ίδρυση και λειτουργία των συντεχνιών απαιτού-

23. Ο όρος *συντεχνίτης* εμφανίζεται σε έγγραφα συντεχνιών της δεκαετίας του 1830 από τη Σκόπελο.

24. Παπαγεωργίου (1986: 132): "Επιγραμματικά όλες οι υποθέσεις και διαφορές, που έχουν καθαρά εσναφικό χαρακτήρα, αποφασίζονται (εκδικάζονται) αμετάκλητα από τη διοίκηση της συντεχνίας, χωρίς κανένας απ' έξω να έχει οποιοδήποτε δικαίωμα να επεμβαίνει σ' αυτές."

25. Βλ. Baer (1970), Σταλίδης (1974: 25) και Μπουρδάρη (1986).

26. Η επισήμανση αυτή έχει ήδη γίνει από τους Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 30, 78), Shkodra, Z. (1975) «*Les esnaf ou corporations dans la vie urbaine balkanique des XVII-XVIII siècles*» *Studia Albanica* 12 (2), 51 και Μοσχονάς (1987: 202-203).

σαν την έγκριση των πολιτικών αρχών όπως και στα Ιόνια. β) απαιτούνταν η έγκριση του Διοικητή για τη σύγκληση συνέλευσης. γ) ο Διοικητής ή αντιπρόσωπος του παρίστατο κατά τη διάρκεια της συνέλευσης. δ) η εκλογή αξιωματούχων επικυρωνόταν από τον Βενετό διοικητή. στο σχέδιο, ο Διοικητής υπογράφει το πρακτικό εκλογής, ενώ αντίγραφα φυλάσσονται στο Διοικητήριο. ε) ο Διοικητής διατηρούσε το δικαίωμα παύσης και αντικατάστασης αξιωματούχων, το ίδιο προβλέπεται και στο Διοργανισμό.

2. Υπάρχουν παρόμοιες ρυθμίσεις για την ταφή και παρακολούθηση της κηδείας.
3. Οι συντεχνίες στα Επτάνησα και τα συνάφια στο Διοργανισμό διαθέτουν παρόμοιο συμβολικό οπλοστάσιο. Βεβαίως και άλλα συνάφια στη Βαλκανική διέθεταν προστάτη άγιο, λάβαρο ή σημαία και σφραγίδα. Εκείνο όμως που κάνει να ξεχωρίζει η περίπτωση των επανησιακών συντεχνιών είναι ο ιδιαίτερος τρόπος με τον οποίο τα παραπάνω στοιχεία συμπλέκονται με την Βενετική επικυριαρχία. Η τακτική παρουσία των συντεχνιών στις δημόσιες θρησκευτικές εκδηλώσεις έκανε την παρουσία τους αισθητή και όχι μόνο μια φορά το χρόνο.
4. Ο τρόπος εορτασμού, η σύναξη και σύνταξη των συντεχνιών για τον εορτασμό προσομοιάζουν με την πρακτική στα βενετοκρατούμενα Επτάνησα.
5. Τα βιβλία που προβλέπεται να τηρούν οι συντεχνίες στο Διοργανισμό εμφανίζονται και αλλού στα Επτάνησα.
6. Η διεξαγωγή της συνέλευσης σε εκκλησία που ανήκε στη συντεχνία φαίνεται να ανήκει στην παράδοση της Ζακύνθου και γενικότερα των Ιονίων.

Καταλήγοντας, ο Διοργανισμός συναφίων που συνέταξε ο Νικ. Γερακάκης φαίνεται να στηρίζεται σ' ένα ισχυρό στρώμα αντιλήψεων και επιρροών από το επανησιακό-βενετικό μοντέλο συντεχνιακής οργάνωσης, με προεξάρχουσα αρχή την στενή κρατική εποπτεία. Δεν αγνοεί, όμως, και την πραγματικότητα της επαναστατημένης Ελλάδας. Το σχέδιο οργάνωσης των συναφίων συμπυκνώνει και εκφράζει τον ανταγωνισμό μεταξύ της αναδυόμενης κεντρικής εξουσίας και της κατά τόπους παραδοσιακής εξουσίας των συσσωματώσεων. Η λύση που προκρίνει ο συντάκτης επιβάλλει τον στενό κρατικό έλεγχο, τον περιορισμό της αυτονομίας των συντεχνιών μόνο στην διοίκηση ιδίων υποθέσεων. Με αυτόν τον τρόπο προαναγγέλει τις ρυθμίσεις της βαυαρικής αντιβασιλείας, η οποία στον Ποινικό Νόμο του 1834 (άρθρα 212-225) θέσπισε ρητά την προηγούμενη έγκριση της διοίκησης για τη σύσταση σωματείου με πολιτικούς, θρησκευτικούς και γενικά δημόσιους σκοπούς.

ε) Τα έγγραφα

Τα έγγραφα είναι ευανάγνωστο. Περιέχουν αρκετά ορθογραφικά λάθη, κάποια λόγω βιασύνης. Άλλωστε ο Νικ. Γερακάρης είχε αίσθηση των λαθών που είχαν παρεισφρύσει καθώς αναφέρει: "τὸν [τον Διοργανισμόν] καθ' ὑποβάλλω λοιπὸν ὅπως καὶ ἂν εἶναι ἀδιόρθωτος/καὶ κατὰ τὴν γλῶσσαν". Μερικά λάθη είναι διαρκείας, όπως Ταμμείας, πόλεις, καταχριστικῶς, σώμα, ἐωρτή. Η ορθογραφία άλλων λέξεων ποικίλλει, ἀποζημίωση αλλά και ἀποζυμίωση. Διατηρείται η ορθογραφία και η στίξη του πρωτοτύπου. Σημεία μεταγραφής: () = αναλύσεις συντομογραφιών, [] = γράμματα ή λέξεις που διαγράφει ο γραφέας, < > = γράμματα ή λέξεις που παρέλειψε ο γραφέας και προστίθενται, { } = γράμματα ή λέξεις που διαγράφει ο εκδότης. | = γράμματα ή λέξεις που προσθέτει ο γραφέας στο διάστιχο, || = γράμματα ή λέξεις που προσθέτει ο γραφέας στο περιθώριο.

1. Η επιστολή του Καποδίστρια προς τον Νικ. Γερακάρη.
(ΓΑΚ, Αρχεῖον Βλαχογιάννη, κυτ. 80, αντίγραφο πρωτοτύπου)²⁷

ιδιαιτέρα

Ἐν Ναυπλίῳ τὴν 14 (26) Σεπτεμβρίου 1831

Σᾶς εὐχαριστῶ διὰ τὴν ἀπὸ τὰς 2 (14) Σεπτεμβρίου ἐπιστολὴν σας καὶ/θέλετε με ὑποχρεώσει ἐὰν δυνηθῇτε νὰ με δώσητε λεπτομερεστέρας πλη-/ροφορίας συνοδευομένης με τὰς παρατηρήσεις σας καὶ διὰ τὰς περὶ ἀπο-/ζημιώσεως ἀξιώσεις καὶ διὰ τὰ Συνάφια.

Ἐξηγήσατέ με με πολλήν σαφήνειαν εἰς τί συνίστανται αἱ ἀπαιτήσεις των/ αὐται καὶ τί φρονεῖτε ὅτι δύναμαι νὰ κάμω διὰ νὰ τὰς θεραπεύσω, χωρὶς/ μ' ὅλον τοῦτο ν' ἀνατρέψω ὅλα ὅσα με τόσοις κόπους ἔγειναν ἔως τώρα.

Ἐξηγήσατέ με ὁμοίως πῶς ἡμποροῦμεν νὰ πραγματοποιήσωμεν τὴν ιδέαν/ τοῦ ν' ἀποκατασταθοῦν τὰ Συνάφια. ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ τοὺς δώσωμεν τὴν δύ/ναμιν νὰ συνιστῶσιν ἓν σῶμα, τὸ ὁποῖον νὰ γνωμοδοτῇ ἡ καὶ ἡ νὰ λαμβάνη μέρος/ εἰς πράγματα, διόλου ἀνοίκεια πρὸς τὴν τέχνην ἢ ἐπι-τῆδευμά των οὔτε πάλιν/ νὰ διοργανίσωμεν ἓν εἶδος Μονοπωλείου.

Αἱ διακοινώσεις αὐται θέλουν μείνει μεταξὺ μας, διότι κανεὶς δὲν/ πρέπει νὰ ἔχῃ ιδέαν περὶ αὐτῶν. ἄλλως θέλομεν κάμει περισσότερον/ κακὸν παρὰ καλόν.

27. Μέρος της επιστολής αυτής δημοσιεύτηκε από τον Γκούτο (1985: 225, αρ. 3).

Ἔχω πεποιθήσιν εἰς τὸν μυστηριώδη χαρακτήρα σας καὶ εἰς τὸν/ πρὸς ὄφελος τῆς δημοσίας ὑπηρεσίας ζῆλον σας.

(Οἱ ἐν Μεθώνη Γάλλοι ἐμβῆκαν εἰς τὴν Καλαμάταν καὶ ἀπε/δίωξαν τοὺς εἰσβαλόντας ληστὰς Σπαρτιάτας, οἵτινες στιγμιαίως μό/νον ἐχρημάτισαν τῆς πόλεως ταύτης κύριοι...

Ὁ Γάλλος στρατηγὸς μέ ἀνήγγειλε τοῦτο τὸ κίνημα του, ἀφοῦ τὸ ἔκα/με. τὸν εὐχαρίστησα δι' αὐτὴν του τὴν δούλευσιν, καὶ τὸν παρακάλεσα/ ν' ἀποσύρῃ τὰ στρατεύματά του διὰ νὰ τοποθετηθῶσιν εἰς αὐτὴν καὶ εἰς/ τὰ πέριξ τὰ ἐδικὰ μας, τὰ ὁποῖα συνέρρευσαν ἀπὸ ὅλας τῆς Πελοπον/νήσου τὰς ἐπαρχίας). Περιμένω δὲ τώρα τοῦ Στρατηγοῦ τὴν ἀπόκρισιν...

Τὰ πλοῖα μας καὶ ὁ Ναύαρχος Ρίκκορδ ἔφθασαν ἐμπρὸς εἰς τὸ Ἄλμυρόν/ οἱ δὲ Ὑδραῖοι ἔκαυσαν τὰ ἐδικὰ των.

I. α. Καποδίστριας

Πρὸς τὸν Κύριον Νικόλαον Γερακάρην
Εἰς Πάτρας

2. Η απαντητικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Νικ. Γερακάρη

φυλ. 1
Ἐξοχώτατε,

Ἀξιοθῆς τῆς σεβασμίας τῆς τῶν 14/9β τοῦ ἐνεστώτος ἀπαντῶ

Καθ' ὅσον ἀποβλέπη τὸ περὶ ἀποζυμιώσεως· ἐπηδὴ οἱ καταχριστικῶς ἀποζυμιοθέντες/καὶ κατὰ τὴν θέσιν καὶ κατὰ τὴν ἔκτασιν, ἢ οἰκοδόμησαν ἐπὶ τοῦ λιφθέντος τόπου ἢ ἀποξέ/νοσαν αὐτὸν καὶ οἱ ἀγωρασταὶ οἰκοδόμησαν, δὲν εἶν(αι) δυνατὸν σχεδόν νὰ ἐπιστρέψωσι τὸ ὅσον/⁵ μέρος ἀδίκως ἔλαβον χωρὶς νὰ προξενιθῇ μία ἄλλη σύγχυσις τῶν πραγμάτων. Νομίζω ὅτι/τὸ μέσον τὸ ὁποῖον δύναται ὁποσοῦν νὰ συμβάλλῃ εἰς τὴν διόρθωσιν τῆς καταχρίσεως ταύτης, καὶ νὰ/παριγορίσῃ τοὺς ἀδικηθέντας εἶναι α. τὸ νὰ διακυριχθῇ ὅτι ὅστις ἔλαβεν ἐλευθέραν ἀποζημίο/σιν ἀπ' ὅση τοῦ ἔπρεπεν, ἢ ἔλαβεν ἐν ᾧ δὲν τοῦ ἀνίκεν ἐπὶ τοῦ ὁποίου τόπου καὶ οἰκοδόμη/σεν θέλῃ ὑπόκυτε δι' αὐτὰ εἰς πᾶν ὅτι ἡ κυβέρνησις εἴθελεν ἀποφασίσῃ περὶ τῶν ἐθνικῶν οἰκο/¹⁰ πέδων· β. ὅτι δὲ τις ἔλαβεν καταχριστικῶς οἰκόπεδον ἐπὶ τοῦ ὁποίου δὲν ὑπάρχει οἰκοδομή/νὰ τὸν ἐπιστρέψῃ καὶ νὰ δοθῇ εἰς τὸν ὅς τις δὲν ἔλαβεν εἰς ἔτι τὴν ἀποζυμiosis του· γ. Νὰ δοθῶ/σιν εἰς ἀποζυμiosis τῶν ὅσων δὲν ἔλαβον αὐτῶν εἰς ἔτι, τὰ κοινὰ οἰκόπεδα τὰ ὁποῖα δὲν ἐδό-

θη/σαν εἷς τινα καὶ ἐπηδὴ εἶναι πτοχοὶ τινες οἵτινες δὲν εἶχον μὲν πρὶν τῆς ἐπαναστάσεως/ιδιόκτητον οἰκίαν, ἀλλ' ἀγωνίσθυσαν καθ' ὅλον τὸ διάστημα ἐκεῖνο εἰς τοὺς πολέμους ἐν ᾧ οἱ/¹⁵ κτιματῖαι ἀπαρνηθέντες τὴν πατρίδαν των, καὶ ἀφίσαντες εἰς τὴν διάκρισιν τοῦ πολέμου τὰ πρά/ματα των κατέφυγον εἰς ἀλοδαπαὶ μέρη. εἴθελ' ἦτον δίκαιον νὰ δωθῇ καὶ εἰς αὐτοὺς ὅς ἐδό/θη καὶ τῶν χωριανῶν προσδιορισμένη τινὰ ἔκτασις τόπου ἐπὶ τοῦ ὁποίου νὰ οἰκοδομήσῃσι μί/αν οἰκίαν· ἡ ἔκτασις αὕτη νὰ συνύστατε ἕως ἑκατὸν πεντῖκοντα πήχης τετραγωνικᾶς τὸ δὲ/πρόσωπον νὰ εἶναι ἐπτὰ πήχεων καὶ τὸ ὑπόλοιπον βάθος διὰ νὰ γείνη τοῦτο πρέπει νὰ ἀνυψ/²⁰ θῇ νέος δρόμος.

Περὶ δὲ τοῦ πῶς πρέπει νὰ πραγματοποιηθῇ ἡ ἰδέα τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν συναφίων νομίζω/ὡς κατάλληλον ἀφορμὴν ὅτι ἐπειδὴ ὑπάρχουν παλεόθεν εἰς τὰς πώλεις τῆς ἐπικρατίας συνάφια τεχνιτῶν/ἄτινα ὄντα ἀνοργάνιστα καὶ ἀκανόνιστα δὲν συντελοῦσι εἰς τὸν σκοπὸν τῆς συστάσεως των με/τὸ νὰ μὴν γνωρίζουν τὰ ἀληθῆ των συμφέροντα καὶ ἀντὶ νὰ προξενίσωσι εἰς ἑαυτὰ καὶ εἰς τὴν κοι/²⁵ νονίαν τὸ ποθούμενον ὄφελος προξενούσι βλάβην, καὶ προσβάλουν εἰς τὴν πρόοδον τοῦ ἐρ(γ)αστηρίου κτλ.

Ἐτόλμησα μ' ὅλην μου τὴν ἀδυναμίαν καὶ καθ' ὅσον μ' ἐσυγχώρησαν δύο μόναι ἡμέραι νὰ/σχηματίσω ἕναν διοργανισμὸν τὸν ὁποῖον ἐπισυνάπτω.

Ἐπροσπάθησα νὰ καλῶ εἰς αὐτὸν τὸ πικρὸν τοῦ περιορισμοῦ με τὸ γλυκὸν τῶν πομπῶδη/παρατάξεων, διὰ τῶν ὁποίων νὰ παραδεχθεῖ μ' ἐνθουσιασμὸν ἀπὸ τὸν λαόν, θέτω δι' αὐτοῦ νὰ/³⁰ λάβῃ νέαν ἀνατροπὴν ἥτις νὰ ἐξευγενίσῃ καὶ νὰ ὑψώσῃ τὸ δεδουλωμένον αὐτοῦ φρόνημα.

Δὲν ἦτον βέβαια τιούτον ἔργον τῆς δυνάμεως μου· ἀλλὰ δὲν ἐδυνάμην νὰ παρακούσω/τάς σεβασμίας διαταγὰς τῆς· τὸν καθ' ὑποβάλλω λοιπὸν ὅπως καὶ ἂν εἶναι ἀδιόρθωτος/καὶ κατὰ τὴν γλῶσσαν ἐπικαλούμενος τὴν συγγνώμην τῆς ὕ.ε.

τῆς ὑμετέρας ἐξοχότητος.

Π(αλαιαὶ) Πάτραι τῇ 19 Σεπτεμβρίου 1831
1 ὁκτωβρίου

Ταπινότατος δοῦλος
Νικόλα(ος) Ε. Γερακάρης

3. Ο Διοργανισμός Συναφίων

φυλ. 2

Διοργανισμός τῶν Συναφίων
Κεφάλ. Α

[Περὶ τῶν συναφίων ἐν]] Γενικαὶ διατάξεις

ἄρθρο 1 – Εἰς ἐκάστην πώλην συνυστῶντε συνάφια τεχνιτῶν/καθ' ἐν τῶν ὁποίων συντίθετε ἀπὸ τοὺς ὁμοτε/χνίτας ἐκάστου ἐπιτηδεύματος.

2 – Ἐκαστον συνάφιον ἔχει προστάτην ἓνα ἅγιον εἰς/τὴν ἐωρτὴν τοῦ ὁποίου πανηγυρίζῃ καθ' ἔτος.

3 – Ἐκαστον συνάφιον θέλῃ ἔχει μίαν ἰδιετέραν σφρα/γίδα φέρουσα σύμβολον τινὰ μὲ τὴν/ἐπιγραφὴν Συνάφιον δεῖνα τῆς πόλεως/δεῖνα καὶ τὸ ἔτος τῆς συστάσεως του.

4 – Ἐκαστον συνάφιον φέρῃ μίαν σημαίαν ἐν σχήμα/τι εἰκόνος ἐχούσης σύμβολον τὴν εἰκόνα/τοῦ προστάτου ἁγίου.

5 – Καθ' ἓν συνάφιον ἔχει ἓνα ἀρχηγόν, ἓνα Γραμ/μα>τέα καὶ ἓνα Ταμ-μείαν.

6 – Ἡ διάρκεια τῶν εἰρημένων ὑπουργῶν θέλῃ/εἶναι δι' ἓν μόνον ἔτος.

7 – Ἐκαστος ὁμοτεχνίτης θέλῃ κατατάσσεσθαι εἰς/τὸ συνάφιον δίδων μίαν προσδιορισμένην/προκαταβολὴν εἰς τὸ Ταμμεῖον τοῦ συνα/φίου διὰ τοῦ ἀρχιτεχνίτου, παρὰ τοῦ ὁποίου λαμβάνῃ ἐν δύπλομα τῆς συστάσεως του.

8 – Οἱ ἄποροι συντεχνίται θέλουν κατατάσσεσθαι/ἄνευ προκαταβολῆς, τὴν ὁποίαν ὁμος/χρεωστοῦσι νὰ δώσωσι ἅμα εὐπορίσωσι./ῃ κατ' ὀλίγον ὀλίγον μὲ τὴν πρόοδον τοῦ/καιροῦ.

9 – Ἄν τις τῶν συντεχνιτῶν δυστυχίῃ χρεοστεῖ ἢ/κοινότης νὰ τὸν συν-δράμῃ διὰ νὰ ἐξακολου/θίσῃ τὴν τέχνην του, ὅστις ἀναλαβὸν χρεο/στεῖ νὰ τὴν ἐπιστρέφῃ· νὰ βοηθεῖ δὲ ἢ κοινότης καὶ τὸν ὅστις διὰ φυσικὴν ἀσθέ/νιαν μὴ δυνάμενον ἐργάζεται ὥστερεῖται.

φυλ. 3

10 – Θέλῃ δέχεται ἕκαστον συνάφιον τὰ ὀρφανὰ παι/δία διὰ νὰ μαθη-τεύοντε τὴν τέχνην.

11 – Ἐκαστον μέλος τοῦ συναφίου δὲν δύναται κατ' οὐδένα λόγον νὰ ἐμποδισθῇ νὰ πωλήσῃ/τὸ ἐπιτίδευμά του, ἢ ν' ἀγοράσῃ ὅποιανδύποτε ὕλην ὅπως τῷ συμφέρῃ καλιότερα / οὔσης ἀπαγορευμένης πάσις μυστικῆς/συμ-φονίας πρὸς ζυμίαν καὶ βλάβην τοῦ/ἐμπορίου.

12 – Ἐκαστος ὁμοτεχνίτης ἐξοθεν προερχόμενος διὰ/νὰ μετέλθῃ τὴν τέ-χνην του, χρεωστεῖ νὰ/συναριθμηθῇ εἰς τὸν κατάλογον τοῦ συ/ναφίου.

13 – Εἰς τὴν ἐτήσιον ἐωρτὴν τοῦ προστάτου ἁγίου ὁ ἀρχιτεχνίτης προ-σκαλεῖ τὸν Διοικητὴν/ καὶ τοῦτος τὰς λοιπὰς ἀρχὰς διὰ νὰ συμπα/νιγηρί-σουν εἰς τὴν ἐκκλησίαν τὴν μνήμην/τοῦ ἁγίου.

14 – Εἰς τὴν τελε/υ}τὴν ταύτην τὸ σόμα πιγένη μὲ/τὴν σημείαν τοῦ κατὰ τὴν προσδιορισμέ/νην ὄραν εἰς τὸ Διοικητήριον ὅπου εἶναι/συνυγμέναι αἱ ἀρχαί, ἀπ' ὅπου μεταβέ/νουν εἰς τὴν ἐκκλησίαν μετὰ δὲ τὴν/θίαν λητουρ-γίαν συνοδεύουσα πάλην/τάς ἀρχὰς κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον εἰς τὸ/Διοικητή-ριον, ἀπ' ὅπου τὸ σόμα συνοδεύει/τὸν ἀρχιτεχνίτην κατὰ τὴν τάξην εἰς/τὴν οἰκίαν του, καὶ οὕτω ἀπέρχεται ἕκαστος εἰς τὰ ἴδια.

15 – Εἰς πᾶσαν τελετὴν τοῦ συναφίου προηγεῖτε/ῃ σημαία, μετ' αὐτῆς ὁ ἀρχιτεχνίτης/ἐκ δεξιῶν αὐτοῦ ὁ Ταμμεῖας καὶ ἐξ ἐκ/κλήσεων ὁ Γραμματεὺς

παρακολουθιμένων/ἀπὸ τὸ σῶμα τῶν τεχνιτῶν.

16 – Εἰς πᾶσαν δημοσίαν τελετὴν ὁ Διοικητὴς προ/σκαλεῖ ὅλα τὰ συνάφια διὰ τῶν ἀρχιτεχνιτῶν/τὰ ὁποῖα

φυλ. 4

[τὰ ὁποῖα] ὁδεύουσι κατὰ τάξιν ἓνα κατόπην/τοῦ ἄλλου καθ' ὃν τρόπον εἴθελεν τὰ κατα/τάξῃ ὁ Διοικητὴς.

17 – Ἐκαστον συνάφιον δὲν δύναται νὰ συμπεριπλέκει/ται εἰς ἀντικείμενα καὶ ὑποθέσεις ἀλλοτρίας/τῆς τέχνης του.

18 – Ἐκαστον συνάφιον δὲν δύναται νὰ συνέλθῃ εἰς/Συνέλευσιν ἂν πρῶτερον ὁ ἀρχιτεχνίτης δὲν/ἀναφέρῃ ἐγγράφως εἰς τὸν Διοικητὴν τὸ ἀντι/κείμενον καὶ τὴν ἀνάγκην τῆς συγκρο/τήσεως τῆς.

19 – Δοθίσης τῆς ἀδίας, συγκροτίτε ἢ Συνέλευσις εἰς/τὴν ὁποίαν προεδρεύῃ ὁ ἀρχιτεχνίτης, ὁ/δὲ Γραμματεὺς καταγράφῃ τὰ πρακτικά/ ἀντίγραφον τῶν ὁποίων διευθύνῃ δι' ἀνα/φορὰς του ὁ ἀρχιτεχνίτης πρὸς τὸν Διοικητὴν/διαλιωμένης τῆς συνελεύσεως.

20 – Αἱ Συνελεύσεις ἐκάστου συναφίου γείνοντε εἰς/ἐκκλησίαν τινὰ καὶ δημοσίως.

21 – Κάθε ἄλλη συνέλευσις ἣτις ἤθελε γεῖνῃ ἢ χω/ρεῖς τὴν ἄδιαν τοῦ Διοικητοῦ ἢ μὴ δημο/σίως θέλῃ θεωρεῖτε ὡς συνομοτική, θέλῃ/διαλίεται ἀπὸ τὴν Διοίκησιν, καὶ ὁ ἀρχιτε/χνίτης θέλῃ ἀποβάλεται εἰς τὴν στυγμὴν.

22 – Εἰς κάθε στασιόδῃ ἢ ταραχοποιὸν κίνημα τοῦ/συναφίου θέλῃ εἶναι ὑπεύθυνος ὁ ἀρχιτεχνί/της ὡς οἱ πρωτέτιοι.

23 – Ὅσακις ὁ ἀρχιτεχνίτης, ἢ ὁ Γραμματεὺς, ἢ ὁ/Ταμμεῖας φανῇ κακοποιός, ταραξίας ἢ/κακῆς διαγωγῆς, ὁ Διοικητὴς τὸν ἀπο/βάλλῃ καὶ προ/σκαλῇ εἰς συνέλευσιν τὸ συνάφιον διὰ τὴν ἐκλογὴν τῆς ἀντικαταστά/σεως ἣτις θεωρεῖτε προσωρινή καὶ διαρκεῖ μέχρι τοῦ τέλους τοῦ προσδιορισμένου ἡέτους τῆς πρώτης γυνομένης ἐκλογῆς καὶ δὲν/συνοδεύετε ὁ ἀντικατασταθεὶς διὰ τῶν προσδιορι/σμένων προπομπῶν ὁ δὲ ἀποβαλόμενος τοῦ/βαθμοῦ του δὲν ψηφιοφορεῖ εἰς τὴν ἐκλογὴν/τῆς ἀντικαταστάσεως.ἡ

24 – Ἐκαστος ἀποβαλόμενος τοῦ συναφίου δὲν θέλῃ/μετέρχεται τὴν τέχνην του εἰς ἐκείνην/τὴν περιφέρειαν, ἕως ὅτου ἀναλάβῃ τὴν/θέσιν του.

φυλ. 5

25 – Εἰς ὅποιανδήποτε ὑπόθεσιν ἐνὸς ἐκάστου τῶν/συντεχνιτῶν δὲν δύναται τὸ συνάφιον [[δὲν δύναται τὸ συνάφιον]] νὰ συμμεθέξῃ/ὑπερασπιζόμενον τὸ μέρος του.

Κεφαλ. β

Περὶ τῆς ἐκλογῆς τοῦ ἀρχιτεχνίτου, τοῦ Γραμ/ματέως, καὶ τοῦ Ταμμεῖου.

26 – Ὁ Διοικητὴς ἐκάστης ἐπαρχίας προσκαλῇ/ὅλους τοὺς ὁμοτεχνίτας

μετὰ τῶν ὁποίων/συγκροτῇ εἰς μίαν ἐκκλησίαν δημοσία συ/νέλευσιν δημο-
σίως εἰς τὴν ὁποίαν προε/δρεύη, καὶ παρευρισκομένης καὶ τῆς/ἐπαρχιακῆς
Δημογεροντίας.

27 – Ὁ Γραμματεὺς τοῦ Διοικητοῦ καταστρώνει τὸν/κατάλογον τῶν συ-
νελθόντων συντεχνι/τῶν τὸν ὁποῖον ἀναγινώσκει μεγαλοφώνως.

28 – Ὁ ἱερουργῶν ἐφημέριος κρατῶν εἰς χεῖρας/τὸ Ἱερὸν εὐαγγέλιον
παρουσιάζεται ἐν τῷ/μέσῳ διὰ νὰ ὀρκισθῶσι τὸν ἀκόλουθον/ὄρκον, ὁ
ὁποῖος θέλῃ ἀναγνωσθεῖ με/γαλοφώνως ἀπὸ ἑνὸς τῶν γεροντοτέρων/τῆς
συναθρίσεως, οἱ δὲ λοιποὶ συντεχνίτε/ ἐπαναλαμβάνουν αὐτὸν ἐχόντων
ὕψομέν/ην τὴν δεξιὰν χεῖρα.

ὄρκος

«ἐν ὀνόματι τῆς παναγίας καὶ ἀδιερέτου/Τριάδος καὶ τοῦ ἁγίου
προστάτου/τοῦ συναφίου ὀρκίζωμαι ἐνοπιον τοῦ θυσια/στηρίου τῆς
ἀληθείας νὰ μὴ δώσω τὴν ψήφον/μου οὔτε διὰ φιλίαν, οὔτε διὰ μῖσος,
οὔτε/διὰ καμμίαν ἄλλην ἐτίαν, ἀλλὰ κατὰ/τὴν συνίδισίν μου καὶ χωρὶς
καμμίαν/ἄλλην προσοπολιψίαν»

29 – Μετὰ τὸν ὄρκον δύο ἐκ τῶν γεροντοτέρων μελῶν/τῆς συναθρίσεως
ἐπὶ παρουσία τοῦ προε/δρεύοντος Διοικητοῦ θέλουν καταστρόψῃ τὸν κα-
τάλογον

φυλ. 6

{τὸν κατάλογον} τῶν εἰς ἐκλογὴν προβληθι/σομένων ὑποψηφίων. Ὁ κα-
τάλογος οὗτος/θέλῃ διαλαμβάνῃ τετραπλάσια ὀνόματα διὰ/τὸν ἀρχιτεχνί-
την, τόσον διὰ τὸν Γραμματέα/καὶ τόσον διὰ τὸν Ταμμεῖαν. [ἢ δὲ ψηφιοφο-
ρία γείνεται διὰ μιᾶς μονῆς ψήφου τὴν ὁποίαν ὁ/ ψηφιοφοριῶν ρίπτῃ κατ'
ἀρέσκιαν ἢ/εἰς τὸν καδίσκον ὑπὲρ ἢ εἰς τὸν κατὰ]

30 – Οἱ ὑποψήφιοι οὗτοι ψηφιοφοροῦντε καὶ διὰ τῆς/πλειοψηφίας γείνετε
ἢ ἐκλογὴ ἐνὸς ἐκάστου. ἢ δὲ ψηφιοφορία γείνεται διὰ μιᾶς μονῆς ψήφου/
τὴν ὁποίαν ὁ ψηφιοφοριῶν ρίπτῃ κατ' ἀρέσκιαν/ἢ εἰς τὸν καδίσκον ὑπὲρ ἢ
εἰς τὸν κατὰ. ||

31 – Ἐν ὧσιν διαρκεῖ ἡ ψηφιοφορία τοῦ ἀρχιτεχνίτου/καὶ οἱ τέσσαροι
ὑποψήφιοι ἐξέρχονται τῆς/συνελεύσεως μέχρις ὅτου λάβῃ τέλος/ἡ ψηφιοφο-
ρία τῶν, μετὰ τὴν ὁποίαν εἰσέρ/χωνται καὶ ψηφιοφοροῦν· οὕτω ποιεῖτε/εἰς
τὴν ἐκλογὴν τοῦ Γραμματέως καθὸς/καὶ εἰς ἐκείνην τοῦ Ταμμεῖου.

32 – Γυνομένης τῆς ἐκλογῆς ὁ ἀρχιτεχνίτης, ὁ Γραμ/ματεὺς καὶ ὁ Ταμ-
μείας προσφέρῃ ἕκαστος/τὸν δι' αὐτὸν σμιοθέντα ὄρκον.

ὄρκος τοῦ ἀρχιτεχνίτου

«ἐν ὀνόματι τῆς παναγίας καὶ ἀδιερέτου/Τριάδος καὶ τοῦ ἁγίου
προστάτου τοῦ/συναφίου ὀρκίζωμαι νὰ διευθύνω καλῶς τὰ πράγ/ματα
τοῦ αὐτοῦ συναφίου τοῦ ὁποῖου μ' ἐμπι/στεύθη τὴν σήμερον ἢ διευθύν-

σις, νὰ μὴν πε/ριπλέξω ἢ ν' ἀφίσω νὰ περιπλεχθῇ τὸ σῶμα/εἰς κυνίματα
 θοριβόδι καὶ στασιαστικά, ἀλλὰ/νὰ ὀδιγίσω αὐτὸ εἰς τὰ ἀληθεῖ του
 συμφέροντα/ περιοριζόμενον εἰς τὴν ἰδικὴν του ἐσωτερικὴν κατάστασιν
 καὶ σεβόμενον [[καὶ σεβόμενον]] τὰ καθεστῶτα ὡς προσέτι ὀρκίζωμαι
 ὅτι ἐγὼ/οὔτε ἐπλέχθην, οὔτε θέλη ἐμπλεχθῶ εἰς/μυστικὴν τινὰ αἰτερίαν
 ὁποιοῦνδ' ὅποτε σκοπὸν ἔχουσα»

ὄρκος τοῦ Γραμματέως καὶ τοῦ Ταμμεῖα

«ἐν ὀνόματι κτλ ὀρκίζωμαι νὰ διευθύνω/καλῶς, εἰλικρινῶς καὶ μὲ τιμω-
 ρητὰ τὸ ὁποῖον μ' ἐνεμπιστεύθη χρέος τοῦ/ νὰ ἀκολουθῶ τὰ
 παρὰ τοῦ ἀρχιτεχνίτου διαταττόμενα

φυλ. 7

{τόμενα} καθ' ὅσον ἀποβλέπη τὸ ἔργον τῆς/ἐπιστάσεως μου· προσέτι
 ὀρκίζωμαι ὅτι ἐγὼ/οὔτε ἐπλέχθην, οὔτε θέλη ἐμπλεχθῶ εἰς/μυστικὴν τινὰ
 ἑταιρίαν ὁποιοῦνδ' ὅποτε/σκοπὸν ἔχουσα»

33 – Ὁ Γραμματεὺς τοῦ Διοικητοῦ κρατεῖ τὰς πράξεις/τῆς ψηφιοφορίας,
 καὶ θέλη σιμῶση εἰς ταύτας/τὰ ὀνόματα καὶ ἐπόνυμα ὅλων τῶν ὑπο/ψη-
 φίων καθὼς καὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν ὄσων/ἔλαβεν ἕκαστος ὑπὲρ ἢ κατὰ ψήφων.

34 – Αἱ πράξεις αὗται ἀναγυρόσονται μεγαλοφόνως/καὶ ὑπογράφοντε
 ἀπὸ τὸν Διοικητὴν, τοὺς/Δημογέροντας, τὰ δύο μέλη τὰ καταστρόσα-
 ντα/τὸν κατάλογον, καὶ ἀπὸ τὸν ἐκθέσαντα/αὐτὰ Γραμματέα· αἱ πρᾶξεις
 αὗται/ὑπογεγραμμέναι καὶ ἐσφραγισμέναι/μὲ τὴν σφραγίδα τοῦ Διοι-
 κητοῦ [[τηρίου]] τυροῦντε εἰς τὰ ἀρχία τοῦ Διοικητηρίου, ἀν/τίγραφα τῶν
 ὁποίων τὴν ἐπιούσαν πέμπη/πρὸς τὴν δημογεροντίαν, καὶ πρὸς τὸν/ ἀρχι-
 τεχνίτην διὰ νὰ φιλάτωντε εἰς τὰ/ἀρχία των.

35 – Ἀναγινωσκομένων τῶν πρακτικῶν καὶ ὑπο/γεγραμμένων διαλίετε ἢ
 συνέλευσις/ καὶ ἐν σώματι καὶ διὰ μουσικῶν ὀργάνων/συνοδεύουσι τὸν Δι-
 οικητὴν καὶ τὴν δημο/γεροντίαν εἰς τὸ κατὰστίμά των, τὸν ἀρχι/τεχνίτην,
 τὸν Γραμματέαν καὶ τὸν Ταμμεῖαν/ καὶ οὕτω ἕκαστος ἐπιστρέφῃ εἰς τὰ
 ἴδια.

36 – Ὁ Διοικητὴς ἐφοδιάζει τὸν ἀρχιτεχνίτην/ τὸν Γραμματέα καὶ τὸν
 Ταμμεῖαν δι' ἐνὸς δηπλόματος.

φυλ. 8

Κεφάλ. Γ'

Περὶ τοῦ ἀρχιτεχνίτου

37 – Ἡ ὑπουργεῖα amministrazione τοῦ κατα/στίματος ἐνεμπιστεύεται
 εἰς τὸν ἀρχιτεχνίτην.

38 – Ὁ ἀρχιτεχνίτης φροντίζει διὰ τὴν βελτίωσιν/τοῦ καταστίματος περὶ
 τῆς ὁποίας χρεω/στεῖ λόγον.

39 – Ἐπαγρουπνεῖ εἰς τὸ νὰ μὴν μεταχειρίζεται/ὁ τεχνίτης δολιότητα εἰς τὴν τέχνην του.

40 – Ἐπαγρουπνεῖ ὑπὸ εὐθύνην του εἰς τὴν ἡθι/κὴν καὶ πολιτικὴν διαγωγὴν ἐνὸς/ἐκάστου τῶν συντεχνιῶν του.

41 – Νουθετεῖ κατὰ πρώτην φορὰν τὸν παρεκτρε/πόμενον ὅστις μὴ διορθ<ο>σόμενος τὸν/καταδικάζει εἰς μίαν χρηματικὴν ποινὴν/πρὸς ὄφελος τοῦ συναφικοῦ Ταμεῖου ἀνα/λόγως τῆς καταστάσεως του, οὔτε ἐλάσσονα/τῶν φοινίκων δέκα, οὔτε μίξονα τῶν/φοινίκων πεντίκοντα. Μὴ σοφρονίζο/μένου δὲ τὸν καταναγγέλη πρὸς τὸν/Διοικητὴν διὰ νὰ λάβῃ κατὰ τοῦ ἀπι/θοῦς τὰ ἀνίκοντα μέτρα.

42 – Ἀναφέρει πρὸς τὸν Διοικητὴν τὸ ὄνομα ἐκεί/νου ὅστι εἴθελεν φέρει βελτίωσην τινὰ/εἰς τὴν τέχνην του διὰ νὰ λάβῃ τὴν ἀμοι/βὴν.

43 – Συμβιβάζει τὰς μεταξὺ συντεχνιῶν διαφο/ράς ἀναφερομένας εἰς τὴν τέχνην τῶν/ καθὼς καὶ εἰς τὰς προκυφόμενας διαφο/ράς μεταξὺ ἐτέρου ἀνθρώπου καὶ συν/τεχνίτου τοῦ ἀναγωμένων εἰς τινὰ/τέχνην· μὴ κατορθομένης δὲ τῆς

φυλ. 9

[τῆς] συμβιβάσεως τὰ διαφερόμενα/μέρη εἶναι ἐλεύθερα νὰ προστρέξωσι/εἰς τὰ ἀνίκοντα δικαστήρια.

44 – Τὰ διαφερόμενα μέρη ἂν καὶ νὰ ἀνίκη/ἔκαστος εἰς ἕτερον συνάφιον δύναντε αὐτο/προερέτως νὰ τελιώσωσιν τὴν διαφορὰν/τὴν ἀναγομένην εἰς τὴν τέχνην ἐνὸς/ἐξ αὐτῶν ἐν ἴδῃ ἐρετοκρησίας ἐκλέγον/τες δύο ἢ πλῖονας συντεχνίτας τῶν.

45 – Ἀναφέρετε πρὸς τὸν Διοικητὴν διὰ πᾶσαν/ἀνάγκην καὶ ὑπόθεσιν τοῦ καταστήμα/τος καὶ συσκέπτεται μετ' αὐτοῦ.

46 – Ἀναφέρει πρὸς τὸν Διοικητὴν σχέδιον ἰδιε/τέρου κανονισμοῦ ἀποβλέποντος τὸ συ/νάφιον, ὃ δὲ Διοικητὴς διευθύνῃ αὐ/τὸ εἰς τὴν Κυβέρνησιν διὰ τὴν/ἐπικύρουν αὐτοῦ.

47 – Εἶναι ὑπεύθυνος διὰ πᾶσαν ὀχλαγωγίαν/ἥτις ἤθελεν προκύψῃ παρὰ τοῦ συνα/φίου του ἢ ἤθελεν συμμεθέξῃ εἰς γυ/νομένην ὀχλαγωγίαν, ἢ τὸ σῶμα τοῦ/συναφίου, ἢ μέλος ἢ μέλη αὐτοῦ.

48 – Ὑπογράφῃ μετὰ τοῦ Γραμματέως ὅλα τὰ/ἐκδιδόμενα ἔγγραφα ἀφορόντα τὸ κα/τάστημα.

49 – Ἐκδίδῃ τὰς παραγγελίας του ordini ἐγγρά/φως πρὸς τὸν Ταμειῶν δυνάμη τῶν ὁποῖων/οὗτος κάμνῃ τὰς πληρομάς, ἢ, δέχεται/τὰς συνυποφράς, ἢ, ἄλλας πληρομάς.

50 – Παραδίδῃ εἰς ἓνα ἕκαστον τῶν συντεχνιῶν/τὰ ὀρφανὰ παιδία πρὸς μαθούτευσιν.

51 – Ἀποθανόντος τινὸς τῶν συντεχνιῶν προσκα/λῇ ὅλους τοὺς συντεχνίτας διὰ νὰ συνοδεύσωσι

φυλ. 10

{δεύσωσι} τὸ λίψανον κατὰ τάξην.

||52 - Δοθήσις βαρέας ἀσθενίας τοῦ/Γραμματέως ἢ τοῦ Ταμμείου/διορίζει προσωρινῶς ἄλλον τινά.||

53 - Δοθέντος θανάτου τινὸς ἐξ αὐτῶν ἀναφέρεται/πρὸς τὸν Διοικητὴν διὰ νὰ συγκροτίσῃ/συνέλευσιν διὰ τὴν ἐκλογὴν ἄλλου.

54 - Δο[|θέντος θανάτου|]θήσις βαρέας ἀσθενίας τοῦ/ἀρχιτεχνίτου, ὁ Γραμματεὺς θέλῃ/ ἀναφερθῇ πρὸς τὸν Διοικητὴν διὰ/νὰ διορίσῃ προσωρινῶς ἄλλον ἐκ/τοῦ σώματος· ἂν δὲ ἀποθάνῃ ἀνα/φέρεται ὡσαύτως διὰ νὰ συγκροτίσῃ/συνέλευσιν διὰ τὴν ἐκλογὴν ἄλλου.

55 - Δοθέντος θανάτου τοῦ ἀρχιτεχνίτου ὁ/Γραμματεὺς εἰδοποιεῖ τὸν Διοικητὴν/ ὅστις προσκαλεῖ ὅλα τὰ συνάφια διὰ/νὰ συνοδεύσωσι τὸ λίψανον κατὰ/τάξην.

56 - Εἰς τὸ τέλος τοῦ ἔτους ὁ ἀρχιτεχνίτης/ προῖδοποιεῖ τὸν Διοικητὴν τὴν ἡμέ/ραν καθ' ἣν πρέπει νὰ γείνῃ ἡ συνέ/λευσις διὰ τὴν νέαν ἐκλογὴν, συγκροτίσῃς δὲ τῆς ὁποίας θέλῃ δόση/λόγον τῶν πράξεων του καθ' ὅλην/του τὴν ὑπουργείαν amministrazione/ ὡσαύτως ὁ Γραμματεὺς καὶ ὁ Ταμμείας.

Κεφάλ. Δ

Περὶ τοῦ Γραμματέως

57 - Ἡ διεύθυνσις τοῦ ἀρχίου τοῦ Καταστήματος/ καὶ ἡ ἀσφάλεια αὐτοῦ καθὼς καὶ ἡ/ σφραγὴς ἐνεμπιστεύωνται εἰς τὸν Γραμ/ματέα ὅστις εἶναι ὑπεύθυνος.

58 - Κρατεῖ τρία βιβλία, εἰς τὸ πρῶτον καταγράφῃ/εἰς τὴν μίαν σελίδα τὰ μέλη τοῦ κα/ταστήματος κατὰ τάξην ἀριθμητικὴν καὶ χρονολογικὴν εἰς δὲ

φυλ. 11

{εἰς δὲ} τὴν ἀπέναντι σελίδα ἀντικρῆ/τοῦ ὀνόματος ἐνὸς ἐκάστου κατὰ τά/ξην χρονολογικὴν σιμειῖ ἂν ἀπε/βλήθῃ, ἢ ἀπόθανεν. Εἰς τὸ δεύτερον/ ἀντιγράφῃ κατ' ἀριθμητικὴν καὶ/χρονολογικὴν τάξην τὰ ἐκδιδόμενα/ἐγγραφὰ παρὰ τοῦ ἀρχιτεχνίτου./Εἰς τὸ τρίτον ἀντιγράφῃ ὁμῶς ὅλλας τὰς παραγγελίας ordini ἐκδι/δομένας τόσον διὰ εἰσπράξης, ὅσον/καὶ διὰ πληρομᾶς ἐν ἴδι δοσολι/ψίας.

59 - Προσυπογράφῃ καὶ σφραγίζῃ ὅλλα τὰ/ἐκδιδόμενα ἐγγραφὰ παρὰ τοῦ/ ἀρχιτεχνίτου.

Κεφάλ. Ε

Περὶ τοῦ Ταμμεία

60 - Ὁ Ταμμείας εἶναι ὁ ἀποθυκάριος τῶν/χρημάτων καὶ τῶν πραγμάτων τοῦ/ καταστήματος καὶ εἶναι δι' αὐτὰ ὑπεύθυνος.

61 – Δέν δύνανται νά δεχθεῖ ἢ νά δώση καμμίαν/ποσότητα χρημάτων, ἢ πραγμάτων/ χωρίς τήν ἐπίσημον παραγγελίαν/τοῦ ἀρχιτεχνίτου· καί δίδη τὰ ἀποδικτικά τῆς πληρομῆς εἰς ἕνα ἕκαστον.

62 – Κρατεῖ δύο βιβλία εἰς τὸ ἐν συμειῖ τὰ ὅσα/λαμβάνη χρήματα ἢ πράγματα/κατὰ τάξιν χρονολογικὴν ἀναφέρων/τὸν ἀριθμὸν καὶ τὴν χρονολογίαν/τῆς ἐγγράφου παραγγελίας τοῦ ἀρχι/τεχνίτου, δυνάμη τῆς ὁποίας ἔλα/βεν, εἰς τὸ ἄλλο συμειῖ ὁσαύτως τὸ ὅτι/ἔδωσεν.

63

φυλ. 12

63 – Διαφυλάττει τὴν σιμέαν τοῦ συναφίου/τὴν ὁποίαν δὲν δίδη τινὸς χωρίς τὴν/ ἐγγράφον ἄδιαν τοῦ ἀρχιτεχνίτου.

Κεφάλ. ΣΤ

Περὶ ἐνὸς ἑκάστου τῶν μελῶν

64 – Ἐκαστος συντεχνίτης χρεοστεῖ νὰ προσφέρῃ/τὸ ἀπετούμενον σέβας εἰς τοὺς ἀρχιγούς/τοῦ καταστήματος καὶ εἰς ἕνα ἕκαστον/συντεχνίτην του.

65 – Χρεοστεῖ νὰ ὑπακούῃ ἕκαστος εἰς τὰς διαταγὰς τοῦ ἀρχιτεχνίτου ἀναφερομένης/ εἰς τὴν τέχνην του.

66 – Χρεωστεῖ νὰ ἀναφέρῃ εἰς τὸν ἀρχιτεχνίτην/τὴν κακὴν διαγωγὴν τινὸς τῶν συν/τεχνιτῶν πρὸς σοφρονισμόν του.

67 – Οὐδ' εἰς θέλῃ συμπλέκεσθαι εἰς στασιόδη/καὶ ὀχλαγογικὰ κυνίσματα.

68 – Ἐκαστος ἔχει τὸ δικαίωμα ὅταν ἀδικεῖτε/ἢ κατατρέχεται ἀπὸ τὸν ἀρχιτεχνίτην/τὴν ν' ἀναφέρῃ τὰ κατ' αὐτοῦ παρά/πονὰ εἰς τὸν Διοικητὴν διὰ τὴν/οἰκονομοίησίν του.

N. Gerakari (ὑπογραφή)

στ) Σχόλια

Ἄρθρο 1. Το σχέδιο προβλέπει τὴν σύσταση συναφίων τεχνιτῶν σε κάθε πόλη, ἕνα γιὰ κάθε ἐπάγγελμα. Σε γενικὲς γραμμὲς αὐτὸς ἦταν καὶ ὁ κανόνας. Ἐτσι, στον κανονισμό των υποδηματοποιῶν τῆς Ζακύνθου που ὑπεβλήθη πρὸς ἐγκρίση στις 16 Ἀπριλίου 1814 ὀρίζεται ὅτι ἡ συντεχνία ἀποτελεῖται ἀπὸ ὅλους τοὺς υποδηματοποιούς που γεννήθηκαν, κατοικοῦν στο νησί καὶ ἔχουν υποδηματοποιεῖο²⁸. Ἡ ἴδια διάταξη ἐπαναλήφθηκε σε

28. Ὁ κανονισμὸς εἶναι γραμμένος στα ἰταλικά. Μεταφράσθηκε καὶ δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Ζῶη (1893: 42-48). Σύμφωνα με τὸν Μαχαιρά (1951: 130) τὸ ἴδιο συνέβαινε καὶ στὴ Λευκάδα.

τροποποίηση του 1833. Υπάρχουν όμως περιπτώσεις, όπου σε μια πόλη υπήρχαν περισσότερες της μιας επαγγελματικές συσσωματώσεις του ιδίου επαγγέλματος, διακρινόμενες είτε σε τοπική βάση (βλ. ρουφέτι τών ἀμπατζίδων τοῦ Γαλατᾶ, ἢ το ρουφέτι τών καπήλων τών ἐν τῷ Φαναρίῳ καὶ τών πέριξ, στην Κωνσταντινούπολη και στη Θεσσαλονίκη ῥαπτάδες Βούλγαροι, ζεϊνετζίδες Βούλγαροι, ἐντόπιοι ζεϊνετζίδες, ζεϊνετζίδες Κιλικισλῆδες) είτε ως προς το μέγεθος (βλ. μεγάλοι βακάληδες, μικροί βακάληδες στη Θεσσαλονίκη). Στο σχέδιο δεν προσδιορίζεται ο τρόπος ίδρυσης του συναφίου, γίνεται με ιδρυτική πράξη των μελών ἢ απαιτείται πρωτοβουλία του Διοικητή²⁹; Στη Βενετία, μετά τα μέσα του 14ου αιώνα, ἡ ίδρυση νέων σωματείων γινόταν μετά ἀπό ἐγκριση του Συμβουλίου των 10³⁰. Στη Ζάκυνθο, οποιοδήποτε ιδρυτικό ἐγγράφο ἐπρεπε να υποβληθεῖ στον Διοικητή³¹. Εἶναι επομένως, πιθανό ὅτι και στην περίπτωση του Διοργανισμοῦ, ἐξυπακούεται ἡ πρωτοβουλία του Διοικητή για τὴ σύσταση καὶ λειτουργία των συναφίων. Ὑποστηρίχθηκε, ἐπίσης, ὅτι υπήρχε κάποιος ὅρος ἐντοπιότητας ἢ μονίμου κατοικίας για τὴν ἐνταξη σε κάποιο συνάφι³². Κάτι τέτοιο δὲν φαίνεται να ἴσχυε ὅμως στο ἐσνάφι τῶν δουλγέρηδων τῆς Φιλιππούπολης. Ο Διοργανισμός ὀρίζει ἰδιαίτερη διαδικασία για τὴν ἐνσωμάτωση ξένων τεχνιτῶν. (βλ. παρακάτω ἀρθρο 12)

2-4. Το σχέδιο του Διοργανισμοῦ προσδιορίζει ὅτι κάθε συνάφι ἔχει ἐναν ἅγιο προστάτη στην γιορτὴ του οποιῶου πανηγυρίζει. Αυτὴ ἡ πρακτικὴ, που υπήρχε σ' ὅλη τὴ Βαλκανικὴ, ἐπέζησε μέχρι καὶ πρόσφατα. Οἱ λόγοι τῆς ἐπιλογῆς του ἁγίου ἀνάγονται είτε στην εικονογραφικὴ είτε στην α-γιολογικὴ παράδοση³³. Κάθε σωματεῖο διαθέτει ἰδιαίτερη σφραγίδα με κάποιο σύμβολο καὶ ἐπιγραφή με τὴν ονομασία του καὶ τὸ ἐτος ἱδρύσεως. Ἰχνη τους ἐπιβιώνουν είτε σε ἐπίσημα ἐγγράφα των διαφόρων κοινοτήτων (βλ. Κωνσταντινούπολη B27, Φιλιππούπολη B13 καὶ B25-26 καὶ Μοναστήρι) είτε, κατὰ μείζονα λόγο, σε ἐπίσημα ἐγγράφα των συναφίων³⁴. Τα συνάφια διαθέτουν σημαῖα σε σχῆμα εἰκόνας καὶ σύμβολο του ἁγίου³⁵. Αυ-

29. Θράκη, Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 82).

30. Pullan (1971: 44).

31. Το ἴδιο ἴσχυε καὶ για τις θρησκευτικὲς ἀδελφότητες, βλ. Μοσχονάς (1987: 194). Κρήτη, Πανοπούλου (1995).

32. Βλ. Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 84).

33. Παραδείγματα συγκέντρωσε καὶ παρουσίασε ὁ Καλινδέρης (1973: 46 ἐπ.). Ἐπίσης, βλ. Σαμαράς (1954: 84), Σταλίδης (1974: 49-50, 57).

34. Βλ. ἰδιαίτερα Προβατάκης (1979), καὶ για τὴ Θράκη, Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 91). Στη Ζάκυνθο, ὅπως αναφέρει ὁ Χιώτης (1858: 407), ὁ πρωτομάστορας ἐπιδοκίμαζε με τὴν θέση τῆς σφραγίδας τα τεχνήματα των συντεχνιτῶν.

35. Ζάκυνθος, Λούντζης (1856: 277), Χιώτης (1858: 407) καὶ Ζώης (1893: 23, 27, 51, 76), Λευκάδα, Μαχαίρας (1951: 130), Θράκη, Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 90), Μυτι-

τή η σημαία ή το λάβαρο αποτελεί την ταυτότητα του συναφίου, το μέσο με το οποίο το συνάφι δηλώνει την παρουσία του στις δημόσιες τελετές.

5. Η διοικητική οργάνωση του συναφίου, όπως προβλέπεται στο Διοργανισμό, είναι αρκετά ευέλικτη. Το συνάφι διοικείται από τον αρχιτεχνίτη, ο οποίος επικουρείται από τον γραμματέα και τον ταμία. Η διοικητική δομή, όμως, των συναφίων, όπως και η σχετική ορολογία³⁶ δεν ήταν παντού η ίδια. Διέφερε από τόπο σε τόπο. Έτσι στα έγγραφα των συναφίων της Ζακύνθου εμφανίζεται ο όρος *πρωτομάστορ*³⁷, ενώ στη συντεχνία των σκυτοτόμων της Σκοπέλου (1835) εκλέγεται ένας *άρχισκυτοτόμος*, ένας *φροντιστής επί των άγορών* και ένας *βοηθός*³⁸. Στη Φιλιππούπολη η συντεχνία των αμπατζήδων εκλέγει, εκτός από τον πρωτομάστορα, και δέκα προεστούς ή συμβούλους³⁹. Τις κοινές υποθέσεις της συντεχνίας των δουλγέρηδων της ίδιας πόλης τις διαχειρίζεται η "δωδεκάρα", δηλαδή μια δωδεκαμελής επιτροπή *μαστόρων*⁴⁰. Από τα μέλη αυτής της επιτροπής εκλε-

λήνη, Σαμαράς (1954: 84). Εικονογράφηση λαβάρων και σημαίων, βλ. Μοσχονάς (1987: 198) και Καζανάκη-Λάππα, Μ. (1981) "Οι ζωγράφοι του Χάνδακα κατά το 17ο αιώνα. Ειδήσεις από νοταριακά έγγραφα" *Θησαυρίσματα* 18, 261 αρ. 3 σύμβαση της 22ας Δεκεμβρίου 1634 για τη διακόσμηση του λαβάρου της αδελφότητας των καλαφατών του Χάνδακα.

36. Βλ. Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 100-103) και Τσούρκα-Παπαστάθη (1994: 123 επ.).

37. Βλ. Λούντζης (1856: 276), Χιώτης (1858: 407), Κατράμης (1880: 468), Ζώης (1893: 32, 64, 74 κλπ). Ο Ζώης αποκαλεί τον πρωτομάστορα των πηγών *αρχιτεχνίτη*, ενώ ο Λούντζης τον ονομάζει *συντεχνιάρχη*. Η προαναφερθείσα συντεχνία των υποδηματοποιών εξέλεγε τον Πρώτο και δύο Βοηθούς (Ζώης (1893: 43)). Ο όρος *αρχιτεχνίτης* εμφανίζεται στην τροποποίηση του καταστατικού της συντεχνίας των υποδηματοποιών του 1833. (Ζώης (1893: 49)) Στην Ύδρα το συνάφι της ραπτικής τέχνης εξέλεγε έναν πρωτομάστορα και 4 βοηθούς (*Αρχείον Κοινότητος Ύδρας*, 6, 224) και το συνάφι των καλαφατών είχε πρωτομάστορα συνεπικουρούμενο από 3 βοηθούς (*Αρχείον Κοινότητος Ύδρας*, 6, 291). Για τη Σκόπελο βλ. Καλλιανός (1996). Πρωτομάστορες επίσης αποκαλούνταν στο Διδυμότειχο, στην Μοσχόπολη, στην Κοζάνη, Λάρισα (πρωτομαγίστορες, μαγίστορες), Φιλιππούπολη (αλλά και προεστώς), Μελένικο, Τρίπολη, Πάτρα, Αθήνα, Λευκάδα, Κεφαλονιά, Μυτιλήνη (Μάνα ή πρωτομάστορας) ακόμα και στο Hadzioglu Pazardik της Δοβρουτσάς. Βλ. Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 97).

38. Βλ. Καλλιανός (1998: 162).

39. ΑΘΛΓΘ 7 (1940-41) 10. Είναι αξιοσημείωτο ότι σε κάποιες περιπτώσεις χρέη πρωτομάστορα εκτελούσε κάποιος ιερέας ή κάποιος τσαούσης.

40. ΑΘΛΓΘ 1 (1934-35) 102 επ. Στο *ισνάφι των βαρελάδων* της Σκοπέλου του 1832, εκτός από τον πρωτομάστορα και τον γραμματικό, ορίζονται και 5 σύμβουλοι. Καλλιανός (1996: 217 αρ. 1). Στις συντεχνίες της Μυτιλήνης, εκτός από τον πρωτομάστορα, τον ταμία και τον γραμματέα εκλέγονταν και άλλοι δύο έμπειροι *μαστόροι*, για να αποτελέσουν ένα 5 μελές συμβούλιο. Σαμαράς (1954: 84). Βασισμένη ενδεχομένως σε παρόμοιες πληροφορίες η Χατζημυχήλη (1953: 291) γενικεύει και υποστηρίζει ότι "το διοικητικό συμβούλιο συνήθως απαρτιζόταν από 5-6 μέλη". Βλ. όμως Mackenney (1987: 21-22) που αναφέρει: ότι ο *gastaldo* ήταν υπόλογος ενώπιον επιτροπής και όχι της συνέλευσης.

γόταν ο πρωτομάστορας και σε αυτήν την επιτροπή ο απερχόμενος πρωτομάστορας παρέδιδε. Στην Κοζάνη στο συμφωνητικό του 1827 της συντεχνίας των υφαντών, διορίζονται 4 μέλη ως πρωτομάστορες⁴¹, ενώ το *ισνάφι* των νταμπάκιδων ορίζει ως πρωτομάστορες τον προστάτη του Αγ. Νικόλαο και τους επιτρόπους της εκκλησίας του⁴². Στην Κοζάνη πάλι, το *ισνάφι* το *φωμάδικον* στο συμφωνητικό του 1827 διορίζει κάποιο μέλος του ως πρωτομάστορα⁴³. Η ποικιλία διοικητικών δομών αντανάκλα όχι μόνο την έλλειψη κάποιας ενοποιητικής αρχής αλλά και την οργανωτική ευελιξία των συλλογικών σωμάτων που οφειλόταν είτε στο μέγεθος είτε στις ιδιαιτερότητες της επαγγελματικής δραστηριότητας.

6. Η διάρκεια της θητείας των αξιωματούχων προβλέπεται να είναι ετήσια⁴⁴. Στη Ζάκυνθο όμως η θητεία τους είναι διετής⁴⁵. Στα διαθέσιμα έγγραφα δεν αναφέρεται κανένας περιορισμός για την επανεκλογή αξιωματούχων σε διαδοχικές θητείες ή μετά την παρέλευση κάποιων ετών⁴⁶.

7-8. Στα άρθρα αυτά προβλέπεται η κατάταξη στα συνάφια όλων των τεχνιτών, με την καταβολή ενός εφάπαξ τέλους στο ταμείο του συναφίου, μέσω του αρχιτεχνίτη. Παρόμοια ρύθμιση εμφανίζεται στο συμφωνητικό γράμμα του *ισναφίου* των νταμπάκιδων της Κοζάνης του 1826⁴⁷. Σε ορισμένα συνάφια η εθιμική πρακτική επέβαλε την καταβολή κάποιου χρηματικού ποσού μετά την αναγόρευση του υποψηφίου σε μάστορα. Η κατα-

41. Καλινδέρης (1958: 68). Στην Ύδρα το *συνάφι* των καπήλων το 1803 εξέλεξε επίσης 4 άρχηγους και πρωτομαϊστορες (Αρχείον Κοινότητος Ύδρας, 2, 20). Επίσης στο *συνάφι* της ραπτικής τέχνης της Ύδρας, ο πρωτομάστορας πλαισιώνεται από 4 βοηθούς.

42. Καλινδέρης (1958: 46).

43. Καλινδέρης (1958: 59). Ομοίως, Ύδρα: το *εσινάφι* των χρυσοσόων, Αρχείον Κοινότητος Ύδρας, 6, 209.

44. Βλ. Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 98), Μανάκας (1955: 189). Ομοίως και στη Βενετία, όπου η ενιαύσια θητεία θεσπίστηκε το 1265, Mackenney (1987: 21).

45. Βλ. Ζώης (1893: 32, 49, 75, 81, 89, 97), Μοσχονάς (1987: 195) αλλά και Σαμαράς (1954: 84).

46. Στα αρχεία του *εσναφίου* των *ἀμπατζήδων* που συνοπτικά εξέδωσε ο Κ. Μ. Αποστολίδης στο ΑΘΛΓΘ 7 (1940-41) συναντάμε πρωτομαϊστορες με διετή (σελ. 13), τριετή (σελ. 10), τετραετή (σελ. 11), και εξαετή (σελ. 12) παραμονή στο αξίωμα. Στα Θρακικά 2 (1929) 360 υπάρχει μνεία εκλογής για δεύτερη θητεία το 1813. Ο Ζώης (1893: 43) αναφέρει ότι στο καταστατικό των υποδηματοποιών προβλέπεται ότι ο διατελέσας δεν μπορεί να είναι υποψήφιος το επόμενο έτος.

47. Βλ. Ζώης (1893: 35), Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 85), Καλινδέρης (1958: 47) "ὅποιοι πάλιν Κοζανίτης δὲν ἐδοῦλευσεν εἰς τὸ ἰσνάφι παντελῶς καὶ θέλη νὰ ἔμβῃ εἰς τὸ ἰσνάφι νὰ δουλεύσῃ νὰ διδῇ εἰς τὸν ἄγιον Νικόλαον γρόσια) εἴκοσι πέντε, καὶ εἰς τὸ ἰσνάφι τὸ μισιντζιδικὸν γρόσια) πενήντα...". Πανοπούλου (1995: 615), Καλλιανός (1998: 162) ενώ συνδρομές υπονοούνται στο έγγραφο που δημοσίευσε ο Λουκάτος (1986: 303). Βυζάντιο, Χριστοφιλόπουλος (1935: 5052), Βενετία, Chambers & Pullan (1992: 286 αρ. 10).

βολή αυτή έχει παρόμοιο χαρακτήρα με το τέλος εγγραφής που προβλέπει ο Διοργανισμός. Ο αρχιτεχνίτης δίνει «έν δίπλωμα τής συστάσεως του». Πρόκειται μάλλον για μια επίσημη βεβαίωση εγγραφής στο συνάφι, με αποδεικτικό χαρακτήρα. Οι άποροι συντεχνίτες εξαιρούνται της άμεσης καταβολής του τέλους εγγραφής. Πάντως δεν απαλλάσσονται, αλλά πρέπει να το καταβάλλουν είτε σε δόσεις είτε εν ευθέτω χρόνω.

9. Στο άρθρο αυτό ρυθμίζονται οι εκδηλώσεις πνεύματος συντεχνιακής αλληλεγγύης. Η συνδρομή του συναφίου οφείλεται α) σε περίπτωση που κάποιος από τους συντεχνίτες δυστυχίσει (παραδείγματος χάριν, εάν υποστεί καταστροφή του εργαστηρίου του από φυσικές αιτίες (πυρκαγιά, πλημμύρα ή σεισμό)⁴⁸ ή από πολεμικές επιχειρήσεις που επηρεάζουν την παραγωγική δραστηριότητα), το συνάφι οφείλει να τον συνδράμει για να συνεχίσει τη δραστηριότητα του (παρέχοντας δάνεια, κεφάλαια κίνησης, χώρο για τη συνέχιση της παραγωγής)⁴⁹, και β) σε περίπτωση που κάποιος συντεχνίτης αρρωστήσει και ως αποτέλεσμα στερείται των αναγκών⁵⁰. Αξιοσημείωτη είναι η έκφραση ή κοινότης που χρησιμοποιείται για να περιγράψει το συνάφι. Η πρακτική της παροχής δανείων ήταν αρκετά διαδεδομένη στον κόσμο των συναφίων⁵¹. Έτσι στη Λάρισα το 1734 το ρουφέτι των Λαρισσαίων σχοινιάδων καταγράφει τα ποσά που έχει δανείσει σε διάφορους⁵². Στον κόσμο των ιταλικών επαγγελματικών συσσωματώσεων αυτή η πρακτική παρατηρείται στα έγγραφα που δημοσιεύει ο Zanetti (1961: 61 κεφ. 14).

10. Μια άλλη διάσταση της κοινωνικής λειτουργίας των συναφίων είναι η προσφορά μαθητείας σε ορφανά παιδιά (συντεχνιών ή μη δεν διευκρινίζεται)⁵³. Παρόμοια πρακτική παρατηρείται στο συμφωνητικό του 1789 του ρουφετίου των όπλοποιων, χαλκιάδων, κασσιτερωτών και πεταλωτών της

48. Βλ. Ζώης (1893: 40), Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 95) και Γουγούσης (1926: 280).

49. Βλ. Ζώης (1893: 39) και Τσούρκα-Παπαστάθη (1994: 290) για την περίπτωση πραγματευτή που χρεωκόπησε και η κομπανία του παραγράφει την φορολογική οφειλή.

50. Παρόμοιος όρος εμφανίζεται στο τυπικό της αδελφότητας της μονής Ναυπακτιώτισσας. J. Nesbitt & J. Wiita (1975) "A confraternity of the Comnenian era" *BZ* 68, 381. Βλ. επίσης, Χιώτης (1858: 407), Κατράμης (1880: 468-9), Ζώης (1893: 48), Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 96) και Μαχαιράς (1951: 130). Για καταβολή εβδομαδιαίας συνδρομής σε περίπτωση ασθένειας μέλους της συντεχνίας των καρβουνιάρηδων στην Βενετία το 1479, βλ. Chambers & Pullan (1992: 285 αρ. 9) και για τη συντεχνία των βαρκάρηδων, Chambers & Pullan (1992: 286-7).

51. Ζάκυνθος, Λούντζης (1856: 275), Κατράμης (1880: 468), Θεσσαλονίκη, Γουγούσης (1926: 280), Διδυμότειχο, Μανάκας (1955: 140), Φιλιππούπολη, ΑΘΛΓΘ 3 (1936-37) 158 και ΑΘΛΓΘ 7 (1940-41) 19 και γενικά Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 96).

52. Βλ. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (1990: 311 αρ. 3).

53. Για την μαθητεία βλ. Παπαγεωργίου (1986) και Chambers & Pullan (1992: 286). Επίσης βλ. Τσούρκα-Παπαστάθη (1994: 177-78, 290) για την απαγόρευση παροχής μαθητείας σε παιδιά ντόπιων.

Κοζάνης, στο οποίο αναφέρεται ότι η μαθητεία διαρκεί ένα έτος και τα έξοδα διατροφής του μαθητευόμενου αναλαμβάνει ο μάστορας, ο οποίος πρέπει να ειδοποιήσει το ρουφέτι. Παρόμοια ρύθμιση εντοπίζεται και στο συμφωνητικό του ρουφετίου των γουναράδων του 1786⁵⁴.

11. Στο άρθρο αυτό ο συντάκτης ορίζει τους βασικούς όρους άσκησης του βιοτεχνικού έργου. Τα μέλη του συναφίου δεν μπορούν να παρακωλύονται στην αγορά πρώτων υλών και στην πώληση των προϊόντων τους (προφανώς αναφορικά με την τιμή και την ποσότητα). Απαγορεύεται οποιαδήποτε μυστική συμφωνία προς ζημία και βλάβη του εμπορίου⁵⁵. Ο όρος αυτός αντιβαίνει στις περιοριστικές πρακτικές συναφίων στη προμήθεια και διάθεση αγαθών, διάχυτες στον κόσμο των συναφίων της Βαλκανικής. Έτσι, στο καταστατικό των σκυτοτόμων της Σκοπέλου του 1833 ορίζεται ότι «οὐδείς τῶν ὑποφαινομένων συντεχνιῶν δύναται νὰ συμφωνήσῃ νὰ ἀγοράσῃ ἰδιαιτέρως φανερά ἢ μυστικά ὅποιαδήποτε πράγμα τῆς τέχνης των, ἐπὶ ποινῇ προστίμου πεντήκοντα δραχμῶν»⁵⁶.

12. Το άρθρο αποτελεί στην ουσία εξειδίκευση του πρώτου άρθρου. Ορίζεται ότι η υποχρεωτική συμμετοχή στα συνάφια εκτείνεται και σε εκείνους που έρχονται από άλλη πόλη. Στο *ισνάφι* τῶν νταμπάκηδων της Κοζάνης το 1826 υπάρχει όρος που επιτρέπει στους ξένους να εγγραφούν στο συνάφι πληρώνοντας κάποιο αυξημένο τέλος⁵⁷.

54. Βλ. Καλινδέρης (1958: 28, 35), Φιλιπούπολη, βλ. το συμφωνητικό των αμπατζήδων του 1804 στα *Θρακικά* 2 (1929) 330. Σκόπελο, βλ. το συμφωνητικό των σκυτοτόμων του 1833 στον Καλλιανό (1998: 162).

55. Ήδη ο Λούντζης (1856: 275) επεσήμανε την διαφοροποίηση των επανησιακών συντεχνιών από τις αντίστοιχες μεσαιωνικές ευρωπαϊκές, αναφορικά με τους όρους άσκησης του βιοτεχνικού έργου. Επειδή οι συνθήκες γένεσης των συντεχνιών στα Επτάνησα ήταν διαφορετικές από τις γενεσιουργές αιτίες των μεσαιωνικών ευρωπαϊκών συντεχνιών, οι επανησιακές συντεχνίες δεν καταπίεσαν την βιομηχανική ή εμπορική ελευθερία αλλά προήγαγαν την αλληλεγγύη και την φιλανθρωπία μεταξύ των μελών τους.

56. Βλ. Καλλιανός (1996: 219). Οι παραπάνω περιορισμοί χαλαρώνουν όταν πρόκειται για την κατασκευή βαρελιών για οικιακή χρήση. Παρόμοιοι περιορισμοί εμφανίζονται στο *Επαρχικό Βιβλίο* βλ. Χριστοφιλόπουλος (1935: 58-59), Νεράντζη-Βαρμάζη (1989: 355) και (1997: 358). Για τις πρακτικές εφοδιασμού βλ. Ασδραχάς (1983). Για τις περιοριστικές πρακτικές στο συνάφι των μπακάληδων της Πάτρας, βλ. Λουκάτος (1986: 307), Κοζάνη, Καλινδέρης (1958: 28, 36 και 46), Λάρισα, Αγγελομάτη-Τσουγκράκη (1990: 313), Φιλιπούπολη, *Θρακικά* 2 (1929) 330, Διδυμότειχο, Μανάκας (1955: 143), Μοσχόπολη, Βέης (1928-1929: 527), Βενετία, Mackenney (1987: 17).

57. Βλ. Ζώης (1893: 37-42), Καλινδέρης (1958: 47) και Ασδραχάς (1983: 105). Επίσης, στο *συνάφι τῆς ραπτικῆς τέχνης τῆς Ὑδρας* (*Αρχεῖον τῆς Κοινότητος Ὑδρας*, 6, 224) προβλέπεται διαδικασία εξέτασης ενώπιον του πρωτομάστορα, ο οποίος αποφασίζει για το εάν μπορεί να ασκήσει το επάγγελμα. Η συμμετοχή ξένων ήταν ευπρόσδεκτη σε πολλές επαγγελματικές συντεχνίες των ιταλικών πόλεων, Βενετία βλ. Chambers & Pullan (1992: 283), Παλέρμιο βλ. Oddo (1991).

13-16. Σε αυτό καθώς και στα υπόλοιπα τρία άρθρα ο Νικ. Γερακάρης εντάσσει τα συνάφια στο συμβολικό κόσμο της πόλης. Ειδικότερα, στην εορτή του προστάτη αγίου, ο αρχιτεχνίτης προσκαλεί τον Διοικητή να συμπανηγυρίσει τη μνήμη του αγίου στην εκκλησία. Μ' αυτόν τον τρόπο, το συνάφι έρχεται, έστω και για μια μέρα, στο προσκήνιο της κοινωνικής ζωής⁵⁸. Η πρόσκληση για τον συνεορτασμό της μνήμης του προστάτη αγίου εξειδικεύεται στο άρθρο 14. Πιο συγκεκριμένα, το συνάφι με τη σημαία του, εν είδει ταυτότητας, πηγαίνει στο Διοικητήριο όπου είναι συναθροισμένες οι Αρχές και όλοι μαζί μεταβαίνουν στην εκκλησία. Μετά το τέλος της λειτουργίας, το συνάφι συνοδεύει τις αρχές στο Διοικητήριο, και εν συνεχεία τον αρχιτεχνίτη στο σπίτι του. Στο επόμενο άρθρο ο συντάκτης εξειδικεύει την παράταξη και εμφάνιση του συντεταγμένου συναφίου. Τα συνάφια αποτελούν κομμάτι, τμήμα του δημοσίου χώρου. Γι' αυτό και προσκαλούνται, μέσω των αρχιτεχνιτών, να παραστούν σε δημόσιες τελετές. Η σειρά κατάταξης τους (και εμφάνισης τους στη δημόσια σκηνή) αποτελεί προνόμιο του Διοικητή. Είναι βέβαιο ότι μ' αυτόν τον τρόπο απεικονίζονταν ιεραρχίες και συλλογικές αξίες. Η σειρά κατάταξης προϋποθέτει αξιολογήσεις με κριτήρια οικονομικής σπουδαιότητας και κοινωνικής θέσης, και ενδεχομένως βαθμό νομιμοφροσύνης στην εκάστοτε κυβέρνηση⁵⁹.

17. Σε αυτό το άρθρο εκφράζεται μια γενική αρχή της θεώρησης των συντεχνιών, δηλαδή ότι τα συνάφια οφείλουν να ασχολούνται μόνο με τα της τέχνης τους. Η θεώρηση αυτή υποκρύπτει τον φόβο εμπλοκής των συ-

58. Βλ. γενικά Χατζημιχάλη (1953: 285), Καλινδέρης (1973: 46επ) και *ΙστΕλλΕθν* 10, 455. Ειδικότερα Ζάκυνθος, Ζώης (1893: 130), Θράκη, Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 111-112), Κωνσταντινούπολη, Μακρής (1986), Φιλιππούπολη, Αποστολίδης (1959: 373), Διδυμότειχο, Μανάκας (1955: 189 και 144) Κοζάνη, Καλινδέρης (1958: 27).

59. Για παρελάσεις και πομπές συντεχνιών στην Κωνσταντινούπολη, βλ. Πιτσάκης, Κ. Γ. (2000) «Μια αφανής μαρτυρία για την εορτή των «Αγίων Νοταρίων» στην Κωνσταντινούπολη» *Βυζαντινά* 21, 419-434 και Τρωϊάνος, Σπ. Ν. (2000) «Οι σπουδές του δικαίου στο Βυζάντιο, ιδιαίτερα στη Μακεδονία κατά τον δέκατο τέταρτο αιώνα» *Βυζαντινά* 21, 475-492. Για τη συμμετοχή συναφιών σε δημόσιες τελετές στην Οθωμανική αυτοκρατορία, βλ. Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 114). Στη Ζάκυνθο οι συντεχνίες όφειλαν, επι ποινή προστίμου (βλ. την από 24 Απριλίου 1666 προκήρυξη του προβλεπτού Βαρβαρίγου), να παρακολουθούν συντεταγμένες τις διάφορες θρησκευτικές και πολιτικές πομπές, Λούντζης (1855: 277), Ζώης (1893: 29 και 98) και για την Κέρκυρα, Νικηφόρου, Α. (1999) *Δημόσιες τελετές στην Κέρκυρα κατά την περίοδο της Βενετικής κυριαρχίας, 14ος-18ος αι.*, Αθήνα. Στην Κρήτη υπήρξαν και διαμάχες σχετικά με τη σειρά παρέλασης των συντεχνιών σε λιτανεία, βλ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου (1981: 134 αρ. 2 και 137 αρ. 3) και Παπαδάκη, Ασπ. (1995) *Θρησκευτικές και κοσμικές τελετές στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, 126-128 και 139-142. Ρέθυμνο. (Νέα Χριστιανική Κρήτη. Παράρτ. 1) Στην ιταλική πόλη του Sassari η συντεχνία των ραπτών ορίζει στο τροποποιηθέν καταστατικό της του 1782 τη διάταξη με την οποία θα ακολουθεί τις πομπές, Zanetti (1961: 57 κεφ. 7). Για το Παλέρμιο, βλ. Oddo (1991: 39).

ντεχνιών σε κοινωνικο-πολιτικές αντιθέσεις, φόβος ο οποίος εκφράζεται ανοικτά στη συνέχεια.

18-21. Ο Διοικητής ασκεί εποπτικό ρόλο επί των υποθέσεων του σωματείου. Οποιαδήποτε συνέλευση μη εγκεκριμένη από τον Διοικητή θεωρείται παράνομη. Ο αρχιτεχνίτης οφείλει να αναφέρει εγγράφως την ανάγκη σύγκλησης καθώς και την ημερήσια διάταξη. Το ίδιο συνέβαινε στη Ζάκυνθο σύμφωνα με τον Ζώη (1893: 27 και 81) αλλά και σε κάποιες ιταλικές πόλεις όπως στο Sassari, και στη Βενετία⁶⁰. Όταν εκδοθεί από τον Διοικητή η άδεια για τη σύγκληση της Συνέλευσης (τακτικής ή έκτακτης), λαμβάνει χώρα η συνέλευση, στην οποία προεδρεύει ex officio ο αρχιτεχνίτης. Ο εποπτικός ρόλος του Διοικητή εκτείνεται μέχρι την υποβολή αντιγράφου των πρακτικών της συνέλευσης μετά το τέλος της από τον αρχιτεχνίτη⁶¹. Στο άρθρο 20 ορίζεται ότι οι συνελεύσεις γίνονται σε κάποια εκκλησία και δημόσια. Το ερώτημα που εύλογα προκύπτει είναι εάν η επιλογή της εκκλησίας ως τόπου διαξαγωγής των συνελεύσεων αποτελεί επιλογή του συντάκτη του Διοργανισμού, εδραιωμένη σε κάποιες βενετικές ή ιταλιώτικες επιρροές⁶², ή σε αναγκαιότητα, ελλείψει άλλων διαθέσιμων δημοσίων χώρων⁶³. Στο άρθρο 21 ο Νικ. Γερακάρης επανέρχεται στο ζήτημα των μη εγκεκριμένων συνελεύσεων. Οι συνελεύσεις που δεν γίνονται δημοσίως (δηλαδή σε εκκλησία) ή χωρίς την άδεια του Διοικητή, θεωρούνται εξορισμού συνομωτικές, διαλύονται και ο αρχιτεχνίτης αποβάλλεται από το συναφί. Η ποινή αποβολής είναι βαριά, γιατί συνεπάγεται την απώλεια δυνατότητας άσκησης του επαγγέλματος του.

22. Ένα από τα πιο ουσιαστικά στοιχεία για την κατανόηση του Διοργανισμού διατυπώνεται στο άρθρο αυτό. Πιο συγκεκριμένα, καθιερώνεται η αντικειμενική ευθύνη του αρχιτεχνίτη για κάθε στασιώδες ή ταραχοποιό κίνημα του συναφίου.

23. Ο Διοικητής ασκεί πειθαρχική εξουσία επί των αξιωματούχων του συναφίου. Εάν κάποιος αξιωματούχος αποδειχθεί κακοποιός, ταραξίας ή

60. Sassari, Zanetti (1961: 46), Βενετία, Mackenney (1987: 25).

61. Στην τροποποίηση του καταστατικού της συντεχνίας των υποδηματοποιών της Ζακύνθου του 1833, ορίζεται ότι οι αξιωματούχοι διορίζονται από την Διοίκηση, Ζώης (1893: 48).

62. Βενετία, Chambers & Pullan (1992: 285), Ζάκυνθος, Κατράμης (1880: 468), Ζώης (1893: 27).

63. Οι αδελφότητες χρησιμοποιούσαν χώρο σε εκκλησίες για τις συνελεύσεις τους. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου (1981: 126). Κατά την καποδιστριακή περίοδο οι εκκλησίες χρησιμοποιούνταν για άλλους, μη λατρευτικούς, σκοπούς, όπως για την εκλογή των "εκλογέων" οι οποίοι με τη σειρά τους θα εξέλεγαν τους πληρεξουσίους για την Δ' Εθνική Συνέλευση. Βλ. Γενική Εφημερίς της Ελλάδος αρ. 21-22/16 Μαρτίου 1829, οδηγία 10.050/4 Μαρτίου 1829, άρθρο 2. (και ΕΚΕΙΕΔ 14 (1967) 144)

κακής διαγωγής, ο Διοικητής τον αποβάλλει και συγκαλεί συνέλευση για την εκλογή αντικαταστάτη για το υπόλοιπο της θητείας⁶⁴. Ο αποβληθείς χάνει και το δικαίωμα ψήφου στην εκλογή αντικαταστάτη. Οι λόγοι αποβολής δεν εξειδικεύονται αλλά θα πρέπει να συνδέονται με ποινικά κολάσιμες ή και κοινωνικά καταδικαστέες πράξεις⁶⁵.

24. Όποιος αποβληθεί από το συνάφι δεν μπορεί να ασκήσει την τέχνη του στην περιφέρεια του οποίου λειτουργεί το συνάφι έως ότου αποκατασταθεί. Πρόκειται για ιδιαίτερα βαριά ποινή αποκλεισμού από το κοινωνικό και οικονομικό γίνεσθαι.

25. Το άρθρο αυτό απαγορεύει την ανάμιξη του συναφίου ως οργανωμένου σώματος σε οποιαδήποτε διαφορά συντεχνική, με σκοπό την υπεράσπιση του. Φαινομενικά η ρύθμιση αντιβαίνει την αρχή της αλληλεγγύης που εξυπηρετεί το συνάφι. Παρόμοια διάταξη δεν εμφανίζεται σε άλλες συντεχνίες. Στη Λάρισα μάλιστα το ρουφέτι των σεργιζήδων επιτρέπει την βοήθεια προς μαγίστορα, ορφανό ή ανήλικο όταν καταστρατηγούνται οι όροι του συμφωνητικού τους που αφορά τη μεταβίβαση εργαστηρίου⁶⁶. Η ρύθμιση του Διοργανισμού μοιάζει να αποσκοπεί στη διάρρηξη σχέσεων εξάρτησης μεταξύ των τεχνιτών και των αξιωματούχων του συναφίου (και ενδεχόμενη ανάπτυξη πελατειακών σχέσεων) αλλά και στη μεταμόρφωση του συναφίου σε ισχυρή ομάδα πίεσης.

26. Η διαδικασία εκλογής αξιωματούχων του συναφίου ξεκινά με πρωτοβουλία του Διοικητή, ο οποίος προσκαλεί τους τεχνίτες σε δημόσια συνέλευση σε κάποια εκκλησία. Στη συνέλευση παρίσταται η επαρχιακή Δημογεροντία και προεδρεύει ο Διοικητής⁶⁷.

27-29. Σε πρώτη φάση ο Γραμματέας του Διοικητή κατέστρωνε τον κα-

64. Βλ. Φαρμακίδης (1926: 324). Ομοίως και στις θρησκευτικές αδελφότητες, βλ. Μοσχονάς (1987: 197).

65. Δεν θα πρέπει να συγχέουμε την αποβολή των αξιωματούχων όπως προβλέπεται από τον Διοργανισμό με την έκπτωση λόγω μη προσήκουσας εκτέλεσης των καθηκόντων, όπως προβλέπεται από το άρθρο 7 του συμφωνητικού των ραπτάδων της Πάτρας του 1829, βλ. Λουκάτος (1986: 303). Αποβολή μελών από την Κομπανία των πραγματευτών του Σίμπιου, Τσούρκα-Παπαστάθη (1994: 115).

66. Βλ. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (1990: 313 αρ. 5) και Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 97).

67. Βυζάντιο: Χριστοφιλόπουλος (1935: 47). Επίσης, Ζώης (1893: 33 "και κατέμπροστε εις τὸ Ἐκλαμπρότατο ρεγγιμέντο", 52 και 81). Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 99). Μπάλλας (2001: 175). Στη Λευκάδα προέδρευαν οι Σύνδικοι, Μαχαιράς (1951: 130). Βενετία, βλ. Chambers & Pullen (1992: 289), Sassari, Zanetti (1961: 55 κεφ. 3). Στο *εσνάφι των άμπατζήδων της Φίλιππούπολης μη συμμετοχή σε συνέλευση, αν και προηγούμενως είχε ειδοποιηθεί, σήμαινε την πληρωμή προστίμου*, ΑΘΛΓΘ 7 (1940-41) 14. Διορισμός από τη διοίκηση αναφέρεται από τον Ζώη (1893: 76, 78) και Φαρμακίδης (1926: 324 επ). Πρβλ. Τσούρκα-Παπαστάθη (1994: 277-78).

τάλογο των συνεργομένων τεχνιτών και τον διάβαζε μεγαλοφώνως⁶⁸. Σε δεύτερη φάση ελάμβανε χώρα η ορκοδοσία των τεχνιτών. Ένας εφημέριος κρατούσε το Ευαγγέλιο, και ο γηραιότερος των συναθροισθέντων διάβαζε τον όρκο και οι υπόλοιποι συντεχνίτες επαναλάμβαναν. Οι τεχνίτες ορκίζονται ότι θα ψηφίσουν σύμφωνα με τη συνείδηση τους, με αμεροληψία και χωρίς προσωπικές συμπάθειες ή αντιπάθειες⁶⁹. Η αμεροληψία κατά την παρουσίαση απόψεων στη συνέλευση τονίζεται και στο συμφωνητικό της συντεχνίας των αμπατζήδων της Φιλιππούπολης του 1804⁷⁰. Μετά την ορκοδοσία, τα δύο γεροντότερα μέλη καταστρώνουν τον κατάλογο των υποψηφίων. Πρέπει να υπάρχουν τέσσερεις υποψήφιοι για τη θέση του αρχιτεχνίτη, τέσσερεις για του γραμματέα, και τέσσερεις για του ταμιά, από τους οποίους επιλέγεται ο ένας⁷¹. Στη Ζάκυνθο οι υποψήφιοι κατέθεταν κάποιο ποσό στον ιερό ναό⁷².

30-31. Η ψηφοφορία γίνεται με ψήφο που ριχνόταν σε έναν από τους δύο καδίσκους, υπέρ ή κατά για τον καθένα υποψήφιο χωριστά. Κατά την διάρκεια της ψηφοφορίας, οι υποψήφιοι αποχωρούν από την αίθουσα και επανέρχονται όταν τελειώσει η ψηφοφορία.

32-36. Μετά την εκλογή των αξιωματούχων, ακολουθεί η ορκοδοσία τους. Οι εκλεγέντες ορκίζονται ότι θα ασκήσουν τα καθήκοντα τους με συνέπεια, ότι θα αποφύγουν να εμπλακούν σε κινήματα, ότι θα είναι νομιμόφρονες, περιοριζόμενοι στην αντιπροσώπευση των συμφερόντων του συναφίου⁷³. Ο Γραμματέας του Διοικητή κρατά το πρακτικό ψηφοφορίας και σημειώνει τα ονόματα των υποψηφίων και τις ψήφους που έλαβε ο καθένας. Οι πράξεις αυτές διαβάζονται μεγαλοφώνως και υπογράφονται από τον Διοικητή, τους δημογέροντες, την εφορευτική επιτροπή και τον Γραμματέα και κατατίθενται στο αρχείο του Διοικητή. Αντίγραφα αποστέλλο-

68. Παρομοίως στην διαδικασία εκλογής εκλεκτόρων για την εκλογή πληρεξουσίων, άρθρο 4 των οδηγιών με αριθμό 10.050/4 Μαρτίου 1829. (*Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, έτ. Δ' 21-22/16-3-1829)

69. Η αμεροληψία εμφανίζεται και στα καθήκοντα του προεστού στην Κομπανία των πραγματευτών του Σίμπιου, Τσούρκα-Παπαστάθη (1994: 154-57, 409-410). Παρόμοια διαδικασία και όρκος εμφανίζεται στο άρθρο 5 των οδηγιών με αριθμό 10.050/4 Μαρτίου 1829. (*Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, έτ. Δ' 21-22/16-3-1829)

70. Βλ. *Θρακικά* 2 (1929) 330 και *Αποστολίδης* (1959: 367).

71. Παρόμοιος όρος στην *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος* 21-22/16-3-1829, άρθρο 6 των οδηγιών με αριθμό 10.050/4 Μαρτίου 1829.

72. Ζώης (1893: 34).

73. Για το κείμενο του όρκου βλ. Δημακοπούλου, Χ. Γ. (1981) "Ο κώδιξ των όρκων της ελληνικής πολιτείας" *ΔΙΕΕ* 24, 537-572. Όρκος προεστού στην κομπανία πραγματευτών του Σίμπιου, Τσούρκα-Παπαστάθη (1994: 409-410). Ορκοδοσία των εκλεγέντων αξιωματούχων με πανηγυρικό χαρακτήρα ελάμβανε χώρα και στη συντεχνία των ραπτών του Sassari. Zanetti (1961: 57 κεφ. 6).

νται στη δημογεροντία και στον αρχιτεχνίτη⁷⁴. Στην Ύδρα η εκλογή πρωτομάστορα επικυρωνόταν από την Δημογεροντία. Η εκλογή των αξιωματούχων ολοκληρώνεται με την υπογραφή των πρακτικών και έτσι λύεται η συνέλευση. Οι τεχνίτες, εν σώματι και με τη συνοδεία μουσικής, οδηγούν τον Διοικητή, τους δημογέροντες και τους εκλεγέντες στο κατάστημα τους και έπειτα επιστρέφουν στις δουλειές τους. Ο πανηγυρικός χαρακτήρας που δίνεται στην εκλογή των αξιωματούχων αποτελεί είδος δήλωσης στην κοινότητα⁷⁵. Οι εκλεγέντες αξιωματούχοι εφοδιάζονται με μιά βεβαίωση (δήπλομα) από τον Διοικητή.

37-39. Ο αρχιτεχνίτης είναι υπεύθυνος για την διαχείριση καθώς και για τις βελτιώσεις που πρέπει να γίνουν στο συνάφι. Ο αρχιτεχνίτης φροντίζει για την τιμότητα των συντεχνιών κατά την άσκηση του επαγγέλματος τους⁷⁶.

40-41. Στα άρθρα αυτά α) καθιερώνεται αντικειμενική ευθύνη του αρχιτεχνίτη για την ηθική και πολιτική διαγωγή των συντεχνιών, και β) καθορίζονται τα όρια της πειθαρχικής εξουσίας του αρχιτεχνίτη επί των υπολοίπων συντεχνιών. Σε πρώτη φάση, ο αρχιτεχνίτης νοθεύει τον παρεκτραπέντα. Σε περίπτωση που, παρά τις νοθεσίες, ο παρεκτρεπόμενος συνεχίζει, ο αρχιτεχνίτης μπορεί να επιβάλλει πρόστιμο ορισμένου ύψους, πληρωτέο στο ταμείο του συναφίου. Σε περίπτωση που συνεχισθεί η κολάσιμη συμπεριφορά, ο τεχνίτης καταγγέλλεται στο Διοικητή⁷⁷. Εκείνο που παραμένει ασαφές είναι τι είδους συμπεριφορά εμπίπτει στην πειθαρχική

74. Για τη Ζάκυνθο βλ. το πρακτικό εκλογής "της μαιστράντζας των τζαγαράδων" της 5ης Μαΐου 1695, στου Ζώη (1893: 32-33). Για τις αδελφότητες, βλ. Μοσχονάς (1987: 195).

75. Στη Ζάκυνθο, ο εκλεγείς αξιωματούχος μεταφερόταν στους ώμους των τεχνιτών μέχρι το σπίτι του, βλ. Κατράμης (1880: 468) και Ζώης (1893: 27). Ο Κατράμης προσθέτει ότι στο δρόμο ραίνονταν με άνθη και ζαχαρωτά και νεαροί τραγουδούσαν. Η Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 99) χρησιμοποιεί τα στοιχεία από τη Ζάκυνθο αλλά δεν αναφέρει παρόμοιες τελετές στη Θράκη. Ο Shkodra (1975: 68) αναφέρεται σε τελετές αναγύρευσης που συνοδεύονταν από γλέντια σε ισλαμικά ισνάφ.

76. Κατά τη βυζαντινή περίοδο ο αργυροπράτης που χρησιμοποιούσε δόλο στο ασήμι που κατεργαζόταν, ετιμωρείτο με χειροκοπία, Έπαρχικόν Βιβλίον II 5. Στο εσνάφι των άμπατζήδων της Φιλιππούπολης ο πρωτομάστορας "εφρόντιζε περί της ειλικρινούς και τιμίας ύφ' εκάστου εξασκήσεως του επαγγέλματος πρὸς πρόοδον και εὐδοκίμησιν αὐτοῦ καὶ πρὸς πρόληψιν οἰασθήποτε δυσφημήσεως". Βλ. και Παπαχριστοδούλου (1951: 57), Χατζημιχάλη (1953: 289). Στη Βενετία, οι συντεχνίτες όφειλαν να καταγγείλουν όποιον μεταχειριζόταν δόλο, Mackenney (1987: 26).

77. Βυζάντιο, Νεράντζη-Βαρμάζη (1989: 356) και (1997: 359). Στο συνάφι της ραπτικής τέχνης προβλέπεται ότι εκείνος που δε συμμορφώνεται με τις αποφάσεις του πρωτομάστορα παραπεμπεται στην κοινή καγκελλαρία, Αρχείον της κοινότητος Ύδρας 6, 224.

εξουσία του αρχιτεχνίτη⁷⁸; Στο ρουφέτι των γουναράδων της Κοζάνης, η παράβαση των όρων του συμφωνητικού του 1786 τιμωρούνταν με πρόστιμο 10 ασλάνια, αποδοτέα κατά το 1/3 στον Αγ. Νικόλαο, το 1/3 στο Δεσπότη, και το τελευταίο 1/3 στο ρουφέτι⁷⁹. Η Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 107) αναφέρεται σε μια σειρά παραβατικών συμπεριφορών που τιμωρούνταν στα πλαίσια των συντεχνιών, αλλά αφορούν συνήθως είτε την έλλειψη σεβασμού προς τους αξιωματούχους της συντεχνίας, είτε την απείθεια σε αποφάσεις του πρωτομάστορα ή/και της γενικής συνέλευσης⁸⁰. Η "ήθική και πολιτική διαγωγή" σίγουρα δεν μπορεί να συνδέεται με παραβάσεις του καταστατικού. Έχει μάλλον σχέση με την κοινωνικο-πολιτική δραστηριότητα των συντεχνιών, εάν ενδεχομένως έρχονται σε αντίθεση με την κυβέρνησή⁸¹. Εκτός από τα πρόστιμα, άλλες ποινές που μπορούσαν να επιβληθούν ήταν το κλείσιμο του εργαστηρίου και ο αφορισμός⁸².

42. Ο αρχιτεχνίτης φροντίζει για την ανταμοιβή από τον Διοικητή εκείνου που επιφέρει βελτιώσεις στην τέχνη. Δεν εξειδικεύεται όμως τι είδους ανταμοιβή...

43. Στο άρθρο αυτό προσδιορίζεται η διαιτητική αρμοδιότητα του αρχιτεχνίτη. Ο αρχιτεχνίτης μπορεί να επιχειρήσει συμβιβασμό α) για διαφορές μεταξύ συντεχνιών που ανάγονται στην άσκηση της τέχνης τους και β) για διαφορές μεταξύ συντεχνιών και τρίτων που ανάγονται στην άσκηση κάποιας δραστηριότητας (ίσως προμήθειας και διάθεσης ειδών). Σε περίπτωση αποτυχίας του συμβιβασμού, τα μέρη μπορούν να προσφύγουν στα δικαστήρια. Η απόπειρα συμβιβασμού ήταν ιδιαιτέρως διαδεδομένη στον κόσμο των συντεχνιών⁸³. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως στο ρου-

78. Ποινικά κολάσιμες συμπεριφορές περιελάμβαναν αυθάδεια, απρεπής διαγωγή ή κακολογία. Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 107). Σε διαταγή του βαλή των Τρικάλων του έτους 1834, οι πρωτομάστορες όφειλαν να φροντίζουν για την ευταξία των συναφίων. Φαρμακίδης (1926: 324επ).

79. Βλ. Καλινδέρης (1958: 29). Παρόμοιοι όροι στο *ισνάφι των νταμπάκιδων* (1826), στο *ισνάφι τῶ ὑφαντάδικων* (1827) και στο *συμφωνητικό διαφορών συντεχνιών* (1789). Να σημειωθεί ότι η ερμηνεία του Παπαχριστοδούλου (1951: 57) ότι η γενική συνέλευση επέβαλε ποινές αποτελεί γενίκευση.

80. Η Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 67) αναφέρεται στην επιβολή ποινών σε μέλη για καταχρήσεις από την δωδεκάρα στη συντεχνία των τεκτόνων της Φιλιππούπολης. Παρόμοια καθήκοντα ασκεί και ο πρωτομάστορας στην Ύδρα (*Αρχαίον της Κοινότητος Ύδρας*, 6, 209).

81. Βλ. θέσπισμα του 1666 της Κομπανίας των πραγματευτών του Σίμπιου "Εν πρώτοις, νά τιμούμεν καί νά εύφημοῦμεν τόν Ρήγγαν μας, καί τὸ Τανάτζί του, καί ποσὼς νά μὴν τοὺς κακοχρένωμεν μήτε ἐδῶ, μήτε εἰς ξένον Τόπον, ὅπου καί ἂν περιπατοῦμεν" Τσοῦρκα-Παπαστάθη (1994: 287).

82. Βλ. Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 108-109).

83. Βλ. Γκίνης (1966: αρ 789) όπου στις απαντήσεις ερωτημάτων των αντιπροσώπων

φέτι τῶν μπακάλιδων της Μοσχόπολης, η υποβολή της διαφοράς στο ρουφέτι ήταν υποχρεωτική⁸⁴.

44. Εκτός όμως από την διαιτησία του αρχιτεχνίτη, οι συντεχνίτες, για την επίλυση των διαφορών τους, είχαν στη διάθεσή τους και τη διαδικασία της αιρετοκρισίας. Σε αυτό το άρθρο προβλέπεται η δυνατότητα προσφυγής σε αιρετοκρισία σε περιπτώσεις διαφοράς από την άσκηση της τέχνης, μεταξύ τεχνιτών ακόμα και διαφορετικών συναφιών (κατά μείζονα λόγο και μεταξύ συντεχνιών του ίδιου συναφίου). Οι αντίδικοι μπορούσαν να ορίσουν δύο ή περισσότερους συντεχνίτες ο καθένας ως κριτές. Η απόφαση τους είναι αμετάκλητη⁸⁵.

45. Ο αρχιτεχνίτης αναφέρει και συνεργάζεται με τον Διοικητή για τις ανάγκες του συναφίου⁸⁶.

46. Ο αρχιτεχνίτης μπορεί να συντάξει ιδιαίτερο κανονισμό του συναφί-

των συμμάχων Αυλών του 1828 αναφέρεται ότι "αἱ βιομηχανικαὶ κοινωνίαι εἶχον τὸ δικαίωμα νὰ ἐκλέγωσιν ἀντιπροσώπους, οἵτινες ἔκρινον αὐθαιρέτως τὰς μεταξὺ τῶν τεχνιτῶν διαφορὰς". Παρόμοια πρακτική εμφανίζεται ήδη από τα βυζαντινά χρόνια, *Ἐπαρχικόν Βιβλίον I 11* "Ὁ ταβουλλάριος ἀδικούμενος πὰρ' ἑτέρου πρότερον τῷ πριμικηρίῳ ἐγκαλείτω, ἔπειτα ἐν μείζονι τοῦ ἐπάρχου κριτηρίῳ· εἰ δὲ τοῦτο οὐ ποιήσῃ, ἐκπιπτέτω τῆς αὐτοῦ δίκης". Επίσης, βλ. Χιώτης (1858: 407), *Θρακικά 2* (1929) 326, Βισβίτζης (1941: 253 αρ. 97-98 και 268 αρ. 141-42), Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 104), Μανάκας (1955: 189), Καλινδέρης (1958: 59, 68), Λουκάτος (1986: 302 και 307), Μπάλλας (2001: 172-73) και *Αρχεῖον της Κοινότητος Ἰδρας*, 6, 209, 224 και 291. Πρβλ. Παπαχριστοδοῦλου (1951: 57) που μιλά για αποκλειστική δικαιοδοσία του πρωτομάστορα. Βλ. όμως και την πρόβλεψη στην απόφαση του βαλλή Τρικάλων για την εκδίκαση των διαφορών των εσαφλῆδων από τους 12 πρωτομάστορες και τους 2 βεκήληδες σε συνεννόηση με τον πασά, *Φαρμακίδης* (1926: 324), *Κομπανία πραγματευτῶν Σίμπιου*, Τσοῦρκα-Παπαστάθη (1994: 288-89, 291, 298, 310).

84. Βέης (1928-29: 527) "ἑβδομον, ἂν τύχῃ ἓνας ἀδελφὸς ὅπου νὰ ἀδικῇται ἢ νὰ ὑβρίζηται ἢ νὰ ἀτιμάζηται, δὲν ἔχει θέλημα νὰ ὑπάγῃ ἄλλου διὰ ἐκδίκησιν, μόνον νὰ παρασταθῇ εἰς τὸ ρουφέτιον καὶ τότε γίνεται ἡ πρέπουσα τιμωρία". Βλ. *ΑΘΛΓΘ 7* (1940-41) 10 και *Θρακικά 2* (1929) 355. Πρβλ. όμως και Καλλιανός (1998: 163) όπου προβλέπεται ότι οι συντεχνίτες "κατὰ τὰς περιστάσεις θέλουν καταδιώκει (καί) εἰσάγει εἰς τὸ ἀρμόδιον δικαστήριον τὸν παραβάτη τῶν ἀνωτέρω ἄρθρων".

85. Για την αιρετοκρισία βλ. Τουρτόγλου, Μ. Α. (1998) "Η αιρετοκρισία στα νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου πελάγους (17ος - 19ος αι.). Επιβιώσεις του δικαίου των Βυζαντινών" στον *Τιμητικό τόμο καθηγητῆ Βασ. Σαρσέντη*, 413 επ., Πειραιάς. (Επίσης και Τουρτόγλου, Μ. Α. (2000) *Μελετήματα Ἱστορίας Ἑλληνικοῦ Δικαίου III*, 241-250, Αθήνα) Στο *Νομικὸ του Θεοφίλου Καμπανίας*, το οποίο συντάχθηκε το 1788, ρητῶς αναφέρεται η πρακτική της αιρετοκρισίας στα συνάφια και ανάμεσα στους πραγματευτές (κεφ. 34.2).

86. Βλ. Κατράμης (1880: 468) και Ζώης (1893: 28), ο οποίος παραπέμπει σε "δουκικό διάταγμα" της 2ας Σεπτεμβρίου 1632 σύμφωνα με το οποίο οι αρχιτεχνίτες μπορούσαν να παρουσιαστούν ενώπιον του Προβλεπτή και να θέτουν τα προβλήματα της συντεχνίας τους. Επίσης, Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 103).

ου, τον οποίο πρέπει να παραδώσει στον Διοικητή για να εγκριθεί από την Κυβέρνηση. Αντικείμενο του ιδιαίτερου κανονισμού μπορεί να ήταν η ρύθμιση εσωτερικών ζητημάτων, όπως το ύψος του τέλους εγγραφής στη συντεχνία, οι όροι εξέλιξης των τεχνιτών, η διαδικασία εκλογής νέων μαστόρων, άλλα ζητήματα πειθαρχικής εξουσίας επί των μελών και άλλα θέματα που δεν ρυθμίζονται από τον Διοργανισμό⁸⁷.

47. Ο αρχιτεχνίτης υπέχει αντικειμενική ευθύνη για οποιαδήποτε αναταραχή προκληθεί από το συνάφι του, ή συμμετάσχει ο ίδιος σε οχλαγωγία, ή το συνάφι, ή μέλος ή μέλη του συναφίου⁸⁸.

48-49. Ο αρχιτεχνίτης υπογράφει όλα τα έγγραφα που αφορούν το συνάφι, μαζί με τον γραμματέα. Επίσης εντέλλει εγγράφως τον Ταμία για τη διενέργεια πληρωμών, την είσπραξη συνεισφορών ή άλλων πληρωμών.

50. Ο αρχιτεχνίτης κατανέμει στους συντεχνίτες τα ορφανά παιδιά για μαθητεία.

51. Σε περίπτωση θανάτου συντεχνίτη, ο αρχιτεχνίτης προσκαλεί τους συντεχνίτες να συνοδεύσουν τον νεκρό εν σώματι⁸⁹.

52-53. Διορίζει αναπληρωτές σε περίπτωση που ο Ταμίας ή ο Γραμματέας ασθενήσουν βαριά. Σε περίπτωση θανάτου του Ταμία ή του Γραμματέα, ο αρχιτεχνίτης ενημερώνει τον Διοικητή για να συγκαλέσει συνέλευση για την εκλογή αντικαταστάτη.

54-55. Σε περίπτωση βαριάς ασθένειας του αρχιτεχνίτη, ο Γραμματέας ενημερώνει τον Διοικητή, ο οποίος διορίζει άλλον από το συνάφι. Σε περίπτωση θανάτου του αρχιτεχνίτη, ο Διοικητής, συγκαλεί συνέλευση για την εκλογή αντικαταστάτη. Στην περίπτωση θανάτου του αρχιτεχνίτη, ο Γραμματέας ειδοποιεί τον Διοικητή, ο οποίος προσκαλεί όλα τα συνάφια στην εκφορά του νεκρού.

56. Στο τέλος της θητείας, ο αρχιτεχνίτης ειδοποιεί τον Διοικητή για την

87. Βλ. Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 91-93). Ιδιαίτεροι κανονισμοί συντεχνιών εγγράνονταν από την Γερουσία στο Παλέρμο, βλ. Oddo (1991: 46-47). Η Πανοπούλου (1995: 615) αναφέρει τον ορισμό πληρεξουσίου αδελφότητας για να ζητήσει από την Βενετική διοίκηση του Χάνδακα την άδεια τήρησης καταστατικού (1637).

88. Πρβλ. *Έπαρχικόν Βιβλίον* VII 6: η ταραχώδης τυγχάνων, αποβάλλεται από τη συντεχνία. Επίσης στη Βενετία τον Σεπτέμβριο του 1543 οι αξιωματούχοι της συντεχνίας των Γερμανών αρτοποιών αποβλήθηκαν από τη συντεχνία ως "seduttori et capo setta", Chambers & Pullan (1992: 289 αρ. 11).

89. Βλ. και *Έπαρχικόν Βιβλίον* I 26 με ποινή για όποιον, χάριν κέρδους, απέχει. Παρόμοιος όρος εμφανίζεται στο τυπικό της αδελφότητας της μονής Ναυπακτιώτισσας, J. Nesbitt & J. Wiita (1975) "A confraternity of the Comnenian era" BZ 68, 381. Βλ. επίσης Χιώτης (1858: 407), Ζώης (1893: 29, 40), Γουγούσης (1926: 280), Βέης (1928-29: 528), Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 96), Λουκάτος (1986: 306) αλλά και Zanetti (1961: 68 κεφ. 32).

ημέρα που θα πρέπει να συγκληθεί συνέλευση, στην οποία λογοδοτεί, όπως και ο Γραμματέας και ο Ταμίας.

57-59. Ο Γραμματέας έχει την ευθύνη για τα αρχεία του συναφίου, την ασφάλεια του και τη σφραγίδα του. Διατηρεί τρία βιβλία, ένα μητρώο μελών, ένα πρωτόκολλο εγγράφων, και ένα βιβλίο πληρωμών⁹⁰. Τέλος, υπογράφει και σφραγίζει τα έγγραφα που εκδίδει ο αρχιτεχνίτης.

60-63. Ο Ταμίας είναι υπεύθυνος για τα χρήματα και τα πράγματα του συναφίου. Δεν μπορεί να δεχθεί ή να δώσει καμιά ποσότητα χρημάτων ή πραγμάτων χωρίς επίσημη παραγγελία του αρχιτεχνίτη, και παρέχει αποδεικτικά πληρωμής. Διατηρεί βιβλίο εσόδων και εξόδων, και τέλος φυλάει τη σημαία του συναφίου, την οποία δεν δίνει χωρίς την έγγραφη άδεια του αρχιτεχνίτη⁹¹.

64-65. Ο κάθε συντεχνίτης οφείλει σεβασμό στους αξιωματούχους του συναφίου και στους συντεχνίτες. Είναι, επίσης, υποχρεωμένος να υπακούει στις επιταγές του αρχιτεχνίτη, αναφορικά με την άσκηση της τέχνης του⁹².

66-67. Οι συντεχνίτες υποχρεούνται να αναφέρουν την κακή διαγωγή

90. Η πληροφορία που παραδίδει ο Ζώης (1893: 52) είναι ιδιαίτερα πολύτιμη για την εκτίμηση των επιρροών που παρουσιάζει ο Διοργανισμός. Ο Ζώης, αναφερόμενος στις συντεχνίες της Κεφαλονιάς, βάσει μιάς διαταγής της 28ης Απριλίου 1692, αναφέρει ότι εκτός από τον Πρώτο εκλέγονταν και 3 σύνδικοι, δηλαδή 2 επίτροποι και ένας γραμματέας, του οποίου αποστολή ήταν να τηρεί 2 βιβλία, ένα μητρώο μελών και ένα βιβλίο εσόδων-εξόδων. Το ίδιο δε συνέβαινε και στην Κέρκυρα. Στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, γραμματέας εμφανίζεται στο έσναφι των δουλγέρηδων, ΑΘΛΓΘ 1 (1934-35) 102-130. Στη Σκόπελο εμφανίζονται οι όροι γραμματικός σε συμφωνητικό του 1832 [Καλλιανός (1996: 217 αρ. 1)] και γραμματέας σε συμφωνητικό του 1833 [Καλλιανός (1996: 218 αρ. 2)].

91. Στην τροποποίηση του καταστατικού της συντεχνίας των υποδηματοποιών της Ζακύνθου (1 Απριλίου 1833), ο αρχιτεχνίτης είναι εκείνος που κρατά τη σημαία και το ταμείο, ενώ προηγουμένως τη διαχείριση του Ταμείου είχαν 3 επίτροποι. (Ζώης 1893: 47-50). Το ίδιο συμβαίνει και στο έσναφι των άμπατζήδων της Φιλιππούπολης. Θρακικά 2 (1929) 326. Πρβλ. όμως και το αυθαίρετο συμπέρασμα των Παπαχριστοδούλου (1951: 57) και Σταλίδη (1974: 24) για την ύπαρξη ταμιά και κλητήρα, ως σταθερών αξιωματούχων των συναφίων.

92. Σεβασμός στον πρωτομάστορα. Φαρμακίδης (1926: 324επ), Βέης (1928-29: 527) με απειλούμενη ποινή σε περίπτωση απείθειας την εκδίωξη από το ρουφέτι. Καλινδέρης (1958: 28), Καλλιανός (1996: 221 αρ. 4), Αποστολίδης (1959: 373) απειλή τιμωρίας σύμφωνα με τους εθιμικούς κανόνες της συντεχνίας. Υπακοή στις επιταγές του αρχιτεχνίτη. Φαρμακίδης (1926: 326επ), Βέης (1928-29: 528), Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 107), Σαμαράς (1954: 84), Αποστολίδης (1959: 373), Καλλιανός (1996: 221 αρ. 4), και Αρχερίων της Κοινότητας Ίδρας, 6, 224. Σεβασμός μεταξύ μαστόρων. Θρακικά 2 (1929) 329. Κομπανία των πραγματευτών του Σίμπιου. Τσούρα-Παπαστάθη (1994: 228-31, 283-84 και 288).

συναδέλφου τους με σκοπό τον σωφρονισμό του. Απαγορεύεται δε να εμπλέκονται σε στάσεις και σε κινήματα⁹³.

68. Οι συντεχνίτες έχουν το δικαίωμα να παραπονούνται τον Διοικητή, εάν αδικούνται ή κατατρώχονται από τον αρχιτεχνίτη⁹⁴.

93. Παρόμοιος όρος στη Βενετία, Mackenney (1987: 26).

94. Βλ. όμως και Βενετία, όπου οι τεχνίτες μπορούσαν να προσφύγουν κατά αποφάσεων των δικαιοδοτικών οργάνων της συντεχνίας στην Giustizia Vecchia, η οποία επέβλεπε τις συντεχνίες, Mackenney (1987: 28).

Παράρτημα

Οι δύο κατάλογοι που ακολουθούν αποτελούν μια απόπειρα συστηματοποίησης του διεσπαρμένου υλικού για τις συντεχνίες στον ελληνόφωνο, νησιωτικό και ηπειρωτικό χώρο. Η διασπορά των δημοσιευμένων εγγράφων σε διάφορα τοπικά περιοδικά και μελέτες καθιστά την μελέτη τους δυσχερέστατη. Συμπεριέλαβα όλα τα δημοσιευμένα έγγραφα που μπόρεσα να συμβουλευτώ και τα διέκρινα α) σε καταστατικές συμφωνίες, συμφωνητικά, αρχεία και κώδικες, και β) σε έγγραφα που έμμεσα ή άμεσα μαρτυρούν την ύπαρξη και δράση επαγγελματικών συντεχνιών μέχρι και το τέλος του 19ου αιώνα. Οι καταγραφές σε τηλεγραφική μορφή περιλαμβάνουν την πηγή δημοσίευσης και αναφορές σε άλλα έργα, ημερομηνία, τον τίτλο του σωματίου και των οργάνων του και τέλος το περιεχόμενο του εγγράφου όπου βρίσκεται η μαρτυρία. Είναι βέβαιο ότι μέρος του υλικού, ενδεχομένως μεγάλο, μου έχει ξεφύγει, επομένως συμπληρώσεις είναι αναγκαίες στο μέλλον. Ιδιαίτερη βαρύτητα δόθηκε στη συλλογή μαρτυριών για την αυτόνομη παρουσία των συντεχνιών (ρουφετίων, ι(ε)σναφίων, συναφίων, συντεχνιών) και των αξιωματούχων τους στις πηγές.

Α. Καταστατικές συμφωνίες συναφίων, συμφωνητικά και κανονισμοί¹

Διδυμότειχο

1. Μανάκας (1955: 142-44) [Γκίνης (1966: αρ. 1094)] – 1831-1952 – έσναφι γεμενετζήδων και παπουτσήδων – Κώδιξ του Ιερού έσναφίων των γεμενετζήδων και παπουτσήδων.

1. Βλ. Παπαστάθης, Χ. Κ. (1976) «Συμφωνητικό έσναφίων του Hadzioglu Pazardzik της Δοβρουτσάς στα 1857» *Μακεδονικά* 16, 309-315, για το συμφωνητικό των ρουφετίων των ραπτάδων και άμπατζιδών της 27ης Ιουλίου 1857 από το Hadzioglu Pazardzik (Δοβρουτσά), και Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου (1996: 164-165) για τον κανονισμό της αδελφότητας οικόδομων από το Βουδρούμ (27.03.1912/ 11.04.1914). Ιδιαίτέρως χρήσιμα για συγκριτική μελέτη είναι τα θεσπίσματα της ελληνικής εμπορικής κομπανίας του Σίμπιου της Τρανσυλβανίας για τα οποία βλ. Τσούρκα-Παπαστάθη (1994: 253-372).

Έδεσσα

1. Σταλίδης (1974: 67) – 28 Νοε 1800 – μπογιατζίδες και κορμουτζίδες – Συμφωνητικό.

Ζάκυνθος

1. Ζώης (1893: 37-41) [Γκίνης (1966: αρ. 258)] – 9 Αυγ 1706 – σκόλα τον τζαγκαράδο και ταμπάκιδον – Συμφωνητικό.
2. Ζώης (1893: 42-48) – 16 Απρ 1814 – συντεχνία τών υποδηματοποιών – Καταστατικό.
3. Ζώης (1893: 48-51) – 1 Απρ 1833 – συντεχνία τών υποδηματοποιών – Τροποποίηση καταστατικού.
4. Ζώης (1893: 88) – 13 Ιουλ 1712 – πρώτοι τών κηπουρών – Κανονισμός.
5. Ζώης (1893: 97-101) – 16 Δεκ 1804 – τὸ σύστημα τῆς φράγιας τών μακκελαρέων – Σχέδιο καταστατικού από δημόσια αρχή.

Θεσσαλονίκη

1. Γουγούσης (1926) – Ιαν 1825 – τὸ ἱερατικόν - Κανονισμός σωματείου ιερών.

Κοζάνη

1. Καλινδέρης (1958: 27-30) [Γκίνης (1966: αρ. 474)] – 26 Οκτ 1786 – ρουφέτι γουναραδων – Συμφωνητικό.
2. Καλινδέρης (1958: 35-37) [Γκίνης (1966: αρ. 486 & 491)] – Ιούν 1789 – ρουφέτι τών τουφεκτζιδων, χαλκιάδων, καλαϊτζιδων, ἀλμπάνιδων – Συμφωνητικό.
3. Καλινδέρης (1958: 45-48) [Γκίνης (1966: αρ. 479), Δυτικομακεδονικά Γράμματα 2 (1991) 116-121] – 24 Μαρ 1826 – ἰσνάφι τών νταμπάκιδων – Συμφωνητικό.
4. Καλινδέρης (1958: 55-56) – 13 Μαΐ 1876 – Βυρσοδεψική Ἀδελφότης – Καταστατικό.
5. Καλινδέρης (1958: 59-61) [Γκίνης (1966: αρ. 772)] – 8 Αυγ 1827 – ἰσνάφι ψωμάδων – Καταστατικό.
6. Καλινδέρης (1958: 67-68) – 20 Αυγ 1827 – ἰσνάφι ὑφαντάδικων – Καταστατικό.
7. Καλινδέρης (1958: 81-82) – 20 Οκτ 1900 – συντεχνία κουρέων – Συμφωνητικό.

Λάρισα

1. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (1990: 311 αρ. 3) [Παυλίδης (1965: 351), Ντρογκούλης (1985: 299 αρ. 6)] – 1 Δεκ 1734 – ρουφέτιον τών Λαρισ-

σαίων σχοινάδων, μαγίστορες – Κανονισμός με διατάξεις για τη ρύθμιση οικονομικών θεμάτων.

2. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (1990: 312 αρ. 4) [Παυλίδης (1965: 352), Ντρογκούλης (1985: 295 αρ. 1)] – 14 Δεκ 1756 – ρουφέτι τών σχοινάδων – Συμφωνητικό σχετικά με την διατίμηση προϊόντων.
3. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (1990: 331 αρ. 5) [Ντρογκούλης (1985: 297 αρ. 4)] – 15 Ιαν 1760 – ρουφέτι τών σερτζήδων, μαγίστορες – Κανονισμός για ζητήματα κληρονομικής διαδοχής των εργαστηρίων.
4. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (1990: 316 αρ. 7) [Παυλίδης (1965: 352), Ντρογκούλης (1985: 295 αρ. 2)] – 16 Απρ 1755 – ρουφέτι τών πανάδων, ρουφέτι τών μανδηλάδων, πρωτομαγίστορες – Συμφωνητικό με ρυθμίσεις οικονομικού περιεχομένου.

Μοσχόπολις²

1. Βέης (1929: 526-28) [Γκίνης (1966: αρ. 457), Γεωργιάδης (1975: 15) και ΕΕΒΣ 43 (1977-78) 172 αρ. 71] – 2 Ιαν 1779 – ρουφέτιον τών μπακάληδων – Καταστατικό.

Πάτρα

1. Λουκάτος (1986: 306 αρ. 1) – 22 Μαρ 1829 – σῶμα ἰσυναφικόν τῆς μπακαλικῆς – Συμφωνητικό.

Ραιδεστός

1. Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια 27 (1907) 638 [Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 154-55)] – 2 Φεβρ 1802 – ἐσνάφι τών μπογιατζήδων – Συμφωνητικό γράμμα.

Σκόπελος

1. Καλλιανός (1996: 217 αρ. 1) – 4 Μαΐ 1832 – ἰσνάφι τών βαρελάδων, πρωτομάστωρ, γραμματικός – Συμφωνητικό.
2. Καλλιανός (1996: 218 αρ. 2) – 8 Ιουλ 1833 – ἰσναφοδεσμός, ἀρχιβουτῆς (πρωτομαίστωρ), γραμματέας – Συμφωνητικό.
3. Καλλιανός (1996: 220 αρ. 3) – 8 Φεβ 1838 – νὰ συστηθῶσι εἰς ἓνα σωματεῖον τῆς συντεχνίας των, πρῶτοι ναυπηγοί, συμπράκτωρ – Συμφωνητικό.
4. Καλλιανός (1996: 221 αρ. 4) – 5 Μαρ 1838 – νὰ συστηθῶσιν εἰς ἓν σωματεῖον τῆς συντεχνίας των, πρῶτοι καλαφάται (ἀρχικαλαφάται) – Συμφωνητικό.

2. Βλ. επίσης Σκενδέρης, Κ. Χ. (1928) *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας καί συγχρόνου Μοσχόπολεως*, 10-11, 2η ἐκδ., Ἀθήναι.

5. Καλλιανός (1998: 161) – 25 Απρ 1835 – τεχνίται σκυτοτόμοι – Σύστα-
ση συντεχνίας (ισνάφι).

Τρίκαλα

1. Γιαννούλης (1980: 43-44) [Παυλίδης (1965: 347)] – 15 Ιουν 1714 – ρου-
φέτι των μεταξάδων – Συμφωνητικό των μελών που απαγορεύει την
προμήθεια υλών από Εβραίους. (ανάκληση Μάιος 1732)
2. Γιαννούλης (1980: 44-45) [Παυλίδης (1965: 350)] – 5 Μαί 1734 – ρου-
φέτι των σεργιζίδων, ρουφέτι των πανάδων, μαγίστορες – Διευθέτηση
διαφοράς. (τροποποίηση 1738)
3. Γιαννούλης (1980: 45) [Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών 20 (1949) 74επ.,
Παυλίδης (1965: 350-51), Γκίνης (1966: αρ. 329), Τρικαλινά 6 (1986)
132] – 27 Ιουλ 1738 – ρουφέτιον σαπουνάδων – Συμφωνητικό.
4. Γιαννούλης (1980: 74) [Παυλίδης (1965: 346)] – 15 Δεκ 1696 – ρουφέ-
τια, μπακάληδες, μουμ(ουν)τζήδες – Συμφωνητικό ρουφετίων με τους
επιτρόπους της πόλης για την καταβολή πεσκεσίου σε οθωμανό αξιω-
ματούχο.
5. Γιαννούλης (1980: 75) – 20 Οκτ 1708 – ρουφέτιον των μουμτζήδων –
Συμφωνητικό ρουφετίου με επιτρόπους της πόλης για την καταβολή
πεσκεσίου σε οθωμανό αξιωματούχο.
6. Γιαννούλης (1980: 75) [Παυλίδης (1965: 346)] – 26 Οκτ 1708 – ρουφέ-
τιον των μπακάληδων – Συμφωνητικό ρουφετίου με επιτρόπους της
πόλης για την καταβολή πεσκεσίου σε οθωμανό αξιωματούχο.
7. Γιαννούλης (1980: 76) [Παυλίδης (1965: 347)] – 23 Απρ 1698 – μπακά-
ληδες – Συμφωνητικό με την πολιτεία για τη διάθεση κρασιού.

Υδρα

1. Αρχεῖον τῆς κοινότητος Ὑδρας, 2, 20 [Μανίχης (1937: 190), Γκίνης
(1966: αρ. 567)] – 26 Μαρ 1803 – συνάφι καπήλων, ἀρχηγοί καὶ πρω-
τομαῖστορες – Συμφωνητικό.
2. Αρχεῖον τῆς κοινότητος Ὑδρας, 6, 223-24 [Μανίχης (1937: 191), Λιγνός
(1946: 276), Γκίνης (1966: αρ. 678)] – 25 Αυγ 1819 – συνάφι τῆς ῥα-
πτικῆς τέχνης, πρωτομάστορας, βοηθοί – Ἐγκριση συμφωνητικού.
3. Αρχεῖον τῆς κοινότητος Ὑδρας, 6, 291-92 [Μανίχης (1937: 192), Λιγνός
(1946: 278), Γκίνης (1966: αρ. 674)] – 27 Δεκ 1819 – συνάφι τῶν καλα-
φατῶν – Ἐγκριση συμφωνητικού.
4. Αρχεῖον τῆς κοινότητος Ὑδρας, 6, 376 [Μανίχης (1937: 190)] – 18 Ιουλ
1820 – συνάφι τῶν ταβερναραίων, ἐπιστάται, σύντυχοι – Συμφωνητικό
διορισμοῦ επιστατῶν ὡς πληρεξουσίων για την προμήθεια μούστου.

Φιλιππούπολις³

1. ΑΘΛΓΘ 7 (1940-41) 9-65 [ΑΘΛΓΘ 3 (1936-37) 157 επ.] - 1685-1878 - ἐσνάφι τῶν ἀμπατζήδων - Αρχεία του εσναφιού.
2. Αποστολίδης (1934-35: 109) - 1849-1880 - κώδικας τῶν δουλγέρηδων ἐσναφικός - Κώδικας του συναφιού.
3. Αποστολίδης (1939-40: 61 αρ. 36) [Αποστολίδης (1959: 372)] - 20 Δεκ 1835 - σύστημα ἰσναφιού, ἰσνάφι μπουγιατζήδων - Καταστατικό το οποίο στη συνέχεια ακυρώνεται.
4. Αποστολίδης (1929: 325-63) [Γκίνης (1966: αρ. 549 & 584), Αποστολίδης (1959: 366-69)] - 29 Ιουλ 1805 - ἰσνάφι τῶν ἀμπατζήδων - Συμφωνητικό.
5. Θρακικά 15 (1941) 97 αρ. 13 [Αποστολίδης (1959: 373)] - Νοέ 1855 - ἐσνάφιον πισιρτζήδων - Καταστατικό.
6. Θρακικά 16 (1942) 37 αρ. 19 - 10 Ιαν 1857 - ἐσνάφια, πισιρτζήδες, φωμάδες - Συμφωνητικό.

Β. Άλλες αναφορές σε συντεχνίες⁴

1. Ἀρχεῖον τῆς κοινότητος Ὑδρας, 4, 209 [Μανίκης (1937: 190)] - Ὑδρα -

3. Βλ. επίσης Todorova, M. (1986) «Handicrafts and guild organization in Bulgaria. (Textile production in the sancak of Plovdiv)» στο *Économies méditerranéennes. Équilibres et intercommunications XIIIe-XIXe siècles* (Actes du IIe Colloque International d' Histoire, Athènes, 18-25 septembre 1983). II, 275-283. Athènes.

4. Μαρτυρίες περί συντεχνιών σε πόλεις της Θράκης: Μάδυτος, Παπαδόπουλος, Χρυσ. Α. (1890) *Μάδυτος. Ἡ πόλις τῆς Χερρονήσου*, 55, Ἀθήναι και Σιταρᾶς, Α. Ε. (1971) *Ἡ Μάδυτος. Πόλις τῆς θρακικῆς χερσονήσου ἐπὶ τοῦ Ἑλλησπόντου*, 172-73, Ἀθήναι. Συνολική θεώρηση, Βακαλόπουλος, Κ. Α. (1990) *Ἱστορία του Βορείου Ἑλληνισμοῦ. Θράκη*, 92-102, Θεσσαλονίκη. Για τα συνάφια του Μοναστηρίου, βλ. Βακαλόπουλος, Κ. Α. (1981) "Πολιτική, κοινωνική και οικονομική δομή του πασαλικίου Μοναστηρίου στα μέσα του 19ου αιώνα" *Μακεδονικά* 21, 168-200 και ιδιαίτερα 194-199 (ανατύπωση στην έκδοση *Λεύκωμα Μοναστηριωτών*, 57-60, Φλώρινα). Παπαστάθης, Χ. Κ. (1984) *Οἱ κανονισμοὶ τῶν ὀρθοδόξων ἐλληνικῶν κοινοτήτων του Οθωμανικοῦ κράτους και τῆς διασποράς*, τόμ. Α, 188, Θεσσαλονίκη. Για την περιοχή της Βυτίνας Αρκαδίας, βλ. Χρυσανθοπούλου, Β. (1979-81) "Στοιχεῖα κοινωνικῆς ζωῆς και λαϊκοῦ δικαίου ἀπὸ τη Βυτίνα τῆς Αρκαδίας" *Λαογραφία* 32, 408-415. Για την ὑπαρξὴ ἰσναφίων στο Μεσολόγγι, ὑπάρχει ἡ μαρτυρία του Γ. Σπανιολάκη σε ἐπιστολὴ τῆς 10ης Ἰανουαρίου 1825 πρὸς τον Α. Μαυροκορδάτο, Πρωτοψάλτης, Εμμ. Γ. (επιμ.) (1978) *Ἱστορικόν Αρχεῖον Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου*, 33-35, Ἀθήναι. (Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας 5 (v)). Για τὴν ἑλλειψὴ μαρτυριῶν ἀπὸ τῆς Σκύρου, βλ. Ἀντωνιάδης, Ξ. Α. (1997) *Ἡ Σκύρος στὴν Τουρκοκρατία. Κοινωνία - Διοίκηση - Δικαιοσύνη*, 73, Ἀθήνα, ὁμοίως και για τὴ Σύρο, Δρακάκης, Α. (1967) "Ἡ Σύρος ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Ἡ Δικαιοσύνη και τὸ δίκαιον" *ΕΕΚΜ* 6, 63-492. Αναφορὲς σε ρουφέτια ὑπάρχουν ἐπίσης σε ἔγγραφα ζητείας (απανταχούσες) ἱερῶν μονῶν του Αγ. Ὁρους, βλ. Πάρδος, Α. (1998) *Αρχεῖο τῆς Ι. Μ. Παντο-*

- 30 Νοε 1811 – ἐσινάφι τῶν χρυσοχόων – Κοινοποίηση εκλογῆς πρωτομάστορη⁵.
2. Βισβίζης (1941: 469 αρ. 566) – Ναύπλιο; – 5 Φεβ 1826 – πρωτομάστορης, ἄρτοποιοί – Παραγγελία του υπουργείου Δικαίου για την επίλυση διαφορᾶς.
3. Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 79) – Πρεμετή Ηπείρου – 1813 – ἐργαστηριαρέων καὶ γιαπαντζήδων ρουφετίδων – Αφιέρωση εικόνας της Παναγίας⁶.
4. Ἐλιμειακά 6-7 (1983) 290 – Μοναστήρι (Βιτώλια) – 13 Μαΐ 1863 – ἐσνάφιον σαμαράδων, ἰσνάφη, ἐσνάφιον τσοχατζίδων, συντεχνία ἐμπόρων, ἰσνάφιον ραφτάδων, εἰσνάφιον κουπιτζίδων, ἐσνάφη τοατζήδων, ἐσνάφη παρπέρηδων, ἐσνάφι σημητζήδων, ἡσνάφι χαντζήδων, ἐσνάφι μαϊστόρων, ἐσνάφι λεπλεμπιτζήδων – Σφραγίδες σωματείων σε μαρτυρικό.
5. Επετηρίδες Μεσαιωνικού Αρχείου 12 (1962) 53 – Βέροια – 2 Ιαν 1777 – ρουφέτι τῶν κρασάδων – Αφιέρωση εικόνας Ὑπαπαντῆς.
6. Καλινδέρης (1958: 85 σημ. 2) – Γιαννιτσαί – 1866 – ἰσνάφι τῶν σαγματοποιοῶν – Αφιέρωση εικόνας Αγ. Σπυριδωνος.
7. Καλινδέρης (1973: 89) – Κλεισούρα Καστοριάς – σινάφι τῶν σουτζήδων – Δωρεά ξύλινου θρόνου.
8. Καλινδέρης (1973: 92) – Πρώτη Φλώρινας – 1865 – ἰσνάφι τῶν ἐμπόρων καὶ ῥαφτάδων – Αφιέρωση φορητῆς εικόνας.
9. Καλλιανός (1996: 216 σημ. 69) – Σκόπελος – 1833 – ἰσνάφι τῶν βουτζάδων – Αφιέρωση εικόνας.
10. Καραγάτση, Μ. (1996) *Κτητορικές πλάκες της Ἀνδρου*, Ἄνδρος. (Ἀνδριακά Χρονικά 27) [Βυζαντίς 1, 335, *ΕΕΒΣ* 4 (1927) 71 αρ. 66, Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 79)] – Ἄνδρος – 12 Οκτ 1771 – ρουφύτου τον ἀργαστυρέον – Επиграφή κτητορική⁷;
11. *Κρητικά Χρονικά* 15-16 (1961-62) 290 αρ. 39 – Ηράκλειο – 3 Σεπ 1577

κράτορος. Επιτομές εγγράφων 1039-1801. Μέρος Α', σελ. 157 αρ. 77 (πρὶν το 1743), σελ. 165 αρ. 83 (περίπου 1758) καὶ σελ. 176 αρ. 93 (πρὶν το 1780). Αθήνα. (Αθωνικά Σύμμεικτα 5)

5. Βλ. καὶ *Αρχεῖον της κοινότητος Ὑδρας*, 16, 184 [Μανίκης (1937: 192)] για τη συμφωνία κασάπηδων με τη δημογεροντία για την προμήθεια κρέατος.

6. Βλ. επίσης *Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια* 37 (1917) 39 ὅπου δημοσιεύεται αἴτηση του πατριαρχείου της 22ας Φεβρουαρίου 1847 για την αποφυλάκιση τεχνίτη ἀπὸ την Πρεμετή.

7. Αναφορά σε ρετζιπέρηδες γίνεται σε καταγραφή ἐξόδων στου Πολέμη, Δ. Ι. (1988) *Βούργαρο καὶ Παραδείσι. Δύο ἀνδριώτικα μετόχια στην Αλώνη*, σελ. 5 αρ. 12, Ἄνδρος. (Ἀνδριακά Χρονικά 17)

- ἀδελφᾶτο τῆς σκόλας τοῦ Ἀγ. Νικολάου τῶν τζαγγάρων – Πληρωμῇ⁸.
12. Λούστας, Ν. Α. (1988) *Η ιστορία του Νυμφαίου-Νεβέσκα Φλώρινης*, 259, Θεσσαλονίκη - Νυμφαίο (Νεβέσκα) Φλώρινας - 18 και 19 Σεπτεμβρίου 1868 - ἰσνάφιδες χρυσοχόοι - Αναφορά στο βιβλίο της εκκλησίας Ἀγ. Νικολάου για τη λειτουργία των χρυσοχόων.
13. Πέννας (1946: 44) [Γκίνης (1966: αρ. 639)] – Μελένικο - 1 Ἀπρ 1813 - τὸ ἐσνάφι τῶν μπουγιαντζίδων, τὸ ἐσνάφι τῶν χρυσοχόων, τὸ ἐσνάφι τῶν γουναράδων, τὸ ἐσνάφι τῶν ραπτάδων, τὸ ἐσνάφι τῶν παπουτζίδων, τὸ ἐσνάφι τῶν μπακάλιδων - Ὑπογραφές στο ἔγγραφο κοινοτικῆς οργάνωσης Μελενίκου⁹.

Αδριανούπολη¹⁰

1. ΑΘΛΓΘ 1 (1934-35) 196 - 1754 - ρουφέτια ἀμπατζίδων καὶ μποσματζίδων, ρουφέτιον γουναράδων - Χρηματικές συνεισφορές στο νοσοκομείο.
2. ΑΘΛΓΘ 1 (1934-35) 196-97 - 1 Δεκ 1785 - ρουφέτια τῶν γουναράδων, τῶν μπακάλιδων, τῶν καυταντζίδων καὶ τῶν ἀμπατζίδων - Επιτρο-

8. Βλ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου (1981) καὶ Γάσπαρης, Χ. (1989) «Οἱ επαγγελματίες τοῦ Χάνδακα κατὰ τὸν 14ο αἰώνα. Σχέσεις με τὸν καταναλωτὴ καὶ τὸ κράτος» *Σύμμεικτα* 8, 83-133. Για τα ἀδελφάτα, βλ. Πανοπούλου (1995). Ο Πλουμίδης (1985: 69 αρ. 250) ἀναφέρει αἴτηση τῆς scuola των bombardieri (12 Μαρτίου 1583) για τὴν ἐπικύρωση προνομίων.

9. Βλ. Σπανδωνίδης, Π. Σ. (1930) *Μελένικος, ὁ νεκρὸς μακεδονικὸς ἀκρίτας*, 111-112. Θεσσαλονίκη, που ἀναφέρει ὅτι τὸ 1813 λειτουργοῦσαν ἰσνάφια βογιατζίδων, παπουτζίδων, γουναράδων, ραπτάδων, μπακάλιδων καὶ μέχρι τὸ 1845 προστέθηκαν τῶν σαμολαδάδων, ταμπάκηδων καὶ ἀμπατζίδων.

10. Η Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 101) ἀναφέρει ἔγγραφο τῶν χριστιανῶν τῆς Αδριανούπολης τοῦ 1690, στο ὁποῖο ἀναφέρεται πρωτομάστορης. Επιπλέον μαρτυρίες στο ΑΘΛΓΘ 1 (1934-35) 189, 211, 215 καὶ *Θρακικά* 18 (1943) 97. Κατάλογος συντεχνιῶν ὀρθοδόξων στὴν Αδριανούπολη στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα, βλ. *Θρακικά* 9 (1938) 124-125. Παρουσία συναφίων σε δηλώσεις εἰκονικῆς ιδιοκτησίας τοῦ 20οῦ αἰ. στους κώδικες τῆς Ι.Μ. Αδριανουπόλεως:

Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου (1991: 38 αρ. 98) – 24 Φεβ 1900 – συντεχνία ἀμπατζίδων.

Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου (1991: 40 αρ. 135) – 23 Μαρ 1901 – συντεχνία κηπουρῶν.

Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου (1991: 70 αρ. 257) – 16 Μαρ 1909 – συντεχνία ἀμπατζίδων.

Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου (1991: 73 αρ. 306) – 17 Μαρ 1910 – συντεχνία ἀμπατζίδων.

Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου (1991: 74 αρ. 307) – 15 & 17 Μαρ 1910 – συντεχνία ἀμπατζίδων, συντεχνία βοσμάτζιδων.

ἐνὼ συντεχνίες ἀναφέρονται σε δύο διαθήκες, Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου (1991: 57 αρ. 102) – 28 & 29 Μαΐ 1905 – συντεχνία τῶν ἐμποροπαντοπωλῶν, καὶ Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου (1991: 60 αρ. 134) – 26 Ἀπρ 1906 – συντεχνία κηπουρῶν. Βλ. ἐπίσης Βαλσαμίδης, Πασχ. (2000) "Τρεῖς κανονισμοὶ τῆς Ἐλληνορθόδοξης κοινότητος Αδριανουπόλεως" *Η καὶ ἡμᾶς Ανατολή* 5, 179-215.

- πεία στην οικονομική διαχείριση του νοσοκομείου και καταγραφή α-
φιερωμάτων.
3. ΑΘΓΛΘ 1 (1934-35) 198-200 - 1 Δεκ 1791 - ρουφέτι τών μπακάλη-
δων, γουναράδων, άμπατζίδων, μποσματζίδων - Λογαριασμοί διαχεί-
ρησης του Νοσοκομείου.
 4. ΑΘΓΛΘ 1 (1934-35) 198-200 - 15 Μαρτ 1801 - χιοντζίδες, έσνάφι τών
γουναράδων, τών ποσματζίδων, τών μπακάλιδων - Κατάστιχο εισοδη-
μάτων του Νοσοκομείου.
 5. ΑΘΓΛΘ 1 (1934-35) 200-202 - 1 Δεκ 1786 - ρουφέτια τών καυταντζί-
δων, καλπακτζίδων, άμπατζίδων - Λογαριασμός εσόδων από το κουτί
των φτωχών.
 6. ΑΘΓΛΘ 1 (1934-35) 204-205 - 4 Δεκ 1785 - ρουφέτια γουναράδων,
μπακάλιδων, καυταντζίδων, καλπακτσίδων, άμπατζίδων - Προσφορά
ομολογιών στο κουτί των φτωχών.
 7. ΑΘΓΛΘ 1 (1934-35) 205-206 - 1 Μαρτ 1799 - έσνάφι τών μπακάλιδων
- Διαχείριση εισοδημάτων Ελληνικής σχολής.
 8. ΑΘΓΛΘ 1 (1934-35) 206-207 - 24 Απρ 1801 - ρουφέτι τών μπακάλι-
δων, τών γουναράδων - Δανεισμός με τόκο κεφαλαίων της Ελληνικής
σχολής σε ρουφέτια.
 9. ΑΘΓΛΘ 1 (1934-35) 209 - 15 Αυγ 1783 - έσνάφι τών άμπατζίδων -
Σημείωμα στον κώδικα του μετοχίου της Αγ. Λαύρας.
 10. ΑΘΓΛΘ 1 (1934-35) 213 - αχρονολόγητο - έσνάφι τών εύλογημένων
μπακάλιδων - Συνδρομή στην σωστή διαχείριση περιουσίας.
 11. ΑΘΓΛΘ 1 (1934-35) 213 - 1 Δεκ 1809 - ρουφέτι τών μπακάληδων -
Αναφορά σε σημείωμα.
 12. ΑΘΓΛΘ 1 (1934-35) 215 - 1817 - οί άλευροπώλαι - Αφιέρωση πολυε-
λαίου.
 13. ΑΘΓΛΘ 1 (1934-35) 217 - 27 Δεκ 1783 - έσνάφι τών ραπτάδων - Κη-
ροδοσία.
 14. ΔΧΑΕ 10 (1911) 9 αρ. 371 [Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 135), Καλιν-
δέρης (1973: 91)] - 1825 - εύλογημένο ρουφέτι τών ποζαζίδων - Αφιέ-
ρωση εικόνας.
 15. ΔΧΑΕ 10 (1911) 12 αρ. 384 [Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 136)] -
1715 - μαϊστόρων καυταντζήδων - Αφιέρωση εικόνας.
 16. Θρακικά 1 (1928) 292 [Θρακικά 2 (1929) 251, Βουραζέλη-Μαρινάκου
(1950: 131), Καλινδέρης (1973: 84)] - 1809 - συντεχνία τζελεπήδων, σμι-
τζήδων, μπαγτζήδων - Συνδρομή στην ανέγερση της μονής Λαμπούς.
 17. Θρακικά 18 (1943) 64 [Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 130), Καλινδέ-
ρης (1973: 84)] - 1869 - συντεχνία τών μυλωνάδων - Ανέγερση ναού
Προφ. Ηλία.
 18. Θρακική Επετηρίδα 9 (1992-94) 182 - 17 Σεπτ 1819 - έσνάφιον τών

- κερσετετζήδων – Διαθήκη με την οποία παραχωρείται εργαστήριο στο συνάφι υπ' όρο.
19. Μουσείο Μπενάκη 1 (2001) 103 - 1758 - ρουφέτι μπακάληδων - Αφιέρωση Ευαγγελίου.
 20. Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου (1991: 16 αρ. 23) – 20 Φεβ 1890 – συντεχνία κουνδουράδων - Εικονική μεταβίβαση ιδιοκτησίας.
 21. Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου (1991: 23 αρ. 99) – 26 Νοε 1893 – συντεχνία ξένων τεκτόνων - Δήλωση εικονικής ιδιοκτησίας.
 22. Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου (1991: 27 αρ. 159) – 3 Μαρ 1896 – συντεχνία μποζματζήδων - Δηλώσεις εικονικής ιδιοκτησίας.
 23. Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου (1991: 31 αρ. 2) – 31 Ιαν 1897 – συντεχνία τεκτόνων και κτιστών εκ τής επαρχίας Καστορίας παρεπιδημούντες από πολλών ετών εν Αδριανουπόλει - Εκχώρηση εισοδημάτων σε σχολεία.
 24. Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου (1991: 34 αρ. 31-32) – 17 Απρ 1898 – συντεχνία οίνοπωλων Ίλδριμίου - Δηλώσεις εικονικής ιδιοκτησίας.
 25. Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου (1991: 34 αρ. 39) – 13 Μαρ 1898 – συντεχνία άμπατζιδων - Δήλωση εικονικής ιδιοκτησίας.
 26. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 64) - 11 Δεκ 1889 - πρωτομαγίστορες τής συντεχνίας των άμπατζήδων - Δήλωση εικονικής ιδιοκτησίας.
 27. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 65) - 22 Ιαν 1892 - συντεχνία των άμπατζήδων - Συνεισφορά στην αγορά Σιναιτικού μετοχίου.
 28. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 65) - 13 Απρ 1898 - συντεχνία των άμπατζήδων - Συνδρομή σε εκπαιδευτήρια.
 29. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 65-66) - 1834-1892 - συντεχνία των άμπατζήδων - Κηροδοσία.
 30. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 101) - 1823-1840 - συντεχνία των τεκτόνων - Συνεισφορά σε εκκλησία.
 31. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 100) - 26 Ιαν 1893 - συντεχνία των τεκτόνων, πρωτομαγίστωρ - Κρίση διαφοράς συντεχνίας και συντεχνίτη ενώπιον της Δημογεροντίας.
 32. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 113) - 23 Απρ 1822 - συνάφειον των μποζατζήδων - Κηροδοσία.
 33. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 114-115) - 17 Δεκ 1832 - 18 Οκτ 1855 - συνάφειον των καλπακτσήδων - Δωρεά;
 34. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 140) - 1849-1876 - συντεχνία άχτσήδων - Κηροδοσία.
 35. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 146) - 1830-1837 - συνάφειον των μεταξουργών - Δωρεά.
 36. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 150) - 1889 - πρόεδρος, συντε-

χνία τῶν ἐμποροπαντοπωλῶν - Συνεισφορά στην αγορά Σιναίτικου μετοχίου.

37. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 157) - 1840-1892 - συντεχνία τῶν ἵππομυλωνάδων - Καταβολή συνδρομῶν στην εκκλησία για την τέλεση ιερουργιών.
38. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 176) - 1856 - συνάφειον τῶν παπουτσήδων - Κηροδοσία.
39. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 176) - 5 Σεπ 1821 - συντεχνία τῶν παπουτσήδων - Κηροδοσία.
40. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 176) - 1892 - συντεχνία τῶν γεμενετζήδων - Συνεισφορά στην αγορά Σιναίτικου μετοχίου.
41. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 176) - 1896 - συντεχνία τῶν ἐντοπίων κουντουράδων - Εικονική πώληση.
42. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 208) - 21 Ιαν 1834 - συνάφειον τῶν καφταντζήδων - Κηροδοσία.
43. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 208-209) - 13 Μαρ 1834 - συνάφειον τῶν μπεζασήδων - Κηροδοσία.
44. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 212) - 1854-1868 - συνάφειον τῶν χαλκοπρατῶν - Χρηματικές δωρεές.
45. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 230) - 1889 - πρωτομαγίστορες τῆς συντεχνίας τῶν σιμιτζήδων - Εικονική πώληση.

Αθήνα¹¹

1. Βισβίτζης (1941: 365 αρ. 342) - 10 Οκτ 1824 - πρωτομάστορης τῶν κτιστῶν - Διανομή οἰκίας.
2. Καμπούρογλου (1890-92: Α, 320) - 15 Μαρ 1815 - ἡ συντεχνία τῶν σαπωναποιῶν, τῶν πραγματευτάδων, τῶν ἄρτοποιῶν, τῶν μπαχαρικοπωλῶν - Αναγνώριση εκλογῆς Δημογεροντίας.
3. Καμπούρογλου (1890-92: Α, 321) - 17 Μαρ 1819 - αἱ συντεχνίαι τῶν σαπωναποιῶν, Ξεφασματοπωλῶν, ἄρτοποιῶν, μπαχαρικοπωλῶν, γουναράδων - Αναγνώριση εκλογῆς Δημογεροντίας.
4. Καμπούρογλου (1890-92: Α, 354) [Χιακὰ Χρονικά 4 (1919) 34-40] - 1764 - φιλόχριστον ρουφέτιον τῶν μπακάλιδων - Κτητορική ἐπιγραφή.

Αἶνος

1. ΔΧΑΕ 8 (1908) 5 αρ. 199 [Θρακικά 3 (1932) 57, Θρακική Επετηρίδα 9 (1992-94) 119-120, αρ. 21.14] - 1780 - ψαράδες μαγαζητζήδες - Αφιέρωση εἰκόνας Αναστάσεως.

11. Βλ. Καμπούρογλου (1890-92: Β, 78) αναφορά στους μαγίστορας πάντων τῶν ρουφετίων.

2. ΔΧΑΕ 8 (1908) 5 αρ. 200 [Θρακικά 3 (1932) 57] - 1782 - καρaboκυ-
ραίοι - Αφιέρωση εικόνας Αγ. Κυριακής.
3. ΔΧΑΕ 8 (1908) 6 αρ. 203 [Θρακική Επετηρίδα 9 (1992-94) 119 αρ.
21.4] - 1760 - ραπτάδες και καπάδες - Αφιέρωση εικόνας Ιωάννου
Προδρόμου.
4. ΔΧΑΕ 8 (1908) 7 αρ. 213 [Θρακική Επετηρίδα 9 (1992-94) 119 αρ.
21.5] - 1765 - πραγματευτάδες καβετζήδες - Αφιέρωση εικόνας 12
Αποστόλων.
5. ΔΧΑΕ 8 (1908) 8 αρ. 221 [Θρακική Επετηρίδα 9 (1992-94) 113 αρ.
17.4] - 1778 - μπακάλιδες - Αφιέρωση εικόνας Αγ. Ιωάννου Θεολό-
γου.
6. ΔΧΑΕ 8 (1908) 9 αρ. 222 - 1821 - ρουφέτι των ντουλγέριδων - Αφιέ-
ρωση εικόνας.
7. ΔΧΑΕ 8 (1908) 11 αρ. 232 [Θρακικά 19 (1944) 16, Θρακική Επετηρίδα
9 (1992-94) 116 αρ. 18.5] - 1760 - ραπτάδες - Αφιέρωση εικόνας Αγ.
Ευθυμίου.
8. ΔΧΑΕ 8 (1908) 11 αρ. 235 [Θρακική Επετηρίδα 9 (1992-94) 117 αρ.
18.11] - 1778 - ψαράδες μαγαζιτζήδες - Αφιέρωση εικόνας Αγ. Ειρή-
νης.
9. ΔΧΑΕ 8 (1908) 11 αρ. 236 [Θρακική Επετηρίδα 9 (1992-94) 119 αρ.
21.6] - 1766 - πραγματευτάδες καβετζήδες - Αφιέρωση εικόνας 3 α-
γίων.
10. ΔΧΑΕ 8 (1908) 11-12 αρ. 237 [Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 79)] - α-
χρονολόγητο - πραγματευτάδες του εύλογημένου ρουφετίου των
μπεζασίδων - Αφιέρωση εικόνας της ψηλαφήσεως του Θωμά.
11. ΔΧΑΕ 8 (1908) 12 αρ. 241 - 1784 - καρaboκυραίοι της Αΐνου - Αφιέ-
ρωση εικόνας.
12. ΔΧΑΕ 8 (1908) 12 αρ. 243 [Θρακικά 3 (1932) 57, Θρακική Επετηρίδα 9
(1992-94) 117 αρ. 18.10] - 1774 - γεωργοί και τουρκικότερα ριντζη-
πέριδες - Αφιέρωση εικόνας του Χριστού.
13. ΔΧΑΕ 8 (1908) 12 αρ. 244 [Θρακικά 3 (1932) 57, Βουραζέλη-Μαρινά-
κου (1950: 137)] - 1782 - κηπουροί και τουρκικότερα μπαγτσβεβάνιδες
- Αφιέρωση εικόνας Αγ. Κυριακής.
14. ΔΧΑΕ 8 (1908) 14 αρ. 249 [Θρακικά 19 (1944) 23, Βουραζέλη-Μαρι-
νάκου (1950: 79), Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 205), Θρακική
Επετηρίδα 9 (1992-94) 90 αρ. 3] - 29 Μαΐ 1839 - ρουφέτι των τσου-
καλάδων - Κτητορική επιγραφή του Ι. Ν. Αγ. Βλασίου.
15. ΔΧΑΕ 8 (1908) 14 αρ. 254 [Θρακικά 3 (1932) 58] - αχρονολόγητο -
άλπατιδες - Αφιέρωση εικόνας της Μεταμορφώσεως.
16. ΔΧΑΕ 8 (1908) 21 αρ. 271 [Θρακικά 19 (1944) 30, Παπαθανάση-Μου-
σιοπούλου (1985: 205-6), Θρακική Επετηρίδα 9 (1992-94) 105 αρ.

- 12.3] – Φεβρ 1778 – τζουκαλλάδες – Αφιέρωση εικόνας Αγ. Κυπριανού.
17. ΔΧΑΕ 8 (1908) 23 αρ. 285 [Θρακικά 3 (1932) 58, *Θρακική Επετηρίδα* 9 (1992-94) 98 αρ. 8.1] – 1760 – γουναράδες – Αφιέρωση εικόνας 3 Ιεραρχών.
18. ΔΧΑΕ 8 (1908) 24 αρ. 292 [Θρακικά 3 (1932) 58] – 1846 – άμπελουργοί – Αφιέρωση εικόνας.
19. ΔΧΑΕ 8 (1908) 37 αρ. 324 – Μονή Σκαλωτής – 1783 – ρουφέτι των ψωμάδων – Αφιέρωση εικόνας.
20. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 135) – 23 Ιαν 1889 – ισνάφι, πρωτομάστορης – Σημείωση σε κατάστιχο.

Γιάννενα¹²

1. *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* 1991, 137 αρ. 5 – 22 Ιουλ 1838 – βεκίλης τζαρτζιδών, μερτζάρηδων, χαττζιδών, τζοχατζήδων, ταμπάκων, παχτζιβάνων, καζάζηδων, παπουτζήδων, γουναράδων, τερτζιδών, τακιατζήδων, βαρδακουλάδων, σαράτζηδων – Αναφορά των προκρίτων και των επικεφαλής των συναφίων προς τον πατριάρχη Γρηγόριο ΣΤ'.
2. *Ηπειρωτικά Χρονικά* 8 (1933) 7 – 5 Οκτ 1840 – πρωτομαίστορες ισναφίων, γουναράδων, τζαρτζαίριδων, μερτζαρίδων, παπουτζήδων, σαράτζηδων, χρυσοχών, τενεκετζιδών, καζαντζιδών, μπουσταντζιδών, σεντουδάδων, μπακάλιδων, αλεβράδων, ταμπάκων, τερτζιδών – Γνωστοποίηση εκλογής επιτρόπων.
3. *Ηπειρωτικά Χρονικά* 14 (1939) 16 – 1812-1816 – ισνάφια, τζιαρτζίδες, μερτζαρίδες, γουναράδες, τακεντζίδες, μουταφτζίδες, παπουτζίδες, γκιοντζίδες, στατεράδες, καζαντζίδες, σεντουκάδες, καππάδες, σαράτζίδες, καζάζηδες ιμπρισιμάδες, χρυσοί, καλαντζίδες, σαμαρτζίδες, μπουσταντζίδες, τενεκιτζίδες, παπλωματάδες, πραγματευταί του καφέ – Καταβολές στον Αλή πασά.
4. *Ηπειρωτικά Χρονικά* 14 (1939) 62 αρ. 34 – 21 Αυγ 1814 – ισνάφι, ρου-

12. Βλ. επίσης την απανταχούσα του 1724 του ηγουμένου Νικηφόρου που αναφέρεται σε μαίιστορες και πρωτομαίιστορες των ρουφετίων, *Νέος Έλληνομνήμων* 11 (1914) 21-22 αλλά και *Ηπειρωτικά Χρονικά* 6 (1931) 255 (17 Νοε 1840), *Ηπειρωτικά Χρονικά* 14 (1939) 51 αρ. 8 (12 Ιαν 1813), 76 αρ. 67 (19 Σεπτ 1815), 91 αρ. 93 (24 Οκτ 1818), 102 αρ. 108 (22 Δεκ 1819), 119 αρ. 137 (22 Ιουλ 1820). Βλ. επίσης Σαλαμάγκας, Δ. (1959) «Τὰ ἰσνάφια καὶ τὰ ἐπαγγέλματα ἐπὶ τῆς Τουρκοκρατίας στα Γιάννενα» *Ἡπειρωτική Ἑστία* 8, 136-40, 214-18, 311-15, 387-96, 482-86, 563-70, 698, Φωτόπουλος, Κ. Ι (1979) «Τὰ ἰσνάφια τῶν παπ' τῶνδων καὶ κανταρτζήδων τα παλιὰ χρόνια στα Γιάννενα» *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* 1, 67-88, καὶ τὴν μελέτη τοῦ Παπαγεωργίου, Γ. (1988) *Οἱ συντεχνίες στα Γιάννενα κατὰ τὸν 19ο καὶ τὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα*, 2η εκδ., Ἰωάννινα, (Εταιρεία Ἡπειρωτικῶν Μελετῶν, Ἰδρυμα Μελετῶν Ἰονίου καὶ Ἀδριατικοῦ Χώρου 10).

- σφέτι τενεκετζήδες, πρωτουμάστουρας - Διορισμός πρωτομάστορα.
5. *Ηπειρωτικά Χρονικά* 14 (1939) 125 αρ. 151 - περ. 1821 - πρωτομάστορας γουναράδων - Κατάλογος ιδιοκτησιών του Μουχταρπασιάν εφέντη.
 6. *Ηπειρωτικά Χρονικά* 14 (1939) 141 - 22 Μαρτ 1817 - σαράτζηδες, γουναράδες, χρυσικοί, στατεράδες σινάφι, μερτζάρηδες, παπουτζήδες, τζιαρτζήδες, χοντροπαπουτζήδες, εσναφη τον καζατζησδον, ταλιαντζήδες, μπακάληδες, ταμπάκους, τερζήδες, σαμαρτζήδες - Επιστολή προς τον Αλή πασά για την επιβολή φόρου στη ρακή και στο κρασί.
 7. *Ηπειρωτικά Χρονικά* 14 (1939) 223 αρ. 53 - 23 Δεκ 1814 - ρουφέτι, πρωτομάστουρας - Απόφαση για συνδρομή.

Διδυμότειχο¹³

1. *ΑΘΛΓΘ* 17 (1952) 300-302 - 1878 - πρωτομαίστορες και μαίστορες τών συντεχνιών, καπηλάδες, κασάπηδες, τουλκέρηδες, ψωμάδες, ρετσπερίδες, αμπατζίδες, καπνάδες, πακκάληδες, παχτσεβάνηδες - Διορισμός αντιπροσώπων σε 12μελή επιτροπή.
2. *ΔΧΑΕ* 10 (1911) 4 αρ. 340 - 1838 - ισνάφια ραπτάδων και τζελέπιδων - Αφιέρωση εικόνας.
3. *ΔΧΑΕ* 10 (1911) 4 αρ. 341 [*ΑΘΛΓΘ* 20 (1955) 141] - 1838 - ισνάφι κουϊμτζίδων - Αφιέρωση εικόνας Αγ. Πνεύματος.
4. *ΔΧΑΕ* 10 (1911) 4 αρ. 342 [*Βουραζέλη-Μαρινάκου* (1950: 136)] - 1838 - ισνάφια τζελέπιδων και ραπτάδων - Αφιέρωση εικόνας.
5. *ΔΧΑΕ* 10 (1911) 4 αρ. 343 [*Βουραζέλη-Μαρινάκου* (1950: 80)] - 1838 - ισνάφι τών αμπατζίδων - Αφιέρωση εικόνας.
6. *ΔΧΑΕ* 10 (1911) 4 αρ. 348 [*ΑΘΛΓΘ* 20 (1955) 141] - 1835 - ρουφέτι τών γεμενετζίδων - Αφιέρωση εικόνας Παναγίας.
7. *ΔΧΑΕ* 10 (1911) 5 αρ. 349 [*Βουραζέλη-Μαρινάκου* (1950: 136), *ΑΘΛΓΘ* 20 (1955) 141] - 1847 - συνάφιον τών αμπατζίδων - Αφιέρωση εικόνας Αγ. Δημητρίου.
8. *ΔΧΑΕ* 10 (1911) 5 αρ. 350 - 1849 - ρουφέτι φουτσειτζήδων - Αφιέρωση εικόνας.
9. *ΔΧΑΕ* 10 (1911) 5 αρ. 351 - 1742 - μαϊστόρων μπακάλιδων - Αφιέρωση εικόνας.
10. *ΔΧΑΕ* 10 (1911) 5 αρ. 354 [*Βουραζέλη-Μαρινάκου* (1950: 79), *ΑΘΛΓΘ* 20 (1955) 140] - 1844 - ρουφέτι τών μπογιατζήδων - Αφιέρωση εικόνας του Σωτήρος Χριστού.

13. Βλ. επίσης Βαφείδης, Νικ. (1952) "Εσνάφια ή συντεχνίαι εν Διδυμοτείχῳ" *ΑΘΛΓΘ* 17, 300-302.

11. ΔΧΑΕ 10 (1911) 5 αρ. 356 [ΑΘΛΓΘ 20 (1955) 141] - 1844 - ρουφέτι τών γουναραδών - Αφιέρωση εικόνας.
12. ΔΧΑΕ 10 (1911) 5 αρ. 357 - 1844 - ρουφέτι τών γεμενετζιδών - Αφιέρωση εικόνας.
13. ΔΧΑΕ 10 (1911) 5 αρ. 358 - 1844 - ρουφέτι τών άμπατζιδών - Αφιέρωση εικόνας.
14. ΔΧΑΕ 10 (1911) 5 αρ. 359 [Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 136), ΑΘΛΓΘ 20 (1955) 141] - 1844 - ρουφέτι τών μπακάλιδών καί σιμητσίδων - Αφιέρωση εικόνας 3 Ιεραρχών.
15. ΔΧΑΕ 10 (1911) 5 αρ. 360 [ΑΘΛΓΘ 20 (1955) 141] - 1845 - ρουφέτι τών δουλεγγερίδων - Αφιέρωση εικόνας του δικαίου Ιωσήφ.
16. Θρακική Επετηρίς 2 (1981) 362 αρ. 4 - Κυανή - 1868 - συντεχνία τών βουτζάδων - Αφιέρωση εικόνας Αγ. Δημητρίου.
17. Θρακική Επετηρίς 2 (1981) 362 αρ. 5 - Κυανή - 1868 - συντεχνία τών γεμενετζιδών καί παπουτζιδών - Αφιέρωση εικόνας της Παναγίας.
18. Θρακική Επετηρίς 2 (1981) 362 αρ. 6 - Κυανή - 1868 - συντεχνία τών καπηλάδων - Αφιέρωση εικόνας Χριστού.
19. Μανάκας (1955: 141) - αχρονολόγητο - ρουφέτι τών κασάπηδων - Αφιέρωση εικόνας του αρχαγγέλου Γαβριήλ.
20. Μανάκας (1955: 141) - αχρονολόγητο - ρουφέτι τών γεωργών - Αφιέρωση εικόνας των Εισοδίων.
21. Μανάκας (1955: 141) - αχρονολόγητο - ρουφέτι τών κεραμιδάρηδων - Αφιέρωση εικόνας του Αγ. Σπυρίδωνος.
22. Μανάκας (1955: 141) - αχρονολόγητο - ρουφέτι τών τσοπάνηδων - Αφιέρωση εικόνας του Αγ. Γεωργίου.

Έδεσσα¹⁴

1. Σταλίδης (1974: 34) - 1785 - ισνάφι μπογιατζιδών καί κοκινάδων - Αναφορά σε συμφωνητικό στον κώδικα των Αγ. Εκκλησιών της αγιοτάτης Μητροπόλεως Βοδενών.
2. Σταλίδης (1974: 34 & 44) - 1 Δεκ 1836 - εισνάφη μπακάληδων - Μαρτυρία στον «Κώδικα λογαριασμών» της Ιεράς Εκκλησίας της Μητροπόλεως.
3. Σταλίδης (1974: 36 & 44) [Μουτσόπουλος (1973: 41)] - Μαρ 1853 - βακαλικό ρουφέτι Βοδενών - Επιγραφή στη Μ. Αγ. Τριάδος.
4. Σταλίδης (1974: 45) - 1865 - ισνάφι βακάλιδων - Συνδρομή στην ανέγερση του ναού της μονής Αγ. Τριάδος.

14. Βλ. αναφορά σε ρουφέτια στην αναφορά των Έδεσσαίων στον πρόξενο της Ρωσίας, της 8ης Ιουνίου 1833. (Μακεδονικά 14 (1974) 118-19)

5. Σταλίδης (1974: 46-47) – 10 Μαρ 1866 – σύλλογος παντοπωλῶν – Κτητορική επιγραφή δωματίου στην μονή Αγ. Τριάδος.
6. Σταλίδης (1974: 47) – 26 Απρ 1865 – ἡσνάφι μουταφτζίδες – Κτητορική επιγραφή δωματίου.
7. Σταλίδης (1974: 47) – 21 Ιουλ 1865 – χορεία σακχυφαντῶν – Κτητορική επιγραφή δωματίου στην μονή Αγ. Τριάδος.
8. Σταλίδης (1974: 47) – Μάρ 1865 – μαήστορες εἰσνάφιδων σιμετζίδων – Κτητορική επιγραφή.
9. Σταλίδης (1974: 48) – 1837 – ἰσνάφι τὸ μπακάληδον – Χρηματική συνεισφορά στην Μητρόπολη.
10. Σταλίδης (1974: 49) – 1890 – ἰσνάφι σαπουντζήδων – Αφιέρωσις κήπου.
11. Σταλίδης (1974: 49) – 13 Ιουλ 1865 – ἰσνάφι τῶν σαμαράδων – Αφιέρωσις εἰκόνης Αγ. Σπυρίδωνος.
12. Σταλίδης (1974: 49) – 14 Μαρ 1866 – ἰσνάφι τῶν μπαχτζαβαντζήδων – Αφιέρωσις εἰκόνης Αγ. Τρύφωνος.
13. Σταλίδης (1974: 51) – 1866-1868 – ἰσνάφι μουταφτζήδων – Αγορά ομολογιῶν για την ανέγερση νοσοκομείου.
14. Σταλίδης (1974: 57) – 1884-1886 – κηπουροί – Εισόδημα εκκλησίας Αγ. Ελεούσας ἀπὸ μνημόσυνα.

Ζακύνθος¹⁵

1. Ζώης (1893: 32-33) – 8 Απρ 1693 – ἀδελφότης τῶν τζαγγαράδω καὶ οἱ ταμπάκιδες – Πρακτικό εκλογής.
2. Ζώης (1893: 64) – 30 Μαΐ 1594 – μαεστράντζα, πρωτομάστορας τῶν μαραγκῶν – Μεταβίβαση του ναοῦ Αγ. Κωνσταντίνου εἰς τον ἄμωνα.
3. Ζώης (1893: 65-67) – 5 Αυγ 1616 – τέχνη τῆς μαραγκοσύνης – Επικύρωση τῆς μεταβίβασης του ανωτέρω ναοῦ.
4. Ζώης (1893: 74-75) – 10 Μαΐ 1609 – μαηστράντζα, πρωτομάστορα τῆς ῥαπτικῆς – Μεταβίβαση ναοῦ.
5. Ζώης (1893: 78-80) – 12 Δεκ 1620 – ἡ μαεστράντζα τῶν χτιστάδων – Μεταβίβαση ναοῦ.
6. Ζώης (1893: 82-83) – 24 Μαρ 1605 – ἡ μαῖστράντζα τῶν μπουτιέρων – Μεταβίβαση ναοῦ.

15. Βλ. συνοπτικά Ζώης, Α. Χ. (1898) *Λεξικὸν Ἱστορικὸν καὶ Λαογραφικὸν Ζακύνθου*. Β. λήμμα «συντεχνίαι», Αθήναι (ανατύπωση 1963-1970) καὶ Κατράμης (1880: 467) ὅπου αναφέρεται ἐπιγραφή του 1616 στην οποία μνημονεύεται ἀδελφότης ῥαπτῶν. Ο Πλουμίδης (1985: 80 αρ. 305) ἀναφέρει αἴτηση των marinari τῆς Ζακύνθου πρὸς τον Διοικητὴ (2 Ιουνίου 1586) για την παραχώρηση χώρου για την ἀνέγερση scuola.

7. Ζώης (1893: 85) – 13 Ιουν 1709 – ή ἄρτη, πρωτοκρηπουροί – Απόφαση για χρήση τόπου σύναξης.
8. Ζώης (1893: 104) – 9 Μαΐ 1823 – συντεχνία ή ἀδελφότητα (ὄνηλατών) – Όρος για την υποχρεωτική σύσταση συντεχνίας σε απόφαση του Δημ. Συμβουλίου Ζακύνθου.

Θεσσαλονίκη¹⁶

1. Βακαλόπουλος (1975: 29-30) – 11 Νοε 1794 – προτομάστορης τον ἀκτιρίδον, του μισιρτζιρσιλίδον, καντζίδον, κεπετζίδων, ρουφέτι τῶν στρακαλίδων, ρουφέτι τον γουναράδον – Διορισμός επιτρόπων για την διαχείριση κληροδοτήματος.
2. Βακαλόπουλος (1975: 36) – 1818; – ἰσνάφι τῶν μποζατζήδων – Ὑποχρέωση τέλεσης λειτουργίας στο ναό του Αγ. Αθανασίου.
3. Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 1918, 388 [Μυστακίδης (1932: 270), Χερίμογλου (1993: 117 σημ. 10)] – 25 Ιαν 1820 – ρουφέτι ἀχτζίδων, παραιτάριδων καὶ κωντσιάσιδων – Κατάλογος μελῶν (ζώντων καὶ θανόντων).
4. Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 1926, 285 – 1825 – ἰσνάφι ψωμάδων καὶ παπουτσιδων – Συνεισφορά.
5. Μακεδονικά 18 (1978) 123-141 – 1865 – γιαπουτζήδες, ψωμάδες, παπουτζήδες, κουντουράδες, γουναράδες, μεγάλοι βακάληδες, ζαχαρατζήδες, οὔζουμτζήδες, μικροὶ βακάληδες, ἀσταρτζήδες, βογιατζήδες, τουτουντζήδες, κάπηλοι, ἀκτάρηδες, καϊκτζήδες, ραπτάδες, ἀμπατζήδες, σαμαράδες – Φορολογικὸ ἀντιστήκωμα.
6. Μακεδονικά 22 (1982) 193 [Προβατάκης (1979: 639 σημ. 39)] – 1843 – ρουσφέτι τῶν ψωμάδων – Αφίερωση εἰκόνας Αγ. Μιχαήλ.
7. Μακεδονικά 26 (1987-88) 236-37 – 13 Απρ 1714 – ρουφέτι τῶν μπακάλων – Δέηση.

16. Βλ. ἐπίσης Σφενδόνης, Νικ. (1971) «Τα "ἑσνάφια" ὡς κοινωνικὴ πρόνοια στὴν παλαιὰ Θεσσαλονίκη» *Μακεδονικὸν Ημερολόγιον* 41, 149-154· Δημητριάδης, Β. (1998) "Συντεχνίες καὶ ἐπαγγέλματα στὴ Θεσσαλονίκη τοῦ 19οῦ αἰῶνα" στο *Θεσσαλονίκη. Επαγγέλματα, παραγωγή-εμπόριο, κοινωνικὴ ζωὴ, 18ος-20ος αἰ.* (Πρακτικὰ Διεθνούς Συνεδρίου, 1 καὶ 2-11-1997), 73-80, Θεσσαλονίκη. (Μελέτες Επαγγελματικῆς Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης 1), Χερίμογλου, Ε. (1998) "Ἡ χριστιανικὴ συντεχνία τῶν ἐμπόρων τῆς αἰγυπτιακῆς Αγορᾶς τῆς Θεσσαλονίκης στὰ τέλη τοῦ 18οῦ αἰῶνα" στο *Θεσσαλονίκη. Επαγγέλματα, παραγωγή-εμπόριο, κοινωνικὴ ζωὴ, 18ος-20ος αἰ.* (Πρακτικὰ Διεθνούς Συνεδρίου, 1 καὶ 2-11-1997), 135-146, Θεσσαλονίκη. (Μελέτες Επαγγελματικῆς Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης 1) καὶ Χερίμογλου, Ε. (2000) "Οἱ συντεχνίες στὴ Θεσσαλονίκη: Ἡ περίπτωση τῶν γουναράδων" στο *Θεσσαλονίκη καὶ Φιλιππούπολη σε παράλληλους δρόμους. Ἱστορία, τέχνη, κοινωνία (18ος-20ος αἰῶνας)*, 477-500, Θεσσαλονίκη. Αναφορὰ σε ρουφέτια σε συμφωνητικὸ Θεσσαλονικέων τοῦ 1783, Καλινδέρης, Μ. (1951) *Τὰ λυτὰ ἐγγράφα τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Κοζάνης (1676-1808)*, σελ. 49 αρ. 34, Θεσσαλονίκη.

8. *Μακεδονικά* 26 (1987-88) 237-38 - 7 Αυγ 1725 - ρωφέτι τῶν μπακά-
λων - Δέηση.
9. *Μακεδονικά* 26 (1987-88) 238-39 - 18 Απρ 1714 - ροφέτη τον ἀπατζή-
δων - Δέηση.
10. Χεκίμογλου (1993: 124-25) [Μυστακίδης (1932: 271)] - 1792 - ψωμά-
δες, μυλωνάδες, σμιτζήδες, σχοινάδες, μποζατζίδες, κάπηλοι, ραπτά-
δες βούλγαροι, ζείνετζίδες βούλγαροι, ἐντόπιοι ζείνετζίδες, ζείνετζίδες
κιλικισλῆδες, παπουτζίδες ἐντόπιοι, ἐργαστηρίων κεχιατζήδων, μπακά-
ληδες ἡνωμένοι, ἡνωμένοι μπογιατζίδες, μασματζίδες ἡνωμένοι,
κοίμτζίδες ἡνωμένοι, παπουτζίδες ἡνωμένοι, ἡνωμένοι ἀσταρτζίδες,
σαμαράδες ἡνωμένοι κλπ - Πίνακας εἰσφορῶν.

Κεφαλονιά¹⁷

1. Μπάλλας (2001: 173 αρ. 2) - 14 Δεκ 1647 - μαστόροι τζανγκαράδες,
πρωτομάστορας τῆς τέχνης τῶν τζαγκαράδων, τέχνη τῆς τουμπανοσού-
νης, πρωτομάστορας τῆς τέχνης - Συμφωνητικό τσαγκαράδων και τα-
μπάκηδων.
2. Μπάλλας (2001: 177 αρ. 6) - 10 Μαρτ 1776 - πρῶτος τῶν τζαγκαρά-
δων - Διευθέτηση διαφορᾶς γιὰ κηροδοσίᾳ τῆς συντεχνίας των τσα-
γκαράδων.

Κοζάνη¹⁸

1. Καλινδέρης (1958: 21 σημ. 2) [Γκίνης (1966: αρ. 411)] - Φεβ 1768 -
πρῶτοι τῶν ρουφετίων, γουναράδες, ράπτει, παπουτζίδες, μάλισταροί,
χασάπιδες - Εορτολόγιο ρουφετίων.
2. Καλινδέρης (1958: 34) - 1777 - ρουφέτι τῶν χαλκιάδων - Δωρεά στὴν
ἐκκλησία.
3. Καλινδέρης (1958: 44) - 1825 - ἰσνάφ(ι) τῶν νταμπάκιδων - Δωρεά
στὴν ἐκκλησία.
4. Καλινδέρης (1958: 47) - 24 Μαρ 1826 - ἰσνάφι τὸ μισιντζίδικον - Πρό-
βλεψη γιὰ τὴν καταβολή ποσού στο καταστατικό του ἰσναφίου τῶν
νταμπάκηδων.
5. Καλινδέρης (1958: 57-58) - 20 Ιουν 1885 - συντεχνία τῶν τα-
μπάκ(ι)δων - Αφιέρωση εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ.
6. Καλινδέρης (1958: 66-67) - 30 Μαῖ 1815 - ὑφαντάδων Ἀγραφεροτῶν -
Αφιέρωση εἰκόνας Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου.

17. Ο Ζώης (1893: 52) παρέχει κάποιες πληροφορίες γιὰ τὶς κεφαλονίτικες συντε-
χνίες.

18. Βλ. τὴν ἀναφορὰ πρὸς πρωτομάστορες ρουφετίου πρὸς πράξη ἀπόδοσης λογαρια-
σμοῦ τοῦ ἐπιτρόπου Αἰ. Νικολάου τοῦ 1782 (Καλινδέρης (1958: 31)).

7. Καλινδέρης (1958: 66) – 1830-1831 – ύφαντάδαι – Χρηματική δωρεά.
8. Καλινδέρης (1958: 83) – 10 Αυγ 1885 – συντεχνία των τσαρουχάδων – Αφιέρωση εικόνας της Αγ. Κυριακής.
9. Καλινδέρης (1958: 84) – 31 Μαΐ 1885 – συντεχνία ραφτάδων τε και καλφάδων – Αφιέρωση εικόνας Συνάξεως των 12 Αποστόλων.
10. Καλινδέρης (1958: 85) – 8 Μαΐ 1886 – συντεχνία ραφτάδων τε και καλφάδων – Αφιέρωση εικόνας Αρχιερέως.
11. Καλινδέρης (1958: 85) – 1780 – σαμαράδες – Εγγραφή σε εκκλησιαστικό αρχείο.
12. Καλινδέρης (1958: 85) – 9 Ιαν 1886 – συντεχνία των σαμαράδων μαστόρων τε και καλφάδων – Αφιέρωση εικόνας Αγ. Διονυσίου
13. Καλινδέρης (1958: 86) – 25 Μαΐ 1885 – συντεχνία των μαστόρων (κτίσται) – Αφιέρωση εικόνας Ψηλαφήσεως του Θωμά.
14. Καλινδέρης (1958: 87) – 17/27 Αυγ 1885 – συντεχνία των μπακάλιδων – Αφιέρωση εικόνας αρχαγγέλου Μιχαήλ.
15. Καλινδέρης (1973: 94) [Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 186)] – 1 Δεκ 1803 – πρωτομαϊστορες, εὐλογημένο ρουφέτι των ταμπάκηδων –

Κωνσταντινούπολη¹⁹

1. *Acta et Diplomata* 5, 212 αρ. 10 – Ιούλ 1786 – οί μαγίστορες ἐκ τοῦ ρουφετίου των καπήλων – Πατριαρχική επιστολή για την ένωση των μονών Αγ. Γεωργίου Καρύπη με το Μέγα Σπήλαιο.
2. *Acta et Diplomata* 5, 215 αρ. 11 – Ιαν 1792 – οί μαγίστορες ἐκ τοῦ ρουφετίου των καπήλων – Πατριαρχική επιστολή επιβεβαίωσης της ένωσης των μονών Αγ. Γεωργίου Καρύπη με το Μέγα Σπήλαιο.
3. Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 137) [Καλινδέρης (1973: 92)] – 1798 – ρουφέτι των γουναράδων – Υδραυλική εγκατάσταση στο Πατριαρχείο.

19. Γενικά βλ. Δ. Σκαρλάτος ο Βυζάντιος (1869) *Ἡ Κωνσταντινούπολις ἢ περιγραφή τοπογραφική, ἀρχαιολογική καὶ ἱστορική τῆς περιωνύμου ταύτης μεγαλοπόλεως*. Ἀθῆναι. Πασπάτης, Α. Γ. (1862) *Ἑπόμνημα περὶ τοῦ Γραικικοῦ Νοσοκομείου τῶν Ἑπτὰ Πύργων*. Ἀθῆναι, Γεδεών, Μαν. Ι. (1903) *Γράμματα πατριαρχικά περὶ τῆς Μ. Τοῦ Γ. Σχολῆς* (Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας), 58-59. Κωνσταντινούπολις, Γεδεών, Μαν. Ι. (1934) *Μνεῖα τῶν πρὸ ἐμοῦ 1800-1863-1913*, 343-353. Ἀθῆναι, Κωνσταντινιάς παλαιά τε καὶ νεωτέρα ἤτοι περιγραφή Κωνσταντινουπόλεως, 110. Βενετία 1824 ὅπου αναφέρεται ὅτι το 1640 οἱ γουναράδες ἀνακαίνισαν τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Αγ. Γεωργίου, Γεδεών, Μαν. Ι. (1899) *Βυζαντινὸν ἑορτολόγιον. Μνήμαι τῶν ἀπὸ τοῦ Δ' μέχρι τῶν μέσων τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ἑορταζομένων ἁγίων ἐν Κωνσταντινουπόλει*, 49. Κωνσταντινούπολις ἀναφέρει ὅτι πρὶν το 1730 ἡ συντεχνία των γουναράδων ἀνοικοδόμησε τὴ Μονὴν Ἀκρίτα. Κατάλογος συναφίων, *Νέος Ποιμὴν* 1 (1919) 381-84. Αναφορά σε συνάφια γίνεται καὶ σε ἐγγράφῳ τῆς 23ης Νοεμβρίου 1799 ἀπὸ το Αγ. Ὅρος, Γάσπαρης (1991: 88 αρ. 77), βλ. καὶ Μακρῆς (1986). Ονόματα ἀμπατζήδων ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν τοῦ 1724 ἀναφέρονται σε κώδικα τῆς μονῆς Αγ. Στεφάνου Μετεώρων, Σοφιανός (1986: 19-20).

4. Γάσπαρης (1991: 30 αρ. 2) - 1743 - ρουφέτι τῶν γουναράδων - Ὅροι τῆς συντεχνίας τῶν γουναράδων πρὸς τὴ Μεγάλῃ Σύναξι Αἱ. Ὅρους.
5. Γεδεών (1903: 135) - 1893; - ρουφέτια τῶν χριστιανῶν γουναράδων καὶ τζεβαερτζήδων - Διοίκηση τῆς Πατριαρχικῆς Ακαδημίας.
6. Γεδεών (1904-5: 335-36) - 24 Ἰουν 1797 - τὸ ὅτζακι τῶν μπουσταντζίδων - Ἐγγραφή υπόσχεση τοῦ Γιάννη ζαβζαβατζή νὰ μὴν χρησιμοποιεῖ το χωρὸς ὡς κατάστημα.
7. Γεδεών (1904-5: 355-61) [Γεδεών (1893: 48-49)] - 9 Οκτ 1805 - τὸ εὐλογημένο ρουφέτι τῶν ἀμπατζίδων τοῦ Γαλατᾶ, τῶν φερμελετζίδων τῶν ἐν Γαλατᾶ, τῶν καπήλων, τῶν μπογιατζίδων, τῶν τουζλατζίδων - Επιστολὴ τοῦ Πατριάρχου μετὰ τὴν ὁποία οἱ παραπάνω συντεχνίες συνδράμουν στὴν διαχείριση σχολείου τοῦ Πέραν.
8. Γεδεών (1904-5: 361-69) - 14 Μαρ 1796 - πρωτομαγίστορες καὶ μαγίστορες τοῦ εὐλογημένου ρουφετίου τῶν ἀμπατζίδων, τῶν καπήλων τῶν ἐν τῷ Φαναρίῳ καὶ τῶν πέριξ - Οἱ συντεχνίες συνδράμουν οικονομικά καὶ διαχειρίζονται σχολεῖο στὴν ἐνορία τοῦ Μουχλίου.
9. Γεδεών (1904-5: 370-75) - 1831 - πρωτομαγίστορες καὶ μαγίστορες τοῦ εὐλογημένου ρουφετίου τῶν ἀμπατζίδων, ἐσνάφι τῶν ἀμπατζήδων, σύστημα τῶν ἀμπατζήδων - Νέες διευθετήσεις γιὰ τὸ σχολεῖο στὴν ἐνορία τοῦ Μουχλίου.
10. Γεδεών, *Ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ καὶ τὰ ἱερά αὐτῆς προσαρτήματα*, 140 - 1753 - ὁρθωδόξ(ων) πακάλιδων τοῦ ρουφετίου ὅλου - Κτητορικὴ ἐπιγραφή νοσοκομείου.
11. Γεδεών, *Ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ καὶ τὰ ἱερά αὐτῆς προσαρτήματα*, 274 - 1834-1835 - σύστημα τῶν λαδάδων, σύστημα τῶν σαραφίδων, σύστημα τῶν εὐρώπ. πρᾶματευτῶν, σύστημα τῶν μουστεμένιδων, σύστημα τῶν διαφόρων ἐσναφίων - Ἰσολογισμὸς οἰκοδόμησις τῆς ἱερᾶς μονῆς Βαλουκλίου.
12. Γεδεών, *Ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ καὶ τὰ ἱερά αὐτῆς προσαρτήματα*, 308 - 1864 - πρωτομαγίστορες καὶ πρόκριτοι τοῦ συστήματος, σύστημα τῶν καπήλων - Διοίκηση ναοῦ Αἱ. Νικολάου.
13. ΔΙΕΕΕ 2 (1885-1889) 324 - 1792 - οἱ γέροντες καὶ ἐπίτροποι τοῦ ρουφετίου τῶν γουναράδων - Επιστολὴ γιὰ τὸν διορισμὸ δασκάλου στὴν ἐλληνικὴ Σχολὴ τῆς Σίφνου.
14. ΔΧΑΕ 10 (1911) 43 αρ. 425 - Κωνσταντινούπολη (Νεοχώρι) - 1835 - ρουφέτι τῶν Κωνσταντινουπολιτῶν λεπτουργῶν - Αφιέρωση εἰκόνας.
15. *Ἐκατονταετηρίς τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἐφορείας τῶν Ἑλληνικῶν Σχολῶν Νεαπόλεως Καππαδοκίας*, σελ. 80, Κωνσταντινούπολις 1920 - 1820 - τὸ ἐνταῦθα ἐσνάφι τῶν μπακάλιδων, ρουφέτι τῶν πακάλιδων - Δωρεὰ χρηματικῆς ποσότητος γιὰ τὴν ἀνακατασκευὴ ἐλληνικοῦ σχολείου, τοῦ ὁποίου ἡ διαχείριση ἐμπιστεύεται στὸ ρουφέτι.
16. *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 4 (1884) 283 σημ. 12 - 1763-1774 - ρουφέτι

γουναράδων - Πατριαρχική επιστολή με θέμα τη χρηστή οικονομική διαχείριση.

17. *Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια* 36 (1916) 189-190 [Μυστακίδης (1932: 277)] - αχρονολόγητο - ρουφέτιον χριστιανῶν σαμολαδάδων - Ὑπόμνημα για τον αφορισμό μέλους.
18. *Ἡμερολόγιον Ἐθνικῶν Φιλανθρωπικῶν Καταστημάτων ἐν Κωνσταντινουπόλει* 1 (1905) 82 - 1794 - τὰ ἐνταῦθα πέντε εὐλογημένα ρουφέτια, οἱ τε γουναράδες καὶ τῶν Χίων οἱ τσοχατζήδες καὶ οἱ χεταετζήδες καὶ οἱ τζεβαερτζήδες καὶ οἱ ἀπατζήδες Χριστιανοί - Ἀντιπρόσωποι ρουφετίων σχηματίζουν επιτροπή διοίκησης νοσοκομείου.
19. *Θρακικά* 7 (1936) 24 [Θρακικά 12 (1939) 191] - Γρύπες - 3 Δεκ 1798 - οἱ κάπελοι καὶ ἡ μουμτζήδες Κουμκαπού - Αφιέρωση εικόνας Αγ. Γεωργίου
20. *Θρακικά* 13 (1940) 113 [Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 130), Καλινδέρης (1973: 84)] - 1832 - συντεχνία τῶν λαχανοκηπουρῶν - Ἀνέγερση ναοῦ Αγ. Γεωργίου Μακροχωρίου.
21. Μελισσηνός (1913: 25 σημ. 3) - 1845 - μπακάλιδες, μάγειροι, μανάβηδες, πατσατζήδες, χαλάτζιδες, καϊμακτζίδες, σιμιτζίδες, σουγιολτζίδες, μπερμπέριδες, μπογιατζίδες, καζαντζίδες, τουβλατζίδες, χαμάλιδες, τουτουντζίδες, ἀχτάριδες, βιβλιοδέται, ἀμπατζίδες, κασάπιδες, κολτουκτσίδες, γουναράδες, χαλβατζίδες, ζαβζαβατζίδες, μουμτζίδες, σκεμπετζίδες, σακάδες, ἀπῆλοι, λεπτουργοί, μπισκιτζίδες, γεμενετζίδες, ἐσκιτζίδες, ντουσεμετζίδες, ταστζίδες, σαμολαδάδες, δούλοι, κηπουροί, λαδάδες, ψαράδες, ἀσκιτζίδες, ραπτάδες καὶ μυλοχαράκται - Καταγραφή συντεχνιών σε κώδικα.
22. Μελισσηνός (1913: 59 σημ. 1) - 1754 - φελουκατζίδες, γουναράδες, φραντζελάδες, κουγιουμτζίδες, ταγιαδούροι - Συνεισφορές για την κατασκευή εικονοστασίου.
23. Μελισσηνός (1913: 80 σημ. 2) - 16 Απρ 1816 - ἀκτάριδον, φουρνάριδων - Καταβολή εξόδων για ετήσια τελετή.
24. Μελισσηνός (1913: 80 σημ. 3) - 1750 - ἐσνάφια, ροφέτι τον σερμπετζίδον, μπακάλιδον, μπογιατζίδων, καϊκτζίδων, μπαχτσεβάνιδων γαλατᾶ, ἀμπατζίδων, φραντζελάδων, βουτζάδων, σερμπετζίδων, κουντουράδικο ρουφαίτι, δουβαρτζίδες, λεπτουργή, ἀχτζίδες, καιμπαιτζίδων, καπήλους, γουναράδες, τσοχατζίδες, ἀπό κουντουράδες τοῦ σταβροδρομίου, τσοχατζίδων γαλατᾶ, μυλοχαράκτες, κεπετζίδες, φραντζελάδες - Δοσίματα για βοήθεια προς την εκκλησία.
25. Μελισσηνός (1913: 81 σημ. 3) - 1831 - ἐσνάφια βαρελτζίδων, τουτουντζίδων, γεμενετζίδων, μπαξεβάνιδων, καπήλων Ταταούλων, μανάβηδων, ἀκτάριδων, λεμοντζίδων, πεστελματζίδων, γουναράδων, ἀμπατζίδων, φερμελετζίδων, μπακάλιδων τῆς χώρας, μπερμπέριδων, μπα-

- κάλιδων κασμή πασά, γιαζματζιδων, λεπτούργων, ζαρζαβατζιδων πό-
λεως, ταλιαδούρων, χασάπιδων γαλατά, λαδάδων - Πληρωμή από συ-
ντεχνίες για ετήσια λειτουργία.
26. Μελισσηνός (1913: 82 σημ. 3) - Οκτ 1854 - πακτζεβανέοι, διάφορα
ἐσνάφια πόλεως καὶ Γαλατά - Ἐξοδα αρτοκλασίας.
27. Μυστακίδης (1932: 279) - 1870 - τῶν τσοχατζιδων, χαζηρτζιδων, ρα-
πτάδων, χρυσοχόνων, ἀσταρτζιδων, ζαχρετσίδων, μανάβιδων, ἐτέρων
χαζιρτζιδων, κουντουρατζιδων, ἀμπατζιδων, μπασματζιδων, μπογια-
τζιδων, καπήλων, μπακάλιδων, μπακιρτζιδων, κερεστετζιδων, ζαρζα-
βατζιδων, ντογραματζιδων, χαβιαράδων, μπερμπεράδων, λεμονάδων,
ἀμπατζιδων, γουναράδων, μεσιτών χουδαρτζιδων, κασάπιδων, δουλ-
γέριδων, δουβαρτζιδων - Σφραγίδες συντεχνιών σε αναφορά προς τον
οικουμενικό Πατριάρχη.
28. Μυστακίδης (1932: 280) - 1683 - Ταῦτα τὰ ρουφέτια ἐν Κωνσταντι-
νουπόλει ἔχουσι κουτεῖα τοῦ ἁγίου Τάφου: οἱ γουναράδες, μεταξάδες,
τσοχαδζήδες, μπογιαδζίδες, ταουκτσίδες, ἀμπαδζήδες, τακιαδζήδες,
χρυσόχοι, ντουλγκέριδες, τερλικτσίδες, μαλοχαράκται, κάπηλοι -
Αναγραφή σωματείων που διαθέτουν κουτιά ἐλέους.
29. Μυστακίδης (1932: 280) [Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 137), Καλιν-
δέρης (1973: 89)] - Αρναούτκοι (Μεγ. Ρεύμα) - 19 Μαρ 1812 - τῶν
εὐλογημένων ρουφετίων ψαράδων καὶ γρηπτζήδων - Συνδρομή.
30. Νέος Ποιμὴν 1 (6) (1919) 374-375 [Μυστακίδης (1932: 277), Καλινδέ-
ρης (1973: 75)] - 1750 - μαγίστορες τοῦ ρουφετίου τῶν χαβιαρτζιδων
- Αφοριστικό γράμμα.
31. Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ε.Φ.Σ. 21 (1887-1889) 82 [Μυστακίδης
(1932: 274), Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 83 σημ. 1 καὶ 165)] - Σεπτ
1676 - συντεχνία τῶν μουμτζιδων - Κηροδοσία υπέρ φυλακισμένων.
32. Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ε.Φ.Σ. 13 (1880) 218 - 15 Απρ 1805 - πρω-
τομαίστορας τοῦ ρουφετίου τῶν γουναράδων - Αίτηση για την εκλογή
συνεπιτρόπου από το ρουφέτι.

Λάρισα²⁰

1. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (1990: 278) - Τύρναβος - 16 Απρ 1825 -
ρουφέτι τῶν σερτζήδων - Συμφωνητικό τήρησης αργιών.

20. Ονόματα ψωμάδων, σιμητζήδων, ἀπατζήδων, σιρητζήδων, τταχηατζήδων, πακα-
λάδων της Λάρισας (1721, 1724 καὶ νωρίτερα) καὶ των καζατζιδων της Αιγιάς (1786) α-
ναφέρονται από τον Σοφιανό (1986: 19-20). Γενικές αναφορές σε ρουφέτια της Λάρι-
σας εντοπίζονται στους Παπαϊωάννου & Αντωνιάδης (1964: 170 αρ. 130, 173 αρ. 131,
174 αρ. 132, 176 αρ. 134, 193 αρ. 143) καὶ Φαρμακίδης (1926: 324 αρ. 18β). Συγχε-
ντρωτική λίστα συντεχνιών της Λάρισας, Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (1990: 274).

2. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (1990: 318 αρ. 8) [Ντρογκούλης (1985: 301 αρ. 8)] - 3 Δεκ 1734 - ρουφέτι τῶν χριστιανῶν γουναράδων - Παρρησία.
3. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (1990: 323 αρ. 11) [Ντρογκούλης (1985: 302 αρ. 9)] - 22 Ιαν 1731 - ρουφέτια τῶν τακιατζήδων, μπακάληδων, γουναράδων, ραπτάδων, σερτζήδων, ἀμπατζήδων, κοκκινάδων, γερανάδων, μπασματζήδων, χρυσικάδων, ψωμάδων - Δάνεια ἀπὸ ρουφέτια.
4. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (1990: 326 αρ. 13) [Φαρμακίδης (1926: 271 αρ. 10)] - 29 Ιουν 1756 - ρουφέτια τῶν γουναράδων, ραπτάδων, ἀμπατζήδων, μπακάληδων, τακιατζήδων, μανδηλάδων, πανάδης, κοκκινάδων, μπασματζήδων, ψωμάδων, μεταξάδων, μπαρναταξήδων, πεστελματζήδων, σχοινάδων, ποσταλτζήδων, σερτζήδων - Ὑπόσχεση τήρησης τῆς ἀπόφασης περὶ περιορισμοῦ πολυτέλειας προικῶν.
5. ΕΕΒΣ 6 (1929) 206-207 [Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (1990: 275)] - 1711 - ρουφέτι τῶν Λαρισσαίων χρυσοχῶν - Δωρεά ἀσημένιας λειψανοθήκης.
6. Θεσσαλικό Ημερολόγιο 23 (1993) 174 αρ. 20 - 1866 - ἰσνάφι τῶν ἀλευροποιῶν - Αφιέρωση εἰκόνας Αναλήψεως τοῦ Κυρίου.
7. Θεσσαλικό Ημερολόγιο 25 (1994) 178 αρ. 21 - 1866 - ἰσνάφι τῶν παντοπωλῶν δηλ. μπακαλάδων - Αφιέρωση εἰκόνας Αγ. Θεοδώρου τοῦ Τήρωνος.
8. Θεσσαλικό Ημερολόγιο 25 (1994) 183 αρ. 37 - 29 Ιουλ 1881 - συντεχνία τῶν ζευγητάδων - Αφιέρωση εἰκόνας Αγ. Μοδέστου.
9. Παπαϊωάννου & Αντωνιάδης (1964: 169 αρ. 128) - 3 Ιαν 1811 - πρωτομαϊστορες καὶ μαϊστορες τῶν ἐσναφίων σερτζίδων, μπακάληδων καὶ ψωμάδων - Επιστολή τοῦ μητροπολίτη Λάρισας Πολύκαρπου.
10. Φαρμακίδης (1926: 192) - 1825 - ρουφέτια γουναράδων, σερτζίδων, μπακάληδων, ψωμάδων, ραπτάδων, λακερδάδων - Απόσπασμα ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς μητρόπολης στο ὁποῖο αναφέρονται διορισμοὶ ἐπιτρόπων.
11. Φαρμακίδης (1926: 261 αρ. 3) - 6 Ιουν 1831 - μαϊστορες καὶ πρωτομαϊστορες πάντων τῶν ἐν Λαρίσῃ ἐσναφίων, ἐσνάφι τῶν γουναράδων, τῶν σερτζίδων, ἐσνάφι σερβετάδων, ψωμάδων, τῶν μπογιατζήδων, παπουτζήδων, σχοινάδων, ραπτάδων, πανάδων, ἀμπατζίδων - Απόφαση ἐπιτρόπων γιὰ παροχή συνδρομῆς.
12. Φαρμακίδης (1926: 326 αρ. 19) - 1834; - ἐσνάφια σερτζήτικον, ἰσυρτζήτικον, γουναράτικον, ψωμάτικον, μπακάλικον, τερζήτικον, μπογιατζήτικον, τζιουλχάτικον, σχοινάτικον, ἀμπατζήτικον καὶ σερβετάτικον, πρωτομάστορας - Ἐγγραφο τοῦ βεζύρη Τρικάλων με τὸ ὁποῖο οἱ χριστιανοὶ κάτοικοι τῆς Λάρισας διαίρουνται σὲ 12 ἐσνάφια.

Μικρά Ασία²¹

1. *Μικρασιατικά Χρονικά* 8 (1959) 34 αρ. 2 [*Μουσείο Μπενάκη* 1 (2001) 104] - 1668 - γουναράδες - Αφιέρωση ασημένιου δίσκου.
2. *Μικρασιατικά Χρονικά* 8 (1959) 47 αρ. 61 - 1780 - ρουφέτι των τζουκαλάδων - Αφιέρωση ασημένιου κυπέλλου.
3. *Μικρασιατικά Χρονικά* 8 (1959) 47 αρ. 64 [*Μουσείο Μπενάκη* 1 (2001) 100] - Ιαν 1785 - καυταντζήδες - Αφιέρωση ασημένιου δίσκου.
4. *Μικρασιατικά Χρονικά* 8 (1959) 49 αρ. 73 - 1799 - έσνάφη των τουλκέρηδων - Αφιέρωση σε κάλυμμα Ευαγγελίου.
5. *Μικρασιατικά Χρονικά* 8 (1959) 53 αρ. 97 - 1817 - τουβαρτζήδες - Αφιέρωση κυπέλλου.

Μοσχόπολις²²

1. Γεωργιάδης (1975: 16) - 5 Φεβρ 1784 - ρουφέτιον των μπακάληδων - Εγγραφή μέλους.
2. Γεωργιάδης (1975: 27) [Κουρίλας (1934: 154)] - 20 Οκτ 1752 - ρουφέτι των χαλκιάδων - Κτητορική επιγραφή.
3. Γεωργιάδης (1975: 37) - 1750 - χαλκιάδες, ή συντεχνία των παπουτζίδων, ή συντεχνία των μπακάληδων, ή συντεχνία των ραπτάδων - Κτητορική επιγραφή.
4. Μαρτινιανός (1939: 53) - 1731 - ρουφέτι των ραπτάδων - Προσφορά σε είδος προς τη μονή Τιμίου Προδρόμου.
5. Μαρτινιανός (1939: 53) - 1731 - ρουφέτι των μπακάλιδων - Οικοδομηση βρύσης.
6. Μαρτινιανός (1939: 53) - 1731 - παπουτσάδες - Πληρωμή για οικοδομικές εργασίες.
7. Μαρτινιανός (1939: 53) - 1731 - χαλκιάδες - Πληρωμή για οικοδομικές εργασίες.
8. Μαρτινιανός (1939: 94) - 11 Ιαν 1793 - οί ραπτάδες και οί τακιατζήδες - Δωρεά για την αγορά καμπάνας.

21. Βλ. επίσης Ballian, A. (2001) «Dedications and donors of 17th to 19th centuries church silver» *Μουσείο Μπενάκη* 1, 87-110. Για άλλες περιοχές, βλ. Χατζόπουλος, Γ.Κ. (1966) "Λαογραφικά χωρίου Αντρεάντων" *Άρχειον Πόντου* 28, 309-368 και ιδιαίτερα 341-342, Μαμώνη, Κυρ. (1983) "Σωματειακή οργάνωση του ελληνισμού στη Μικρά Ασία" *ΔΙΕΕ* 26, 63-114, και "Σωματειακή οργάνωση του ελληνισμού στη Μικρά Ασία. Β. Σύλλογοι της Ιωνίας" *ΔΙΕΕ* 28 (1985) 54-166, και "Σωματειακή οργάνωση του ελληνισμού στη Μικρά Ασία. Γ. Σύλλογοι Καππαδοκίας και Πόντου" *Δελτίο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 6 (1986-87) 153-225.

22. Βλ. Μαρτινιανός (1939: 84) αναφορά σε ρουφέτια σε απόφαση των οργάνων της πόλης και Κουρίλας (1934). Σε άρθρο της *Νέας Εστίας* 28 (336) (1940) 11-17 παρέχονται συνοπτικές πληροφορίες για τα ρουφέτια της Μοσχόπολης.

9. Μαρτινιανός (1939: 124) - 24 Ιουν 1813 - ρουφέτι ραπτάδες καὶ τακιατζίδες, ρουφέτι χαλκιάδων - Προσφορές σε χρήμα προς τη μονή Τιμίου Προδρόμου.
10. Μαρτινιανός (1939: 124) - 24 Ιουν 1814 - ρουφέτι ραπτάδες καὶ τακιατζίδες, ρουφέτι μπακάληδες, ρουφέτι χαλκιάδες - Προσφορές σε χρήμα προς τη μονή Τιμίου Προδρόμου.
11. Μαρτινιανός (1939: 126) - 14 Δεκ 1723 - ρουφέτιον τῶν χαλκιάδων - Καταγραφή παροχής του ρουφετίου προς τη μονή Τιμίου Προδρόμου.
12. Μαρτινιανός (1939: 127) - 5 Μαΐ 1752 - ρουφέτιον τῶν παπουτζάδων - Παροχή προς τη μονή Τιμίου Προδρόμου.
13. Μαρτινιανός (1939: 128) - 1815-1816 - ρουφέτι τῶν κοντακτζήδων - Αφιέρωση ακινήτου στη μονή Τιμίου Προδρόμου.

Πάτρα²³

1. Λουκάτος (1986: 308 αρ. 2) - 31 Μαΐ 1830 - ἡ ἀδελφότης καὶ ἰσινάφι τῶν σκαλτζάδων, πρωτομάστοροι, σινάφι χρυσικῶν, σινάφι κτίστικο, σινάφι παπουτζίτικον, ἰσινάφι μπαρμπέρικον, ἰσινάφι ταμπάκιον, ἰσινάφι τζιλιγκέρικον - Πληρεξούσιο γράμμα.
2. Λουκάτος (1986: 310 αρ. 3) - 2 Μαΐ 1829 - ἀδελφῶτο τῶν ραυτάδων, ἰσινάφι μπακάλικον, σινάφι σχοινιάτικο, σινάφι καζάζικον, σινάφι μπαρμπέρικον, σινάφι παπουτζίτικον, ἰσινάφι ταμπάκι(κον), πρωτομάστοροι - Πληρεξούσιο γράμμα.
3. Τριανταφύλλου (1959: 629-30) - 1 Ιουλ 1812 - τὸ ἀδελφῶτο τῶν φιλοχρίστων ταμπάκηδων - Ανακαίνιση ναοῦ Αγ. Πάντων Μονῆς Γηροκομείου.
4. Τριανταφύλλου (1959: 629-30) - 2 Μαΐ 1810 - τὸ ἐσνάφιον τῶν σκαλτσάδων - Δέηση.

Σάμος

1. Σαμιακές Μελέτες 4 (1999-2000) 161 αρ. 459 - 1871 - συντεχνία τῶν σκυτοτόμων - Αφιέρωση τέμπλου.
2. Σαμιακές Μελέτες 4 (1999-2000) 171 αρ. 517 - 1877 - συντεχνία τῶν ἐν Νέῳ Καρλοβασίῳ βυρσοδεψῶν - Αφιέρωση τέμπλου.
3. Σαμιακές Μελέτες 4 (1999-2000) 175 αρ. 540 - 1880 - διάφοροι εὐλαβεῖς ἔμποροι καὶ παντοπῶλαι - Αφιέρωση τέμπλου, Συντεχνία;
4. Σαμιακές Μελέτες 4 (1999-2000) 182 αρ. 580 - 1885 - ἀδελφ(ότης) γεωργῶν - Αφιέρωση εἰκόνας Αγ. Τρύφωνα.

23. Μαρτυρίες γιὰ ἄλλα συνάφια στὴν προεπαναστατικὴ Πάτρα στοὺς Τριανταφύλλου (1959: 629-30). Βλ. καὶ Λουκάτος (1986: 300 σημ. 2) ἀναφορὰ σε συνάφια σε διαβιβαστικὸ ἐγγράφο τῆς αστυνομίας τοῦ 1830.

5. *Σαμιακές Μελέτες* 4 (1999-2000) 194 αρ. 657 - 1895 - ἀδελφότης - Αφιέρωση εικόνας Αγ. Αναργύρων.

Σέρρες²⁴

1. Γουναρίδης (1993: 97 αρ. 108) - 25 Απρ 1754 - ρουφέτια, οί ρακί-
τζήδες, ἀμπατζήδες, μπασματζήδες, γουναράδες, μπογιατζήδες, μπα-
κάληδες, τακιατζήδες, κουγιουμτζήδες, άσταρτζήδες, παπουτζήδες, οί
παπουτζήδες του τουρναβητικού ρουφετιού, κοκινάδες, μουταφτζή-
δες, τερμιρτζήδες, καζαντζήδες, σιμιτζήδες, ψωμάδες, σαπουντζήδες,
τζερμιρτζήδες, καλαϊτζήδες, μποσταντζήδες, οί ξένοι τζοχατζήδες, σα-
μαράδες - Υπόσχεση χρηματικής συνεισφοράς.
2. ΔΧΑΕ 5 (1905) 63 αρ. 81 [Καφταντζής (1967: 205 αρ. 314)] - 1830 -
ρούφετι τών εν Σέρραις βακάλιδων - Αφιέρωση εικόνας Αγ. Βλασίου.
3. ΔΧΑΕ 5 (1905) 63 αρ. 82 [Καφταντζής (1967: 205 αρ. 315)] - 20 Ιαν
1852 - ρουφέτι τών χαλβατζίδων - Αφιέρωση εικόνας Αγ. Μηνά, Βί-
κτωρος και Βικεντίου.
4. ΔΧΑΕ 5 (1905) 63 αρ. 83 [Καφταντζής (1967: 206 αρ. 316)] - 1852 -
ρούφετι βογιατζήδων - Αφιέρωση εικόνας Γεννήσεως του Χριστού.
5. Καφταντζής (1967: 148 αρ. 127) [Βουρουτζίδης (1995: 10)] - 24 Φεβ
1769 - ή συμμορία μπασματζήδων - Αφιέρωση εικόνας αποστ. Λουκά.
6. Καφταντζής (1967: 163 αρ. 171) [Βουρουτζίδης (1995: 32)] - 1819; -
λαδάδες - Αφιέρωση εικόνας Αγ. Τριάδος.
7. Καφταντζής (1967: 163 αρ. 173) [Βουρουτζίδης (1995: 31)] - 1820 -
ρουφέτι άχτζίδων - Αφιέρωση εικόνας Αγ. Σπυρίδωνος.
8. Καφταντζής (1967: 163 αρ. 174) [Βουρουτζίδης (1995: 37)] - 2 Ιουλ
1820 - ρουφετίδων ψωμάδων -
9. Καφταντζής (1967: 169 αρ. 193) [Βουρουτζίδης (1995: 34)] - 14 Φεβ
1856 - ρουφέτι τών εν Σέρραις σχινάδων - Αφιέρωση εικόνας ψηλά-
φρης Θωμά.
10. Καφταντζής (1967: 171 αρ. 198) [Βουρουτζίδης (1995: 34)] - αχρονο-
λόγητο - ματραπατίδων Βοδενον - Αφιέρωση εικόνας Αγ. Γεωργίου.
11. Καφταντζής (1967: 174 αρ. 204) [Βουρουτζίδης (1995: 32)] - 12 Φεβ
1864 - ιανάφι τών εν τη άνω και κάτω Καμενίκια γεωργών (τζηφτζί-
δων) - Αφιέρωση εικόνας Ευαγγελισμού της Θεοτόκου.

24. Στο πρακτικό συνελεύσεως των χριστιανών της 10ης Νοεμβρίου 1613 για την κατανομή του φορολογικού βάρους αναφέρονται ρουφέτια. Γκίνης (1966: αρ. 108). Επίσης άμπατζήδες απαντώνται το 1632 να οργανώνουν δείπνο προς τιμήν εκκλησια-
στικών αξιωματούχων. *Σερραϊκά Χρονικά* 1 (1939) 47. Ρουφέτια συμμετέχουν σε εορ-
τασμό το 1638. *Σερραϊκά Χρονικά* 9 (1982) 80. Βλ. επίσης την αφιέρωση εικόνας από
ιονάφι το 1864 (ΔΧΑΕ 5 (1905) 71 αρ. 98).

12. Καφταντζής (1967: 175 αρ. 207) [Βουρουτζίδης (1995: 36)] - 1 Μαΐ 1864 - ισνάφι τῶν δεπρελίδων μαστόρων - Αφιέρωση εικόνας Αγ. Κωνσταντίνου και Ελένης.
13. Καφταντζής (1967: 175 αρ. 208) [Βουρουτζίδης (1995: 32)] - 1864 - τοὺς ἐν Σέρραις γεωργούς τῶν φυτευτῶν τοῦ καπνοῦ - Αφιέρωση εικόνας Αγ. Τριάδος.
14. Καφταντζής (1967: 178 αρ. 216) [Βουρουτζίδης (1995: 37)] - 1864 - ρουφέτι τῶν ἐν Σέρραις χορταράδων - Αφιέρωση εικόνας Αγ. Δημητρίου.
15. Καφταντζής (1967: 179 αρ. 217) [Βουρουτζίδης (1995: 31)] - 10 Ιουλ 1867 - ισνάφι μυλωνάδων - Αφιέρωση εικόνας Προφ. Ηλία.
16. Καφταντζής (1967: 183 αρ. 236) - αχρονολόγητο - συντεχνεῖα παπουτσίδων καὶ κουντουράδων - Αφιέρωση εικόνας Αγ. Σπυρίδωνα.
17. Καφταντζής (1967: 188 αρ. 253) [Βουρουτζίδης (1995: 37)] - 14 Αυγ 1881 - ρουφέτι τῶν φραγγοραπτάδων - Αφιέρωση εικόνας Αγ. Ζώνης.
18. Καφταντζής (1967: 189 αρ. 255) [Βουρουτζίδης (1995: 34)] - 30 Μαρ 1888 - ισνάφι τῶν μπαχζωβάντηδων - Αφιέρωση εικόνας Κοιμήσεως Θεοτόκου.
19. Καφταντζής (1967: 239 αρ. 387β) - 1836 - κυρίων Σερραίων ἀμπατζήδων - Αφιέρωση δίσκου.
20. *Μακεδονική Ζωή* 182 (1981) 35 - Ιούν 1724 - παπουτζοῖδες - Επιγραφή στο ναό Αγ. Ιωάννου του Προδρόμου.
21. Odorico (1996: 156) [*Σερραϊκά Χρονικά* 9 (1982) 91-92] - 1 Μαΐ 1640 - τὸ ρουφέτι τὸ ἀνυφαντάδικο, πρωτομάστοροι - Αναφορά σε οικονομική κακοδιαχείριση.
22. Σαμσάρης (1971: 120επ) - Αγ. Πνεῦμα Σερρών - 1808-1809 - ἡσνάφι τζηφιτζήδων, τζηφιτζήδικο τὸ ἡσνάφι - Αναφορά για συνδρομὲς σε κοινοτικό κατάστιχο.
23. *Σερραϊκά Χρονικά* 8 (1979) 242 - 3 Ιαν 1861 - ισνάφι οἰνοπωλῶν - Απάντηση του Οθωμανοῦ διοικητή.

Σμύρνη²⁵

1. *Αρχεῖον τῆς κοινότητος Ὑδρας*, 16, 21-22 - 14 Αυγ 1752 - ρουφέτι τῶν τυράδων - Αφιέρωση προς το μοναστήρι της Παναγίας τῆς Ὑδρας.

25. Για τις συντεχνίες στη Σμύρνη βλ. Ηλιού (1981) και Λάππας, Κ. & Ρ. Σταμούλη (επιμ.) (2002) *Κωνσταντίνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων. Αλληλογραφία*, τόμ. Β' 1818-1822, 46-53 αρ. 187, Αθήνα. Βλ. επίσης το ρουφέτι τῶν βουτζάδων τῆς πολιτείας Σμύρνης που αναφέρεται στο ΓΑΚ. Ναξιακό Κώδικα του 1816-20 σελ. 164 (23 Σεπτεμβρίου 1818). Στην έκδοση *Κώδεξ τῆς ἐν Σμύρνη Ευαγγελικῆς Σχολῆς*, Α. Σμύρνη 1876 αναφέρονται ρουφέτια στα έγγραφα αρ. 12 (1809) και αρ. 18 (1810), επίσης και Κωστής, Ν. Κ. Χ. (1906) *Σμυρναϊκά ἀνάλεκτα*, 85-88. Αθήναι, συνυποσχετικό ομονοίας του 1785.

2. *Ἀρχεῖον τῆς κοινότητος Ὑδρας*, 16, 22 - 24 Ιουλ 1757 - ρουφέτι τῶν τυράδων - Καταγραφή δωρεάς προς το μοναστήρι της Παναγίας στην Ὑδρα.
3. *Κώδῆξ τῆς ἐν Σμύρνῃ Εὐαγγελικῆς Σχολῆς*, Α, 48 αρ. 13, Σμύρνη 1876 - 14 Μαΐ 1810 - πρωτομαγίστορες καὶ μαγίστορες τῶν ἐσναφίων, ἐσνάφι μπεζάζιδων, πρωτομάστορας (άστορας) τῶν ραπτῶν, ὁ πρωτομάστορας τῶν βουτζάδων, πρωτομάστορης ἀλευράδων, παπουτζήδων, μπογιατζήδων, τῶν καπήλων, τουτουντζήδων, τῶν μπακιρτζήδων, γιαλιάδων, τῶν σερβετάδων - Ὑπογραφές σε αναφορά του κοινού της Σμύρνης για την αντικατάσταση κακοποιῶν δημογερόντων.
4. *Κώδῆξ τῆς ἐν Σμύρνῃ Εὐαγγελικῆς Σχολῆς*, Α, 58 αρ. 16, Σμύρνη 1876 - 4 Ιουν 1810 - πρωτ(ο)μάστορης) καπήλ(ων), μπακιρτζίδων, μποχασιτζίδων, γουναράδων, τουτουντζίδων, γιαλιάδων, ραφτάδων, μπαλαδόρων, καζάζιδων μπεζεστενίου, παπουτζίδων, πετράδων, σαλιτζίδων, βουτζάδων, περιβολάριδων, μπογιατζίδων μπουρεξίδων, κλιδαράδων, ντογραματζίδων, κουγιουμτζίδων, σαμολαδάδων, σερβετάδων, ἀμπατζίδων, μεηταντζίδων, ψωμάδων, τῶν τουλουμπατζίδων, ἐσυνάφι μπεζάζιδων - Ὑπογραφές σε αναφορά προς τον Πατριάρχη.
5. *Μικρασιατικά Χρονικά* 10 (1963) 166 - 1792 - εὐλογημένο ρουφέτι τῶν ἐν τῇ Σμύρνῃ ναξιωτῶν βουτζάδων - Αφιέρωση ξυλόγλυπτου βημόθυρου.
6. *Παρνασσός* 1 (1877) 497-505, 651-654 [Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 78)] - Σμύρνη; - αχρονολόγητο - τὸ φιλόχρηστον ρουφέτιον τῶν μπακάληδων - Κτητορικὴ ἐπιγραφή.

Σουφλί

1. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 102) - 1848 - ρουφέτι τῶν τουλκέρηδων - Αφιέρωση εικόνας Αγ. Ιακώβ, Δαβίδ και Ιωσήφ.
2. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 159) - 1822 - μυλωνάδες - Αφιέρωση εικόνας του Αγ. Νικολάου.

Τρίκαλα²⁶

1. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 7 (1984) 90 - 20 Αυγ 1797 - ρουφέτι τῶν χαλατζίδων τῶν ἐν Τρίκῃ - Αφιέρωση εικόνας συνάξεως των 12 Αποστόλων.
2. Σοφιανός, Δ. Ζ. (1993) *Τα χειρόγραφα των Μετεώρων. Κατάλογος περι-*

26. Ονόματα μπακάλων, ἀμπατζήδων, τακιατζήδων (1716) και τζαρουχάδων από τα Τρίκαλα στο Σοφιανό (1986: 19-20). Βλ. επίσης την ενθύμηση που επισημαίνεται από την Μπαλαμώτη, Φ. (1991) «Τρικάλινά εργαστήρια και συντεχνίες κατά τον 18ο και 19ο αιώνα. Η πυρκαγιά του 1818» *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 20, 11-14.

γραφικός των χειρογράφων κωδίκων των αποκειμένων εις τας μονάς των Μετεώρων, τόμ. Δ' Τα χειρόγραφα της Μονής Αγίας Τριάδος, 6, Αθήναι - πρίν το 1810; - τῶν ροφετίων, τους σκυνάδες - Παρρησία της Μονής.

Τρίπολη²⁷

1. *Ἀρχεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας* 16, 15 - 1823 - ἐσινάφι τῶν ρα-
κιτζίδων - Σημείωμα πληρωμῶν.
2. Βισβίξης (1941: 253 αρ. 97) - 26 Ιουν 1823 - πρωτομαίστωρ τοῦ σώ-
ματος τῶν τερχήδων - Εντολή πρὸς διαιτησία.
3. Βισβίξης (1941: 268 αρ. 141) - 29 Ιουλ 1823 - σύστημα τῶν ψωμάδων
- Κοινοποίηση ἀπόφασης τοῦ συστήματος τῶν ψωμάδων.
4. Βισβίξης (1941: 268 αρ. 142) - 30 Ιουλ 1823 - σώμα τῶν ψωμάδων -
Απόφαση τοῦ υποργείου Δικαίου.

Τσαγκαράδα Πηλίου

1. *Ἀρχεῖον Θεσσαλικῶν Μελετῶν* 1 (1972) 133 - 1 Μαῖ 1808 - τον ἐββλο-
γημένον ραφτάδον κε κεπετζήδον τον ρουφετίον - Κτητορικὴ ἐπιγρα-
φή Αγ. Γεωργίου.
2. Πανταζόπουλος (1958: σημ. 54) - 12 Μαρ 1751 - μάστορες τερλεντζί-
δες κε τσοχατσηδες - Ἐπιγραφή ἀνακαίνισης.
3. Πανταζόπουλος (1958: σημ. 54) - 1802 - ρουφέτια κε πεντζίδων καὶ
τερλεντζίδων - Αφιέρωση τέμπλου σε ἐκκλησία.
4. Πανταζόπουλος (1958: σημ. 54) - Τσαγκαράδα Πηλίου; - Δεκ 1879 -
ρουφέτι τῶν ραφτάδων καὶ τῶν κεπετζήδων - Ἐπιγραφή.

Τσαριτσάνη Λάρισας

1. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 11 (1987) 104 αρ. 32 - 17 Ιουλ 1834 - ταπάκη-
δες - Δέηση σε εικόνα τοῦ Αγ. Γρηγορίου.
2. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 11 (1987) 104 αρ. 33 - 1834 - κορδαιλάδες -
Δέηση σε εικόνα τοῦ Χριστοῦ Σωτήρος.
3. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 11 (1987) 105 αρ. 34 - 16 Ιουν 1835 - υφαντά-
δες - Δέηση σε εικόνα τοῦ Αγ. Ιωάννου τοῦ Χρυσοστόμου.

27. Αναφορά σε συνάφια γίνεται καὶ σε ἀνέκδοτη ἐπιστολή τοῦ Εὐθ. Ξύδη, τῆς 20ῆς
Αυγούστου 1824 πρὸς τὸν Ιω. Κωλέττη, ἐνῶ μάστορες ἀναφέρονται σε ἐγγράφο ἀπό-
λυσης ἀπὸ τῆ φυλακῆς τῆς 27 Ιουνίου 1823, Βισβίξης (1941: 253 αρ. 98). Αφιέρωση εικό-
νας ἀπὸ τῆ συντεχνία βυρσοδεφῶν τὸ 1862 ἀναφέρεται ἀπὸ τοὺς Μπαμπούνη, Χ. καὶ
Γ. Ζαχαρόπουλο (2001-02) "Ἀκμὴ καὶ παρακμὴ τῆς βυρσοδεφίας στὴν Τρίπολη (1650-
1960 περίπου)" στα *Πρακτικά τοῦ ΣΤ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*
(Τρίπολις 24-29 Σεπτεμβρίου 2000), 560, Αθήναι. (Πελοποννησιακά, Παράρτ. 24)

Φιλιππούπολις²⁸

1. ΑΘΛΓΘ 5 (1938-39) 52 αρ. 2 - 2 Φεβ 1783 - έσνάφι άμπατζήδων, καυταντζήδων, γουναράδων, τακιατζήδων, μπακάληδων - Πρακτικό παράδοσης λογαριασμού για την ανοικοδόμηση της εκκλησίας Αγίας Μαρίνας.
2. ΑΘΛΓΘ 5 (1938-39) 58 αρ. 4 - 30 Ιαν 1791 - πρωτομαίστορες τών έσναφίων άμπατζήδων, καυταντζήδων, γουναράδων, τακιατζήδων, καί τών λοιπών, μπακάληδες, κάπηλοι, μπογιατζήδες, άτζέμηδες, μπαυματζήδες, ραπτάδες, άσταρτζήδες, κουγιουμτζήδες, παπουτσήδες - Τα συνάφια υπογράφουν απόφαση για την πληρωμή των κολαούζων αντί αγγαρείας των καλφάδων.
3. ΑΘΛΓΘ 5 (1938-39) 70 αρ. 8 - 1 Ιουν 1818 - πρωτομαίστορες του έσναφίου τών άμπατζήδων, καυταντζήδων, γουναράδων καί μπακάληδων, καί τών λοιπών ρουφετίων - Απόφαση των πολιτών περί «συνδέσμου αλλήλων προς κατάπausιν των από Ιωαννικίου διχoστασιών»
4. ΑΘΛΓΘ 5 (1938-39) 78 αρ. 12 - 2 Νοε 1820 - εύλογημένα έσνάφια, πρωτομαίστωρ άμββατζήδων - Εξοφλητικό γράμμα παραλαβής χρηματικού ποσού που ήταν στα χέρια πρωτομαίστορα.
5. Αποστολίδης (1939-40: 27 αρ. 18) - 20 Σεπ 1827 - έσνάφι τών άμπατζήδων, μπετζλήδων, γουναράδων, ραπτάδων, μπακάληδων, καυταντζήδων, άσταρτζήδων, καζαντζήδων - Αναφορά προς τον πατριάρχη κατά της επανόδου του εξορίστου Αναστ. Παπάζογλου.
6. Αποστολίδης (1939-1940: 28) - 9 Ιουν 1843 - έσνάφι τών άμπατζήδων, καυταντζήδων, γουναράδων, μπακάληδων, κουγιουμτζήδων, άκτάρηδων, ραπτάδων, καζαντζήδων, τακακτζήδων, άσταρτζήδων - Αναφορά προς τον πατριάρχη κατά της επανόδου του εξορίστου Αργ. Χριστοδούλου.
7. Αποστολίδης (1939-40: 36 αρ. 22) - 17 Ιουλ 1830 - πέντε έσναφίων, κάσσα τών άμπατζήδων, πρωτομαίστορες έσναφίων - Δάνειο του μητροπολίτου Νικηφόρου από τα έσνάφια.
8. Αποστολίδης (1939-40: 45 αρ. 27) - 15 Μαρ 1833 - ρουφετί άμπατζήδων, καυταντζήδων, γουναράδων, μπακάληδων, άκτάρηδων, κουγιουμτζήδων, καζαντζήδων, άσταρτζήδων, ραπτάδων - Σφραγίδες των

28. Έσνάφια ή ρουφετία της Φιλιππούπολης εμφανίζονται στον κώδικα της Μητρόπολης Φιλιππουπόλεως. Συνοπτική περιγραφή από τον Κ. Μ. Αποστολίδη στο ΑΘΛΓΘ 4 (1937-38) σελ. 31, 33, 40 και 41 και στο ΑΘΛΓΘ 5 (1938-39) σελ. 11, 13, 18, 22-24, 27, 31, 34-38, 40, 46-47 και 49 και ΑΘΛΓΘ 6 (1939-40) 29 αρ. 19. Στις παραπάνω μαρτυρίες τα συνάφια ή συνηθέστερα οι πρωτομάστορες τους αναφέρονται ως μάρτυρες σε ποικίλες δικαιοπραξίες. Για το έσνάφι τών δουλεργήδων, βλ. ΑΘΛΓΘ 1 (1934-35) 102 επ. και Αποστολίδης (1959: 362 επ.).

ρουφετίων σε απόφαση της κοινότητας για την εκλογή δύο αντιπροσώπων.

9. Αποστολίδης (1939-40: 57 αρ. 33) – 29 Αυγ 1834 – τὸ ἰσνάφι τῶν ἄμπατζήδων, τὸ ἰσνάφι τῶν καυταντζήδων, τὸ ἰσνάφι τῶν ραπτάδων, τὸ ἰσνάφι τῶν πακάληδων – Τα ἰσνάφια υπογράφουν αναφορά που αφορὰ το φόρο τῆ δεκάτης ἐπὶ τῶν σταφυλιῶν.
10. Αποστολίδης (1939-40: 69 σημ.) – 15 Μαρ 1837 – πρωτομαίστορας τῶν ἄμπατζήδων, τῶν καυταντζήδων, τῶν γουναράδων, τῶν ραφτάδων – Οἱ επικεφαλῆς υπογράφουν λογαριασμό ἐσόδων τῆς ἐκκλησίας τῆς Αγ. Παρασκευῆς.
11. Αποστολίδης (1939-40: 77 αρ. 43) – 24 Φεβ 1841 – ἰσναφλῆδες, ἰσνάφια, ἰσνάφι τῶν ἄμπατζήδων, ἄχτάρηδες, κουϊμτζήδες, ραφτάδες, γουναράδες, μπακάληδες, μποσταντζήδες, καζαντζήδες, παπουτζήδες, τακιτζήδες, ἀσταρτζήδες – Απόδειξις ἐθνικῆ τῶν ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Φιλιππουπόλεως κατοίκων χριστιανῶν σφραγισμένη με σφραγίδες τῶν συναφίων.
12. Αποστολίδης (1939-40: 78 αρ. 44) – 1 Νοε 1846 – ἐσνάφιον γουναράδων καὶ μπακάληδων, πρωτομ(άστορας) καφταντζήδων, γουναράδων, μπακάληδων – Ὑπογραφή ὡς μάρτυρες στὸν λογαριασμό ἐσόδων γιὰ τὴν ἀνοικοδόμησις τῆς Ἑλληνικῆς κεντρικῆς σχολῆς.
13. Αποστολίδης (1959: 377) – 28 Ἰουν 1867 – συντεχν(ία) χρυσοχό(ων) Φιλ(ι)π(πουπόλεως), ρουφέτι πακάλιδων, ἄμπατζήδων, ῥαπτάδων, ρο(υ)φέτι καπιλάδων, ρουφέτι ἄκτάριδων, ρουφ(έ)τ(ι) καφτα(ν)τζ(ι)δ(ω)ν, ρο(υ)φ(έ)τι ἀσ(τα)ρ(τ)ζ(ήδων), δουλγέρηδων, ψωμάδων – Σφραγίδες ρουφετίων σε ἀναφορά πρὸς τὸ Πατριαρχεῖο.
14. Θρακικά 9 (1938) 403 αρ. 1 – 1714 – τοῦ ἀπατζήδων τοῦ συρουφέτ – Αφιέρωσις σαχανίου.
15. Θρακικά 9 (1938) 403 αρ. 2 – 1806 – τὸ ρουφέτι τὸν ἀπατζήδων – Αφιέρωσις σαχανίου.
16. Θρακικά 9 (1938) 403 αρ. 3 – ἀχρονολόγητο – λουφέτι ἀπατζήδων – Αφιέρωσις σαχανίου.
17. Θρακικά 12 (1939) 109 – 17 Ἰουν 1853 – ἐσνάφι τῶν παπουτζήδων – Ἀναφορά τοῦ ἐσναφίου πρὸς τὸν Πατριάρχη.
18. Θρακικά 12 (1939) 114 – 1 Ἰουλ 1852 – μαίστορες τοῦ ἐσναφίου τῶν καπλήων, πρωτομαίστωρ – Εἰσφορά.
19. Θρακικά 12 (1939) 115 – 28 Φεβ 1850 – ρουφέτιον τῶν δουλγέρηδων – Πώλησις οἰκίας.
20. Θρακικά 15 (1941) 80 – 14 Μαΐ 1850 – πρωτ(ο)μαίστωρ πακάλ(ηδων) – Ἀναφορά ἐλληνικῆς κοινότητος πρὸς τὸ πατριαρχεῖο.
21. Θρακικά 15 (1941) 87 αρ. 7 – 1 Ἰουλ 1852 – μαίστορες τοῦ ἐσναφίου τῶν καπλήων – Ὑπόσχεσις συνεισφοράς.

22. *Θρακικά* 15 (1941) 88 αρ. 8 - 4 Μαρ 1853 - πρωτομαίστωρ άμπατζήδων, καυταντζήδων, γουναράδων, πακάληδων, καζαντζήδων, κοιμτζήδων, παπουτσήδων, τιουτουντζήδων και άκτάρηδων - Υπογραφές σε απαντητική επιστολή της κοινότητας.
23. *Θρακικά* 15 (1941) 92 αρ. 10 - 29 Ιουν 1855 - πρωτομαίστωρ άμπατζήδων, καυταντζήδων, γουναράδων - Υπογραφές σε αναφορά της ελληνικής κοινότητας προς τον Πατριάρχη.
24. *Θρακικά* 16 (1942) 38 αρ. 20 - 27 Φεβ 1857 - πρωτομ(αίστωρ) άμπατζήδων, καυταντζήδων - Υπογραφή σε επιστολή κοινότητας.
25. *Θρακικά* 16 (1942) 43 αρ. 23 - 28 Μαΐ 1857 - άμπατζήδες, καυταντζήδες, γουναράδες, βακάληδες, πουτζιακτζήδες, κοιμτζήδες, τακτζήδες, ραπτάδες, μουμτζήδες, καπνοπώλαιο, δουλγέρηδες, καζαντζήδες, κάπηλοι, παπουτζήδες - Σφραγίδες σε αναφορά της κοινότητας.
26. *Θρακικά* 16 (1942) 46 αρ. 24 - 10 Ιουν 1857 - άμπατζήδες, καυταντζήδες, γουναράδες, βακάληδες, ραπτάδες, άκτάρηδες, κοιμτζήδες, κάπηλοι, μουμτζήδες, άλευράδες, καζαντζήδες, ταχτατζήδες, κιουρακτζήδες, σαμαράδες, τακτζήδες²⁹, παπουτζήδες, καλαϊτζήδες, καπνοπώλαιο, άσταρτζήδες, φουτζιτζήδες, μπαχτζηβάνηδες, ψωμάδες, βογιατζήδες - Σφραγίδες σε αναφορά της ελληνικής κοινότητας προς τον Πατριάρχη και την Ιερά Σύνοδο.
27. *Καλινδέρης* (1973: 84) - 1784 - συντεχνία τών καφταντζήδων - Ανέγερση ναού Αγ. Χαλαλάμπους.

Χίος

1. Καββάδας, Στ. (1950) *Οι κώδικες της Χίου*, 90, Χίος [Καββάδας, Στ. (1956) *Θημιανούσιχα έγγραφα*, 90-91, Χίος, Γκίνης (1966: αρ. 270)] - 29 Ιουν 1712 - μάστορες τής λαγηνικής τέχνης, πρωτομαστόροι, ρουφέτι - Διορισμός πρωτομαστόρων.
2. *Χιακά Χρονικά* 4 (1919) 35 αρ. 2 - Αγ. Γεώργιος Συκούσης - 1 Απρ 1812 - ρουφέτι τον λεμονάδον και παχεσβάνιδον - Αφιέρωση χάλκινου λέβητος. (το ρουφέτι βρισκόταν στην Κων/πολη)

29. Μήπως τακ[ι]τζήδες;

ΓΛΩΣΣΑΡΙ¹

- Ἀκτάρηδες** [Θεσσαλ., Κων/πολη, Φιλipp.] = μικροπωλητές.
Ἀλμπάνιδες [Αἰν. (αλπάτιδες), Κοζ.] = πεταλωτές αλόγων.
Ἀμπατζήδες [Αδριαν., Διδυμ., Θεσσαλ., Κων/πολη, Λάρ., Σέρρες, Σμύρνη, Φιλipp.] = κατασκευαστές ενδυμάτων από αμπά.
Ἀσκιτζήδες [Κων/πολη] = Πιθανόν κατασκευαστές κρεμαστρών και τιρα-
 ντών.
Ἀσταρτζίδες [Θεσσαλ., Κων/πολη, Σέρρες, Φιλipp.] = κατασκευαστές
 και πωλητές φόδρας.
Ἀτζέμηδες [Φιλipp.] = Πιθανόν προμηθευτές ειδών από την Ανατολή;
Ἀχσιίδες [Αδριαν., Θεσσαλ., Κων/πολη, Σέρρες] = μάγειροι.
Βαρδακουλάδες [Γιάν.] = Πιθανόν σταμνάδες; [τουρκ. bardak]
Βογιατζήδες [Διδυμ., Ἐδ., Θεσσαλ., Κων/πολη, Λάρ., Ραιδ., Σέρρες,
 Σμύρνη, Φιλipp. (μπογιατζήδες), Μελέν. (μπουγιαντζήδες)] = βαφείς.
Βουτζάδες [Διδυμ., Κων/πολη, Σκόπ., Σμύρνη] = βαρελάδες.
Γεμενετζήδες [Αδριαν., Διδυμ., Κων/πολη] = σανδαλοποιοί.
Γερανάδες [Λάρ.] = βαφείς νημάτων βαθυγάλαζου χρώματος.
Γιαζματζίδες [Κων/πολη] = κατασκευαστές και πωλητές μαντηλιών/φα-
 κιολιών (τουρκ. yazmaci).
Γιαπουτζήδες [Θεσσαλ. (γιαπιτζήδες), Πρεμετή (γιαπαντζήδες)] = οικο-
 δόμοι.
Γκιοντζίδες [Αδριαν. (χιοντσίδες), Γιάν.] = δερματάδες (τουρκ. göncü).
Γρηπτζήδες [Κων/πολη] = ψαράδες που χρησιμοποιούσαν γρίπο.
Δεπερελίδες [Σέρρες] = Άγνωστη η σημασία του όρου.
Δουβαρτζήδες [Κων/πολη, Μικρά Ασία (τουβαρτζήδες)] = τοιχοποιοί.
Δουλγέρηδες [Αἰν. (ντουλγέριδες), Διδυμ. (τουλκέρηδες, δουλεγγέρης),
 Κων/πολη (ντουλγκέριδες), Σουφλί, Μικρά Ασία (τουλκέρηδες), Φι-
 λιππ.] = τέκτονες, χτίστες.
Ἐσκιτζίδες [Κων/πολη] = επιδιορθωτές παλαιών υποδημάτων.
Ζαρζαβατζίδες [Κων/πολη] = λαχανοπώλες.
Ζαχρετσίδες [Κων/πολη] = προμηθευτές τροφίμων (τουρκ. zahire).

1. Το γλωσσάρι δεν θα μπορούσε να είχε συνταχθεί χωρίς τη γενναία βοήθεια της
 Δρ. Πηνελόπης Στάθη, του Κέντρου Ερεύνης Μεσαιωνικού και Νεώτερου Ελληνισμού.

Ζεϊντετζίδες [Θεσσαλ.] = κατασκευαστές και πωλητές γυναικείων ειδών (τουρκ. zenneci).

Ίσμουρτζήτικον [Λάρ.] = προμηθευτές ειδών από τη Σμύρνη;

Καζάζηδες [Γιάν., Πάτρα, Σμύρνη] = μεταξουργοί.

Καζαντζήδες [Γιάν., Κων/πολη, Σέρρες, Φιλίππ.] = καζανάδες, λεβητοποιοί.

Καϊκτσηδες [Θεσσαλ., Κων/πολη] = ιδιοκτήτες καϊκιών.

Καιμπαιτζίδες [Κων/πολη] = Πιθανόν πωλητές σκεμπέ, σκεμπετζίδες;

Καλαϊτζίδες [Γιάν. (καλαντζίδες), Κοζ., Σέρρες, Φιλίππ.] = κασσιτερωτές.

Καλαφάτες [Σκόπ., Ύδρα] = επισκευαστές πλοίων και βαρελιών.

Καλπακτσίδες [Αδριαν.] = κατασκευαστές καπέλλων.

Κάπηλοι [Διδυμ. (καπηλάδες), Θεσσαλ., Κων/πολη, Σμύρνη, Ύδρα, Φιλίππ. (καπιλάδες)] = ταβερνιάρηδες.

Καυταντζήδες [Αδριαν., Μικρά Ασία, Φιλίππ. (καφταντζήδες)] = κατασκευαστές και πωλητές "καφτανιών".

Κεπετζήδες (Κων/πολη, Θεσσαλ., Τσαγκαράδα Πηλίου) = κατασκευαστές καπών.

Κερεστετζίδες [Κων/πολη] = έμποροι οικοδομήσιμης ξυλείας.

Κεχιατζήδες [Θεσσαλ.] = Άγνωστη η σημασία του όρου.

Κιουρακτζήδες [Φιλίππ.] = Πιθανόν βαρκάρηδες; (τουρκ. kürekçi)

Κοϊμτζήδες [Διδυμ. (κουϊμτζήδες), Θεσσαλ., Κων/πολη, Σέρρες, Σμύρνη (κουγιουμτζήδες), Φιλίππ. (κουϊμτζήδες, κουγιουμτζήδες)] = χρυσοχόοι.

Κοκκινάδες [Εδ., Λάρ., Σέρρες] = βαφείς νημάτων κόκκινου χρώματος.

Κολτουκτσηδες [Κων/πολη] = παλαιοπώλες ή κάπηλοι (τουρκ. koltuk).

Κοντακτσηδες [Μοσχόπ.] = κατασκευαστές του ξύλινου μέρους του όπλου.

Κορδελάδες [Λάρ.] = κατασκευαστές και πωλητές υποδημάτων.

Κορμουτζίδες [Εδ.] = καρβουνάδες (τουρκ. kömürçü).

Κουντουράδες [Αδριαν., Θεσσαλ., Κων/πολη, Σέρρες] = παπουτσήδες.

Κουπιτζίδες [Μοναστ.] = Πιθανόν κατασκευαστές κιουπιών;

Κωντσιάσιδες [Θεσσαλ.] = αμαξάδες.

Λακερδάδες [Λάρ.] = κατασκευαστές παστών ψαριών.

Λεπλεμπιτζήδες [Μοναστ.] = στραγαλάδες.

Μακκελαρέοι [Ζάκ.] = κρεοπώλες.

Μαστραπατίδες [Σέρρες] = κατασκευαστές ποτηριών.

Μεηταντζίδες [Σμύρνη] = επιμελητές καθαριότητας κοινόχρηστων χώρων.

Μερτζάρηδες [Γιάν.] = λιανοπωλητές.

Μισιντζίδικον [Κοζ.] = κατασκευαστές δερματίνων ειδών από ελαφρά δέρματα.

Μισιρτζιρσιλέδες [Θεσσαλ.] = έμποροι αποικιακών από την Αίγυπτο.

- Μουμιτζήδες** [Κων/πολη, Τρίκ., Φιλίππ.] = κηροποιοί.
- Μουστεμένιδες** [Κων/πολη] = Πιθανόν κατασκευαστές ορειχάλκινων ερ-
γαλείων;
- Μουταφτσηδες** [Γιάν., Έδ., Σέρρες] = κατασκευαστές και πωλητές μι-
κρών χαλιών και χονδρών υφασμάτων.
- Μπαγτζήδες** [Αδριαν.] = αμπελουργοί.
- Μπακάληδες** [Αδριαν., Διδυμ., Έδ. (πακκάληδες), Θεσσαλ., Κοζ.,
Κων/πολη, Λάρ., Μελέν., Μοσχόπ., Πάτρα, Σέρρες (βακάλιδες),
Σμύρνη, Τρίκ., Φιλίππ. (βακάληδες, πακάληδες)] = παντοπώλες.
- Μπακιρτζήδες** [Κων/πολη, Σμύρνη] = χαλκωματάδες, κατασκευαστές
χάλκινων αντικειμένων.
- Μπαριμπέρηδες** [Κων/πολη, Μοναστ. (παρπέρηδες), Πάτρα] = κουρείς.
- Μπαρνταξήδες** [Λάρ.] = κατασκευαστές και πωλητές κυπέλλων, στα-
μνάδες; (τουρκ. bardak).
- Μπασματζίδες** [Θεσσαλ., Κων/πολη, Λάρ., Σέρρες, Φιλίππ.] = κατασκευ-
αστές σταμπωτών υφασμάτων.
- Μπαχτσεβάνηδες** [Αίν. (μπαχτσεβάνιδες), Γιάν. (παχτζιβάνοι), Διδυμ.
(παχτσεβάνηδες), Έδ., (μπαχτζαβαντζήδες), Κων/πολη (μπαξεβάνιδες,
πακτζεβανέοι), Σέρρες (μπαχτζωβάνηδες), Φιλίππ. (μπαχτζηβάνηδες),
Χίος (παχσεβάνιδες)] = κηπουροί.
- Μπεζασηδες** [Αδριαν., Αίν., Σμύρνη (μπεζάζιδες)] = υφαντουργοί, υφα-
σματοπώλες.
- Μπετζλήδες** [Φιλίππ.] = Πιθανόν κατασκευαστές πέπλων; (τουρκ. peçe)
- Μπισκιτζίδες** [Κων/πολη] = Πιθανόν κόπτες υφασμάτων; (τουρκ. biçki)
- Μποζάτζιδες** [Αδριαν., Θεσσαλ.] = κατασκευαστές του ποτού «μποζά».
- Μποζματζήδες** [Αδριαν. (ποσματζίδες)] = πωλητές κοσμημάτων φτιαγ-
μένων από ανακυκλωμένη πρώτη ύλη.
- Μποσταντζήδες** [Γιάν., Κων/πολη, Σέρρες] = περιβολάρηδες.
- Μπουρεξίδες** [Σμύρνη] = κατασκευαστές και πωλητές γλυκών.
- Μπουτιέροι** [Ζάκ.] = βαρελοποιοί.
- Μποχασιτζίδες** [Σμύρνη] = πλανόδιοι πωλητές χρωματιστών υφασμάτων
(τουρκ. bohçacı).
- Ντογραματζίδες** [Κων/πολη, Σμύρνη] = ξυλουργοί.
- Ντουσεμετζίδες** [Κων/πολη] = επιπλοποιοί, κατασκευαστές ξύλινων δα-
πέδων.
- Ούζουμιτζήδες** [Θεσσαλ.] = σταφυλάδες (τουρκ. üzümci).
- Παραϊτάριδες** [Θεσσαλ.] = Άγνωστη η σημασία του όρου.
- Πεστελματζίδες** [Κων/πολη, Λάρ.] = Πιθανόν κατασκευαστές ποδιάς;
(τουρκ. pestemal?)
- Πισιρτζήδες** [Φιλίππ. (πισιρτζήδες)] = αρτοποιήστες.
- Ποσταλτζήδες** [Λάρ.] = κατασκευαστές και πωλητές αρβυλών.

- Πουτζιακτζήδες [Φιλίππ.] = μαχαϊράδες (τουρκ. bıçakçı).
- Ρετσπερίδες [Αίν. (ριντζιπέριδες), Διδυμ.] = γεωργοί.
- Σαλιτζήδες [Σμύρνη] = υφασματάδες (τουρκ. sâli).
- Σαράτζηδες [Γιάν.] = σελλοποιοί, τσαρουχάδες.
- Σερβετάδες [Λάρ., Σμύρνη] = κατασκευαστές και πωλητές σερβέτας (καλύμματος κεφαλής).
- Σερμπετζήδες [Κων/πολη] = κατασκευαστές και πωλητές ηδυπότου (σερμπέ).
- Σερτζήδες [Λάρ., Τρίκ.] = κατασκευαστές και πωλητές ζωναριών, μαντηλιών σιριτιών.
- Σιμιτζήδες [Αδριαν., Διδυμ., Έδ. (σιμετζίδων), Θεσσαλ., Κων/πολη, Μοναστ., Σέρρες] = κουλουράδες.
- Σκαλτσάδες [Πάτρα] = καλτσάδες.
- Σουγιολτζήδες [Κων/πολη] = υδρονομείς (τουρκ. suyoğlu).
- Σουτζήδες [Κλεισούρα Καστοριάς] = νερουλάδες (turk. sucu).
- Στατεράδες [Γιάν.] = κατασκευαστές και πωλητές ζυγαριών.
- Στρακάλινες [Θεσσαλ.] = Άγνωστη η σημασία του όρου.
- Τακιατζήδες [Γιάν. (τακεντζίδες), Κων/πολη, Λάρ., Μοσχόπ., Σέρρες, Φιλίππ. (τακτζίδες, τακακτζίδες?)] = κατασκευαστές και πωλητές σκούφων (τουρκ. takke).
- Ταλιαδούροι [Κων/πολη (ταγιαδούροι)] = ράφτες.
- Ταλιαντζήδες [Γιάν.] = ιχθυοτρόφοι (τουρκ. dalyan).
- Ταμπάκηδες [Ζάκ., Κοζ., Γιάν. (ταμπάκοι), Πάτρα, (νταμπάκηδες)] = βυρσοδέψες.
- Ταουκτσίδες [Κων/πολη] = ορνιθοπώλες (τουρκ. tavuk).
- Ταστζίδες [Κων/πολη] = λιθοξόοι (τουρκ. tasci).
- Ταχτατζήδες [Φιλίππ.] = έμποροι οικοδομησίμων υλικών.
- Τενεκετζίδες [Γιάν.] = κατασκευαστές αντικειμένων από λευκοσίδηρο.
- Τερτζήδες [Γιάν., Λάρ., Τρίπ.] = ράφτες.
- Τερλεντζίδες [Τσαγκαράδα Πηλίου] = Άγνωστη η σημασία του όρου.
- Τερλικτσίδες [Κων/πολη] = κατασκευαστές μάλλινων παπουτσιών για το σπίτι.
- Τερμιτζήδες [Σέρρες (τερμιτζίδες)] = σιδεράδες.
- Τζαρτζαΐριδες [Γιάν.] = έμποροι ψιλικών.
- Τζεβαερτζήδες [Κων/πολη] = κατασκευαστές κοσμημάτων από πολύτιμους λίθους.
- Τζερμιτζήδες [Σέρρες] = Άγνωστη η σημασία του όρου.
- Τζηφιτζήδες [Σέρρες] = γεωργοί.
- Τζιαρτζίδες [Γιάν. τζαρτζίδες] = πωλητές ειδών κιγκαλερίας και άλλων διαφόρων ειδών.
- Τζιλιγκίρικον [Πάτρα] = κλειδαράδες (τουρκ. çilingir).

Τζιουλγάτικον [Λάρ.] = υφαντές.

Τοατζήδες [Μοναστ.] = Άγνωστη η σημασία του όρου.

Τουζλατζήδες [Κων/πολη] = αλατοπώλες (τουρκ. tuzla).

Τουλουμπατζίδες [Σμύρνη] = πυροσβέστες ή κατασκευαστές τουλουμπών.

Τουτουντζήδες [Θεσσαλ., Κων/πολη, Σμύρνη, Φιλίππ. (τιουτουντζήδες)] = καπνοπώλες.

Τουφεκτζίδες [Κοζ.] = οπλοποιοί.

Τσαγκαράδες [Ζάκ., Ηράκλ., Κεφ.] = επιδιορθωτές παπουτσιών.

Τσελέπηδες [Αδριαν. (τζελέπηδες), Διδυμ.] = ζωέμποροι.

Τσοχατζήδες [Γιάν., Κων/πολη, Μοναστ., Σέρρες, Τσαγκαράδα Πηλίου] = κατασκευαστές και πωλητές τσόχινων υφασμάτων.

Φερμελετζίδες [Κων/πολη] = Πιθανόν κατασκευαστές γιλέκων;

Φουτσιτζήδες [Διδυμ., Φιλίππ. (φουτζιτζίδες)] = βαρελοποιοί.

Φραντζελάδες [Κων/πολη] = πωλητές φραντζόλας.

Χαβιαρτζίδες [Κων/πολη (χαβιαράδες)] = πωλητές χαβιαριού.

Χαζηρτζίδες [Κων/πολη] = πωλητές ετοιμών ενδυμάτων.

Χαλατζήδες [Κων/πολη, Τρίκ.] = παπλωματάδες.

Χαλβατζίδες [Σέρρες] = κατασκευαστές και πωλητές χαλβά.

Χαντζήδες [Μοναστ., Γιάν. (χατζίδες)] = ξενοδόχοι, ιδιοκτήτες χανίων.

Χεταετζίδες [Κων/πολη] = έμποροι μεταξωτών υφασμάτων.

Χουδαρτζίδες [Κων/πολη] = έμποροι παλιοσιδεरिकών.

ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ

Μιχαήλ Ποτλής: Ο πρώτος καθηγητής του Εκκλησιαστικού Δικαίου στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών

Ο Μιχαήλ Ποτλής¹ γεννήθηκε στη Βιέννη το 1812 (ως χρονολογία γεννήσεώς του φέρεται και το 1814, αλλά είναι το αποτέλεσμα λανθασμένου υπολογισμού), ως γυιός εμπόρου που ήταν εγκατεστημένος εκεί. Η οικογένειά του έλκει την καταγωγή της από την Αχρίδα, μία πόλη που ως έδρα της Αρχιεπισκοπής Πρώτης Ιουστινιανής είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την καλλιέργεια του εκκλησιαστικού δικαίου στην ύστερη βυζαντινή περίοδο². Αρχικά φοίτησε στο ελληνικό σχολείο της γενέτειράς του και

1. Για τη σύνταξη του άρθρου αυτού χρησιμοποιήθηκε η ακόλουθη βιβλιογραφία: Δ.Α. Δ(ημητριάδης), Ποτλής Μ., στη «Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία», τ. 20 (1932) στ. 612 γ.- Ιεζεκιήλ (Βελανιδιώτου) Μητροπολίτου Θεσσαλιώτιδος και Φαναριοφερσάλων, Έργα και Ημέραι τ. Α', εν Βόλω 1947, σ. 32-34. - «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», τ. 13 (Αθήναι 1977) σ. 166 (Στ. Παπαδόπουλος), σ. 188 (Οδ. Δημητρακόπουλος) και σ. 475 (Κ. Δημαράς).- Επιμνημόσυνοι Λόγοι στο περ. «Πανδώρα» 14 (Απρίλιος 1863 - Απρίλιος 1864) 476-481 (Αλέξ. Λυκούργος) και 496-500 (Εμμ. Κόκκινος).- Σπ. Μαρκεζίνη, Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος, τ. Α': 1828-1862, Αθήναι 1966, σ. 245, 266, 311 και 312. - Π. Παναγιωτάκου, Το εκκλησιαστικόν δίκαιον εν τη νεωτέρα ελληνική επιστήμη. «Αρχείον εκκλησ. και κανονικού δικαίου» 1 (1946) 39 επ. (εδώ 46-47). - Ι. Παναγόπουλου, Ποτλής Μ., στη «Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία» τ. 10 (1967) στ. 564-565. - W. Plöchl, Die Wiener Orthodoxen Griechen. [Kirche und Recht. 16.] Wien 1983, σ. 28. - Α. Προβατά, Πολιτική ιστορία της Ελλάδος, 1821-1980. Νομοθετικά και Εκτελεστικά Σώματα, Αθήναι 1980, σ. 269 επ. και 277 επ.- H. Reiterer, Potlis (Botly) Michael, «Österreichisches Biographisches Lexikon» 1815-1950, τ. 8 (Wien 1981) σ. 228, όπου και η γερμανόφωνη βιβλιογραφία.

2. Ήδη από τον 10^ο αιώνα βρίσκεται η Αχρίδα στο επίκεντρο των αγώνων, που είχαν ως στόχο την ικανοποίηση της τότε μόλις εκδηλούμενης τάσης για την απόκτηση εκκλησιαστικής ανεξαρτησίας στον βαλκανικό χώρο. Βλ. αντί άλλων Αν. Χριστοφιδόπουλου, Ελληνικών εκκλησιαστικών δίκαιον, Αθήναι ²1965, σ. 109 επ. (με βιβλιογραφία στη σ. 107). Ειδικώς στο πεδίο του εκκλησιαστικού δικαίου υπήρξε τεράστια η συμ-

κατόπιν στο ακαδημαϊκό γυμνάσιο (1824-1830). Στην συνέχεια αφιερώθηκε στις νομικές σπουδές στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης, τις οποίες περάτωσε το 1836 με τη λήψη του διδακτορικού διπλώματος. Τον επόμενο χρόνο, το 1837, ήλθε στην Ελλάδα για να προσφέρει τις υπηρεσίες του στο νεοσύστατο κράτος.

Τη σταδιοδρομία του άρχισε από το δικαστικό σώμα, στο οποίο παρέμεινε μερικά χρόνια. Διορίστηκε αρχικά άμισθος πάρεδρος στο Εφετείο Αθηνών και μετά από ένα σύντομο χρόνο δοκιμασίας Πρωτοδίκης στην Αθήνα. Προήχθη αργότερα σε Εφέτη και τοποθετήθηκε στο Ναύπλιο και κατόπιν στην Αθήνα. Ο τρόπος, με τον οποίο ασχούσε τα δικαστικά του έργα, μαρτυρείται σε υστερότερη εποχή από τους συγχρόνους του: «Κατά το διάστημα της δικαστικής αυτού υπηρεσίας διεκρίθη ως ουδείς άλλος δια την απαραδειγματίστον μεταξύ των συναδέλφων του πολυμάθειαν, δια την μετά τάχους ασφάλειαν της κρίσεως, και δια την ασάλευτον του χαρακτήρος ευθύτητα. Ουδέποτε ηκούσθη παράπονον διαδίκου κατά αποφάσεως, ήτις είχαν υπέρ εαυτής την ψήφον του Ποτλή. Ο επιστημονικός και ηθικός αυτού χαρακτήρ εθεωρείτο κατά την πάνδημον του κοινού ομολογίαν, ως επί το σούτον ανώτερος του κοινού μέτρου, ώστε όταν ο Ποτλής εκάθητο επί της έδρας του δικαστού, αι πράξεις της δικαιοσύνης ήσαν απρόσιτοι και εις την αμυδροτέραν ακόμη υποψίαν του δεκασμού ή της παραδρομής. Ελαβε δε και η εξουσία πείραν της ακλονήτου ανεξαρτησίας του ανδρός επί των σπουδαιωτάτων κατά την εποχήν εκείνην δικών του τύπου»³.

Δεν διατήρησε όμως, όπως φαίνεται, επί πολύ την ιδιότητα του λειτουργού της Θέμιδας, γιατί κλήθηκε στο Υπουργείο της Δικαιοσύνης, ως πάρεδρος, και στη συνέχεια, στις 13 Οκτωβρίου 1841⁴, διορίστηκε Εισηγητής στο Συμβούλιο της Επικρατείας, το οποίο την εποχή εκείνη δεν ήταν δικαστήριο, αλλά πολιτικό σώμα, κατά κάποιον τρόπο το μυστικοσυμβούλιο του μονάρχη⁵. Υπό την ιδιότητα αυτή ασχολήθηκε συστηματι-

βολή του Δημήτριου Χωματιανού ή Χωματηνού, αρχιεπισκόπου Πρώτης Ιουστινιανής κατά τις πρώτες δεκαετίες του 13^{ου} αιώνα (περίπου από το 1217), του οποίου η δραστηριότητα στο πεδίο της απονομής της δικαιοσύνης μας έχει εξασφαλίσει πλούσιο νομολογιακό υλικό. Βλ. σχετικά Σπ.Ν. Τρωϊάνου, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή 1999, σ. 303 επ. και 311 επ., όπου και παραπομπές στη βιβλιογραφία. Ήδη πραγματοποιήθηκε και η από πολλού χρόνου αναμενόμενη κριτική έκδοση των έργων του: G. Prinzing, Demetrios Chomatensis *Ponemata diaphora*. [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, XXXVIII.] Berlin-N. York 2002.

3. Κόκκινος, ό.π., σ. 497 επ.

4. Βλ. Γ.Χ. Αγγελίδη, *Ανάλεκτα από την ιστορία του Συμβουλίου Επικρατείας της μοναρχικής περιόδου*, «Επιθεώρησις Δημοσίου Δικαίου και Διοικητικού Δικαίου» 5 (1961) 348-359 (359).

5. Βλ. Χρ. Πράτσια, *Το Συμβούλιον της Επικρατείας*, «Θέμις» 53 (1942) 97 επ., Μιχ. Στασινόπουλου, *Σύντομος ιστορία του Συμβουλίου της Επικρατείας*, «Παρνασσ-

κά, μεταξύ άλλων, και με εργασία νομοπαρασκευαστική. Αλλά και στη θέση αυτή δεν παρέμεινε επί πολύ. Μετά τη μεταβολή του Σεπτεμβρίου 1843 υπέβαλε την παραίτησή του και περιορίστηκε στην άσκηση δικηγορίας, όπου διακρίθηκε στον χειρισμό δύσκολων υποθέσεων⁶. Την ίδια εποχή, μαζί με τον Γεώργιο Ράλλη⁷, με τον οποίο θα τον συνδέσει αργότερα πολύ σημαντικό για την ιστορία των πηγών του εκκλησιαστικού δικαίου εκδοτικό έργο, εκδίδει τους Ελληνικούς Κώδικες (α' έκδ. 1841, β' έκδ. 1844).

Το δικηγορικό λειτούργημα υπήρξε για περισσότερο από δέκα χρόνια η κύρια επαγγελματική απασχόληση του Ποτλή. Δεν αρνήθηκε ωστόσο τις υπηρεσίες του στην Πολιτεία, όποτε αυτές του ζητήθηκαν. Μετέσχε λοιπόν, επιδεικνύοντας αξιόλογη δραστηριότητα, στην τότε επιτροπή για τη σύνταξη αστικού κώδικα⁸ και υπερασπίστηκε, με επιτυχία, τις θέσεις της Διοικήσεως σε πολλές υποθέσεις που ήταν ζωτικής σημασίας για την Ελλάδα, όπως κατά την απόκρουση της αξιώσεως για αποζημίωση των Άγγλων σταφιδεμπόρων στην Πάτρα και για την υποστήριξη της διεκδικήσεως από την Κυβέρνηση να επιστραφούν οι ελληνικές εκκλησίες και η περιουσία τους στην Κάτω Ιταλία, που είχαν παράνομα αφαιρεθεί⁹.

Στις 23 Αυγούστου 1855, επί υπουργίας του καθηγητή (του Διοικητικού Δικαίου) Περικλή Αργυρόπουλου στην κυβέρνηση Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, διορίστηκε ο Μιχαήλ Ποτλής στο «Οθώνιο Πανεπιστήμιο» και κατέλαβε ως πρώτος καθηγητής την τότε νέα τακτική έδρα του εκκλησιαστικού δικαίου¹⁰.

Μετά έναν ακριβώς μήνα, στις 23 Σεπτεμβρίου 1855, ανέλαβε ο Ποτλής στην κυβέρνηση Δημητρίου Βούλγαρη το Υπουργείο της Δικαιοσύνης, που διατήρησε επί ένα εξάμηνο περίπου, μέχρι την παραίτησή του τον

σός» περ. Β' τ. 1 (1959) 489-508. Πρβλ. και Α. Τσούτσου, Ο θεσμός του Συμβουλίου της Επικρατείας εις το Σύνταγμα του 1864, «Παρνασσός» περ. Β' τ. 9 (1967) 381-392 (382).

6. Μία τέτοια υπόθεση παρουσιάζεται από τον Σπ.Ν. Τρωιάνο. Και πάλι οι περιπέτειες του βυζαντινού δικαίου στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα: Ο χώρος του δημόσιου δικαίου, «Βυζαντιανά» 18 (1998) 55-72.

7. Ο Γεώργιος Ράλλης υπήρξε ο πρώτος «Σχολάρχης», δηλαδή Κοσμήτωρ, της Νομικής Σχολής του «Οθωνίου Πανεπιστημίου» Αθηνών, που τότε (1837) είχε ιδρυθεί. Βλ. αντί άλλων Π.Ι. Ζέπου, Η νεωτέρα ελληνική επιστήμη του αστικού δικαίου, Αθήναι 1954, σ. 15 και τις βιβλιογραφικές παραπομπές στη σημ. 9.

8. Βλ. Π.Ι. Ζέπο στη «Μεγάλη Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια» τ. 10 (1934) σ. 647 και Γ. Πετρόπουλου, Ιστορία και Εισηγήσεις του ρωμαϊκού δικαίου, τ. Α', Αθήναι 1963, σ. 389 (με βιβλιογραφία).

9. Τρ. Ευαγγελίδης στη «Μεγάλη Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια» τ. 10 (1934) 739α (με βιβλιογραφία).

10. Βλ. σχετικώς Παναγιωτάκο, ό.π. σ. 46 επ. και τη βιβλιογραφία που παρατίθεται στη σημ. 1.

Φεβρουάριο 1856. Προσωρινώς ανέλαβε επίσης και τα Υπουργεία Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως (μέχρι τις 7 Οκτωβρίου 1855) και Εξωτερικών και του Βασιλικού Οίκου (από τις 7 Οκτωβρίου μέχρι την παραίτησή του). Ύστερα από μία ανάπαυλα τεσσάρων ετών επανέρχεται στην ενεργό πολιτική και διαδέχεται στις 14 Μαρτίου 1860 τον Γεώργιο Ράλλη στο Υπουργείο της Δικαιοσύνης με Πρωθυπουργό τον Αθανάσιο Μιαούλη. Ένα μήνα αργότερα, στις 18 Απριλίου, αναλαμβάνει – υποτίθεται προσωρινώς – και το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως. Διατήρησε και τα δύο Υπουργεία μέχρι την παραίτηση της Κυβερνήσεως στις 26 Μαΐου 1862¹¹. Ο συνδυασμός των δύο αυτών χαρτοφυλακίων του παρέσχε τη δυνατότητα της επεξεργασίας δύο νομοθετημάτων εξίσου σημαντικών τόσο για τον χώρο της Δικαιοσύνης όσο και του εκκλησιαστικού δικαίου. Πρόκειται για τους νόμους ΧΟΖ' της 10^{ης} Αυγούστου 1861 (φ.Ε.Κ. 41)¹² και ΧΨΤ' της 15^{ης} Οκτωβρίου 1861 (φ.Ε.Κ. 64) «περί των μικτών γάμων», που αποτελούν προσωπικό έργο του Ποτλή.

Μετά την παραίτηση της κυβερνήσεως Μιαούλη η διακυβέρνηση της χώρας ανατέθηκε στον Γενναίο Κολοκοτρώνη, που συγκρότησε το τελευταίο υπουργείο του Όθωνα. Ακολούθησαν τα γεγονότα του Οκτωβρίου 1862, η ανατροπή του βασιλιά και η κατάλυση της βαυαρικής δυναστείας. Η Προσωρινή Κυβέρνηση φάνηκε αμείλικτη προς τα πρόσωπα του πολιτικού περιβάλλοντος των ανακτόρων¹³. Έτσι στις 23 Οκτωβρίου 1862 απολύεται ο Μ. Ποτλής από τη θέση του στο Πανεπιστήμιο και αναγκά-

11. Για τα ακριβή χρονικά όρια της συμμετοχής του Μ. Ποτλή στις Κυβερνήσεις Βούλγαρη και Μιαούλη βλ. Προβατά, ό.π. σ. 269-270 και 277-278. Πρβλ. και την «Ιστορία του Ελλην. Έθνους», ό.π. σ. 166 και 188. Από παραδρομή όμως αναφέρεται στη σ. 188 ως υπουργός ο Δ. Ποτλής. Η αβλεψία αυτή παρέσυρε τη σύνταξη του έργου στο να περιλάβει στο γενικό αλφαβητικό ευρετήριο (σ. 559) δύο λήμματα: Δ. Ποτλής και Μ. Ποτλής, δημιουργώντας έτσι την εντύπωση, ότι υπήρξαν δύο υπουργοί με το όνομα «Ποτλής», ενώ πρόκειται για ένα και το αυτό πρόσωπο.

12. Βλ. την αιτιολογική του έκθεση στον Δ. Ματαράγκα, Δίκαιον Εκκλησίας-Πολιτείας Ελλάδος, τ. Α', Αθήνα 1937, σ. 378 σημ. 1.

13. Με το Ψήφισμα της 5/17 Οκτωβρίου 1862 καταδίκασε η Εθνοσυνέλευση σε δεκαετή στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων τα μέλη του αποκληθέντος (λόγω των διώξεων των αντιοθωνικών) «Υπουργείου του αίματος», στα οποία ανήκε και ο Ποτλής. Το ψήφισμα αυτό ανακλήθηκε ύστερα από ένα έτος. Το μένος των αντιφρονούντων στρεφόταν ιδιαίτερα προς το πρόσωπο του Ποτλή εξαιτίας της ιδιότητάς του ως Υπουργού της Δικαιοσύνης. Χαρακτηριστικές είναι οι εναντίον του βαρύτατα υβριστικές φράσεις στον λίβελλο του Α. Πετσάλη (βλ. Μαρκεζίνη, ό.π. σ. 266). Παρά δε το γεγονός, ότι υπό την ιδιότητά του αυτή εισηγήθηκε και υπέγραψε τα διατάγματα της αμνηστίας της 15^{ης} και 17^{ης} Φεβρουαρίου 1862 (βλ. την εφημερίδα «Αστήρ της Ανατολής» φ.213), δεν μειώθηκε το μίσος των αντιπάλων του.

ζεται να αυτοεξοριστεί. Πριν συμπληρωθεί χρόνος, στις 20 Οκτωβρίου 1863, έκλεισε για πάντα τα μάτια στη Βιέννη, όπου και ενταφιάστηκε.

Στο διάστημα της ύστατης αυτής διαμονής του στην αυστριακή πρωτεύουσα διατηρούσε στενές σχέσεις με τα μέλη της ελληνικής παροικίας, ειδικότερα με τον τραπεζίτη και γνωστό εθνικό ευεργέτη Σίμωνα Σίνα, τον ιστορικό Θεόδωρο φον Καραγιάν (πάπο του Χέρμπερτ φον Καραγιάν) κ.ά. Στενή φιλία τον συνέδεε με τους ελληνιστές Φραγκίσκο Μίχλο-ζιτς και Ιωσήφ Μύλλερ, γνωστούς από το σημαντικό σε όγκο και περιεχόμενο εκδοτικό τους έργο¹⁴.

Η ακαδημαϊκή σταδιοδρομία του Μιχαήλ Ποτλή συνέπεσε δυστυχώς με την ενεργό του ανάμειξη στην πολιτική, γεγονός που περιόρισε σημαντικά τη διδακτική του δραστηριότητα. Αναφέρεται ότι δεν δίδαξε ποτέ το εκκλησιαστικό δίκαιο στη Νομική Σχολή¹⁵. Η πληροφορία ωστόσο αυτή και μάλιστα σε τόσο απόλυτη διατύπωση πρέπει να γίνει δεκτή με πολλές επιφυλάξεις, γιατί εκτός από το επίσημο εναρκτήριο του μάθημα στις 18 Νοεμβρίου 1859, φαίνεται ότι έκανε έναν ορισμένο αριθμό παραδόσεων¹⁶. Μαρτυρείται δε, ότι δίδαξε και εμπορικό δίκαιο, αντικαθιστώντας τον Γεώργιο Ράλλη στο διάστημα της υπουργίας του¹⁷. Κατά το ακαδημαϊκό έτος 1859-1860 είχε εκλεγεί Κοσμήτωρ της Σχολής¹⁸.

14. Βλ. κυρίως Fr. Miklosich – J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τ. 1-6, Wien 1860-1890 (ανατύπ. Αθήνα χ.χ. και Aalen 1968).

15. Αυτό γράφει ο Παναγιωτάκος, ό.π. σ. 46 με παραπομπές (σημ.2) στις λογοδοσίες των πρωτάνεων των ετών 1856-1859.

16. Ο Λυκούργος, ό.π. σ. 477 β γράφει σχετικώς: «Εν έτει 1855 διωρίσθη τακτικός εν τω Πανεπιστημίω καθηγητής του εκκλησιαστικού δικαίου, ούτινος όμως ολίγα μόνον μαθήματα edίδαξε· διότι εν τω μεταξύ τούτω διορισθείς υπουργός επί της δικαιοσύνης, των Εκκλησιαστικών και της Εκπαιδεύσεως, ηναγκάσθη να διακόψη τας παραδόσεις του». Στη συνέχεια ο ίδιος συγγραφέας κάνει λόγο για την ύπαρξη λιθογραφημένων σημειώσεων από τις παραδόσεις του (σ. 478 α): «Αλλά και εκ των διακοπέντων μόνον του εκκλησιαστικού δικαίου μαθημάτων, όσα εν τω Πανεπιστημίω edίδαξε, και τα οποία φέρονται λελιθογραφημένα, δύνανται τις να κατανοήση την επιστημονικήν ικανότητα και εμβρίθειαν του ανδρός...». Σύμφωνα με τα πρακτικά συνεδριάσεων της Νομικής Σχολής (τ. Β' σ. 58), στις 7 Μαΐου 1856 καταρτίστηκε το πρόγραμμα του επόμενου ακαδημαϊκού έτους. Κατ' αυτό, το μάθημα του εκκλησιαστικού δικαίου επρόκειτο να διδασθεί από τον καθηγητή Μ. Ποτλή τρεις φορές την εβδομάδα, συγκεκριμένα 15.00-16.00 κάθε Τετάρτη και Παρασκευή και 12.00-13.00 κάθε Σάββατο.

17. Κόκκινος, ό.π. σ. 499 β: «Κληθέντος του Καθηγητού του Εμπορικού Δικαίου κυρίου Ράλλη εις την διεύθυνσιν του υπουργείου της δικαιοσύνης, ανέλαβε φιλοτίμως παρά το ίδιον μάθημα και εξεπλήρωσε μετά σπανίας επιτυχίας και την ακαδημαϊκήν του εντίμου συναδέλφου του λειτουργίαν». Πρβλ. και Παν.Ι. Ζέπου, *Συνοπτική ιστορία των Πανεπιστημιακών Σχολών*, Δ'. Νομική Σχολή, «Νέα Εστία» 22 (1937) 1783-1790 (1787 β).

18. Η ψηφοφορία για την ανάδειξη Κοσμήτορα έγινε στις 8 Ιουνίου 1859. Κατ' αυ-

Ανεξάρτητα όμως από τη συχνότητα και τη διάρκεια της πανεπιστημιακής διδασκαλίας του, η συμβολή του Ποτλή στην προώθηση των σπουδών του δικαίου της Ανατολικής Εκκλησίας, και μάλιστα όχι μόνο στη χώρα μας, υπήρξε αποφασιστική. Κατά τα πρώτα χρόνια μετά την ίδρυση του ελληνικού Κράτους, με αφετηρία το – έστω και κάπως μονόπλευρο – ενδιαφέρον του για τη βυζαντινή ιστορία και το δίκαιο της ανατολικής αυτοκρατορίας, είχε εκδηλώσει ενδιαφέρον για το εκκλησιαστικό δίκαιο μόνον ο Παύλος Καλλιγιάς με μερικές αξιόλογες μελέτες, στις οποίες πραγματευόταν ειδικά θέματα του επιστημονικού αυτού κλάδου¹⁹. Η έντονη συγγραφική δραστηριότητα του Καλλιγιά στράφηκε στη συνέχεια προς άλλες κυρίως κατευθύνσεις. Το έργο του Ποτλή είναι, στον συγκεκριμένο χώρο, ευρύτερο επειδή εκτείνεται στο πεδίο των *instrumenta studiorum*, καλύπτοντας ένα μεγάλο μέρος του.

Το όνομα του Ποτλή είναι γνωστό σε παγκόσμια κλίμακα στους κύκλους των κανονολόγων και των βυζαντινολόγων εξαιτίας του εξάτομου έργου που μαζί με τον Γεώργιο Ράλλη εξέδωσε στην αρχή του δευτέρου μισού του 19^{ου} αιώνα: «*Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων των αγίων και πανευφήμων Αποστόλων, και των ιερών οικουμενικών και τοπικών Συνόδων, και των κατά μέρος αγίων Πατέρων, εκδοθέν συν πλείσταις άλλαις την εκκλησιαστικήν κατάστασιν διεπούσαις διατάξεσι, μετά των αρχαίων εξηγητών, και διαφόρων αναγνωσμάτων, υπό Γ.Α. Ράλλη και Μ. Ποτλή, εγκρίσει της Αγίας και Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας, και της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος*»²⁰. Τη βάση για την έκδοση των τεσσάρων πρώτων τόμων του έργου αυτού που, όπως μαρτυρεί ο τίτλος του, περιέχει τις βασικές πηγές του δικαίου της κατ' Ανατολάς Εκκλησίας, αποτέλεσε ένα χειρόγραφο που γράφτηκε το 1779 στην Τραπεζούντα και σήμερα απόκειται στο Τμήμα Χειρογράφων και Ομοιοτύπων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος με αριθμό 1372²¹. Το χειρόγραφο αυτό

τή εκλέχθηκε ο Μιχαήλ Ποτλής με πέντε ψήφους έναντι τεσσάρων που έλαβε ο Π. Αργυρόπουλος (Πρακτικά συνεδριάσεων της Νομικής Σχολής τ. Β' σ. 75).

19. Βλ. Π. Καλλιγιάς, *Περί της σχέσεως της Ανατολικής Εκκλησίας προς το Πολιτικόν Δίκαιον*, ως πρόλογος στο «Φιλολογικόν σχεδιάσμα περί των Συλλογών και κανόνων της Ελληνικής εκκλησίας του Φρειδερίκου Αυγούστου Βεϊνερ» (που μετέφρασε από τα λατινικά), Αθήνησι 1840 = του ίδιου, *Μελέται και Λόγοι*, τ. Α', εν Αθήναις 1899, σ. 299-405 (ανατύπ. Νέοι Πανδέκται τ. Ε', Αθήναι 1906, σ. 161-198)· του ίδιου, *Οι τρεις ιερατικοί βαθμοί της εκκλησίας*, Αθήνησι 1841 = *Μελέται και Λόγοι* (ό.π.) σ. 406-442.

20. Αθήνησι, τ. Α'-Β' 1852, τ. Γ' 1853, τ. Δ' 1854, τ. Ε' 1855 και τ. ΣΤ' 1859. Το έργο ανατυπώθηκε φωτοτυπικώς από τις εκδόσεις Κασσάνδρας Μ. Γρηγόρη το 1966 και το 1997.

21. Βλ. Ιω. και Αλκ. Σακελλίωνος, *Κατάλογος των χειρογράφων της Εθνικής βιβλιοθήκης της Ελλάδος*, Αθήναι 1892, σ. 249: «1372... Νομοκάνων, εξ ου χειρογράφου προήλθεν η έκδοσις του Συντάγματος των θείων και ιερών κανόνων υπό Γ.Α. Ράλλη

ανήκε στη βιβλιοθήκη του Μητροπολίτη Κορινθίας και Αργολίδος (από Υδρας και Σπετσών και, παλαιότερα, από Αιγίνης) Γερασίου²², μετά τον θάνατο του οποίου περιήλθε στον ανεψιό του Γ. Ράλλη. Παράλληλα χρησιμοποιήθηκε και ένα δεύτερο χειρόγραφο προερχόμενο επίσης από τη βιβλιοθήκη του ίδιου μητροπολίτη, ως προς το οποίο δεν παρέχεται στα προλεγόμενα κανένα σχεδόν στοιχείο.

Ο πρώτος κώδικας που περιέχει τον «Νομοκάνονα εις ιδ' τίτλους» με το κείμενο των ιερών κανόνων και το ερμηνευτικό υπόμνημα των Ιωάννη Ζωναρά και Θεοδώρου Βαλσαμώνος²³, είναι βέβαια σχετικά νέος, προσφέρει όμως καλό και ασφαλές κείμενο, γιατί αποτελεί απόγραφο ενός (λαμπρού, όπως φαίνεται) κώδικα του 1311 (που για μεγάλο διάστημα πιστευόταν χαμένος²⁴), του οποίου η μεταγραφή έγινε από ικανό αντιγραφέα²⁵. Οι εκδότες που δεν περιορίστηκαν στο χειρόγραφο αυτό της Τραπεζούντας, αλλά έλαβαν υπόψη τους και τις μέχρι τότε εκδόσεις του Νομοκάνονα και των ιερών κανόνων, έκαναν τον ακόλουθο καταμερισμό της ύλης. Στον πρώτο τόμο περιέλαβαν το κείμενο του Νομοκάνονα (χωρίς τους κανόνες) με τα σχόλια του Βαλσαμώνος, στον δεύτερο τους κανόνες των «Αποστόλων» και των Οικουμενικών Συνόδων, στον τρίτο τους κανόνες των Τοπικών Συνόδων, στον τέταρτο τους κανόνες των Πατέρων (στους τ. Β'-Δ' μετά το κείμενο των κανόνων παρατίθενται τα σχόλια των Ζωναρά, Βαλσαμώνος και Αριστηνού), καθώς και άλλα κείμενα κανονικού περιεχομένου (κυρίως αποκρίσεις). Στον πέμπτο τόμο περιέλαβαν οι δύο εκδότες κυρίως αυτοκρατορικές και πατριαρχικές πράξεις, στηριζόμενοι κατά βάση στην έκδοση του Johannes Löwenklau (Leunclavius)²⁶.

και Μ.Ποτλή. Στην οπίσθια πλευρά του φ.1 αναγράφεται: «Εδωρήθη τη εθνική βιβλιοθήκη παρά του κυρ. Χρ.Γ. Ράλλη τη 8^η Μαΐου 1887.

22. Για τον επίσκοπο Γεράσιμο Ράλλη Σπανό βλ. Μητροπολίτη πρ. Δήμου Βασιλείου Ατέση. Επίτομος επισκοπική ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος από του 1833 μέχρι σήμερα, τ. Α', εν Αθήναις 1948, σ. 146 επ., 165 επ., καθώς και το άρθρο του Μ.Η. Φερέτου στη «Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια», τ. Δ', Αθήνα 1964, στ. 345. Στον επίσημο πίνακα που έχουν δημοσιεύσει οι Σπ.Ν. Τρωιάνος-Χ.Γ. Δημακοπούλου, Εκκλησία και Πολιτεία. Οι σχέσεις τους κατά τον 19^ο αιώνα (1833-1852), Αθήνα-Κομοτηνή 1999, σ. 182 ο μητροπολίτης Γεράσιμος καταχωρίζεται με αριθμό 20.

23. Για τον Νομοκάνονα αυτόν και τους σχολιαστές βλ. Τρωιάνου, Οι πηγές κ.λπ. σ. 144 επ., 240 επ., 259 επ., 263 επ.

24. Το χειρόγραφο αυτό εντοπίστηκε στην Κωνσταντινούπολη στη βιβλιοθήκη Istanbul Seraif [Topkapı] με αριθμό 115. Βλ. J.Darrouzès, Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae, Paris 1981, σ. 425.

25. Περισσότερες λεπτομέρειες βλ. στα προλεγόμενα της εκδόσεως τ. Α' σ. ι'-ιε'.

26. Βλ. I. Leunclavii, Iuris Graeco-Romani tam canonici quam civilis tomi duo. Δημοσιεύθηκε μετά τον θάνατό του από τον M. Freher(us) στη Φρανκφούρτη το 1596 (ανατόπ. Farnborough 1971).

αλλά λαμβάνοντας υπόψη και νέο χειρόγραφο υλικό που τους επέτρεψε τη δημοσίευση άγνωστων μέχρι τότε κειμένων. Το νέο αυτό υλικό ήταν ο δεύτερος κώδικας από τη βιβλιοθήκη του μητροπολίτη Γερασίου²⁷. Στον έκτο, τέλος, τόμο εκδόθηκε το «Σύνταγμα κατά στοιχείων» του Ματθαίου Βλάσταρη²⁸ με βάση τρία χειρόγραφα παρισινά, τέσσερα της Βιέννης και δύο αθηναϊκά.

Το έργο αυτό των δύο καθηγητών δεν μπορεί ασφαλώς, και μάλιστα με τα σημερινά κριτήρια, να χαρακτηριστεί ως έκδοση κριτική.²⁹ Το κύριό του μειονέκτημα έγκειται στο ότι παρουσιάζει μία κάπως παραπειστική εικόνα του ερμηνευτικού υπομνήματος του Βαλσαμώνος και κάποτε συμβάλλει στη σύγχυσή του με εκείνο του Ζωναρά. Παρ' όλες του τις ελλείψεις δεν παρουσιάζει το κείμενο, για τους λόγους που εκτέθηκαν πιο πάνω, κενά από παραλείψεις του αντιγραφέα – κάτι που θα αποτελούσε ιδιαίτερα σοβαρό ελάττωμα.

Όπως κι αν έχει το πράγμα, η έκδοση αυτή κάλυψε τις ανάγκες σε πηγαίο υλικό πολλών γενεών ιστορικών του δικαίου, κανονολόγων και άλλων ερευνητών, εξακολουθεί δε ακόμη να είναι αναντικατάστατο στο μέγιστό της μέρος, όπως φαίνεται από τις συχνές παραπομπές όχι μόνο στην ελληνική, αλλά και στην ξενόγλωσση βιβλιογραφία. Λόγω δε των σημαντικών δυσχερειών που εμφανίζει το εγχείρημα – εξαιτίας της πλούσιας χειρόγραφης παράδοσης σε συνδυασμό με τον μεγάλο όγκο του κειμένου – η νέα έκδοση του νομοκάνονα που διαγράφεται ήδη στον ορίζοντα³⁰ θα απαιτήσει πολύ χρόνο. Οι προοπτικές νέας εκδόσεως του έργου των ερμηνευτών του 12^{ου} αιώνα και του «Συντάγματος» του Βλάσταρη είναι ακόμη πιο μακρινές. Επομένως, η παλαιά εκείνη έκδοση των Ράλλη και Ποτλή θα εξακολουθήσει, ίσως για πολλές δεκαετίες ακόμη, να είναι το άμεσο βοήθημα για όλους τους ειδικούς ερευνητές.

Το μέγεθος και η σημασία της εκδοτικής του προσφοράς επισκίασε κατά κάποιον τρόπο την υπόλοιπη επιστημονική δραστηριότητα του

27. Ο δεύτερος αυτός κώδικας, αφού επί μεγάλο διάστημα πιστεύθηκε ότι κάηκε στη Θεσσαλονίκη το 1917, εντοπίστηκε στη βιβλιοθήκη του Μητροπολίτη Κορυτσάς Ευλόγιου Κουρίλα, για να καταλήξει μετά τον θάνατο του τελευταίου, σύμφωνα με την επιθυμία του, στο Σπουδαστήριο Ιστορίας Νεότερων Χρόνων του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Βλ. Δ.Γ. Αποστολόπουλου-Π.Δ. Μιχαηλάρη-Μ. Παϊζή, Ένα περιώνυμο νομικό χειρόγραφο που ελάνθανε: Το «χειρόγραφο Γ, του Γερασίου Αργολίδος», Ένας άγνωστος κώδικας του Νικολάου Καρατζά, «Ελληνικά» 45 (1995) 85-109, όπου και πλήρης περιγραφή του περιεχομένου του κώδικα.

28. Για τη συλλογή αυτή του 1335 βλ. Τρωϊάνου, Οι πηγές κ.λπ. σ. 297 επ.

29. Κρίσεις από την εποχή της εκδόσεως του έργου βλ. στη βιβλιοκρισία του Π. Παπαρρηγόπουλου, «Πανδώρα» 4 (1853/54) 293-301.

30. Όπως έχει ήδη δηλώσει, προετοιμάζει κριτική έκδοση του Νομοκάνονα ο συνάδελφος Bernard H. Stolle (Groningen).

Ποτλή που δεν ήταν αμελητέα, ειδικά στον χώρο της συστηματικής διαρθρώσεως του νέου τότε στην ακαδημαϊκή διδασκαλία κλάδου του εκκλησιαστικού δικαίου. Όπως προαναφέρθηκε, υπάρχει η μαρτυρία³¹ ότι συνέγραψε σημειώσεις των παραδόσεών του που, κατά τη συνήθεια της εποχής εκείνης για τέτοια κείμενα, κυκλοφόρησαν λιθογραφημένες. Από αυτές ωστόσο δεν έχει περισωθεί κανένα ίχνος. Υπάρχει όμως το εναρκτήριο μάθημά του³², που μέσα στις 25 σελίδες του συμπυκνώνει όλη σχεδόν την ύλη του γενικού μέρους ενός σύγχρονου εγχειριδίου εκκλησιαστικού δικαίου. Θα επιχειρήσω στη συνέχεια να παρουσιάσω τις βασικές θέσεις αυτού του πονήματος, μικρού μεν σε έκταση, σημαντικού όμως για τη μετέπειτα εξέλιξη του κλάδου, μια και υπήρξε το πρώτο πανεπιστημιακό «εγχειρίδιο».

Στις πρώτες σελίδες (σ. 3-9), με αφετηρία τις έννοιες της Εκκλησίας αφενός και του Δικαίου αφετέρου, αναπτύσσεται το αντικείμενο του εκκλησιαστικού δικαίου. Ενδιαφέρουσα είναι εδώ η άποψη του Ποτλή ως προς την οριοθέτηση του κλάδου: «Αλλά και εξ αυτών των εξωτερικώς διαδηλουμένων ενεργειών όσας τα μέλη της Εκκλησίας επιχειρούν κατά την ιδιότητά των ταύτην, εκείνοι μόνον ανάγονται εις το Εκκλησιαστικόν Δίκαιον όσαι οπωσδήποτε άπτονται της εξωτερικής ελευθερίας των άλλων, ουχί δε και εκείναι αι πράξεις αίτινες εις μόνον τον πράττοντα περιορίζονται, εις ουδένα άλλον εκτείνονται» (σ. 5). Έχω, εν προκειμένω, την επιφύλαξη ότι με τη θεώρηση αυτή περιορίζονται υπερμέτρως τα όρια, ώστε να αποκλεισθεί ένα αρκετά μεγάλο μέρος του εκκλησιαστικού ποινικού δικαίου.

Απομακρύνοντας ο συγγραφέας από τον χώρο του εκκλησιαστικού δικαίου όσους κανόνες δικαίου θεσπίστηκαν από μη εκκλησιαστικά όργανα (δηλαδή ταυτίζοντας το εκκλησιαστικό με το κανονικό δίκαιο), καταλήγει στην κατ' αρχήν έλλειψη καταγκασμού στις σχέσεις που δημιουργούνται από τους κανόνες αυτούς. Φρονεί ότι η έρευνα των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας αποτελεί μέρος του δικαίου της δεύτερης μόνον, θέση που εμφανίζεται ως συνέπεια της προτιμήσεώς του προς το σύστημα του χωρισμού Κράτους και Εκκλησίας – προτιμήσεως που με αρκετή σαφήνεια εκδηλώνει (σ. 7).

31. Βλ. παραπάνω σημ.16.

32. Εισαγωγικόν μάθημα εις το Εκκλησιαστικόν Δίκαιον της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας, κατά την έναρξιν της διδασκαλίας του κατά πρώτον εισαχθέντος εις το Ελληνικόν Οθώνειον Πανεπιστήμιον μαθήματος τούτου γενομένην την 18 Νοεμβρίου ενεστώτος έτους αωνθ', υπό Μ. Ποτλή, τακτικού καθηγητού εν τω πανεπιστημίω τούτω, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Νικολάου Αγγελίδου, σελ. 27. Το κείμενο αναδημοσιεύθηκε στους «Νέους Πανδέκτας» τ. Ε' (1906), σ. 140-160.

Στη συνέχεια ασχολείται ο Ποτλής στο εναρκτήριο του μάθημα γενικώς με την εξέλιξη της επιστήμης του εκκλησιαστικού δικαίου, ειδικότερα δε με τη γραμματεία του κλάδου αυτού στη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου. Εισαγωγικώς διατυπώνει τις κρίσεις του για ολόκληρη την επιστημονική συγγραφική παραγωγή του Βυζαντίου, που είναι κατά κυριολεξία εξουθενωτικές: «Προξενεί όμως λύπην άμα και έκπληξιν εις πάντα τον μετά προσοχής ανερεινώνντα και εξετάζοντα τους προ της οικτράς ταύτης περιόδου χρόνους, η παρατήρησις ότι ουδέ Βυζαντινός κάλαμος παρέδωκεν εις ημάς πόνημά τι περί Εκκλησιαστικού Δικαίου πραγματευόμενον, γενναίον και οπωσούν άξιον να ονομασθή επιστημονικόν (...). Αλλά την πρώτην ταύτην έκπληξιν ημών θέλει διαδεχθή άλλη έτι μεγαλύτερα όταν την ιστορίαν εξετάζοντες και τα περιωθέντα εις ημάς λείψανα της Βυζαντινής φιλολογίας αναδιφώντες, πληροφορηθώμεν, ότι το ελάττωμα τούτο των Βυζαντινών δεν περιορίζεται εις μόνον το Εκκλησιαστικόν Δίκαιον, ως συμβεβηκός τυχαίον και μοναδικόν, εις αγνώστους και ανεξηγήτους εις ημάς περιστάσεις αποδοτέον, αλλά ότι, πράγμα απίστευτον, δυστυχώς όμως αληθέστατον, ουδεμία επιστημονική επίδοσις και ενέργεια αναφαίνεται καθ'όλην την μακράν ταύτην περίοδον. Εκτός ολίγων εξαιρέσεων, νους στείρος και άγονος, μάθησις ως επί το πολύ ατελής, συνήθως δε επιπόλαιος, επί πάσι δε, έλλειψις κρίσεως, μεθόδου και καλλιτεχνίας, είναι ο εν γένει χαρακτήρ των Βυζαντινών καθ' όλους σχεδόν τους κλάδους της επιστήμης εις ους επεδόθησαν» (σ. 10 επ.).

Ο Κ. Δημαράς επεσήμανε ήδη τις κρίσεις αυτές και συνδυάζοντάς τις και με άλλες συναφείς, τις αποδίδει στην επίδραση που είχε ο Διαφωτισμός στην ακαδημαϊκή διδασκαλία³³. Δεν θα πρέπει ωστόσο να παροραθεί και η επιρροή της τότε ακμαζουσας Ιστορικής σχολής του δικαίου³⁴, ιδίως σε όσους ήταν φορείς της γερμανικής (ή τουλάχιστον της γερμανόφωνης, όπως ο Ποτλής) νομικής παιδείας, λόγω της τάσης να θεωρηθεί η βυζαντινή περίοδος, εξαιτίας των μη ελληνικών, κατά την αντίληψη αυτή, επιδράσεων που αναπτύσσονται μέσα σ' αυτήν, ως παρένθεση στην καθόλου ροή της ελληνικής ιστορίας.

Αυτό φαίνεται καθαρά στις σ. 10-18, στις οποίες αναλύονται τα αίτια της «παρακμής». Σχετικώς γράφει ο Ποτλής: «Καθ' ημάς την αιτίαν της τοιαύτης των πραγμάτων καταστάσεως πρέπει να αναζητήσωμεν μάλλον εις τας περιστάσεις, πολιτικές τε και θρησκευτικές, της αυτοκρατορίας ταύτης, εν μέρει δε και εις αυτόν τον χαρακτήρα της Βυζαντινής κοινωνίας» (σ. 12). Εξειδικεύοντας δε αυτές τις συνθήκες, επιρρίπτει την ευ-

33. Κ. Δημαράς στην «Ιστορία του Ελλην. Έθνους», ό.π., σ. 475.

34. Βλ. όσα γράφει γι' αυτήν και για τον ιδρυτή της Friedrich Carl von Savigny ο Fr. Wieacker, *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*, Göttingen ²1967, σ. 377 επ.

θύνη στα ασιατικά στοιχεία που κατά τη γνώμη του επικρατούσαν στις ανώτερες τάξεις της βυζαντινής κοινωνίας και στα απολυταρχικά χαρακτηριστικά του βυζαντινού πολιτεύματος, που εκτεινόταν και στη διοίκηση της Εκκλησίας. Έτσι ώστε: «Υπό δεσποτισμόν τόσον βαθέως ερριζωμένον, αδύνατος ήτο πάσα επιστημονική έρευνα και επίδοσις, μάλιστα δε εν μέσω κοινωνίας εκφραυλισμένης ήδη, και πολιτών άνευ θάρρους, άνευ φρονήματος, άνευ φιλοτιμίας ευγενούς. Τις ηδύνατο να τολμήση να σκεφθή και να εκφράση ελευθέρως το προϊόν των σκέψεών του όταν απαρέσκων ή εις την πολιτείαν, ή εις την Εκκλησίαν, ως μη συμφωνών κατά πάντα με τα παρά ταύτης ή εκείνης παραδεδεγμένα, εκινδύνευε να κηρυχθή ή εσχάτης προδοσίας ένοχος ή αιρετικός;» (σ. 16).

Για τη θεμελίωση της θέσης, ότι δύο ήταν οι φορείς αυτού του δεσποτισμού παραθέτει ο Ποτλής (χωρίς μνεία της προελεύσεώς του) το ακόλουθο χωρίο: «Της πολιτείας εκ μερών και μορίων αναλόγως τω τινι ανθρώπω συνισταμένης, τα μέγιστα και αναγκαιότατα μέρη, Βασιλεύς εστι και Πατριάρχης· διο και η κατά ψυχήν και σώμα των υπηκόων ειρήνη και ευδαιμονία, βασιλείας εστί και αρχιερωσύνης εν πάσιν ομοφροσύνη και συμφωνία» (σ. 16). Πρόκειται εδώ για το κείμενο του κεφαλαίου 8 του τίτλου 3 από μία νομοθετική συλλογή, την «Εισαγωγή» (παλαιότερα γνωστή ως «Επαναγωγή»), που ανάγεται στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Βασιλείου Α³⁵. Το επίπεδο των επιστημονικών γνώσεων στα μέσα του προπερασμένου αιώνα δεν επέτρεπε ασφαλώς καλύτερη ενημέρωση από την παραπάνω τοποθέτηση ως προς τη γενικότερη διαμόρφωση των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας στο Βυζάντιο. Σήμερα όμως είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε ότι το κείμενο αυτό αποτελούσε μία καινοτομία, που εκδηλωνόταν με την προσπάθεια να καθοριστούν τα δικαιώματα και τα καθήκοντα του αυτοκράτορα και του πατριάρχη ως ισοδύναμων φορέων των δύο υπέρτατων εξουσιών μέσα στο κράτος. Με τον τρόπο αυτόν επιχειρείτο εισαγωγή (και καθιέρωση) της θεωρίας των δύο εξουσιών, που συνιστούσε σημαντική παρέκκλιση από το σύστημα ρυθμίσεως των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας στο Βυζάντιο ήδη από τους πρώτους αιώνες. Σύμφωνα με το σύστημα εκείνο, που ίσχυε ως τότε, Εκκλησία και Πολιτεία δεν είναι δύο ιδιαίτεροι θεσμοί, αλλά δύο μορφές εμφανίσεως της μίας και αδιαίρετης έννοιας της χριστιανοσύνης, που στην πολιτική και στη θεολογική σκέψη των Βυζαντινών δεν είναι νοητές χωριστά. Εφόσον λοιπόν υπήρχε ένας μόνο θεσμός, ήταν ενιαία και η εξουσία. Με τα δεδομένα αυτά οι διατάξεις της «Εισαγωγής», των οποίων η σύλληψη – ίσως και αυτή ακόμη η διατύπωση – οφείλονταν στον

35. Βλ. για το νομοθέτημα αυτό Τρωιάνου, Οι πηγές κ.λπ. σ. 171 επ.

πατριάρχη Φώτιο³⁶, αποτέλεσαν έναν σημαντικότερο νεωτερισμό. Η νέα αυτή θεώρηση των σχέσεων όμως δεν διατηρήθηκε επί πολύ, γιατί ύστερα από δύο περίπου δεκαετίες ακολούθησε ο «Πρόχειρος Νόμος» του Λέοντος του Σοφού³⁷ που, ενώ επαναλαμβάνει στο μεγαλύτερο μέρος του το περιεχόμενο της «Εισαγωγής», παραλείπει όλες τις υποδιαϊρέσεις («τίτλους») του αρχικού κειμένου με τις διατάξεις τις αναφερόμενες στις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας, που ούτως ή άλλως δεν συμβιβάζονταν με την απολυταρχική και συγκεντρωτική νοοτροπία του Λέοντος. Έτσι οι σχέσεις αυτές επανήλθαν στα αρχικά, πριν από την παρέμβαση του Φωτίου, νομικά πλαίσια.

Όλ' αυτά δεν μπορούσε, βεβαίως, να είναι γνωστά στον Ποτλή, ο οποίος γνώριζε – κατά πάσαν πιθανότητα – το κείμενο που είχε παραθέσει από την έκδοση του J. Löwenklau (Leunclavius)³⁸. Όπως προαναφέρθηκε, στην έκδοση αυτή στηρίχθηκαν οι Ράλλης και Ποτλής κατά την επεξεργασία του πέμπτου τόμου του κοινού τους έργου το 1855, δηλαδή λίγο πριν από την εποχή κατά την οποία συνέταξε ο Ποτλής το εναρκτήριο του μάθημα³⁹.

Εξετάζοντας στη συνέχεια ο Ποτλής τα ερμηνευτικά έργα του εκκλησιαστικού δικαίου που συντάχθηκαν κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, ασχολείται ειδικότερα με τους τρεις σχολιαστές του 12^{ου} αιώνα, τον Ιωάννη Ζωναρά, τον Θεόδωρο Βαλσαμώνα και τον Αλέξιο Αριστηνό (σ. 18-24), τους οποίους, βεβαίως, γνώριζε άριστα, αφού πριν λίγα χρόνια είχε εκδώσει μαζί με τον Γ. Ράλλη τα έργα τους. Από τους τρεις σημαντικότερο θεωρεί τον Ζωναρά, εκφράζει ωστόσο και γι' αυτόν, ιδίως για τη

36. Πρβλ. Σπ.Ν. Τρωιάνου, Ο Μέγας Φώτιος και οι διατάξεις της «Εισαγωγής», «Εκκλησία και Θεολογία» 10 (1989-1991) 489-504.

37. Ως προς τη χρονική σχέση των δύο νομοθετικών έργων βλ. την επιχειρηματολογία του A. Schminck, Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern. [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 13.] Frankfurt a.M. 1986, σ. 98 επ. Αντιρρήσεις, πάντως, για την αναχρονολόγηση του «Πρόχειρου Νόμου» προβάλλει ο Th. E. Van Bochove, To Date and Not To Date. On the Date and Status of Byzantine Law Books, Groningen 1996, σ. 29 επ., επιμένοντας στην παραδοσιακή άποψη.

38. Βλ. Leunclavius, ό.π. τ. II σ. 85. Ο Leunclavius, στην προσπάθειά του να αποκαταστήσει το γνήσιο κείμενο της «Εκλογής» (των αυτοκρατόρων Λέοντος Γ' και Κωνσταντίνου Ε'), ενοποίησε «Εκλογή» και «Εισαγωγή», εκδίδοντας από τον συνδυασμό διαφόρων χειρογράφων ένα κείμενο που δεν είχε υπάρξει ποτέ, στο οποίο η έρευνα έδωσε την ονομασία «Ecloga Leunclavii». Βλ. σχετικά Τρωιάνου, Οι πηγές κ.λπ. σ. 195.

39. Η διάταξη 3.8 της «Εισαγωγής» εμφανίζεται και στο κεφ. 66 του στοιχείου II της «Μικράς Συνόψεως», η οποία εκδόθηκε από τον K.E. Zachariä von Lingenthal στον τ. II του «Jus Graeco-Romanum», Leipzig 1856. Επομένως είχε τον χρόνο ο Ποτλής να συμβουλευθεί την έκδοση αυτή· το θεωρώ όμως εξαιρετικά απίθανο.

μέθοδό του ζωηρές επιφυλάξεις: «Αλλά και ούτος, καίτοι διακρινόμενος των άλλων, δεν είναι πάντῃ ελεύθερος των εμφύτων, ούτως ειπείν, ελαττωμάτων της εποχής του. Η κριτική, η φαινή αὐτῇ λαμπάς, η προς ορθὴν και εὔστοχον ερμηνείαν παντός πράγματος, επομένως δε και των κανόνων, απαραίτητος, αγνοουμένη παρά των συγχρόνων του, ηγνοεῖτο και παρ' αὐτοῦ, μηδὼς φροντίζοντος να εξετάσῃ και κρίνῃ πρῶτον τα κείμενα πριν επιχειρήσῃ να τα ερμηνεύσῃ. Εκ της ιστορίας ωσαύτως, του ασφαλεστάτου τούτου οδηγού, δεν ωφελήθη ὅσον ἔπρεπε και ὅσον ηδύνατο, παραμελήσας πολλάκις να ανερευνήσῃ, ανατρέχων εις τους οικείους χρόνους, τας περιστάσεις καθ' ἃς πολλοὶ των κανόνων συνετάχθησαν, και άνευ της εξακριβώσεως των οποίων αδύνατος είναι η ορθὴ αὐτῶν ἐξηγήσεις» (σ. 18 επ.). Από την τελευταία ιδίως φράση προκύπτει ο έντονος ιδεολογικός χρωματισμός της κρίσης του Ποτλή. Απέναντι στον Βαλσαμῶνα είναι ακόμο πιο αυστηρός: «...η ερμηνεία του, ως έργον επιστήμης κρινομένη, εἶναι υποδεεστέρα της του Ζωναρά, κατά τε τα άλλα και διότι αντέγραψεν αὐτόν καθ' ὅλοκληρίαν» (σ. 20). Του αναγνωρίζει ωστόσο, ὅτι χάρη στο ερμηνευτικό του έργο έχει περισωθῇ το κείμενο μεγάλου αριθμού αυτοκρατορικών νόμων και συνοδικῶν πράξεων, που δεν έχουν παραδοθῇ από ἄλλη πηγῇ.

Οι κρίσεις αυτές, βαθιά επηρεασμένες, ὅπως αναφέρθηκε ἤδη πιο πάνω, από το ιστορικο-δογματικό «περιβάλλον» της εποχής εκείνης, και δικαιολογημένες για τον λόγο αὐτόν, δεν γίνονται πια σήμερα, υπό το φως της νεότερης ιστορικής έρευνας, αποδεκτές. Ειδικότερα, ως προς τη σχέση του έργου των δύο κανονολόγων, είναι βέβαιο πως ο Βαλσαμῶν κατά τη σύνταξη του ερμηνευτικού του υπομνήματος ανέτρεξε στο αντίστοιχο έργο του, παλαιότερου ἄλλωστε, Ζωναρά· δεν μπορεί ὅμως να γίνει λόγος για αντιγραφή, ούτε καν για εξάρτηση, γιατί ο τρόπος εργασίας των δύο ερμηνευτῶν είναι διαφορετικός⁴⁰. Η απουσία «ιστορικής» μεθόδου, που ο Ποτλής επισημαίνει, οφείλεται – στο μέτρο βέβαιο που λείπει πράγματι – σε ἄλλο λόγο. Πρόκειται για ένα γενικότερο πρόβλημα που αντιμετώπισαν ὅλοι οι βυζαντινοὶ νομικοί, ιδίως της μέσης και της ύστερης περιόδου. Το πρόβλημα συνίστατο στην προσπάθεια της κατά το δυνατόν «πιστής» εφαρμογῆς των παλαιῶν διατάξεων στις έννομες σχέσεις της εποχής τους, παρά την τεράστια μεταβολή των κάθε μορφῆς συνθηκῶν που εἶχε μεσολαβήσει, κατά τέτοιο τρόπο ὥστε να προβάλλεται προς τα έξω (διαχρονική) ενότητα δικαίου, η οποία αποτελοῦσε τον ακρογωνιαίον λίθον της πολιτικής θεωρίας των Βυζαντινῶν⁴¹. Το πρόβλημα

40. Βλ. τα λήμματα «Βαλσαμῶν Θεόδωρος» (Σπ. Τρωιάνος) και «Ζωναράς Ιωάννης» (Η. Αναγνωστάκης – Σπ. Τρωιάνος) στο «Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό» τ. Β' (1984) σ. 165 επ. και τ. Δ' (1985) σ. 31, αντιστοίχως.

41. Πρβλ. Τρωιάνου, Οι πηγές κ.λπ. σ. 38 επ.

αυτό ασφαλώς απασχόλησε κυρίως τους θεωρητικούς και τους πρακτικούς του κοσμικού δικαίου, αλλά λόγω της μορφής που είχαν λάβει οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας και της αλληλεξαρτήσεως των δύο έννομων τάξεων, δεν ήταν δυνατό να μείνουν αμέτοχοι και οι κανονολόγοι.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα για την προσπάθεια αυτή αποτελεί ένα σημείο, που αναφέρει και ο Ποτλής. Πρόκειται για τον θεσμό των «ακροωμένων», που στο πρώιμο εκκλησιαστικό δίκαιο του 3^{ου} και του 4^{ου} αιώνα αποτελούσε μία από τις φάσεις της σταδιακής άρσης της ποινής του αφορισμού⁴². Οι κανονικές διατάξεις που προέβλεπαν τον θεσμό αυτόν είχαν κατά τον 12^ο αιώνα προ πολλού ατονήσει. Ο Ποτλής λοιπόν μέμφεται τους Ζωναρά και Βαλσαμώνα ότι αγνοούν το περιεχόμενο του επίμαχου θεσμού (σ. 20), ενώ στην πραγματικότητα τον γνώριζαν ασφαλώς πολύ καλά⁴³ και απλώς προσπάθησαν να τον εντάξουν στις έννομες σχέσεις της εποχής τους, προσδίδοντάς του διαφοροποιημένη σημασία. Άλλο ένα παράδειγμα προσφέρει η τοποθέτηση του Βαλσαμώνος στο θέμα των σχέσεων νόμων και (ιερών) κανόνων⁴⁴ (την οποία επίσης επισημαίνει ο Ποτλής στη σ. 21 επ., καταλογίζοντας ασυνέπεια στον κανονολόγο πατριάρχη Αντιοχείας), ενώ πρόκειται για μία, αγωνιώδη ίσως, προσπάθεια να βρεθεί κάποια ικανοποιητική ισορροπία στο εξαιρετικά ευαίσθητο αυτό ζήτημα, που σε τελική ανάλυση καταλήγει στην αναζήτηση των ορίων της νομοθετικής εξουσίας του αυτοκράτορα⁴⁵. Πάντως είναι γεγονός, ότι ο Βαλσαμών έγινε στόχος επικρίσεων, επειδή μερικές φορές οι λύσεις που έδινε σε νομικά ερωτήματα υπαγορεύονταν από σκέψεις σκοπιμότητας.

Μετά την απόλυση από το Πανεπιστήμιο του Μιχαήλ Ποτλή υπό τις συνθήκες που εκτέθηκαν πιο πάνω, έμεινε κενή η έδρα του εκκλησιαστικού δικαίου μέχρι τον Ιούλιο 1868, οπότε έγινε ανάθεση του μαθήματος στον Κωνσταντίνο Φρεαρίτη, που μέχρι τότε δίδασκε ρωμαϊκό δίκαιο. Παρά το γεγονός, ότι η δραστηριότητά του ως καθηγητή του εκκλησιαστικού δικαίου καλύπτει όλα τα ακαδημαϊκά έτη μέχρι το 1881, δεν φαίνεται να συνέγραψε ο Φρεαρίτης κάποιο συστηματικό βοήθημα για τον

42. Πρβλ. Χριστοφιλόπουλο, ό.π. (σημ.2) σ. 270.

43. Η γνώση τους προκύπτει από την ερμηνεία τους στους κανόνες 14 της Α' Οικουμενικής Συνόδου και 11 του Γρηγορίου Νεοκαισαρείας (Ράλλης-Ποτλής, ό.π. τ. Β' σ. 144 και τ. Δ' σ. 66, αντιστοίχως).

44. Βλ. σχετικώς H.G. Beck, *Nomos, Kanon und Staatsraison in Byzanz*. [Österreichische Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl., Sitzungsber. 384.] Wien 1981, passim, ιδίως σ. 11 επ., 17 επ., 28 επ., 45 επ.

45. Για το θέμα αυτό βλ. γενικώς D. Simon, *Princeps legibus solutus. Die Stellung des byzantinischen Kaisers zum Gesetz*, «Gedächtnisschrift W. Kunkel» (Frankfurt a.M. 1984) 449-492, ιδίως σ. 475 επ.

κλάδο αυτόν⁴⁶, έτσι ώστε επί αρκετό διάστημα το μικρό πόνημα του Ποτλή ήταν το μοναδικό που εξυπηρετούσε την άμεση ενημέρωση.

* * * * *

Η μελέτη αυτή γράφτηκε στη μνήμη του Μιχαήλ Ποτλή, επειδή κατά το έτος 2003 συμπληρώνονται 140 χρόνια από τον θάνατό του. Αποτελεί απότιση φόρου τιμής στον πρώτο κάτοχο της τακτικής έδρας του Εκκλησιαστικού Δικαίου στη Νομική Σχολή του «Αθήνησι» Πανεπιστημίου από τον τελευταίο⁴⁷.

46. Κατά τη μαρτυρία του Παναγιωτάκου, ό.π. σ. 47. Κυκλοφόρησαν ωστόσο (στενογραφημένες;) παραδόσεις του Φρεαρίτη, ίσως θεωρημένες και από τον ίδιο. Έχω στην κατοχή μου έναν τόμο από 480 χειρόγραφες σελίδες, που καλύπτουν όλο το γενικό μέρος του εκκλησιαστικού δικαίου, από τις παραδόσεις των ακαδημαϊκών ετών 1870/71 και 1871/72. Υπάρχει η πληροφορία ότι σώζεται και δεύτερος τόμος αυτών των παραδόσεων. Ίσως εκεί ανήκε το κείμενο που δημοσίευσε από το ανέκδοτο αρχείο του Κ.Γ. Φρεαρίτη ο Π. Παναγιωτάκος υπό τον τίτλο «Θεολογία δογματική» στο «Αρχεὶον εκκλησ. και κανονικὸ δικαίου» τ. 1 (1946) 5-12, τ. 2 (1947) 3-11, 107-113, 217-222 και τ. 3 (1948) 3-8, 97-103, 167-170.

47. Όπως είναι γνωστό, με τον ν. 1268/1982 «Για τη δομή και λειτουργία των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων» καταργήθηκε η έδρα ως οργανωτική μονάδα. Υπό τη νέα ρύθμιση το Εκκλησιαστικό Δίκαιο εντάχθηκε στον Τομέα Ιστορίας, Φιλοσοφίας και Κοινωνιολογίας του Δικαίου.

Σεμινάριο Ιστορίας Δικαίου

Εδώ και μια εξαετία πραγματοποιείται στο χώρο του Σπουδαστηρίου Ιστορίας Δικαίου, το οποίο στεγάζεται στο κεντρικό Πανεπιστήμιο Αθηνών (Πανεπιστημίου 30), το Σεμινάριο Ιστορίας Δικαίου. Διδάσκοντες και ερευνητές της Ιστορίας Δικαίου της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, του Παντείου Πανεπιστημίου και του Κέντρου Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών, μαζί με παρεπιδημούντες συναδέλφους, ημεδαπών ή αλλοδαπών πανεπιστημιακών ιδρυμάτων, επιλέγουμε το θέμα συζήτησης κάθε έτους. Για το ακαδημαϊκό έτος 2001/2002, το θέμα μας ήταν: "Κώδικες και κωδικοποιήσεις από την πρώτη αρχαιότητα μέχρι τους νεότερους χρόνους". Οι εισηγήσεις κάλυψαν την πρώτη και κλασική ελληνική αρχαιότητα, τον ρωμαϊκό Δωδεκάδελτο, τον θεοδοσιανό και τον ιουστινιάνειο κώδικα, καθώς και, εκτός ελλαδικού χώρου, τις γαλλικές ποινικές κωδικοποιήσεις των 18ου/19ου αιώνα. Λόγω της έκτασής του, το θέμα δεν εξαντλήθηκε κατά το προηγούμενο ακαδημαϊκό έτος και για το λόγο αυτό θα μας απασχολήσει και κατά το χειμερινό εξάμηνο του έτους 2002/2003.

Στο Σεμινάριο μετείχαν ως τακτικά μέλη οι:

Σοφία Αδάμ, Ιουλία Βελισσαροπούλου, Αθηνά Δημοπούλου, Ελένη Καραμπάτσου, Δημήτρης Καράμπελας, Βαγγέλης Καραμπελιάς, Σπύρος Κουλοχέρης, Ρίτα Λαζάρου, Βασιλική Λεονταρίτου, Έφη Μπάσδρα, Κέλλυ Μπουρδάρα, Μαργαρίτα Ντεάν, Δάφνη Πέννα, Ελευθερία Παπαγιάννη, Χρήστος Παπαγρηγορίου, Μάριος Τάνταλος, Σπύρος Τρωιάνος, Γιάννης Χατζάκης και Ανδρέας Χέλμης. Ακόμη, σε ορισμένα σεμινάρια παρέστησαν οι: Ηλίας Αρναούτογλου, Μαρία Γιούνη, Φωτεινή Δεκάζου-Στεφανοπούλου, Νέστωρ Κουράκης, Κώστας Πιτσάκης, Στέφανος Στεφανόπουλος και Γιάννης Τζαμτζής.

Ευχαριστούμε θερμώς την Ακαδημία Αθηνών διά του Διευθυντή του Κέντρου Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου Βαγγέλη Καραμπελιά που δέχθηκε να φιλοξενήσει στην Επετηρίδα του Κέντρου τις εισηγήσεις του Σεμιναρίου επισφραγίζοντας με τον τρόπο αυτό την στενή συνεργασία μεταξύ ομοτέχνων της Ακαδημίας Αθηνών και του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου.

Ι. Βελισσαροπούλου-Καράκωστα

ΙΟΥΛΙΑ ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ

Κωδικοποιήσεις στην Αρχαϊκή Ελλάδα

Το ζήτημα των κωδίκων και των κωδικοποιήσεων των νόμων βρίσκεται στην ημερήσια διάταξη τόσο για τους ιστορικούς του δικαίου όσο και για τους νομικούς του ισχύοντος δικαίου. Τα τελευταία χρόνια έχουν πραγματοποιηθεί τουλάχιστον τρεις διεθνείς συναντήσεις επάνω στο θέμα αυτό. Στις 14 Φεβρουαρίου 1997, το κέντρο φιλοσοφίας του δικαίου του Πανεπιστημίου των Παρισιών (Paris II) διοργάνωσε ημερίδα αφιερωμένη στις "κωδικοποιήσεις στον αγγλο-αμερικανικό κόσμο". Λίγους μήνες αργότερα (27-29 Νοεμβρίου 1997), πραγματοποιήθηκε στο Στρασβούργο συνέδριο για την "κωδικοποίηση των νόμων στην Αρχαιότητα" (La codification des lois dans l'Antiquité. Actes du Colloque de Strasbourg 27-29 septembre 1997 édités par Ed. Lévy, Université Marc Bloch de Strasbourg. Travaux du Centre de Recherche sur le Proche-Orient et la Grèce antiques 16, Diffusion De Boccard, Paris, 2000). Ακόμη, τον Σεπτέμβριο του 1999, η διεθνής εταιρία ιστορίας αρχαίων δικαίων Fernand de Visscher διοργάνωσε στο Exeter της Μεγάλης Βρετανίας συνάντηση για της κωδικοποιήσεις της Αρχαιότητας.

Όπως επισημαίνει ο Edmond Lévy (όπ. παρ. σ. 5-6), το ίδιο το θέμα "κώδικες και κωδικοποιήσεις" θέτει μια σειρά από ερωτήματα στα οποία καλείται να απαντήσει ο μελετητής:

1) Πρώτα απ' όλα τίθεται το ζήτημα του ορισμού: Τί είναι ακριβώς ένας κώδικας και πότε πρωτοεμφανίζεται η έννοια του κώδικα; Ως προς τί διαφέρει ένας κώδικας από μια συλλογή δικαστηριακών αποφάσεων ή περιπτωσιολογίας; Ένας κώδικας περιλαμβάνει και ταξινομεί κείμενα (ή πρακτικές) που προϋπήρχαν καταργώντας ενδεχόμενες μεταξύ τους αντιθέσεις και επαναλήψεις (σε πνεύμα λογικής και οικονομίας) ή αντίθετα συντάσσεται ex nihilo; Προϋπόθεση ενός κώδικα είναι ένας κάποιος βαθμός αφαίρεσης (αρχές του δικαίου και αφηρημένες νομικές έννοιες);

Έχει εξαντλητικό χαρακτήρα όσον αφορά τις προβλεπόμενες έννομες σχέσεις και καταστάσεις;

2) Ερωτήματα επίσης γεννώνται και αναφορικά με τις καταβολές ενός κώδικα, δηλαδή με τα παραγωγικά αίτια που οδήγησαν στη σύνταξή του. Ποιές ιστορικές συνθήκες οδήγησαν στη σύνταξή του και ποιός είναι αυτός που την πραγματοποιήσε; Ποιός είναι ο ρόλος της γραφής (είναι δυνατόν να υπάρξει “άγραφος” κώδικας); Οι συντάκτες γνώριζαν τους κώδικες που ενδεχομένως προϋπήρχαν σε άλλες χώρες και, σε καταφατική περίπτωση, τους λάμβαναν υπόψη;

3) Ποιά είναι η επίδραση που ασκεί η κωδικοποίηση του δικαίου; Καθλώνει το δίκαιο εμποδίζοντας ή επιβραδύνοντας την εξέλιξή του ή αντίθετα αποτελεί απλώς μια αφετηρία από την οποία ξεκινά κάθε εξέλιξη; Ασκή ρόλο πολιτικό ενοποιώντας το δίκαιο στο πλαίσιο συγκεκριμένης κεντρικής εξουσίας και περιορίζοντας τον δικαιοπλαστικό ρόλο του δικαστή προς όφελος ενός δικαίου θεμελιωμένου αποκλειστικά στον νόμο;

Σε αυτά τα γενικά προβλήματα έρχονται να προστεθούν τα ειδικότερα που συνδέονται με συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, καθώς ο προβληματισμός δεν είναι ο ίδιος αναφορικά με τους κώδικες της Μεσοποταμίας με αυτόν που τίθεται λ.χ. για τις βυζαντινές κωδικοποιήσεις.

Ως προς το πρώτο ερώτημα, τί είναι κώδικας και κωδικοποίηση, οι ορισμοί που δίδονται στο Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας του Γ. Μπαμπινιώτη είναι: “κώδικας: 1. συναγωγή νόμων και νομικών διατάξεων που ανήκουν στον ίδιο κλάδο του δικαίου και οι οποίοι παρουσιάζονται συντεταγμένοι με μέθοδο και σύστημα... 2. (ειδικот.) συλλογή νόμων και νομικών διατάξεων, που συντάχθηκε υπό την επίβλεψη ανώτατου άρχοντα: ιουστινιάνειος/ναπολεόντειος /του Χαμουραμπί /κανονικού Δικαίου (της ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας). 3. (κατ’ επέκτ.) το σύνολο αρχών, κανόνων και διατάξεων που αναφέρονται σε συγκεκριμένο ζήτημα ή ρυθμίζουν τις σχέσεις ομάδας ανθρώπων: ηθικός / υπαλληλικός / άγραφος/ επαγγελματικός κλπ. Κωδικοποίηση: 1. η μεθοδική συλλογή, καταγραφή και κατάταξη αρχών, κανόνων, ρυθμιστικών κειμένων κλπ. σε ομοειδή ύλη, ώστε να αποτελέσουν ενιαίο σώμα (κώδικα). 2. ΝΟΜ. η συστηματική και μεθοδική συγκέντρωση και κατάταξη κανόνων δικαίου (νομοθετικών κειμένων, διατάξεων, συνθηκών κλπ.), που σχετίζονται με το ίδιο αντικείμενο, ώστε να συγκροτήσουν ενιαίο κείμενο με λογική σειρά και εσωτερική αλληλουχία, χωρίς περιττές, επαναλαμβανόμενες ή αλληλοσυγκρουόμενες διατάξεις”.

Εκτός από τη μεθοδικότητα, τη συστηματικότητα και την επιτακτικότητα (απόρροια της ετερονομίας του δικαίου), ως κανόνας δικαίου, ένας κώδικας θα πρέπει να ανταποκρίνεται στο κανονιστικό στοιχείο του δικαίου, να περιλαμβάνει δηλαδή ρυθμίσεις με κανόνες απρόσωπους που

έχουν αναγκάει κάποιον βαθμό αφαίρεσης και γενικότητας.

Σε μια σχετικά πρόσφατη μελέτη για το common law και τις αμερικανικές κωδικοποιήσεις ("What has Happend to the Common Law? Recent American Codifications, and their Impact on Judicial Practice and the Law's Subsequent Development", *Wisconsin Law Review* 1994, σ. 1119-1286)¹, ο Mark Rosen ορίζει την κωδικοποίηση ως "the legislative pronouncement of previously judge-made law in an organized and authoritative form". Ο Rosen διακρίνει τέσσερις διαφορετικούς τύπους κωδικοποιήσεων:

Α. Απόλυτα εξαντλητική κωδικοποίηση στην οποία όλες οι προγενέστερες διατάξεις καταργούνται ρητώς και αντικαθίστανται από ένα νομοθετικό κείμενο που αυτο-προσδιορίζεται ως πλήρης κώδικας. Υπό την έννοια αυτή αντιλαμβάνονται τον κώδικα οι περισσότεροι ιστορικοί του δικαίου αλλά και μη ειδικοί του δικαίου ή της ιστορίας του.

Β. Εν μέρει εξαντλητική κωδικοποίηση, η οποία δεν καταργεί ούτε αντικαθιστά το σύνολο του προγενέστερου δικαίου αλλά μόνο ένα συγκεκριμένο πεδίο του και ως εκ τούτου συνυπάρχει με άλλες δικαικές πηγές που εξακολουθούν να ρυθμίζουν έννομες καταστάσεις που δεν περιελήφθηκαν στον κώδικα.

Γ. Διαρκής ευρετηριακή κωδικοποίηση, στο πλαίσιο της οποίας ο κώδικας συνιστά ένα μέσον ενημέρωσης του δικαίου, "ένα διαρκές ευρετήριο του ισχύοντος δικαίου ...μέσω του οποίου επιτυγχάνεται η συγκεντρωση του δικαίου υπό μια σαφή και θετική μορφή προς δημόσια χρήση" ("a perpetual index to the known law... bringing [it] together in a concise and positive form for public use", Rosen, όπ. παρ., σ. 1132-33).

Δ. Η μετα-προγραμματική κωδικοποίηση στο πλαίσιο της οποίας ο κώδικας αντιμετωπίζεται ως δικαικό organizer που επιλέγει, με φιλοσοφικό αιτιολογικό, συγκεκριμένες έννομες απεικονίσεις σε βάρος άλλων (meta-scheme codification, which views the code as an organizer of the law, choosing on philosophical grounds certain configurations over others).

Για τους περισσότερους νομικούς, ένας τυπικός κώδικας είναι a priori έργο ενός νομοθετικού σώματος, στοιχείο απαραίτητο για τον χαρακτηρισμό. Δεν είναι ουσιαστικής σημασίας αν ο κώδικας περιλαμβάνει το σύνολο των εν ισχύ κανόνων δικαίου ή μόνον αυτούς που ισχύουν για ορισμένο δικαιικό πεδίο.

Όπως θα διαπιστώσουμε εξετάζοντας τις αρχαίες πηγές, "κωδικοποίηση" και "κώδικας" συνιστούν όρους που μόνο αναχρονιστικά μπορούν να συνδεθούν με τα συμπληρωματικά έργα της αρχαιότητας. Όπως επισημαί-

1. Την μελέτη του M.D. Rosen γνωρίζω μόνον από την εκτενή αναφορά σε αυτήν από την Martha T. Roth, "Laws of Hammurabi", *La codification des lois dans l'Antiquité*, σ. 12 επ.

νει η Martha T. Roth, για τους ιστορικούς του δικαίου, μια συλλογή νόμων συνιστά κώδικα εφόσον: 1) μετά από μια προπαρασκευαστική διαδικασία παράγεται 2) ένα γραπτό κείμενο στο οποίο η θεσμοθετημένη εξουσία προσδίδει επιτακτικό χαρακτήρα, και το οποίο 3) είναι δεσμευτικό στο πεδίο της απονομής, της δικαιοσύνης και της διοίκησης.

1. Το πρώτο βήμα της κωδικοποίησης συνίσταται στη συγκέντρωση του υλικού: παραδόσεις, δικαστικά προηγούμενα, άλλου είδους διατάξεις αναγκαστικού χαρακτήρα, έθιμα, είτε προσκομίζονται εγγράφως (οι αποφάσεις) είτε παραδίδονται προφορικά και ενδέχεται είτε να γίνουν δεκτά από τον ή τους νομοθέτες είτε, αντίθετα, να αποτελέσουν τη βάση για μεταρρύθμιση προηγούμενης πρακτικής. Στο πρώτο αυτό βήμα της κωδικοποίησης παίρνουν μέρος πρακτικοί και συντάκτες, πρόσωπα που γνωρίζουν τις παραδόσεις, συγκεντρώνουν τις πηγές, αναλύουν, σταθμίζουν, και τέλος επιλέγουν ανάμεσα σε αντιφατικές εναλλακτικές παραδόσεις.

2. Κατά το δεύτερο βήμα της κωδικοποίησης παράγεται το κείμενο μετά από συμπληρωματική διαδικασία, προσδιορισμό των σκοπών και των κατευθυντηρίων της κωδικοποίησης. Οι συντάκτες παρουσιάζουν ένα κείμενο το οποίο είναι δυνατόν να τεθεί σε ισχύ είτε μέσω σχετικής εξουσίας των ιδίων των συντακτών του είτε μέσω μιας εξουσιαστικής μορφής, θεού ή βασιλέα. Είναι σημαντικό στο σημείο αυτό η εξουσιαστική φιγούρα να έχει εξουσία καταναγκασμού (θρησκευτικές κυρώσεις, στρατιωτική δύναμη κλπ). Το τελευταίο στάδιο του δεύτερου αυτού βήματος της κωδικοποίησης είναι η δημοσίευση του κειμένου. Το κείμενο και η αρχή που βρίσκεται πίσω από αυτό δημοσιοποιούνται, γραπτώς ή προφορικά ή με συνδυασμό των δύο. Το σημαντικό είναι ότι το κείμενο αποχτά, μέσω της δημοσίευσης, ένα ακροατήριο, ένα κοινό.

3. Το τρίτο βήμα μιας κωδικοποίησης συνίσταται στην επίδραση του κωδικοποιημένου κειμένου στην έννομη πραγματικότητα στην οποία βιώνουν οι αποδέκτες του. Η επίδραση συναρτάται με το κύρος της πολιτικής, ηθικής ή άλλης εξουσίας που ώθησαν στην εκπόνηση του κωδικοποιητικού έργου.

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι ένας νομικός κώδικας είναι 1ον νόμος και 2ον κώδικας. Το 1ον σημαίνει ότι το κείμενό του δεν έχει πληροφοριακό χαρακτήρα, αλλά επιτακτικό, και συνιστά πηγή δικαίου, δεσμευτική για τον εφαρμοστή του δικαίου. Το γεγονός ότι πρόκειται για κώδικα σημαίνει ότι συνιστά μια εξαντλητική πηγή του δικαίου ή τουλάχιστον του πεδίου που ρυθμίζεται στη συγκεκριμένη περίπτωση.

Οι πρόωμοι κώδικες

Οι παλαιότερες γνωστές έννομες τάξεις είναι αυτές της Εγγύς Ανατολής απ' όπου προέρχονται και γραπτά κείμενα που θα χαρακτηρίζαμε ως κώδικες².

Οι αρχαιότερες και περισσότερες κωδικοποιήσεις, δώδεκα σε διάστημα 1500 ετών, πραγματοποιήθηκαν στην αρχαία Μεσοποταμία. Οι σημαντικότεροι από αυτούς τους κώδικες είναι:

- Κώδιξ Ur-Nammu (Σουμέριος, c. 2100 π.Χ.)
- Κώδιξ Lipit-Ishtar (Σουμέριος, c. 1900 π.Χ.)
- Κώδιξ Eshnunna (Ακκαδικός, c. 1770 π.Χ.)
- Κώδιξ Χαμμουραπί (Ακκαδικός, c. 1750 π.Χ.)
- Ασσυριακοί νόμοι (Ακκαδικοί, c. 14ος αι.)
- Νόμοι Χαιτταίων (17ος-12ος αι.)
- Νεο-βαβυλωνιακοί νόμοι (7ος αι.)

Το μεγαλύτερο συμπλήρωμα δικαιοκτών διατάξεων της Εγγύς Ανατολής, που πραγματοποιήθηκε γύρω στο 1750 π.Χ. υπό την αιγίδα του βασιλιά Χαμμουραπί, θέτει μια σειρά από ερωτήματα αναφορικά με: 1) τα πρότυπα των κωδικοποιήσεων, 2) τις πιθανές πηγές του κώδικα, 3) τη θέση του κώδικα στη σύγχρονή του έννομη τάξη και 4) τη επίδρασή του στις μεταγενέστερες γενεές.

Διαδεχόμενος τον πατέρα του στο θρόνο της Βαβυλώνας, ο Χαμμουραπί τέθηκε επικεφαλής μιας εκτεταμένης αυτοκρατορίας που κάλυπτε το μεγαλύτερο μέρος της σημερινής Εγγύς Ανατολής. Η επεκτατική πολιτική του βαβυλωνίου μονάρχη έφερε τόσο τον στρατό, όσο και το διπλωματικό προσωπικό και τους βαβυλωνίους εμπόρους σε επαφή με λαούς που μιλούσαν διάφορες γλώσσες και διαλέκτους, εφάρμοζαν ποικίλα θρησκευτικά έθιμα και είχαν διαφορετικές κοινωνικές και οικονομικές συμπεριφορές. Αφού διοίκησε επί 40 περίπου χρόνια τους ποικίλους και ετερογενείς αυτούς λαούς και είχε ήδη πίσω του μια ιδιαίτερα μακρόχρονη βασιλεία, ο Χαμμουραπί ανέθεσε στους γραφείς και τους τεχνίτες του την κατασκευή ενός επιβλητικού σε μέγεθος μνημείου: Μια στήλη ύψους 2.25 μ. από βασάλτη πάνω στην οποία χαράχτηκε ένα μήνυμα. Το μήνυμα αυτό αποδόθηκε με δύο τρόπους ή ακριβέστερα, όπως επισημαίνει ο Westbrook, με δύο μέσα μαζικής επικοινωνίας: τον γραπτό λόγο, έγγραφο κείμενο που όμως προοριζόταν να διαβαστεί προφανώς δημόσια (γραπτός/προφορικός λόγος) και το οπτικό, την εικαστική απόδοση του βασιλικού μηνύματος.

2. Τα στοιχεία για τους κώδικες της αρχαίας Μεσοποταμίας έχουν ληφθεί από την μελέτη του R. Westbrook, "Codification and Canonization", *La codification des lois dans l'antiquité*, σ. 33-47.

Η “στήλη του Χαμμουραμπί” αυτο-αποκαλείται *narû* “στήλη” ή *pari satrim* “εγγεγραμμένη στήλη”. Το έγγραφο μήνυμα της στήλης αποτελείται από τον Πρόλογο και τον Επίλογο (περιλαμβάνουν περισσότερους από 4000 στίχους) και περίπου 300 περιπτωσιολογικά διατυπωμένες διατάξεις, που στην ίδια τη στήλη χαρακτηρίζονται ως “δίκαιες αποφάσεις” (*dinat misarim*), ή “αποφάνσεις δικαιοσύνης” (*awât misarim*) ή απλώς “οι αποφάσεις μου” (*awâtua*). Στην οπτική αναπαράσταση, η οποία αυτο-αποκαλείται “η εγχάρακτη εικόνα μου” (*usuratua*), εμφανίζεται ο ίδιος ο βασιλέας να λαμβάνει τα εμβλήματα της εξουσίας από τον θεό της δικαιοσύνης.

Στην *editio princeps* του χειμένου της στήλης, το 1902, ο Scheil το χαρακτήρισε *code de lois* (*droit privé*) και έκτοτε παρέμεινε να αποκαλείται “κώδικας”. Ο χαρακτηρισμός αυτός τέθηκε υπό αμφισβήτηση στη δεκαετία του 50. Στην ακόμη και σήμερα αναντικατάστατη έκδοση των νόμων της Βαβυλώνας (*The Babylonian Laws*, vol 1, Oxford, 1952, σ. 45), οι G.R. Driver και J.C. Miles επισημαίνουν ότι, ο ίδιος ο Χαμμουραμπί, πουθενά δεν αποκαλεί το έργο “κώδικα”. Ο βαβυλώνιος ηγεμών υπήρξε μεταρρυθμιστής του δικαίου και νομοθέτης και δεν ισχυρίζεται ότι κωδικοποιεί ή αναδημοσιεύει το σύνολο του ισχύοντος δικαίου. Κατά συνέπεια, δεν πρόκειται για μια προσπάθεια εξαντλητικής συγκέντρωσης των διατάξεων, αλλά, οι έννομες καταστάσεις που πραγματεύεται επιλέχθηκαν απλώς και μόνο επειδή, κατά τη γνώμη του βασιλέα, έπρεπε να τύχουν νομοθετικής ρύθμισης ή απαιτείτο να δοθεί σε αυτές έμφαση μέσω αναδημοσίευσής τους.

Οι Driver-Miles δεν δέχονται το χαρακτηρισμό “κώδικας” για το έργο του Χαμμουραμπί, όπως όμως επισημαίνεται από άλλους αν δεν πρόκειται για κώδικα, τότε δεν έχουμε κανένα κώδικα από την αρχαία Μεσοποταμία ούτε, θα προσέθετα, από καμία από τις 750-800 πόλεις της Αρχαίας Ελλάδος.

Η μέθοδος

Οι διατάξεις των αρχαίων κωδίκων είναι διατυπωμένες περιπτωσιολογικά, με παράθεση παραδειγμάτων, μέθοδος χαρακτηριστική της μεσοποταμιακής επιστήμης. Ήδη από την τρίτη χιλιετία, οι Μεσοποταμιοί ανέπτυξαν μια τεχνική οργάνωσης της γνώσης καταρτίζοντας καταλόγους από ομοειδή παραδείγματα: χλωρίδας, πανίδας, επαγγελματιών, γραμματικών παραδειγμάτων κοκ. Μια πιο εξεζητημένη μορφή τέτοιων καταλόγων συνίστατο στην παράθεση περιπτώσεων: ιατρικά συμπτώματα και η διάγνωσή τους, οιωνοί και η σημασία τους, δικαιικά προβλήματα και η επίλυσή τους. Διατυπώνονταν σε υποθετικό λόγο, ο οποίος και ήταν χα-

ρακτηριστικός της επιστημονικής μεθόδου της Μεσοποταμίας: αν ο X κάνει το Ψ, η τιμωρία του θα είναι Ω.

Η μεσοποτάμια επιστήμη πρέπει να κυριάρχησε κάθε άλλου πολιτισμού που προϋπήρχε ανάμεσα στον Τίγρη και τον Ευφράτη και σε όλη την Εγγύς Ανατολή με μερική εξαίρεση την Αίγυπτο. Το είδος των περιπτωσιολογικών κωδίκων αποτελεί μια από τις όψεις αυτής της επιστημονικής κυριαρχίας η οποία, κατά τον Westbrook, διείσδυσε και στην λεκάνη της Μεσογείου.

Συγκρινόμενη με τις κλασικές ή τις σύγχρονες μεθόδους οργάνωσης της γνώσης, η προσέγγιση των Μεσοποταμίων μοιάζει πρωτόγονη, πρωτο-επιστημονική και ανίκανη να διατυπώνει γενικές αρχές και αφηρημένες κατηγορίες. Ως εκ τούτου, αδυνατεί να επιχειρηματολογεί καθέτως, μόνο οριζοντίως, συναθροίζοντας παραδείγματα που αποκλείεται να καταλήξουν σε ένα έργο με εξαντλητικό χαρακτήρα.

Ωστόσο, κατά τον Westbrook, ο ίδιος ο Χαμμουραμί, στον Επίλογο του κώδικα, μοιάζει να θεωρεί το αντίθετο:

“Σε κάθε αδικηθέντα ας αναγνωσθούν οι διατάξεις της στήλης μου, ας ακούσει τα μεγαλειώδη (θεία) λόγια μου και ας του αποκαλύψει η στήλη μου τη λύση στην υπόθεσή του”. Και λίγο πιο πέρα: “Στο μέλλον, κάθε βασιλιάς που θα διοικήσει τη χώρα, ας διαφυλάξει τα ορθά λόγια που έγραψα στη στήλη μου. Ας μην μεταβάλει τις κρίσεις και τις αποφάσεις μου”.

Παράδειγμα της περιπτωσιολογικής μεθόδου των Βαβυλωνίων βρίσκεται στις πρώτες παραγράφους του κώδικα:

1. Αν κάποιος κατηγορεί έναν άνθρωπο για ανθρωποκτονία και δεν το αποδεικνύει, ο κατηγορών θα θανατωθεί.

2. Αν κάποιος κατηγορεί έναν άνθρωπο για μαγεία και δεν το αποδεικνύει, αυτός που κατηγορείται για μαγεία θα πάει στο ποτάμι και θα πήδηξει μέσα. Αν το ποτάμι τον σκεπάσει, ο κατηγορών θα πάρει το σπίτι του· αν το ποτάμι τον καθάρει και γλυτώσει, αυτός που τον κατηγορεί για μαγεία θα θανατωθεί και αυτός που πήδηξε στο ποτάμι θα πάρει το σπίτι του κατηγορού.

3. Αν κάποιος, κατά τη διάρκεια μιας δίκης, ψευδομαρτυρήσει και δεν αποδείξει αυτά που λέει, αν πρόκειται για κεφαλική δίκη, ο άνθρωπος αυτός θα θανατωθεί.

4. Αν η μαρτυρία σχετίζεται με σίτο ή άργυρο, θα υποστεί την ποινή της συγκεκριμένης περίπτωσης.

5. Αν ένας δικαστής δικάζει μια υπόθεση, εκδίδει μια απόφαση που περικλείεται σε ένα σφραγισμένο έγγραφο, και στη συνέχεια μεταβάλλει την απόφασή του, θα πρέπει να αποδειχθεί η αλλαγή της απόφασης του δικαστή και να υποχρεωθεί αυτός να καταβάλει δώδεκα φορές την αξία του επίδικου αντικειμένου.

Το κοινό θέμα των 5 παραγράφων είναι η αντιδικία. Οι παράγραφοι καλύπτουν το συγκεκριμένο αντικείμενο υιοθετώντας την τεχνική της χρονολογικής σειράς: γένεση μιας αξίωσης, εκδίκαση, έκδοση απόφασης. Για κάθε στάδιο δίδονται παραδείγματα αντικοινωνικής και παράνομης συμπεριφοράς, ορισμένα κοινά άλλα λιγότερο. Μολονότι παρέχεται μικρός μόνο αριθμός παράνομων συμπεριφορών και αγώγιμων αξιώσεων, οι σχετικές παράγραφοι του κώδικα θέτουν όλες τις παραμέτρους του συγκεκριμένου αντικειμένου και αν δεν ορίζονται τουλάχιστον διαφαίνονται οι αρχές βάσει των οποίων θα κριθούν άλλες υποθέσεις που εντάσσονται στο ίδιο δικαιοκώδιο.

Υπάρχει, επομένως, μεγάλη διάσταση ανάμεσα στην αντίληψη των αρχαίων ως προς τον εξαντλητικό χαρακτήρα του έργου τους και τη δική μας εκτίμηση σύμφωνα με τα σημερινά κριτήρια. Υπό το πρίσμα αυτής της απόστασης θα πρέπει να κατανοήσουμε τα λόγια του Χαμμουραπί στον Επίλογό του, όταν, αναφερόμενος στον κώδικά του, θεωρεί πως το κείμενο αυτό θα πρέπει να διατηρηθεί και από τους μελλοντικούς βασιλείς της χώρας.

Επιτακτικότητα

Η επιτακτικότητα των αρχαίων κωδίκων αμφισβητείται από πολλούς ιστορικούς του δικαίου, για το λόγο ότι το στοιχείο αυτό δεν προκύπτει από τη διατύπωσή τους, διαφορετική από αυτήν των σύγχρονων κωδίκων, ή ακόμη λόγω του "επιστημονικού" χαρακτήρα τους.

Ο R. Westbrook απορρίπτει την επιτακτικότητα των κωδίκων όχι λόγω του τρόπου γραφής τους αλλά λόγω του τρόπου προσέγγισής τους από τους σύγχρονους τους.

Ερμηνεία του δικαίου

Στις σημερινές έννομες τάξεις, τα εργαλεία που παρέχονται στον ερμηνευτή του δικαίου δεν περιορίζονται στο γράμμα του νόμου. Οι ιστορικές συνθήκες, η βούληση του νομοθέτη, ο σκοπός του νόμου, επικουρούν τον αναγνώστη-ερμηνευτή να κατανοήσει και να ερμηνεύσει τον νόμο, ο οποίος δεν είναι απλώς και μόνο μια επιταγή. Από τη στιγμή της δημοσίευσής του, ο νόμος προσωποποιεί τον νομοθέτη. Γίνεται ταυτόχρονα μήνυμα και δημιουργός μηνύματος. Κατά συνέπεια, απαιτούνται εξειδικευμένες γνώσεις για την ορθή ανάγνωση και κατανόηση του νόμου, απαιτείται ερμηνεία του δικαίου.

Στην αρχαία Εγγύς Ανατολή δεν υπάρχουν ακόμη νομικοί, με την έννοια της εξειδικευμένης επαγγελματικής τάξης. Η απουσία αυτή οφείλεται,

εν μέρει, στο γεγονός ότι δεν έχει ακόμα δημιουργηθεί η θεωρητική βάση της επιστήμης τους. Τα κενά αυτά της επιστήμης, τα οποία υπήρξαν καθοριστικά για την μορφή των κωδίκων, υπαγόρευσαν και τον τρόπο ανάγνωσης των νομικών κειμένων. Ένα από τα κυριότερα εργαλεία για την ερμηνεία των νομικών κειμένων, ο ορισμός, υπήρξε άγνωστος. Ακόμη όμως πιο σημαντικό ήταν το status των δικαιοκτών κανόνων στο πολιτειακό πλαίσιο των κρατών της εποχής: οι κανόνες αυτοί δεν είχαν ακόμη αποκτήσει επαρκή αυτονομία ώστε να απαιτείται ένας ιδιαίτερος επιστημονικός κλάδος για την ερμηνεία τους.

Είτε πρόκειται για μεμονωμένες διατάξεις είτε για κείμενα που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως κώδικες, ή ακόμα για ιδιωτικά συμβόλαια, τα κείμενα αυτά δεν έχουν αυτόνομη επιτακτικότητα. Εκφράζουν και αποδεικνύουν τη βούληση των δημιουργών τους, και η όποια κανονιστικότητα μπορεί να τους αποδοθεί δεν επιβιώνει των δημιουργών τους. Εκφράζοντας τη βούληση των βασιλέων, οι κώδικες της Μεσοποταμίας δεν έχουν διόλου εξασφαλισμένο μέλλον, καθώς οι επιταγές αυτές μπορούν κάλλιστα να καταργηθούν και να αντικατασταθούν από τον επόμενο μονάρχη ο οποίος έχει τη δυνατότητα, μέσω αντίθετων επιταγών, να καταργήσει ό,τι πραγματοποιήθηκε στο παρελθόν. Αν ο Χαμμουραπί ελπίζει ότι οι βασιλείς που θα τον διαδεχτούν θα σεβαστούν τα λόγια του που χαράχτηκαν στην στήλη είναι διότι τα λόγια αυτά εμπεριέχουν και αποδεικνύουν σοφές κρίσεις οι οποίες επιλύουν κάθε περίπτωση που μπορεί να εμφανιστεί, και όχι διότι η στήλη είναι ένας νόμος ανεξάρτητος από τον δημιουργό του και ο οποίος εξακολουθεί να ισχύει ακόμα και αν αυτός πάψει να υπάρχει. Η αλληλεξάρτηση μηνύματος και δημιουργού διαφαίνεται και στο γεγονός ότι, με τις ίδιες κυρώσεις (κατάρεις), απειλούνται οι μελλοντικοί βασιλείς που θα διαγράψουν λέξεις από τη στήλη με αυτούς που δεν θα πειράξουν το κείμενο, αλλά μόνο το όνομα του Χαμμουραπί, χαράσσοντας στη θέση του το δικό τους.

Η ταύτιση του κειμένου με τον δημιουργό του εξηγεί, σημειώνει ο Westbrook, γιατί στις δικαστικές αποφάσεις δεν γίνεται αναφορά στους κώδικες. Όχι λόγω μιας ισχυρής προφορικής παράδοσης όπως θα μπορούσε κανείς να υποθέσει, αλλά λόγω της παντελούς απουσίας κάθε θετικιστικού πνεύματος.

Μεταβολές

Το ασσυριακό σύστημα του 7^{ου} αιώνα αποτέλεσε το απόγειο της μεσοποταμιακής επιστήμης. Παρόλο που κατά τις τελευταίες του φάσεις πέρασε κοντά από τη δημιουργία αναλυτικών κατηγοριών, δεν το κατάφερε, και έτσι δεν μπόρεσε να παράσχει τις βάσεις για μια αναλυτική νο-

μική επιστήμη. Από την πλευρά όμως της Μεσογείου, εμφανίζονται νέες ιδέες οι οποίες και δίνουν νέες δυνατότητες για μια ανάπτυξη του δικαίου.

Πρώτα απ' όλα, η νομοθεσία αποσυνδέεται από το πρόσωπο του νομοθέτη, φαινόμενο που πρωτοσυναντάμε στο Δευτερονόμιο (7^{ος} αι.) για να ολοκληρωθεί, τρεις αιώνες αργότερα, στις ελληνικές πόλεις. Συνάμα όμως, η ελληνική φιλοσοφία πρόσφερε τα μέσα που θα επιτρέψουν την διατύπωση πράγματι εξαντλητικών κανόνων δικαίου. Νέες μέθοδοι αναλυτικής επιχειρηματολογίας, όπως η διαίρεση σε κατηγορίες (διαίρεσεις και μερισμός) και ο ορισμός (λόγος της ουσίας), κατέστησαν εφικτή την διατύπωση των νόμων κατά κάθετο τρόπο, μέσω επαγωγικής προσέγγισης, με τους ειδικούς κανόνες να πηγάζουν από γενικές αρχές, και με τις κατηγορίες να εξασφαλίζουν ότι οι γενικές αυτές αρχές καλύπτουν στο σύνολό του συγκεκριμένο δικαιοικό πεδίο. Οι κανόνες δικαίου αρχίζουν να διατυπώνονται με τρόπο γενικό, αφηρημένο και απρόσωπο, προσδίδοντας με τον τρόπο αυτό κανονιστικό χαρακτήρα στο δίκαιο.

Οι προϋπάρχουσες νομικές παραδόσεις δεν εξαφανίζονται, ούτε στην αρχαία Μεσοποταμία ούτε, όπως θα δούμε πιο κάτω, στις αρχαίες ελληνικές πόλεις. Οι παλαιές πηγές δικαίου, κώδικες και μεμονωμένοι νόμοι, διατηρούνται, αλλάζει όμως ο τρόπος προσέγγισής τους. Ακολουθώντας τις μεθόδους της ελληνικής φιλοσοφίας, οι κώδικες αντιμετωπίζονται ως νομικά κείμενα, ως κανονιστικοί και επιτακτικοί κανόνες δικαίου, οι οποίοι και ανάγονται σε μια σημαντική ιστορική στιγμή για την κοινωνία που καλείται να τους εφαρμόσει.

Η ελληνική πραγματικότητα

Ας περάσουμε όμως από την πλευρά της ανατολικής Μεσογείου, όπου η δύση των πολιτισμών του Τίγρη και του Ευφράτη σηματοδοτεί την αυγή ενός άλλου πολιτισμού, του πολιτισμού των αρχαίων ελληνικών πόλεων. Ο 8^{ος} αιώνας έχει επιλεγεί από τους ιστορικούς ως το χρονικό σημείο γένεσης της αρχαίας ελληνικής πόλης και του πολιτισμού της. Πολιτειακοί θεσμοί, φιλοσοφία, τέχνη και ποίηση, αφού κυοφορήθηκαν, γαλουχήθηκαν και διήνυσαν την άχαρη και νεανική ηλικία τους στην αρχαϊκή πόλη, στάδια που διήρκεσαν τρεις αιώνες, εμφανίζονται τον 5^ο αιώνα στην πλήρη ωριμότητά τους. Με τον 8^ο αιώνα λήγει η περίοδος που συμβατικά ονομάζουμε "σκοτεινούς χρόνους" και η οποία συμπίπτει με την γεωμετρική περίοδο. Οι γεωμετρικοί χρόνοι θεωρούνται ως η περίοδος της "μη γραφής", καθώς τοποθετούνται χρονολογικά ανάμεσα στις τελευταίες μαρτυρίες της γραμμικής γραφής Β και στα ομηρικά έπη. Πρόκειται όμως πράγματι για ένα κενό γραφής, κενό γραπτού λόγου όπως υποστηρίζεται, ή για αδυναμία δική μας να κατανοήσουμε τον τρόπο γρα-

πτής επικοινωνίας των ανθρώπων κατά τους αιώνες αυτούς; Δυστυχώς δεν είμαι σε θέση να δώσω απάντηση στο ερώτημα αυτό, που, όπως πιστεύω, θα μπορούσε να μας οδηγήσει σε ριζική αναθεώρηση των χρονολογιών και των θέσεων αναφορικά με τις απαρχές των πολιτιστικών φαινομένων στον ελλαδικό χώρο. Ας ξεκινήσουμε λοιπόν από το χρονικό σημείο από το οποίο ξεκινούν όλοι: τον 8^ο αιώνα.

Γιατί ο 8^{ος} αιώνας; 1ον Αρχίζουν να υπάρχουν γραπτές επιγραφικές μαρτυρίες και διαδίδεται η αλφαβητική γραφή. 2ον Τότε θεωρείται ότι έζησε ο ποιητής των ομηρικών επών. 3ον Είναι ο αιώνας των μεγάλων ιστορικών συμβάντων: νόμισμα, αποικισμοί, γραφή (τουλάχιστον αυτή που επεκράτησε στον δυτικό κόσμο) που έμελλαν να σηματοδοτήσουν όλη την μετέπειτα πορεία της ανθρωπότητας.

Ούτε όμως οι επιγραφές, ελάχιστες και αποσπασματικές, του 8^{ου} αιώνα ούτε τα ομηρικά έπη μας επιτρέπουν να υποψιαστούμε ότι ο 8^{ος} αιώνας γνώρισε κώδικες και κωδικοποιήσεις. Κατά την *opinio communis*, το δίκαιο των πρώιμων χρόνων υπήρξε άγραφο, μεταδιδόμενο από γενιά σε γενιά μέσω της προφορικής παράδοσης, και εθιμικό. Γνώστες και μέσα διάδοσης του δικαίου ήσαν εκπρόσωποι των αριστοκρατικών γενών οι οποίοι και απένεμαν την δικαιοσύνη. Κατά την άποψη αυτή, θα πρέπει να περιμένουμε τον 7^ο αιώνα, οπότε, πρόσωπα με κύρος, οι νομοθέται ή αΐσυμνηται αναλαμβάνουν την καταγραφή ή κατ' άλλους την κωδικοποίηση του μέχρι τότε άγραφου εθιμικού δικαίου. Η κωδικοποίηση, σύμφωνα με την άποψη αυτή, αποτελεί απάντηση σε μια κοινωνική κρίση, και, ως εκ τούτου, αποσκοπεί μάλλον στη προστασία της καθεστηκυίας τάξης, παρά στη μεταρρύθμιση των κοινωνικο-πολιτικών δομών. Στις διατάξεις όμως αυτές δεν άργησαν να προστεθούν νέες οι οποίες υπαγορεύθηκαν από τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις της εποχής. Οι νέες αυτές διατάξεις είχαν αυτόνομο χαρακτήρα, δημοσιοποιούνταν, και συνιστούσαν στην κυριολεξία νόμους.

Υπήρξαν όμως πράγματι οι αρχαϊκοί νομοθέτες συντάκτες "κωδίκων"; Τί γνωρίζουμε για τους νομοθέτες και για το έργο τους;

Για τους βίους των νομοθετών γνωρίζουμε ελάχιστα:

Αριστοτέλης, Πολιτικά II 1273 β-1274 β : καὶ τούτων οἱ μὲν νόμων ἐγένοντο δημιουργοὶ μόνον, οἱ δὲ καὶ πολιτείας, οἷον καὶ Λυκοῦργος καὶ Σόλων... Νομοθέται δ' ἐγένοντο Ζάλευκός τε Λοκροῖς τοῖς Ἐπιζεφυρίοις, καὶ Χαρώνδας ὁ Καταναῖος τοῖς αὐτοῦ πολίταις καὶ ταῖς ἄλλαις ταῖς Χαλκιδικαῖς πόλεσι ταῖς περὶ Ἰταλίαν καὶ Σικελίαν· πειρῶνται δὲ τινες καὶ συνάγειν, ὥς Ὀνομακρίτου μὲν γενομένου πρώτου δεινοῦ περὶ νομοθεσιῶν, γυνασθῆναι δ' αὐτὸν ἐν Κρήτῃ Λοκρὸν ὄντα καὶ ἐπιδημοῦντα κατὰ τέχνην

μαντικήν, τούτου δὲ γενέσθαι Θάλητα ἐταῖρον. Θάλητος δ' ἀκροατὴν Λυκοῦργον καὶ Ζάλευκον, Ζαλεύκου δὲ Χαρώνδαν· ἀλλὰ ταῦτα λέγουσιν ἀσχεπτότερον τῶν χρόνων ἔχοντες. ἐγένετο δὲ καὶ Φιλόλαος ὁ Κορίνθιος νομοθέτης Θηβαίοις. ἦν δ' ὁ Φιλόλαος τὸ μὲν γένος τῶν Βακχιαδῶν, ἐραστῆς δὲ γενόμενος Διοκλέους τοῦ νικήσαντος Ὀλυμπίαςιν, ὥς ἐκεῖνος τὴν πόλιν ἔλιπε διαμισήσας τὸν ἔρωτα τὸν τῆς μητρὸς Ἀλκυόνης, ἀπῆλθεν εἰς Θήβας, κάκει τὸν βίον ἐτελεύτησαν ἀμφότεροι. καὶ νῦν ἔτι δεικνύουσι τοὺς τάφους αὐτῶν, ἀλλήλοις μὲν εὐσυνόπτους ὄντας πρὸς δὲ τὴν τῶν Κορινθίων χώραν τὸν μὲν σύνοπτον τὸν δ' οὐ σύνοπτον. μυθολογοῦσι γὰρ αὐτοὺς οὕτω τάξασθαι τὴν ταφήν, τὸν μὲν Διοκλέα διὰ τὴν ἀπέχθειαν τοῦ πάθους ὅπως μὴ ἄποπτος ἔσται ἡ Κορινθία ἀπὸ τοῦ χόματος, τὸν δὲ Φιλόλαον ὅπως ἄποπτος, ὥκισαν μὲν οὖν διὰ τὴν τοιαύτην αἰτίαν παρὰ τοῖς Θηβαίοις, νομοθέτης δ' αὐτοῖς ἐγένετο Φιλόλαος περὶ τ' ἄλλων τινῶν καὶ περὶ τῆς παιδοποιίας, οὓς καλοῦσιν ἐκεῖνοι νόμους θετικούς· καὶ τοῦτ' ἐστὶν ἰδίως ὑπ' ἐκεῖνου νενομοθετημένον, ὅπως ὁ ἀριθμὸς σώζῃται τῶν κλήρων. Χαρώνδου δ' ἴδιον μὲν οὐδὲν ἐστὶν πλὴν αἱ δίκαι ψευδομαρτυριῶν (πρῶτος γὰρ ἐποίησε τὴν ἐπίσκηψιν), τῇ δ' ἀκριβεῖα τῶν νόμων ἐστὶ γλαφυρότερος καὶ τῶν νῦν νομοθετῶν. Φαλέου δ' ἴδιον ἢ τῶν οὐσιῶν ἀνομάλωσις. 1266α-1266β: δοκεῖ γὰρ τισὶ τὸ περὶ τὰς οὐσίας εἶναι μέγιστον τετάχθαι καλῶς· περὶ γὰρ τούτων ποιεῖσθαι φασὶ τὰς στάσεις πάντας, διὸ Φαλέας ὁ Χαλκηδόνιος τοῦτ' εἰσήνεγκε πρῶτος· φησὶ γὰρ ἴσας εἶναι τὰς κτήσεις τῶν πολιτῶν· τοῦτο δὲ κατοικιζομέναις μὲν εὐθύς οὐ χαλεπὸν ὤφετο ποιεῖν, τὰς δ' ἤδη κατοικουμένας ἐργωδέστερον μὲν, ὅμως δὲ τάχιστ' ἂν ὁμαλισθῇναι τῷ τὰς προίκας τοὺς μὲν πλουσίους διδόναι μὲν λαμβάνειν δὲ μὴ, τοὺς δὲ πένητας μὴ διδόναι μὲν λαμβάνειν δέ. Πλάτων δὲ τοὺς νόμους γράφων κλπ.

Τα ἔργα του Θεοφράστου, *Περὶ τῶν νομοθετῶν* καὶ του Ερμίππου του Αλεξανδρέως με τον ἴδιο τίτλο δεν ἔχουν διασωθεῖ. Ἦδη τον 4^ο π.Χ. αἰώνα, ἡ προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο των νομοθετῶν εἶχαν ξεχαστεῖ. Στον βίο του Λυκούργου, ὁ Πλούταρχος ομολογεῖ πως, στὴν ἴδια τὴ Σπάρτη, οἱ πολῖτες δεν ἦταν πια σε θέση νὰ γνωρίζουν ἀν ὁ Λυκούργος ἦταν ἀνθρώπος ἢ θεός, ἐνῶ μεταγενέστεροι συγγραφεῖς θεωροῦσαν ὅτι οἱ νόμοι του Μίνωα ἀνάγονταν στὸν βασιλιά του Ἀθῆναι.

Στο σημεῖο αὐτὸ ἐντοπίζουμε ἓνα κοινὸ χαρακτηριστικὸ των ἀρχαίων νομοθεσιῶν: καθὼς ἐρχονται νὰ ἐκτοπίσουν ἢ νὰ ἀνταγωνιστοῦν μιὰ καθαραιασμένη παράδοση, οἱ νομοθεσίες εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ἔχουν θεϊκὴ προέλευση (Σπάρτη). Προέρχονται ἀπὸ τὸν Δία, εὐθέως ἢ μέσω του Ἀπόλλωνα, οἱ δημιουργοὶ τοὺς τις παρέλαβαν μέσω θείας ἀποκάλυψης ἢ τις υιοθέτησαν ἀπὸ μιὰ μακρινὴ καὶ μυστηριώδη ξένη χώρα (ὅπως ἡ Αἰγύπτος ἢ ἡ Κρήτη) ὅπου ταξίδεψαν γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ. Οἱ βασιλεῖς τῆς Σπάρτης ἦταν σε διαρκὴ ἐπικοινωνία με τὸ μαντεῖο των Δελφῶν, ἐνῶ οἱ νομοθέτες ζητοῦσαν καὶ αὐτοὶ τὴ γνώμη των θεῶν προτοῦ προβοῦν στις

μεταρρυθμίσεις τους: Αντιφών, *Φαρμακείας κατά τῆς Μητρυιάς* (I), 3: τοῖς νόμοις τοῖς ὑμετέροις οὓς παρὰ τῶν θεῶν καὶ τῶν προγόνων διαδεξάμενοι.

Για την προγονική προέλευση ορισμένων διατάξεων κάνει λόγο και και ο Πλάτων, *Πολιτεία* 295ε: πατρίους ἔθεσι νομοθετῶν. Ibid. 998ε: γράφαντες ἐν κύρβεσί τισι καὶ στήλαις, τὰ δὲ καὶ ἄγραφα πάτρια θεμένους ἔθῃ. Κατὰ τον γάλλο ιστορικό J.-M. Bertrand (*De l'écriture à l'oralité. Lectures des Lois de Platon*, Paris, 1999) οὔτε τα πάτρια οὔτε τα ἄγραφα ταυτίζονται με τους νόμους. Εντάσσονται ὁμως στα μέσα που μπορεί να χρησιμοποιήσει η πολιτειακή εξουσία, τοποθετούμενη στο ὄριο μεταξύ προφορικότητας και γραφῆς, προκειμένου να επιτελέσει το ἔργο της. Στον νομοθέτη εναπόκειται να αναγάγει σε ἔθιμο μια πρακτική στερούμενη του στοιχείου της επιτακτικότητας. Υπό την ἔννοια αυτή, υποστηρίζει ο γάλλος ιστορικός, και παρὰ το υποστηριζόμενο χρονικό προβάδισμα του εθίμου σε σχέση με τον νόμο, εκ του γεγονότος ὅτι η αναγωγή του σε κανόνα δικαίου είναι ἔργο του νομοθέτη, το ἔθιμο ακολουθεῖ χρονικά τον νόμο (σ. 61: Les patria ne sont pas des lois à proprement parler, pas plus que les agrapha, mais elles font partie des instruments dont peut se servir le politique qui se tient, ainsi, à la frontière de l'oral et de l'écrit pour faire son travail. Quoi qu'il en arrive, c'est au législateur de constituer en coutume ce qui n'a aucune valeur normative avant qu'il ne l'ait établi en tant que règle... la coutume est seconde par rapport à la loi, "malgré sa prétendue antériorité sur la loi", ce n'est qu'en fonction de celle-ci que la coutume est figurée comme source formelle de droit...).

Πληροφορίες για τον Ζάλευκο και τον Χαρώνδα αντλούμε, μεταξύ άλλων, από: Έφορος *FGH* 70, 138b (Κλήμης Αλεξανδρεὺς, *Στρωματεῖς* 16, 79): Ζάλευκός τε ὁ Λοκρὸς πρῶτος ἱστόρηται νόμους θέσθαι. Στράβων 6, 1, 8: νομογραφίας μνησθεῖς Έφορος ἦν Ζάλευκος συνέταξεν ἔκ τε τῶν Κρητικῶν νομῖμων καὶ Λακωνικῶν καὶ ἔκ τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1274a 25: καίνισαι τοῦτο τὸν Ζάλευκον ὅτι τῶν πρότερον τὰς ζημίας τοῖς δικασταῖς ἐπιτρεψάντων ὀρίζειν ἅφ' ἑκάστοις τοῖς ἀδικήμασιν.

Ιδιαίτερα επισφαλές, λόγω της χρονικής τους απόστασης, είναι οι πληροφορίες για τον Λυκούργο. Ο Πλούταρχος μας παραδίδει ἕνα χρησμό του Μαντείου των Δελφῶν, για τον οποίο οι Σπαρτιάτες χρησιμοποιούν τη λέξη ῥήτρα, ὅρος που αρχικά εἶχε την ἔννοια της "απόφασης", της "προφορικής συμφωνίας", ενώ αργότερα υποδήλωνε και το ἔγγραφο μιας απόφασης ἢ συμφωνίας (Πλούταρχος, *Λυκούργος* 6, 1 και 8). Πρόκειται για μια απόφαση των Σπαρτιατῶν, στην οποία δόθηκε η μορφή χρησμοῦ (σε πεζό λόγο). Ο χρησμός αυτός συνιστά τον "καταστατικό χάρτη" της πόλεως, με τον οποίο τίθενται οι βασικοί πολιτειακοὶ θεσμοὶ της Σπάρτης (φυλαί, ὄβαι, γερουσία, ἀρχηγέται, ἀπέλλα, δάμος). Η βιβλιογραφία ε-

πάνω στην μεγάλη ρήτρα είναι τεράστια, παρά το γεγονός ότι η αυθεντικότητα της αμφισβητείται. Θα επανέλθουμε όμως πύό κάτω σε αυτήν.

Αν πιστέψουμε τους Αθηναίους του 4^{ου} αιώνα, η συντριπτική πλειοψηφία του θετικού τους δικαίου ανάγεται στον Σόλωνα. Από όλες όμως αυτές τις "σολώνειες" κατά τα λεγόμενα συγγραφέων των κλασικών και ρωμαϊκών χρόνων διατάξεις, ελάχιστες είναι αυτές που διασώθηκαν στην αρχική τους αρχαϊκή διατύπωση και ενδεχομένως με το αρχικό τους περιεχόμενο:

1. Ζημία που προκαλείται από σκύλο που δαγκώνει: Πλούταρχος, Σόλων 24, 3: ἔγραψε δὲ καὶ βλάβης τετραπόδων νόμον, ἐν ᾧ καὶ κύνα δάκνοντα παραδοῦναι κελεύει κλοιῷ τριπήχει δεδεμένον.

2. Λυσίας, Κατά Θεομνήστου Α' (10), 15-19: Καὶ μοι ἀνάγνωθι τοὺς νόμους τοὺς Σόλωνος τοὺς παλαιούς. Νόμος. 16. Δεδέσθαι δ' ἐν τῇ ποδοκάκῃ ἡμέρας πέντε τὸν πόδα, ἐὰν [μὴ] προστιμῆσῃ ἡ ἡλικία. Ἡ ποδοκάκῃ αὕτη ἐστίν, ᾧ Θεόμνηστε, ὁ νῦν καλεῖται ἐν τῷ ξύλῳ δεδέσθαι. ... Λέγε ἕτερον νόμον. Νόμος 17. Ἐπεγγυᾶν δ' ἐπιορκίσαντα τὸν Ἀπόλλων· δεδιότα δὲ δίκης ἔνεκα δρασκάζειν. Τοῦτο τὸ ἐπιορκίσαντα ὁμόσαντά ἐστι, τὸ δὲ δρασκάζειν ὁ νῦν ἀποδιδράσκειν ὀνομάζομεν. Ὅστις δὲ ἀπίλῃει τῇ θύρᾳ, ἔνδον τοῦ κλέπτου ὄντος. Τὸ ἀπίλῃει τοῦτο ἀποκλῆειν νομίζεται, καὶ μηδὲν διὰ τοῦτου διαφέρου (πρόκειται για αὐτόν που παρεμποδίζει τὴν διεξαγωγή κατ' οἶκον ἐρευνας, φωρά, περίπτωση ἀντίστοιχη με αὐτὴν τῆς *actio furti prohibiti* τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου. Cf. Πλάτων, Νόμοι 12, 954A). 18. Τὸ ἀργύριον στάσιμον θεῖναι ἐφ' ὅποσῳ ἂν βούληται ὁ δανείζων. Τὸ στάσιμον τοῦτό ἐστιν, ᾧ βέλτιστε, οὐ ζυγῷ ἰστάναι ἀλλὰ τόκον πράττεσθαι ὅποσον ἂν βούληται. Ἐτι δ' ἀνάγνωθι τουτοῦ τοῦ νόμου τὸ τελευταῖον. 19. Ὅσαι δὲ πεφασμένως πολοῦνται, καὶ Οἰκῆος [καὶ] βλάβους τὴν ἀπλὴν τιμὴν ὀφείλῃειν. Πρόσεχε τὸν νοῦν. Τὸ μεν πεφασμένως ἐστὶ φανερώς, πολεῖσθαι δὲ βαδίζειν... τὰ μὲν πράγματα ταῦτά ἐστι νῦν τε καὶ πάλοι, τῶν δὲ ὀνομάτων ἐνίοις οὐ τοῖς αὐτοῖς χρώμεθα νῦν <τε> καὶ πρότερον.

Δυόμισυ αἰῶνες μετὰ τον Σόλωνα, στην Αθήνα του 4^{ου} αιώνα, οἱ νόμοι του εἶναι ἀκόμη σε ἰσχὺ, ἡ γλῶσσα ὁμως στην οποία εἶναι γραμμένοι εἶναι λιγότερο κατανοητὴ ἀπ' ὅτι εἶναι για εμάς τα κείμενα των αττικῶν ρητόρων.

Πέρα ἀπὸ τα διάφορα γραφικὰ νομοθετικὰ μέτρα που τους ἀποδίδουν οἱ μεταγενέστεροι, στο ἔργο ὅλων των νομοθετῶν ὑπάρχουν οἱ ἴδιες προτεραιότητες: μέσω τῆς νομοθεσίας ἐπιδιώκεται να τεθεῖ τέλος σε μια στάση, στη διχόνοια που ἐνέσκηψε στο ἐσωτερικὸ τῆς κοινωνικῆς ομάδας, καὶ να ἀποκατασταθεῖ ἡ κοινωνικὴ εἰρήνη. Οἱ κρίσεις τῆς ἐποχῆς ὀφείλονται εἴτε σε ἀντιδικίες μετὰξὺ ἀριστοκρατικῶν οἰκογενειῶν για τὴν ἐξουσία, εἴτε στις δυσκολίες που ἀντιμετωπίζει ἡ ἀγροτικὴ τάξη λόγω τῆς κατὰ τῆς τῶν ιδιοκτησιῶν μετὰ ἀπὸ ἀλλεπάλληλες κληρονομικῆς δια-

δοχές και λόγω χρεών. Οι προτεραιότητες επομένως των νομοθετών είναι: Η ρύθμιση της ανθρωποκτονίας (που κατά κανόνα ακολουθείται από σειρά πράξεων αντεκδίκησης) και της κληρονομικής διαδοχής με τις προεκτάσεις της στο καθεστώς της έγγειας ιδιοκτησίας.

Από τις μαρτυρίες για το έργο των αρχαϊκών νομοθετών που έχουν διασωθεί προκύπτει ότι τα πρόσωπα αυτά έγραψαν ή κατέγραψαν κανόνες κοινωνικής συμπεριφοράς, από πουθενά όμως δεν προκύπτει ότι οι κανόνες αυτοί συγκεντρώθηκαν και πήραν τη μορφή κωδίκων, ότι επρόκειτο δηλαδή για ευρύτερου περιεχομένου νομοθετικό έργο το οποίο περιλάμβανε, κατά τρόπο εξαντλητικό, το σύνολο των επιτακτικών κανόνων δικαίου μιας δεδομένης κοινωνίας. Οι αρχαϊκοί νομοθέτες, έχοντας λάβει σχετική εξουσιοδότηση, νομοθετούν. Το θεσμικό πλαίσιο της δραστηριότητάς τους αυτής προσδιορίζεται από τον ιδιαίτερο χαρακτηρισμό που χρησιμοποιούσαν για αυτούς οι ίδιοι οι Αρχαίοι: *διαλλακτής* και *τύραννος*. Ως *διαλλακτής*, ο νομοθέτης εξουσιοδοτείται από το σύνολο του λαού, απ' όλες τις κοινωνικές τάξεις τις οποίες καλείται να συμφιλιώσει μέσω της νομοθεσίας. Ως *τύραννος*, νομοθετεί κυρίως για την τάξη που τον έφερε στην εξουσία, και η οποία προφανώς είναι και η πιο πολυάριθμη ή τουλάχιστον η πιο πειστική.

Πώς όμως νομοθετούσαν οι αρχαϊκοί νομοθέτες; Ex nihilo ή λάμβαναν υπόψη το υπάρχον αποθεματικό δικαϊκών κανόνων;

Παλαιότερα, γινόταν δεκτό ότι οι νομοθέτες κωδικοποιούσαν το σύνολο του άγραφου εθιμικού δικαίου. Σε πιο πρόσφατες μελέτες όμως διατυπώνονται αμφισβητήσεις και όσον αφορά τον κωδικοποιητικό χαρακτήρα του έργου των αρχαϊκών νομοθετών αλλά και αναφορικά με το εύρος της νέας νομοθεσίας που αυτοί έθεσαν. Υποστηρίζεται (K.-J. Hölkenskap, *Schiedsrichter, Gesetzgeber und Gesetzgebung im archaischen Griechenland*, Stuttgart, 1999, *Historia Einzelschriften* 131) ότι, οι αρχαϊκοί νομοθέτες δεν έσπευσαν να κωδικοποιήσουν το άγραφο δίκαιο στο σύνολό του. Το έργο των νομοθετών συνίστατο στην επιλογή, μέσα από το σύνολο των ποικίλων τόσο όσον αφορά την προέλευσή τους όσο και το περιεχόμενό τους κανόνων κοινωνικής συμπεριφοράς, αυτών που ήσαν καθοριστικοί για την κοινωνική συμβίωση. Οι διατάξεις αυτές καταγράφηκαν, χωρίς να χάσουν την ατομικότητά τους, και σε καμία περίπτωση δεν σχημάτισαν έναν κώδικα. Σε αυτούς τους κανόνες δικαίου, γραπτούς πλέον, προστέθηκαν και άλλοι, που είτε ανήκαν στο παλαιό άγραφο δικαϊκό αποθεματικό είτε επρόκειτο για νεοσύστατες διατάξεις, και στις δύο όμως περιπτώσεις πρόκειται πλέον για νόμους που δεν μπορεί να είναι παρά γραπτοί.

Ο όρος *νόμος* είναι νεότερος από τη λέξη *θεσμός*, ούτε ο ένας όρος

ούτε ο άλλος προϋποθέτουν έγγραφη μορφή. Η λέξη νόμος αποκτά την έννοια του γραπτού και επιτακτικού κανόνα δικαίου από τον 5ο αιώνα και εξής. Αρχαιότεροι ανταγωνιστικοί του νόμου όροι είναι: *θεθμός-τεθμός-θεσμός-θέθμιον* ή *θέσμιον*, *ρήτρα*, *ἄδος* (ἀνδάνω=ἔδοξε). *Ρήτρα*: “ο δεσμευτικός λόγος” αλλά και “η σύμβαση”. *Θεθμός-θεσμός*: από το ρήμα *τίθημι*, “ο θεσμός”, “ο καθορισμός”, όχι μόνο αναφορικά με τον νόμο αλλά και με σύμβαση ή άλλη δικαιοπραξία.

Ποιά ήταν η μέθοδος των αρχαϊκών νομοθετών;

Πρώτο μέλημα των αρχαϊκών νομοθετών πρέπει να υπήρξε η γνώση των κάθε είδους κανόνων δικαίου που εφαρμόζονταν από τους σύγχρονους τους. Εθιμικές διατάξεις, νομολογία, αλλά και συμφωνίες, ιδιωτικές ή “διεθνείς”, προφορικές ή γραπτές, συνιστούν κανόνες δικαίου τους οποίους όφειλε να λάβει υπόψη ο αρχαϊκός νομοθέτης. Η ετερογένεια των δικαιοκτών κανόνων και η ανασφάλεια του μέσου παράδοσής τους (προφορικός λόγος στην πλειοψηφία), αναμφίβολα είχαν ως αποτέλεσμα την αντιφατικότητα, την οποία και έπρεπε να εξαλείψουν οι νομοθέτες. Και εκεί ακριβώς βρίσκεται, πιστεύω, η ουσία του έργου των αρχαίων νομοθετών: όχι τόσο στη δημιουργία νέων κανόνων δικαίου, διότι όσο και πρόωπη να είναι μια κοινωνία, η τήρηση ορισμένων δικαιοκτών κανόνων είναι θέμα επιβιώσής της. Η ουσία του έργου των νομοθετών συνίσταται στην επιλογή μεταξύ δύο ή και περισσότερων δικαιοκτών λύσεων αυτής της οποίας η εφαρμογή θα έχει τις λιγότερες δυνατόν δυσμενείς συνέπειες για τα οικονομικά, ηθικά ή άλλα συμφέροντα του κοινωνικού συνόλου, επιτυγχάνοντας την διαλλαγή, τη συμφιλίωση ή ικανοποίηση αυτών που τους έδωσαν την νομοθετική ή και άλλη δημόσια εξουσία.

Δημοσθένης, *Πρός Λεπτίνην* (20), 93-94: *Συνίεθ' ὃν τρόπον, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ὁ Σόλων τοὺς νόμους ὡς καλῶς κελεύει τιθέναι, πρῶτον μὲν παρ' ὑμῖν, ἐν τοῖς ὁμωμοκόσιν, παρ' οἷσπερ καὶ τὰλλα κυροῦνται, ἔπειτα λύοντα τοὺς ἐναντίους, ἔν' εἰς ἣ περὶ τῶν ὄντων ἐκάστου νόμος, καὶ μὴ τοὺς ἰδιώτας αὐτὸ τοῦτο ταράττη καὶ ποιῇ τῶν ἅπαντας εἰδότην τοὺς νόμους ἔλαττον ἔχειν, ἀλλὰ πᾶσιν ἣ ταῦτ' ἀναγνῶναι καὶ μαθεῖν ἀπλᾶ καὶ σαφεῖ τὰ δίκαια, καὶ πρὸ τούτων γ' ἐπέταξεν ἐκθεῖναι πρόσθε τῶν ἐπωνύμων καὶ τῷ γραμματεῖ παραδοῦναι, τοῦτον δ' ἐν ταῖς ἐκκλησίαις ἀναγινώσκειν, ἔν' ἕκαστος ὁμῶν ἀκούσας πολλάκις καὶ κατὰ σχολὴν σκεψάμενος, ἂν ἣ καὶ δίκαια καὶ συμφέροντα, ταῦτα νομοθετῇ.*

Μετάφραση: “Βλέπετε, ὦ Ἀθηναῖοι, με τι σοφία ο Σόλων ὅρισε πῶς προτείνονται οἱ νόμοι. Πρώτα, ἀπὸ εσᾶς που ἔχετε δώσει ὄρκο, καὶ ἔχετε γενικὴ ἐξουσία κύρωσης. Κατόπιν, καταργοῦνται οἱ ἀντίθετοι νόμοι, ἔτσι ὥστε σε κάθε ἀντικείμενο νὰ ὑπάρχει ἕνας μόνος νόμος, προκειμένου

οι αδαείς ιδιώτες να μη βρίσκονται σε μειονεκτική θέση σε σχέση με τους ειδήμονες που γνωρίζουν όλους τους νόμους και όλοι να διαβάζουν και να κατανοούν διατάξεις απλές και σαφείς. Επιπλέον, ο Σόλων όρισε ότι, κατ' αρχάς, οι προτάσεις θα εκτίθενται μπροστά από τα αγάλματα των επωνύμων ηρώων και θα παραδίδονται στον γραμματέα. Αυτός δε θα τις διαβάζει στις συνεδριάσεις προκειμένου καθένας από εμάς, αφού τις ακούσει πολλές φορές και τις μελετήσει σχολαστικά, εφ' όσον (οι προτάσεις αυτές) είναι δίκαιες και συμφέρουσες, τις καταστήσει νόμους".

Μέχρι στιγμής καταλήγουμε σε τρεις διαπιστώσεις: 1ον ότι η ιδιότητα του νομοθέτη, διαλλακτική ή τυράννου συνοδεύεται από λαϊκή εξουσιοδότηση, 2ον που αποτελεί συνέπεια του πρώτου, ότι το έργο τουλάχιστον ορισμένων νομοθετών (Σόλων, Δράκων, Ζάλευκος, Χαρώνδας, οι οποίοι ορίζουν και τις κυρώσεις) έχει επιτακτικό χαρακτήρα (δεν επρόκειτο για συμβουλές, παραινέσεις ή υπόδειγμα) και έγγραφη μορφή, και 3ον, κατά την ορθότερη άποψη, οι νομοθέτες δεν κωδικοποίησαν, αλλά οι διατάξεις που έθεσαν είχαν εξατομικευμένο χαρακτήρα.

Οι γραπτοί κανόνες δικαίου τους οποίους έθεσαν οι αρχαίοι νομοθέτες είχαν εξαντλητικό χαρακτήρα όσον αφορά στο ισχύον δίκαιο και, ως εκ τούτου, κατήγγησαν το σύνολο του προϋπάρχοντος γραπτού ή άγραφου δικαίου;

Το θέμα αυτό έχει απασχολήσει τους ιστορικούς κυρίως αναφορικά με τον καλούμενο κώδικα της Γόρτυνας.

Για τα δεδομένα της εποχής, ο νόμος της Γόρτυνας είναι, πιστεύω, κώδικας. Πληροί την προϋπόθεση της κανονιστικότητας και της επιτακτικότητας, και εμπεριέχει το σύνολο των νομικώς σημαντικών (με εξαίρεση την ανθρωποκτονία), για τους ιστορικούς νομοθέτες του 5^{ου} π.Χ. αιώνα, έννομων καταστάσεων που μπορούν να προκύψουν στο πλαίσιο μιας εσωστρεφούς αγροτικής κοινωνίας. Επιπλέον, έχει εσωτερική ενότητα, περιλαμβάνει 26 εσωτερικές παραπομπές σε άλλες διατάξεις του κώδικα (κατά τὰ γεγραμμένα, ἃ ἔγραπται, αἴπερ τοῖς γυνσίοις ἔγραπται κλπ.). Το κείμενο αρχίζει με επίκληση των θεών, και πουθενά δεν αναφέρεται η αρχή που το εξέδωσε, πρόκειται δηλαδή για ένα νομοθετικό κείμενο αγνώστου πατρότητας, στοιχείο που θα πρέπει να συγκρατήσουμε.

Κατά τον J.K. Davies ("Reconstructing Gortyn: When is a Code a Code", *Greek Law in its Political Setting*, Ed. L. Foxhall-A.D.E. Lewis, Oxford 1996, σ. 33-56), η εκπόνηση ενός κώδικα δεν σημαίνει την ανενέργεια του νομολογιακού δικαίου. Κατά τον άγγλο ιστορικό, τα νομικά κείμενα της Γόρτυνας αφήνουν να διαφανούν δύο αντιφατικές μεταξύ τους δικαιοπλαστικές διαδικασίες: αυτήν της κωδικοποίησης ή συστηματοποίησης των κανόνων δικαίου και αυτήν της συνεχούς δημιουργίας δικαίου ή της

απο-κωδικοποίησης μέσω της αδιάλειπτης παραγωγής νομολογιακού δικαίου ("the legal material from Gortyn is real and shows two contradictory processes, that of codification or systematization, and that of continuous amendment or decodification via generalized case-law, in operation at the same time").

Πέρα από την Γόρτυνα, η άποψη του Davies για την συνύπαρξη κωδικοποίησης/νόμου και νομολογίας ως γενεσιουργών πηγών του δικαίου επιβεβαιώνεται και για έννομες τάξεις άλλων πόλεων της πρώιμης αρχαιότητας.

Ας ξεκινήσουμε από την Μεγάλη Ρήτρα της Σπάρτης. Εδώ δεν έχουμε να κάνουμε με κώδικα ούτε καν με γραπτούς νόμους. Οι αρχαίες μαρτυρίες κάνουν λόγο για πολιτικά όργανα, και ειδικότερα για την γερουσία και την λαϊκή συνέλευση, στα οποία έχει ανατεθεί η νομοθετική και η δικαστική εξουσία:

Πλούταρχος, *Λυκούργος*, 6, 8: Αἱ δὲ σχολιὰν ὁ δᾶμος ἔροιτο, τοὺς πρεσβυγενέας καὶ ἀρχαγέτας ἀποστατήρας ἤμεν. Τυρταίος, 5-6: ἄρχειν βουλῆς... βασιλεῖς... γέροντες... δημότας ἄνδρας, εὐθείαις ῥήτραις ἀνταπαμειβομένους.

Κατά την γαλλίδα ιστορικό Françoise Ruzé (H. van Effenterre - Fr. Ruzé, *NOMIMA. Recueil d'inscriptions politiques et juridiques de l'archaïsme grec I*, 1994), μέσω της Ρήτρας, η πρωτοβουλία για την θέσπιση νέων νόμων ανατίθεται στην γερουσία η οποία εισάγει τις προτάσεις στην κυρίαρχη λαϊκή συνέλευση. Ακόμη και αν η συνέλευση μεταβάλλει το περιεχόμενο της πρότασης των γερόντων (έτσι ερμηνεύει η Fr. Ruzé την φράση αἱ δὲ σχολιὰν ὁ δᾶμος ἔροιτο), οι βασιλεῖς και οι γέροντες οφείλουν να σεβαστούν την απόφαση του δάμου (σ. 260: "au vu des pratiques lacédémoniennes et du vocabulaire employé, nous pensons que la gerousia introduit la proposition et laisse faire"). Πρόκειται προφανώς για μια "παρεκκλίνουσα" και, για τον λόγο αυτό, τρωτή, όχι όμως και άκυρη, απόφαση της λαϊκής συνέλευσης επάνω σε μια πρόταση της γερουσίας. Οι γέροντες δεν μπορούν να κάνουν τίποτα για να ανατρέψουν την απόφαση αυτή, ούτε όμως φέρουν και καμία ευθύνη. Γνωρίζοντας την νομοθετική διαδικασία της κλασικής Αθήνας, τόσο ο Πλούταρχος όσο και εμείς έχουμε την τάση να θεωρούμε ότι στην εκδοχή αυτή της Μεγάλης Ρήτρας μας παραδίδεται μια ανάλογη διαδικασία και για την Σπάρτη του 8ου αιώνα. Κατά τρόπο αντίστοιχο με τα προβουλευμάτα της αθηναϊκής βουλής, η σπαρτιατική γερουσία κρίνει το παραδεκτό των προτάσεων που της υποβάλλονται από την λαϊκή συνέλευση και εφόσον η απόφαση της γερουσίας είναι θετική, η συνέλευση αποφασίζει κατά τρόπο κυριαρχικό. Δεν είμαι διόλου πεπεισμένη ότι η ερμηνεία αυτή της Μεγάλης Ρήτρας είναι ορθή.

Μια επιγραφή της Ολυμπίας, χρονολογούμενη στα τέλη του 6^{ου} π.Χ.

αιώνα (Nomima I 109), διασώζει διατάξεις ενός αρχαϊκού νόμου σύμφωνα με τις οποίες:

Αἰ δέ τις παρ τὸ γράφος δικάδοι, ἀτελές κ' εἴε ἅ δίκαι· ἅ δέ κα ράτρα ἅ δαμοσία τελεία εἴ-

ε δικαδόσα. Τον δέ κα γραφέον, ὃ τι δοκέοι καλιτέρως ἔχεν πὸ<τ> τὸν θεόν, ἐξαγρέον καὶ ἐ-

νποιόν σὺν βολαῖ πεντακατίον ἅ λανέος καὶ δάμοι πλεθύνοντι δινακοί· (δινα)κοὶ δέ κα ἐν τρίτον, αἷ τι ἐνποιοῖ αἷτ' ἐξαγρέοι.

Μετάφραση:

“Αν κάποιος δικάσει αντίθετα προς τα γεγραμμένα (γράφος. Πρβλ. Nomima I 108, στ. 5 : κατ τὸ γράφος τάρχαιον), η απόφαση θα είναι άκυρη. Η απόφαση όμως της λαϊκής συνέλευσης (ράτρα ἅ δαμοσία) θα είναι ισχυρή.

Για τα δε γεγραμμένα, όποια βελτίωση κριθεί ενώπιον του θεού αναγκαία, να καταργηθεί (η διάταξη) ή να προστεθεί (νέα διάταξη) με την σύμπραξη της βουλής των πεντακοσίων και του δήμου. Αν πρόκειται για προσθήκη ή κατάργηση, (η διαδικασία θα πρέπει να διενεργηθεί;) τρεις φορές”.

Οι ιστορικοί τους οποίους απασχόλησε η ερμηνεία της παραπάνω επιγραφής θεωρούν ότι, μέσω αυτής, επιβεβαιώνεται η αρχή του σεβασμού του γραπτού νόμου. Επ' απειλή ακυρότητας της απόφασης, υπενθυμίζεται στον δικάζοντα δικαστή η υποχρέωση εφαρμογής του νόμου. Κατά τον γάλλο ιστορικό J.-M. Bertrand (όπ. παρ., σ. 222 επ.), στις αρχαϊκές πόλεις, οι παλαιοί νόμοι έχαιραν ιδιαίτερου σεβασμού. Η σχετικά πρόσφατη γραπτή μορφή τους θεωρείτο ότι τους προσέδιδε ιδιαίτερο κύρος και το περιεχόμενό τους ήταν δεσμευτικό για τις δικαιοδοτικές αρχές. Δικαστική απόφαση που παραβιάζει το γράφος, είναι άκυρη (“Dans la pratique des cités, aux temps les plus reculés, les lois anciennes étaient considérées comme particulièrement respectables et l'antiquité pourtant relative de leur transcription était censée leur avoir procuré une autorité particulière, les jugements devant être prononcés selon leurs stipulations, kata to graphos to archaion. Il était interdit en tout cas de juger ainsi selon d'autres règles que celles qui avaient été publiées, ai de tis par to graphos dikadoi, ateles k' eie a dika”).

Ο Bertrand παραλείπει ωστόσο τη συνέχεια της φράσης: ἅ δέ κα ράτρα ἅ δαμοσία τελεία εἴε δικαδόσα (“η απόφαση όμως του δάμου να είναι ισχυρή”. Πρβλ. Γόρτυς Nomima II, 4: δικάδδεν αἰ ἔγραπται ...τὸν δ' ἄλλδν ὁμύνντα κρίνεν).

Η αντιδιαστολή που εισάγει το δεύτερο σκέλος της διάταξης της Ολυμπίας μας υποχρεώνει να δεχθούμε ότι, ενώ ο μεμονωμένος δικαστής/δικαιτητής δεσμεύεται από τα γεγραμμένα, η λαϊκή συνέλευση, αντίθετα,

δεν δεσμεύεται από το γράφος, αλλά κρίνει εφαρμόζοντας και άλλους εκτός του γράφους κανόνες. Μήπως κάτι ανάλογο θα πρέπει να δεχτούμε και για την Μεγάλη Ρήτρα; Μήπως η σχολιά απόφαση του δήμου, η οποία δεν δεσμεύει μεν τη γερουσία δεν μοιάζει όμως να είναι άκυρη, θεμελιώνεται σε διαφορετικό δικαιοκάνονα από αυτόν που εφάρμοσαν οι γέροντες; Η απόφαση/πρόταση των γερόντων δεν θεμελιώνεται μεν σε γραπτούς κανόνες που δεν φαίνεται να υπήρχαν στη Σπάρτη, αλλά στην προφορική παράδοση όπως αυτή είχε διαμορφωθεί και αποκρυσταλλωθεί τον 8^ο/7^ο αιώνα, οπότε και πρέπει να πραγματοποιήθηκε η κάθαρση της από ενδεχόμενες αντιφάσεις, άκαιρες ή μη εφαρμόσιμες πλέον λύσεις, επαναλήψεις κλπ. Οι γέροντες, γνώστες και φύλακες της προφορικής νομικής παράδοσης, δεν έχουν τη δυνατότητα κατά τη λήψη αποφάσεως να παρεκκλίνουν από αυτήν. Αντίθετα, στη συνέλευση αναγνωρίζεται η δυνατότητα επιλογής του εφαρμοστέου κανόνα δικαίου μέσα από την ευρύτερη δικαιοκή κοιτίδα την οποία δεν εκτόπισαν ακόμη οι αρχαϊκές νομοθεσίες, προφορικές (όπως στη Σπάρτη) ή γραπτές.

Η υπόθεση αυτή δεν είναι τόσο αιρετική όσο μπορεί να φανεί από πρώτη άποψη. Δεν σημαίνει ότι το πολυμελέστερο πολιτειακό όργανο, δήμος ή βουλή των αρχαϊκών χρόνων, δεν δεσμεύεται από τους ήδη θεσπισμένους κανόνες δικαίου. Όμως, οι θεσπισμένοι κανόνες, γραπτοί ή άγραφοι, δεν μπορούν να προβλέψουν τα πάντα, θα υπάρξουν κενά όπως και ανάγκες μεταβολών ή αποκλίσεων, και για το λόγο αυτό θα χρειαστεί, τουλάχιστον για ένα διάστημα, να συνυπάρξουν με άλλες δικαιοκτικές πηγές. Στο πολυμελέστερο πολιτειακό όργανο αναγνωρίζεται η ευχέρεια όχι να νομοθετήσει αλλά να δικάσει και να εκδώσει απόφαση (πρβλ. *ἐπιχειροτομία* νόμων, την δίκη των νόμων κατά τους κλασικούς χρόνους προκειμένου να αποφασιστεί αν συγκεκριμένος νόμος έπρεπε να καταργηθεί ή να τροποποιηθεί ή όχι) με βάση κανόνα δικαίου αντλούμενο και εκτός του πεδίου της νεότευκτης προφορικής ή γραπτής νομοθεσίας. Βρισκόμαστε ακόμη σε χρόνους που η διάκριση ανάμεσα σε “νομοθετώ” και “δικάζω” είναι μεν γνωστή, δεν έχει όμως πάρει τον χαρακτήρα αντιδιαστολής.

Πιστεύω λοιπόν ότι οι αιώνες των νομοθετών και γενικότερα οι αρχαϊκοί χρόνοι δεν απέρριψαν την προϋπάρχουσα πλειονότητα των πηγών του δικαίου. Ακόμη και αν οι κανόνες αυτοί καταγράφηκαν, η νομολογία, μέσω των αποφάσεων πολυμελέστερων πολιτειακών οργάνων, είχε τη δυνατότητα να συμπληρώσει, να διορθώσει ή και, εμμέσως, να καταργήσει παλαιό νόμο, πράγμα όμως που ποτέ δεν λεγόταν με το όνομά του. Τη διφυή αυτή υπόσταση των αρχαϊκών δικαίων – προφορικότητα του νομολογιακού δικαίου και γραπτή διάταξη – επιβεβαιώνει ένα ιστορικό πρόσωπο, ο Σπενσίθιος, γνώστης του γραπτού αλλά και του άγραφου δικαίου μιας κρητικής πόλης του 6^{ου} αιώνα.

Τον Σπενσίθιο γνωρίζουμε χάρη σε μια κρητική επιγραφή που δημοσιεύθηκε το 1970 (L.H. Jeffery-A. Morpurgo-Davies, *Kadmos* 1970, *Nomima* I, 22) και έκτοτε δεν έχει παύσει να προκαλεί το ενδιαφέρον των ιστορικών. Στην επιγραφή μας παραδίδεται η σύμβαση μισθώσεως εργασίας που καταρτίσθηκε, περί το 500 π.Χ., μεταξύ του Σπενσίθιου και μιας κρητικής πόλεως. Ο Σπενσίθιος προσλαμβάνεται ως γραφεύς και μνήμων (ποινικάζεν και μναμονεύειν) της πόλεως, για τις δημόσιες υποθέσεις, λαϊκού ή θρησκευτικού περιεχομένου, ιδιότητα που, εκτός από χρηματικές απολαβές, συνεπάγεται και τιμητικές διακρίσεις τόσο για τον ίδιο όσο και για την οικογένειά του.

Η σημασία των λέξεων *ποινικαστάς* και *ποινικάζειν* αμφισβητείται. Ενδέχεται είτε να συνδέονται με το κόκκινο χρώμα (φοίνιξ), που χρησιμοποιούσαν οι αρχαίοι γραφείς κατά τον σχηματισμό των γραμμμάτων πριν ή μετά τη χάραξή τους, είτε με την “φοινικική” προέλευση της αρχαϊκής ελληνικής γραφής. Όσο για τα καθήκοντα του μνήμονος, πρόκειται για το πρόσωπο στο οποίο η πόλις έχει αναθέσει την απομνημόνευση αποφάσεων σημαντικών για τα δημόσια πράγματα, όπως είναι αυτές των δικαστηρίων και των λαϊκών συνελεύσεων (σε μεταγενέστερες μαρτυρίες απαντούν μνήμονες οι οποίοι έχουν προσληφθεί από ιδιώτες προκειμένου να απομνημονεύουν στοιχεία που αφορούν τις ιδιωτικές τους υποθέσεις).

Η εργασία που ο Σπενσίθιος καλείται να προσφέρει στην πόλη, ως γραφεύς και μνήμων των δημόσιων υποθέσεων, επιβεβαιώνει την υπόθεση της δυνατότητας συνύπαρξης στις έννομες τάξεις της αρχαϊκής Ελλάδος γραπτού “νόμου” και άγραφου νομολογιακού δικαίου. Για να δούμε τη μονοπώληση της έννομης τάξης από τον γραπτό νόμο θα χρειαστεί να περιμένουμε την Αθήνα του 5^{ου} αιώνα οπότε και επιβεβαιώνεται η φράση του Ανδοκίδη, *Περὶ τῶν Μυστηρίων*, 87: Ἀγράφῳ δὲ νόμῳ τὰς ἀρχὰς μὴ χρῆσθαι μηδὲ περὶ ενός. Ψήφισμα δὲ μὴδὲν μῆτε βουλῆς μῆτε δήμου νόμου κυριώτερον εἶναι.

Όπως σημειώνει ο Karl-Joachim Hölkeskamp (*Schiedsrichter, Gesetzgeber und Gesetzgebung im archaischen Griechenland*, 1999, σ. 9), η θεσμική γένεση της πόλεως-κράτους δεν σήμανε και την ταυτόχρονη θέση επιτακτικών κανόνων δικαίου που ρυθμίζουν την πολιτειακή οργάνωση αφενός και τις σχέσεις μεταξύ των μελών της αφετέρου. Η θέση τέτοιων κανόνων κατέστη δυνατή μόνο μετά τη διάδοση της γραφής, δηλαδή τον 7^ο αιώνα, και μέσω αυτής. Ο νόμος και η νομοθεσία δεν αποτελούν ανακαλύψεις που προήλθαν κατά τρόπο φυσικό και αυτονόητο από μια προ-κρατική προφορική παράδοση. Η γραφή δεν διείσδυσε την ίδια χρονική στιγμή στα διάφορα πεδία της κοινωνικής συμβίωσης, δημόσια, ιδιωτικά ή θρησκευτικά, ούτε διαδόθηκε ταυτόχρονα σε όλες τις πόλεις του αρχαίου ελληνικού κόσμου. Μέχρι τους κλασικούς χρόνους, γραφή και καταγραφή πα-

ρέμειναν ένα μεμονωμένο κοινωνικό και πολιτιστικό φαινόμενο. Ακόμα και σε πολιτιστικά πεδία όπου η γραφή διείσδυσε, όπως η ποίηση, από τα έπη μέχρι την λυρική ποίηση, την τραγωδία και την κωμωδία ή ακόμα τους πλατωνικούς διαλόγους, αυτά παρέμειναν δέσμια μιας “δομικής προφορικότητας” (strukturelle Mündlichkeit).

Στον πολιτιστικό αυτό περίγυρο, οι θετοί κανόνες, οι κανόνες που τίθενται εγγράφως πρέπει να έχουν ένα ιδιαίτερο status το οποίο θα τους επιτρέψει να σταθούν ισάξια απέναντι στην προφορική παράδοση. Ορισμένοι από τους κανόνες αυτούς ήταν ήδη γνωστοί καθώς προέρχονταν από την προφορική νομολογιακή παράδοση (nomologisches Wissen. Σόλων: *θεσμούς... έγραφα*. Πρβλ. *τό γράφος, τὰ γράφεα, τὰ γράμματα, ἃ ἔγγραπται, τὰ γεγραμμένα*, όχι όμως ακόμη οί νόμοι).

Κατά τον ίδιο γερμανό ιστορικό, η ιδιαιτερότητα του θετού κανόνα δικαίου στο εσωτερικό ενός προφορικού πολιτιστικού πλαισίου εκδηλώνεται στην ανάγκη ο κανόνας αυτός να πάρει την απτή μορφή ενός “μνημείου” (σ. 278: Die Besonderheit der gesetzten Norm in einer oralen Kultur und ihre Absetzung vom “nomologischen Wissen” der frühen Polisgesellschaft manifestierten sich konkret darin, dass sich die sichtbare, greifbare, objektive Form eines “Monuments” annahm).

Η χάραξη του κανόνα δικαίου στην πέτρα και η έκθεσή του σε δημόσιο χώρο, η χρονική διάρκεια και το αμετάβλητο του κανόνα δικαίου, οδήγησαν στην αυτονομία του. Ο κανόνας δικαίου που αποτυπώνεται εγγράφως, γίνεται Μνημείο στην κοινή θέα και στη γνώση των επερχόμενων γενεών, αποστασιοποιείται από τους θεσμικούς δημιουργούς του και καθίσταται αυτόνομος (δημοσίευση και σε ναό και στην αγορά). Η σύνδεσή του με το θείο, είτε με την αναγωγή του νόμου σε κάποια θεότητα είτε με την επίκληση των θεών στην αρχή του κεμένου του (Γόρτυς και επιγραφές από 5^ο αιώνα), εξηγείται όχι μόνο από το γεγονός ότι ο καταγεγραμμένος νόμος ήλθε να υποσκελίσει μια μακρόχρονη και γι’ αυτό καθιερωμένη παράδοση, αλλά κυρίως διότι, πέρα από τις θεόπεμπτες κυρώσεις, οι αρχαίοι νομοθέτες επιλέγουν λύσεις και θεσπίζουν ποινές την επιβολή των οποίων η πολιτεία είναι ακόμη αδύναμη να εξασφαλίσει και να νομιμοποιήσει χωρίς την βοήθεια του ελληνικού πανθέου.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ (ΚΕΛΛΥ) Α. ΜΠΟΥΤΔΑΡΑ

Είναι ό Δωδεκάδελτος κωδικοποιητικό έργο ;

Ό πίο σημαντικός νόμος τής Ρωμαϊκής Δημοκρατίας είναι ό Δωδεκάδελτος (Lex Duodecim Tabularum). Όπως είναι γνωστό Lex κατά τήν δημοκρατική περίοδο είναι κανόνας δικαίου πού ψηφίζεται από λαϊκή συνέλευση ύστερα από πρόταση του Άρχοντα, ό όποιος έχει δικαίωμα νά συγκαλεϊ τή συνέλευση πού ψηφίζει τό νόμο αυτό. Ή πρόταση πού έκανε ό άρχοντας ήταν ή rogatio. Γι' αυτό ό νόμος πού ή λαϊκή συνέλευση ψήφισε ονομαζόταν lex rogata.

Τόν όρισμό του νόμου έδωσε ό Capito και έχει διασωθει από τόν Aulus-Gellus στό έργο του Noctes Atticae, X, 20, 2-3: «Lex est generale iussum populi aut plebis, rogante magistratu». Από τόν όρισμό αυτό προκύπτει ότι ό νόμος έρμηνεύει (διατυπώνει) μία βούληση. Ή ιδέα αυτή άπαντάται συχνά σέ κείμενα νομικών (Gaius, I, 3-Modestinus, D, 1.3.7 κ.λ.π.), οί όποιοι συχνά αναφέρονται στή voluntas legis. Δέν αναφέρουν ποτέ voluntas legislatoris, αλλά μόνο voluntas populi, διότι ό νομοθέτης είναι τό σύνολο τής λαϊκής συνέλευσης, δέν είναι δηλαδή άναγνωρίσιμος. Αντίθετα όταν αναφέρονται στά ήδικτα μιλούν για τήν voluntas praetoris και αυτό γιατί είναι άναγνωρίσιμος ό εκδότης του ήδίκτου, δηλαδή ό πραιτωρ.

Στήν Ρώμη όπου αναπτύχθηκε ή νομική έπιστήμη οί νόμοι πού ψηφίσθηκαν δέν είναι πολλοί. Οί Ρωμαίοι σέ τελευταία άνάλυση ήταν ένας λαός «νομικός» πού ασχολήθηκε μέ τή νομοθεσία, αλλά δέν ήταν νομοθέτης. Ό Ίταλός ρωμαϊστής Rotondi γράφει ότι σύμφωνα μέ τήν έρευνα πού έκανε διαπίστωσε ότι οί Ρωμαίοι από τίς άρχές τής Δημοκρατίας μέχρι τήν Ήγεμονία ψήφισαν 800 leges rogatae, από τίς όποιες μόνον 26 αναφέρονται στό ιδιωτικό δίκαιο. Διαπιστώνεται ότι συχνά ή lex αποτελούσε ένα είδος παρέμβασης για νά τεθει τέρμα σέ μία διαμάχη πολιτική ή κοινωνική. Τό δέ ιδιωτικό δίκαιο προερχόταν από τό mos maiorum. Οί περισσότεροι νόμοι είχαν σχέση μέ θέματα πολιτικά (π.χ. ή άφομοίωση των πληβείων στήν

πόλη) ή οικονομικά και κοινωνικά (π.χ. αγροτικοί νόμοι). Οί Ρωμαῖοι ψήφισαν νόμους πού ρύθμιζαν θέματα ιδιωτικοῦ δικαίου ὅταν ἐπρόκειτο γιά ρύθμιση πολύ ειδική καί ἀναγκαία, π.χ. Lex Cincia (γιά τίς δωρεές), Lex Furia Testamentaria, Lex Publia de sponsu, Lex Atilia de tutore dando, Lex Plaetoria, Lex Voconia, Lex Atinia. Οί βασικές ἐννοιες τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου π.χ. patria potestas, dominium, obligatio, successio, δέν ἔχουν ὀρισθεῖ νομοθετικά. Ὅπως ἤδη πιά πάνω ἀνέφερα ὁ πιά σημαντικός νόμος εἶναι ὁ Δωδεκάδελτος. Οί Ρωμαῖοι θεωροῦσαν ὅτι ὁ νόμος αὐτός ἦταν ἡ βάση τοῦ δικαίου τους, ἀκόμη καί σέ ἐποχές πού ἦταν πιά ξεπερασμένος. Παρέμεινε πάντως σέ ἰσχὺ μέχρι τόν Ἰουστινιανό.

Ἡ παράδοση τοῦ Δωδεκάδελτου. Πληροφορίες γιά τήν παράδοση τοῦ Δωδεκάδελτου βρίσκουμε στόν Κικέρωνα: De re publica, II, 36-37, στόν Τίτο Λίβιο: III, 31, 7 ἕως 54, 6, στόν Διονύσιο, X, 1-60.

Ἡ γνώση καί ἡ ἐρμηνεία τοῦ νόμου ἦταν προνόμιο τῶν ποντιφίκων, οἱ ὁποῖοι προέρχονταν ἀπό τοὺς πατρικίους. Οἱ πληβεῖοι θεωροῦσαν ὅτι οἱ ποντιφίκες ἐρμήνευαν τοὺς ἄγραφους αὐτοὺς νόμους κατὰ τὰ συμφέροντά τους καί εἰς βάρος τῶν πληβείων. Γι' αὐτό τό αἷτημά τους ἦταν νά καταγραφοῦν οἱ νόμοι οὕτως ὥστε νά τοὺς γνωρίζουν ὅλοι. Τό 462 ὁ δῆμαρχος Τερентίλιος Ἄρσα ζήτησε νά συγκροτηθεῖ ἐπιτροπή γιά τήν καταγραφή τῶν νόμων. Ἐπὶ ὀκτώ χρόνια οἱ πατρικιοὶ ἀρνοῦνταν. Τελικά μετὰ ἀπὸ δέκα χρόνια ἀγῶνων τὰ comitia centuriata ὅρισαν μία δεκαμελὴ ἐπιτροπή, τοὺς decemviri, μέ ἀπόλυτες ἐξουσίες γιά νά καταγράψουν (κωδικοποιήσουν) τό μέχρι τότε ἄγραφο δίκαιο (decemviri legibus scribundis). Οἱ παραδοσιακές ἐγγυήσεις, ἡ δημαρχιακή ἐξουσία καί ἡ provocatio ad populum, ἀνεστάλησαν.

Σύμφωνα μέ τήν παράδοση πρὶν ἀρχίσει ἡ ἐπιτροπή τήν καταγραφή τῶν νόμων ἔστειλε μία ἀποστολή στήν Ἑλλάδα γιά νά μελετήσει τὰ ἑλληνικά δίκαια καί ἰδιαίτερα τήν Σολῶνιο νομοθεσία. Ὁ Γάιος στήν ἐρμηνεία τοῦ Δωδεκάδελτου γιά ὀρισμένους θεσμούς, ὅπως π.χ. γιά τὰ σωματεία, παραθέτει ἀποσπάσματα πού τὰ ἀποδίδει στή νομοθεσία τοῦ Σόλωνα.

Ἡ ἐπιτροπή ἀρχικά συνέταξε δέκα δέλτους. Τόν ἐπόμενο χρόνο (450) συγκροτήθηκε δεύτερη δεκαμελὴς ἐπιτροπή μέ ἐπικεφαλὴς τόν Ἀππιο Κλαῦδιο, στήν ὁποία μετεῖχαν καί πληβεῖοι. Ἡ δεύτερη αὐτὴ ἐπιτροπή συνέταξε δύο ἀκόμη δέλτους. Γι' αὐτό τό ὅλο νομοθέτημα ὀνομάσθηκε Δωδεκάδελτος νόμος (lex duodecim tabularum). Ἡ δεύτερη, ὅμως, ἐπιτροπή ἀρνήθηκε νά παραδώσει τήν ἀρχή ὅταν τελείωσε τό ἔργο της. Ὁ Ἀππίος Κλαῦδιος, σύμφωνα πάντα μέ τήν παράδοση, κάνοντας κατάχρηση τῆς ἐξουσίας του θέλησε νά πάρει ὡς δούλη ἓνα νέο κορίτσι, τήν Βιργινία. Τότε ὁ πατέρας της ἀντὶ νά τήν παραδώσει προτίμησε νά τήν σκοτώσει. Τό ἐπεισόδιο αὐτό προκάλεσε λαϊκὴ ἐξέγερση. Ἡ ἐπιτροπή ἀναγκάσθηκε νά παραιτηθεῖ καί νά ἀποκατασταθεῖ πλέον ἡ ὁμαλὴ λειτουργία τῆς διοίκη-

σης. Οί ὕπατοι κύρωσαν τόν Δωδεκάδελτο. Ὁ νόμος αὐτός χαράχθηκε σέ πέτρινες δέλτους πού ἀναρτήθηκαν δημόσια, στήν Ἀγορά.

Επιστημονική κριτική τοῦ Δωδεκαδέλτου. Ἡ παράδοση τῆς σύνταξης τοῦ Δωδεκαδέλτου δημιούργησε ζωντανές συζητήσεις τόν 19ο καί τόν 20ό αἰώνα. Ἡ κριτική ἀφορᾷ στήν χρονολογία σύνταξης, στά διάφορα γεγονότα πρό καί κατά τήν σύνταξη, στήν φύση καί στό περιεχόμενο τοῦ νόμου. Κάποιοι ἐπιστήμονες, ὅπως ὁ Ettore Pais στήν Ἰταλία καί ὁ Ed. Lambert στήν Γαλλία, ἔφθασαν στά ἄκρα. Ὑποστήριξαν ὅτι ὅλα σχεδόν ὅσα παραδίδονται ἀποτελοῦν μῦθο καί ὅτι τά ἀποσπάσματα τοῦ Δωδεκαδέλτου πού ἔχουν διασωθεῖ δέν ἀνταποκρίνονται στό ἀρχικό κείμενο. Ἄλλοι ρωμαῖστές, ὅπως ὁ P.F. Girard, πολέμησαν αὐτές τίς θέσεις καί τίς ἀπόψεις τους ἀκολούθησε σχεδόν τό σύνολο τῶν ρωμαϊστῶν.

Γιά νά καταλάβει κανεῖς τό πρόβλημα πρέπει νά μελετήσῃ ἀπό ποῦ ἀντλοῦνται 1) οἱ γνώσεις γιά τόν Δωδεκάδελτο, στή συνέχεια 2) πῶς καθορίζονται καί ποιά εἶναι τά αὐθεντικά στοιχεῖα καί τέλος 3) τίς ἱστορικές συνθήκες τῆς σύνταξής του.

1) Ἐάν τό κείμενο τοῦ Δωδεκαδέλτου ἀναρτήθηκε τό 450 στήν Ἀγορά (στό Forum) προφανῶς καταστράφηκε ὅταν περί τό 390 οἱ Γαλάτες κατέλαβαν τήν Ρώμη. Μετά ἀπό αὐτή τήν καταστροφή ἀργότερα προφανῶς ἀποκαταστάθηκε σέ μιά γλῶσσα ἴσως πῶς σύγχρονη ἀπό τήν παλαιά, τήν αὐθεντική δηλαδή σύνταξη, καί ἴσως τροποποιήθηκαν κάποιες διατάξεις. Εἶναι γνωστό ὅτι αὐτές οἱ παρεμβάσεις γίνονται σέ μιά καινούργια σύνταξη, γιατί δίνεται ἡ εὐκαιρία νά ἀναθεωρηθοῦν κάποιες διατάξεις ἢ νά ἀποσυρθοῦν πεπαλαιωμένες. Μέ αὐτή τή «νέα» μορφή οἱ Ρωμαῖοι γνώριζαν πολύ καλά τό κείμενο τοῦ Δωδεκαδέλτου. Ὁ Κικέρων (De Legibus, II, 23, 59) μᾶς πληροφορεῖ ὅτι στήν ἐποχή του τά παιδιὰ μάθαιναν ἀπ' ἔξω τό κείμενο τοῦ Δωδεκαδέλτου – ἀντίθετα στήν Ἑλλάδα μάθαιναν τόν Ὅμηρο, καί αὐτό δείχνει τήν διαφορὰ νοστοπίας καί πολιτισμοῦ τῶν λαῶν. Σύμφωνα μέ τόν Ἅγιο Κυπριανό ὁ Δωδεκάδελτος ἦταν ἀνηρτημένος στό Forum τῆς Καρχηδόνας σέ πολύ μεταγενέστερη ἐποχή, τό 254. Ἐξ ἄλλου συγγραφεῖς ὅπως ὁ Κικέρων καί ὁ Aulus Gellus μνημονεύουν διατάξεις τοῦ Δωδεκαδέλτου εἴτε αὐτούσιες εἴτε σέ σχόλια. Πρέπει νά ἐπισημάνωμε ὅτι ὁ πρῶτος σχολιασμός τοῦ Δωδεκαδέλτου εἶναι ἔργο τοῦ νομικοῦ τῆς προκλασσιχῆς περιόδου Sextus Aelius Paetus Catus. Ὁ Labeo στίς ἀρχές τῆς Ἡγεμονίας καί ὁ Γάιος στά μέσα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰώνα ἔγραψαν σχόλια στόν Δωδεκάδελτο. Ἀποσπάσματα αὐτῶν τῶν σχολίων σώθηκαν στόν Πανδέκτη τοῦ Ἰουστινιανοῦ.

Τά σχόλια αὐτά καί γενικά τά στοιχεῖα πού διέσωσαν οἱ ρωμαῖοι νομικοί στά ἔργα τους ἐπέτρεψαν νά ἀποκατασταθεῖ ἐν μέρει τό κείμενο τοῦ Δωδεκαδέλτου (FIRA, Leges, 23-75).

2) Τρία εἶναι τά στοιχεῖα πού ἀποδεικνύουν τόν ἀρχαῖο χαρακτήρα

του Δωδεκαδέλτου: ή ρωμαϊκή παράδοση, ή γλώσσα του κειμένου, ό χαρακτήρας τών θεσμών.

Ό Δωδεκαδέλτος όχι μόνον δέν μπορεί νά είναι μεταγενέστερος του τέλους του 3ου π.χ. αιώνα (άκραιο άποψη του Lambert) έφ' όσον σχολιάσθηκε αυτή τήν έποχή από τον Sextus Aelius Petus Catus, αλλά πιθανόν νά είναι και παλιότερος. Έξ άλλου περί τό 300 ό Γναίος Φλάβιος δημοσίευσε συλλογή τών διαδικαστικών τύπων (legis actiones) πού έπρεπε νά ακολουθούνται στίς δίκες και οι decemviri μνημονεύονται στίς Annales Maximi όπου ό μέγας ποντίφηξ ανέγραφε τά όνόματα τών άρχόντων και σημείωνε τά σημαντικά γεγονότα κάθε έτους.

Η γλώσσα του Δωδεκαδέλτου είναι αρχαϊκή. Ίσως νά μήν είναι ή γλώσσα του 5ου αιώνα εάν έγινε νέα καταγραφή στίς αρχές του 4ου αιώνα. Πάντως περιέχει όρους πού οι Ρωμαίοι της κλασσικής έποχής δέν καταλάβαιναν πλέον.

Τά θέματα της κοινωνίας πού ρυθμίζει ό Δωδεκαδέλτος δείχνουν μία αρχαϊκή κοινωνία. Ό πολιτισμός, ή οικονομία είναι άρχαϊκοί (π.χ. διάταξη για τήν προστασία της σοδειάς ή για τά οικιακά ζώα). Οι έμπορικές σχέσεις αποτελούν ένα μικρό μέρος της νομοθεσίας αυτής, μικρότερο άπ' ότι στον κώδικα του Χαμουραπί. Διατάξεις πού αναφέρουν τά σύνορα της Ρώμης δείχνουν ότι τήν έποχή της σύνταξης του Δωδεκαδέλτου τά σύνορα περνούν ακόμη από τά άκρα της πόλης, έφ' όσον π.χ. ή πώληση πολίτη πέρα από τον Τίβερη θεωρείται πώληση στο έξωτερικό (trans Tiberim, Lex Poetelia 326 π.Χ.). Οι ποινές, έπίσης, πού αναφέρονται είναι αυστηρές. Πολλές φορές υπάρχει talio (ή αρχή του αντιπεπονητός). Υπάρχουν πολλές διατάξεις θρησκευτικού χαρακτήρα (ειδικά ταφικό δίκαιο), θρησκευτικές ποινές (π.χ. προσφορά θυσιών σε περίπτωση ακούσιου φόνου, προσφορά θυσιών στην Δήμητρα από τον ένοχο για ζημιές στους άγρούς και στίς σοδειές). Όλα αυτά δείχνουν ότι τήν συγκεκριμένη έποχή τό δίκαιο δέν είχε ακόμη διαχωρισθεί τελείως από τήν θρησκεία.

Η μελέτη γενικά του Δωδεκαδέλτου οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ή ρωμαϊκή παράδοση άπαντά ουσιαστικά στην ιστορική πραγματικότητα, ακόμη και όταν μερικά στοιχειά προέρχονται ίσως από τον μύθο (π.χ. έπεισόδιο Βιργινίας, άποστολή πρεσβείας στην Έλλάδα κ.λπ.).

3) Ό Δωδεκαδέλτος δέν είναι μία άπλή καταγραφή και παγιοποίηση του υπάρχοντος δικαίου. Για νά καταλάβει ό μελετητής μερικές από τίς διατάξεις πρέπει νά λάβει ύπ' όψη του τίς συνθήκες του 5ου αιώνα και νά τίς έπανατοποθετήσει στην έποχή αυτή, μέσα στην κοινωνική κρίση της περιόδου αυτής, πού δέν έφερνε σε αντίθεση άπλά τούς πατρίκιους και τούς πληβείους, αλλά ευρύτερα, τήν άριστοκρατία πού κυριαρχούσε στην πόλη της Ρώμης μέ τήν φτωχή μάζα. Οι μικροκαλλιεργητές, θύματα τών πολέμων και τών δηώσεων, υπερχρεωμένοι και για τον λόγο αυτό έκτεθει-

μένοι στην δουλεία, θεωρούσαν ότι η σωτηρία τους ήταν η διανομή των γαιών που είχαν πάρει από τους έχθρους, το *ager publicus*. Παραδίδεται ότι μεταξύ του 486 (*rogatio Cassiana*) και 367 (*Leges Liciniae Sextiae*) έγιναν 22 προτάσεις αγροτικών νόμων. Αλλά η σύγκλητος, την οποία αποτελούσαν πατρίκιοι, ήθελε να διατηρεί το μονοπώλιο του *ager publicus* για τα μέλη της.

Ο Δωδεκάδελτος προσπάθησε να επιλύσει αυτές τις διαμάχες. Με τις διατάξεις του προσπάθησε να εξασφαλίσει μία ειρηνική συνύπαρξη μεταξύ των δύο αυτών ομάδων Ρωμαίων πολιτών. Έτσι εξηγούνται διατάξεις που περιλαμβάνει σχετικές με την τήρηση της τάξης, την καταστολή των έγκλημάτων, με μέτρα οικονομικού χαρακτήρα, τον διακανονισμό των γειτονικών σχέσεων, αλλά και διατάξεις που έθεταν τέρμα σε σοβαρές καταχρήσεις και αναφέρομαι στον περιορισμό του έπιτοχίου, σε ρυθμίσεις διαδικαστικές, κυρίως στην εκτέλεση.

Σύμφωνα με ιστορικούς του δικαίου ο Δωδεκάδελτος δεν είναι Κώδικας με την σύγχρονη έννοια του όρου. Έχει ψηφισθεί μόνον από το αρμόδιο νομοθετικό σώμα της εποχής, είναι *lex rogata*, αλλά δεν αποτελεί μία πλήρη συλλογή όλου του εφαρμοζόμενου δικαίου, ούτε καν μέρους αυτού του δικαίου. Απλά πρόκειται για την καταγραφή των πιο σημαντικών εθίμων, που ήταν περισσότερο σε χρήση, για να μην υπάρχουν πλέον αμφισβητήσεις.

Δέν είναι, επίσης, ένα έργο αποκλειστικά πρωτότυπο. Πολλοί από τους κανόνες που περιέχει ανάγονται στην πρώιμη αρχαιότητα. Αλλά μαζί με αυτούς, επ' ευκαιρία της καταγραφής τους, μπήκαν και κάποιοι νεωτερισμοί.

Παρ' όλα αυτά ο Δωδεκάδελτος δεν έλυνε όλες τις δυσκολίες. Βέβαια είναι σημαντικό ότι έγιναν γνωστοί οι κύριοι κανόνες δικαίου. Η εφαρμογή τους, όμως, ήταν έργο κάποιων ειδικών.

Τό κύρος του Δωδεκαδέλτου, που έδωσε την δυνατότητα να επιβιώνει επί αιώνες, βασιζόταν στην συμβολική αξία αυτού του πρώτου μνημείου του ρωμαϊκού δικαίου, στην ποικιλία των θεμάτων που έθιγε, στην συντομία των τύπων που διευκόλυνε τό έργο προσαρμογής των έρμηνευτών τους. Για τούς Ρωμαίους διαχρονικά υπήρξε η πηγή όλου του δικαίου, ιδιωτικού και δημοσίου.

Βιβλιογραφία

Γ. Πετροπούλου: *Ιστορία και Εισηγήσεις του ρωμαϊκού δικαίου*, Αθήνα 1963, Ι σ. 105-110.

J. Gaudemet: *Institutions de l'Antiquité*, Paris 1967 (2η έκδ. 1982), σ. 384-388.

Δ. Γκόφα: *Ιστορία και Εισηγήσεις του ρωμαϊκού δικαίου*, Αθήνα (1986-1994), τ. Ια, σ. 50-51.

ΑΘΗΝΑ ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΗΛΙΟΥΝΗ

Ο Δωδεκάδελτος Νόμος¹

Ο Δωδεκάδελτος Νόμος, η παλαιότερη και μία από τις σημαντικότερες πηγές του Ρωμαϊκού Δικαίου, έχει αποτελέσει τους δύο τελευταίους αιώνες αντικείμενο εξονυχιστικής έρευνας των μελετητών. Γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι ο Δωδεκάδελτος ανάγεται στον 6^ο π.Χ., αλλά, αν και διαθέτουμε πολυάριθμες έμμεσες μαρτυρίες των φιλολογικών πηγών, δεν έχει φθάσει έως εμάς καμία επιγραφή που να διασώζει αυτούσιο απόσπασμά του. Το κενό αυτό, αλλά και η σημασία του νομοθετήματος, επέτρεψαν να καλλιεργηθεί μία σημαντική φιλολογία γύρω από τις ακριβείς συνθήκες της δημιουργίας του, τους συντάκτες του, τη σύνθεση και το περιεχόμενό του, τη νομική του φύση, τις πολιτικές και άλλες σκοπιμότητές του. Εξίσου αναρίθμητες είναι και οι μελέτες σχετικά με την ανασύσταση των επιμέρους διατάξεών του και την κατανομή τους στις δώδεκα Δέλτους του νομοθετήματος, που συνθέτουν από μόνες τους μία πλούσια βιβλιογραφία.

Αφήνοντας κατά μέρος τις επιμέρους διατάξεις του Δωδεκαδέλτου, αντικείμενο ιδιαίτερου ενδιαφέροντός μας αποτελεί η συνολική θεώρηση του νομοθετήματος και ειδικότερα, η θέση και σημασία που κατέχει στο πρώιμο Ρωμαϊκό Δίκαιο, ως έργο «κωδικοποιητικό». Ο χαρακτηρισμός του ή μη ως «κώδικα» δικαίου, προϋποθέτει την προσαρμογή των συγχρόνων θεωριών περί του τί είναι «κώδικας νόμων» στο πλαίσιο της εποχής του, στις απαρχές της ρωμαϊκής νομικής παράδοσης και επιστήμης. Το ερώτημα που τίθεται δεν είναι απλό, και προϋποθέτει την κατανόηση του Δωδεκαδέλτου τόσο σε σχέση με το ευρύτερο πολιτιστικό

1. Η παρούσα μελέτη παρουσιάστηκε σε συνεργασία με την Επίκουρη Καθηγήτρια κ. Καλλιόπη Μπουρδάρα, στο πλαίσιο ενότητας σχετικά με τις Κωδικοποιήσεις στην αρχαιότητα, στο Μεταπτυχιακό Σεμινάριο Ιστορίας του Δικαίου του Τμήματος Νομικής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

πλαίσιο της ανατολικής Μεσογείου, τις προϋπάρχουσες έννομες τάξεις από τις οποίες εμπνεύστηκε στοιχεία, όσο και με τις γενεσιουργές του συνθήκες στον καθεαυτό ρωμαϊκό χώρο και τον ρόλο που έπαιξε στη ρωμαϊκή κοινωνία, ρόλο που έμελε να τον ανυψώσει στη θέση της λυδίας λίθου της ρωμαϊκής νομικής παράδοσης. Επιλέξαμε λοιπόν να αναφερθούμε σε τρεις διαφορετικές μελέτες, που, αν και καλύπτουν ένα μικρό μόνο μέρος της προβληματικής γύρω από το νομοθέτημα, είναι ενδεικτικές των πολλαπλών ερωτημάτων που τίθενται για την κατανόηση και αποκρυπτογράφηση του έργου αυτού. Οι δύο πρώτες μελέτες εντάσσονται στην πολιτιστική προσέγγιση του νομικού αυτού έργου, καθώς διευρυνούν την ύπαρξη ή μη επιρροών στο νομοθέτημα από δύο πολύ διαφορετικούς πολιτισμούς της αρχαιότητας: τον κόσμο της Μεσοποταμίας και τον ελληνικό κόσμο. Οι συγγραφείς τους εξετάζουν την ύπαρξη γενικότερων επιδράσεων και συγκεκριμένων «δανείων», τόσο όσον αφορά τον τρόπο σκέψης των «νομοθετών», όσο και την όλη σύνθεση του έργου και τις επιμέρους διατάξεις του. Η τρίτη μελέτη επικεντρώνεται στο ρωμαϊκό χώρο, προσπαθώντας να ερμηνεύσει τη δημιουργία και δομή του νομοθετήματος σε σχέση με το υφιστάμενο πλαίσιο των πολιτικών και κοινωνικών συγκρούσεων της Ρώμης κατά την ίδια περίοδο.

Ο Raymond Westbrook (The Nature and Origins of the Twelve Tables, ZSS, 1988, σελ. 74-121) προτείνει μία πρωτότυπη θεωρία για την ερμηνεία των ιδιαιτεροτήτων του Δωδεκαδέλτου: επιχειρεί μία αλματώδη προσέγγιση ανάμεσα στους «κώδικες» της Μεσοποταμίας και τον Δωδεκάδελο νόμο. Κατ' αρχήν ο συγγραφέας αποκρούει την «κλασική» ερμηνεία του Δωδεκαδέλτου ως κωδικοποίηση του ισχύοντος στη Ρώμη δικαίου, κατά τον 6^ο π.Χ. αιώνα, ερμηνεία που είχε από την αρχαιότητα ήδη βασιστεί στην κρίση του Τίτου Λιβίου (3.34.6) ότι ο Δωδεκάδελτος αποτελούσε *fons omnis publici privatique iuris*. Δεν αποδέχεται επίσης την –παραδιδόμενη από τις αρχαίες πηγές– θεωρία ότι η σύνταξη του Δωδεκαδέλτου υπήρξε προϊόν της συγκεκριμένης ιστορικής συγκυρίας της εποχής στη Ρώμη, που ήταν η γενικευμένη διαμάχη πατρικίων και πληβείων, με στόχο την βελτίωση της θέσης των πληβείων μέσω της αναθεώρησης του δικαίου. Το νομοθέτημα, παρατηρεί ο συγγραφέας, έχει μορφή περιπτωσιολογική, αποτελούμενο από υποθετικές προτάσεις ακολουθούμενες από λακωνικές επιταγές, ενώ απουσιάζουν αφηρημένες έννοιες, γενικές αρχές και ορισμοί. Λέει επίσης, κάθε αναφορά στα υποτιθέμενα γενεσιουργά γεγονότα: η μοναδική αναφορά στις τάξεις πληβείων-πατρικίων (Δέλτος XI.1) καθιερώνει την απαγόρευση επιγαμίας μεταξύ τους, διάταξη αντίθετη προς το υποτιθέμενο «φιλολαϊκό» πνεύμα του νόμου. Ο νόμος επίσης δεν βοηθά στην «αποκάλυψη» του δικαίου στους πληβείους, περισσότερο απ' ότι αυτοί το γνώριζαν πριν τη συγγραφή του, ούτε

περιλαμβάνει τα *verba* των *legis actiones*. Ξεκινώντας από αυτές τις παραδοχές, και μη βρίσκοντας ικανοποιητικές τις πληροφορίες των ελληνικών και λατινικών πηγών γύρω από το έργο, ο συγγραφέας θέτει εκ νέου το ερώτημα: ποιά είναι η προέλευση του Δωδεκαδέλτου; Η απάντηση που δίνει ο ίδιος, ξεφεύγει από τα καθιερωμένα: ο Δωδεκαδέλτος έλκει την απώτερη καταγωγή του, όχι λιγότερο μακριά από τον ευρύτερο χώρο της Μέσης Ανατολής και ειδικότερα τη φιλολογική παράδοση της Μεσοποταμίας. Προκειμένου να ενημερώσει τους αναγνώστες του σχετικά με αυτήν την, άγνωστη στους περισσότερους ρωμαϊστές, φιλολογική παράδοση, ο Westbrook προβαίνει σε μία εκτενή παρέκβαση, όπου εξηγεί τη φύση των «κωδίκων νόμων» της Μέσης Ανατολής.

Οι κώδικες αυτοί αποτελούν «λογοτεχνικό είδος» με εμφανή κοινή παράδοση. Εννέα «κώδικες», όπως έχει καθιερωθεί να τους αποκαλούν, είναι γνωστοί, επτά σε σφηνοειδή γραφή, δύο από την Πεντάτευχο. Κοινό χαρακτηριστικό όλων είναι ότι περιέχουν νομικούς κανόνες που ρυθμίζουν καθημερινά προβλήματα μη θείου δικαίου και το περιεχόμενό τους είναι περιπτωσιολογικό. Οι νόμοι αντιστοιχούν σε σειρά ατομικών υποθέσεων, οι ιδιαίτερες συνθήκες των οποίων εκτίθενται σε αφηρημένες υποθετικές προτάσεις («αν ο τάδε κάνει το δείνα...»), ακολουθούμενες από την κατάλληλη νομική απόκριση («...η τιμωρία του θα είναι η εξής»). Από τους κώδικες απουσιάζουν η διαίρεση σε αφηρημένες νομικές κατηγορίες και οι νομικοί ορισμοί. Επομένως δεν αποτελούν αυθεντικούς «κώδικες» κατά τη σύγχρονη έννοια του όρου, γιατί δεν αποβλέπουν σε πληρότητα, ακόμα και για τους τομείς του δικαίου που καλύπτουν. Ακολουθώντας τις κατευθυντήριες γραμμές της έρευνας για έναν από τους γνωστότερους κώδικες της Μεσοποταμίας, τον Κώδικα του Χαμουραμί, συνάγονται τα ακόλουθα συμπεράσματα. Ο Χαμουραμί στο κείμενο του νομοθετήματος αναφέρεται σε «δίκαιες κρίσεις» που έχει εκφέρει. Οι «κρίσεις» του κώδικα δεν είναι όμως όλες πραγματικές αποφάσεις σε αληθινές δικαστικές κρίσεις. Σημείο εκκίνησης αποτελεί μία (πιθανώς πραγματική) υπόθεση, η οποία επεκτείνεται σε διαφορετικές υποθετικές εκδοχές, με συλλογισμό που βασίζεται σε εικασίες, και όλες οι σχετιζόμενες με παρεμφερές αντικείμενο «κρίσεις» συστηματοποιούνται σε ενότητες. Δηλαδή εξετάζονται διάφορες θεωρητικές εναλλακτικές υποθέσεις και δίδεται κάθε φορά η κατάλληλη λύση με *a priori* συλλογισμό. Παράδειγμα: 1. Αν ο οικοδόμος δεν χτίσει καλά το σπίτι και πέσει και σκοτώσει τον ιδιοκτήτη, θα θανατωθεί ο οικοδόμος. 2. Αν σκοτωθεί το παιδί του ιδιοκτήτη, θα θανατωθεί το παιδί του οικοδόμου. 3. Αν σκοτωθεί ο δούλος του ιδιοκτήτη, θα δοθεί ένας δούλος στον ιδιοκτήτη από τον οικοδόμο. Η κλιμάκωση των ποινών, για διαφορετικό είδος βλάβης, αποτελεί τύπο ακαδημαϊκής μεθόδου. Το ίδιο παρατηρείται σε έναν άλλο τύπο

λογοτεχνικών συλλογών της Μεσοποταμίας: αυτή των οικωνών. Είναι αντιπροσωπευτικά και τα δύο ενός ειδικού λογοτεχνικού είδους, τα επιστημονικά συγγράμματα (καθώς η μαντεία θεωρείται επιστήμη για τους κατοίκους της Μεσοποταμίας). Οι «κώδικες» της Μεσοποταμίας δεν περιέχουν επομένως δίκαιο που έχει δημιουργηθεί με θεωρητική σκέψη. Έχουν ως βάση δικαστικές αποφάσεις, στις οποίες όμως προστίθενται θεωρητικές εναλλαγές με λογικό συλλογισμό. Δεν «θεσπίζουν» επομένως δίκαιο, αλλά το περιγράφουν. Η πλησιέστερη σύγχρονη αναλογία προς τους αρχαίους αυτούς «κώδικες» είναι ένα εγχειρίδιο δικαίου.

Σημαντικό ρόλο για τη διάδοση ιδεών σε όλη την Μέση Ανατολή έπαιξαν οι σχολές σφηνοειδούς γραφής. Οι σχολές αυτές δεν διδάσκουν μόνο γραφή, αλλά είναι τα «πανεπιστήμια» της Μεσοποταμίας, φορείς της πολιτισμικής της παράδοσης. Σε αυτά αντιγράφονται τα έπη του Γκιλγκαμές και ο Κώδικας του Χαμουραμπί για περισσότερο από 1000 χρόνια μετά τη σύνταξή τους. Είναι τόποι επιστημονικής έρευνας, όπου κωδικοποιούνται και εκλεπτύνονται οικωνοί, νομικά και ιατρικά κείμενα.

Σε αντίθεση με τη συλλογιστική των κατοίκων της Μεσοποταμίας, η σύγχρονη επιστημονική μέθοδος, επισημαίνει ο Westbrook, προέρχεται από την Ελληνική φιλοσοφία και αποτελεί ένα κάθετο σύστημα. Το υλικό οργανώνεται σε γενικές αφηρημένες κατηγορίες, καθορίζεται η ορολογία και στη συνέχεια, το υλικό οργανώνεται σε μικρότερες υποκατηγορίες, μέχρι να περιληφθεί η ατομική περίπτωση. Η επιστήμη της Μεσοποταμίας αντίθετα δεν μπορεί να δημιουργήσει αφηρημένες κατηγορίες ή να νοηματοδοτήσει όρους. Προχωρεί οριζόντια, παρέχοντας συγκεκριμένα παραδείγματα κάθε θέματος και εξαντλώντας το, με τη συσσώρευση παραδειγμάτων που καλύπτουν διαφορετικές πλευρές του. Αποτέλεσμα είναι η δημιουργία αποσπασματικής εικόνας που δεν επαρκεί για να καλύψει όλες τις εκφάνσεις της πραγματικότητας. Για να υπερπηδηθεί το πρόβλημα αυτό, καλλιεργήθηκαν κάποιες τεχνικές: ξεκινώντας από μία πραγματική υπόθεση, το θέμα εξετάζεται σε βάθος με την προσθήκη «παραμέτρων»: τη βούληση, το δόλο, την κοινωνική θέση των μερών. Οι κώδικες απαρτίστηκαν έτσι από «σχολικά προβλήματα», υποθέσεις που ξεκίνησαν ως «causes célèbres» και έγιναν αντικείμενο θεωρητικής συζήτησης στις σχολές γραφής, όπου προστέθηκαν όλες οι υποθετικές παραλλαγές. Δημιουργήθηκαν έτσι οι «κανόνες» που μεταδίδονταν από σχολή σε σχολή ως μέρος της επιστημονικής παράδοσης και έτσι βρίσκονται, πανομοιότυποι ή με παραλλαγές, σε πολλούς κώδικες.

Μετά την εκτενή αυτή παρέχβαση, ο Westbrook, επιχειρώντας τη σύνδεση του δικαίου της Μεσοποταμίας με το Δωδεκάδελο, αναφέρεται στην ευρύτερη επιρροή της Μεσοποταμίας στη Ρώμη μέσω του φοινικικού εμπορίου, την ύπαρξη θρησκευτικών επιρροών μεταξύ των δύο πολι-

τισμών, καθώς και σε κάποια αρχαιολογικά ευρήματα που επιτρέπουν την υπόθεση της ύπαρξης επαφών των δύο κόσμων. Επισημαίνοντας την έλλειψη κατηγοριών ή νομικών ορισμών στο Δωδεκάδελτο και το περιπτωσιολογικό ύφος των διατάξεών του, που προσομοιάζει με αυτό των κωδίκων της Μέσης Ανατολής, συμπεραίνει ότι ο Δωδεκάδελτος αποτελεί προϊόν της ίδιας επιστημονικής παράδοσης. Αρχικά, υποστηρίζει, ο Δωδεκάδελτος ήταν επιστημονική πραγματεία περί δικαίου, περιγραφική, μη θεσπίζουσα δίκαιο. Η λογική μέθοδος που ακολουθείται σε αυτόν είναι ίδια με αυτή των «κωδίκων» της Μέσης Ανατολής. Τα θέματα που πραγματεύεται ο Δωδεκάδελτος είναι «σχολικά προβλήματα», όχι γενικές αρχές. Προς επίρρωση των ανωτέρω, εξετάζονται ειδικότερα δύο διατάξεις του Δωδεκαδέλτου, σχετικά με την έννοια της iniuria και της έρευνας «quance lance et licio» για κλοπιμαία στο σπίτι ληστή, διαπιστώνοντας παραλληλισμούς ανάμεσα στον νομικό συλλογισμό των κωδίκων της Μεσοποταμίας και των Ρωμαίων. Ο R. Westbrook καταλήγει έτσι στο συμπέρασμα ότι ο Δωδεκάδελτος είναι προϊόν της επιστήμης της Μεσοποταμίας, της «κυρίαρχης διανοητικής δύναμης στη Μεσόγειο».

Η θεωρία του Westbrook, παρά τον πρωτότυπο χαρακτήρα της, δεν φαίνεται πειστική. Η ύπαρξη επαφών και επιρροών μεταξύ Μεσοποταμίας και Ρώμης δεν θεμελιώνεται αρκετά (οι πηγές και τα αρχαιολογικά ευρήματα που αναφέρονται είναι ελάχιστα), ούτε ερευνάται σε βάθος η σχέση των δύο δικαίων, ενώ η γεωγραφική και ιστορική παρεμβολή του ελληνικού κόσμου αποσιωπάται σχεδόν εντελώς. Η σύνδεση των «κωδίκων» της Μεσοποταμίας με το Δωδεκάδελτο επί τη βάση του κοινού στο σύνολο των πρώιμων νομοθετημάτων-περιπτωσιολογικού ύφους, χρησιμοποιώντας ως αποδεικτικό θεμέλιο παραλληλισμούς στο νομικό συλλογισμό δύο μόνο άρθρων του Δωδεκαδέλτου αποτελεί συλλογιστικό άλμα, χωρίς επαρκή στοιχεία. Από τη θεωρία του Westbrook για την επίδραση της νομικής παράδοσης της Μεσοποταμίας στη Ρώμη μπορούμε επομένως να αποδεχθούμε μόνο τη γενικότερη και αφηρημένη επιρροή που μπορεί να είχαν δύο διαδοχικοί στο χρόνο και απομακρυσμένοι στο χώρο πολιτισμοί.

Στο πεδίο των σχέσεων με άλλους πολιτισμούς εντάσσεται επίσης η μελέτη της Michèle Ducos για την ελληνική επιρροή στο Δωδεκάδελτο (M. Ducos, *L'influence Grecque sur la loi des Douze Tables*, Travaux et Recherches de l'Université de Droit d'Économie et de Sciences Sociales de Paris, Paris, 1978). Η Ducos ερευνά την ύπαρξη επιρροών μεταξύ Ελλάδος και Ρώμης σε πολλαπλά επίπεδα. Οι αρχαιολογικές έρευνες και τα ευρήματα σε αγγεία μαρτυρούν επαφές της Ρώμης με την Ελλάδα ήδη από τον 8^ο π.Χ. αι. Τα αρχιτεκτονικά μοτίβα που υιοθετεί η ρωμαϊκή ναοδομή καθώς και η εισαγωγή ελληνικής προελεύσεως θεοτήτων μαρτυ-

ρούν πρόωμη επίδραση του ελληνικού κόσμου στο καλλιτεχνικό και θρησκευτικό πεδίο. Στην γλώσσα επίσης, συναντούμε πολύ νωρίς λατινικές λέξεις με ελληνικές ρίζες. Παρ' όλα αυτά, η Ducos ξεκινά την εξέταση των ειδικότερων πηγών για τον Δωδεκαδέλτο με την θέση ότι η αποστολή πρεσβείας στην Ελλάδα, που σύμφωνα με πολλούς αρχαίους συγγραφείς προηγήθηκε της συντάξεώς του, είναι μύθος που δημιουργήθηκε μεταγενέστερα. Αν και, όπως είδαμε, παραδέχεται την ύπαρξη επαφών με την Ελλάδα, θεωρεί την αποστολή πρεσβείας αναχρονιστική. Πως ερμηνεύει τη δημιουργία του μύθου; Με το επιχείρημα ότι παραδοσιακά όλοι οι νομοθέτες θεωρείται ότι συμβουλευόνταν άλλες νομοθεσίες πριν την εκπόνηση του έργου τους. Επίσης, επισημαίνει ότι οι αναφορές των πηγών στην πρεσβεία ποικίλουν: άλλοτε αναφέρεται μία και άλλοτε δύο πρεσβείες, άλλοτε προς την Αθήνα και άλλοτε και προς τις ελληνικές πόλεις της Κάτω Ιταλίας. Η πρεσβεία δεν αναφέρεται όμως από τον Διόδωρο το Σικελό και τον Κικέρωνα που ακολουθούν τις παλαιότερες πηγές, τον Πολύβιο, που βασιζέται στα αρχεία των ποντιφικών, ενώ αναφέρεται, με παραλλαγές, από τον Τίτο Λίβιο και τον Διονύσιο τον Αλικαρνασσέα, που ακολουθούν τη νεώτερη παράδοση. Άρα, συμπεραίνει η συγγραφέας, η παράδοση περί πρεσβείας είναι «πρόσφατη» εφεύρεση της ρωμαϊκής γραμματείας.

Με την εξαίρεση ίσως μίας νύξης σε ξένες επιρροές στον Επιτάφιο του Περικλή όπως παραδίδεται από το Θουκυδίδη (II.37.1: «δεν έχουμε ως υπόδειγμα τους νόμους άλλων αλλά είμαστε παράδειγμα παρά μιμητές»), δεν υπάρχει καμία αναφορά σε ρωμαϊκή πρεσβεία στις ελληνικές πηγές. Όπως όμως παραδέχεται η συγγραφέας, οι Έλληνες δεν ενδιαφέρονται γενικά για τη ρωμαϊκή ιστορία. Η M. Ducos υποστηρίζει ότι, καθώς οι Ρωμαίοι είχαν επίγνωση των οφελών τους προς το ελληνικό πνεύμα, δημιούργησαν την παράδοση της επίσκεψης μελών της συντακτικής επιτροπής του Δωδεκαδέλτου στην Ελλάδα, προσπαθώντας να αποδείξουν την παλαιότητα και σημασία της ελληνικής επιρροής επί της Ρώμης. Ο θρύλος για την πρεσβεία στην Ελλάδα δημιουργήθηκε μάλλον κατά τον «αίωνα των Σκιπίωνων», εποχή έντονης ελληνικής επιρροής στη ρωμαϊκή κοινωνία.

Μία άλλη κατηγορία πηγών στην οποία η συγγραφέας ασκεί κριτική είναι όσες αναφέρουν την παράδοση σύμφωνα με την οποία, την συντακτική επιτροπή του Δωδεκαδέλτου βοήθησε στο έργο της ο Ερμόδωρος ο Εφέσιος, σύγχρονος και φίλος του Ηρακλείτου (Σράβων, XIV.1.25, Πομπώνιος, D.1.2.2.4). Ο Κικέρων τον αποκαλεί princeps Ephesiorum (Tusc., V.36.105), ενώ γνωρίζουμε ότι εξορίστηκε από τους συμπολίτες του, οπότε και πήγε στην Ιταλία. Στην απόκρυφη αλληλογραφία του με τον Ηράκλειτο αναφέρεται ότι συνέγραψε νόμους. Ο Πλίνιος αναφέρει ότι το άγαλμά του βρισκόταν παλαιότερα μπροστά στην curia, «publice

dedicata». Η θέση της συγγραφέως είναι και πάλι ότι ο μύθος της συμμετοχής του Ερμόδωρου στην συντακτική επιτροπή του Δωδεκαδέλτου δημιουργήθηκε μάλλον κατά τον 1^ο μ.Χ. αιώνα, για να εξηγηθεί η ύπαρξη ενός αγάλματός του στην curia της Ρώμης. Η συγγραφέας προτείνει μάλιστα την απίθανη υπόθεση ότι, ανάμεσα στα αγάλματα που ήλθαν στη Ρώμη μετά την άλωση της Κορίνθου, υπήρχε άγαλμα αφιερωμένο από κάποιον Ερμόδωρο (με την επιγραφή ΕΡΜΟΔΩΡΟΣ ΑΝΕΘΗΚΕ), και αυτό αποτέλεσε αφορμή για την δημιουργία του σχετικού μύθου. Όλα όσα αναφέρουν οι αρχαίοι συγγραφείς σχετικά με την ελληνική επιρροή στον Δωδεκάδελτο, καταλήγει η συγγραφέας, εξηγούνται από την επιθυμία των Ρωμαίων να πιστοποιήσουν την παλαιότητα των επαφών τους με την Ελλάδα.

Ειδικότερα, εξετάζοντας μία άλλη παράμετρο ελληνικών επιρροών στο Δωδεκάδελτο, αυτή της έμπνευσης των συντακτών του από τη νομοθεσία του Σόλωνα, η συγγραφέας υποστηρίζει ότι η θεωρία αυτή δημιουργήθηκε επίσης εκ των υστέρων για να προσαρμοσθεί η δημιουργία του ρωμαϊκού δικαίου στο κλασικό αρχέτυπο της προσφυγής των αρχαίων νομοθετών σε άλλες, πιό σύνθετες νομοθεσίες από τις οποίες θα κρατούσαν τα καλύτερα στοιχεία. Η αναφορά στο Σόλωνα ήταν αναπόφευκτη, καθώς είχε δημιουργηθεί ήδη κατά την αρχαιότητα ένας μύθος γύρω από το όνομά του, ως ο κατεξοχήν νομοθέτης. Ο Κικέρων (*De legibus*, II.23.58) και ο Γάιος (*Ad legem XII Tabularum*, D., 10.1.13, 42.22.7), αναφέρουν πάντως συγκεκριμένες διατάξεις του Δωδεκαδέλτου που θεωρούν ότι έχουν ως πρότυπό τους τη νομοθεσία του Σόλωνα. Ο Γάιος συνδέει την *actio finium regundorum*, αγωγή περί ιθύνσεως ορίων, όπως ορίζεται στο Δωδεκάδελτο, με τη νομοθεσία του Σόλωνα σχετικά με τις αποστάσεις που πρέπει να τηρούνται ανάμεσα σε γειτονικά ακίνητα. Επίσης, σχολιάζοντας το δικαίωμα του συνέρχεσθαι στο Δωδεκάδελτο, αναφέρει πως «*ex lege Solonis translata esse*». Κατά τη M. Ducos όμως, η αντιστοιχία των διατάξεων της Δωδεκαδέλτου με αυτές της σολώνειας νομοθεσίας δεν είναι σαφής, ενώ οι αναφορές του Γαίου στο Σόλωνα στοχεύουν να επιδείξουν την ευρυμάθειά του (λόγος για τον οποίο αναφέρεται επίσης στον Όμηρο και στον Ξενοφώντα), ενώ οι γνώσεις τους για τους νόμους του Σόλωνα προέρχονται από το *Περί αξόνων του Σόλωνα* του Διδύμου. Ο Κικέρων αναφέρει σχετικά με την απαγόρευση ταφής νεκρών μέσα στις πόλεις σύμφωνα με το Δωδεκάδελτο ότι «*translata sunt de Solonis legibus*» και προσθέτει ότι οι ίδιες λεπτομέρειες για τον τρόπο ταφής περιλαμβάνονται σχεδόν αυτολεξεί στη 10^η Δέλτο. Γνωρίζουμε πλέον, χάρις στα ανασκαφικά ευρήματα, ότι η γνώση των ελληνικών ταφικών εθίμων από τον Κικέρωνα είναι ακριβής. Ο Πλούταρχος αναφέρει επίσης τον νόμο του Σόλωνα για τις ταφές. Κατά τη M. Ducos όμως, η ταφική νομοθεσία στον αρχαίο κόσμο περιλαμβάνει συχνά κοινά στοιχεία

και οι νομοθέτες του Δωδεκαδέλτου δεν την αντέγραψαν από τον Σόλωνα, αλλά την εμπνεύστηκαν από τους Ετρούσκους. Άλλη μιά φορά, η «αντιγραφή» του Δωδεκαδέλτου από τη σολώνεια νομοθεσία αποτελεί εφεύρεση, αυτή τη φορά του Κικέρωνα.

Η Μ. Ducos διερευνά σε πολλαπλά επίπεδα την ύπαρξη ευρύτερων ελληνικών επιρροών στη Ρώμη κατά την αρχαϊκή εποχή. Τόσο οι αρχαιολογικές ενδείξεις, όσο και τα γλωσσολογικά «δάνεια» μεταξύ της ελληνικής και λατινικής γλώσσας, μαρτυρούν στενές επαφές ανάμεσα στους δύο κόσμους από τον 6^ο π.Χ. αιώνα. Αν και προηγουμένως έχει αρνηθεί τη βασιμότητα της αρχαίας παράδοσης περί ρωμαϊκής πρεσβείας στις ελληνικές πόλεις προς γνώση της νομοθεσίας τους, η συγγραφέας αναγνωρίζει ότι η ίδια η νομοπαρασκευαστική εξουσία των *decemviri* μαρτυρεί ελληνική επιρροή, τόσο όσον αφορά την μέθοδο της ανάθεσης σε ορισμένα άτομα της εξουσίας για περιορισμένο χρονικό διάστημα με εξαιρετικές αρμοδιότητες (όπως στους *αισυμνήτες*), όσο και την ιδέα της συλλογής (κωδικοποίησης) αλλά και δημοσιοποίησης των νόμων με ανάρτυση. Επίσης, διερευνά επιμέρους διατάξεις του Δωδεκαδέλτου που παρουσιάζουν αναλογίες με αντίστοιχες ελληνικές διατάξεις, παραθέτοντας τις ελληνικές πηγές σε σχέση με τις αντίστοιχες Δέλτους. Εξετάζει επίσης το ενδεχόμενο ορισμένοι λατινικοί νομικοί όροι να έχουν ελληνική προέλευση (π.χ. *dolus*-δόλος, *poena*-ποινή), γεγονός που μαρτυρεί την ύπαρξη παλαιότατης επιρροής της ελληνικής επί της λατινικής γλώσσας.

Ως προς το ύφος του, ο Δωδεκαδέλτος χαρακτηρίζεται από *brevitas*, διαφέροντας από το βαρύ, φορτωμένο, γεμάτο επαναλήψεις ύφος των μεταγενέστερων ρωμαϊκών νόμων. Η τεχνική του ποιότητα αποδίδεται επίσης σε ελληνική επιρροή, καθώς το ύφος των διατάξεων μοιάζει με αυτό των αρχαϊκών ελληνικών νόμων, όπως της Γόρτυνος ή της Κυρήνης. Ορισμένες ειδικότερες εκφράσεις του Δωδεκαδέλτου που έχουν απομονωθεί από τον Norden (*Aus altromischen Priesterbuchen*), εμφανίζουν παραλληλισμούς με αντίστοιχες διατάξεις ελληνικών νόμων. Για παράδειγμα, η έκφραση *si volet* αντιστοιχεί στο *εάν βούληται* που απαντάται πολύ συχνά στους ελληνικούς νόμους. Επίσης, η συνεχής χρήση της υποθετικής διάταξης (*si in ius vocat, ito...*), η χρήση τρίτου προσώπου, η έλλειψη υποκειμένου, η χρήση γενικών ή αφηρημένων εκφράσεων, (π.χ. *cui testimonium defuerit*...) είναι χαρακτηριστικό της ισότητας που βασίζεται στο νόμο, της ελληνικής προελεύσεως εννοίας της ισονομίας. Η σύνταξη, η δομή και οι σύνδεσμοι των φράσεων στον Δωδεκάδελο φανερώνουν ελληνική επιρροή, η οποία θα αποτελέσει μοναδικό φαινόμενο, καθώς δεν θα επανεμφανιστεί στους ρωμαϊκούς νόμους.

Τελειώνοντας την επισκόπηση της θέσεως της Μ. Ducos σχετικά με την ύπαρξη ελληνικής επιρροής στο Δωδεκάδελο, διαπιστώνουμε ότι, με

λίγες εξαιρέσεις, η συγγραφέας δεν αποδέχεται παρά την ύπαρξη ελάχιστων συγκεκριμένων επιρροών επί του νομοθετήματος, πέραν της ευρύτερης επαφής και αλληλεπίδρασης του ελληνικού και λατινικού κόσμου σε πολιτισμικό και γλωσσικό επίπεδο. Οι θέσεις που υιοθετεί όμως αντικρούουν και παραγκωνίζουν μεγάλο αριθμό πηγών που, σχετικά με πολλά διαφορετικά θέματα (όπως την αποστολή πρεσβείας στην Ελλάδα, τον ρόλο του Ερμοδώρου του Εφεσίου, την επιρροή της νομοθεσίας του Σόλωνος), επαναλαμβάνουν την ύπαρξη ελληνικής επιρροής στην σύνταξη του Δωδεκαδέλτου. Η υπερβολική κριτική και απόρριψη των πηγών, καθιστά τον τίτλο της μελέτης της για την «ελληνική επιρροή» στο Δωδεκάδελτο, μάλλον παραπλανητικό. Παρά την υποκειμενικότητα της απόψεως που υιοθετεί, η εργασία της επιδεικνύει μεγάλη σχολαστικότητα στην συλλογή, παρουσίαση και επεξεργασία των πηγών.

Η μελέτη του Michel Humbert, «La crise politique du Ve siècle et la législation décemvirale», *Crise et Transformation des sociétés archaïques de l'Italie Antique au Ve siècle av.J.-C.*, Collection de l'École Française de Rome, 157, Rome, 1990, σελ. 263-286, εξετάζει τη νομική φύση, τον τρόπο λειτουργίας και τις σκοπιμότητες του νομοθετήματος, σε συνδυασμό με το πολιτικό πλαίσιο της εποχής στη Ρώμη. Στην εισαγωγή του, ο συγγραφέας αναφέρει μερικές από τις σημαντικότερες θεωρίες που έχουν υποστηριχθεί έως σήμερα για το Δωδεκάδελτο: ότι αποκαλύπτει τις αρχές για την άσκηση αγωγών, ότι περιέχει κατάλογο των εγκλημάτων και των ποινών τους, ότι ορίζει τις πηγές των ενοχών, και βέβαια, κατά τη γνωστή έκφραση του Τίτου Λιβίου, ότι αποτέλεσε την πηγή όλου του ιδιωτικού και δημοσίου δικαίου. Από την άλλη, παρουσιάζει τα κυριότερα σημεία της σύγχρονης κριτικής για το νομοθέτημα: το γεγονός ότι έχει πολλές ελλείψεις, ότι δεν περιέχει δημόσιο δίκαιο, ότι αναγνωρίζει σημαντικό ρόλο στο έθιμο, ότι περιέχει ελάχιστες καινοτομίες, ότι δεν παρουσιάζει συνοχή, αλλά ότι οι διατάξεις του είναι ετερόκλητες. Έναντι αυτών των κριτικών και διχογνωμιών, και χωρίς να παραγνωρίζει το γεγονός ότι το κείμενο του Δωδεκαδέλτου δεν περιέχει παρά ελάχιστες διατάξεις σχετικές με τις τάξεις των πατρικίων και πληβείων, ο συγγραφέας ξεκινά την προσέγγισή του προς το νομοθέτημα, θέτοντας δύο ερωτήματα που, όπως θα φανεί στη συνέχεια, θεωρεί «κλειδιά» για την αποκρυπτογράφηση του Δωδεκαδέλτου: κατά πόσον η σύνταξη του Δωδεκαδέλτου αποτέλεσε σημαντικό πολιτικό γεγονός του 5^{ου} αι. στη Ρώμη, και εάν τα κίνητρα της σύνταξής του ήταν πολιτικά.

Ο M. Humbert αρχίζει τη διερεύνηση της φύσεως του Δωδεκαδέλτου με την μέθοδο της απόπου απαγωγής. Εξετάζει δηλαδή, τι κατά τη γνώμη του δεν αποτελεί ο Δωδεκάδελτος, ασκώντας κριτική στις θεωρίες που έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί για τη φύση του. Κατ' αρχήν, υποστηρί-

ζει, δεν αποτελεί δημοσίευση ή αποκάλυψη «κρυφού» δικαίου. Τα στοιχεία που περιέχει ήταν γνωστά πριν τη σύνταξή του, όπως η διάρκεια της χρησιμότητάς, τα *verba* της *mancipatio*, η «νομική» διάρκεια της εγκυμοσύνης. Ναι μεν ο Δωδεκαδελτος θέτει τη γενική αρχή των αγωγών με το *sacramentum*, αναφέροντας περιπτώσεις εφαρμογής τους, αλλά δεν περιλαμβάνονται στις διατάξεις των Δέλτων τα ακριβή *verba* που πρέπει να χρησιμοποιήσουν οι διάδικοι σε κάθε δίκη. Τα *verba* αυτά θα παραμείνουν, μέχρι τον Appius Claudius, μονοπώλιο των νομομαθών. Με το ίδιο σκεπτικό, ο Δωδεκαδελτος δεν αποτελεί ούτε καν κατάλογο αγωγών. Δεύτερο σημείο στην άτοπο απαγωγή, ο Δωδεκαδελτος δεν αποτελεί έργο εκλαΐκευσης (με την έννοια της αποβολής του θρησκευτικού χαρακτήρα) του δικαίου: το *ius* είχε ήδη ανεξαρτοποιηθεί από τη θρησκευτικό-μαγική προέλευσή του, αν και οι ποντίφηκες παραμένουν οι φυσικοί ερμηνευτές των *verba* που χρησιμεύουν για τις αγωγές. Τρίτον, δεν αποτελεί εξαντλητικό κώδικα, ούτε κατάλογο αμφιβόλων ή διφορούμενων διατάξεων: απουσιάζουν μείζονα θέματα, όπως π.χ. η *patria potestas*: αναφέρονται μόνο μερικοί περιορισμοί της, π.χ. σχετικά με τη θανάτωση τέκνων ή την εκμετάλλευση εργασίας γιού. Ο Δωδεκαδελτος δεν επιλύει επίσης μόνο θέματα επί των οποίων θα μπορούσε να υπάρξει διαφωνία μεταξύ των νομομαθών. Τέταρτον, δεν αποτελεί συλλογή νέων ή αναθεωρημένων διατάξεων: υπάρχουν νέες διατάξεις, αλλά δεν υπάρχει πρόθεση αναθεώρησης των θεσμών.

Σε αντίθεση με τις προαναφερθείσες θεωρίες, ο M. Humbert υποστηρίζει ότι ο στόχος των συντακτών του Δωδεκαδέλτου ήταν πολιτικός και συνοψίζεται στο εξής: «να εδραιώσει το *ius* επί της *lex*.» Ο Δωδεκαδελτος σημασιολογεί την εμφάνιση μίας καινούργιας έννοιας, της *lex*. Επιμέρους *leges* υπήρχαν και πριν τη σύνταξή του, όμως ο Δωδεκαδελτος δεν έχει τίποτε το κοινό με αυτές. Ο Δωδεκαδελτος αποτελεί ταυτοχρόνως συλλογή από *leges* και μία *lex*, με την έννοια της γενικής αρχής, της νέας πηγής του δικαίου, του γενικού κανόνα για τη διοίκηση της πόλεως. Η μεγάλη καινοτομία του Δωδεκαδέλτου συνίσταται στο ότι υποκαθιστά εν μέρει το *imperium* των υπάτων, από το οποίο διαφεύγει πλέον ο δικαστικός καθορισμός του *ius* και το μονοπώλιο της καταστολής. Αυτό ακριβώς αποτελεί και τον επαναστατικό χαρακτήρα του: το ότι εισάγει την αλλαγή της έως τότε πηγής του δικαίου, την εξουσία των υπάτων, υποκαθιστώντας το με το θεσμικό πλαίσιο του νόμου.

Ο συγγραφέας διερευνά την ακρίβεια της θεωρίας του σε σχέση με τους διαφορετικούς τομείς του δικαίου του Δωδεκαδέλτου, ξεκινώντας από το Ιδιωτικό Δίκαιο (*ius privatum*) και τη δημιουργία των *legis actiones*. Αν και ο όρος αυτός εμφανίζεται τον 4^ο αι., από τη χρονική στιγμή της σύνταξης του Δωδεκαδέλτου ισχύει ήδη το αξίωμα (όπως πιστοποιεί και

το ίδιο το όνομα των αγωγών-legis actiones), ότι το αγωγήμο δικαίωμα στηρίζεται πλέον στο νόμο. Η καινοτομία του Δωδεκαδέλτου συνίσταται στη μετάθεση της εξουσίας επί της οποίας στηρίζεται η εφαρμογή της «δικονομίας», από τον άρχοντα, αρχικά το βασιλέα και στη συνέχεια τον ύπατο ή πραίτωρα και το imperium τους, στο νόμο. Ο δικαιოდότης άρχων δεν μπορεί πλέον να αρνηθεί την παροχή δικαστικής προστασίας που στηρίζεται στο νόμο. Δεν έχει επίσης δικαίωμα να επέμβει επί της διαδικασίας ή να αρνηθεί την εκδίκαση υποθέσεως, πέραν των ορίων που θέτει ο νόμος. Πριν το Δωδεκάδελτο, η παροχή δίκης και το ius dicere ήταν στη διακριτική ευχέρεια του άρχοντα, κατ'αίτηση του θύματος. Πλέον το δικαίωμα να αρνηθεί την παροχή δικαστικής προστασίας (denegare actione), περιορίζεται από το δίκαιο. Ο άρχων γίνεται όργανο του νόμου και όχι αντίστροφα. Το περιεχόμενο του νομοθετήματος επιβεβαιώνει τη θεωρία αυτή. Οι τρεις πρώτες Δέλτοι, αφορούν δικονομικά θέματα σχετικά με την κλήση σε δίκη, τις αγωγές και την εκτέλεση των αποφάσεων. Οι επόμενες περιλαμβάνουν όλα τα δικαιώματα που εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής των νόμιμων διαδικασιών και που προστατεύονται ex lege. Οι Δέλτοι IV, V, VI, VII περιλαμβάνουν ειδικότερα όλες τις δικαστικές περιπτώσεις, τα εμπράγματα, ενοχικά και κληρονομικά δικαιώματα, που προστατεύονται από τις legis actiones. Η λίστα είναι πλήρης και κανένα δικαίωμα δεν υπάρχει που να μην προστατεύεται από μια αγωγή. Έτσι εξηγείται και η περιήληψη στο νομοθέτημα ορισμένων θεσμών, όπως η διαθήκη ενώπιον των comitia, ή οι δικαιοπραξίες per aes et libram που γνωρίζουμε ότι προϋπήρχαν του Δωδεκαδέλτου: με το νέο νομοθέτημα δεν επέρχεται καμία αλλαγή στη λειτουργία τους, εκτός του ότι πλέον τυγχάνουν δικαστικής προστασίας. Η προστασία αυτή δεν εξαρτάται πιά από το imperium των αριστοκρατών, αλλά βασίζεται στο νόμο. Το ίδιο ισχύει για τα ιδιωτικά αδικήματα: αν και περιλαμβάνονται αρκετές μορφές «θεσμοθετημένης» αυτοδικίας στον Δωδεκάδελτο, κατά το M. Humbert, σκοπός του νομοθέτη είναι να μην υπόκειται στη διακριτική ευχέρεια του άρχοντα να αποφασίσει πότε π.χ. ο φόνος του ληστή αποτελεί ανθρωποκτονία (parricidium) και πότε δικαιολογείται ως νόμιμη άμυνα. Στο ιδιωτικό δίκαιο επομένως, ο κώδικας αποτελεί κατάλογο όλων των περιπτώσεων όπου θα έχουν εφαρμογή οι νόμιμες δικονομικές διαδικασίες. Το δίκαιο επιλαμβάνεται των αγωγών, παραγκωνίζοντας την εξουσία των υπάτων.

Όσον αφορά το δημόσιο δίκαιο, σύγχρονοι ερευνητές, παραμερίζοντας τη ρήση του Λιβίου ότι ο Δωδεκάδελτος αποτελεί «fons omnis publici privatae iuris, corpus omnis Romani iuris», έχουν υποστηρίξει ότι ο Δωδεκάδελτος δεν περιελάμβανε ius publicum. Πράγματι, ο Δωδεκάδελτος δεν περιλαμβάνει διατάξεις για την οργάνωση των εξουσιών ή διατάξεις «συ-

νταγματικού» περιεχομένου, που δεν υπήρξαν ούτως ή άλλως ποτέ στη Ρώμη. Ο Τίτος Λίβιος, εξηγεί ο συγγραφέας, εννοεί άλλου είδους διατάξεις ως δημοσίου δικαίου, σύμφωνα με την έννοια που το δημόσιο δίκαιο είχε τον 5^ο αι. στη Ρώμη, δηλαδή τη δικαιοδοσία αδικημάτων δημοσίου ποινικού δικαίου. Τα αδικήματα αυτά διακρίνονται ως δημοσίου δικαίου γιατί αγγίζουν το σύνολο των πολιτών και όχι μόνο το θύμα, απαιτούν για την κίνηση της διαδικασίας δίωξης πράξη δημοσίας αρχής και όχι αγωγή ιδιώτη, απαιτούν δημόσια κρίση από τον *populus* και τέλος, η ποινή (θάνατος ή θυσία) λαμβάνει υπ' όψιν της το συμφέρον του σώματος των πολιτών που έχει υποστεί το μίσμα και όχι μόνο αυτό του θύματος. Και στην περίπτωση των αδικημάτων δημοσίου δικαίου καταργείται το δικαίωμα ελέγχου και κρίσεως των αρχόντων. Σημαντική στο πεδίο αυτό είναι η διάταξη IX.1-2, «*De capite civis nisi per comitiarum maximum ne ferunt*», σύμφωνα με την οποία η θανατική ποινή μπορεί να επιβληθεί σε ρωμαίους πολίτες μόνο από τα *comitia*. Τα *comitia* αποκτούν το απόλυτο δικαίωμα επιβολής θανατικής ποινής, παίρνοντάς το από τους υπάτους. Ο Πομπώνιος επιβεβαιώνει (D.1.2.2.16 & 1.2.2.23) ότι ο Δωδεκάδελτος αφαίρεσε από το *imperium* των υπάτων το δικαίωμα να επιβάλλουν ποινή θανάτου για πολιτικά αδικήματα και αδικήματα κοινού ποινικού δικαίου, υπέρ μίας καινούργιας διαδικασίας ενώπιον των *quaestores paritidii* (που εισάγουν την υπόθεση σε δίκη και προτείνουν την ποινή) και των *comitia centuriata* (που αποφασίζουν επί της ποινής).

Αρα, θέτει το ερώτημα ο M. Humbert, περιέχει ο Δωδεκάδελτος όλο το δημόσιο και ιδιωτικό δίκαιο; Όχι ακριβώς, καθώς δεν περιλήφθηκαν σε αυτόν οι *leges regiae* (κανόνες εθιμικοί ή δεδρασμένα υποθέσεων που αποδίδονταν στους βασιλείς της Ρώμης), καθώς και αδικήματα οικογενειακού δικαίου (π.χ. η αποπομπή της αθώας συζύγου, η κατάχρηση του δικαιώματος εκθέσεως των τέκνων από τον πατέρα), που τιμωρούνται με *sacratio* του ενόχου, και όχι με ποινή επιβαλλόμενη διά του νόμου. Θέματα όπως η παραβίαση του πένθιμου ενιαυτού, ή η αιμομιξία μεταξύ αδελφών δεν υπάγονται όμως, λόγω της ειδικής τους φύσεως, στη δικαιοδοσία της πόλεως αλλά τιμωρούνται με θυσίες που επιβάλλουν οι Ποντίφηκες. Τα θέματα της «*patria potestas*» δεν αναφέρονται επίσης στο Δωδεκάδελτο. Γιατί; επειδή εκφεύγουν ούτως ή άλλως της δικαιοδοσίας των υπάτων. Η δημόσια ποινή (*sacratio*) δεν επιβάλλεται από άρχοντα, καθώς τα δικαιώματα που άπτονται της «*patria potestas*» ασκούνται στο πλαίσιο του οίκου, δηλαδή εκτός του πεδίου εφαρμογής της δημόσιας δικαιοσύνης. Τα δικαιώματα ή αδικήματα αυτά υπάγονται ούτως ή άλλως στη δικαιοδοσία των Ποντίφηκων, εκτός του τομέα εφαρμογής του *imperium*: δεν περιλήφθηκαν έτσι στο Δωδεκάδελτο δικαιώματα που, όσον αφορά την πηγή ή την τιμωρία τους, δεν χρειαζόντουσαν την επέμβαση ε-

νός άρχοντα. Με τη δημιουργία του Δωδεκαδέλτου, υποστηρίζει ο M. Humbert, το δίκαιο της Ρώμης διακρίνεται πλέον σε «νόμω» δίκαιο και «οικογενειακού ή θρησκευτικού χαρακτήρα» δίκαιο. Στην αρχή αυτή βρίσκουμε, μεταξύ των διατάξεων του Δωδεκαδέλτου, μία πιθανή εξαίρεση: στη Δέλτο VIII.21, την μοναδική περίπτωση επιβολής ποινής «sacer», στον πάτρωνα που δεν τηρεί τις υποχρεώσεις του έναντι του πελάτη του (*patronus si clienti fraudem fecerit, sacer esto*). Όσον αφορά τον κοινωνικό, αποτρεπτικό της χαρακτήρα, η διάταξη αυτή περιλήφθηκε στον Δωδεκάδελτο με στόχο να αποτρέψει παρεκτροπές από τη θεμιτή συμπεριφορά του πάτρωνα, παραμένοντας όμως στην πράξη ανεφάρμοστη. Από νομικής πλευράς, περιλαμβανόμενη στο Δωδεκάδελτο, στην περίπτωση αυτή η *sacratio* γίνεται ποινή που προϋποθέτει δικαστική κρίση. Πρόκειται για μη μεμονωμένο στην πρώιμη ιστορία του ρωμαϊκού δικαίου παράδειγμα της ενσωμάτωσης της *sacratio* από μία *lex*, η οποία γίνεται δικαστικώς επιβαλλόμενη ποινή.

Φθάνοντας στο τελικό συμπέρασμα της μελέτης του, ο συγγραφέας καταλήγει ότι η κωδικοποίηση είχε περισσότερο πολιτικό και λιγότερο νομικό χαρακτήρα. Με τη θέσπισή του καταγγέλεται η μοναρχική φύση του *imperium* των υπάτων. Θεσπίζονται ίδια δικαιώματα για όλους, θεμελιωμένα στο δίκαιο, τη *lex*. Αυτή ήταν και η διεκδίκηση των πληβείων για το γραπτό δίκαιο: *ut quique viri creentur legibus de imperio consulari scribendis* (Τίτος Λίβιος, 3.9.5.). Το *imperium*, για το οποίο δεν υπάρχει αυτούσια αναφορά στο Δωδεκάδελτο, δεν μπορεί ωστόσο παρά να αποτελεί τον απώτερο στόχο του νόμου. Περιοριζόμενο, δημιουργείται για πρώτη φορά στη Ρώμη η ιδέα ενός «δικαιώματος του πολίτη» που δεν απορρέει από τη διακριτική ευχέρεια του άρχοντα και έτσι επιτυγχάνεται η «εξίσωση» των πολιτών ενώπιον του νόμου (Τίτος Λίβιος, 3.34.3: *omnibus summis infimisque iura aequasse*). Με την ερμηνεία αυτή, γίνεται πλέον κατανοητός και ο λόγος της ισχυρής αντίθεσης των υπάτων στη σύνταξη του νομοθετήματος, που ευλόγως θεωρείται απ' αυτούς *lex minuendae suae majestatis causa promulgata* (Τίτος Λίβιος, 3.24.9).

Σε αντίθεση με την M. Ducos, ο M. Humbert θεωρεί ότι πηγή έμπνευσης για τη νομοθεσία του Δωδεκαδέλτου αποτέλεσε η νομοθεσία του Σόλωνος, πράγμα που προϋποθέτει συχνές επαφές της Ρώμης με την Ελλάδα ήδη τουλάχιστον από το 500 π.Χ. Η υποκατάσταση, στη Ρώμη, των *mores* με έναν νόμο ίδιο για όλους, το *ius aequum* που ο Διονύσιος ο Αλικαρνασέυς αποδίδει με ακρίβεια με την έννοια της ισονομίας, παραπέμπει στις μεταρρυθμίσεις του Σόλωνος. Στην Ρώμη ακολουθείται αντίστοιχη πορεία με αυτή που γνώρισαν οι Αθηναίοι μεταξύ Δράκοντος και Σόλωνος, όπου οι νόμοι θεσπίζουν το δίκαιο και υποκαθιστούν τους θέμιστες. Επίσης, άλλο κοινό σημείο με την ελληνική πραγματικότητα, η παραχώρηση της α-

νώτατης ποινικής δικαιοδοσίας στο λαό, το 450, αντιστοιχεί στη δημιουργία, το τέλος του 6^{ου} αι., της Ηλιαίας. Η επιρροή της Αθήνας στη Ρώμη όμως, σταματά εδώ. Ο Δωδεκαδελτος αποτελεί την ακμή μίας σοβαρής στάσεως και θα μείνει ως φαινόμενο, μεμονωμένο στην ιστορία της Ρώμης. Ο δημοκρατικός πυρετός που δημιουργήσε η ελίτ των πληβείων, η οποία ήταν ανοικτή στα ελληνικά δημοκρατικά σχήματα, δεν θα επιβιώσει του «ανοίγματος» του αξιώματος των υπάτων στους πληβείους το 367. Η αφομοίωση των ηγετών των πληβείων στο αριστοκρατικό αξίωμα θα αποτελέσει και το τέλος της δημοκρατικής ιδεολογίας. Όπως αναφέρει ο συγγραφέας, «μετά τον 5^ο αιώνα, αυτός ο λαός των νομομαθών, δεν θα είναι πλέον λαός νομοθετών». Έτσι, καταλήγει, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η Ρώμη υπήρξε πλέον δημοκρατική τον 5^ο, παρά τον 4^ο ή 3^ο αιώνα.

Οι τρεις θεωρίες που εξετάστηκαν, που αφορούσαν διαφορετικές πλευρές του Δωδεκαδέλτου νόμου, παρουσιάζουν ενδιαφέροντα στοιχεία και επιτρέπουν τη θεώρηση του νομοθετήματος σε σχέση με την πολιτική πραγματικότητα και τις πολιτιστικές αλληλεπιδράσεις της εποχής του. Όλες υπόκεινται στην κριτική της νεώτερης έρευνας, μας επιτρέπουν όμως να αντιληφθούμε την σημασία και την ιδιαιτερότητα ενός νομοθετήματος που διατήρησε τον μοναδικό και «ιερό» σχεδόν χαρακτήρα του, καθ' όλη τη διάρκεια της ρωμαϊκής νομικής ιστορίας. Όσον αφορά τέλος τη συνολική θεώρηση του νομοθετήματος και τη δυνατότητα χαρακτηρισμού του ως «κωδικοποιητικού» έργου, ή απλούστερα, «κώδικα», αξίζει να σημειώσουμε το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει ο M. Humbert. Εκτός του Δωδεκαδέλτου αφέθηκε ό,τι βρισκόταν εκτός της *iuris dictio* του πραιτώρα. Ό,τι περιλήφθηκε σε αυτόν συνιστά εξαντλητικό, ομοιογενή κατάλογο όλων των καταστάσεων που δίνουν βάση για αγωγή, ό,τι δηλαδή υπαγόταν στο *imperium* του υπάτου. Το νομοθέτημα καθίσταται έτσι πηγή όλου του δικαίου. Το έργο παρουσιάζει ομοιογένεια, ενότητα, εξαντλητικότητα, καθώς περιλαμβάνει όλες τις πιθανότητες δίκης. Ως συνθετικό έργο, έχει συστηματικό χαρακτήρα. Επομένως, καταλήγει ο συγγραφέας, το έργο αποτελεί κωδικοποίηση, αληθινό υπόδειγμα κώδικα. Αν δεχθούμε το συμπέρασμα αυτό, ανακαλύπτουμε ότι ο Δωδεκαδελτος, το θεμέλιο του ρωμαϊκού δικαίου, παρουσίασε ήδη στα πρώτα του βήματα τον συστηματικό και εξαντλητικό χαρακτήρα που σπανίζει στα υπόλοιπα δίκαια της αρχαιότητας, αλλά χαρακτηρίζει τη ρωμαϊκή νομική σκέψη σε όλες τις εκφάνσεις της. Αποτέλεσε όμως, μεμονωμένο φαινόμενο στη ρωμαϊκή ιστορία, καθώς, παρά την πρόθεση του Ιουλίου Καίσαρα, όπως παραδίδει ο Σουητώνιος, να κωδικοποιήσει το ισχύον δίκαιο, θα πρέπει να περιμένουμε τον Θεοδόσιο και στη συνέχεια τον Ιουστινιανό, περίπου μία χιλιετία αργότερα για να επαναληφθεί το σημαντικό έργο της κωδικοποίησης του δικαίου.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΠ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ*

«Οί κωδικοποιήσεις τῆς μετακλασικῆς περιόδου:
Γρηγοριανός, Ἑρμογενειανός καί Θεοδοσιανός κώδικας».

Οἱ τρεῖς κωδικοποιητικὲς προσπάθειες τῆς μετακλασικῆς περιόδου τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου ἀνήκουν κατὰ κυριολεξία στὴν κατηγορία τῶν κωδίκων, τουλάχιστον ὡς πρὸς τὰ ἐξωτερικὰ γνωρίσματα, γιατί περιλαμβάνονται μεταξὺ τῶν πρώτων ἔργων μὲ τὴ μορφή σημερινοῦ βιβλίου¹. Ὁ ὅρος βιβλίο δὲν εἶναι ἄλλωστε νέος. Στὴν ἐποχὴ τῶν παπύρων ἔτσι χαρακτηρίζονταν τὸ ρολό μέσου –συνήθως– μήκους. Στούς περγαμηνούς κώδικες διατηρεῖται ὁ ὅρος, δηλώνοντας τὴν ὑποδιαίρεση, χωρὶς ὅμως ἀναφορά σὲ συγκεκριμένη ἔκταση. Καί στούς τρεῖς αὐτοὺς κώδικες τὰ βιβλία χωρίζονται, μὲ θεματικά κριτήρια, σὲ τίτλους. Παρὰ τίς ὁμοιότητες στὴν ἐξωτερικὴ μορφή καί στὸν στόχο –πού ἦταν ἡ συγκέντρωση τῆς αὐτοκρατορικῆς νομοθεσίας– οἱ τρεῖς κώδικες παρουσιάζουν μία οὐσιώδη διαφορὰ ὡς πρὸς τὸν χαρακτήρα τους: Οἱ δύο παλαιότεροι, ὁ Γρηγοριανός καί ὁ Ἑρμογενειανός ἀποτελέσαν συλλογὲς ὀφειλόμενες στὴν ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία, ἐνῶ ὁ Θεοδοσιανός κώδικας ὑπῆρξε τὸ ἀποτέλεσμα κωδικοποιητικῆς δραστηριότητος κατόπιν αὐτοκρατορικῆς ἐντολῆς καί κυρώθηκε νομοθετικά.

Κοινὸ χαρακτηριστικὸ τῶν δύο ἰδιωτικῶν κωδίκων ἀποτελεῖ τὸ ὅτι μᾶς ἔχουν παραδοθεῖ μόνον ἔμμεσα. Ὁ Γρηγοριανός κώδικας, πού φέρει τὸ ὄνομα τοῦ συντάκτη του, περιέλαβε διατάξεις ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ αὐτοκράτορα Ἀδριανοῦ μέχρι τὸ 291 καί ἡ συγγραφή του τοποθετεῖται μᾶλλον

* Συμμετοχὴ Ἑλευθερίας Σπ. Παπαγιάννη στό μεταπτυχιακὸ σεμινάριο τρίτου ἐξαμήνου τοῦ Τομέα Ἱστορίας Δικαίου μὲ τὸ γενικὸ θέμα «Κωδικοποιήσεις». Διάρκεια: 28 Ἰανουαρίου, 4, 11, 18 Φεβρουαρίου 2002.

1. Γιὰ τὴν ἔννοια τῆς κωδικοποιήσεως καί τοῦ κώδικα βλ. πρόχειρα J. Gaudement, *La codification, Ses formes et ses fins*, Estudios en homenaje al Prof. Juan Iglesias, Madrid 1988, σ. 309-327 = Τὸν ἴδιο, *Sociologie historique du droit*, Paris 2000, σ. 121-140, ὅπου καί ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

στό 291-292². Οί γνώσεις μας για τό ἔργο βασίζονται σέ μιὰ ἐπιτομή στή *Lex Romana Visigothorum*³ καθώς καί σέ παραρτήματα στήν ἴδια *Lex*⁴. Νεώτερος, τοῦ ἔτους 295, εἶναι ὁ Ἑρμογενειανός κώδικας. Στήν πρώτη του μορφή ὁ κώδικας περιλάμβανε διατάξεις τῶν ἐτῶν 293-294⁵ ἢ 291-295⁶. Ἡ συλλογή γνώρισε ἐνδεχομένως δύο περαιτέρω ἐκδόσεις ὅσο ζοῦσε ἀκόμη ὁ συντάκτης της καί ἴσως ἔτσι νά δικαιολογεῖται ἡ ἀποψη ὅτι μπορεῖ νά ἐκδόθηκε τό 314⁷. Καί αὐτός ὁ κώδικας μᾶς ἔχει διασωθεῖ μόνον ἔμμεσα, ἡ δέ ἀνάπλάσή του ἔγινε μέ βάση τίς ἴδιες πηγές ὅπως καί τοῦ Γρηγοριανοῦ κώδικα⁸.

Οἱ δύο αὐτοί ἰδιωτικοί κώδικες ἀποτελέσαν κατά κάποιον τρόπο τόν πρόδρομο τῆς πρώτης ἐπίσημης κωδικοποίησης πού συντελέσθηκε τόν 5ο αἰώνα, ἐπὶ Θεοδοσίου Β' (408-450)⁹. Τό κωδικοποιητικό πρόγραμμα ξεκί-

2. Βλ. P.E. Pieler, Νομική φιλολογία (μετάφραση Ἑλευθερία Παπαγιάννη-Σπύρος Τρωιάνος), στόν H. Hunger, Βυζαντινὴ Λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν, τ. Γ', Αθήνα 2000, σ. 244-246 καί Gaudement, ὁ.π., σ. 128-129. Ἄλλα χρονολογικά πλαίσια – 196-297 ἢ 302 – θέτουν οἱ N. van der Wal-J.H.A. Lokin, *Historiae iuris greacoromani delineatio. Les sources du droit byzantin de 300 à 1453*, Groningen 1985, σ. 16.

3. Γιά τὴ σχέση τῆς *Lex Romana Visigothorum* μέ τόν Γρηγοριανό καί τόν Ἑρμογενειακό κώδικα βλ. καί Nicole Kreuter, *Römisches Privatrecht im 5.Jh. n. Chr. Die interpretatio zum westgotischen Gregorianus und Hermogenianus*. [Freiburger Rechtsgeschichtliche Abhandlungen, 17.] Berlin 1993.

4. Τελευταία ἐκδόση J. Baviera, *Fontes iuris romani antejustiniani*, τ. II, Florentiae 1968, σ. 656-664. (ἐπιτομή τῆς *Lex Romana Visigothorum*) καί σ. 670-675 (παραρτήματα).

5. Βλ. Pieler, ὁ.π., σ. 246.

6. Βλ. Van der Wal-Lokin, ὁ.π., σ. 16-17.

7. Βλ. Gaudement, ὁ.π., σ. 129.

8. Κείμενο Baviera, ὁ.π., σ. 665. (ἐπιτομή) καί A. Cenderelli, *Ricerche sul Codex Hermogenianus*, Milano 1965, σ. 143 ἐπ. (ἀποκατάσταση). Γιά τό περιεχόμενο τοῦ κώδικα πρβλ. ἐπίσης E. Dover, *Ermogeniano e la nozione di «consuetudo»*, στόν F. Gorla (ἐκδ.), *Nozione, formazione e interpretazione del diritto dall'età romana alle esperienze moderne. Ricerche dedicate all' professor Filippo Gallo*, Napoli 1997, σ. 229-246 καί Τόν ἴδιο, *De iure. Studi sul titolo I delle Epitomi di Ermogeniano*. [Università di Cagliari. Pubblicazione della Facoltà di Giurisprudenza, I.56.] Torino 2001, ὅπου καί ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

9. Γιά τόν Θεοδοσιανό κώδικα βλ. Pieler, ὁ.π., σ. 246-248· Van der Wal-Lokin, ὁ.π., σ. 18-19· Gaudement, ὁ.π., σ. 129 ἀπὸ τὰ νεώτερα ἔργα ἐπισημαίνονται οἱ συμβολές τῶν Jill Harries-Ian Wood, *The Theodosian Code*, Ithaca-New York 1993 (πού περιλαμβάνει σειρά μελετῶν γιά τὴν ἱστορία, τό περιεχόμενο καί τὴν περαιτέρω παράδοση τοῦ κώδικα) καί T. Honoré, *Law in the Crisis of the Empire 379-475 AD. The Theodosian Dynasty and its Quaestors*, Oxford 1998, στίς ὁποῖες περιέχεται ὁλόκληρη ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία. Ἰδιαίτερος χρῆσιμο εἶναι καί τό Εὐρετήριο πού κατάρτισε ὁ O. Gradenwitz, *Heidelberger Index zum Theodosianus*, Berlin 1925 (ἀνατ. Hildesheim 1999). Κεῖ-

νησε τό έτος 429. Τό άρχικό σχέδιο προέβλεπε κάποια μορφή κωδικοποίησης σέ δύο φάσεις. Κατά τήν πρώτη φάση θά συγκεντρώνονταν όλοι οί νόμοι πού είχαν έκδοθεί μετά τό 312 καί μέ βάση αὐτοῦς καθώς καί τούς δύο προγενέστερους κώδικες θά καταρτιζόταν ὁ νέος Codex. Ὑπῆρχε ἀκόμη ἡ πρόθεση σέ μία δεύτερη φάση νά προστεθοῦν στόν κώδικα ἀποσπάσματα ἀπό τό δίκαιο τῶν νομικῶν, ὥστε νά περιλάβει τελικά *leges* καί *ius*. Τό σχέδιο αὐτό δέν πραγματοποιήθηκε¹⁰ καί τελικά, τό 438, δημοσιεύθηκε ὁ γνωστός μας Θεοδοσιανός Κώδικας μέ περιεχόμενο μόνο γενικούς νόμους (*edicta*). Οὔτε αὐτός ὁ κώδικας σώζεται πλήρως. Αὐτοτελή χειρόγραφη παράδοση ἔχουν μόνον τά βιβλία 6 ἕως 8 στόν Cod. Parisinus 9643 (5ος/6ος αἰ.) καί 9-16 στόν Cod. Vaticanus Reginae (6ος αἰ.). Ὅσο ἀφορᾷ τίς ἔμμεσες μαρτυρίες, μεγάλο μέρος τοῦ κώδικα περιέχεται στή *Lex Romana Visigothorum*, ἐνῶ μερικές διατάξεις μποροῦν νά συναχθοῦν καί ἀπό τόν Ἰουστινιάνειο κώδικα, πού ἔχει χρησιμοποιήσει τόν Θεοδοσιανό ὡς πηγή γιά τή νομοθεσία τῶν ἐτῶν 312-437. Αὐτές οἱ διατάξεις πάντως ἔχουν συχνά περιληφθεῖ στόν Ἰουστινιάνειο κώδικα μόνο μέ τή μορφή παρεμβλημάτων.

Τό κύριο ἀντικείμενο τῶν σεμιναρίων ἀποτέλεσε ἡ μετάφραση τῶν νομοθετικῶν κειμένων, μέ τά ὁποῖα τέθηκε σέ ἰσχύ ὁ Θεοδοσιανός κώδικας, δηλαδή τῶν πρακτικῶν τῆς συνεδρίασης τῆς συγκλήτου τῆς Ρώμης (ἔτ. 438) γιά τή δημοσίευση τοῦ κώδικα στή Δύση¹¹, τῆς διάταξης C.Th. 1.1.6 (ἔτ. 435), γιά τή σύνταξη τῆς ὑπάρχουσας μορφῆς τοῦ Θεοδοσιανοῦ κώδικα¹²,

μενο Th. Mommsen, *Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis*, Berolini 1904. Οἱ *Constitutiones Sirmondianae* ἦταν μία ἰδιωτική συλλογή αὐτοκρατορικῶν διατάξεων πού ἀφοροῦσαν κυρίως τήν Ἐκκλησία βλ. Pieler, ὁ.π., σ. 143 καί M. Vessey, *The Origins of the Collectio Sirmondiana: a new look at the evidence*, στοὺς Harries-Wood, ὁ.π., σ. 178-199.

10. Ἡ κρατούσα ἄποψη γιά τή σύνταξη τοῦ Θεοδοσιανοῦ Κώδικα δέχεται ὡς πρὸς τό σημεῖο αὐτό ὅτι ἡ σύσταση τό 435 νέας ἐπιτροπῆς γιά τήν κατάρτιση τοῦ κώδικα συνιστοῦσε ἐγκατάλειψη τοῦ ἀρχικοῦ σχεδίου. Πρόσφατα διατυπώθηκαν ἀπόψεις, σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες ἡ συγκρότηση αὐτῆς τῆς ἐπιτροπῆς μέ τή διάταξη C.Th. 1.1.6 ἀποτελοῦσε ἀπλῶς μία φάση τῆς ὅλης διαδικασίας καί ὄχι ὑπαναχώρηση πρὸς λιγότερο φιλόδοξα σχέδια, βλ. J. Matthews, *The Making of the Text*, στοὺς Harries-Wood, ὁ.π., σ. 22-30 καί Honoré, ὁ.π., σ. 123-127. Ἡ ἀνάλυση τῶν κειμένων δέν ὀδήγησε σέ ἄμεσο ἀνάλογο συμπέρασμα· τό ζήτημα πάντως παρέμεινε ἀνοικτό, γιατί ἡ ἐπίλυσή του ξεφεύγει ἀπό τά πλαίσια ενός μεταπτυχιακοῦ σεμιναρίου.

11. Μέσα στά πρακτικά αὐτά εἶναι καταγεγραμμένη καί ἡ διάταξη C.Th. 1.1.5 (ἔτ. 429), ἡ ὁποία περιέχει τήν ἐντολή γιά τό ἀρχικό σχέδιο πού τελικά δέν πραγματοποιήθηκε. Ἀξιοσημείωτο εἶναι τό ὅτι παρά τούς τόσους αἰῶνες λειτουργίας τῆς ρωμαϊκῆς συγκλήτου τά πρακτικά τῆς παραπάνω συνεδρίασεως εἶναι τά μόνα πού μᾶς ἔχουν διασωθεῖ. Σύντομη ἀναφορά στό περιεχόμενο τῶν πρακτικῶν κάνει καί ὁ Matthews, ὁ.π., σ. 20-22.

12. Βλ. παραπάνω σημ. 10.

καί τῆς Ν.1 τοῦ Θεοδοσίου Β'¹³ γιὰ τὴ δημοσίευση τοῦ κώδικα στὴν Ἀνατολή. Πολύτιμο βοήθημα γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ ὑπῆρξε ἡ ἀγγλικὴ μετάφραση τοῦ Clyde Pharr¹⁴. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ ἐλληνικὸ κείμενο ποὺ ἐν τέλει προέκυψε δὲν προοριζόταν ἐξ ἀρχῆς γιὰ δημοσίευση, ἀλλὰ ὑπῆρξε προϊόν διδακτικῆς δραστηριότητος, δὲν παρουσιάζει τὴν κομψότητα ὅφους ποὺ σέ μεγάλο βαθμὸ χαρακτηρίζει τὴν ἀγγλικὴ μετάφραση, ἡ ὁποία συχνά εἶναι ἀρκετὰ ἐλεύθερη. Ἀντιθέτως προτιμήθηκε νὰ τηρηθῇ ἡ μέγιστη δυνατὴ πιστότητα στοῦ λατινικοῦ κείμενο, ἔστω καὶ σέ βάρος τῆς καλλιέπειας. Βασικὲς ἀποκλίσεις ἢ παρατηρήσεις σέ σχέση μὲ τὴν ἀγγλικὴ μετάφραση καταγράφονται στίς ὑποσημειώσεις. Ἡ μετάφραση συνοδεύθηκε φυσικά καὶ ἀπὸ σχολιασμό τῶν κειμένων, ποὺ πάντως ὑπῆρξε μᾶλλον στοιχειώδης καὶ οἱ σχετικὲς πληροφορίες μποροῦν νὰ ἐντοπισθοῦν τόσο στοῦ ἔργου τοῦ Pharr ὅσο καὶ στὰ βασικά ἐγχειρίδια τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου· σέ περιπτώσεις ποὺ ἀντλήθηκαν πληροφορίες καὶ ἀπὸ ἄλλα ἔργα γίνεται εἰδικὴ μνεία.

Πρακτικὰ Συγκλήτου τῆς Ρώμης γιὰ τὴ δημοσίευση τοῦ Θεοδοσιανοῦ (κώδικα), ἔτ. 438.

1. Κατὰ τὸ ἔτος τῆς 16ῆς ὑπατείας¹⁵ τοῦ κυρίου μας Φλαβίου Θεοδοσίου Αὐγούστου καὶ τῆς ὑπατείας τοῦ Ἀνίκιου Ἀχιλλίου Γλαβρίωνος Φαούστου κλαρισίμου¹⁶ ἀνδρός. Ἀφοῦ ὁ κλαρίσιμος ἀνδρας καὶ ἱλλούστριος Ἀνίκιος Ἀχιλλίος Γλαβρίων Φάουστος, τρεῖς τέως ἑπαρχοὶ τῆς πόλεως¹⁷, ἑπαρχοὶ τῶν πραιτορίων¹⁸ καὶ τακτικὸς ὑπατος –στοῦ σπίτι του ποὺ βρί-

13. Ἐκδ. P. Meyer, *Leges Novellae ad Theodosianum pertinentes*, Berolini 1905, σ. 3-5. Καὶ γιὰ τίς Νεαρές τοῦ Θεοδοσίου καὶ τῶν διαδόχων του ἔχει συνταχθεῖ Εὐρετήριο, βλ. O. Gradenwitz, *Ergänzungsband zum Heidelberger Index zum Theodosianus*, Berlin 1929 (ἀνατ. Hildesheim 1999). Γιὰ τίς νεαρές αὐτές βλ. καὶ Honoré, ὁ.π., σ. 154-193, 258-267.

14. The Theodosian Code and Novels and the Sirmundian Constitutions, Princeton 1952.

15. Ὁ Θεοδοσίος Β' γίνεται γιὰ πρώτη φορά ὑπατος σέ βρεφικὴ ἡλικία τὸ ἔτος 403· βλ. ἀναλυτικὰ γιὰ τὸ πρόσωπό του καὶ τὰ γεγονότα τῆς βασιλείας τοῦ Α. Lippold, *Theodosius II. Real-Encyclopädie-Supplementband XIII*, München 1973, στ. 961-1044.

16. Οἱ τεχνικοὶ ὄροι *illustres*, *spectabiles*, *clarissimi*, ποὺ δηλώνουν τὰ μέλη τῶν τριῶν ἀνωτέρων τάξεων τῆς ρωμαϊκῆς κοινωνίας δὲν μεταφράζονται, ἀλλὰ ἀπλῶς καταγράφονται στὴν ἐξελληνισμένη τους μορφή.

17. Προφανῶς *praefectus urbi* τῆς Ρώμης. Μεταξὺ τῶν καθηκόντων του περιλαμβάνονταν καὶ τὸ νὰ προεδρεύει στὴ Σύγκλητο.

18. Ἐπικεφαλῆς Ὑπαρχίας. Οἱ ὑπαρχίες ἦταν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Διοκλητιανοῦ τέσσερις – Ἰταλία, Ἰλλυρικὸ, Γαλατία καὶ Ἀνατολή. Ὁ Μέγας Κωνσταντίνος ἐνοποίησε Ἰταλία καὶ Ἰλλυρικὸ καὶ ἔτσι περιορίσθηκαν σέ τρεῖς. Ὁ Ἀνίκιος Ἀχιλλίος Γλαβρίων Φάουστος πρέπει νὰ ἦταν ἑπαρχὸς τῶν πραιτορίων τῆς Ἰταλίας, Ἰλλυρικοῦ καὶ Ἀφρικῆς, βλ. καὶ Matthews, ὁ.π., σ. 21.

σχεται στην Πάλμα¹⁹— ό Φλάβιος Παῦλος ἄνδρας κλαρίσιμος καί ἰλλούστριος ἑπαρχος τῆς πόλεως, ό σπεκταβίλιος ἄνδρας βικάριος τῆς αἰωνίας πόλεως²⁰ Ἰούνιος Πομπώνιος Πουβλικιανός, πρωτεύοντες στήν πολιτεία καί ἡ πληρεστάτη²¹ τάξη τῆς συγκλήτου συνήλθαν καί συσκέφθηκαν ἐπί πολύ χρόνο —εἰσελθόντων ἐκεῖ, κατόπιν ἐντολῆς, τῶν κονστιτουτιοναρίων²² Ἀναστασίου καί Μαρτίνου— ό Ἀνίκιος Ἀχίλλιος Γλαβρίων Φάουστος, ἄνδρας κλαρίσιμος καί ἰλλούστριος, τρίς τέως ἑπαρχος τῆς πόλεως, ἑπαρχος τῶν πραιτορίων καί τακτικός ὑπατος, εἶπε:

2. Ἡ εὐδαιμονία πού ἐκπορεύεται ἀπό τούς αἰωνίους ἡγεμόνες μας φθάνει σέ τέτοιο μέγεθος ὥστε νά ἐξοπλίζει μέ τά διάσημα τῆς εἰρήνης, ἐκείνους πού ὑπερασπίζεται σέ περίπτωσι πολέμου²³. Πέρυσι, ὅταν παρέστην —ἀπό σεβασμό— στήν εὐτυχestέρα ὄλων τῶν ἀγίων ἐνώσεων, ἀφοῦ τελείωσε εὐδαιμόνως ό γάμος²⁴ ό ἀγιώτατος ἡγεμών ό κύριός μας Θεοδόσιος θέλησε νά προσθέσει στήν οἰκουμένη²⁵ του καί αὐτήν ἀκόμη τήν τιμή, ὥστε διέταξε νά καταστρωθοῦν οἱ διατάξεις τῶν νόμων πού ἔπρεπε νά τηροῦνται στήν οἰκουμένη σέ μία ἐπιτομή σέ 16 βιβλία, πού θέλησε νά ἀφιερώσει στό ἀγιώτατό του ὄνομα. Σ' αὐτήν τήν πράξη συναίνεσε ό αἰώνιος ἡγεμόνας ό κύριός μας Βαλεντινιανός μέ τήν ἀφοσίωση τοῦ ἐταίρου καί τῆ στοργῆ τοῦ γιοῦ.

Ἐξεφωνήθη: Ἐσχάτως εὐγλώττως, πράγματι εὐγλώττως!

19. Κεντρική συνοικία τῆς Ρώμης.

20. Οἱ βικάριοι ἦταν ἐπικεφαλῆς τῶν Διοικήσεων. Ἐδῶ ὅμως γίνεται προφανῶς λόγος γιά τό ἀξίωμα τοῦ *vicarius in urbe*, ό ὁποῖος ἐκπροσωποῦσε τοπικά τόν ἑπαρχο τῶν πραιτορίων, ἤλεγχε τόν ἑπαρχο τῆς πόλεως καί μποροῦσε ἐπίσης νά δρᾷ ὡς ἐνδιάμεσος ἢ ἀπεσταλμένος τοῦ ἐπάρχου τῶν πραιτορίων.

21. Ὁ Pharr ἐρμηνεύει τή λέξη *amplissimus* πού χρησιμοποιεῖται ἐδῶ γιά νά χαρακτηρίσει τή συγκλητική τάξη μέ τόν ἀναμφισβήτητο ὀρθό ὄρο «μεγαλοπρεπεστάτη». Κατά τή συζήτηση στό σεμινάριο προκρίθηκε ἡ ἐπίσης ὀρθή ἐρμηνεία «πληρεστάτη», γιατί κρίθηκε ὅτι μᾶλλον ἡ ἀναφορά αὐτή ἀφοροῦσε τή συμμετοχή τοῦ συνόλου τῶν συγκλητικῶν στή συνεδρία.

22. Οἱ κονστιτουτιονάριοι ἦταν ἀξιωματοῦχοι ἀρμόδιοι γιά τήν καταγραφή καί φύλαξη τῶν αὐτοκρατορικῶν διατάξεων. Στήν ἐκδοχή τοῦ Θεοδοσιανοῦ κώδικα τά πρακτικά τῆς συγκλήτου ἀκολουθεῖ τό κείμενο μιᾶς διατάξεως τοῦ ἔτους 443 «Περί κονστιτουτιοναρίων». Βλ. καί Matthews, ὁ.π., σ. 19-20.

23. Τό ἀπόσπασμα αὐτό εἶναι χαρακτηριστικό γιά τή βυζαντινὴ πολιτικὴ ἰδεολογία πού θεωρεῖ τόν αὐτοκράτορα ὡς πηγὴ κάθε ἀγαθοῦ καί ἡ ὁποία ἐκφράζεται μέ ἰδιαίτερη ἐνάργεια στό ἰουστινιάνειο δίκαιο, βλ. πρόχειρα Σπ. Τρωιάνο, Οἱ πηγές τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, Ἀθήνα 1999, σ. 30-32, 44-47.

24. Ἀναφορά στόν γάμο τῆς κόρης τοῦ Θεοδοσίου Β' Εὐδοκίας μέ τόν ἀνεψιό του Βαλεντινιανό Γ' πού ἀναγορεύθηκε αὐτοκράτορας στό δυτικὸ μέρος τοῦ κράτους. Ὁ γάμος ἐγινε στίς 29 Ὀκτωβρίου τοῦ 437.

25. Γιά τήν οἰκουμενικότητα ὡς στοιχεῖο τῆς αὐτοκρατορικῆς ἰδεολογίας βλ. Τρωιάνο, ὁ.π., σ. 39.

3. Ὁ Ἀνίκιος Ἀχιλλίος Γλαβρίων Φάουστος, ἄνδρας κλαρίσιμος καὶ ἰλλούστριος, τρίς τέως ἑπαρχος τῆς πόλεως, ἑπαρχος τῶν πραιτορίων καὶ τακτικός ὑπατος, εἶπε:

Κληθέντων λοιπόν ἐμοῦ καὶ τοῦ ἰλλουστρίου ἀνδρός πού ἦταν ἐκεῖνο τὸν καιρὸ ἑπαρχος τῆς Ἀνατολῆς²⁶, διέταξε νὰ μᾶς παραδοθοῦν ξεχωριστοὶ στὸν καθένα κώδικες ἀπὸ τὸ θεῖο τοῦ χέρι, γιὰ νὰ προωθηθοῦν στὴν οἰκουμένη τοῦ μέ σεβασμοῦ, οὕτως ὥστε ὁ θεϊότατος ἡγεμὼν διέταξε μετὰ τῶν πρώτων νὰ προσφερθοῦν στὴν ἐξοχότητά σας τὰ δείγματα τῆς προνοίας τοῦ. Στὰ χέρια μας δεχθήκαμε τὸν κώδικα πού ἐκπορεύθηκε ἀπὸ ἐντολή καὶ τῶν δύο ἡγεμόνων. Οἱ κονστιτουτιονάριοι εἶναι παρόντες: ἐάν ἀρέσει στὴν πληρότητά σας, νὰ διατάξει ἡ πληρότητά σας νὰ διαβαστοῦν σ' αὐτὴν αὐτοὶ ἀκριβῶς οἱ νόμοι, μέ τοὺς ὁποίους διέταξαν νὰ γίνῃ αὐτὸ τὸ πράγμα²⁷, ὥστε νὰ ὑπακούσουμε μέ τὴν ἀρμόζουσα ἀφοσίωση στίς πλήρεις φροντίδας ἐντολές τῶν αἰωνίων ἡγεμόνων.

Ἐξεφωνήθη: Εἶναι ὀρθό, ἀρέσει, ἀρέσει.

4. Ὁ Ἀνίκιος Ἀχιλλίος Γλαβρίων Φάουστος, ἄνδρας κλαρίσιμος καὶ ἰλλούστριος, τρίς τέως ἑπαρχος τῆς πόλεως, ἑπαρχος τῶν πραιτορίων καὶ τακτικός ὑπατος διάβασε ἀπὸ τὸν Θεοδοσιανὸ κώδικα, βιβλίον πρῶτο μέ τὸν τίτλο «Περὶ αὐτοκρατορικῶν διατάξεων καὶ ἡδίκτων».

«Οἱ κύριοί μας αὐτοκράτορες, Θεοδόσιος καὶ Βαλεντινιανὸς Αὐγουστοὶ πρὸς τὴ Σύγκλητο: Διατάσσουμε νὰ συγκεντρωθοῦν, κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Γρηγοριανοῦ καὶ Ἑρμογενειανοῦ κώδικα, ὅλες οἱ διατάξεις πού ἐξέδωσε ὁ ἔνδοξος Κωνσταντῖνος καὶ οἱ θεῖοι ἡγεμόνες μετὰ ἀπὸ αὐτόν καὶ ἐμεῖς καὶ πού βασιζοῦνται σὲ θεῖους γενικούς νόμους καὶ ἡδίκτα. Καὶ πρῶτα οἱ τίτ-

26. Ὁ ἐπικεφαλῆς τῆς Ὑπαρχίας τῆς Ἀνατολῆς ἔφερε τὸν τίτλο *comes orientis*.

27. Ὅπως προαναφέρθηκε οἱ νόμοι πού σχετίζονται μέ τὸν Θεοδοσιανὸ κώδικα εἶναι τρεῖς: ἡ διάταξη τοῦ 429, στὴν ὁποία περιέχεται ἡ ἀρχικὴ ἐντολή γιὰ τὸ σχέδιο πού τελικὰ δὲν πραγματοποιήθηκε (C.Th. 1.1.5), ἡ διάταξη τοῦ 435 γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ σωζόμενου κώδικα (C.Th. 1.1.6) καὶ ἡ N.1 τοῦ Θεοδοσίου γιὰ τὴν κύρωση τοῦ κώδικα στὴν Ἀνατολή. Στὰ πρακτικὰ τῆς συγκλήτου ἔχει καταγραφεῖ μόνον ἡ διάταξη τοῦ 429. Κατὰ τὸν Pharr, ὁ.π., σ. 4 σημ. 20 οἱ ὑπόλοιποι νόμοι πρέπει ἀπλῶς νὰ ἀναγνώσθηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς συνεδρίας χωρὶς νὰ καταγραφοῦν. Κατὰ τὴ γνώμη μου πάντως, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ καὶ ἡ πιθανότητα νὰ μὴν ἀναγνώσθηκαν καθόλου. Πέρα ἀπὸ τίς ἐπικαλύψεις τῶν κεimένων – τίς ὁποῖες ἐπισημαίνει καὶ ὁ Pharr – ἡ διάταξη C.Th. 1.1.6 ἀποτελεῖ –κατὰ τὴν κρατούσα ἀπόψη (βλ. παραπάνω σημ. 10)– δείγμα γιὰ ὑπαναχώρηση τοῦ αὐτοκράτορα πρὸς λιγότερο φιλόδοξα σχέδια, ἅρα εἶναι πιθανὸ νὰ μὴν παρουσιάσθηκε πανηγυρικὰ γιὰ λόγους σκοπιμότητας, ἐνῶ ἡ Νεαρά –παρὰ τὸ ἀναμφισβήτητα ἰδιαίτερος ἐνδιαφέρον περιεχόμενό της– ἀφορᾷ τυπικὰ μόνον τὸ ἀνατολικὸ μέρος τοῦ κράτους καὶ ἔχει ὡς ἀποδέκτη τὸν *comes orientis*. Τὴ γνώμη ὅτι κατὰ τὴ συνεδρία τῆς συγκλήτου ἀναγνώσθηκε μόνον ἡ διάταξη C.Th. 1.1.5 ἀκολουθοῦν – μέ βάση τίς δικές τους ἀπόψεις οἱ Matthews, ὁ.π., σ. 25 καὶ Honoré, ὁ.π., σ. 127.

λοι, πού είναι οι βασικές διατάξεις για τὰ θέματα²⁸, πρέπει νά χωρισθοῦν ἔτσι, ὥστε ἂν μία διάταξη ταιριάζει σέ διαφορετικές ἐπικεφαλίδες διατυπωμένες σέ περισσότερους τίτλους νά τοποθετηθεῖ ὅ,τι καί ὅπου ταιριάζει· ἔπειτα, ὅ,τι παρουσιάζει διαφορά ἀπό ἀντίφαση πρέπει νά ἐλεγχθεῖ μέ τήν τάξη τῶν κειμένων καί νά μήν ἐλεγχθεῖ μόνον ἡ ὑπατεία καί ἡ βασιλεία, ἀλλά καί αὐτή ἡ ἴδια ἡ σύνθεση τοῦ ἔργου νά δείχνει πῶς ὅ,τι εἶναι νεώτερο εἶναι ἰσχυρότερο· ἀκόμη νά διατηρηθεῖ ἡ διατύπωση τῶν νόμων πού ἀφορᾷ τό ἀντικείμενό τους, ἀφαιρουμένων ἐκείνων πού δέν προστέθηκαν ἀπό τίς ἀνάγκες τοῦ ρυθμιζομένου ζητήματος. Παρόλο πού θά ἦταν ἀπλούστερο καί δικαιοτέρο νά ἀφαιρεθοῦν αὐτοί πού καταργήθηκαν ἀπό μεταγενέστερους καί νά ἀναπτυχθοῦν μόνον ὅσοι πρέπει νά ἰσχύουν, θεωροῦμε ὅμως πῶς αὐτός ὁ κώδικας καί οἱ προηγούμενοι καταρτίσθηκαν γιά ἐπιμελεῖς, στούς λόγιους σκοπούς τῶν ὁποίων²⁹ ἀρμόζει νά γνωρίζουν ἀκόμη καί αὐτά, πού παραδομένα στή σιωπή περιέπεσαν σέ ἀχρησία, ὡς ἰσχύοντα γιά ὑποθέσεις ἐκείνου τοῦ καιροῦ. Ἀπό αὐτούς δέ τοὺς τρεῖς κώδικες καί ἀπό τίς πραγματείες καί ἀποκρίσεις τῶν νομικῶν πού θά εἶναι προσαρτημένες σέ κάθε τίτλο καί τήν ἐργασία τῶν ἴδιων πού θά φτιάξουν τόν τρίτο, θά ὑπάρξει ἄλλος, ὁ δικός μας, πού δέν θά ἀνέχεται κανένα λάθος, καμία ἀσάφεια, ὁ ὁποῖος προσαγορευόμενος μέ τό ὄνομά μας θά δείχνει αὐτά πού πρέπει νά ἀκολουθοῦνται καί νά ἀποφεύγονται ἀπό ὅλους. Γιά τήν πραγματοποίηση τόσο μεγάλου ἔργου καί τή σύνταξη τῶν κωδίκων –ἐκ τῶν ὁποίων ὁ πρῶτος, συναχθεῖσων ὅλων τῶν ἀλληλοσυγκρουόμενων γενικῶν διατάξεων καί χωρίς νά παραλείπει τίποτε, ἀπό αὐτά τῶν ὁποίων ἐπιτρέπεται σήμερα ἡ ἐπὶ κληση, θά ἀποκρούσει τή μάταιη ἐπανάληψη λέξεων· ὁ ἄλλος, ἀποκλειομένων τῶν ἀντιφάσεων τοῦ ὅλου δικαίου, θά στρέφεται πρὸς τήν ἐπιστάσια τῆς ζωῆς– πρέπει νά ἐκλεγοῦν ἄνδρες ἰδιαίτερης ἀξιοπιστίας, τῆς πλέον ἐγνωσμένης εὐφυΐας, οἱ ὁποῖοι, ὅταν θά ἔχουν προσφέρει στή Σοφία μας καί στή δημόσια ἀρχή τόν πρῶτο κώδικα, θά προχωρήσουν στόν ἄλλον πραγματευόμενον μέχρις ὅτου καταστῇ ἄξιος ἐκδόσεως. Ἄς πληροφορηθεῖ ἡ πληρότητά σας τοὺς ἐκλεγέντες: Ἐκλέξαμε τόν Ἀντίοχο, ἄνδρα ἱλλούστριο πρῶν κοιαίστορα³⁰ καί (πρῶην) ἔπαρχο· τόν Ἀντίοχο, ἄνδρα ἱλλούστριο κοιαίστορα τοῦ ἱεροῦ παλατί-

28. Οἱ λέξεις πού βρίσκονται ἀνάμεσα στά κόμματα ἐνδεχομένως ἀποτελοῦν παρέμβλημα (βλ. Pharr, ὁ.π., σ. 4 σημ. 26).

29. Τό χωρίο ἀναφέρει quorum scholasticae intentioni, δεδομένου λοιπόν ὅτι ὁ ὅρος «σχολαστικός» δηλώνει τό δικηγόρο, δέν ἀποκλείεται ἐδῶ νά γίνεται λόγος εἰδικά γιά τίς νομικές σπουδές (βλ. Pharr, ὁ.π., σ. 5 σημ. 34 καί Matthews, ὁ.π., σ. 23).

30. Quaestor sacri palatii, ὁ ἀξιωματοῦχος αὐτός ἦταν ὁ ἐπικεφαλῆς τῆς δικαιοσύνης. Γιά τοὺς κοιαίστορες κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Θεοδοσίου Β' βλ. T. Honoré, Some Quaestors of the Reign of Theodosius II, στοὺς Harries-Wood, ὁ.π., (σημ. 9), σ. 68-94 καί Τόν ἴδιο, ὁ.π., (σημ. 9), σ. 11-23, 97-122, 163-175, 276-277.

ου³¹. τόν Θεόδωρο, ἄνδρα σπεκταβίλιον κόμητα³² καί μάγιστρο τῶν μεμο-
ραλίων³³. τόν Εὐδίκιο καί τόν Εὐσέβιο, ἄνδρας σπεκταβίλιους μαγίστρους
τῶν σκρινίων³⁴. τόν Ἰωάννη, ἄνδρα σπεκταβίλιον πρῶν κόμητα τοῦ ἱεροῦ
μας³⁵. τόν Κομάζοντα καθὼς καί τόν Εὐβουλον, ἄνδρας σπεκταβίλιους πρῶ-
ν μαγίστρους τῶν σκρινίων, καί τόν Ἀπελλῆ, ἄνδρα εὐγλωττότατο σχολα-
στικόν³⁶. Αὐτούς τοὺς ἐκλεγέντας ἀπὸ τὴν Αἰωνιότητά μας ἐμπιστευόμε-
στε πῶς ὅποιον θὰ προσλάβουν (ὡς συνεργάτη) θὰ εἶναι λογιώτατος,
ὥστε μέ κοινή ἐπιμέλεια νὰ ἀποκλείσουν τὸ σφάλμα ἀπὸ τοὺς νόμους
πού ἔχουν συλληφθεῖ ἀπὸ τὴν καταγραφή τῆς ζωῆς³⁷. Στό δέ μέλλον, ἐάν
ἄρέσει νὰ δημοσιευθεῖ κάτι, ἔτσι θὰ ἰσχύει στό ἄλλο τμήμα τῆς στενωτά-
τα συνδεδεμένης αὐτοκρατορίας, ὥστε νὰ μὴ βασίζεται σέ ἀμφίβολη πί-
στη οὔτε σέ ἰδιωτική διαβεβαίωση, ἀλλὰ ἀπὸ ὅποιο τμήμα καί νὰ ἐγένετο
τό διάταγμα, νὰ μεταφέρεται μέ θεῖες ἐντολές³⁸ στό ἄλλο, ὅπου πρέπει νὰ
γίνεται δεκτό στά γραφεῖα καί νὰ δημοσιεύεται μέ τὴν ἐπισημότητα τῶν
ἡδίκτων. Διότι τὸ ἀποσταλέν πρέπει νὰ κρατεῖ μέ ἀποδοχή καί χωρίς
ἀμφιβολία, διατηρουμένης τῆς ἐξουσίας γιὰ ἀνάκληση ἢ διόρθωση στήν
Πραότητα μας. Ὡσαύτως πρέπει νὰ γνωστοποιοῦνται ἀμοιβαίως καί νὰ
μὴ γίνονται δεκτά μέ ἄλλον τρόπο (κ.λπ.). Ἐδόθη ἐβδόμη πρό καλανδῶν
Ἀπριλίων, Κωνσταντινουπόλει, ὑπατεία Φλωρεντίου καί Διουσιού»³⁹.

5. Ἐξεφωνήθη: Αὐγουστοί τῶν Αὐγούστων, μέγιστοι τῶν Αὐγούστων
(λεχθέν) 8 φορές⁴⁰.

31. Βλ. σημ. 30.

32. Ὁ τίτλος τοῦ κόμητος ἦταν τιμητικός καί ἀπονεμόταν σέ διάφορους ἀξιωματού-
χους, οἱ δὲ κόμητες διακρίνονταν σέ δύο τάξεις.

33. *Magister memoriae*, ὁ ἐπικεφαλῆς τοῦ γραφείου πού ἀπαντοῦσε στίς αἰτήσεις
πρὸς τὸν αὐτοκράτορα.

34. *Magistri scriniorum*, οἱ ὑπεύθυνοι γιὰ τὴ γραμματειακὴ ἐργασία στά διάφορα
γραφεῖα, οἱ ὅποιοι ὑπάγονταν ἀπευθείας στὸν αὐτοκράτορα.

35. Ὁ ὅρος *nostrum sacrarium* δηλώνει τὸ *sacrum consistorium*, τὸ συμβούλιο πού
βοηθοῦσε τὸν αὐτοκράτορα στό ἔργο του.

36. Βλ. παραπάνω σημ. 29.

37. Βλ. καί Pharr, ὅ.π., σ. 5 σημ. 44.

38. Προφανῶς ἐδῶ ὑπονοοῦνται αὐτοκρατορικά γράμματα, βλ. καί Pharr, ὅ.π., σ. 5,
σημ. 46.

39. 26 Μαρτίου 429.

40. Οἱ ἐπιφωνήσεις γίνονται ἀπὸ 8 ἕως 28 φορές. Ὅπως παρατηρεῖ καί ὁ Pharr, ὅ.π.,
σ. 5 σημ. 50, δὲν μπορεῖ νὰ διαπιστωθεῖ ἂν γίνονταν ἐν χορῷ ἢ ἂν ἐπαναλαμβάνονταν
ἀπὸ μεμονωμένους συγκλητικούς. Τὸ ἐρώτημα αὐτὸ δὲν ἀπαντήθηκε στό σεμινάριο,
παρόλο πού ἀποτελέσει ἀντικείμενο μακρᾶς συζήτησης. Ἀπὸ τὸ περιεχόμενο πολλῶν
ἀπὸ αὐτές, πού ἐμπεριέχουν αἰτήματα πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, κρίνεται πάντως πιθανόν
νὰ ἀποτελοῦσαν προϊόν προηγούμενων διαβουλεύσεων κάποιων ὁμάδων καθὼς καί
προσπάθειες ἐκπλήρωσης προσωπικῶν φιλοδοξιῶν ἰσχυρῶν παραγόντων πού ἐκφράζο-
νταν μέσω ὁπαδῶν τους (βλ. καί Pharr, ὅ.π., σ. 6 σημ. 55).

Ὁ Θεός σᾶς ἔδωσε σ' ἐμᾶς, ὁ Θεός νά σᾶς διαφυλλάττει γιά μᾶς· (λε-
χθέν) 27 φορές.

Ρωμαῖοι αὐτοκράτορες καί εὐσεβεῖς εὐτυχεῖς, νά βασιλεύετε πολλὰ
χρόνια· 22 φορές.

Γιά τό καλό τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, γιά τό καλό τῆς συγκλήτου, γιά τό
καλό τῆς Πολιτείας, γιά τό καλό ὅλων· 23 φορές.

Ἐλπίδα σ' ἐσᾶς, σωτηρία σ' ἐμᾶς· 26 φορές.

Ἄς ἄρέσει νά ζήσουν οἱ Αὐγουστοί μας αἰώνια· 22 φορές.

Τῆς οἰκουμένης ἡσυχου, παρόντες νά θριαμβεύετε· 24 φορές.

Αὐτές εἶναι οἱ εὐχές τῆς συγκλήτου, αὐτές εἶναι οἱ εὐχές τοῦ Ρωμαϊκοῦ
λαοῦ· 10 φορές.

Ἀγαπητότεροι τῶν τέκνων, ἀγαπητότεροι τῶν γονέων· 16 φορές.

Ἐξολαθρευτές τῶν καταδοτῶν, ἀφανιστές τῶν συκοφαντιῶν· 28 φορές.

Ἀπό ἐσᾶς οἱ τιμές, ἀπό ἐσᾶς οἱ περιουσίες, ἀπό ἐσᾶς ὅλα· 28 φορές.

Ἀπό ἐσᾶς τά ὅπλα, ἀπό ἐσᾶς τά δίκαια· 20 φορές.

Στό κέλευσμά σας ὁμολογοῦμε χάριτας· 23 φορές.

Θέσατε ἐκποδῶν τό ἀμφίβολο τῶν διατάξεων· 23 φορές.

Οἱ εὐσεβεῖς αὐτοκράτορες ἔτσι ἀποφασίζουν· 26 φορές.

Ἀποφασίσατε γιά τίς ὑποθέσεις⁴¹, ἀποφασίσατε γιά τήν ἡρεμία· 25 φορές.

Νά γίνουν περισσότεροι κώδικες, ὥστε νά ὑπάρχουν στίς ὑπηρεσίες· 10
φορές.

Ἄς βρίσκονται σφραγισμένοι στά δημόσια γραφεῖα· 20 φορές.

Γιά νά μήν παρεισφρῶσουν παρεμβλήματα στίς διατάξεις, νά γίνουν
περισσότεροι κώδικες· 25 φορές.

Γιά νά μήν παρεισφρῶσουν παρεμβλήματα στίς διατάξεις, νά γραφοῦν
ὅλοι οἱ κώδικες ὁλογράφως⁴²· 18 φορές.

Σέ αὐτόν τόν κώδικα πού θά καταρτισθεῖ ἀπό τοὺς κονστιτουτιοναρί-
ους νά μήν προστεθοῦν νομικές σημειώσεις⁴³· 12 φορές.

Οἱ κώδικες πού θά ὑπάρχουν στά γραφεῖα, νά γίνουν μέ δημόσια δα-
πάνη· εἰσηγούμεθα· 16 φορές.

Νά ζήσεις Φάουστε⁴⁴· 17 φορές.

Νά γίνεις δεύτερη φορά ὑπατος⁴⁵· 15 φορές.

Ὅλα τά ἐξηγεῖς, δέν βλάπτεις κανέναν· 13 φορές.

Οἱ συγγραφέντες κώδικες νά προωθηθοῦν στίς ἐπαρχίες· 11 φορές.

41. Προφανῶς μέ τόν *causae* ἐννοοῦνται νομικά ζητήματα.

42. Ὁ ὅρος *litteris* ὑπονοεῖ ὅτι δέν ἔπρεπε νά χρησιμοποιηθοῦν συντομογραφίες,
γιατίμποροῦσαν νά ὀδηγήσουν σέ παρανοήσεις.

43. Στό σημεῖο αὐτό ἐμπεριέχεται ἀπαγόρευση σχολιασμοῦ τοῦ ἐπίσημου ἀντιγρά-
φου τοῦ κώδικα.

44. *Fauste aveas*· πρόκειται προφανῶς γιά τόν Ἀνίκιο Ἀχίλλιο Γλαβρίωνα Φάουστο.

45. Ἡ εὐχή αὐτή τῶν συγκλητικῶν δέν ἐκπληρώθηκε.

- Ἄξιος κοιμιστής τόσων εὐεργεσιῶν⁴⁶. 10 φορές.
 Νά ζήσεις Παῦλε⁴⁷. 12 φορές.
 Νά γίνεις ὕπατος⁴⁸. 11 φορές.
 Καί νά ὑπάρχουν στά δημόσια γραφεῖα· εἰσηγούμεθα· 15 φορές.
 Προσῆκει στή φροντίδα τῆς praefectura⁴⁹. 12 φορές.
 Κάθε ἓνας ἑπαρχοῦ⁵⁰ νά βάλει τή σφραγίδα του· 15 φορές.
 Νά ἔχουν στά γραφεῖα τους ἀπό ἓναν κώδικα· 12 φορές.
 Καί νά μὴν ἐκδίδονται νόμοι κατὰ παράκλησιν⁵¹. εἰσηγούμεθα· 21 φορές.
 Νά ζήσεις Ἀέτιε, 15 φορές.
 Νά γίνεις τρίτη φορά ὕπατος⁵². 13 φορές.
 Ἐπειδὴ μᾶς φυλάς τή νύκτα⁵³, εἴμαστε σῶοι καί σίγουροι· 12 φορές.
 Μέ τή φύλαξή σου, μέ τόν μόχθο σου· 15 φορές.
 Νά ζήσεις Φάουστε· 17 φορές.
 Νά γίνεις δευτέρη φορά ὕπατος, 13 φορές.
 Εἰσηγούμεθα νά ἀναφέρεις⁵⁴ τίς ἐπιθυμίες τῆς συγκλήτου· 20 φορές.
 Φύλακα τῶν νόμων, φύλακα τῶν διαταγμάτων· 16 φορές.
 Μέ τέτοιες ὑποуλές πράξεις τῶν κατεχόντων, ὅλο τό δίκαιο συγχέεται⁵⁵.
 17 φορές.
6. Ὁ Ἀνίκιος Ἀχιλλίος Γλαβρίων Φάουστος, ἄνδρας κλαρίσιμος καί ἱλλουστρίος, τρίς τέως ἑπαρχος τῆς πόλεως, ἑπαρχος τῶν πραιτορίων καί τακτικός ὕπατος εἶπε: Αὐτά πού διαβάστηκαν μέ τόν ἀρμόζοντα σεβασμό, νά προσαρτηθοῦν στά πρακτικά καί νά προστεθοῦν⁵⁶. Συναριθμῶ καί αὐτό

46. Ἐμμεση ἀναφορά στό γεγονός ὅτι ὁ Φάουστος εἶχε φέρεи τόν κώδικα ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη.

47. Προφανῶς πρόκειται γιά τόν ἑπαρχο τῆς πόλεως Φλάβιο Παῦλο.

48. Οὕτε αὐτή ἡ εὐχή τῆς συγκλήτου ἐκπληρώθηκε.

49. Συνεχίζονται οἱ ἀναφορές στόν Παῦλο, πού ἦταν praefectus urbi.

50. Ἀναφορά στοὺς ἑπαρχοὺς τῶν δύο πρωτευουσῶν τῆς Αὐτοκρατορίας.

51. Ἀναφορά σέ ὅ,τι θά ὀνομάζαμε σήμερα «φωτογραφικές διατάξεις».

52. Ὁ Αἰτίος ἔγινε ὕπατος γιά τρίτη φορά ἐπτά χρόνια ἀργότερα, τό 446.

53. Excubiis tuis· ὁ Αἰτίος –πού δέν ἀναφέρεται ὀνομαστικά στό προοίμιο τῶν πρακτικῶν– πρέπει νά ἦταν νυκτεπάρχος (praefectus vigiliis).

54. Ἐδῶ γίνεται χρήση τοῦ ῥήματος suggero, πού ἀποτελεῖ τεχνικό ὄρο γιά τήν ὑποβολή ἐπίσημων ἀναφορῶν καί συστάσεων στόν αὐτοκράτορα.

55. Τήν ἐρμηνεία αὐτή δέν δέχεται ὡς πιθανή ὁ Pharr, ὁ.π., σ. 6 σημ. 59, γιατί οἱ συγκλητικοὶ ἀνῆκαν στοὺς «κατέχοντες» καί προτείνει: «Ὅλα τὰ δίκαια τῶν κατεχόντων συγχέονται μέ τέτοιες ὑποуλές πράξεις». Δέν μπορεῖ πάντως νά μὴν παρατηρηθεῖ, πῶς τόν 5ο αἰῶνα τὰ μέλη τῆς συγκλήτου τῆς Ρώμης δέν συγκαταλέγονταν πλέον στοὺς πράγματι ἰσχυροὺς τῆς Αὐτοκρατορίας. Ὅσο ἀφορᾷ τίς «ὑποуλές πράξεις» πρέπει νά ἦταν ἐνέργειες πού ἀποσκοποῦσαν στήν ἐκδοση «φωτογραφικῶν» διατάξεων –πράγμα πού δέχεται καί ὁ Pharr– αὐτές ὅμως ἀφοροῦν γενικότερα τήν ἀσφάλεια τοῦ δικαίου καί κατὰ κανόνα προέρχονται ἀπό πρόσωπα μέ ἰσχύ καί ἐπιρροή.

56. Στό σημεῖο αὐτό τό χειρόγραφο παρουσιάζει κενό τό ὅποιο ὁ Mommsen διαβα-

τό ἔργο μεταξύ τῶν εὐεργεσιῶν τῶν αἰωνίων ἡγεμόνων, ὅτι δι' ἐμοῦ δῆλωσαν σ' ἐσᾶς, αὐτά πού τίμησαν νά ὀρίσουν ὡς νόμους τους.

Ἐξεφωνήθη: Νά ζήσεις Φάουστε· 16 φορές.

Νά γίνεις δεύτερη φορά ὑπατος· 10 φορές.

Στόν ὑπατο τοῦ Νομοθετήματος⁵⁷· 13 φορές.

7. Ὁ Ἀνίκιος Ἀχίλλιος Γλαβρίων Φάουστος, ἄνδρας κλαρίσιμος καί ἱλλούστριος, τρίς τέως ἑπαρχος τῆς πόλεως, ἑπαρχος τῶν πραιτορίων καί τακτικός ὑπατος εἶπε: Θά εἶναι τώρα ἀντικείμενο φροντίδας μου, σύμφωνα μέ τίς ἐντολές τῶν Δεσποτῶν καί τίς ἐπιθυμίες τῆς ὑψηλότητάς σας, ὥστε ὁ παρών κώδικας—μέ τήν ἀξιοπιστία τοῦ σπεκταβιλίου ἀνδρός Βερονικιανοῦ, τόν ὁποῖον ἐξέλεξε ἡ πληρότητά σας καί μέ τή συναίνεσή μου καθῶς καί μέ τήν ἀξιοπιστία τῶν κονσταντινουπολιτῶν Ἀναστασίου καί Μαρτίνου, τοὺς ὁποῖους ἤδη ἀπό παλαιά δοκιμάσαμε νά ὑπηρετοῦν σέ αὐτήν τήν ὑπηρεσία χωρίς κανένα πταῖσμα—νά ἀντιγραφεῖ σέ τρία σώματα καί αὐτό τό ὁποῖο ἔφερα νά παραμείνει στήν ὑψίστη ὑπηρεσία τοῦ πραιτορίου, τό ἄλλο νά κρατήσουν τά γραφεῖα τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως, μεγαλοπρεποῦς ἀνδρός ὁμοίας ἀξιοπιστίας, τό τρίτο⁵⁸ δέ διατάσσονται οἱ κονσταντινουπόλιται μέ τή δική τους πίστη καί κίνδυνο νά κρατήσουν κοντά τους, ὥστε νά ἐκδοθεῖ γιά τόν λαό, οὕτως ὥστε νά μήν ἐκδοθοῦν ἀντίγραφα ἀπό αὐτό τό σῶμα ἐκτός ἀπό τοὺς κονσταντινουπολίτους, γραμμένα μέ τό ἴδιο τους τό χέρι. Ἀκόμη θά ἀποτελέσει ἀντικείμενο φροντίδας μου νά ἀναλάβω καί ἐκεῖνο τό ἔργο, νά γραφεῖ ἀπό αὐτοὺς ἄλλος κώδικας καί νά κατευθυνθεῖ μέ τήν ἴδια ἀφοσίωση πρός τήν ἐπαρχία τῆς Ἀφρικῆς, ὥστε καί ἐκεῖ νά φυλάσσεται ἕνα δείγμα ὁμοίας ἀξιοπιστίας.

Ἐξεφωνήθη: Νά ζήσεις Φάουστε· 16 φορές.

Νά γίνεις δεύτερη φορά ὑπατος· 15 φορές.

Στόν ἄνδρα ὅλων τῶν ἀρετῶν: 10 φορές.

se et addentur, ὅπως δηλαδή μεταφράζεται ἐδῶ, ἐνῶ ὁ Pharr, ὁ.π., σ. 6 σημ. 60 ἀκολουθεῖ τήν ἀποψη πῶς ἡ ὀρθή ἀνάγνωση εἶναι et adiecit, δηλαδή «καί προσέθεσε».

57. Τό κείμενο ἀναφέρει στό σημεῖο αὐτό Consuli oraculi. Ὁ Pharr, ὁ.π., σ. 6 σημ. 61 μεταφράζει «To the Consul of the Oracle», ἐπειδὴ ὁ αὐτοκράτορας θεωρεῖτο πηγὴ τοῦ θείου Λόγου καί ὁ Φάουστος ἀσχοῦσε ἐκεῖνο τό ἔτος ὑπατεία μαζί του. Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ δὲν κρίθηκε ἰδιαίτερα ἱκανοποιητικὴ στό σεμινάριο. Μετὰ ἀπὸ ἀρκετὴ συζήτηση καταλήξαμε στὴ λύση πού προτείνεται ἐδῶ, ἀποδεχόμενοι τήν ἀποψη πῶς ὁ κώδικας μποροῦσε νά θεωρηθεῖ θέσφατο, ἐπειδὴ πήγαζε ἀπὸ τόν αὐτοκράτορα—ὁ ὁποῖος ἀντλοῦσε τήν ἐξουσία του ἀπὸ τόν Θεό—ὁ δὲ Φάουστος ἦταν ὁ ὑπατος πού τόν εἶχε παρουσιάσει στὴ σύγκλητο.

58. Στὴν πραγματικότητα λοιπόν τά σώματα θά ἦταν τέσσερα: τό πρωτότυπο πού θά κρατοῦσε ὁ ἑπαρχος τῶν πραιτορίων καί τρία ἀντίγραφα, ἕνα γιά τόν ἐπαρχο τῆς πόλεως καί δύο γιά τοὺς δύο κονσταντινουπολίτους.

C.Th. 1.1.6 (20-12-435)

Οἱ ἴδιοι αὐτοκράτορες. Ὅλα τὰ ἡδικτα καὶ οἱ γενικὲς διατάξεις ποὺ ψηφίσθηκαν γιὰ νὰ ἰσχύσουν ἢ μᾶλλον νὰ τεθοῦν ἢ σὲ συγκεκριμένες ἐπαρχίες εἴτε τόπους, τίς ὁποῖες ἐκδόσαμε ὁ θεῖος Κωνσταντῖνος καὶ οἱ μεταγενέστεροι ἡγεμόνες καὶ ἐμεῖς, νὰ διακριθοῦν σὲ τίτλους ἐνδεικτικὸς τῶν θεμάτων, ἔτσι ὥστε ὄχι μόνον ἀπὸ τὸν ὑπολογισμό τῶν ὑπατειῶν καὶ τῶν ἡμερῶν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν τάξη τῆς συνθέσεως νὰ μποροῦν νὰ φαίνονται οἱ νεώτερες. Καὶ ἐὰν κάποια ἀπὸ αὐτές εἶναι χωρισμένη σὲ περισσότερα κεφάλαια, τό καθένα ἀπὸ αὐτά διακρινόμενο ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα νὰ ὑπαχθεῖ στὸν ἀρμόζοντα τίτλο καὶ σκοπούμενων ἀπὸ κάθε διάταξη αὐτῶν ποὺ δὲν ἀρμόζουν στὴ δύναμη τῆς ἰσχύος, νὰ παραμείνει μόνο τό δίκαιο. Γιὰ νὰ λάμπει λοιπὸν μὲ καθαρότητα ὡς συνεπτυγμένο μὲ συντομία, ἀπονέμουμε σὲ αὐτοὺς ποὺ θὰ ἐπιχειρήσουν αὐτὸ τό ἔργο τὴν ἐξουσία τοῦ νὰ ἀποσποῦν περιττές λέξεις καὶ νὰ προσθέτουν ἀναγκαῖες καὶ νὰ μεταβάλλουν τὰ ἀμφίβολα καὶ νὰ διορθώσουν τὰ ἀνάρμοστα, ὥστε δηλαδὴ μὲ αὐτά τὰ μέτρα ἢ κάθε μιὰ διάταξη νὰ φαίνεται σαφής. Οἱ συντάκτες αὐτοῦ τοῦ Θεοδοσιανοῦ κώδικα θὰ εἶναι ὁ Ἀντίοχος ἐπιφανέστατος καὶ ἐνδοξότατος πρῶν ἐπαρχος καὶ (πρῶν) ὑπατος· ὁ Εὐβουλος, ἱλλουστριος καὶ μεγαλοπρεπὴς κόμης καὶ κοιαιστωρ μας· ὁ Μαξιμῖνος, ἄνδρας ἱλλουστριος κεκοσμημένος μὲ τὰ διάσημα τοῦ ἀξιώματος τοῦ κοιαιστωρος· ὁ Σπεράντιος, ὁ Μαρτύριος, ὁ Ἀλύπιος, ὁ Σεβαστιανός, ὁ Ἀπολλόδωρος, ὁ Θεόδωρος, ὁ Ἑρων σπεκταβίλιοι κόμητες τοῦ κονσιστορίου· ὁ Μαξιμιανός, ὁ Ἐπιγένης, ὁ Διόδωρος, ὁ Προκόπιος, σπεκταβίλιοι κόμητες καὶ μάγιστροι ἱερῶν σκρινίων· ὁ Ἐρώτιος, ἄνδρας σπεκταβίλιος, πρῶν βικάριος διδάσκαλος τοῦ δικαίου· ὁ Νεωτέριος, ἄνδρας σπεκταβίλιος, πρῶν... Ἐὰν κάποιοι ἀπὸ αὐτοὺς ἢ ἐμποδισθεῖς ἀπὸ ἀνθρώπινο λόγο ἢ κρατηθεῖς ἀπὸ ἄλλη δημόσια φροντίδα θὰ ἀποσπασθεῖ ἀπὸ τό ἀνατεθέν ἔργο, ἐὰν ἔχει κριθεῖ ἔτσι, σύμφωνα μὲ ἀπόφασή μας, νὰ μπεῖ ἄλλος στὴ θέση του, ὥστε κανένα ἐμπόδιο νὰ μὴ μπορέσει νὰ ἀνακόψει τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ κώδικα, ποὺ θὰ ἰσχύει σὲ ὅλες τίς ὑποθέσεις καὶ δίκες, χωρὶς νὰ ἀφῇναι θέση σὲ καμία νεαρὰ διάταξη ἐκτὸς αὐτοῦ, πλὴν αὐτῶν ποὺ θὰ δημοσιευθοῦν μετὰ τὴν ἐκδόσή του. Ἐδόθη δεκάτῃ τρίτῃ πρό καλανδῶν Ἰανουαρίων, Κωνσταντινουπόλει, τῶν κυρίων ἡμῶν Θεοδοσίου ἔτους 15οῦ καὶ Βαλεντινιανοῦ ἔτους τετάρτου, ὑπάτων.

Περὶ τοῦ κύρους τοῦ Θεοδοσιανοῦ κώδικα.

N. Θεοδοσίου, ἀρ. 1, 15 Φεβρουαρίου 438

Αὐτοκράτορες Θεοδόσιος καὶ Βαλεντινιανός Αὐγούστοι πρὸς τὸν Φλωρέντιο, ἐπαρχο πραιτορίων τῆς Ἀνατολῆς. Πολλάκις διηρωτήθη ἡ Πραότη-

τά μας, γιά ποιό λόγο, ἐνῶ προτείνονται τόσα ἔπαθλα⁵⁹, μέ τά ὅποια θεραπεύονται οἱ τέχνες καί οἱ σπουδές, νά ὑπάρχουν τόσοι λίγοι καί σπάνιοι πού νά διαθέτουν πλήρη γνώση τοῦ πολιτικοῦ δικαίου καί μέ τόση θλιβερή χλωμάδα ἀπό τή νυκτερινή ἐργασία ὁ ἕνας ἢ ὁ ἄλλος ἄνδρας νά ἀποκτᾷ τή σταθερότητα τῆς τέλειαις παιδείας. Λοιπόν γιά νά μήν ἀποτελέσει τό ζήτημα ἀντικείμενο χειρισμοῦ ἀπό τήν πολυπράγμονα ἀμφιβολία κάποιου ἄλλου –ἐάν ἔλθει στίς σκέψεις μας τό τεράστιο πλῆθος τῶν βιβλίων, ἡ ποικιλία τῶν ἀγωγῶν καί ἡ δυσκολία τῶν ὑποθέσεων, ἐάν τέλος ὁ ὄγκος τῶν θείων διατάξεων, οἱ ὁποῖες <εἶναι> σάν βυθισμένες κάτω ἀπό παχιά ὁμίχλη σκοταδιοῦ, πού μέ τό ὄριό τῆς ἀποκλείει τή γνώση τους στά ἀνθρώπινα μυαλά– ἐκπονήσαμε ἀληθινό ἔργο τῆς ἐποχῆς μας καί σχισθέντος τοῦ σκότους δώσαμε φῶς στούς νόμους μέ τή συντομία μιᾶς ἐπιτομῆς, ἐκλεχθέντων εὐγενῶν ἀνδρῶν δοκιμασμένης πίστεως, περιφήμου παιδείας, μέ τήν ἀνάθεση σ' αὐτούς τῆς ὑπόθεσης τοῦ δημοσίου καθήκοντος, μέ τήν ἐρμηνευτική ἀποκάθαρση, δημοσιεύουμε ἐκ νέου τά ψηφίσματα τῶν ἡγεμόνων, ὥστε στό ἐξῆς νά μήν εἶναι φανερό μέ διαφάνεια ἡ καλυμμένη ὑπό ψευδῆ αὐστηρότητα ἀμάθεια τῶν νομομαθῶν, ὥσάν ἀπό αὐτά τά ἄδυστά της νά ἀναμένονταν τρομακτικές γνωμοδοτήσεις, γιά τό ποιᾷ ἰσχύ ἀποδίδεται στή δωρεά, γιά τό μέ τό ποιᾷ ἀγωγή διεκδικεῖται ἡ κληρονομία, μέ ποιᾷ λόγια συνάπτεται ἡ stipulatio ὥστε νά εἶναι ἀπαιτητό τό βέβαιον ἢ ἀβέβαιον χρέος. Τό καθένα ἀπό αὐτά ἔχει ἐρευνηθεῖ μέ τίς φροντίδες τῶν νομομαθῶν καί ἔχει ἄχθεῖ σέ καθαρό φῶς μέ τήν ἀκτινοβολό λάμψη τοῦ ὀνόματός μας. Οὔτε νά ὑποπτευθοῦν ὅτι τοὺς στάλθηκε μικρή ἀμοιβή, αὐτοί στοὺς ὁποίους παραγγεῖλλαμε τίς θεῖες ἐννοιες τῆς ψυχῆς μας. Γιατί ἐάν προβλέπουμε σωστά μέ τήν ὀξυδέρκεια τοῦ νοῦ μας τά μέλλοντα, θά φθάσουν γιά πάντα στοὺς μεταγενέστερους ἀπό τή συμμετοχή στίς ἐργασίες μας. Γι' αὐτό μέ τό σάρωμα τοῦ νέφους τῶν βιβλίων, στά ὅποια πολλοί διέτριψαν τοὺς βίους τους χωρίς νά ἐξηγήσουν τίποτε, ἐπικυρώνουμε τήν ἐπιτετημένη γνώση τῶν θείων διατάξεων ἀπό τοὺς χρόνους τοῦ θεοῦ Κωνσταντίνου, χωρίς νά δίδεται σέ κανέναν ἄδεια μετά τήν 1η Ἰανουαρίου νά προσκομίσει σέ δικαστήριο καί στήν καθημερινή νομική πρακτική αὐτοκρατορική διάταξη, ἢ νά συνθέτει βοηθήματα δίκης ἐκτός ἀπό αὐτά ἀκριβῶς τά βιβλία, πού ἔλαβαν νέα μορφή ὑπό τό ὄνομά μας καί βρῖσκονται στά ἱερά γραφεῖα. Παρόλα αὐτά κανενός ἀπό τοὺς προηγούμενους ἡγεμόνες δέν ἀμαυρώθηκε ἡ αἰώνια φήμη, κανενός νομοθέτη δέν ἀφανίστηκε τό ὄνομα, μᾶλλον δέ μέ τίς ἀλλαγές πρός χάριν τοῦ φωτός μέ τή σαφήνεια τῶν δογμάτων ἐνώθηκαν μέ ἡμᾶς σέ σεβάσματα κοινωνία. Μένει λοιπόν καί θά παραμείνει ἐσαεῖ ἐπεξεργασμένη ἡ δόξα τῶν νομοθετῶν καί ὅσο μᾶς ἀφορᾷ δέν παραλλάχθηκε παρὰ μόνον ὡς πρός τό φῶς τῆς συντο-

59. Ὑλικές ἀνταμοιβές γιά τοὺς φοιτητές τῆς Νομικῆς.

μίας. Καί παρόλο πού ἡ κατάρτιση τοῦ ὅλου ἔργου ὀφείλεται στίς φροντίδες μας, κρίνουμε ἐντούτοις περισσότερο αὐτοκρατορικό καί περισσότερο ἐνδοξο, ἐάν λείψει ὁ φθόνος καί παραμένει ἡ μνήμη τῶν συντακτῶν μέ τό δίκαιο τῆς αἰωνιότητος. Γιά μᾶς θά εἶναι ὑπεραρκετό γιά νά ἀπολαύσουμε ἡσυχία συνείδηση, ἀφοῦ θά ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ οἱ νόμοι, νά ἔχουμε ἀπελευθερώσει τά πορίσματα τῶν προγόνων ἀπό τήν ἀδικία τοῦ σκοταδιοῦ. Σ' αὐτά προσθέτουμε, ὅτι στό ἐξῆς καμία διάταξη εἴτε ἐκδεδομένη στά μέρη τῆς Δύσης εἴτε σέ ἄλλο τόπο ἀπό τόν ἀήτητο ἡγεμόνα υἱό τῆς Πραότητάς μας αἰώνιο Αὐγουστο Βαλεντινιανό νά μή μπορεῖ νά ἐκφωνηθεῖ ἢ νά ἀποκτήσει ἰσχὺ νόμου μέ ἄλλον τρόπο ἐκτός ἐάν αὐτή γνωστοποιηθεῖ σ' ἐμᾶς μέ θεῖο πραγματικό τύπο⁶⁰. Πράγμα πού πρέπει νά τηρεῖται καί σέ ἐκεῖνες, οἱ ὁποῖες δημοσιεύονται στήν Ἀνατολή μέ τήν αὐθεντία μας, καταδικαζομένων μέ τό στίγμα τῆς πλαστότητας τῶν προερχομένων ἀπό τόν καθορισμένο καιρό πού δέν ἀναφέρονται στόν Θεοδοσιανό κώδικα, ἐξαίρουμένων ἐκείνων πού βρίσκονται στό ἱερό στρατιωτικό ἀρχηγεῖο, ἢ ἐκείνων πού ἀφοροῦν δημόσια ζητήματα περί δαπανῶν καί ἄλλων πραγμάτων καί εἶναι καταγεγραμμένα στά ἀρχεῖα τῶν διαφόρων ὑπηρεσιῶν. Εἶναι πολύ μακρὺς ὁ λόγος γιά τό τί προσέφερε γιά τήν πραγμάτωση τοῦ ἔργου μέ τίς φροντίδες τοῦ ὁ Ἀντίοχος καθόλα μεγαλοπρεπῆς, πρώην ἑπαρχος καί (πρώην) ὑπάτος, τί ὁ Μαξιμίνος ἄνδρας ἰλλούστριος, πρώην κοιαίστωρ τοῦ παλατίου μας, περίφημος σέ κάθε εἶδους φιλολογικῇ ἐργασία, τί ὁ Μαρτύριος ἄνδρας ἰλλούστριος, κόμης καί κοιαίστωρ, πιστός ἐρμηνευτῆς τῆς Πραότητάς μας, τί ἀκόμη ὁ Σπεράντιος, ὁ Ἀπολλόδωρος, ὁ Θεόδωρος, ἄνδρες σπεκταβίλιοι, κόμητες τοῦ ἱεροῦ κονισιστορίου μας, τί ὁ Ἐπιγένης ἄνδρας σπεκταβίλιος, κόμης καί μάγιστρος τῶν μεμοραλίων, τί ὁ Προκόπιος ἄνδρας σπεκταβίλιος, κόμης καί μάγιστρος τῶν λιβέλλων⁶¹, πού δικαίως συγκρίνονται μέ ὅλους τοὺς ἀρχαίους. Ὑπολείπεται Φλωρέντιε, προσφιλέστατε καί ἀγαπητότατε πατέρα, στή διάσημη καί μεγαλοπρεπῇ αὐθεντία σου, στήν ὁποία εἶναι προσφιλές καί οἰκεῖο νά εὐχαριστεῖ τοὺς ἡγεμόνες, ἀφοῦ παρουσιαστοῦν τὰ ἡδικτα νά φροντίσει ὥστε νά φθάσουν τὰ ψηφίσματα, τῶν αὐτοκρατορικῶν μεγαλειότητων μας στή γνώση ὅλων τῶν λαῶν, ὅλων τῶν ἐπαρχιῶν. Ἐδόθη 15ῃ πρό καλανδῶν Μαρτίων Κωνσταντινουπόλει ἐπὶ τοῦ κυρίου ἡμῶν Θεοδοσίου ἔτους 16ου ὑπάτου καί ἐκείνου πού θά ἔχει ἀναγγελεῖ.

Ἑρμηνεία: Αὐτός ὁ νόμος λέγει νά ὑφίσταται ἡ αὐθεντία τοῦ Θεοδοσιανοῦ κώδικα μέ κάθε ἰσχὺ.

60. *Pragmatica sanctio*: ἐνδιάμεση μορφή μεταξὺ *rescriptum* καί γενικοῦ νόμου μέ μᾶλλον ἀσπῆρη κριτήρια διακρίσεως, βλ. καί Pieler, ὁ.π., (σημ. 2), σ. 226.

ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ

Η κωδικοποίηση του Ιουστινιανού¹

Α'. Ο ιουστινιάνειος Κώδικας

Με την *constitutio Haec* που εκδόθηκε στις 13 Φεβρουαρίου 528 συστάθηκε μία δεκαμελής επιτροπή, από επτά ανώτατους κρατικούς λειτουργούς, έναν καθηγητή της Νομικής Σχολής της Κωνσταντινουπόλεως και δύο δικηγόρους διορισμένους στο ανώτατο δικαστήριο της πρωτεύουσας, με την εντολή να συντάξει μία συλλογή της αυτοκρατορικής νομοθεσίας. Τη βάση έπρεπε να αποτελέσουν οι τρεις κώδικες που είχαν προηγηθεί, Γρηγοριανός, Ερμογενειανός και Θεοδοσιανός², με την προσθήκη των αυτοκρατορικών νόμων που στο μεταξύ είχαν εκδοθεί. Σύμφωνα με τις ρητές οδηγίες της *constitutio Haec* (§ 2) όφειλε η επιτροπή να αφαιρέσει, στο μέτρο που αυτό δεν έβλαπτε την πληρότητα του κειμένου, από το προς επεξεργασία υλικό όλα τα περιττά μέρη (π.χ. τα προοίμια, επαναλήψεις κ.λπ.), να παραλείψει διατάξεις που είχαν περιπέσει σε αχρησία και να απαλείψει αντιφάσεις. Στη συνέχεια της διαδι-

1. Από την τεράστια – και συνεχώς αυξανόμενη – βιβλιογραφία για το δίκαιο στην εποχή του Ιουστινιανού βλ., εκτός από τα οικεία κεφάλαια των εγχειριδίων Ιστορίας δικαίου και Ρωμαϊκού δικαίου, και τις παρακάτω σχετικά πρόσφατες μελέτες με γενικές παρατηρήσεις: R. Bonini, *Introduzione allo studio dell'età giustiniana*, [Studi e materiali per gli insegnamenti storico-giuridici, 11.] Bologna ⁴1985, του ίδιου, *Ricerche di diritto giustiniano*, Milano ²1990, του ίδιου, *Studi sull'età giustiniana*, Rimini ²1990, του ίδιου, *Giustiniano nella storia: il mito e la critica nel Settecento illuminista*, Torino 1991 και G.L. Falchi, *Sulla codificazione del diritto romano nel V e VI secolo*, [Pontificum Institutum utriusque iuris, Studia e Documenta, 8.] Roma 1989.

2. Επισημαίνεται ότι ο Ιουστινιανός, από άποψη νομοθετικής πολιτικής, επιδίωξε άλλους σκοπούς με τον Κώδικά του από εκείνους που κάλυψε με τον δικό του ο Θεοδόσιος Β'. Βλ. D. Simon, *Gesetzgebung als Weltordnung und Rechtsordnung. Die Auffassungen der byzantinischen Kaiser von Justinian I. bis zu Leon VI. vom Zweck der Gesetze*, ΕΚΕΙΕΔ 31 (1995) 23-50.

κασίας έπρεπε να κατατάξει το υλικό κατά θέματα, αλλά κατά την ενοποίηση των διατάξεων να μη μεταβάλει τη χρονολογική τους σειρά. Όλες αυτές οι οδηγίες βέβαια θυμίζουν πολύ τις αρχές που υπαγορεύθηκαν κατά τη σύνταξη του Θεοδοσιανού Κώδικα, όπως ήδη τις προάλλες ακούσαμε (βλ. C.Th. 1.1.6). Ιδιαίτερα τονίστηκε ότι νόμοι ειδικοί, απευθυνόμενοι σε πρόσωπα ή ομάδες προσώπων θα περιβληθούν με γενική ισχύ.

Η επιτροπή που εργάστηκε υπό την προεδρία του *quaestor sacri palatii* (του «κυαίστορα του ιερού παλατίου», όπως αποδόθηκε στα ελληνικά ο τίτλος, που αντιστοιχούσε περίπου σε σημερινό υπουργό Δικαιοσύνης) Τριβωνιανού³, ολοκλήρωσε το έργο της ύστερα από έναν περίπου χρόνο και στις 16 Απριλίου 529 τέθηκε ο Κώδικας σε ισχύ. Τον κύρωσε ο Ιουστινιανός με την *constitutio Summa rei publicae* (7.4.529), δίνοντάς του το όνομά του: *Codex Iustinianus*⁴. Στην § 1 δεν παραλείπει να τονίσει τα κίνητρα της πρωτοβουλίας του, όπου, βέβαια, ιδιαίτερα προβάλλεται η διάλυση της ομίχλης που κάλυπτε τα νομικά κείμενα και η οποία εμπόδιζε την ορθή απονομή της δικαιοσύνης (πρβλ. και τη Νεαρά 1 του Θεοδοσίου Β' της 15^{ης} Φεβρουαρίου 438). Στην ίδια παράγραφο επαναλαμβάνεται η μέθοδος, την οποία ακολούθησε η επιτροπή κατά τη σύνταξη και δόμηση του Κώδικα. Στη συνέχεια (§§ 3-4) καταργούνται όσες διατάξεις είχαν δημοσιευθεί προηγουμένως με εξαίρεση «πραγματικούς τύπους» (*pragmaticae sanctiones*) που παρείχαν προνόμια.

Μολονότι, σύμφωνα με τον παραπάνω νόμο, έπρεπε ο Κώδικας να ισχύσει *in aeternum*, η έκδοση μεγάλου αριθμού αυτοκρατορικών νόμων μετά το 529⁵, καθώς και άλλοι παράγοντες (π.χ. η δημοσίευση του Πανδέκτη) κατέστησαν επιτακτική την ανάγκη νέας έκδοσής του. Έτσι δόθηκε στις αρχές του 534 η εντολή νέας επεξεργασίας του. Δεν σώζεται το κείμενο κάποιας διάταξης αντίστοιχης προς την *const. Haec*, ούτε είναι γνωστό, αν εκδόθηκε. Η δεύτερη έκδοση, ο *Codex Iustinianus repetitae praelectionis*⁶, κυρώθηκε στις 16 Νοεμβρίου 534 με την *constitutio Cordi*, που όριζε έναρξη της ισχύος του νέου Κώδικα το τέλος του έτους. Από τον κυρωτικό νόμο (§ 2) προκύπτει, ότι η αναθεώρηση ανατέθηκε σε μία πενταμελή επιτροπή, με πρόεδρο τον Τριβωνιανό και μέλη τον Δωρόθεο,

3. Η βιβλιογραφία γύρω από το πρόσωπό του είναι μεγάλη. Κλασική πάντως παραμένει η μονογραφία του T. Honoré, *Tribonian*, London 1978.

4. Για τον Κώδικα αυτόν βλ. L. Wenger, *Die Quellen des römischen Rechts*. [Österr. Akademie der Wissenschaften. Denkschriften der Gesamtakademie, 2.] Wien 1953, σ. 569 επ.

5. Πρβλ. G.L. Falchi, *Studi sulle relazioni tra la legislazione di Giustiniano (528-533) e la codificazione di leges e iura*, *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 59 (1993) 1-172.

6. Βλ. Wenger, ό.π. σ. 638 επ.

καθηγητή στη Νομική Σχολή της Βηρυτού, και τρεις δικηγόρους της πρωτεύουσας, Μηνά, Κωνσταντίνο και Ιωάννη, που είχε τις ίδιες εξουσίες, όπως και η επιτροπή του 528 (§ 3). Παρά, πάντως, τη ρητή εντολή για περικοπές στο κείμενο των κωδικοποιούμενων διατάξεων, παρατηρούμε προνομιακή μεταχείριση των νόμων του ίδιου του Ιουστινιανού, οι οποίοι έχουν καταχωριστεί με λιγότερες περικοπές και συντομεύσεις από τα νομοθετήματα των προκατόχων του.

Όπως είναι ευνόητο, η θέση σε ισχύ του νέου Κώδικα έθεσε τέρμα στην ισχύ του παλαιού (§ 4), του οποίου το κείμενο, για τον λόγο αυτό, δεν έχει διασωθεί. Ευτυχώς, έχουν περισωθεί ορισμένες επικεφαλίδες από το 1^ο του βιβλίου (1.11-16) σε έναν πάπυρο, τον P. Oxy. XV 1814. Από το εύρημα αυτό συνάγεται ότι ο παλαιός Κώδικας (Codex vetus) παρουσίαζε σημαντικές διαφορές από τον δεύτερο, τόσο στην εν γένει διάρθρωση όσο και στη σύνθεση των επί μέρους τίτλων⁷.

Ο Κώδικας, που περιέλαβε νόμους των ετών 195-534, υποδιαιρέθηκε σε 12 βιβλία, το καθένα βιβλίο σε τίτλους και ο κάθε τίτλος σε διατάξεις (constitutiones). Έτσι η παραπομπή σε χωρίο του Κώδικα αποτελείται σήμερα⁸ συνήθως από τρεις αριθμούς (κάποτε και από τέσσερις, αν το κείμενο μακροσκελών διατάξεων, συχνά του Ιουστινιανού, έχει περαιτέρω υποδιαιρέσεις), των οποίων προηγείται το γράμμα C(odex) ή C(odex) I(ustinianus), για διάκριση από τον Θεοδοσιανό Κώδικα (C.Th.), π.χ. C. (ή C.I.) 4.30.14.6.

Στη διάρθρωση κατά τίτλους είχε ως πρότυπο η επιτροπή για μεν το δημόσιο δίκαιο τον Θεοδοσιανό Κώδικα, για δε το ιδιωτικό και το ποινικό τον Γρηγοριανό. Μέσα στους τίτλους η κατάταξη είναι, κατά την εντολή, χρονολογική⁹. Παρά τις αντίθετες ωστόσο οδηγίες, συναντάμε συ-

7. Περισσότερες λεπτομέρειες βλ. στον P.E. Pieler, *Byzantinische Rechtsliteratur*, στου H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, τ. II, [Handbuch der Altertumswissenschaft, XII.5.2.] München 1978, σ. 412 επ. (= ελλ. μετάφραση των Ελ. Παπαγιάννη-Σπ. Τρωάνου, τ. Ι' σ. 278), καθώς και στους συγγραφείς που εκεί παραπέμπονται. Ιδιαίτερα αναλυτικός είναι ο Wenger, ό.π. σ. 569-572. Πρβλ. και N. van der Wal - J.H.A. Lokin, *Historiae iuris graeco-romani delineatio. Les sources du droit byzantin de 300 à 1453*, Groningen 1985, σ. 31 επ. Βλ. επίσης στον Pieler, ό.π. σ. 412 σημ. 83 παραπομπές στις διυστάμενες απόψεις, ως προς το αν προσφέρονται τα σχόλια των ερμηνευτών του 6^{ου} αιώνα στον Κώδικα για την εξαγωγή συμπερασμάτων σε σχέση με το κείμενο του παλαιού Κώδικα.

8. Ο παλαιός τρόπος παραπομπής (για όλα τα μέρη της κωδικοποίησης), κατά τον οποίο προηγείτο ο αριθμός της διάταξης και ακολουθούσαν οι αριθμοί βιβλίου και τίτλου, έχει προ πολλού εγκαταλειφθεί.

9. Λόγω της εντολής να γίνεται κατάταξη του κειμένου διατάξεων που αφορούσαν περισσότερα από ένα θέματα και ένταξη των επί μέρους τμημάτων του αρχικού κειμένου στην θεματικώς οικεία θέση, ενδεχομένως και ενσωμάτωση μέσα σε άλλη

χνά επαναλήψεις των ίδιων constitutiones σε διάφορους τίτλους, προφανώς για να δοθεί μεγαλύτερη αυτοτέλεια στην αντιμετώπιση ορισμένων θεμάτων, όταν το αντικείμενο της ρύθμισης μπορούσε να υπαχθεί σε περισσότερες θεματικές υποδιαίρεσεις. Τέτοιες «δίδυμες» καταχωρίσεις απαντούν συνήθως στο πεδίο του εκκλησιαστικού δικαίου – ίσως για τη διευκόλυνση εφαρμοστών που ανήκαν σε διαφορετικές έννομες τάξεις.

Με την επιφύλαξη κάποιων παραλείψεων ή/και αβλεψιών¹⁰, που μάλλον οφείλονταν σε χρονική πίεση, επιτρέπει το κείμενο του Κώδικα, ιδίως οι διατάξεις του Ιουστινιανού, τη συναγωγή σημαντικών συμπερασμάτων για το κλασικό ρωμαϊκό δίκαιο¹¹.

Ο Κώδικας είναι γραμμένος στη λατινική γλώσσα. Μόνον ένας μικρός αριθμός διατάξεων, οι περισσότερες¹² από τις οποίες εκδόθηκαν επί Ιουστινιανού, είναι στα ελληνικά. Στις Νομικές Σχολές διδασκόταν ο Κώδικας στο πέμπτο, το τελευταίο έτος σπουδών. Αυτό προέβλεπε η Constitutio Omnem, με την οποία ρυθμίστηκαν οι νομικές σπουδές. Εκδόθηκε στις 16 Δεκεμβρίου 533 (την ίδια ημέρα με την κύρωση του Πανδέκτη), απευθύνθηκε στους καθηγητές Θεόφιλο, Δωρόθεο, Θεόδωρο, Ισίδωρο, Ανατόλιο, Θαλαλαίο, Κρατίνο και Σαλαμίνιο, και όριζε ότι η διδασκαλία έπρεπε να έχει ως αποκλειστικό αντικείμενο τα τρία μέρη της κωδικοποίησης¹³.

Ο Κώδικας δεν έχει διασωθεί ακέραιος σε κανένα χειρόγραφο. Ο Codex Veronensis 62, αντιγραμμένος τον 8^ο/9^ο αιώνα, περιέχει μόνο τα βιβλία 4-8 και 11-12. Η κάλυψη των κενών (restitutio) στην κριτική έκδοση του κειμένου¹⁴ έγινε με τη βοήθεια άλλων πηγών.

Διάταξη, δεν είναι σπάνιο φαινόμενο, μία ή περισσότερες από τις περιεχόμενες σε μία διάταξη ρυθμίσεις να μην προέρχονται από τον αυτοκράτορα που, κατά το κείμενο του Κώδικα, εξέδωσε τη διάταξη, αλλά από κάποιον προκάτοχό του. Η επισήμανση αυτών των περιπτώσεων είναι δυνατή μόνο με παραβολή θεματικής συναφών κειμένων με τη βοήθεια του Θεοδοσιανού Κώδικά ή και άλλων εκδόσεων.

10. Πρβλ. Wenger, ό.π. σ. 647 και σημ. 114 επ.

11. Βλ. K.-H. Schindler, Justinians Haltung zur Klassik. Versuch einer Darstellung an Hand seiner Kontroversen entscheidenden Konstitutionen. [Forschungen zum römischen Recht, 23.] Köln-Graz 1966, σ. 143-197 και 220-317, καθώς και H. Ankum, Justinien C. 6.2.22.pr.-3a de 530 après J.-C., et la légitimation active de l'actio furti en cas de vol d'une chose prêtée dans le droit romain classique, Revue intern. des droits de l'Antiquité 47 (2000, κυλ.2002) 463-479.

12. Πρβλ. Σπ.Ν. Τρωιάνου, Η ελληνική νομική γλώσσα. Γένεση και μορφολογική εξέλιξη της νομικής ορολογίας στη ρωμαϊκή Ανατολή, Αθήνα-Κομοτηνή 2000, σ. 10 επ.

13. Πρβλ. H.J. Scheltema, L'enseignement de droit des antécédents. [Byzantina Neerlandica, ser. B: Studia, fasc. I.] Leiden, σ. 8, καθώς και G.G. Archi, Giustiniano e l'insegnamento del diritto, L'imperatore Giustiniano. Storia e mito. [Circolo Toscano di diritto romano e storia del diritto, 5.] (Milano 1978) 97-131.

14. Βλ. την έκδοση του P. Krüger, στον τ. II των Th. Mommsen-P. Krüger, Corpus

Β. Ο Πανδέκτης

Η πρόθεση της σύνταξης μίας συλλογής με συγκεντρωμένα αποσπάσματα από τα έργα των παλαιών νομικών γνωστοποιήθηκε επίσημα στα μέσα Δεκεμβρίου 530 με την *constitutio Deo auctore*, όπου ο αυτοκράτορας επαίρεται (§ 2) ότι κανείς μέχρι τότε δεν αποτόλμησε να το πραγματοποιήσει, ούτε καν να το ελπίσει – υπαινισσόμενος ίσως την αποτυχημένη προσπάθεια του Θεοδοσίου Β' το 435. Η χρονολόγηση του παραπάνω νόμου παρέχει αφορμή για τη διατύπωση ορισμένων υποθέσεων ως προς τη δομή του. Συγκεκριμένα υποστηρίχθηκε για πρώτη φορά πριν από μερικά χρόνια, ότι το 530 συντάχθηκαν μόνον οι εισαγωγικές §§ 1-2 και οι §§ 4-6, ενώ οι §§ 3 και 7-14 προστέθηκαν αργότερα, το 533 ή το 534, συγχρόνως με την επεξεργασία της δεύτερης εκδόσεως του Κώδικα, κατά το πρότυπο της *constitutio Tanta* /Δέδωκεν¹⁵.

Τη βάση για το μεγάλο εγχείρημα αποτέλεσε ένα σχέδιο που λίγο πρωτότερα είχε καταστρωθεί. Η συντακτική επιτροπή αποτελείτο από τέσσερις αντικήνορες, δύο από κάθε Νομική Σχολή (Θεόφιλο και Κρατίνο της Κωνσταντινουπόλεως, Δωρόθεο και Ανατόλιο της Βηρυτού), και ένδεκα δικηγόρους των δικαστηρίων της πρωτεύουσας υπό την προεδρία του Τριβωνιανού. Για τη σύνθεση της επιτροπής και για τις αρμοδιότητές της πολλές πληροφορίες περιέχει η παραπάνω *constitutio*. Ο αυτοκράτορας κάλεσε την επιτροπή στα ανάκτορα, περιέγραψε τους νομικούς, των οποίων τα έργα θα αποτελούσαν τη βάση της συλλογής, και όρισε ότι το τελικό αποτέλεσμα, με την ονομασία *Digesta* ή *Pandectae*, έπρεπε να υποδιαιρεθεί σε 50 βιβλία¹⁶ και διαρθρωθεί κατά το πρότυπο του Κώδικα που είχε προηγηθεί και του *edictum perpetuum*. Υπέδειξε στα μέλη της επιτροπής, να μην κάνουν διακρίσεις μεταξύ των νομικών

Iuris Civilis, Berlin 1877. Η έκδοση αυτή έχει ανατυπωθεί πολλές φορές, τελευταία: Hildesheim 1997. Σημαντικό βοήθημα για τη χρήση του Κώδικα είναι ένα αλφαβητικό ευρετήριο όλων των λέξεων του κειμένου, τόσο του λατινικού όσο και του ελληνικού, από τον R. Mayr, *Vocabularium Codicis Iustiniani*, τ. I-II, (ο τ. II με το ελληνικό ευρετήριο καταρτίστηκε από τον M. San Nicolò), Prag 1923-1925 (Hildesheim 1965). Στα ελληνικά έχει μεταφραστεί ο Κώδικας από τον Π. Τσιτσεκλή, τ. Α'- Β', Αθήνα 1911-1912.

15. Βλ. A.M. Giomaro, *Ipotesi sulla datazione della "Deo auctore"*, Studi Urbinati di scienze giuridiche, politiche e economiche, 51-53 (N.S. 35-37) (1982-1985) 183-244.

16. Ως προς τον συνολικό αριθμό των βιβλίων και την εσωτερική διάρθρωση διατυπώθηκε η υπόθεση, ότι υποκρύπτουν αριθμητικούς συμβολισμούς με βάση μουσικιστικές αντλήσεις διαφόρων προελεύσεων. Βλ. σχετικά R. Knütel, *Christliche Zahlen-symbolik im Digestenplan*, Zeitschr. d. Sav.-Stiftung f. Rechtsgeschichte, Rom. Abt. 113 (1996) 422-430.

και να μην παρασυρθούν από τον αριθμό των υποστηρικτών μίας γνώμης για να προδικάσουν την ορθότητά της, τους παρέσχε δε εξουσία να επεμβαίνουν στο κείμενο, απομακρύνοντας τα περιττά του μέρη (π.χ. επαναλήψεις) ή βελτιώνοντας και συμπληρώνοντάς το, ώστε να μην υπάρχουν «αντινομίες», ούτε και αντιθέσεις προς το κείμενο του Κώδικα. Απέκλεισε, τέλος, την επανάληψη κανόνων δικαίου που είχαν περιπέσει σε αχρησία και όρισε προκαταβολικώς τον τρόπο χρήσης του υπό κατάρτιση έργου, ώστε να μην αναβιώσουν φαινόμενα του παρελθόντος, αβεβαιότητας δηλαδή ως προς το ισχύον δίκαιο.

Παρά τις λεπτομέρειες αυτές, καθώς και εκείνες που περιέλαβε η κυρωτική του έργου διγλώσση *constitutio Tanta/Δέδωκεν* (16.12.533)¹⁷, δεν παρέχουν ωστόσο οι δύο *constitutiones* καμία ουσιαστική βοήθεια για την ανάπλαση της διαδικασίας που ακολούθησε η επιτροπή κατά τη σύνταξη του έργου, το οποίο – παρά τον όγκο του – ολοκληρώθηκε μέσα σε τρία μόνο χρόνια. Στη θεωρία επικρατεί ακόμη η άποψη που διατυπώθηκε τον 19^ο αιώνα από τον Γερμανό ρωμαϊστή F. Bluhme¹⁸, σύμφωνα με την οποία το υλικό διαιρέθηκε σε τρία μέρη (*Massen*) που κατανεμήθηκαν σε ισάριθμες υποεπιτροπές. Το πρώτο περιλάμβανε το *ius civile* (*Masse* του Sabinus), το δεύτερο το *ius honorarium* (*Masse* του *edictum*) και το τρίτο τη φιλολογία των *quaestiones* και των *responsa* (*Masse* του Παπινιανού). Σε μεταγενέστερο στάδιο προστέθηκε και ένα τέταρτο μέρος, η λεγόμενη *appendix*. Στη συνέχεια τα μεμονωμένα αποσπάσματα που προέκυψαν από την εργασία των υποεπιτροπών συντέθηκαν σε θεματικές ενότητες.

Από τα αρχειακά ευρήματα δεν πιθανολογείται η ύπαρξη «Προπανδέκτη», αλλά κι αν προηγήθηκε πρόδρομη μορφή του έργου, η ολοκλήρωση των εργασιών δικαιολογεί την κατοπινή εξαφάνισή του. Δεν λείπουν πά-

17. Βλ. για την *constitutio* αυτή και για τη σχέση ανάμεσα στις δύο γλωσσικές διατυπώσεις T. Wallinga, *Tanta/Δέδωκεν*, *Two Introductory Constitutions to Justinian's Digest*, Groningen 1989.

18. F. Bluhme, *Die Ordnung der Fragmente in den Pandectentiteln*, *Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft* 4 (1820) 257 επ. (ανατύπ. *Labes* 6 [1960] 50-96, 235-277, 368-404). Πρβλ. D. Mantovani, *Digesto e masse bluhmiane*, [Univ. degli Studi di Milano, Facoltà di Giurisprudenza, Pubbl. dell'Istituto di diritto romano, 21.] Milano 1987 και του ίδιου, *Le masse bluhmiane sono tre*, *Seminarios complutenses de derecho romano IV* (Madrid 1993) 87-119, όπου διακρίνει τη λεγόμενη *appendix* από τα άλλα τρία μέρη και, επί των απόψεων του τελευταίου, D. Osler, *Following Bluhme: a Note on Dario Mantovani*, «*Digesto e Masse bluhmiane*», *Iura* 39 (1988[1991])137-158. Το θέμα όμως απασχολεί συνεχώς την έρευνα: W. Kaiser, *Digestenentstehung und Digestenüberlieferung*, *Zu neueren Forschungen über die Bluhm'schen Massen und der Neuausgabe des Codex Florentinus*, *Zeitschr. d. Sav.-Stiftung f. Rechtsgeschichte, Rom. Abt.* 108 (1991) 330-350.

ντως οι υποστηρικτές και της αντίθετης απόψεως με το επιχείρημα, ότι ήταν ανθρωπίνως αδύνατη η περάτωση του εγχειρήματος μέσα στον χρόνο που συντελέστηκε, αν ληφθεί υπόψη ο όγκος του υλικού. Πιστεύεται περαιτέρω ότι τον «Προπανδέκτη» αυτόν αποτέλεσαν οι εργασίες της επιτροπής του Θεοδοσιανού Κώδικα, ο οποίος, κατά την αρχική σύλληψη του 429, επρόκειτο να περιλάβει και το *ius*. Το σχέδιο εγκαταλείφθηκε οριστικά, όπως είδαμε, το 435. Αλλά μέχρι τότε η επιτροπή δεν είχε μείνει ασφαλώς αργή, το δε έργο της, διατηρημένο οπωσδήποτε από την αυτοκρατορική γραμματεία, τέθηκε στη διάθεση της επιτροπής του 530¹⁹.

Ανεξάρτητα ωστόσο από τη βασιμότητα των παραπάνω υποθέσεων, θα ήταν δυνατό να θεωρηθούν ως προπαρασκευαστική εργασία οι λεγόμενες «*Quinquaginta (L = 50) decisiones*». Πρόκειται για μία συλλογή που δεν σώθηκε αυτούσια (οι επί μέρους διατάξεις εντοπίζονται στη 2^η έκδοση του Κώδικα) και περιέχει νόμους μεταγενέστερους της 1^{ης} Αυγούστου 530²⁰, πρέπει δε να καταρτίστηκε από το χρονικό αυτό σημείο μέχρι της 21^{ης} Νοεμβρίου 533, ημερομηνίας κύρωσης των Εισηγήσεων που αποτελεί *terminus ante quem* των *L decisiones*. Με τις 50 αυτές «αποφάσεις», που ίσως απηχούσαν προτάσεις της συντακτικής επιτροπής του Πανδέκτη, σκοπήθηκε η άρση αντιφάσεων στα έργα των παλαιών νομικών²¹. Παραπλήσιο περιεχόμενο, αλλά περισσότερο θεωρητικό έχει μία δεύτερη συλλογή διατάξεων (των οποίων η δημοσίευση άρχισε από 20.2.531), οι «*Constitutiones ad commodum propositi operis pertinentes*»²².

Κατά τα λοιπά, ως προς τα κριτήρια της ταξινόμησης που εφάρμοσε η συντακτική επιτροπή μόνον υποθέσεις μπορεί να διατυπωθούν. Βέβαιον

19. Πρβλ. A. Cenderelli, *Digesto e Predigesti. Riflessioni e ipotesi di ricerca*. [Univ. di Modena. Pubbl. della Facoltà di Giurisprudenza. Istituto Giuridico, N.S. 4.] Milano 1983 (όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία) και του ίδιου, *In tema di predigesto. Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano* 96-97 (III S., 35/36) (1993/94) 533-541.

20. Αναφέρεται στη βιβλιογραφία (B. Rotondi, *Scritti giuridici*, τ. I, 1922, σ. 231 επ.), ότι περιέχει νόμους που εκδόθηκαν στο διάστημα 1^{ης} Αυγούστου – 17^{ης} Νοεμβρίου 530. Βλ. Schindler, ό.π. σ. 63 επ. και Pieler, ό.π. σ. 407. Φαίνεται όμως ότι δεν περιορίζονται τα κείμενα της συλλογής στο διάστημα αυτό.

21. Βλ. τη βιβλιογραφία που παραθέτουν οι Wenger, ό.π. σ. 572 επ. και Schindler, ό.π. και πρόσθεσε τις νεότερες εργασίες των G.L. Falchi, *Osservazioni sulle "L Decisiones" di Giustiniano*, *Studi in onore di A. Biscardi*, τ. V (Milano 1984) 121-150. H.J. Scheltema, *Subsecivum VIII: Les Quinquaginta Decisiones*, *Subseciva Groningana* 1 (1984) 1-9. J.H.A. Lokin, *The Novels of Leo and the Decisions of Justinian*, *Analecta Atheniensia ad ius byzantinum spectantia*, I. [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte. Athener Reihe, 10.] (Αθήνα-Κομοτηνή 1997) 131-140 και, τελευταία, C. Russo Ruggeri, *Studi sulle Quinquaginta Decisiones*, Milano 1999.

22. Πρβλ. Schindler, ό.π. σ. 64 επ.

είναι πάντως, ότι η κατανομή της ύλης δεν υπήρξε τυχαία και συμπτωματική, αλλά αποτέλεσμα της τήρησης ορισμένων αρχών.

Ο Πανδέκτης αποτελείται από 50 βιβλία που υποδιαιρούνται περαιτέρω σε τίτλους (με εξαίρεση τα βιβλία 30, 31 και 32) και αυτοί σε αποσπάσματα («δίγιστα», κατά το λεξιλόγιο των Βυζαντινών νομικών). Η περαιτέρω διάκριση σε προοίμιο και παραγράφους είναι προϊόν της επεξεργασίας του χειμένου κατά τον Μεσαίωνα. Η συνέπεια είναι ότι σήμερα η παραπομπή σε χωρίο του Πανδέκτη αποτελείται, κατά κανόνα, από τέσσερις αριθμούς, των οποίων προηγείται το γράμμα D(igesta), π.χ. D. 47.2.62.5.

Σε κάθε απόσπασμα προτάσσεται το όνομα του συγγραφέα (σύμφωνα με ρητή επιταγή προς τη συντακτική επιτροπή, για να μην περιπέσουν σε λήθη «οι έμπροσθεν νομοθέται»), η ονομασία του έργου, από το οποίο έχει ληφθεί το σχετικό απόσπασμα, και η ακριβής παραπομπή σ' αυτό (π.χ. Gaius libro quinto ad edictum provinciale, δηλ. από το 5^ο βιβλίο του έργου του Γαΐου ad edictum provinciale)²³.

Όπως φαίνεται, ανέτρεξε η συντακτική επιτροπή σε τεράστιο αριθμό έργων της κλασικής περιόδου. Από τις επιγραφές των αποσπασμάτων προκύπτει, ότι υποβλήθηκαν σε επεξεργασία τα έργα 39 συνολικά συγγραφέων (περίπου 100 π.Χ. - 250 μ.Χ.), από τους οποίους 34 ή 35 ανήκαν στην κλασική περίοδο, τρεις στην προκλασική και δύο ή ένας στη μετακλασική²⁴. Δεν περιορίστηκαν σε όσους είχαν το *ius respondendi*, αλλά επεκτάθηκαν σε όσους περιλάμβανε ο «αναφορικός νόμος». Στην §1 της *constitutio Tanta* /Δέδωκεν αναφέρεται, ότι οι συντάκτες διεξήλθαν 2000 βιβλία από τρία εκατομμύρια στίχους. Αν αυτό δεν αποτελεί υπερβολή - γιατί από τις επιγραφές πάλι προκύπτει ότι ο αριθμός των έργων που αποδελτιώθηκαν είναι αρκετά μικρότερος (1625 ή, κατ' άλλη μέτρηση, 1528) - θα συνυπολογίζονται και όσα έργα διάβασε η επιτροπή, χωρίς να τα λάβει υπόψη. Παρά τον μεγάλο όγκο του υλικού και την ποικιλία του ως προς την προέλευσή του, το μεγαλύτερο μέρος του Πανδέκτη, περίπου κατά τα δύο τρίτα, καλύπτεται από τα έργα του Παύλου και του Ουλπιανού²⁵.

23. Οι αναφορές των έργων είναι μάλλον γενικές. Κάποτε «ξεφεύγουν» και μερικές περισσότερο λεπτομερείς, ίσως λόγω της σπουδής για την ολοκλήρωση του έργου.

24. Βλ. E. Pólay, Aurelius Arcadius Charisius der nachklassische Jurist der Digesten und die Hermogenian-Frage, Bull. dell' Istituto di diritto romano 89 (1986) 185-230, που θεωρεί τον Ερμογενειανό ως ύστερο κλασικό και, επομένως, ως μοναδικό μετακλασικό τον Χαρίσιο.

25. Αυτό προκύπτει από τους πίνακες στις τελευταίες σελίδες της εν χρήσει εκδόσεως. Πρβλ. και van der Wal - Lokin, ό.π. σ. 33.

Ένα σημαντικό μέρος (§§ 2-8) του κυρωτικού νόμου, της *constitutio Tanta* /Δέδωκεν, είναι αφιερωμένο στη συνοπτική παρουσίαση του περιεχομένου του Πανδέκτη, κατανεμημένου σε επτά μεγάλες ενότητες (*partes*). Στη συνέχεια επαναλαμβάνονται ορισμένες αρχές που τηρήθηκαν κατά την κατάρτιση του έργου, προαναγγέλλεται η δημοσίευση των Εισηγήσεων (βλ. πιο κάτω), των οποίων είχε ήδη αρχίσει η σύνταξη (§ 11), και εξαιρείται η δυνατότητα απόκτησης έναντι μικρού τιμήματος – αντίθετα προς το παρελθόν – του συνόλου της νομοθεσίας (§ 12), τονίζεται δε ότι η κάλυψη των κενών, που ενδεχομένως θα διαπιστωθούν είναι έργο του νομοθέτη (§ 18). Τα επί μέρους αποσπάσματα του Πανδέκτη, μετά την κύρωσή τους με αυτοκρατορική απόφαση, έχουν όλα ίση ισχύ (§§ 20-20a).

Στη συντακτική επιτροπή είχε δοθεί η εξουσία να παρεμβαίνει στο κείμενο των κωδικοποιούμενων διατάξεων, να εισάγει δηλαδή «παρεμβλήματα», κατά τη νεότερη ορολογία. Λόγω ακριβώς του σκοπού, στον οποίο απέβλεπαν αυτές οι παρεμβάσεις, απαγορεύτηκε αυστηρώς με την § 19 του κυρωτικού νόμου η χρήση των αυθεντικών έργων – εδώ νοείται και το αρχικό κείμενο των αυτοκρατορικών νόμων – και η παραβολή τους προς το κείμενο της κωδικοποίησης:

«Ταῦτα τοίνυν ἅπαντες (...) γινώσκοντες χάριν μὲν ὁμολογεῖτε θεῷ τῷ τοῖς ὑμετέροις χρόνοις ἀγαθὸν τοσοῦτον φυλάξαντι, χρῆσθε δὲ τοῖς ἡμετέροις νόμοις, τῶν τοῖς πάλαι βιβλίοις ἐνγεγραμμένων προσέχοντες οὐδενί, οὐδὲ ἀντεξετάζοντες αὐτὰ πρὸς τὰ νῦν κείμενα, διὰ τὸ κἄν εἰ δοκοῖη τινὰ πως ἀλλήλοις μὴ συμφυέγγεσθαι, ἀλλ' οὖν τὸ μὲν πρότερον ἡμῖν ὡς ἀλυσιτελὲς ἀπαρέσαι, τὸ νῦν δὲ τοῦτο δόξαι κρατεῖν. Καὶ γὰρ ἀπαγορεύομεν ἐκείνοις τὸ λοιπὸν χρῆσθαι, ταῦτα δὲ δὴ καὶ μόνᾳ πολιτεύεσθαι τε καὶ κρατεῖν συγχωροῦμέν τε καὶ θεσπίζομεν (...)».

Στη συνέχεια ορίστηκε, ότι όποιος τολμήσει να εμφανίσει σε δικαστήριο ως διάδικος ή να κάνει χρήση ως δικαστής των παλαιών διατάξεων, θα διώκεται με βάση τους νόμους περί πλαστογραφίας. Πολύ ορθώς, βέβαια, παρατηρείται²⁶ στο σημείο αυτό, ότι η αποτελεσματικότητα μίας τέτοιας απειλής εξαρτάται από την πρακτική δυνατότητα της εποχής εκείνης, να προωθηθούν τα κείμενα της κωδικοποίησης προς τους διασκορπισμένους σε όλη τη ρωμαϊκή επικράτεια εφαρμοστές του δικαίου, δικαστές και διοικητικούς υπαλλήλους. Είναι πολύ αμφίβολο, παρ'όλες

26. P.E. Pieler, Die justinianische Kodifikation in der juristischen Praxis des 6. Jahrhunderts, *Legislazione, cultura giuridica, prassi dell'impero d'Oriente in età giustiniana*, [Collana del Dipartimento di Scienze giuridiche e della Facoltà di Giurisprudenza dell'Univ. di Modena e Regio Emilia, N.S. 52.] έκδ. S. Puliatti-A. Sanguinetti (Milano 2000) 211-227 (215 επ.).

τις συνεχώς επαναλαμβανόμενες εντολές στην ακροτελεύτια διάταξη κάθε κυρωτικού νόμου προς τον αποδέκτη του, να φροντίσει να καταστήσει γνωστό το περιεχόμενο του νόμου προς πάσα κατεύθυνση, αν έφθασαν ποτέ τα κείμενα αυτά σε κάθε γωνιά της Ανατολής – μάλλον το αντίθετο είναι βέβαιο. Τις πρακτικές ανάγκες κάλυψαν πάντως οι «συνόψεις» και οι «επιτομές» των μεγάλων έργων.

Ακολουθώντας (§ 21), με μία διάταξη που προκάλεσε πολλή συζήτηση, απαγόρευσε, πάλι υπό την απειλή της ποινής κατά των πλαστογράφων, ο Ιουστινιανός – φαινομενικά τουλάχιστον – την ερμηνευτική επεξεργασία της κωδικοποίησης:

«Εκείνός γε μὴν εὐθύς τε τὴν νομοθεσίαν ἀθροισθῆναι ταύτην ἐνκελευόμενοι νῦν τε αὖθις αὐτὴν βεβαιοῦντες ἅπασιν ὁμοίως ἀπαγορεύομεν τὸ μηδένα θαρρῆσαι μῆτε τῶν νῦν ὄντων μῆτε τῶν ὕστερον ἐσομένων τούτων δὴ τῶν νόμων ὑπομνήματα γράφειν, πλὴν εἰ μὴ βουλευθεῖεν εἰς μὲν τὴν Ἑλλήνων γλῶτταν αὐτὰ μεταβαλεῖν, μόνῃ δὲ τῇ κατὰ πόδα καλουμένην χρῆσασθαι τῶν νόμων ἐρμηνεία, καὶ εἴ τι κατὰ τὴν τῶν ὀνομαζομένων παρατίτλων ὡς εἰκὸς προσγράψαι βουλευθεῖεν χρεῖαν· ἕτερον δὲ παντάπασιν μηδ' ὅτιοῦν περὶ αὐτὰ πράττειν μηδὲ αὖθις δοῦναι στάσεώς τε καὶ ἀμφισβητήσεως καὶ πλῆθους τοῖς νόμοις ἀφορμὴν» (...) Ὡς ὁ γε θαρρῶν παρὰ ταύτην ἡμῶν τὴν νομοθεσίαν ὑπόμνημά τι καταθέσθαι κατὰ σχῆμα τῆς ἡμετέρας κελεύσεως ἄλλοιότερον, οὗτος ἴστω τοῖς τῆς παραποιήσεως ἐνεξόμενος νόμοις, τοῦ παρ' αὐτοῦ συντεθέντος ἀφαρπαζομένου καὶ πᾶσιν διαφθειρομένου τρόποις».

Ρητῶς επιφυλάχθηκε στην παραπάνω διάταξη η αυθεντική ερμηνεία της κωδικοποίησης στον αυτοκράτορα. Επίσης, για ευνόητους λόγους, απαγόρευσε περαιτέρω ο Ιουστινιανός τη χρησιμοποίηση κάθε μορφής βραχυγραφιών (π.χ. για την απόδοση των ονομάτων των συγγραφέων) και σημείων κατά την αντιγραφή των κειμένων, ώστε να μην προκύψουν αμφισβητήσεις ως προς το κείμενο (§ 22). Γίνεται ρητή μνεία στον νόμο, ότι έχουν επισημανθεί οι απαγορεύσεις αυτές και στις διατάξεις που απευθύνθηκαν προς τους καθηγητές των Νομικών Σχολών (constitutio Omnem προοίμ. και § 8· πρβλ. και constitutio Deo auctore § 13)²⁷.

Στην επιστημονική έρευνα σοβαρό πρόβλημα αποτέλεσε το κατά πόσο το κείμενό του αποδίδει ακριβώς τις πηγές του, με άλλη διατύπωση, ποια υπήρξε η έκταση των «παρεμβλημάτων» (interpolationes)²⁸. Κατά

27. Επειδή ρητῶς αναγράφεται στο κείμενο του νόμου, ότι χρησιμοποιήθηκαν τόσο η λατινική όσο και η ελληνική γλώσσα στις διατάξεις τις απευθυνόμενες προς τους νομοδιδασκάλους, διερωτάται κανείς, αν οι δύο αυτοί νόμοι υπήρξαν και αυτοί διγλωσσοί (και έχει απωλεσθεί το ελληνικό κείμενο).

28. Για το θέμα αυτό που πάνω από έναν αιώνα απασχολεί τους ερευνητές βλ. M. Kaser, Ein Jahrhundert Interpolationenforschung an den römischen Rechtsquellen.

καιρούς υποστηρίχθηκαν ακραίες απόψεις, που συχνά με γλωσσικά ή γλωσσολογικά επιχειρήματα αμφισβητούσαν την αυθεντικότητα των περισσότερων αποσπασμάτων του Πανδέκτη. Σήμερα έχουν επικρατήσει μετριοπαθέστερες αντιλήψεις, σύμφωνα με τις οποίες το κείμενο δεν απομακρύνθηκε κατά βάση από τις ιδέες των κλασικών νομικών, με πολλές συντομεύσεις στη διατύπωση των αρχικών κειμένων, αλλά και επεμβάσεις με σκοπό την άρση αντιφάσεων, τη σαφήνεια κ.λπ.²⁹

Ως προς την απαγόρευση του σχολιασμού, είχε παλαιότερα επικρατήσει στη θεωρία η άποψη, ότι ο Ιουστινιανός θέλησε να αποκλείσει οποιαδήποτε ερμηνευτική επεξεργασία της κωδικοποίησης, εκτός από την κατά λέξη μετάφραση των λατινικών κειμένων στα ελληνικά, τη λεγόμενη «κατά πόδα», και την αναγραφή «παρατίτλων», δηλαδή παράλληλων χωρίων (με επιτομή του περιεχομένου τους) από άλλους «τίτλους» του ίδιου ή άλλου μέρους της κωδικοποίησης. Η απαγόρευση ωστόσο υπό αυτή την έννοια προκαλούσε εύλογη απορία, την οποία ενίσχυε ο μεγάλος αριθμός των ερμηνευτικών κειμένων που έχουν περιωθηθεί, ένδειξη – αν όχι απόδειξη – για το ότι η απαγορευτική διάταξη δεν τηρήθηκε. Στο πρόβλημα αυτό έδωσε πριν από ένα τέταρτο αιώνας ικανοποιητική λύση μία μεγάλη μορφή της ιστορίας του βυζαντινού δικαίου, ο H.J. Scheltema. Με τη διάταξη αυτή, κατά την άποψή του, επιδίωξε ο αυτοκράτορας να αποκλείσει την προσθήκη ερμηνευτικών παρατηρήσεων μέσα στο αυτούσιο κείμενο της κωδικοποίησης, στο «ρητόν» δηλαδή, ώστε να μην ανακύψουν στο μέλλον αμφισβητήσεις ως προς την αυθεντική μορφή του. Ερμηνευτικά υπομνήματα, σημειώσεις και άλλα σχετικά βοηθήματα έξω από το «ρητόν» δεν απαγορεύονταν³⁰.

Anzeiger phil.-hist. Kl. Österr. Akademie der Wissenschaften 116 (1979) 83-113 (με τη μέχρι τότε βιβλιογραφία). Τις καθοριστικές για τη διαμόρφωση του έργου πρωτοβουλίες του Τριβωνιανού σε σχέση με τα παρεμβλήματα στον Πανδέκτη προέβαλε ο T. Honoré, *The Authorship of Interpolations in the Digest: A Study of "licet... attamen"*, *Studies in Roman Law in Memory of A. Arthur Schiller*, [Columbia Studies in the Classical Tradition, 13.] (Leiden 1986) 97-117. Πρβλ. και J.H.A. Lokin, *The End of an Epoch. Epilegomena to a Century of Interpolation Criticism*, *Collatio iuris romani. Etudes dédiées à H. Ankum* (Amsterdam 1995) 261-273, καθώς και O. Behrends, *La nuova traduzione tedesca dei "Digesta" e la critica interpolazionistica*, *Index* 25 (1997) 13-69.

29. Λεπτομέρειες για τη σύνταξη του Πανδέκτη βλ. στον Wenger, ό.π. σ. 576-600. Βλ. και τις απόψεις του D.J. Osler, *The Compilation of Justinian's Digest*, *Zeitschr. der Sav.-Stiftung für Rechtsgesch., Rom. Abt.* 102 (1985) 129-184, που αντικρούει ορισμένες θέσεις του Honoré, ό.π. Επίσης Kaiser, *Digestenentstehung* κ.λπ. (ό.π. σημ. 18). D. Pugsley, *Justinian's Digest as the Compilers*, Exeter 1995 και του ίδιου, *On compiling Justinian's digest (6): twin texts and working methods*, *Orbis Iuris Romani. Journal of Ancient Law Studies* 3 (1997) 40-56.

30. H.J. Scheltema, *Das Kommentarverbot Justinians*, *Tijdschrift voor Rechtsgeschie-*

Ο Πανδέκτης διασώθηκε σε ένα άριστο χειρόγραφο, την περιήφημη (Littera) Florentina ή Codex Florentinus, που αποτελείται από 900 περίπου φύλλα (σε δύο τόμους) διαστάσεων 366x320 mm, γραμμένα σε δύο στήλες³¹. Προ μερικών ετών είχε υποστηριχθεί, ότι το χειρόγραφο αυτό αντιγράφηκε, με βάση την (υποτιθέμενη· βλ. πιο κάτω) διδακτική διαίρεση του κειμένου σε επτά μέρη (partes), από 12 αντιγραφείς στην Κωνσταντινούπολη και ίσως πρόκειται για το αντίγραφο που προοριζόταν για την εκεί Νομική Σχολή³². Η νεότερη έρευνα προχώρησε περισσότερο, διαπιστώνοντας 14 αντιγραφείς και 8 διορθωτές. Η άποψη σχετικά με την κατανομή στους αντιγραφείς με βάση τη διαίρεση του κειμένου σε partes θεωρείται υπερβολική, επειδή προβάλλεται ότι στην Ανατολή επικρατούσε ούτως ή άλλως η συνήθεια, να μη διακόπτονται με αλλαγή του αντιγραφέα κείμενα συναφή κατά το περιεχόμενό τους. Ως προς το κατά πόσο το χειρόγραφο προοριζόταν για τη διδασκαλία, εκφράζονται πολλές επιφυλάξεις³³.

Ως τόπος προέλευσης του χειρογράφου συγκεντρώνει η Κωνσταντινούπολη τις περισσότερες πιθανότητες με βάση τις εξής σχέσεις. Πρόκειται για κώδικα εξαιρετικά πολυτελούς κατασκευής, όπως μαρτυρεί η ποιότητα των υλικών γραφής και το επίπεδο του προσωπικού που χρησιμοποιήθηκαν. Η αντιγραφή συντελέστηκε σε ελληνικό αντιγραφικό εργαστήριο, όπου υπήρχαν διαθέσιμα για τις διορθώσεις και άλλα αντίγραφα του κειμένου. Όλα αυτά δείχνουν ότι είναι αδιανόητο να δεχθεί κανείς ως τόπο αντιγραφής μία επαρχιακή πόλη και μάλιστα στη Δύση (Νότια Ιταλία, σύμφωνα με κάποιες υποθέσεις). Μολονότι ο κώδικας δεν είναι χρονολογημένος, διάφορα ευρήματα τοποθετούν τη γένεσή του πολύ κοντά στη διαδικασία της σύνταξης του Πανδέκτη³⁴.

denis 45 (1977) 307-331. Στην παλαιότερη βιβλιογραφία παραπέμπει ο P.J. Zepos, Die byzantinische Jurisprudenz zwischen Justinian und den Basiliken, Berichte zum XI. Intern. Byzantinistenkongress, München 1958, αριθμ. V, 1. Βλ. επίσης R. Kuypers, Justinians Verbot der Digestenkommentierung, (ιδ. διατρ.), Bonn 1986. Πρβλ. και van der Wal-Lokin, ό.π., σ. 36 επ.

31. Βλ. W. Kaiser, Zur Herkunft des Codex Florentinus, Sachsen im Spiegel des Rechts. Ius commune propriumque, έκδ. A. Schmidt-Recla, E. Schumann και Fr. Theisen (Köln κ.λπ. 2001) 39-57 (40 επ.). Όλη τη νεότερη βιβλιογραφία έχει συγκεντρώσει ο W. Kaiser στο άρθρο Digesten/Überlieferungsgeschichte, Der Neue Pauly τ. 13 (Stuttgart-Weimar 1999) στ. 845-852.

32. B.H. Stolte, The Partes of the Digest in the Codex Florentinus, Subseciva Groningana 1 (1984) 69-91.

33. Βλ. W. Kaiser, Schreiber und Korrektoren des Codex Florentinus, Zeitschr. der Sav.-Stiftung für Rechtsgesch., Rom. Abt. 118 (2001) 133-219 passim.

34. Βλ. Kaiser, Schreiber κ.λπ. σ. 218. Ο ίδιος (Kaiser, Zur Herkunft κ.λπ. σ. 57) δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να υπήρξε πρότυπο των αντιγραφών ένα από τα τελικά

Αν το χειρόγραφο αντιγράφηκε στην πρωτεύουσα, όπως είναι περισσότερο από πιθανό, παρέμεινε εκεί αρκετούς αιώνες (υποστηρίζεται ότι περί το 900 βρισκόταν ακόμη εκεί³⁵), στη συνέχεια δε κατά κάποιον (όχι πολύ γνωστό στις λεπτομέρειές του) τρόπο έφθασε στη Νότια Ιταλία³⁶. Το 1135 ή 1137 τα στρατεύματα της Πίζας κατά τη λεηλασία του Amalfi, όπου μαρτυρείται η παρουσία του κώδικα τον 12^ο αιώνα, τον άρπαξαν και τον μετέφεραν στην πόλη τους, από την οποία ονομάζεται και *Littera Pisana*. Τέλος, συνεχίζοντας να γίνεται πολεμικό λάφυρο, κατέληξε (ίσως το 1406 ή το 1409) στη Φλωρεντία, όπου φυλάσσεται στην *Biblioteca Medicea Laurenziana*.

Εκτός από τον φλωρεντινό κώδικα σώζονται και οι πολύ μεταγενέστεροι (από τον 11^ο-14^ο αιώνα) *codices Bononienses*, που περιέχουν το κείμενο του Πανδέκτη, με το οποίο εργάστηκαν οι *Glossatores* της Bologna. Οι κώδικες αυτοί, γνωστοί και ως *versio vulgata* (= δημώδης παραλλαγή), ελάχιστα λήφθηκαν υπόψη στην έκδοση που χρησιμοποιείται σήμερα³⁷.

Από πλευράς προγράμματος διδασκαλίας, προέβλεπε η *constitutio Omnem* (βλ. πιο πάνω) για τον Πανδέκτη τρία έτη σπουδών, το δεύτερο έως και το τέταρτο. Η θεωρία διέκρινε τα 50 βιβλία του σε «βιβλία πραττόμενα» και «βιβλία εξτραόρδινα», από τα οποία, σύμφωνα με τη

σχέδια των συντακτών. Παρ' όλα αυτά, με βάση μία σημείωση επάνω στον κώδικα, συμπεραίνει ο N.G. Wilson, *A Greek Palaeographer Looks at the Florentine Pandects*, *Subseciva Groningana* 5 (1992) 1-6, ότι ο χρόνος της αντιγραφής πρέπει να τοποθετηθεί μετά το 537.

35. Wilson, ό.π. σ. 5 και T. Wallinga, *The Continuing Story of the Date and Origin of the Codex Florentinus*, *Subseciva Groningana* 5 (1992) 7-19 (19). Ο W. Kaiser, *Zum Aufbewahrungsort des Codex Florentinus in Süditalien*, *Summe-Glosse-Kommentar*, [Osnabrücker Schriften zur Rechtsgeschichte, 2.1.], έκδ. Fr. Theisen και W.E. Voß (Osnabrück 2000) 95-124 (111 επ.) αμφισβητεί τη βασιμότητα αυτής της υπόθεσης, με το επιχείρημα ότι η σημείωση στο περιθώριο του κώδικα, στην οποία στηρίχθηκε ο Wilson, δεν ανήκει στον 10^ο, αλλά στον 6^ο αιώνα.

36. Βλ. Kaiser, *Zum Aufbewahrungsort* κ.λπ.

37. Η έκδοση αυτή έγινε από τον Th. Mommsen αρχικώς σε δύο τόμους (Berlin 1870) και αργότερα σε ένα, με συντομότερο κριτικό υπόμνημα: Th. Mommsen-P. Krüger, *Corpus Iuris Civilis*, τ. I, Berlin 1872. Η έκδοση αυτή έχει ανατυπωθεί πολλές φορές (τελευταία Hildesheim 1993). Σημαντικό βοήθημα για τη χρήση του Πανδέκτη είναι το *Vocabularium iurisprudentiae romanae*, τ. I-V, Berlin 1894-1987, δηλαδή ένα αλφαβητικό ευρετήριο του κειμένου του. Ο Πανδέκτης έχει μεταφραστεί πολλές φορές σε διάφορες γλώσσες. Στην τελευταία γερμανική μετάφραση των O. Behrends, R. Knütel, B. Kupisch και H.H. Seiler, *Corpus Iuris Civilis*, τ. II: *Digesten* 1-10, Heidelberg 1995, σ. XXV-XXVI παρατίθεται πίνακας των δώδεκα μεταφράσεων που έχουν γίνει μέχρι σήμερα, από τον οποίο όμως παραλείπεται η ελληνική μετάφραση του Ηλία Λιακόπουλου, τ. Α'-Ε', Αθήνα 1887-1891.

διάκριση αυτή, μόνον η πρώτη ομάδα περιλαμβανόταν στο πρόγραμμα διδασκαλίας. Ως προς τη διάκριση αυτή διατυπώθηκαν ωστόσο πριν από μία εικοσαετία αντιρρήσεις, με το επιχείρημα ότι η παραπάνω κατασκευή στηρίχθηκε σε παρανόηση των κειμένων³⁸.

Γ'. Οι Εισηγήσεις

Ενόσω ακόμη διαρκούσε η εργασία για την κατάρτιση του Πανδέκτη, δόθηκε στον Τριβωνιανό και στους αντικήνησορες Θεόφιλο και Δωρόθεο η εντολή, να εκπονήσουν ένα διδακτικό βοήθημα για τους αρχάριους φοιτητές των Νομικών Σχολών: «πρὸς τοὺς ἄρτι νόμων ἀπτομένους καὶ τὴν μείζω διδασκαλίαν οὐ χωροῦντας» (constitutio Tanta/Δέδωκεν § 11). Το περιεχόμενο της εντολής ήταν σαφές: «διεταξάμεθα προσήκειν ἐκ τῶν τοῖς ἀρχαίοις ἐν εἰσαγωγαῖς συγκειμένων τὰ καιριώτατά τε καὶ κρατοῦντα καὶ ὅποσα τοῖς νῦν πολιτευομένοις συμφέρεται πράγμασιν, ταῦτα ἐξελεῖν καὶ ἀθροῖσαι καὶ εἰς ἡμᾶς ἀγαγεῖν, μεμνησθαι δὲ καὶ τῶν ἡμετέρων διατάξεων, ἃς εἰς ἐπανόρθωσιν τῶν ἔμπροσθεν πεποιήμεθα, καὶ οὕτω συνθεῖναι βιβλούς τέσσαρας, πρῶτα στοιχεῖα τῆς εἰσαγωγῆς ἐσομένας, ἃς δὴ καλεῖν *Instituta* νενόμισται».

Οι «Εισηγήσεις», όπως ονομάστηκαν στην ελληνική γλώσσα (μολονότι ορθότερη θα ήταν η ονομασία «Διδασκαλίες») κυρώθηκαν στις 21 Νοεμβρίου με την *constitutio Imperatoriam maiestatem*, που στο προοίμιό της περιέχει τον περίφημο χιαστί συσχετισμό νόμων και όπλων: «Η αυτοκρατορική μεγαλειότητα πρέπει όχι μόνο να κοσμεῖται με όπλα, αλλά και να οπλίζεται με νόμους, ώστε να μπορεί να ασκεί ορθή διακυβέρνηση τόσο σε καιρό πολέμου όσο και σε καιρό ειρήνης»³⁹.

Οι συντάκτες έλαβαν ως βάση το ομώνυμο έργο του Γαΐου, αλλά και άλλων νομικών της κλασικής περιόδου, διαιρέθηκαν δε, όπως και οι *Institutiones* του Γαΐου, σε τέσσερα βιβλία. Το πρώτο βιβλίο περιέχει γενικές έννοιες, δίκαιο της προσωπικής κατάστασης και οικογενειακό δίκαιο, το δεύτερο εμπράγματο δίκαιο και τη διαδοχή εκ διαθήκης, το τρίτο την εξ αδιαθέτου διαδοχή και τις δικαιοπραξίες, το τέταρτο, τέλος,

38. M.Th. Fögen, *Zur Einteilung der Digesten. Drei byzantinische Traktate*, *Fontes Minores V*. [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 8.] (Frankfurt a.M. 1982) 1-26. N. van der Wal, Πράττειν, πραττόμενος und πράξις als Fachworte im frühbyzantinischen Rechtsunterricht, *Subseciva Groningana* 1 (1984) 93-127, που επιμένει στη βασιμότητα της αντικρουόμενης διάκρισης.

39. Ο συσχετισμός νόμων και όπλων ανήκε στους κοινούς τόπους των ιουστινιανέων κειμένων. Βλ. και τον κυρωτικό νόμο της πρώτης έκδοσης του Κώδικα: «*Summa rei publicae tuitio de stirpe duarum rerum, armorum atque legum veniens vimque suam exinde muniens (...)*».

τις αδικοπραξίες, τη δικονομία και το ποινικό δίκαιο. Κάθε ένα από τα τέσσερα βιβλία υποδιαιρέθηκε – κατά το πρότυπο των δύο άλλων μερών – σε τίτλους. Στις σημερινές εκδόσεις διακρίνονται οι τίτλοι, για συστηματικούς λόγους, σε παραγράφους. Έτσι μία παραπομπή στο κείμενο των Εισηγήσεων αποτελείται τώρα από το γράμμα I(nstitutiones) ή Inst(itutiones) και τρεις αριθμούς, π.χ. I. 4.18.7.

Η παλαιά άποψη ότι κάθε αντικήνωρ ανέλαβε δύο βιβλία, ενώ ο πρόεδρος της επιτροπής είχε μόνο την εποπτεία του όλου έργου, δεν φαίνεται να είναι ακριβής, γιατί νεότερες έρευνες οδηγούν στο συμπέρασμα, ότι ορισμένα μέρη του έργου προέρχονται απευθείας από τον Τριβωνιανό⁴⁰. Προ μερικών ετών, ύστερα από λεπτομερή ανάλυση, κατέληξε ο Giuseppe Falcone⁴¹ στη διαπίστωση της εξής κατανομής: Ο Θεόφιλος συνέταξε το βιβλίο 1 (πλην του τίτλ. 7), από το βιβλίο 2 τους τίτλους 1-9 και 25 και από το βιβλίο 3 τους τίτλους 1-11· ο Δωρόθεος τους τίτλους 10-24 του βιβλίου 2, 13-29 του βιβλίου 3 και ολόκληρο το βιβλίο 4· ο Τριβωνιανός, τέλος, ανέλαβε τους τίτλους 1.7 και 3.12, καθώς και όλες τις προσθήκες, που βασίζονταν σε αυτοκρατορικούς νόμους των 5^{ου}-6^{ου} αιώνων⁴².

Το διδακτικό αυτό βοήθημα είναι έτσι διατυπωμένο, σαν να απευθύνεται στους φοιτητές ο ίδιος ο αυτοκράτορας και να προέρχεται από αυτόν η διδασκαλία. Παρά τη μορφή του ωστόσο αυτή, δεν παύει το έργο να αποτελεί νόμο, όπως και τα άλλα δύο μέρη της κωδικοποίησης⁴³. Ο διττός χαρακτήρας των Εισηγήσεων φαίνεται καθαρά στον κυρωτικό τους νόμο, από τον οποίο παρατίθεται στη συνέχεια ένα απόσπασμα, από την ελληνική παράφραση του Θεοφίλου (βλ. πιο κάτω):

«(...) ὥστε τοῖς νέοις ἐξεῖναι τὰ πρῶτα τῶν νόμων προοίμια οὐκ ἐξ ἀρχαίων μύθων παραλαμβάνειν (τὰ γὰρ πάλαι μὲν κρατήσαντα, νῦν δὲ τῆς

40. Βλ. H. Ankum, Gaius, Theophilus and Tribonian and the Actiones Mixtae, *Studies in Justinian's Institutes in memory of J.A.C. Thomas* (London 1983) 4-17. Πολύ κατατοπιστικές είναι και οι υπόλοιπες μελέτες του παραπάνω τόμου που σχεδόν όλες αναφέρονται στις Εισηγήσεις.

41. G. Falcone, Il metodo di compilazione delle "Institutiones" di Giustiniano, *Annali di Seminario giuridico dell'Univ. di Palermo* 45 (1998) 223-426.

42. Για την έρευνα αυτού του υλικού βλ. G. Luchetti, La legislazione imperiale nelle Istituzioni di Giustiniano, [Seminario giuridico dell'Univ. di Bologna, 166.] Milano 1996.

43. Άλλες λεπτομέρειες ως προς τη σύνταξη των Εισηγήσεων βλ. Wenger, ό.π. σ. 600-637, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία, την οποία συμπλήρωσε ο Pieler, *Rechtsliteratur* σ. 417 σημ. 112 (= σ. 286 σημ. 112). Πρόσθεσε G.G. Archi, Le "Institutiones" di Giustiniano e l'Unità del "Corpus iuris", *Bull. dell'Ist. di diritto romano* 35-36 (1993-94) 499-509, καθώς και του ίδιου, Le "Institutiones" di Giustiniano lette nell'Unità del "Corpus iuris", *Collatio iuris romani* (ό.π. σημ. 28) σ. 7-15. Τη διδακτική αξία των Εισηγήσεων και για τον σημερινό νομικό κόσμο εξαίρει ο J.P. Meinecke, *Die Institutionen Justinians aus heutiger Sicht*, *Juristenzeitung* 52 (1997) 689-697.

χρήσεως ἐκβεβλημένα ἀναγινώσκοντες εἰκόνασι τοῖς ἐντυγχάνουσι μύθοις), ἀλλ' ἐκ τῆς βασιλικῆς ταῦτα γινώσκοντες λαμπηδόνοιο, τοῦτο μὲν τὰς ἑαυτῶν ἀκοὰς τοῦτο δὲ καὶ τὰς ψυχὰς μηδὲν ἄχρηστον μηδὲ εἰκὴ κείμενον, ἀλλ' ὅπερ δι' αὐτῆς τῶν πραγμάτων ἰσχύει τῆς πείρας μανθάνοιεν. Καὶ ὅπερ πάλαι μετὰ τριετὴ μόλις χρόνον τοῖς ἀναγινώσκουσι συνέβαινεν, ὥστε μετὰ τοσούτου χρόνου παραδρομὴν βασιλικαῖς ἐντυγχάνειν διατάξει, τοῦτο νῦν ἐξ αὐτῶν, ὥσπερ εἶπεν, τῶν πραγμάτων ἐφάπτονται τοσαύτης ἀξιωθέντες τιμῆς καὶ τοσαύτης ἀπολαύσαντες εὐτυχίας, ὥστε καὶ τὴν τῶν νόμων ἀρχὴν καὶ τὸ πέρας τῆς τούτων διδασκαλίας ἀπὸ βασιλικῆς αὐτοῖς προσγίνεσθαι φωνῆς»⁴⁴.

Οἱ Εἰσηγήσεις, λόγω τῆς φύσης τους ἀκριβῶς, ἀποτελοῦσαν, σύμφωνα με τὸ ἐπίσημο πρόγραμμα σπουδῶν, τὸ ἀντικείμενο τῆς διδασκαλίας κατὰ τὸ πρῶτο ἐτος.

Τὸ κείμενο τῶν Εἰσηγήσεων ἔχει διασωθεῖ σε περισσότερα χειρόγραφα, ἀπὸ τα ὁποῖα γνωστότερος εἶναι ὁ Codex Taurinensis, που προέρχεται μὲν ἀπὸ τὸν 10^ο αἰῶνα, ἀλλὰ στηρίζεται σε πολὺ παλαιότερα πρότυπα, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀσφαλῆς πηγὴ⁴⁵.

Απὸ πλευρὰς ἱστορίας τῶν κειμένων εἶχαν οἱ Εἰσηγήσεις μίαν διαφορετικὴν, σε σύγκριση με τὰ δύο ἄλλα μέρη τῆς κωδικοποίησης, ἐξέλιξη. Οἱ παραδόσεις μετὰξὺ 533 καὶ 534 τοῦ ἐνός ἀπὸ τοὺς τρεῖς συντάκτες τοῦ ἔργου, τοῦ Θεοφίλου, τόσο ὑπὸ τὴ μορφὴ «ἰνδικα» ὅσο καὶ «παραγραφῶν»⁴⁶, συνενώθηκαν στὶς σημειώσεις ἐνός φοιτητῆ⁴⁷ καὶ διασώθηκαν, ἀποτελώντας τὸ μοναδικὸ κείμενο που διατηρεῖ ἀκέραιη τὴ διδασκαλία ἐνός ἀντικλήσορα. Τὸ νέο αὐτὸ ἔργο διαδόθηκε τόσο πολὺ, ὥστε πολὺ γρήγορα ἐκτόπισε – λόγω τοῦ ὅτι ἦταν, βέβαια, γραμμένον ἐλληνικὰ – τὸ πρωτότυπο κείμενο τῶν Εἰσηγήσεων. Τὰ «Ἰνστιτούτα τοῦ Θεοφίλου»⁴⁸ ἐ-

44. I. καὶ Π. Ζέπου, *Ius graecoromanum*, Αθήναι 1931 (ἀνατύπ. Aalen 1962), τ. Γ' σ. 3 επ.

45. Τὴν κριτικὴ ἐκδόση ἔχει κάνει ὁ Krüger στὸν ἴδιο τόμο με τὴν ἐκδόση τοῦ Πανδέκτη τοῦ Mommsen (ό.π.). Ἀλφαριθμητικὸ ευρετήριο γιὰ τὶς Εἰσηγήσεις ἔχει ἐκδώσει ὁ R. Ambrosino, *Vocabularium Institutionum Iustiniani Augusti*. [Fondazione G. Castelli, 20.] Milano 1942.

46. Πρβλ. Τρωϊάνου, *Οἱ πηγές κ.λπ.* σ. 77.

47. Κατὰ τὴν υπόθεση τοῦ G. Falcone, *La formazione del testo della parafrasi di Teofilo*, Tijdschr. voor Rechtsgesch. 68 (2000) 417-431, ἐνός φοιτητῆς συνένωσε σε ἐνιαῖο κείμενο τὴν παράδοση ἀπὸ τὶς δύο διδασκλικὲς φάσεις. Πρβλ. τοῦ ἰδίου, *I prestiti dalla parafrasi di Teofilo nella cd. Glossa torinese alle Istituzioni*, *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 62 (1996) 255-286.

48. Βλ. Ζέπο, ό.π. τ. Γ' σ. 3-271 που ἀνατυπώνει τὴν κριτικὴ ἐκδόση τοῦ E.C. Ferrini, *Institutionum graeca paraphrasis Theophilo antecessori vulgo tributa...*, τ. I-II, Berlin 1884-1897 (ἀνατύπ. Aalen 1967). Οἱ ἀντιρρήσεις ὡς πρὸς τὴν πατρότητα τοῦ ἔργου που εἶχαν διατυπωθεῖ ἀπὸ τὸν ἐκδότῃ Ferrini δὲν γίνονται σήμερα πλέον δε-

γιναν με τον καιρό αντικείμενο αυτοτελούς διδασκαλίας, έτσι δε εξηγείται το περίεργο φαινόμενο να υπάρχουν σχόλια στα «Ινστιτούτα» υπό τη μορφή «παραγραφών» τόσο του ίδιου του Θεόφιλου όσο και άλλων αντικησόντων.

Δ'. Τελικές παρατηρήσεις

Το κωδικοποιητικό έργο του Ιουστινιανού⁴⁹ δεν βρήκε ιδιαίτερα μεγάλη απήχηση στους συγχρόνους του, ίσως επειδή οι πραγματικές και ουσιαστικές καινοτομίες θεσπίστηκαν με ξεχωριστούς νόμους⁵⁰. Στον (δυτικό) μεσαίωνα, αντιθέτως, θεωρήθηκε ως μία ενέργεια σωστική για το ρωμαϊκό δίκαιο. Αργότερα, στους νεότερους χρόνους, διατυπώθηκε κατά του Ιουστινιανού η μομφή, ότι με τα «παρεμβλήματα» παραποίησε τα κλασικά έργα των ρωμαίων νομικών. Η αλήθεια είναι, ότι με την κωδικοποίηση επήλθαν μεταβολές στα κείμενα αυτά, αλλά με τις μεταβολές αυτές δεν σκοπήθηκε τόσο η αναμόρφωση του δικαίου από δογματική άποψη όσο, κυρίως, η άρση αντιφάσεων, η σταθερότητα, η σαφήνεια και η εξασφάλιση της δυνατότητας, να χρησιμοποιηθούν τα κείμενα αυτά στην πρακτική. Είναι οπωσδήποτε φανερό πως με την κωδικοποίηση καταδικάστηκαν σε εξαφάνιση τα πρωτότυπα της κλασικής ρωμαϊκής φιλολογίας, αφού ο Πανδέκτης περιέλαβε μόνον αποσπάσματα από τα σχετικά έργα – και όχι από όλα. Και πάλι όμως δεν μπορεί να κατηγορηθεί γι' αυτό ο Ιουστινιανός, εφόσον δεν είναι καθόλου βέβαιο, ότι τα κείμενα

κτές. Βλ. αντί άλλων J.H.A. Lokin, *Theophilus Antecessor. I. (...) II. Was Theophilus the Autor of the Paraphrase?* Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis 44 (1976) 339-344.

49. Κρίσεις για τη νομοθετική δραστηριότητα του Ιουστινιανού βλ. στον M. Kaser, *Das römische Privatrecht*, τ. II. [Handbuch der Altertumswissenschaft, X.3.3.2.] München ²1975, σ. 33 επ. (με βιβλιογραφία). Προβλ. και τη γενικότερη τοποθέτηση σε σύγκριση με το ισχύον δίκαιο στον M. Talamanca, II "Corpus iuris" giustiniano fra in diritto romano e il diritto vigente. Studi in onore di Manlio Mazzotti di Celso, II [Pubblicazioni dell'Istituto di diritto pubblico della Facoltà di Giurisprudenza, Università degli Studi di Roma "La Sapienza", ser. III, 75.] (Padova 1995) 771-807.

50. Προβλ. τις αντιρρήσεις του H. Ankum, *La codification de Justinien était-elle une véritable codification?* Liber Amicorum John Gilissen. Code et Constitution (Antwerpen [1982]) 1-17, που, διαπιστώνοντας έλλειψη πολλών χαρακτηριστικών μιας σύγχρονης κωδικοποίησης (πρωτίστως το πλήθος των αντιφάσεων και τον κάποτε μηχανιστικό τρόπο ενοποίησης των ρυθμίσεων) καταλήγει: «la triple législation de Justinien n'a jamais pu fonctionner et n'a jamais fonctionné dans sa totalité comme une véritable codification» (σ. 15). Αντιθέτως, φρονεί ότι συντρέχουν όλες οι προϋποθέσεις της κωδικοποίησης ο J.H.A. Lokin, *Codifikatie in Constantinopel? Enige opmerkingen over de wetgevingstechniek van Theodosius II en Justinianus I.*, Groninger opmerkingen en mededelingen 12 (1995) 38-53.

αυτά θα είχαν περισωθεί στο σύνολό τους, αν δεν είχε μεσολαβήσει η κωδικοποίηση.

Προλαμβάνοντας τις κατηγορίες ο Ιουστινιανός, σπεύδει να τονίσει στην *constitutio Tanta*/Δέδωκεν (§§ 16-17) πόσο σπάνια και δυσεύρετα ήταν πολλά από τα κλασικά έργα:

«Εἰ δὲ καὶ τι τυχὸν παρῆται τῶν τεθῆναι δεόντων (...), ἀλλὰ τῷ παντὶ κάλλιον ἂν εἴη τοῖς ἡμῶν ὑπηκόοις πολλῶν ἀπηλλάχθαι κακῶν τοῦ καταλιπεῖν ἴσως ὀλίγα τινὰ τῶν δοκούντων ἐπιτηδεῖων, μυριάσιν σχεδὸν ἀναριθμήτοις ἐγκατορωρυγμένα τε καὶ ἀποκείμενα καὶ οὐδενὶ σχεδὸν τῶν πάντων γνῶριμα. τούτου τε ἔνεκεν διαλαθόντα ῥαδίως. Τοσούτων δὲ ὄντων τῶν ἔμπροσθεν γεγραμμένων βιβλίων ἐξ ἐλαχίστων νομοθετῶν τε καὶ βιβλίων ἐκρίνετο τὰ τῶν ἐν δικαστηρίοις ἀγώνων, τῶν μὲν, ἐπειδὴ βιβλίων ἠπόρουσαν, τῶν δέ, ἐπεὶ περ οὐκ ἤρχοντο πόνοις πλείοσιν, εὐρεῖν τὰ πολλὰ τῶν χρησίμων οὐκ ἰσχυόντων. (...)»⁵¹.

Στην Ανατολή, στα προοίμια των νομικῶν εγχειριδίων, εμφανιζόταν η κωδικοποίηση ως μία ενέργεια εκ των πραγμάτων επιβεβλημένη. Πέντε αἰῶνες και πλέον μετά την ολοκλήρωσή της υπήρχε αρκετά σαφής εικόνα γι' αυτήν – αν τουλάχιστον κρίνουμε από όσα γράφει στο δεύτερο μισό του 11^{ου} αἰῶνα ο Μιχαήλ Ατταλειάτης στο προοίμιο του Νομικού του ποιήματος:

«Χρόνοις δὲ ὕστερον ἐλθὼν ὁ ἐν βασιλεῦσιν ἐκεῖνος περιβόητος Ἰουστινιανὸς τὰς πολλὰς τῶν νόμων διαχύσεις καὶ διεσπαρμένας ἐκθέσεις διὰ σοφῶν ἀνδρῶν συναγαγὼν σπουδαιότατα, καὶ σοφῶς ἰδιορρυθμίσας ἐν πεντήκοντα βιβλίοις ἀνήγαγε. Δίγιστα ταῦτα καλέσας, ἦτοι Πανδέκτην, ὡσαύτως δὲ καὶ τοὺς τρεῖς Κώδικας, τὸν τε Γρηγοριανὸν καὶ Ἑρμογενειανὸν καὶ Θεοδοσιανόν, μετὰ καὶ τῶν ὕστερον ἐκτεθέντων, διὰ τοῦ ἀντικένσωρος Θαλαλαίου καὶ Ἀνατολίου καὶ Ἰσιδώρου συναθροίσας τε καὶ συναγαγὼν καὶ ἐν ἰδίῳ ἐδάφει συναρμολογησάμενος, τὰς δώδεκα βίβλους τῶν Κωδίκων συνεπέρανεν, οὐ μὲν δὲ καὶ Ἰνστιτούτα, τὴν τῶν νόμων εἰσαγωγὴν, συντεμών, ὥς πρῶτα στοιχεῖα τοῖς νομοτριβουμένοις ἐξέθετο»⁵².

51. Γενικά βοηθήματα για όλα τα μέρη της κωδικοποίησης: Από γλωσσική άποψη πρέπει να αναφερθεί το έργο των H. Heumann-E. Seckel, *Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*, Jena 1907. Βλ. επίσης τα έργα με τη μορφή γενικών αλφαβητικών πινάκων των X. Ochoa-A. Diez, *Indices titulorum et legum Corporis Iuris Civilis*, [Institutum Iuridicum Claretianum, Universa Bibliotheca Iuris, Subsidia, II.] Roma 1965 και των H. Nicolini - Fr. Sinatti d'Amico, *Indices Corporis Iuris Civilis iuxta vetustiores editiones cum criticis collatis*, [Ius romanum medii aevi, Subsidia, I.] Pars I : Index titulorum, Milano 1964, Pars II, 1-3 : Index legum, Milano 1967, Pars III: Index paragraphorum, Milano 1970. Για την έρευνα της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης κατά τον μεσαίωνα και τους νεότερους χρόνους βλ. H. Lange, *Römisches Recht im Mittelalter*, τ. I. Die Glossatoren, München 1997, ιδίως σ. 60 επ.

52. Ζέπος, ό.π. τ. Ζ' σ. 416.

Προβλήθηκε, βέβαια, όπως βλέπουμε, το έργο των αντικηνσόρων, ενώ η συμβολή του Τριβωνιανού στην κωδικοποίηση παρασιωπήθηκε τελείως και συνδέθηκε το όνομά του μόνο με την έκδοση των Νεαρών, αλλά και τότε με πολλές μομφές για τον σκοτεινό του ρόλο: «Εἶτα καὶ Νεαράς πεποίηκεν ἐν ἰδιάζοντι βιβλίῳ διὰ Τριβουνιανοῦ ἐκείνου, τοῦ φύσεως μὲν δεξιότητι εἰς ἄκρον ἀφικομένου παιδεύσεως, εἰς δὲ φιλοχρηματίαν δαιμονίως ἐσπουδακότος. Διὸ καὶ ἐν τῷ συγγράφεσθαι τὰς Νεαράς πολλοὶ τῶν ἐχόντων δίκας χρήμασιν αὐτὸν ὑποφθείροντες παρέπειθον, τὰ μὲν πρὸς τὸ συμφέρον αὐτῶν μεθαρμόττειν, τὰ δὲ πρὸς ἀσάφειαν καὶ διχόνοιαν σχεδιάζειν»⁵³.

Την αλλοίωση των πληροφοριών προάγει ιδιαίτερα η αντιγραφή τους από την πηγή στα παράγωγα έργα. Μία από τις κύριες πηγές της «Μικράς Συνόψεως» (τέλος 13^{ου} αι.)⁵⁴ υπήρξε το έργο του Ατταλειάτη. Η σύντομη ιστορία των δικαίων πηγών από το προοίμιο του τελευταίου αναπαράγεται στο στοιχείο Ν κεφ. 1-9 της «Συνόψεως», αλλά με σημαντικές παρανοήσεις. Περιορίζομαι στο χωρίο που απο- δίδει τη σύνταξη των τριών κωδίκων στον Ιουστινιανό: «Οὗτος ὁ Ἰουστινιανὸς δηλαδὴ καὶ τοὺς τρεῖς ἐξέθετο κώδικας, τὸν τε γρηγοριανόν, τὸν ἔρμογενειανόν καὶ τὸν θεοδοσιανόν, καὶ τοὺς τοιούτους κώδικας τοῖς νόμοις τοῖς διὰ Θαλαλαίου καὶ Ἀνατολίου καὶ Ἰσιδώρου συνάψας, ἕτερον δωδεκάδελτον, ταῦτόν δ' εἶπεῖν δωδεκάβιβλον, καὶ αὐτὸς ἀπεπλήρωσε. Τινὲς δὲ τοὺς λεχθέντας κώδικας εἶναι μὲν φασὶ καὶ πρὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ (...)»⁵⁵. Επομένως, επτά και πλέον αιώνες μετά την ολοκλήρωση της κωδικοποίησης, το μεν όνομα του Ιουστινιανού και η συμβολή του στη διαμόρφωση των πηγών του δικαίου σώζονταν στη νομική παράδοση, αλλά η εικόνα ως προς το κωδικοποιητικό του έργο ήταν αρκετά συγκεχυμένη. Αλλά η σύγχυση συνεχίζεται. Ιδού πώς περιέγραψε ο Ματθαίος Βλάσταρης το 1335 το έργο αυτό:

«Ταῦτα πάλιν ὁ πολὺ μετὰ τὸν Αὐγουστον ἄρξας Ἀδριανός, ἀθροίσας εἰς ἓν, τὰ μὲν τῶν ἄλλων πάντων, ἰδίαν ἐποίησατο πραγματεῖαν ἐν βίβλοις θεωρουμένην πεντήκοντα, δίγιστα τούτοις ἦτοι Πανδέκτην ὄνομα θέμενος, ὡς ἐκ πολλῶν δηλαδὴ συλλεγέντα· ἰδίᾳ δὲ ὅσα οἱ βασιλεῖς διωρίσαντο, ἐν βιβλίῳ ἔγραψε δώδεκα, ἅπερ ὠνόμασε κώδικας, ἦτοι βασιλικὰς διατάξεις· ἀλλὰ καὶ οὕτω δυσχερὴς ἦν ἡ τῶν νόμων κατάληψις, πλάτος ἐχόντων τοῖς λογισμοῖς οὐχ ὀρίζον· καὶ μάλιστα τῶν κατὰ καιροὺς βασιλέων τὰ δοκούντα σφίσι προστιθέντων τοῖς κώδιξι, περὶ ὧν οὐπω πρότερον ἔκειτο νόμος. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ λατινικὴ λέξις καὶ φράσις εἰσέτι τοὺς νόμους κρύπτουσα τοὺς συνιέναι ταύτην μὴ δυναμένους, ἰσχυρῶς ἀπετείχιζε, καὶ τῆς

53. Ζέπος, ό.π. σ. 416.

54. Πρβλ. Τρωάνου, Οι πηγές κ.λπ. σ. 283 επ.

55. Ζέπος, ό.π. τ. ΣΤ σ. 468.

ἐξ αὐτῶν ὠφελείας ἐστέρει, περὶ ἐν ἔθνος ταύτην ἰστάσα. Ὁ δὲ περιώνυμος ἐν βασιλεῦσιν Ἰουστινιανός, τοῦ πλήθους τῶν τοῦ νόμου κεφαλαίων τὰ τῷ καιρῷ καὶ τοῖς πράγμασι μόνον χρήσιμα ἐκλεξάμενος, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τὸ πλάτος ὡς οἶόν τε ἐκτεμῶν, καὶ τὰ δις περὶ αὐτῶν κείμενα ἐξελὼν, ἔτι καὶ πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν τὰ τε τῶν κωδίκων καὶ τὰ τῶν διγέστων μεταβέβληκε φράσιν· πρὸς δὲ καὶ νόμων εἰσαγωγὴν ποιησάμενος, ὥσπερ τινὰ πρῶτα στοιχεῖα, ἰνστιτοῦτα τὸ βιβλίον ὠνόμασεν· εἰσαγωγὴν γὰρ τοῦτο δηλοῖ· ἀλλ' ἐπεὶ τὸ σύνταγμα τῶν διγέστων κατ' ἐπιτομήν, ὡς εἴρηται, συνετέθη, ἔδοξε τισι πολλὰ τῶν καιριωτέρων ἐκ τῆς σπουδασθείσης συντομίας παραλελειφθαι· διὸ πάλιν ὠρίσθη καὶ ἐγένοντο τὰ λεγόμενα παρατίτλα, καθ' ἕκαστον τίτλον ἀναπληρώσεις ἔχοντα τῶν παραλελειμμένων χρησίμων· (...)»⁵⁶.

Πηγή του Βλάσταρη υπήρξε μία μικρὴ πραγματεία ιστορίας δικαίου που σώζεται μεν σε ἓνα χειρόγραφο των μέσων του 14^{ου} αἰῶνα, τον Codex Mosquensis gr. 445, ἀλλὰ εἶναι ἀσφαλῶς ἀρκετὰ προγενέστερη⁵⁷. Σε αὐτὴν οφείλεται ἓνα μεγάλο μέρος των παρανοήσεων, ὅπως π.χ. ἡ γένεση καὶ τὸ περιεχόμενον των «παρατίτλων» - παρανοήσεων που προστέθηκαν σε ὅσες προϋπήρχαν.

Ὁ σύγχρονος περίπου του Βλάσταρη Ἀρμενόπουλος εμφανίζει ἀπόλυτη ἐξάρτηση ἀπὸ τα γραφόμενα του Ἀτταλειάτη μέσω της «Μικρᾶς Συνόψεως», γι' αὐτὸ καὶ παραθέτει κατὰ λέξη τὸ κείμενό της στο 1^ο Βιβλίο τίτλ. α' με τὴν ἐπικεφαλίδα «περὶ νόμων» της «Εξαβίβλου»⁵⁸.

Με τὸν τρόπο αὐτόν, ἀφενὸς με τὴ διάδοση της «Εξαβίβλου», ἰδίως μετὰ τὸ Διάταγμα τοῦ 1835, καὶ αφετέρου με τὴν ἐκδοση τοῦ «Συντάγματος» τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη στὸν 6^ο τόμο της συλλογῆς των Ράλλη καὶ Ποτλὴ το 1859, ολοκληρώθηκαν οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴν, ἀπὸ ἀποψη πηγαίου υλικού, σωστή (:) ενημέρωση των Νεοελλήνων γιὰ τὸ πὼς ἐγίνε τον 6^ο αἰῶνα ἡ κωδικοποίησις τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου...

56. Προθεωρία στο «Σύνταγμα κατὰ στοιχείων», Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλὴ, Σύνταγμα των θείων καὶ ιερῶν κανόνων, τ. ΣΤ', Αθήνησι 1859 (ανατύπ. 1966/1997), σ. 29.

57. Βλ. τὴν ἐκδοση τοῦ Α. Schminck, Ein rechtshistorischer "Traktat" im Cod. Mosq. Gr. 445, Fontes Minores IX [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 19.] (Frankfurt a.M. 1993) 80-96.

58. Βλ. τὴν ἐκδοση τοῦ G.E. Heimbach, Const. Harmenopuli Manuale legum sive Hexabiblos, Leipzig 1851 (ανατύπ. Aalen 1969), σ. 22.

Ο ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ ΕΚΤΟΣ ΤΟΜΟΣ ΤΗΣ *ΕΠΕΤΗΡΙΔΑΣ*
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ, ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ
ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ «Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Ε.Π.Ε.»
ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2002